

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՐՈՒՄ

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL
REVIEW

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1999

Յատուկ շնորհակալություն Գալուստ Կիլպենկեան
Հիմնարկության, որուն նիթական օժանդակության
շատ բան կը պարտի այս հատորին հրատարակությունը

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍ

*Հայաստանի Լեզու
Լեզուագիտության
Համալսարանի
Լեզուագիտության
4-4-200*

ՀԱՏՈՐ ԺԹ.

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1999

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

**HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW
VOLUME 19**

BEIRUT, 1999

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿԻ ՍԵՄԻՆ

Մարդկային միտքին յատուկ է իրաքանչիւր տարեմուտին, առաւել եւս դարագլխին, իր կատարած գործունէութիւնը վերաքննել եւ լաւագոյնի հեռանկարով նոր առաջարկներ մշակել. պարզ ասած՝ հաշուեյարդար մը կատարել:

Երրորդ հազարամեակի սեմին՝ աշխարհիս երեսին բազմաթիւ ուսումնասէրներու մօտ հաշուեյարդարի մը պահանջքը արթնցած է նաեւ Հայագիտութեան մարզէն ներս եւ, նոյն առիթով, Հայագիտական Համագումարի մը առաջարկը երկրորդողներն ենք մենք:

Նման Համագումար մը իր արդարացուցիչ պատճառներն ունի, ըստ մեզի: Անոր օրակարգին կրնան մաս կազմել, օրինակ, թէ՛ ներկայ զարգացող գիտական աշխարհին նուաճումներէն ինչպէ՛ս կրնայ Հայագիտութիւնը օգտուիլ. Հայագիտութեան ներկայ վիճակը ի՛նչ յոյսեր ու մտավախութիւններ կը ներշնչէ, ի՛նչ մարտահրաւերներ կը դիմագրաւէ, դէպի ո՛ր կ'ընթանայ ան. Հայագիտութիւնը պէ՛տք է ծիր ընդարձակէ ընդգրկելու համար այժմեական ու նոր մարզեր, փոխ-հաղորդակցելու համար այլ կալուածներու հետ:

Այս հարցադրումներուն կողքին, Համաժողովի մը գումարումը կրնայ արդարանալ, նկատի առնելով հետեւեալ կարգ մը նոր տուեալներու առկայութիւնը.՝

Կան արձանագրուած գիտաթեքնիքական նորագոյն նուաճումներ, որոնք այսօր կարելի կը դարձնեն նիւթի եւ միտքի լոյսի արագութեամբ շրջագալումը, առանց գրեթէ որեւէ խոչընդոտի: Գիտաթեքնիքական նուաճումները դուռ կը բանան հիմնական վերարժեւորումներու, վերագնահատումներու, նորովի վերլուծումներու:

Կայ աշխարհի տարբեր կեդրոններու մէջ Հայագիտութեան հանդէպ անող հետաքրքրութեան ծաւալը եւ Հայագիտութեան մշակումը. երեւոյթ մը, որ կըրնայ միանգամայն ուժի եւ տկարութեան արտայայտութիւնն ըլլալ:

Այսօր Հայագիտութիւնը արտասահմանի մէջ մեծ մասամբ անհատական ձեռնարկ է. հայագէտներ եւ ամբիոններ կան հոս ու հոն եւ՝ տարբեր ուղղութիւններով, բայց անոնք իրարու միջեւ կազմակերպչական քիչ կապ ունին, մինչդէռ համագործակցելու անհրաժեշտութիւնը ակնբեր է այս մարզին մէջ եւս:

Այս կացութիւնը թերեւս անհրաժեշտ կը դարձնէ Հայագիտութեան համադրուած, փոխ-համաձայնեցւած, բազմակարծիք գործակցութիւնը, Հայագիտութեան հիմնախնդիրներու որդեգրումը:

Հայաստան կը հանդիսանայ Հայագիտութեան խարխալը: Ուստի, իրմէ՝ կ'ակնկալուի իրագործումը Համաժողովի գումարումին, գործակցութեամբ արտասահմանի մէջ գործող Հայագիտական կամաւոր ընկերակցութիւններուն եւ կեդրոններուն, յանուն քսանմէկերորդ դարու նո՛ր, ծրագրաւորուած, համակարգուած, շարունակուող ու անկաշկանդ Հայագիտութեան:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Դոկտ. Արտա Էքմեքճի

Դոկտ. Արշալոյս Հ. Թոփալեան

Ժիրայր Դանիէլեան

Դոկտ. Արա Սանճեան

Անդրանիկ Տագէսեան

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ

Հայր Անդրանիկ Վրդ. Կոանեան

AT THE THRESHOLD OF THE THIRD MILLENNIUM

It is characteristic of the human mind that at the beginning of every year, and even more urgently at the dawn of every new century, it feels the urge to look back upon and review its past activities and come up with new suggestions to improve existing conditions.

At the threshold of the third millennium, such an urge has become evident among many scholars, including those in the field of Armenian Studies. In this context, the editorial staff of this review back calls already made to organize a conference devoted to the most vital issues of Armenian Studies.

We think that the calling of such a conference can be justified in many ways. Issues, like how to make the best use of the latest scientific achievements in the specific field of Armenian Studies, or the current status of the discipline, the fears and aspirations that it generates, its current challenges and prospects, can all feature prominently on the conference's agenda. This general meeting can also discuss the problem of the possible extension of the boundaries of the discipline to incorporate new and modern sub-fields under its umbrella, so that scholars in Armenian Studies can enter into a meaningful exchange of ideas and expertise with people in other domains.

Other facts and realities also support the idea of such a conference. The latest scientific and technical discoveries have made it possible to circulate ideas and publications with few obstacles and at a speed unthinkable not so long ago. These scientific achievements have opened the door for fundamental re-examinations and re-evaluations.

There is an unmistakable new interest in issues related to Armenian Studies around the world. This fact can be an expression of both strength and weakness, however. Today, Armenian Studies outside the Republic of Armenia remains to a large extent a series of private and uncoordinated initiatives. There are different chairs (sometimes with different orientations and agendas) in various parts of the world. There is very little coordination between them, even at a time when cooperation is necessary. This reality appears to render some urgency to the adoption of coordinated and mutually agreed upon priorities in Armenian Studies, as well as the instigation of a cooperative, but pluralistic, environment.

Armenia remains the foundation stone of Armenian Studies. It is therefore expected that Armenia will convene of such a conference with the assistance of the associations of Armenian Studies functioning outside the Republic. The aim should be to find ways for the continuous development of a modern, charted, coordinated, persistent and unfettered discipline of Armenian Studies in the twenty-first century.

EDITORIAL STAFF

EDITORIAL STAFF

Dr. Arda Ekmekji
Dr. Arshalouys H. Topalian
Antranik Dakessian
Dr. Ara Sanjian
Jirayr Tanielian

EDITOR-IN-CHIEF

Father Antranik Granian

ՓԱԽՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԶԵՌԱԳՐԵՐԸ

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Ոսկեդարեան հայկական մատենագրութեան թանկարժէք միաւորներից մէկի՝ ձեռագրական աւանդութիւնով «Բուզանդական պատմութիւնք», իսկ գիտութեան մէջ «Փաւստոս Բուզանդի Պատմութիւն Հայոց» անուններով յայտնի երկասիրութեանը վերաբերող պատմագիտական, աղբիւրագիտական եւ ընդհանրապէս բանասիրական հարցերի շուրջ յատկապէս ԺԹ.-Ի. դարերի սահմանագծում ծաւալուել էր հիմնականում առողջ մի քննարկում, որի արծարծած հարցերի շրջանակը տասնամեակներ անց ձեւակերպուեց բնագրի՝ ակադեմիկոս Ստեփանոս Մալխասեանցի պատրաստած աշխարհաբար տարբերակի առաջաբանի ենթավերնագրերի այս շարքում. «Դպրութիւնների հարցը - կարծիքներ Պատմութեան ծաւալի, լեզուի, գրութեան ժամանակի եւ հեղինակի ազդութեան մասին - Ա. եւ Բ. դպրութիւնները եղե՞լ են թէ՞ ոչ - Փաստարկումներ յօգուտ հեղինակի յոյն լինելուն եւ նրանց քննութիւնը - Փաստարկումներ յօգուտ հեղինակի հայ լինելուն - Հեղինակը ժամանակակից չէ - Ակնարկութիւններ Ե. դարի անցքերի վրայ - Ժամանակագրութիւն չունի - Պատմութեան հայ գրաւոր աղբիւրները.- Գրութեան ժամանակը - Հեղինակի հայասիրութիւնը.- Լեզուն, ոճը - Ո՞վ է հեղինակը - Փաւստոս Բուզանդ անունը - Բուզանդարանի էութիւնը - Զրոյցների գլխաւոր տարրերը - Հոգեւոր վէպ. խորենացի եւ Փաւստոս»:

Նիւթի, փաստերի եւ աղբիւրների պակասի պատճառով մեր (եւ ոչ միայն մեր) պատմութեան ու բանասիրութեան յատկապէս հին շրջանին վերաբերող շատ կարեւոր հարցեր դեռեւս երկար ժամանակ մնալու են գիտական վարկածների, լիովին տրամաբանական եւ միմեանց նկատմամբ տրամագծօրէն հակառակ ենթադրութիւնների առկայութեան մակարդակի վրայ: Ուստի եւ այս տեսակ հարցերը յաճախ յանգում են գիտական-հասարակական պայմանաւորուածութեան, որ Փաւստոսի երկի դէպքում, հակառակ ենթադրութիւնները լիովին մերժելի դարձնել չկարողանալով հանդերձ, Մալխասեանցի յիշատակուած առաջաբանի մէջ յանգեց

հետեւեալին. Փաւստոսը հայ էր, իսկ նրա երկը հայերէնով գրուել է Ե. դարի երկրորդ կէսին: Սա եղածների մէջ ամէնատրամաբանականն է, ուստի եւ, քանի ղեռ նոր փաստեր չկան, այս տեսակէտը պէտք է ընդունելի համարուի: Սակայն սա էլ չի կարող նշանակել, թէ փաւստոսագիտութիւնն անելիք չունի եւ պէտք է կանգ առնի. հակառակը՝ բաւական շատ անելիք կայ, եւ սրա մէջ առաջնային կարեւորութիւն ունի աղբիւրիս ձեռագրական նիւթի քննութիւնն ու հրապարակումը, որ ժամանակին սկսել էր անուանի բանասէր Գալուստ Տէր Մկրտչեանը (Միաբան). նա 1902ին գրել եւ 1904ին տպագրել է խորագրով իսկ մերինին շատ նման մի յօդուած, որ ինքը համարում էր *Բուզանդարանի* գիտական բնագրի պատրաստման² ճանապարհի մի քայլ. սակայն կարճ ժամանակ անց սկսուեց իր վայրիվերումներով եւ ցնցումներով յայտնի առաջին համաշխարհային պատերազմը, որի եւ իր նմանակ երկրորդի միջակայ քսանամեակի ընթացքում հայ բանասիրութիւնը Հայաստանում կամ սփիւռքում Փաւստոսի բնագիր կազմել չէր կարող: Միաբանի յօդուածի օրերից անցել է շուրջ մէկ դար. այսօր հայագիտութիւնն աւելի կազմակերպուած է (օրինակ՝ այժմ ունենք բազմաթիւ նոր եւ կատարեալ ձեռագրացուցակներ, որոնք աղբիւրիս ձեռագիր օրինակների հարցն աւելի յստակ են պատկերում), սակայն ծրագրուած բաղձալի գիտական հրատարակութիւնը դեռեւս չկայ:

Այս էր կացութիւնը, երբ «Հայաստան» հրատարակչութիւնը 1991ին ծրագրեց «Հայոց մատենագիրներ» անունով մի մատենաշար, որի պատրաստմանը լծուած բանասէրների խորհուրդը նոյն տարուայ ամրանը վճռեց շարքին տալ գիտական-ժողովրդական ընդթ. այսինքն՝ աղբիւրները պէտք է ներկայացուէին գրաբար բնագրով եւ զուգագիր աշխարհաբար տարբերակներով՝ ի պահանջել հարկի թէ՛ բնագրերը եւ թէ՛ թարգմանութիւնները ենթարկելով վերամշակումների ու ճշգրտումների: Նոյն խորհրդի վճիռով յանձն առանք Բուզանդի հատորի պատրաստութիւնը. պէտք էր վերջին՝ վենետիկի 1933ի հրատարակութիւնը համեմատել երկու հին³ ձեռագրի հետ, արձանագրել բանասիրական գրականութեան մէջ առկայ՝ Բուզանդի բնագրի սրբագրութեան բոլոր առաջարկները, ըստ այս ամէնի՝ անել բնագրի անհրաժեշտ շտկումները, վերջիններիս համաձայն էլ խմբագրել Մալխասեանցի արեւելահայերէն աշխարհաբարը:

Մինչ կը համեմատէինք երկու ձեռագիրը (շարքիս՝ Ա, Բ) եւ կ'արձանագրէինք բանասիրական սրբագրութիւնների առաջարկները, հրատարակչութիւնը հիմնովին փոխեց գործի ծրագիրը՝

հրաժարուեց գրաբար բնագրերից եւ որոշեց բաւարարուել գոյութիւն ունեցող աշխարհաբարները վերատպելով (Բուզանդի դէպքում՝ հինգերորդ անգամ)։ Քանի որ արդէն արուած աշխատանքը հաստատել էր բնագրի բազմաթիւ խաթարումների շրտկման, ըստ այդմ՝ նաեւ անհարթ ոճի աշխարհաբարը հիմնովին վերանայելու անհրաժեշտութիւնը, հրաժարուեցինք միայն վերջինի խմբագրման՝ ոչ-գրաւոր ստանձնած պարտաւորութիւնից, աւելի ճիշդ՝ նախապէս վճռուածը կիսատ-պուտ անելուց կամ աշխարհաբարի սոսկական վերատպման սրբագրչական պատասխանատուն լինելուց։

Որոշ ժամանակ անց, բնականաբար, համոզուեցինք, որ երկու՝ թէկուզ հնագոյն, ձեռագրի համեմատութիւնը վստահ վճիռներ կայացնելու համար անբաւարար է, ուստի համեմատեցինք նախ Երեւանի մնացեալ ձեռագրերը, ապա՝ Վիեննայի մէկը (պատճէնն ունէինք)։ Ի վերջոյ, համեմատեցինք նաեւ շարքիս Ա-Գ տպագիրները, վերջում էլ ներառեցինք Վենետիկի երկրորդ եւ երրորդ հրատարակութիւնների տողատակերի ընթերցումները։ Այսպիսով, համեմատուած էր առկա նիւթի կէսից աւելին. մնում էր 12 ձեռագրի՝ հնգական՝ Երուսաղէմում եւ Վենետիկում, երկուսը՝ Վիեննայում։ Անկախ տալիքի արժէքից, սրանց համեմատած չլինելու գիտակցութիւնը երկբայական էր թողնելու շատ եզրակացութիւնների իրաւացիութիւնը. այդ պակասով էլ նախ մեր անելիք հրատարակութիւնն էր թերարժէք լինելու, ապա՝ լրացուելու էր լաւագոյն դէպքում մի դար յետոյ։ Թէեւ Վենետիկի հինգ ձեռագրի կարեւորագոյն թուացած ընթերցումներն արտայայտուած են միւլթարեան հրատարակութիւնների մէջ, սակայն միւս ձեռագրերի՝ հետեւողական ծրագրով եւ ամբողջապէս համեմատուած լինելը թելադրեց նաեւ նրանք լրիւ բաղդատելու անհրաժեշտութիւնը։

Ուստի դիմեցինք Գալուստ Կիւլպենկեան Հաստատութեան Հայկական բաժնի տնօրէն Պրն. Զաւէն Եկաւեանին (ծախքի հոգացման խնդրանքով), Երուսաղէմի Հայոց պատրիարք Թորգոմ Արք. Մանուկեանին, Միւլթարեան Միաբանութեան գոյգ ճիւղերի աբբահայրեր՝ Հ. Գէորգ Պալեանին (Վենետիկ) եւ Հ. Պօղոս վ. Գօճանեանին (Վիեննա). կարճ ժամանակ անց շնորհակալութեամբ ստացանք խնդրուած բոլոր ձեռագրերի ժապաւէնները։ Այսպիսով, ինչ որ տեղ կողմնակի առիթով եւ ակամայ, հետեւելով նիւթի ընդգրկման եւ գործը կատարեալ տեսնելու ձգտման թելադրանքին, լանգեցինք բնագրի քննական հրատարակութեան իրագործման փաստին։ Այժմ ձեռագիր եւ տպագիր ամբողջ նիւթը համեմատուած է, ուստի, օգտակար առաջարկներ ստանալու ակն-

կայիքով, քննութեան աւարտից առաջ, անհրաժեշտ համարեցինք բանասէրների ուշադրութեանը ներկայացնել աշխատանքի ընթացքում արուած՝ Բուզանդի տպագիրների ու ձեռագրերի այս քննութիւնը, որ բնագրի առաջարանային հրատարակութեան ժամանակ պէտք է լրացուի սոսկ ձեռագրերի ուղղագրական առանձնայատկութիւնների մանրամասնումով:

Միաբանը վերոյիշեալ յօդուածում նախ նկարագրել է բնագրի չորս տպագիր (մեր՝ տպագիրների շարքի Ա-Դ), արձանագրել սրանց մէջ՝ ութ ձեռագիր (մեր շարքի՝ է, Ի, Լ, Խ, Մ, Շ եւ 2 չորոշակիացած) գործածուած լինելու փաստը. ապա՝ նկարագրել իր տեսած հինգ (շարքիս Բ, Զ, Ը, Ժ, Ծ) օրինակ, հաղորդել գոյութիւնն իրեն ի լրոյ յայտնի հինգ ձեռագրի (շարքիս է, Ճ, Պ, Կա, Կբ), «լրութեան համար ... աւելացրել» եւս երկուսը (շարքիս Զ եւ Կե): Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ տպագիրների հիմքերից մէկը (մեր՝ է) կայ նաեւ «ի լրոյ» յիշատակածների մէջ, Միաբանի թուարկած օրինակների հաշիւն այսպիսին է. $8+5+5(-1)+2=19$ (ինքը հաշուել է 20): Այս ձեռագրերը համարելով «Փաւստոսի նորագոյն օրինակներ», իբրեւ յօդուածի իրաւամբ կարեւորագոյն նպատակ, ներկայացրել է իր իսկ յայտնաբերած՝ Փաւստոսից քաղուած, 11 գլուխ պարունակող՝ էջմիածնի մատենադարանի երկու ճառքնաւոր (շարքիս՝ Վ, Տ), որոնք անուանել է «Փաւստոսի հնագոյն խմբի... ձեռագրեր»: Ի վերջոյ, արել է աղբիւրին եւ նրա բնագրին ընկալմանը վերաբերող մի շարք ուշագրաւ դիտարկումներ⁶:

Վերջերս էլ հրատարակուեց Բուզանդի երկի անգլերէն թարգմանութիւնը, որ, իբրեւ երեւոյթ, անշուշտ, ուրախալի է, բայց սրա օգտակար եւ ընդարձակ մատենագիտութեան առաջին՝ «Բնագրի ձեռագրեր, տպագիրներ եւ թարգմանութիւններ» բաժինն ունի միայն գոյգահամարներով եւ թուականներով, ըստ հաւաքածուների (Երուսաղէմ, Երեւան, Վենետիկ, Վիեննա) թուարկուած 32 ձեռագրի մի անկատար եւ սխալաշատ ցանկ, որը թիւր պատկերացում է ստեղծում Բուզանդի ձեռագրերի մասին: Անկասկած, թարգմանիչը պարտաւոր էր կատարելապէս ուսումնասիրելու բնագրի ձեռագրերը, աւելին՝ կարող էր իրեն բոլորովին ազատ համարել նման ցանկ պատրաստելու պարտաւորութիւնից, սակայն քանի որ այն կայ, ապա հարկ է արձանագրել, որ նրա սխալմունքները համարական պարզ ցանկի համար չափազանց շատ են⁷: Միաժամանակ, այս ցանկի առկայութիւնը եւս անհրաժեշտ է դարձնում Բուզանդի ձեռագրերի հետեւողական քննու-

թիւնը, ուստի, աշխատելով հնարաւոր չափով խուսափելու Միաբանի հետազոտութեան փաստերը եւ դրոյթները կրկնելուց, լրնթացս շարադրանքի անելով նաեւ անհրաժեշտ ճշգրտումները, մեր առաջին խնդիրը համարում ենք առկա տպագիրների լատկանիշերի բնորոշումն ու նրանց ձեռագրական հիմքերի հնարաւոր չափով պարզումը, երկրորդը՝ գոյութիւն ունեցող ձեռագիր օրինակների պարունակած նիւթի ներկայացումն ու դասակարգումը, ի վերջո՛յ՝ արտաբնագրական՝ հիմնականում ձեռագրագիտական տեղեկութիւններով Բուզանդի օրինակների ծագումնաբանական-ազգակցական կապերի հնարաւոր չափով ուրուագծումը⁸:

Ձեռագրերը ներկայացրել ենք վեց՝ «ամբողջական», «թերի», «հատուածական», «ճառընտրային», «յայսմաւուրային» եւ «կորուեալ» բաժիններով, ամէն բաժնի մէջ պահպանելով ժամանակագրական սկզբունքը: Բոլոր ձեռագրերին նշանակել ենք հերթական թուահամարներ եւ տառանիշեր⁹, որոնք այստեղ նախատեսուած են առաւելապէս շարադրանքիս ներքին անդրադարձումների մէջ լիշատակելու դիւրութեան համար¹⁰:

ՏՊԱԳԻՐՆԵՐ

Ա. Բուզանդական պատմութիւն՝ Շարադրեալ Բուզանդայ մեծի պատմագրի. Զոր սկսեալ (գկնի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ) պատմէ զանցս անցից ժամանակաց դիպուածոց երկրին Հայաստանեայց.... ի թուիս մերում ՌՃՀԹ (1730), Դեկտ. Ա: [Կ. Պօլիս 1730-1731], 396 էջ, (իրականում՝ 388 էջ՝ թուիչք 272րդից 281րդ, որ է՝ 8 էջ): Այս հրատարակութիւնն սկսուել է Հայոց ՌՃՀԹ՝ 1730ի Դեկտեմբերի 1ին եւ աւարտուել, հաւանաբար, յաջորդ՝ 1731 Օգոստոսի 4ին¹¹: Տպագրիչ Սարգսի որդի Մարտիրոսի ծանուցման համաձայն՝ սա հիմնուած է մի ձեռագրի վրայ. «գի միով եւեթ օրինակաւ հազիւ գաղափարեցի տառապանօք» (էջ 396=388): Վնետիկեան եւ Պատկանեանի հրատարակութիւնների մէջ այս առաջին տպագիրը գրեթէ հաշուի չի աւնուել. գուցէ Ուրոշ ընթերցումներ արձանագրուել են Վնետիկի միայն վերջին՝ Դ տպագրի տողատակերում. պարզել ենք, որ, հրատարակչի միջամտութիւնները չհաշուած, սրա հիմք ձեռագրի ընթերցումները հիմնականում նման են մեր շարքի Ա օրինակին՝ Երուսաղէմի հմր. 341 ձեռագրի ձեւերին: Այսինքն՝ համեմատական հրատարակութեան համար անպայման բաղդատելի օրինակ է¹²:

Բ. Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Ի չորս դպրութիւնս, Ի Վենետիկ, Ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1832, ՌՄՁԱ. [Ժ], 278 էջ (վերջինը վրիպակով տպուած՝ 178)։ Վենետիկի առաջին հրատարակութիւնն է։ Բուզանդի (եւ ոչ միայն նրա) մխիթարեան այս եւ յաջորդ տպագիրներէի հրատարակչներն իրենց անունը չեն յայտնել։ Այս մէկի «հոգացողի» անունն հարցը Նորայր Բիւզանդացին հպանցիկ ներկայացրել է այսպէս. «որպէս կը կարծէ Հ. Ռափայէլ Թրեանց Ի Յառաջաբանի Բիւզանդեայ»¹³։ Այս պնդման աղբիւրն ու հիմքը մեզ յայտնի չեն, սակայն բոլորովին այլ, ըստ էութեան հիմնաւորուած տեսակէտ թելադրեց մեր բարեկամ Հ. Սահակ Ժեմճեմեանի 10 Դեկտեմբերի 1991 թուակիր նամակը. «բացայայտօրէն կրնամ ըսել թէ պատասխանատուն եղած է Հ. Եղուարդ Հիւրմուզեան. այս մանրամասնութիւնը ես անցեալին անցուցած եմ վանքիս պատմութեան մէջ, Որուն հատուածը կը ներփակեմ՝ իբրեւ ապացոյց ըսածիս»։ Հատուածն այս է. «[1832 թ.] Մայիս 12ին, միշտ խօսելով մեր տպագրութիւններուն մասին, տպարանապետն Հ. Յովհաննէս [Զօհրաբեան] կը գրէ Հ. Գէորգին [Հիւրմուզեան. Ի Պոլիս]. «Աւարտեցաւ տիպ դրից Սոսիէի եւ Բուզանդն՝ ըստ դրից Նախնի մատենագրաց. զհոգ երկոցունց մատենիցդ ունի սիրեցեալ Հարազատն քո եւ իմ [իմա՝ Հ. Եղուարդ]»։

Օգտագործուած ձեռագրերի մասին այս տպագրի առաջաբանում ասուած է. «Հնգեակ օրինակաց բաղդատութեամբ առաջիկայ տպագիրս արարաւ. յորոց մին հնագոյն եւ անթուական ի ներհուն գրչէ գրեալ, որում մանաւանդ զհետ չոքաք, զկարեւոր գնանգանութիւնս ալոց օրինակացն առ ստորեւ իջից նշանակեալ՝ ըստ մերումս առ բազմաց վկայեալ հաւատարմութեան» (էջ [թ.])։ Ըստ այսմ՝ տպագրիս հիմքը հնագոյն եւ անթուական՝ «Ի ներհուն գրչէ» գրուած մի ձեռագիր է, որի հետ համեմատուել է եւս չորսը, այսինքն՝ այս երկրորդ տպագիրն արուած է հինգ ձեռագրի հիման վրայ։ Ուրեմն, տպագրութիւնն արուել է միաբանութեան մատենադարանի (այսօր եւս) ունեցած հինգ օրինակով, Որոնք, ինչպէս շուտով կը տեսնենք, իրականում ունեն վեց ձեռագրի արժէք¹⁴։ Բուզանդի մխիթարեան հրատարակութիւնները համեմատելով վենետիկեան չորս օրինակի մեր նկարագրութիւնների¹⁵ հետ, համոզուեցինք, որ սրանց հիմքը եղել է Արք. Ղազարի միակ բոլորգիր Բուզանդարանը՝ ձեռ. հմր. 1188 (մեր՝ 12 Լ)։ Նաեւ նկատենք, որ մեր նոյն նկարագրութիւնների հիման վրայ դատելով, տողատակին նշուած ընթերցումները բաւական սակաւաթիւ են եւ շատ հեռու են ձեռագրերի պատկերը կատարեալ ներ-

կայացնելուց: Միաժամանակ պարզ է, որ հրատարակիչն առաջ-նորդունել է իր ժամանակի բնագրագիտութեան համար լիովին ընդունելի եղանակով՝ հիմք օրինակի «վրիպակներն» առանց նշե-ու սրբագրել է միւս ձեռագրերի քերականական եւ ուղղագրական ճիշդ ձեւերով:

Կարեւոր է նաեւ Հ. Եղուարդ Հիւրմուզեանի յաջորդ պարզա-բանումը. «Բայց խոստովանիմք, զի առ ձեւին գտեալ օրինակքս չեղեն բաւական լանսխալ տպագրութիւն. քան զի բազում ուրեք եւ ի յայտնի վրիպական ամենեքին համաձայնէին, թերեւս անդա-տին ի միոջէ օրինակէ գաղափարեալք» (էջ [Ժ])¹⁶: Ահա այսպէս, առաջին՝ համեմատական հրատարակութեան հետ շրջանառու-թեան մէջ է մտնում այն ենթադրութիւնը, թէ մեր պատմագրու-թեան այս կարեւոր յուշարձանի բոլոր օրինակները ծագում են նոյն գաղափարից¹⁷, որ գուցէ եւ սխալ չէ, բայց աւելի ճշգրիտ կը լինէր ասելը, թէ Բուզանդարանը խմբագրութիւններ չունի, որ-պէսզի յետագայում չստեղծուէր այն թիւր մտալնութիւնը, թէ ձե-ռագրերի համեմատութեամբ այս բնագրի աղաւաղումները շտկելն անհնար է, ուրեմն եւ պէտք է միայն լաւ գինուել ոսկեղարի գրա-բարի քերականութեան իմացութեամբ եւ առատօրէն սրբագրել այն:

Գ. Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի հայրա-պետութեան Տ. Տ. Գէորգայ վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հա-յոց. ի լոյս ած Ք[երովբէ] Պատկանեան], Ս. Պետերբուրգ, 1883. 234 էջ: Մինչեւ վերջերս սա համարում էր լաւագոյնը¹⁸ (գոնէ՝ երկու լաւից մէկը), որի համար հայ բանասիրութիւնը պարտա-կան է Քերովբէ Պատկանեանին: Այն նախորդից տարբերւում է միայն նրանով, որ աւելացուած է եւս մի ձեռագրի համեմատու-թիւն. «Երրորդս այս արարաւ բաղդատութեամբ անթուական գրչագիր օրինակի ընդ տպագրելոյն ի վենետիկ: Ինչ ինչ տարբե-րութիւնք ընթերցման եւ ուղղութիւնք նշանակեցան ի մէնջ ի լուսանցս, գրագծօք այլովք աննշանօք զանց արարեալ: Մանաւանդ զի եւ ձեռագրին որ եհաս ի ձեռս մեր, ոչ կարի զանազանէր յայ-լոց, զորոց ճառէ յառաջաբանն 1832, եւ ընդ նոսա ի միոջէ ի հնագոյն օրինակաց գաղափարեալ տեսանի» (էջ [ա]):

Այսպիսով, այս տպագրով հրապարակ են հանւում նաեւ վեցե-րորդ (Պոլսի հրատարակութիւնը հաշուելու դէպքում՝ եօթերորդ)¹⁹ ձեռագրի՝ հրատարակչի կարծիքով ո՛չ «աննշան» եւ ուշադրու-թեան արժանի ընթերցումները: Նոր ձեռագրի մասին հաղոր-դուած տեղեկութիւններն անորոշ են, սակայն այն Երեւանի Մա-

տենադարանի ներկայիս հմր. 4584 ձեռագրին է²⁰, որ 1901ին արդէն էջմիածնում էր, բայց, Միաբանն այն տեսած չլինելով²¹, իրաւացիօրէն ենթադրել է, թէ Կարապետ Եզեանի մօտ եղած եւ Ասողիկի Պատմութեան Մալխասեանցի հրատարակութեան հիմնական օրինակն է. համեմատեցինք եւ համոզուեցինք, որ Գ տպագրի տողատակերում «լիմում օրինակի» բնորոշում ունեցող բոլոր ընթերցումները ճշգրիտ համապատասխանում են մեր 7 է՝ հմր. 4584 ձեռագրին:

Դ. Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Ի չորս դպրութիւնս. Երկրորդ տպագրութիւն, Ի Վենետիկ, Ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1889, ՌՅԼԹ. ԺԱ, 289 էջ. սա վենետիկեան երկրորդ տպագրութիւնն է. «Յետ առաջնոյ տպագրիս՝ հանդիպեալ մեր եւ ալլոյ անթուական գրքագրի, թէպէտ եւ ոչ հին եւ ոչ գերծ ի վրիպանաց, յաւելաք ի սմանէ ի ստորեւս իջիցն՝ տարբերութիւնս սակաւս ընթերցուածոց, որպէս եւ ինչ ինչ ի Պատկանեան տպագրէն» (էջ ԺԱ): Այս տպագրի «հոգացողի» անունը գտնէ ենթադրելու համար որեւէ կռուան չունենք. նա երբեմն ուղղել է 1832ի տպագրի չարագրանքի որոշ վրիպումները եւ ճոխացրել տողատակի ընթերցումները. այսինքն՝ կրկին համեմատել է նոյն ձեռագրերը եւ նշանակել արդէն իրեն կարեւոր թուացած տարբերութիւնները: Սրա ոչ անհական նորութիւնը եւս մի անթուական՝ վրիպակներէց ոչ գերծ օրինակի եւ Պատկանեանի տպագրի որոշ ընթերցումների արձանագրումն է: Դժուար է նաեւ այդ նոր ձեռագրի մասին դատողութիւն անելը, քանզի եթէ Ս. Ղազարի մատենադարանն ունէր (եւ ունի) ընդամէնը հինգ ձեռագիր Բուզանդ, ապա վեցերորդը պէտք է հանդիպած եւ համեմատուած լինի մի ալլ տեղում (պատկանի ալլ հաւաքածուի)²²: Միով բանիւ, չորրորդ տպագրով հրապարակուեցին եօթերորդ (կամ՝ ութերորդ) ձեռագրի կարեւոր թուացած ընթերցումները:

Ե. Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Ի չորս դպրութիւնս. Երրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, Ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1914, ՌՅԿԳ. 361 էջ. սա վենետիկեան երրորդ հրատարակութիւնն է, եւ նախորդի ճշգրիտ վերարտադրութիւնը. «Զայս երրորդ տպագրութիւն Փաւստոսի արարաք լերկրորդէ անտի, չունելով առ ձեռն լաւագոյն օրինակ առ ի յուղղել զվրիպակս» (էջ 343):

Նկատենք, որ դրանից տաս տարի առաջ արդէն տպագրուել էր Միաբանի լիշեալ յօդուածը, ուր, իրաւացիօրէն, իր ժամանակի

եւ իրեն յայտնի ձեռագիր օրինակների ընդհանուր տեսութիւնից առաւել կարեւոր (եւ շեշտուած) նորութիւնը համարուած էր այն, որ Բուզանդարանի ձեռագրերը վերաբերում են 1622-1700 թուականներին, մինչդեռ նրա 11 գլուխ օրինակուած են էջմիածնի (այժմ՝ Երեւանի) Մատենադարանի ԺԲ. դարի երկու ճառընտիրների մէջ, որ իր հերթին նշանակում է, թէ վերջիններս աւելի են ճշգրտելու Բուզանդարանի բնագրի աղաւաղումները: Յիշենք նաեւ, որ դարասկիզբին կազմուած էր Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանի ձեռագրացուցակը, որի՝ Բուզանդի այս հրատարակութիւնից տաս տարի անց տպագրուելիք երկրորդ հատորի նիւթը ճառընտիրներն էին: Ամենայն հաւանականութեամբ հենց ցուցակի կազմող Հ. Բարսեղ Սարգիսեանը պէտք է վերջիններիս Ա, Բ, Զ եւ Գ օրինակների²³ մէջ առաջինը նկատէր Փաւստոսեան մի հատուած եւ այդ չորս ձեռագրի համեմատութեամբ կազմելով հրատարակէր իբրեւ երրորդ տպագրի կարեւորագոյն նորութիւնը, որ նաեւ, եւ հաւանաբար, լիշելի է Սարգիսեանի բազում վաստակոց շարքում:

Զ. Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. Չորրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1933, ՌԾՁԳ. 295 էջ. վենետիկեան չորրորդ տպագրութիւնն է. նախորդներից տարբերուած է հետեւեալով. «Յայսմ տպագրութեան յաւելան ընդ առաջնոց զանազանութեան ընթերցուածոց եւ սրբագրութիւնք ինչ, յայնցանէ իսկ՝ զոր արար եւ ի լոյս հած առանձինն Հ. Գ. Վ. Նահապետեան յուխտէս մերմէ. եւ ի ստորեւ նշանակեցան վրիպակք բնագրիս» (էջ 10): Թէեւ այստեղ տրուած է միայն Նահապետեանի անունը, բայց արձանագրուած են թէ՛ նրա եւ թէ՛ այլ բանասէրների (օրինակ՝ Հրաչեա Աճառեանի) առաջարկած առանձին (ոչ բոլոր) սրբագրութիւններ, փոխարէնը տողատակ իջեցնելով հիմք ձեռագրի ունեցած ձեւերը. ըստ որում՝ ոչ մի դէպքում սրբագրութեան հեղինակն ու նրա գործի էջը նշուած է: Միաժամանակ՝ «առ ի դիւրութիւն ուսումնասիրաց» այստեղ առաջին անգամ Բուզանդարանի բնագրի հետ տրուած է նրան վերաբերող կարեւոր ուսումնասիրութիւնների (9 նիւթ) մի փոքրիկ մատենագրութիւն՝ «զգործս ոմանս կարեւորս բանասիրաց» (էջ 10-11)²⁴:

Ամփոփենք տպագիրներին վերաբերող այս խօսքը. Բուզանդարանի տպագրութեան աւանդույթը կրողը գերազանցապէս Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութիւնն է. ուրեմն՝ Պոլսի առաջինի՝ մեզ անյայտ հիմքից, Պատկանեանի համեմատած յայտնի օրինա-

կից բացի, հրատարակուած մնացեալ օրինակները եղել են նոյն միաբանութեան մատենադարանի՝ ստորեւ ներկայացուելիք հինգ ձեռագրերը. ընդամէնը՝ ութ: Ապագայ գիտական ընագրի կազմութեան համար ի նորոյ համեմատուել են թէ՛ վերջին հինգը եւ թէ՛ չպահպանուած կամ անյայտ ձեռագրին փոխարինող Պոլսի տպագիրը, որովհետեւ հրատարակիչները միշտ նշել են միայն կարեւոր գիտած տարբերութիւնները: Այս ամէնից յետոյ միայն պէտք է հաշուի նստել հրատարակիչների իմաստաւորումների (վերծանութիւն, կէտադրութիւն, եւլն.) հետ:

ՁԵՌԱԳՐԵՐ

ԱՄԲՈՂՁԱԿԱՆ

1. Ա. Եղմ. հմբ. 341. ՌԽԸ=1599, տեղի՝ Բաղէշ, Պատմագիրք (Խորենացի, Բուզանդարան, Լաստիվերցի), գրիչ՝ Մարտիրոս, ստացող՝ Ագարիա կթղ. Ստոյ²⁵: 25x19 հրդչփ. մեծութեան 720 էջ (=360 թերթ), երկսիւն, բոլորգիր, 27 տող²⁶:

Բուզանդի ձեռագրերի պահպանուած կամ լայտնի հնագոյն օրինակն է. ըստ այլմ՝ էջահամարներով բերում ենք Խոստաբանութեան, գլխացանկերի եւ դպրութիւնների սկիզբն ու վերջը²⁷:

- էջ 283-284. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի. Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս... սմին զոր ասելոցս եմ խոստումն:

- էջ 284-6. Երրորդ կանոնք պատմութեանց մինչեւ ցիԱ. Ա. Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեանն... Եւ Ներսէս արքայն պարսից լերկրէն Հայոց միաձի ճաղողպրեալ լերկիրն Պարսից փախստական անէր:

- էջ 286-350. Երրորդ դպրութիւն. Ա Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեանն Թադէոսի... Եւ բարեաւ առ Թագաւորն յուղարկէր. կատարեցաւ Երրորդ դարք քսան եւ մի պատմութեանց դպրութիւնք Ժամանակագրի մեծի պատմագրի, որ էր ի Ժամանակագիր Յունաց:

- էջ 350-9. Չորրորդ դպրութիւն Բիւզանդեա չորրորդ խոստովանութեանն, զոր ասելոցս եմ կարգել դպրութիւն կանոնք դարք եւ դարք պատմութեանց զրոյցաց խոստումն խոստացելոցս. Ա. Յաղագս թէ որպէս յետ բազում շփոյթի... Եւ թէ զինչ շատ գործեցին ընդ աշխարհն եւ կամ թէ զհարդ սատակեցան Վահան եւ կին յիւրեանց որդոյն:

- էջ 359-491. Չորրորդ դպրութիւնք կանոնք Ժամանակագիրք մատենից տան որդոց Թորգոմայ աշխարհին Հայոց: Առաջին թէ որպէս յաղագս յետ բազում շփոյթի... Եհար սատակեաց

զհայր իւր եւ զՈրմիզդուխդ զմայր իւր՝ զքույր Շապույ Պարսկից թագաւորին, եւ ինքն փախստական լինէր յերկիրն Խախտեաց:

- էջ 492-5. Դպրութիւն հինգերորդ Բուզանտա. հինգերորդ խոստաբանութիւն զոր առնելոցս եմ կարգել զդպրութիւն դպրութեանց կանոն ժամանակագիր մատենից. Ա. Յաղագս թագաւորելոյն Պապայ յերկրին Յունաց... ԽԴ. Յաղագս թէ զիարդ թագաւորեցոյց Մանուէլ մեծ սպարապետն զմանուկն Արշակ, ապա եւ ինքն Մանուէլ մահու մեռանէր:

- էջ 495-576. Հինգերորդ դպրութիւն կանոնք ժամանակագիրք տան որդոցն Թորգոմա իշխանին Հայոց. Ա. Յաղագս թագաւորելոյ Պապա յերկրին Յունաց եւ գալոյ ի Հայս... կղկղաթ կաթոգի լինէին զիւրեանց քաջ զօրավարէն՝ զփրկէին իւրեանց, զյաղթական զանուանին զարգասութենէն յայնպիսոյն հեռացեալ զնացեալ ի յանջատելն ի մեկնելոյն:

- էջ 576-7. Բիւզանդեա վեցերորդ խոստաբանութիւն պատմութեանց կանոնք ժամանակագիր մատենից. Ա. Յաղագս ընդ երկու բաժանելոյ աշխարհին Հայոց... ԺԵ. Յաղագս Գնդա սրբոյ եւ առաքինոյ, որ յայնմ ժամանակի գլխաւոր էր արեղայիցն Հայոց անապատաւորացն մենակեցաց Վաներացոյ: Ստորոտ ամենայն պատմութեանց յաղագս իմ տեղեկութեան, որք միանգամ զմատեանս ընթերնուք՝ տունք Ժ, համարական թուաւք:

- էջ 577. Վերջ առաջաբանութեան վճարումն մնացուածք բանից ի ծայրէ վեցերորդ դպրութեան. Ա. Յաղագս ընդ երկուս բաժանելոյ աշխարհին Հայոց... բայց այլքն զայլ գաւառս չըջէին հրամանաւն իւրեանց գլխաւորին Գնդայ. եւ սրբոյն Տրդատայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարնոյ շինեալ զիւր եղբայրանոցս]. (փակագծինը՝ այլ ձեռքով):

2. Բ. Երեւանի հմր. 1867 Ռ-ՀԱ=1622 թ., տեղի՝ Ամիդ²⁸, Պատմագիրք, գրիչք՝ Ստեփանոս, Ամիրչահ, Յովհաննէս սրկ.: 21.5x15,5 հրդչփ. մեծութեան 329 թերթ, թուղթ, միասիւն, նոտրգիր, 26 տող: Միաբանի՝ «9. E»: Ունի ժամանակագրութիւն Միքայէլ Ասորու եւ Բուզանդարան:

- էջ 190ա-327ա. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք... եւ սրբոյն Տրդատա կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարաւնոյ շինեալ զիւր:

Սկիզբք գլխոց եւ դպրութեանց. 190աբ՝ Խոստաբանութիւն. 190բ-1բ՝ Գլուխք, 191բ-220ա՝ Գ դպրութիւն. 220ա-3բ՝ Գլուխք,

223բ-280ա՝ Դ դպրութիւն. 280ա-1բ՝ Գլուխք, 281բ-321բ՝ Ե դպրութիւն. 321բ՝ Գլուխք, 321բ-7ա՝ Զ դպրութիւն:

Ձեռագրի ատեղծումը. «... գրեցաւ այս Միխայիլս ձեռամբ սարկաւագացն Ամիրշին եւ Յովանիսին, որ սկիզբն առնէին գրչութեան եւ ուսանէին առ ոտս տէր Մինաս գրչի. Աստուած իւրեանց չնորհք եւ իմաստութիւն տա, որ զայս հոգեւոր արուեստ կատարեալ ուսանին: ԹՎին ՌՀԱ (1622), Յունիսի է (7), աւրն ուրբաթ ...» (327բ): Պարզ է, որ յիշատակարանս գրել է մի չորրորդ՝ այստեղ չիշուած մարդ, որի անունն էլ կայ մինչեւ այժմ աննկատ մնացած մի յիշատակագրութեան մէջ. 309ա (Ե, լե գլխի վերջ). «Յիշեալ՝ յայսմ վայրի զսովեալս հոգեւորական կերակրոյն եւ զյետին քան զամենեանս ի վաստակս արդարութեան զգրիչս Ստեփանոս, ո՛վ ընթերցողք, եւ վասն սխալանացս անմեղադիր լեռուք»: Այսպիսով, Ամիրշիւից եւ Յովհաննէսից բացի, ձեռագրիս վրայ աշխատել է նաեւ Ստեփանոս գրիչը, որն արդէն անփորձ չէր, վարպետ գրիչ էր եւ բազմաթիւ ձեռագրեր²⁹ էր գրել, ուրեմն երեւի հենց նա էլ, աշակերտների հետ փոխնիփոխ գրելուց բացի, ծայրէ ծայր սրբագրել է ամբողջ ձեռագիրը. նորոս գրիչները շատ են սխալուել, Ստեփանոսի սրբագրութիւնները բաւական շատ են, բայց եւ աշակերտների անփորձութիւնը նպաստել է գաղափարի օրինակի շատ երեւոյթների (օրինակ՝ օ վերարտադրելիք աւ-ի) պահպանմանը: Միով բանիւ, անմաքուր տեսք ունենալով հանդերձ, ձեռագիրս խնամքոտ օրինակութիւն է:

1637թ. խօջալ Մարգարէի որդի Պետրոսը ձեռագիրս, հաւանաբար Ամիրից, գնել եւ նուիրել է Շողոթի Ս. Յակոբ եկեղեցուն (328ա-9ա)³⁰. 60 տարի անց արդէն այն անցել է էջմիածնի մատենադարանին. «Յիշատակ է Միխայէլ պատմագիրքս ի դուռն Ս. էջմիածնի, ի Թուին ՌՃԺ եւ Զ (1667)րմն» (1բ):

3. Գ. Եղմ. հմբ. 307: ՌՀԳ=1624 թ. տեղի՝ անյայտ, Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդարան. ստացող՝ Կարապետ վ.: 26x20 հղչի. մեծութեան 310 էջ (=155 թ.), երկսիւն, վարժ բոլորգիր, 41 տող:

- էջ 175-310. Բուզանդարան պատմութիւնք. խոստաբանութիւն նախագիտելի է- Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդատայ կայեանք ընակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղբ[արց]. (վերջին վանկը՝ այլ ձեռքով):

Գլուխք եւ սկիզբք դպրութեանց. էջ 176՝ Գ, 204՝ Դ, 265՝ Ե, 305՝ Զ³¹:

4. Դ. Եղմ. հմր. 303. ՌՂԸ=1649 թ. տեղի՝ Կոստանդնուպոլիս, Միքայել Ասորի եւ Բուզանդարան, գրիչ՝ Յարութիւն դպիր, ստացող՝ Յակոբ դպիր. գրուելուց կարճ ժամանակ անց նուիրուել է Երուսաղէմի Սրբ. Յակոբեանց վանքին՝ «լիշատակ է Ազաթանգեղոս եւ Միսայել գիրքս ի սուրբ Երուսաղէմ, առ դրան Սուրբ Յակոբայ» (էջ 416): Նախապէս նոյն կազմի մէջ ունեցել է նաեւ Ազաթանգեղոս (այժմ՝ Եղմ. հմր. 314), Խորենացի եւ Եղիշէ (այժմ՝ Եղմ. հմր. 310):

26x20 հրդէփ. մեծութեան 418 էջ (=209 թերթ), թուղթ, երկսիւն, նոսրագիր, 31 տող:

- էջ 235-415 Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է- Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդատայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղբայր:

Գլուխք եւ սկիզբք դպրութեանց. էջ 236՝ Գ, 274՝ Դ, 356՝ Ե, 407՝ Զ²²:

5. Ե. Եղմ. հմր. 1553. ՌՂԸ=1649 թ. տեղի՝ Բաղէշ, Պատմագիրք, գրիչ եւ ստացող՝ Դաւիթ արեղայ Բաղիշեցի՝ որդի Աղէքսանոսի: 14,5x10 հրդէփ. մեծութեան 418 թերթ, միասիւն, նոսրագիր, 23 տող:

Բուզանդարանից առաջ ունի Միքայել Ասորի, յետոյ՝ Սամուէլ Անեցի եւ Աշխարհագրութիւն Մելիքսէդ վրդի: Գրիչը Փլիլպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի սան, Բաշէղի առաջնորդ Մեսրոպ վարդապետի աշակերտն է: Բողոքում է. «զի օրինակն փութով կուտանէին, եւ ես փութով գրեցի... վասն այնորիկ նոսր եւ փութով գրեցի»: Այլեւ՝ ունեցել է պատմական տեղեկատու կազմելու նպատակ եւ օրինակուող նիւթերը յաճախ ծաղկաքաղ է արել, իսկ Բուզանդարանի Խոստաբանութիւնը փոխարինել (կամ՝ նրա սկզբից աւելացրել) է հետեւեալով. «Բուզանդ պատմագիրն... զոր ի քարոզութենէ առաքելոյն Թադէոսի, զթագաւորս, զհայրապետս եւ զգործս նոցա եւ զպատերազմ, ի թագաւորութենէն Խոսրովու մինչեւ ի միւսն վերջի ժամանակն: Եւ ի քահանայապետութենէն Վրդանա մինչեւ ցայնոսիկ ի վերջինսն, որ կային գլխաւոր եպիսկոպոսք Հայոց, կարգօք, թուով, համարով կանոնեալ դրոշմեցի»: Այս պատճառով էլ Բուզանդարանը սովորականից տարբեր սկիզբ ունի.

- էջ 216ա-346ա. Բուզանդ. Առաջին գլուխ - Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեան Թադէոսի առաքելոյն... եւ սրբոյն Տրդատայ

կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղ-
բայրանոցն³³ :

6. Զ. Երեւանի հմր. 3071. ՌՃԶ=1657 թ.³⁴, տեղի՝ Յովհաննա-
վանք եւ Յուշոյ վանք, Ժողովածու, գրիչ եւ ստացող՝ Զաքարիա
դպիր Քանաքեռցի, 20,2x14,5 հրդշփ. մեծութեան 462 թերթ, մի-
ասիւն եւ երկսիւն, նոտրգիր, 34-35 տող: Միաբանի՝ «5. Շ»: Պա-
րունակում է՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Զենոբ Գլակ, Մատթէոս Ուռ-
հայեցի, Թովմա Մեծոփեցի, Բուզանդարան, Միքայէլ Ասորի, Յա-
կոբ Ղրիմեցու տոմարագիտական երկերը, եւ ին:

285ա-386ա. Բուզանդական պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն
նախագիտելի է. Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմու-
թեանցս Ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդատայ
կայեանք բնակութեանն երի (այսպէս - Գ. Տ-Վ.) գաւառն Տարաւ-
նոյ շինեալ զիւր:

286աբ՝ Խոստաբանութիւն. 285աբ՝ Գլուխք, 286բ-308բ՝ Գ
դպրութիւն. 308բ-10բ՝ Գլուխք, 310բ-355բ՝ Դ դպրութիւն. 355բ-
6բ՝ Գլուխք, 356բ-382ա՝ Ե դպրութիւն. 382բ՝ Գլուխք, 382բ-
386ա՝ Զ դպրութիւն³⁵:

Գրչութեան հանգամանք. «... եղեւ աւարտ եւ ի կատար պատ-
մութեանս, որ կոչի Բուզանդ, որ է Փօստոս ի թուարեութեանս
հայկազնեա Ռերորդի, ձերորդի եւ Զեակ (1657) թուոյ, ի յերկրիս
Արարատեան, ի նահանգիս Կարբոյ եւ ի սուրբ ուխտս, որ կոչի
Յօհաննա վանք, ընդ հովանեաւ մօր լուսոյ Սուրբ Աստուածածնին...
Եւ գիտեա՛, զի կատարումն սորա եղեւ ի վանս Յուշոյ, ի դրան
Սուրբ Սարգսի զօրավարին եւ որդոյն նորա Մարտիրոսի. եւ ա-
ռաջնորդ Սրբոյս՝ մեծ հոգետորն եւ քաջ փիլիսոփոսն Ոսկան վար-
դապետն...» (389ա-90ա)³⁶:

7. Է. Երեւանի հմր. 4584. ՌՃԺԷ=1668 թ., տեղի՝ Տիգրա-
ն[ակերտ], Պատմագիրք³⁷, գրիչ՝ Աբրահամ երէց, ստացողք՝ Ղարա-
ղաշ մականուամբ խոջայ Աւետիս եւ խոջայ Սահակ Ամթեցիներ:
28x20,3 հրդշփ. մեծութեան 389 թերթ, թուղթ, նոտրգիր, երկսիւն
(գրադաշտը՝ 20,5x14), 56 տող: Միաբանի՝ «4. Է»: Ունի՝ Խորենացի,
Ասողիկ, Լաստիվերցի, Եւսեբիոսի Պատմութիւն եկեղեցական,
Ագաթանգեղոս, Դաշանց թուղթ, Մեսրոպ երէց, Յովհան Մամի-
կոնեան, Բուզանդարան, Եղիշէ, ԿԶ գլուխ Պատմութեան Օրբելեա-
նի, Պատմութիւն Հացունեաց խաչի, Սոկրատի Եկեղեցական պատ-
մութիւն, Միքայէլ Ասորի, Վարդան Արեւելցի, Կիրակոս Գանձակե-

ցի, Թովմա Մեծոփեցի (եւ վարք իւր ի Կիրակոսէ Բանասիրէ), Պատմութիւն Սմբատ սպարապետի եւ Ղեւոնդ երէց:

Բուզանդարանի սկզբում (186ա) ունի հետեւեալ մուտքը. «Իւրաքանչիւր ոք ի կորովարան եւ լիմաստախոհ արանց լազգին իւրում զժամանակագրութիւնս կարգեալ ձեռնարկեաց, առ որս երեւելագոյն քան զյոյովս Եւսեբի երանելի ի մէջ առաջնոցն եւ վերջնոցն. եւ զհետ նորա Սոկրատէս պատմագիր՝ այլովք բազմօք: Իսկ մերայինս ազգի ասել առաջին պատմագիր զԱգաթանգեղոս, որ գրեաց զպատճառ լուսաւորելոյ զՀայս սրբոյն Գրիգորի նորասքանչ համբերութեամբ, եւ ապա Մովսէս Խորենացի հաւաստապատում, եւ զկնի Եղիշէ եւ Ղազարիկ, եւ Փօտոս, որ է Բուզանդ պատմիչ լառաջ քան զինքն: Զայս Հափ բանս ի Գաւազանագրոցն գրեցաք՝ ի Սամուէլի քահանայի ասացեալ վասն պատմագրոց կարգի. եւ հասեալ ի Փօտոս, որ է Բուզանդ Պատմիչ. օգ[ն]եա իսկ եւ Բան եւ է»³⁸:

- 186ա-217ա. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստարանութիւն նախագիտելի - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդատա կալեանք՝ ընակութեանն էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղբ[այրանոցս]. (փակագծինը՝ այլ ձեռքով):

186ա՝ Խոստարանութիւն. 186ա՝ Գլուխք, 186բ-93ա՝ Գ դպրութիւն. 193ա-4ա՝ Գլուխք, 194ա-207ա՝ Դ դպրութիւն. 207ա՝ Գլուխք, 207բ-16ա՝ Ե դպրութիւն. 216ա՝ Գլուխք, 216ա-7ա՝ Զ դպրութիւն. (Դ-Զ դպրութիւնների շարադրանքի մէջ գլուխների խորագրերը չունի. գուցէ գեղչել է ծաւալը փոքրացնելու համար, որովհետեւ գիրը շատ մանր եւ խիտ է՝ աշխատել է քիչ տեղում շատ բան տեղաւորել):

8. Ը. Երեւանի հմր. 1482. ՌՃԻէ=1678 թ., տեղի՝ Ալիփուղար գիւղ, Պատմագիրք³⁹, գրիչք՝ Գրիգոր, Թովմա, ստացող՝ Մինաս Համթեցի: 31x22,7 հրդէփ. մեծութեան 558 թերթ, երկսիւն, նոտրգիր, 41 տող: Միաբանի՝ «3.Մ»: Պարունակում է՝ Խորենացի, Ասողիկ, Լաստիվերցի, Եւսեբիոսի Պատմութիւն եկեղեցական, Ագաթանգեղոս, Դաշանց թուղթ, Մեսրոպ երէց, Յովհան Մամիկոնեան, Բուզանդարան, Եղիշէ, ԿԶ գլուխ Օրբելեանի, Միքայէլ Ասորի, Խորենացու Աշխարհացոյց, Կիրակոս Գանձակեցի, Սոկրատայ Եկեղեցական պատմութիւն: Ինչպէս տեսնում ենք, Միաբանը իրաւացի է՝ «տփի կազմութեամբ» նրա այս Մը շատ նման է Դին, այսինքն⁴⁰, նախորդ՝ Երեւանի հմր. 4584 ձեռագրին, որից եւ օրինակւած կարող էինք համարել սրա նիւթերի մեծ մասը⁴¹, նաեւ՝

Բուզանդը, եթէ չլինէր այն հանգամանքը, որ ի տարբերութիւն նախորդի, սա բոլոր դպրութիւններէ շարադրանքի մէջ ունի գլուխներէ խորագրերը: Սակայն Բուզանդարանից անմիջապէս առաջ (278ա) կայ Երեւանի 4584ի՝ Սամուէլ Անեցուց առնուած մուտքը:

- 278ա-329ա. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սըրբոյն Տրդատայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղբայր:

278ա՝ Խոստաբանութիւն. 278աբ՝ Գլուխք Ա-ԻԱ, 279ա-89ա՝ Գ դպրութիւն. 289ա-90ա՝ Գլուխք Ա-ԾԹ, 290բ-312ա՝ Դ դպրութիւն. 321աբ՝ Գլուխք Ա-ԽԴ, 313ա-27ա՝ Ե դպրութիւն. 327աբ՝ Գլուխք Ա-ԺԶ, 327բ-9ա՝ Զ դպրութիւն:

9. Թ. Եղմ. հմբ. 230. 1678 թ.⁴², տեղի՝ Երուսաղէմ, Պատմագիրք, գրիչ եւ ստացող՝ Սարգիս եպս. Եւդոկիացի (Սահէթճի)⁴³: 28x20 հրդէփ. մեծութեան 546 էջ (=273 թերթ), թուղթ, երկսիւն, նոսրգիր, 42 տող: Ունի նաեւ Ագաթանգեղոս, Դաշանց թուղթ, Գիւտ նշխարաց Լուսաւորչի, Խորենացի եւ Եւսեբիոսի Պատմութիւն եկեղեցական:

- էջ 261-382. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սըրբոյն Տրդատայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղբ:

Սկիզբք գլխոց եւ դպրութեանց. էջ 261՝ Գ, 287՝ Դ, 343՝ Ե, 377՝ Զ⁴⁴:

10. Ժ. Վենետիկի հմբ. 721/915⁴⁵. ՌՃԽԹ=1700 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, Հաւաքածոյ. Աւգերեան ցուցակից ի վեր ճանաչուած իբրեւ «Յաճախապատում Դ». 20,5x14,8 հրդէփ. մեծութեան 380 թղթի թերթ (էջակալուած՝ 1-746). միջանի ձեռքի արտադրանք, միասիւն, նոսրգիր, 32-33 տող: Յաճախապատումից բացի պարունակում է Ագաթանգեղոս, Եզնկայ երիցու Նշանագիր կարգաց, Ժամանակք հայրապետացն Հայոց, Դաշանց թուղթ, Ժամանակագրութիւն Սամուէլի Անեցուց, Աշխարհագրութիւն, Անանիայի Շիրակացուց Որպիսութիւն կենացն եւլն:

- 265ա-375ա (էջ 525-745). Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է. [Ա]յս ինչ է ի դպրութիւնս

երրորդ պատմութեանցս... եւ սրբոյն Տրդատայ կայանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ գիւր եղբ (այսպէս - Գ. Տ-Վ.): Նոյն՝ 375ա երեսին շարունակում է՝ «Բուզանդ պատմագիր օրինակն մինչեւ աստ էր. անմեղադիր լերուք»: Թիշ. 375ա. «Մ՛վ սուրբ ընթերձողք, լիչեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զգծագրող սորին Ջմիւռնացի Մարգար էրէց՝ ի վայելումն անձին իւրոյ. թվին Ռձեխթ (1700), Յուլիսի ժե (15), ի Կոստանդնուպօլիս»: Սա վերաբերում է միայն Բուզանդի հատուածին. ձեռագրի մնացեալ մասերը լիշատակարան չունեն, թուագրելի են ժէ. դարով⁴⁶:

11. Ի. Երեւանի հմր. 3079. ՌձԿթ-ՌձՀթ=1700-30ականներ, տեղի՝ Կ. Պոլիս, ժողովածու: Ձեռագրացուցակում նկարագրուած է իբրեւ «ժէ. դ. եւ 1700 թ.»՝ երկու մաս ունեցող, երկրորդ մասը Պոլսում գրուած ձեռագիր⁴⁷, իրականում գրուած է եօթ տարբեր գրիչների ձեռքով եւ ունի ի մի կազմուած, սակայն՝ իրարից անկախ երեք մաս⁴⁸: Ներկայացնում ենք միայն մեզ հետաքրքրող վերջինը. 20,5x15,5 հրգչփ. մեծութեան 120 թերթ (թթ. 259ա-378բ՝ խիստ եզրահատուած), երկսիւն, շղագրանման, անկանոն նոտրգիր, 33 տող: Միաբանի՝ «1.K»:

Գրչի լիշատակարանը ճշգրիտ պատճէնն է նախորդ՝ Ժ օրինակի լիշատակարանի. 378ա. «Մ՛վ սուրբ ընթերձողք, լիչեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զգծագրող սորին Ջմիւռնացի Մարգար էրէցս. ի վայելումն անձին իւրոյ. թվին Ռձեխթ (1700), Յուլիսի ժե (15), ի Կոստանդնուպօլիս»: Ժամանակին ուրիշների նման, մենք եւս այս լիշատակարանը վաւերական ենք դիտել, ուստի եւ Բուզանդի այս օրինակի գրչութեան ժամանակը համարել ենք 1700 թ.⁴⁹: Վենետիկեան ձեռագրին ծանօթանալուց յետոյ հարկադրուած ենք սրբագրելու այս թուագրումը. թէեւ նկատելի է երկու ձեռագրի գրերի գծագրական պատկերի որոշ մերձաւորութիւն, սակայն Ժ օրինակի գիրը համեմատաբար կանոնաւոր նոտրգիր է, իսկ սրանը՝ աւելի շղագրանման, խրթին եւ դժուար ընկալելի, ուստի հակուած ենք պակաս հաւանական համարելու այն բացատրութիւնը, թէ Մարգար Ջմիւռնացի գրիչը նոյն 1700 թ. կրկին օրինակած լինի իր՝ մի անգամ արդէն գրած ձեռագիրը (մեքենաբար կրկնելով առաջինի լիշատակարանի անգամ ամսաթիւը): Նկատի ունենալով, որ սրա առաջին՝ հիմնական մասը՝ թթ. 1ա-228բ (Գաւազանագիրք Մարտիրոսի Օպաւացույ) մեզ արդէն ծանօթ Մարգիս Սահէթճի եպիսկոպոսի ձեռքով Պոլսում գրուել է 1720ին, երկրորդը՝ 229ա-258բ, նոյն Պոլսում ձեւաւորուել է 1727ի շուրջ, աւելի ճշմարտանման ենք համարում այս ենթադրութիւնը.

ձեռագրիս Փաւստոս պարունակող մասը (թթ. 259ա-378բ) մի այլ ձեռքով⁵⁰ կարող է օրինակուած լինել 1720-30ականների շուրջ: Ըստ այսմ, որոշ իմաստով սրբագրելի է Միաբանի՝ այս ձեռագրի գրչին տուած գնահատականը. «Մարգար երէցը շատ տգէտ, կիսագրագէտ գրիչ է, ամէն տողում ունի վրիպակներ. բայց այսուամենայնիւ Փաւստոսի քննադատական հրատարակութեան ժամանակ անտես չէ կարելի առնել»⁵¹: Այսինքն՝ իրականում Մարգար Զմիւռնացի գրիչն այնքան տգէտ կամ կիսագրագէտ չէ, որքան այս՝ ի օրինակի անանուն գրիչն է. համեմատութիւնը հաստատեց, որ նա իսկապէս գաղափարել է Մարգար գրչի ժ ձեռագրից, սակայն, վերջինիս բազմաթիւ կանոնաւոր բառեր այս ձեռագրում ստացել են հիմնովին աղաւաղ եւ անտրամաբանական տեսք:

12. Լ. Վենետիկի հմր. 1188/890. Անթուական. ըստ ամենայնի՝ Ժէ դ., տեղի՝ անյայտ, Գրիչ՝ Պետրոս վարդապետ: Բուզանդարան⁵²: 27,1x18,5 հրդէփ. մեծութեան 188(+2՝ սկ.՝ Ա-Բ) թերթ, թուղթ, երկսիւն (գրադաշտը՝ 21,5x13,1), բոլորգիր, 25 տող. գրուած մասն ունի ա-լհա՝ յետագայ էջակալում:

- 1ա-184բ Բուզանդարան պատմութիւնք. խոստաբանութիւն նախագիտելի - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս... եւ սրբոյն Տրդատայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինել զիւր եղբ⁵³:

78ա. Բարի եւ մեծանուն սուրբ հայրապետիս բարեխաւսութեամբ աւգնեա Քրիստոս Աստուած Պետրոս վարդապետիս՝ մեղապարտ գրչիս⁵⁴:

Գլուխք եւ սկիզբք դպրութեանց՝ 1ա՝ Գ, 38ա՝ Դ, 122բ՝ Ե, 176ա՝ Զ:

Ինչպէս ասել ենք, մեր համեմատութեան հիման վրայ այս ձեռագիրը համարում ենք վենետիկեան առաջին, հետեւեալը՝ նաեւ յաջորդ հրատարակութիւնների հիմք:

13. Խ. Վենետիկի հմր. 1176/887. Ժէ. դ., տեղի՝ [Կ. Պոլիս, Ամիոգ], Հաւաքածոյ⁵⁵: 428 թերթ (բացթողումներով էջակալուած 1-858). բաղկացած է տարբեր տեսակի թղթերի վրայ, տարբեր ձեւերի նոտրով գրուած չորս ինքնուրոյն ձեռագրից:

Ա՝ թթ. 1-193 (էջ 1-392. թուղթը ողորկ, երեք կիսալուսնի, եզերքին ծաղկի եւ այլ զարդերի լուսադրոշմով). գրիչ՝ Պօղոս երէց Մարգուանցի (156ա). պարունակում է Մեսրոպայ երիցու Վարջ սրբոյն Ներսիսի, Մատթէոս Ուռհայեցի, Խորենացույ Ողբ, Պատմութիւն երկոտասան առաքելոց եւլն.:

Գ՝ ԹԹ. 332-374 (էջ 667-752. լուսադրուածք՝ սահոր, բոլորակի մէջ խաչ եւ վեցթեւ աստղ). բովանդակութիւնը՝ Թովմա Մեծոփեցի. գրչութեան թուակա՞նն է՝ 363ր. «Ի ՌԼԹ (1590) Թվականիս»:

Դ՝ ԹԹ. 375-428 (էջ 753-852. լուսադրուածք՝ խարսխանման զարդ) ունի միայն Ներսիսի Շնորհալուծ թուղթ ընդհանրական. «Գրեցաւ Թիւնին ՌԽԶ (1597) ամին»:

Բ մաս-ձեռագիրը Բուզանդարանն է (այստեղ այլ նիւթեր չկան)՝ ԹԹ. 194-331 (էջ 393-666. անհարթ թուղթ, լուսադրուածք՝ բոլորակի մէջ խաչ). գրիչ՝ Յարութիւն դպիր. նոտրգիր, գրութիւն՝ միասին, գրադաշտը 17x11,4, տող՝ 24-27:

Տախտակէ միջուկով դրոշմազարդ կաշեկազմի զարդերը բնորոշ են ԺԸ. դարին, սակայն Բուզանդարանի մասը վերաբերում է ըստ ամենայնի ԺԷ. դարին⁵⁶:

- 194ա-329բ. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ... եւ սրբոյն Տրդատա կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնո չինեալ զիւր:

Սկիզբ գլխոց եւ դպրութեանց՝ 194ա՝ Խոստաբանութիւն, 194բ՝ Գ, 226ա՝ Դ, 288բ՝ Ե, 325ա՝ Զ:

Եիշ՝ 226ա (Երրորդ դպրութեան վերջում) «Եիշեցէք զգծող գրչիս Յարութիւն դպրիս. լիշեալ լիցիք անմահ Որդոյն Աստուծոյ. եղիցի, եղիցի», ապա՝ 330ա. Փառք... ամէն: Գրեցաւ ||| սակաւ խրատաբանս մեղաւոր եւ անարժան ոտից փոշի հող եւ մոխիր ձեռամբս ||| յայս յանուն ||| եւ զուսուցիչ իմ գտէր Միքայէլ. կարգ քահանայութեան հաստատ պահեսցէ՝ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, որում փառք յաւիտեանս. ամէն⁵⁷: Եւս առաւել սկիզբն պատճառ եղողս յօրինակս եւ յաւրինակարանս այսմ հոգեւոր խրատական բանիս, եւ զմեզ յանդիմանէ, ուսուցանէ, դարձեալ կրկին կու խրատէ զմեզ. ապինիազ թագաւորէն կու խնդրեմ որ հանապազ»:

Յատկանշական է ի նախդրի կիրառութեան անհարթութիւններով. անհրաժեշտ տեղում չի դնում, փոխարէնն առատօրէն դնում է անհարկի տեղերում. «յաշխարհէ Հայոց» բացառականի տեղ աւելի յաճախ ունի «աշխարհէ Հայոց» անհարթութիւնը. «Արշակ արքայ Հայոց» ուղղականի տեղ ունի «յԱրշակ յարքայ Հայոց» եւլն. այսպիսի ընթերցումները եւ առատօրէն առկա սխալ բառանշատումները քննական հրատարակութեան մէջ նշանակելի չեն: Ունի նաեւ այլ մանր լիշատակագրութիւններ, որոնք թոյլատրում են ձեռագիրս համարելու ազգակից շարքիս՝ Ամիրի միջավայրից ծագած Բ օրինակին:

14. Ծ. Վենետիկի հմր. 1646/919. Ժէ. դ., տեղի՝ անյայտ. «հա-
ւանարար Պոլիս»⁵⁸, Բուզանդարան: 21,3x15,5 հրդչփ. մեծութեան
127+7 (վջ.՝ պհպ.) թղթի թերթ, երկսին (գրադաշտը՝ 16.2x10,6),
նոտր, 30 տող: 1ա՝ «ի գրոց անկելոց ի ձեռս Հ. Մկրտիչ վարդա-
պետին Աւգերեան, ի Պօլիս, 1806, ՌՄԾԵ»:

- 2ա-125ա. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն
նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմու-
թեանցս... եւ սրբոյն Տրդատայ կայանք բնակութեան էր ի գա-
ւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղբարց:

Գլուխք եւ սկիզբք դպրութեանց 2ա՝ Գ, 27բ՝ Դ, 84ա՝ Ե, 120ա՝
Զ:

15. Կ. Եղմ. հմր. 436. ՌՃԾԶ=1707 թ. տեղի՝ [Կ. Պոլիս], Եւ-
սեբիոսի Պատմութիւն եկեղեցական, Խորենացի եւ Բուզանդարան,
գրիչ՝ Աստուածատուր երէց Ղալաթացի, ստացող՝ Տիրացու Մա-
ղաքիա [ձեռահիւրճեալն]: 24x17 հրդչփ. մեծութեան 362 թերթ,
երկսին, նոտրգիր, 33 տող:

- 259ա-361բ. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանու-
թիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատ-
մութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդա-
տայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր
եղբ:

Գլուխք եւ սկիզբք դպրութեանց. 259բ՝ Գ, 279բ՝ Դ, 326ա՝ Ե,
357բ՝ Զ⁵⁹:

Եթէ ոչ գրչի, ապա անպայման մօտ ժամանակացի (գուցէ՝
ստացողի⁶⁰) ձեռքով սրբագրուած է. նոյն ձեռքով ձախ լուսանցում
եւ սիւնակամէջերին, ըստ գլուխների, տողերը համարակալուած
են. առաջինը՝ 1, 7րդը՝ 2, 14րդը՝ 3 եւ այսպէս շարունակ⁶⁰:

16. Հ. Վենետիկի հմր. 2460/925. ՌՄԼԲ=1783 թ., Բուզանդա-
րան. Հ. Մկրտիչ վ. Աւգերեանի կազմած գոյքամատեանում բնո-
րոշուած է այսպէս. «Թիւ 35 թ. է., տպ[ագիր], ուղղագ[րեալ] ձե-
ռ[ամբ] Գէորգ Տէր Յովաննիսեանի»: Յաջորդ տեղեկութիւնները
քաղում ենք Հ. Սահակ վ. Զեմճեմեանի վերոյիշեալ նամակից եւ
նրա տարամադրած երկու թերթ պատճէնից. ձեռագրի մէջքին
փակցուած թերթիկի վրայ (գուցէ նոյն վարդապետի ձեռքով)
գրուած է. «Բուզանդ, տպ. Կ. Պօլսոյ, ուղղագրեալ»: Հ. Վարդան վ.
Հացունին այս օրինակը ժամանակին հանել է ձեռագրերի շարքից,
փոխարէնը մոռնելով մի Բժշկարան, աւելի ուշ Հ. Սերովբէ վ. Ա-

գլխանը նոր՝ 2460 համարի ներքոյ կրկին մուծել է ձեռագրատուն: Կազմի Ա. փեղկից լետոյ դրուած թերթի երկրորդ երեսին նոյն Աւգերեան վարդապետի ձեռքով գրուած է. «Ջալս Բուզանդ ուղղագրեալ ի միոյ ձեռագրէ, առաքեաց տիրացու Գէորգն Տէր Յօհաննիսեան, յամի 1783, ի սեպտ»: Նոյն թերթի վերին կէսին, երեւի արդէն Գէորգ Պալատեցու ձեռքով, անկասկած իր համեմատած օրինակից առնելով, գրուած է Սամուէլ Անեցուց քաղուած մուտքը. «Իւրանքաչիւր ոք ի կորովաբան եւ յիմաստախոհ արանց», որ մեզ ծանօթ է Երեւանի հմր. 4584ից եւ հմր. 1482ից (վերջը՝ մի փոքր փոխուած): Սա էլ նշանակում է, որ Պալատեցին Պոլսի տըպագիրը համեմատել է այս երկու ձեռագրից մէկի կամ նրանց հետ կապ ունեցող մի այլ օրինակի հետ: Այս հանգամանքը միաժամանակ իրաւունք է տալիս Պալատեցու բաղդատած օրինակը պալմանականօրէն թուագրելու լիչեալ ձեռագրերի ժամանակով՝ 1668-78 թթ., այլեւ՝ աւելի վստահօրէն տեղորոշելու եւ համարելու՝ ծագած Ամիր-Տիգրանակերտի միջավայրից⁶¹:

17. 2. Վիեննայի հմր. 819. ՌՅԱ=1852թ., Բուզանդարան: Սա վենետիկի Ա՝ 1832թ. տպագիրն է, որ «Առաքեաց ի Կ. Պոլսոյ վ. Հ. Պօղոս Յովնանեանց. 1852, ուղղեալ ըստ հին անթուական ձեռագրի», որ բոլորգիր է եղել:

- էջ 1-272. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինքն է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդատայ կայսեանք բնակութեան էր ի դաւառն Տարօնոյ շինեալ գիւր. ամէն:

«Համեմատութիւններէն կը տեսնուի, որ բնագրական եւ պատմական բաւական շատ տարբերութիւններ (գլխակարգութիւնք կը պակսին) կան վենետիկեան 1832ի տպագրութեան եւ նկատի առնուած բոլորգիր անթուական ձեռագրին միջեւ»⁶²: Համեմատուած ձեռագրի գրիչը Ստեփանոսն է. Դ. դպր. ժգ. գլխի վերջում ունեցել է. «աւգնեա Քրիստոս Աստուած մեղապարտ գըրչիս Ստեփանոսի եւ ողորմեա աւուրն դատաստանի»: Համոզուած ենք, որ այդ օրինակը եղել է Արմաշի վանքի հմր. 37՝ ներկայ չարքի Կբ ձեռագիրը, որից նոյն Յովնանեանը նոյն 1852ին Պոլսում օրինակել եւ վիեննա է ուղարկել Վիեննայի մատենադարանի հմր. 236 ձեռագիրը (Միքայէլ Ասորի)⁶³. վերջինիս գաղափար օրինակը պարունակել է նաեւ Բուզանդարան. Յովնանեան վարդապետը նախընտրել է առաջինն արտագրել, երկրորդը՝ բաղդատել իր ունեցած տպագրի հետ:

Առ այս կան թուացեալ հակասութիւններ. առաջինն այն է, որ հմր. 236ում Բուզանդարանի գրիչ Ստեփանոսի մասին խօսք չկայ: Ներկայ բաղդատեալ օրինակում էլ չկայ հմր. 236ի ունեցած գաղափար օրինակի գլխաւոր լիշատակարանի մնացորդը, ըստ որի ձեռագիրն Ամիրում գրուել է «ի դպրատանն Մինաս գրչի, ձեռամբ աշակերտացն իմոց»: Բայց այս դէպքում եւս կրկնուած է ներկայ շարքի Բ՝ Երեւանի հմր. 1867 ձեռագրի կարգը. գլխաւոր լիշատակարանում ասուած է. «գրեցաւ... ձեռամբ սարկաւագացն Ամիրշին եւ Յովանիսին, որ սկիզբն առնէին գրչութեան եւ ուսանէին առ ոստ տէր Մինաս գրչի», իսկ շարադրանքի մէջ՝ գլուխներից մէկի վերջում նոյն Ստեփանոսը խնդրում է լիշել իրեն. «լիշեալ... գգրիչս Ստեփանոս»: Երկրորդ հակասութիւնը՝ այս օրինակի գաղափարը համարուած է բոլորգիր, իսկ Արմաշի ձեռագիրը նոտր էր, լուծելի է նրանով, որ բոլորգիր էին վերջինիս խորագրերը: Միաժամանակ, Վիեննայի այս բաղդատեալ օրինակի եւ մեր շարքի Բ օրինակի ձեռագրի ընթերցումները հիմնականում նոյնական են:

18. Ղ. Վիեննայի հմր. 762. 1910-1911 թթ., Բուզանդարան, Կարին, գրիչ՝ Հ. Քերովբէ վ. Յովնանեան, ստացող՝ Մխիթ. միաբ. Վիեննայի: 25,5x20,5 հրդչփ. մեծութեան 158 թերթ, թուղթ, միասիւն (գրադաշտը՝ 22,5x16), շղագիր, 26 տող: Օրինակուած է Կարնոյ Արծնեան վարժարանի հմր. 55 (շարքիս՝ Կա) ձեռագրից, ուրեմն եւ, նրա թուագրման համաձայն, ներկայացնում է ԺՁ.-ԺԷ. դդ. ձեռագրի պատկերը:

- 2ա-156բ. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն Նախագիտելիք - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ զայն արձակեաց: Եւ այս ամենայն իրքս վասն ձիոյն եղեն: Ապա այլն թէ ոչ կամօք աղէքողոն արկեալ (Ձ, Ը՝ տպ. Վեն., 1933, էջ 271, տ. 1վ.):

Սկիզբք գլխոց եւ դպրութեանց. 2բ՝ Գ, 38 ա՝ Դ, 107բ՝ Ե, 152ա՝ Ձ⁶⁴:

ԹԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

19. Ճ. Երեւանի հմր. 6321. ԹՂԳ=1624 թ., Ժողովածու, գրիչ՝ Գրիգոր, 26,5x20 հրդչփ. մեծութեան 61 թերթ, երկսիւն, նոտրգիր, 33 տող⁶⁵: Միաբանի՝ «8.N»: Նախապէս լրիւ ունեցել է Միքաէլ Ասորու ժամանակագրութիւնը, Բուզանդարան եւ Պատմութիւն Աղեքսանդրի (տե՛ս 11բ). մնացել է առաջինի վերջը, իսկ երկրորդից՝ մինչեւ Դ դպրութեան ծա գլխի սկիզբը (Բուզանդի

հատուածը նախապէս եղել է 85 թերթ. ընկած է մօտաւորապէս 35ը). այսպէս՝

- 12ա-61ա. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ համակ սրով եւ սուսերօք եւ ի սլաքս եւ տէգս նիզակաց զքրտունս երեսաց մերոց ջնջեցաք: Եւ /// (հմմտ. տպ. Վենետիկ, 1933, էջ 168, տող՝ 54.):

Բուզանդարանը գրել սկսել է՝ «Ի թուին ՌՃԳ. (1624) Յուլիս ամսոյ ի ԻԵ (25) սկսանի Բուզանդայ գրել. օրհնեայ ինձ Հոգիդ սուրբ Աստուած» (12ա). սա գրչի՝ մինչ այժմ յայտնի միակ լիշատակագրութիւնն է. երկրորդը գտանք ձեռագրի համեմատութեան ընթացքում. 46բ1՝ «Բարի եւ մեծանուն սուրբ հայրապետիս բարեխօսութեամբ օգնեայ Քրիստոս Աստուած Գրիգոր գրչիս, եւ ողորմեա յաւուրն դատաստանին. եւ մի անտես առներ քան զի գինք արեան քո եմք»: Շուրջ մէկ դար անց՝ ՌՃՀԱ՝ 1722 թ. Ստեփաննոս վ. Ագուլեցին այն նուիրել է Մաղարդայ Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքին (11բ), իսկ երկու տարի անց՝ «Էս Մելքոն էրէցս Հին Զուղայեցի գտի արդեօք հիմնարկութիւնս Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային ըստ վկայելոյն Միխայէլեան գրչիս՝ ի ձորակն Շամբոյ Ներքնոյ, ընդ որս եւ հայի ի Գողթան գաւառ, մերձ ի Մաղարդ, ի լեզր Երասի գետոյն. ՌՃՀԳ (1724) թվ. Հոգեմբեր ԻԴ (24) օրն» (8բ-9ա՝ ստ. լուսանցում): Զեռագրի գրչութեան վայրն անյայտ է, սակայն սկզբնաթերթի (12ա) ձեւաւորումով, «Բուզանդարան» բառի Բ թուչնագիր գլխագրով նմանուած է Բ՝ Երեւանի հմր. 1867՝ Ամիդում գրուած ձեռագրին:

20. Մ. Երեւանի Հմր 6554. ԺԸ. դ. 22x16,5 հրդչփ. մեծութեան 50 թերթ, թուղթ, երկսիւն, նոտրգիր, 21 տող:

- 1ա-50բ. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է... եւ հանդերձեաց կազմեաց թագաւորն Յունաց զկանայս թագաւորին Պարսից մեծաւ պատուով եւ զամենայն գերու /// (Գ, իա՝ տպ. Վենետիկ, 1933, էջ 68, տ. 2ն՝ ունի ամբողջ Գ դպրութիւնը՝ բացի վերջին երկու տողից)⁶⁶:

21. Թ. Վիեննայի հմր. 967. ԺԸ. դ., Բուզանդարան, գրիչ, եւլն՝ անյայտ: 16,5x11 հրդչփ. մեծութեան 165 թերթ, թուղթ, միասիւն (գրադաշտը՝ 12,5x7) շղագիր, 22 տող:

Բուզանդարան պատմութիւնք - Այս ինչ է դպրութիւն երրորդ պատմութեանց ժամանակագիր կանոնք մատենից... իսկ իբրեւ երեկոյ եղեւ՝ ժամ ընթրեաց թագաւորին Պարսից քանզի սո-

վորութիւն էր Հայոց Թագաւորին բազմական անդէն ընդ նմին առ նմա ի նորուն տախտին արկանել բազմական, օրէնք էին զի Թագաւորն Պարսից եւ Թագաւորն Հայոց ի ||| (Դ, ծդ՝ տպ. Վենետիկ, 1933, էջ 174, տ. 10ն.):

«Դարձեալ շատ մը մասեր համառօտուած են. եղած հրատարակութիւններուն հետ լիապէս չի համընթանար: Վերջաւորութեանը բաւական թուով դատարկ թուղթ ձգած է. գուցէ բնագրին արտագրութեան շարունակութեանը համար, սակայն այդ տեղի էջ ունեցած»⁶⁷:

ՀԱՏՈՒԱԾԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ⁶⁸

22. Ն. Երեւանի հմր. 2748. ՌՀԳ.=1624 թ., Ժողովածու, տեղի՝ Տարօն, գրիչ՝ տարբեր, ստացող եւ սրբագրող՝ Մարտիրոս վ. առաջնորդ Մշոյ Ս. Կարապետի: 27,5x21 հրդչփ. մեծութեան 359 թերթ, երկսիւն, նոտրգիր, 30-33տող: Բազմաբովանդակ եւ լաւ ժողովածու է (358ա՝ 1671 թ. ստացել է Վարդան Բաղիշեցին), բայց ունի Բուզանդարանի միայն խոստաբանութիւնը⁶⁹:

- 132բ. Թառաջաբան պատմագրոց Փոստոսի, որ է Բուզանդ - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... առ ի զաւգուտն ժառանգել որք միանգամ կամին սրտի մտաւք հասու լինել ամին, զոր ասելոցս եմ խոստումն:

23. Ծ. Երեւանի հմր. 1862. ՌՀ=1641 թ., Ժողովածու, տեղի՝ Նոր Զուղա՞, գրիչ՝ Ըռամանոս, ստացող՝ Սահակ վ. Զուղայեցի: 20x14 հրդչփ. մեծութեան 265 թերթ, նոտրգիր, 30 տող: Միաբանի՝ «7.R»: Ունի Մովսէս Խորենացի, Եղիշէ, մասն Բուզանդարանի, Քարոզք Տաթեւացու եւ Որոտնեցու, Վասն Լոշտակի: Գրչի լիշտակարանները⁷⁰ (65ա, 135ա, 145ա, 163բ) տալիս են հետեւեալը. 1641ին Ըռամանոս գրիչը ձեռագիրս գրել է Սահակ վարդապետ Զուղայեցու համար. սա էր «աշակերտեալ եւ ուսեալ ի գիրս աստուածային եւ կարգ առեալ հրեշտակաց ի ձեռն րաբունի եւ քաջ արհի խաչատուր վարդապետէ» (163բ): Վերջինս, անկասկած, Մովսէս Տաթեւացու նշանաւոր աշակերտը եւ Նոր Զուղայի առաջնորդն է. ստացողի «Զուղայեցի» մականուն-ծննդավայրի անընդհատ շեշտումը մտածել է տալիս, որ ձեռագիրը, գուցէ, գրուել է ո՛չ Նոր Զուղայում:

Ձեռագիրս ամբողջական է՝ առանց ընկած մասերի կամ թերթերի. նախապէս (ո՞ւմ) արած ընտրութեամբ, առանց դպրութեան կամ գլխահամարների նշելու: Գրուած է Բուզանդարանի 20 գլուխ

(Գ. Ժդ. 2. Ժգ. Դ. Է-Ժ, Ե. Իե-Իը, Լ-Լսդ, 2. ա), որոնց օրինակումը յետագայում դարձել է աւանդույթ: Այս հատուածների քաղում-մէկ-տեղումն ինքնին մատենագրական հետաքրքիր եւ հետազօտման արժանի երեւոյթ է, այդ պատճառով եւ մանրամասն ներկայացնում ենք աւանդույթը կրող ժամանակագրորէն առաջին այս ձեռագիրը:

- 164ա-184բ. Ի Բուզանդրեան պատմութենէ

1. Գ Ժդ. 164ա. Յաղագս վարուց եւ գործոց մեծին Դան-իէլի առ Աստուծոյ...

2. 2 Ժգ. 167ա. Յաղագս Գընգայ սրբոյ եւ առաքինոյ, որ էր գլխաւոր յայնմ...

3. Դ Է. 167բ. Յաղագս սքանչելեացն Աստուծոյ, որ եղեն ի Ներսէս կամ ի Բասիլիոս...

4. Դ Ը. 168բ. Յաղագս թէ որպէս կայսրն Վաղէս հալածեաց...

5. Դ Թ. 170ա. Յաղագս թէ որպէս արարին զերանելին Բասիլիոս եպիսկոպոսն...

6. Դ Ժ. Թէ զիարդ կոչեաց կայսրն Վաղէս...

7. Ե Է. Յաղագս մահուան Արշակայ Թագաւորին Հայոց...

8. Ե Իե. Յաղագս տեսլեան որ երեւեցաւ արանցն սրբոց անպատաւորաց...

9. Ե Իզ. Յաղագս սրբոյն Շաղիտայի...

10. Ե Իէ. Յաղագս սրբոյն Եպիփանոս...

11. Ե Իը. Յաղագս մեծամեծ նշանացն եւ սքանչելացն... ի Մամբրէ...

12. Ե Լ. Յաղագս գալոյն Մանուէլի ի գերութենէն Պարսից...

13. Ե ԼԸ. Յաղագս թէ զիարդ... Մանուէլ... ձեռն ետ ի Թագաւորն Պարսից...

14. Ե ԼԹ. Յաղագս Գումանդ Շապուհն...

15. Ե Խ. Յաղագս Վարազայ...

16. Ե Խա. Յաղագս Մուկանայ...

17. Ե Խբ. Յաղագս խաղաղութեան ամս է...

18. Ե Խգ. Յաղագս Մերութանայ Արծրունոյ, որ հանդերձ եկն ի վերայ Մանուէլի...

19. Ե Խդ. Յաղագս թէ զիարդ Թագաւորեցոյց Մանուէլ գմանուկն Արշակ...

20. 2 ա. Յաղագս ընդ երկու բաժանելոյ աշխարհին Հայոց...

Վերջին գլխի աւարտին անմիջապէս յարում է: «Աստի վայր զՄովսիսի Պատմագրէն՝ յերրորդ հատորէն գի'տ, ի քառասներորդէն յերկրորդէն կարգաւ. աւրհնեալ է Աստուած յամենայն ժամ». այսինքն՝ պատմութեան շարունակութիւնն իմանալ ցանկացողին առաջարկում է կարդալ Խորենացու Գ գրքի խբ. գլուխը:

24. Ռ. Երեւանի հմր. 7029. ՌՃԳ=1654 թ., Ժողովածու, տեղի՝ Կ. Պոլիս, գրիչ Թովհաննէս դպիր, ստացող՝ Թամուր Ակնցի: 15x10 հրդչփ. մեծութեան 204 թերթ, միասիւն, նոտրգիր, 16 տող:

Ունի Բուզանդարանի միայն Ե դպրութեան լգ-խդ գլուխները (94ա-119բ):

Զեռագրացուցակում մեզ հետաքրքրող մասը բնորոշուած է. «ի պատմութենէն Փաւստոսի Բուզանդացու», իսկ իրականում է՝ 1ա-119բ. [Մեսրոպայ երիցու] «Պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի հայրապետին Հայոց»⁷¹: Վերջին մասում նրա ուշ՝ ընդարձակուած, տարբերակների կարգով բերում է Բուզանդի Ե լե գլխից քաղւած՝

91ա-4ա. «Վասն քաջին Մուշեղայ մահուն՝ զօրավարին Հայոց եւ Վրացի թագաւորէն Վարազդատայ» գլուխը, ապա հենց այստեղից շեղւում է Մեսրոպ երէցի գործի կարգից (հմմտ. Երեւանի ձռ. 6047, 80բ, տ. 3վ.) եւ թէ՛ խորագրերի, թէ՛ շարադրանքի որոշ ազատ վերարտադրութեամբ ներկայացնում Բուզանդարանի Ե լգ-խդ գլուխները (7029, 94ա-119բ), որ առաւելապէս արժէք ունի Մեսրոպ երէցի գործի գրական պատմութեան համար, իսկ Բուզանդարանի բնագրի կազմութեան ժամանակ կարող է օգտագործուել խիստ զգուշութեամբ:

25. Զ. Երեւանի հմր. 3965. 1624ից յետոյ-1684ից առաջ, Ժողովածու, տեղի՝ Կամենից եւ Պոլիս, գրիչ Ներսէս դպրապետ, ստացող՝ Եփրեմ պատրիարք Պոլսոյ (1684 թթ.): 19x16 հրդչփ. մեծութեան 116 թերթ, միասիւն, նոտրգիր, 25-31 տող: Միաբանի՝ «լրութեան համար... 2»: Ունի՝ Սամուէլ Անեցի, Մասն Աստուածաբանութեան Ալբերտի, Պողոտէոսի Աշխարհացոյց, եւ այլ մանուկք⁷², որոնց չարքում.

- 112բ-4ա. «Յաղագս Թովհաննու եպիսկոպոսի եւ վարուց նորա...», որ Բուզանդարանի Զ դպրութեան Ը-Ժ տխրահամբաւ Թովհան եպիսկոպոսին նուիրուած երեք գլուխն է:

26. Պ. Երեւանի հմր. 4351+8813+6714. ՌՃԼԷ=1688 թ.⁷³, Ժողովածու, տեղի՝ [Նոր Զուղա]⁷⁴, ստացողը՝ նախ Մնացական Զու-

ղայեցի, ապա՝ Յովհաննէս, լետոյ՝ Եսայի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսք Աղուանից: 20,5x15 հրդէփ. մեծութեան 186+26+97=309 թերթ, թուղթ, միասին, նոտրգիր, 32, 33 եւ 26-27 տող: Միաբանի՝ «2.ԱԴ.»:

Պարունակում է խորենացի (4351, 1գ-105բ), Եղիշէ (4351, 105բ-8813, 1ա), Ի Բուզանդարանէ (8813, 1ա-26բ), Մասն պատմութեան մեծին Ներսիսի՝ Մեսրոպայ երիցու (Տեսիլ մեծին Ներսիսի, Յաղագս պեղծ Նեոխն յայտնելոյ՝ 6714, 1ա-13բ) եւ Պատմութիւն Վարդանայ Արեւելցու (6714, 14ա-97բ): Տփի կազմութեամբ (խորենացի, Եղիշէ, Ի Բուզանդէ) եւ այլ նշաններով նման է Սահակ Զուղայեցու օրինակին (Շ՝ Երեւանի հմր. 1862) եւ գուցէ հենց նրանից էլ օրինակուել է: Պարունակում է նրա իսկ ունեցած գլուխները:

- 8813, 1ա-26բ. «Ի Բուզանդրեան պատմութենէ»՝ Գ Ժդ, 2 Ժզ, Դ է-Ժ, Ե է, Իե-Իը, Լէ-Լդ, 2 ա⁷⁵:

27. Զ. Երեւանի հմր. 8344 Ժէ. դ., Ժողովածու, գրիչ Աստուածատուր երէց. ստացող՝ Աղէքսանդր վարդապետ [Զուղայեցի՝ ապագայ կաթողիկոսը]: 15,5x10,8 հրդէփ. մեծութեան 165 թերթ, թուղթ, երկսին, նոտրգիր, 20 տող⁷⁶: Ունի Մեսրոպ երէցի Պատմութիւն Ներսիսի մեծի, ԿԶ գլուխ Պատմութեան Օրբելեանի, իսկ դրանցից առաջ:

- 1ա-47ա. «Ի Բուզանդրեան պատմութենէ». 20 գլուխ՝ Նոր Զուղայից ծագող միւս ձեռագրերի կարգով. Գ Ժդ, 2 Ժզ, Դ է-Ժ, Ե է, Իե-Իը, Լէ-Լդ, 2 ա: Վերջում ունի Շ օրինակից յայտնի աւարտը. «Եւ աստի վայր զՄովսիսի Պատմագրէն՝ լերրորդ հատորէն գի'տ, ի քառասներորդէն լերկրորդէն կարգաւ», որից եւ նկարագրողն ընկել է թիւրիմացութեան մէջ. «Ի պատմութենէ Փաւստոսի Բուզանդի (վերագրեալ Մովսիսի խորենացու)»⁷⁷:

27ա Զա. Լոնդոն, Վելքոմ հաստատութիւն (Wellcome Institute) հ. 6. 1693 թ., Ժողովածու, գրիչ՝ Աղէքսանդր [Զուղայեցի⁷⁸], ստացող՝ մահդասի խոջա Աւետիք: Կաշեկազմ, 228 թերթ, թուղթ, 16x10 հրդէփ., միասին, նոտրգիր, 20 տող⁷⁸:

- 222բ-227ա. «Վարդ անկարգ կաթողիկոսաց. ի Բուզանդէական վիպագրութեամբ» եւ պարունակում է վերջինիս 2 դպրութեան բ-դ, ը-Ժ գլուխները՝ Զաւէնի, Շահակի, Ասպուրակէսի եւ համբաւաւոր Յոհան եպիսկոպոսի մասին:

28. Ռ. Երեւանի հմր. 1785. 1700 թ., Ժողովածու, տեղի՝ [Նոր Զուղա]⁷⁹, գրիչ՝ Տէր Աստուածատուր, ստացող Աղէքսանդր վ. [Զուղայեցի, Նոր Զուղայի առաջնորդ, ապագայ կաթողիկոսը]: 21,2x15 հրդչփ. մեծութեան 283 թերթ, թուղթ, միասիւն, նոտրգիր, 19 տող: Ունեցած նիւթերը Բուզանդարանի աւանդոյթի հետ կապ չունեն, արդիւնք են ստացողի ճաշակի եւ պէտքերի, ուստի չենք ներկայացնում:

- 204ա-207բ. «Վարք անկարգ կաթողիկոսաց. ի Բուզանդեան վիպագրութենէ» եւ պարունակում է վերջինիս 2 դպրութեան բ-դ, Ե-Ժ գլուխները՝ Զաւէնի, Շահակի, Ասպուրակէսի եւ համբաւաւոր Յոհան եպիսկոպոսի մասին: Օրինակութիւնն ազատ է՝ բնագրի կազմութեան ժամանակ պէտք է գգուշ լինել. միւս կողմից՝ Բուզանդարանի գրական պատմութեան աւանդոյթի համար ուշագրաւ է թէ՛ քաղուածքի խորագիրը եւ թէ՛ բովանդակութիւնը⁸⁰:

29. Ս. Երեւանի հմր. 6096. 1701 թ., Ժողովածու, տեղի՝ [Նոր Զուղա]⁸¹, ստացող՝ Աղէքսանդր վ. [Զուղայեցի՝ ապագայ կաթողիկոսը]: 15x10 հրդչփ. մեծութեան 247 թերթ, միասիւն, նոտրգիր, 18 տող: Ունի՝ Պատմութիւն Վարուց Յովհաննու Ոսկեբերանի, Առաքելի Սիւնեցոյ Գովեստ ի Ս. Աստուածածինն, Վասն միաբանութեան Հայոց եւ ձեռնադրութեան կաթողիկոսի եւ՝

- 242ա-ճա. Վասն անկարգ կաթողիկոսաց ի Բուզանդեան վիպագրութենէ:

Սա նախորդ (Ռ) ձեռագրի նման եւ նրա կարգով 2 դպր. բ-դ եւ Ե-Ժ գլուխներն է. իսկ այս փաստն արդէն մտածել է տալիս, որ գուցէ այդ ընտրութեան հեղինակը հենց ստացող Աղէքսանդր վարդապետն է: Հենց նա էլ գրչութիւնից անմիջապէս յետոյ ձեռագիրը նուիրել է՝ «Առ մեծարգոյ եւ գերապատիւ եղբայրն իմ Յոհան վարդապետն լիշատակի նուաստ Տէր Աղէքսանդր վարդապետէ, ի թուին ՌԾ (1701) եւ յամսեանն Յունիսի երկոտասան» (4ա): 1751 Յունիսին ձեռագիրը պատկանում էր ոմն հանգուցեալ Յովհաննէս Դանիէլեան Մալիլովի այրի Եթարին (246բ), իսկ մէկ դար անց էր՝ «Գրչագիր ի մատենից գրադարանի Աւետիքայ Մկրտչեան Էնֆիաճեանց, ի 1855 ամի, ի Տփլիս» (4ա)⁸²:

ՃԱՌԸՆՏՐԱՅԻՆ ՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ⁸³

30. Վ. Երեւանի հմր. 1522, ձառննտիր Յովհաննապանքի: Միաբանի՝ «հնագոյն խմբի» Ա. նոյն հեղինակը, մեր վկայակոչած յղուածից բացի, այս յաջորդ՝ Տ ձեռագրերին նուիրել է մի այլ

օգտաշատ ուսումնասիրութիւն⁸⁴ եւս, որի մէջ ի թիւս այլ (երբեմն վիճալարոյց) եզրակացութիւններ, մեր կարծիքով ձեռագրերը թուագրել եւ բնորոշել է բաւական ճշգրիտ: Այս ձեռագրին վերաբերող մեր մի յօդուածում⁸⁵ էլ ճշգրտուել են նրա գրչութեան որոշ հանգամանքներ: Պարզուածի ուրուագատկերը հետեւեալն է. ժամանակ՝ 1165-1185 թթ. միջեւ, առաւել մօտաւոր 1180 թուականի շուրջ, տեղի՝ Յովհաննավանք (Արագածոտն), գրիչ՝ Յովհաննէս քհն., ստացող՝ Ռուբէն կուսակրօն քահանայ՝ ուսուցիչ Յովհաննավանքի դպրոցի: 52,3x33 հրդշփ. մեծութեան՝ լաթի 570 թերթ, երկսիւն (մէկը՝ 38,5x19), անցման (արեւելեան) բոլորգիր, 37-42 տող:

Քանի որ Միաբանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ այս երկու ձեռագրերը «սարբեր խմբերի ներկայացուցիչներ են, նման, բայց ո՛չ նոյն բովանդակութեամբ. կան վարքեր եւ ճառեր, որ գտնուում են մէկում եւ պակասում են միւսում»⁸⁶, ուստի նախընտրում ենք, կրկին Միաբանին⁸⁷ հետեւելով, երկուսի բովանդակութիւնը ներկայացնել միասնաբար՝ երկրորդի գրչութեան եւ արտաքին հանգամանքների պատկերումից յետոյ:

Ունեցած նիւթերի կարգում խճ հերթական համարի տակ բերել է Գ Բ-գ, ժա, ե-զ, ժբ, ժդ, Ե իզ-իէ. ապա՝ խԴ համարի ներքոյ՝ մի խորագրով, իբրեւ մի նիւթ՝ Դ ծգ-ծէ գլուխները, որոնք բլունում են ձեռագրի 272բ-282բ թերթերը: Շատ ուշագրաւ է թէ՛ ընտրութիւնը եւ թէ՛ համարակալման այս ձեւն ինքնին:

31. Տ. Երեւանի հմր. 3777. 1185-8 թթ.⁸⁸, Սաղմոսականքի ձառնատիր, տեղի՝ Սաղմոսականք, գրիչ, կազմող, ստացող՝ Մարկոս եւ Մխիթար եղբարք: 53x33 հրդշփ. մեծութեան 480 թղթի թերթ, Միաբանի՝ «հնագոյն խմբի» Ե:

- 364բ-372բ էջերում ունի Գ Բ-գ, ժա, ե-զ, ժբ, ժդ, ապա՝ կրկին իբրեւ մի նիւթ՝ Դ ծգ-ծէ գլուխները, այսինքն՝ նախորդի ունեցածից պակասում են Ե իզ-իէ գլուխները:

Վ եւ Տ օրինակների պարունակած փաւստոսեան հատուածների ընդհանուր պատկերը հետեւեալն է՝⁸⁹:

1. Գ Բ. Վ 272բ. Տ 364բ. Վասն մեծի քահանայապետին Գրիգորի Հայոց Լուսաւորիչի եւ սրբոյն Արիստակիսի որդւոյ նորին, եւ նոցին շիրմացն - Արդ, ի թագաւորութեան Տրդատայ...

2. Գ Գ. Վ 272բ-3բ, Տ 364բ-5բ. Յաղագս Վրթանայ մեծի քահանայապետի որդւոյ Գրիգորի - Ապա յետ այսորիկ թագաւորեաց խոսրով կոտակ...

3. Գ ժա. վ 273բ-5ա, Տ 365բ-7ա. Յաղագս մեծի պատերազմին Պարսից եւ Հայոց ընդ միմեանս եւ անկանելոյ ի պատերազմին զաւրավարին Վաչէի եւ մահուան խորտովա արքաի, եւ փոխելոյ յաշխարհէս մեծ հայրապետն Վրթանէս - եւ լետ այսորիկ յաւել եւս լինել մարտ...

4. Գ ե. վ 275բ-6ա, Տ 367բ-8ա. Վասն որդւոցն Վրթանա, որոց անուանք առաջ նոյն Գրիգորիս եւ երկրորդին Յուսիկ - Այս Վրթանէս եւ Արիստակէս որդիք մեծ քահանայապետին...

5. Գ գ. վ 276բ-7ա, Տ 368ա. Յաղագս սրբոյ հայրապետին Գրիգորիսի վախճանին - Այլ վասն Գրիգորիս եպիսկոպոսի որդւոյ Վրթանիսի...

6. Գ ժբ. վ 277ա-8ա, Տ 368բ-70ա. Յաղագս թագաւորելոյ Տիրանայ լետ հաւր իւրոյ, եւ թէ որպէս Յուսիկն լետ հաւր իւրոյ Վրթանա կալաւ զաթոռ հայրապետութեանն, եւ թէ որպէս սպանաւ ի Տիրանայ յարքայէ յաղագս յանդիմանութեան - եւ յանցանելն յաշխարհէ թագաւորին խորտովու...

7. Գ ժդ. վ 278ա-81ա, Տ 370ա-2բ. Յաղագս վարուց եւ գործոց մեծին Դանիելի քահանաի առն Աստուծոյ, եւ թէ որպէս յանդիմանեաց զթագաւորն Տիրան եւ կամ որպէս պատուհասեալ մեռաւ ի նմանէ - Բայց յայնժամ դեռեաւ կենդանի էր ծերունին սուրբ...

8. Ե իգ. վ 281աբ, Տ չունի. Յաղագս Շաղիտաի աշակերտի նորին - Շաղիտայս այս սուրբ...

9. Ե իէ. վ 281բ-2ա, Տ չունի. Յաղագս Եպիփանու - Երանելի սուրբն Եպիփան ընկեր էր սրբոյն Շաղիտաի...

10. Դ ծգ եւ ծէ. վ 282աբ, Տ 372բ. Վկայութիւն Զուրթա երիցու յերկիրն Պարսից որ էր յԱրտաշատ քաղաքէ - Ապա իբրեւ չոգան տարան յերկիրն Պարսից...

32. Բ. Փարիզի Ազգային գրադարանի Հմր 178. ԺԲ. դ., տեղի՝ անյայտ, Տօնական, գրիչ՝ Պաւղոս, 51x32,5 հրդչփ. մեծութեան՝ լաթի 643 թերթ, հաստ բամբակէ թուղթ, երկսիւն (մէկը՝ 41,5x11), ընտիր երկաթագիր, 42 տող⁹⁰։ Ունի միայն Դ, է՝

- 148բ. Յաղագս սքանչելեացն, որ եղեն ի Ներսէս եւ ի Բասիղիոս եւ վասն նախանձուն Եւսեբի առ Բասիղիոս - Իսկ եպիսկոպոսն Կեսարու Եւսեբիոս յորժամ ետես զարմանալիսն զնախ իջանելն աղաւնոյն յերկնից...

33. Յ. Վենետիկի հմր. 17/200. Ճառընտիր Ա, ՈՀԳ=1224 թ., 50x30 հրդչփ. մեծութեան 564 թղթէ թերթ, երկաթագիր, 41 տող. գրիչ՝ Թաղէոս կրօնաւոր, ծաղկող՝ Ղազար վ. եւ Վարդան, վայր՝ Վանք կամ անապատ՝ Գերեզման Ս. Լուսաւորիչի (տեղը⁹¹), ստացող՝ Կոստանդին վանահայր Ս. Լուսաւորիչի անապատ-գերեզմանի⁹¹: Պարունակում է միայն Գ. դպրութեան ե եւ զ գլուխները. այսպէս՝ - 118բ1-120ա1. Պատմութիւն որդոցն Վրթանիսի, որոց անուանքն են այս. առաջնոյն Գրիգորիս եւ երկրորդին Յուսիկ - Այս Վրթանէս եւ Արիստակէս որդիք էին մեծի քահանայապետին սրբոյն Գրիգորի... եւ ամ յամէ աշխարհաժողով ժողովուրդք ի մի վայր ժողովեալ կողմանցն այնոցիկ, զսորա զաւր տաւնեն զյիշատակ քաջութեանն եւ ցնծան ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն⁹²:

34. Ի. Վենետիկի հմր. 1014/201. Ճառընտիր Բ, ԺԲ.-ԺԳ. դղ., տեղի եւ այլ տեղեկութիւնք՝ անյայտ: 33,4x24,5 հրդչփ. մեծութեան 496 թերթ, 33 տող. գրիչք՝ Հայրուկ, Սարգիս, Վարդան, Ծերունի եւ Աւետիս⁹³: Ա Ճառընտրի նման ունի Գ. դպրութեան ե եւ զ, նաեւ Ե դպրութեան իդ⁹⁴ գլուխները. այսպէս՝

- 202բ2-203բ2. Պատմութիւն վասն որդւոցն Վրթանայ, որոց անուանքն են. այս առաջնոյն Գրիգորիս, երկրորդն Յուսիկ - Այս Արիստակէս եւ Վրթանէս որդիք էին մեծի քահայանայապետին Գրիգորի... եւ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց գոհանայր եւեթ յամենայն ժամ անդադար:

- 203բ2-204բ1. Յաղագս սրբոյն Գրիգորիսի վախճանին - Այլ վասն Գրիգորիսի՝ որդւոյ Վրթանայ, եղբաւրն Յուսիկան... եւ ամ յամէ աշխարհաժողով ժողովուրդք ի մի վայր ժողովեալ կողմանցն այնոցիկ, զսորա զաւր տաւնեն զյիշատակ քաջութեանն եւ ցնծան ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն⁹⁵:

- 29բ1-36ա1. Յաղագս վախճանի սուրբ քահանայապետին Ներսիսի եւ թէ որպէս յաղագս յանդիմանելոյ նորա գլխաւ արքայն Հայոց՝ եւ մեռանի ի ձեռաց նորա մահու դեղաւք. իսկ թագաւորն Պապ ամալթայի ախտիւն արուական... եւ զՍուրբ Հոգին հակից եւ փառակից Հաւր եւ որդւոյ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն⁹⁶:

35. Փ. Վենետիկի հմր. 1554/205. Ճառընտիր Զ, ԺԲ. դ.՝ 1114ից քիչ անց, տեղի՝ հաւանաբար Մաշկեւորի վանք: 26,5x17,5 հրդչփ. մեծութեան 216 թերթ, 22-24 տող, ստացող՝ Մաշկեւորի վանահայր Դաւիթ⁹⁷: Ա ճառընտրի նման ունի միայն Գ. դպրութեան ե եւ զ գլուխները՝ այսպէս՝

- 141բ-144ա. Պատմութիւն սրբոց հայրապետացն Հայոց Առիստակիսի, Վրթանիսի, Յուսկանն եւ Գրիգորի - Այս Առիստակէս եւ Վրթանէս որդիք էին մեծի քահայանապետին Գրիգորի... եւ զամենայն առուրս կենաց իւրոց գոհանայր եւեթ յամենայն ժամ անդադար զՏեառնէ Աստուծոյ:

- 144ա-146ա. Յաղագս սրբոյն Գրիգորիս ի վախճանին - Այլ վասն Գրիգորիսի եպիսկոպոսի որդւոյ Վրթանայ, եղբաւրն Յուսկան... եւ ցնծային ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն⁹⁸:

36. Ք. Երեւանի հմր. 6196. 1227 թ.⁹⁹, տեղի՝ Խլաթ, Խորճի անապատ, ձառընտիր, գրիչ՝ Ներսէս, ստացող՝ Վարդան վ.: 50x33 հրդէփ. մեծութեան 612 թղթի թերթ, երկսիւն, բոլորգիր, էջում 38-39 տող:

- 149բ-150բ. Պատմութիւն վասն որդւոցն Վրթանայ, որոց անուանքն են այս՝ առաջնոյն Գրիգորիս եւ երկրորդին Յուսիկ - Այս Վրթանէս եւ Արիստակէս որդիք էին մեծի քահանայապետին սրբոյն Գրիգորի...

- 150բ-151բ. Յաղագս Գրիգորիսի վախճանին - Այս վասն Գրիգորիսի եպիսկոպոսի որդւոյ Վրթանայ...

37. Օ. Եղմ. հմր. 97. ՁՀԷ=1328 թ. տեղի՝ Սկեւռա անապատ, ձառընտիր (Վարք սրբոց՝ Վկայարանք), գրիչ՝ Յովհաննէս որդի Սարգսի, 31x24 հրդէփ. մեծութեան 796 թղթի էջ (398 թերթ), երկսիւն, բոլորգիր, 30 տող:

- էջ 224բ. Պատմութիւն վասն որդւոցն Վրթանայ, որոց անուանքն առաջնոյն Գրիգորիս եւ երկրորդին Յուսիկ - Այս Վրթանէս եւ Արիստակէս որդիք էին մեծ քահանայապետին Գրիգորի...

- 227բ. Յաղագս Գրիգորիսի վախճանին - Այս վասն Գրիգորիսի եպիսկոպոսի որդւոյ Վրթանայ...¹⁰⁰:

38. Ֆ. Վենետիկի հմր. 512/202. 1637 թ., տեղի՝ Երուսաղէմ, ձառընտիր Գ., գրիչ՝ Մկրտիչ Ղազարեանց, ստացող՝ Զաքարիա քհն. Իովիցի¹⁰¹: 28,8x20,5 հրդէփ. մեծութեան 650 թերթ, 32 տող: Կրկին պարունակում է Գ զպրութեան եւ եւ զ գլուխները այսպէս՝

- 640բ-641բ. Պատմութիւն վասն որդւոցն Վրթանայ, որոց անուանքն առաջնոյն Գրիգորիս եւ երկրորդին Յուսիկ - Այս Վրթանէս եւ Արիստակէս որդիք էին քահանայապետին Գրիգորի... եւ զամենայն առուրս կենաց իւրոց գոհանայր եւեթ յամենայն ժամ անդադար փառաւորելով զԱստուած յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

- 641ա-642ա. Յաղագս Գրիգորիսի վախճանին - Այլ վասն Գրիգորիսի Եպիսկոպոսի՝ որդւոյ Վրթանայ... եւ ամ յամէ աշխարհաժողով ժողովուրդք ի մի վայր ժողովեալ կողմանց այնոցիկ, զաւր տաւնին լիշատակ քաջութեան, եւ ցնծան ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս¹⁰² :

ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐԱՅԻՆ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ¹⁰³

39. Կա. Վիեննայի հմր. 7. 1439 թ., տեղի՝ Եկեղեաց եւ Դարանդեաց գաւառ, ի վանս Աւագ (Երզնկա), Յայսմաւուրք, գրիչ՝ Սիմոն արղյ, ծաղկող՝ Նաղաշ Քարիմ, ստացող՝ Մովսէս քհն.:

- 367ա. Արաց իէ, Փետր. Գ. Վարք սրբոյն Շաղիտայի եւ Եպիփանն՝ աշակերտաց մեծին Դանիէլի - Սոքա աշակերտք էին Դանիելի քորեպիսկոպոսի...¹⁰⁴ : Բուզանդարանի Ե դպր. իզ-իէ գլուխների յայսմաւուրային միակցումն է:

40. Կբ. Օքսֆորդի հմր. 30՝ Ms. Marsh 438 (I-III). 1482 թ., տեղի՝ անյայտ, Յայսմաւուրք:

- 283ա. Արաց 27, Փետր. 3. [Վարք սրբոյն Եպիփանու եւ Շաղիտայ]:

- 284ա. Արաց 27, Փետր. 3. [Վկայաբանութիւն Զուլիթայ երիցու]¹⁰⁵ :

Նոյն Ե, իզ-իէ եւ Դ, ծգ հատուածների վերաշարադրանքն է:

41. Կգ. Վիեննայի հմր. 10. ԺԶ. դ., տեղի՝ անյայտ, Յայսմաւուրք, գրիչ՝ Յակոբ երէց (օգնականք՝ Մարգարէ, Պօղոս):

- 296բ. Վարք եւ լիշատակ Եպիփանու եւ Շաղիտայ եւ այլ սրբոցն - Սոքա աշակերտք էին սրբոյն Դանիէլի...

- 297բ. Յայսմ աւուր Վկայաբանութիւն Զըւատայ քահանայի - Արքայն Պարսից Շապուհ գերեաց զաշխարհս Հայոց...

Կրկին՝ Ե, իզ-իէ եւ Դ ծգ (Զըւատայ=Զուլիթայ) գլուխների վերաշարադրանքն է՝ «տեղ տեղ բառ առ բառ»¹⁰⁶ :

42. Կդ. Վիեննայի հմր. 128. ԺԵ.-ԺԶ. դդ., տեղի՝ անյայտ, Վարք Հարանց, գրիչ, ստացող՝ Պետրոս եւ Կարապետ:

- 123բ-124ա. Սուրբ հարցն աւանդութեանն յաղագս մարմնոյ եւ արեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի - Արք երկու աշակերտք սրբոյն Դանիէլի՝ աշակերտի սրբոյն Գրիգորի, կրանաւորեալ ի յանապատս... անուն միոյն Եղիտեա՝ ազգաւ ասորի, եւ միւսոյն Եպիփան՝ ազգաւ յոյն...:

Կրկին վերաշարադրանքն է (եղիտեա=Շաղիտա) Բուզանդարանի Ե, իր գլխի. «ուրիշ խմբագրութեամբ, բայց արժանի ուշադրութեան»¹⁰⁷:

43. Կե. Վիեննայի հմր. 79. ԺԹ. դ., «Հատընտիր հաւաքումն բանից»՝ գրաբար սովորելու համար հիմնականում տպագիրներից օրինակուած մի տեսակ Գրաբարի ծաղկաքաղ, որ ունի. 4ա «Բուզանդ (Զուրիթայ մասը)»¹⁰⁸. Միաբանի՝ «լրութեան համար... 1»¹⁰⁹:

ԿՈՐՈՒՍԵԱԼ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ¹¹⁰

44. Կա. Կարին, Արծնեան վարժարանի հմր. 55. ԺԶ.-ԺԷ. դդ.¹¹¹, տեղի՝ [Մշո՞] Ս. Կարապետ. Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդարան, գրիչ Սարգիս, ստացող՝ Տէր Համազասպ: 34x25 հրդչփ. մեծութեան 331 թերթ (չհամարակալած), թուղթ, միօրինակ բոլորգիր, 24-25 տող: Միաբանի՝ «10S»¹¹²:

- 184ա-331բ.¹¹³ Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստալբանութիւն նախագիտելի - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ զայն արձակեաց: Եւ այս ամենայն իրքս վասն ձիոյն եղեն: Ապա այլն թէ ոչ կամօք աղէքողոն արկեալ (Զ, Ը., տե՛ս՝ տպ. վենետիկ, 1933, էջ 271, տ. 14.)¹¹⁴:

45. Կբ. Արմաշի վանքի հմր. 37. 1607-1638 թթ. միջեւ, տեղի՝ Ամիթ. Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդարան, գրիչք՝ [Ստեփանոս] եւ աշակերտք Մինաս գրչի: 21x15 հրդչփ. մեծութեան 335 թերթ, թուղթ, երկսիւն (մէկը՝ 16,5x4,5), նոտրգիր, խորագրերը՝ բոլորգիր, 27 տող, գծանկար խորան՝ 183ա. Բուզանդարանի սկզբում: Միաբանի՝ «6. Arm.»:

4ա. Ցանկ Միխայէլ՝ գրոց. Ա-ԻԴ, ԻԵ. Յաղագս Բուզանդայ Հայոց պատմութեան: 5ա-182բ. ժամանակագրութիւն Միքայէլի Ասորու:

- 183ա-335բ. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստալբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինքն է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... (վերջնատողը չի բերել):

Սկիզբք գլխոց եւ դպրութեանց. 185ա՝ Գ, 220բ՝ Դ, 294ա՝ Ե, 330ա՝ Զ:

Եիշ. 335բ. «Փառք... գրեցաւ Միխայիլս եւ Բուզանդարանս ի դպրատանն նուաստ Մինաս գրչի, ձեռամբ աշակերտացն իմոց, ի

դուռն Ս. Կիրակոսի եւ մօրն նորա Յուդիտայի, ի մայրաքաղաքս լԱմիթ, յառաջնորդութեան Տէր Բարսեղ աստուածաբան վարդապետին... լիշեսջիք զմեղուցեալ նուաստ Մինաս գրիչս...¹¹⁵»:

Սրանից օրինակուած՝ Վիեննայի հմր. 819ում Ստեփանոս գրչի անուան առկայութիւնը թոյլ է տալիս մտածելու, որ ձեռագիրս նման է մեր շարքի Բ օրինակին (Երեւանի հմր. 1867), գրուել է նրա գրութեան թուականի՝ 1622ի շուրջ եւ ծագում է նոյն գաղափար օրինակից, ըստ այդմ՝ պէտք չէ անվերապահ ընդունել Յակոբ Թօփճեանի դիտողութիւնը, թէ՛ «նման տպագրին, որուն ընթերցումները աւելի մաքուր եւ ճիշդ են, քան գրչագրինը»:

46. Կգ. Ջնքուշ, Սիրահայեաց Ս. Աստուածածին վանք. «16. Բիւզանդ Փոստոս պատմագիր. փոքր դիրքով, մաքուր գրով, թերի»¹¹⁶:

Այսպիսով, այստեղ ներկայացրինք Փաւստոսի Պատմութիւնը պարունակող 47 ձեռագիր. 18ը ամբողջական, 3ը՝ թերի, 3ը՝ կորուսեալ (ընդամէնը՝ 24. ամբողջի կէսից աւելին). միջանկեալ դիրք ունեցող՝ առանձին դիտելի խումբ են հաստուածական օրինակութիւնները՝ 9 միաւոր. կրկին առանձին, բայց այլ աւանդութների կրող ու արտայայտիչ են ճառընտրային 9ը եւ յայտնաբերային 5ը (ընդամէնը՝ 14): Աւելորդ չհամարելով, մի հայեացքով ընդգրկելի դարձնելու համար, կարճ ընթրողւմներով պատկերենք բոլոր ձեռագրերի ամփոփ ցանկը.

ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ

1. Ա. Եղմ. հմր. 341. ՌԽԸ=1599 թ., Բաղէշ, Պատմագիրք, գրիչ՝ Մարտիրոս, ստացող՝ Ագարիա կթղ. Սսոյ:

2. Բ. Երեւանի հմր. 1867. 1622 թ., Ամիդ, Պատմագիրք, գրիչք՝ Ստեփանոս, Ամիրչահ, Յովհաննէս սրկ.՝ աշակերտք Մինաս գրչի:

3. Գ. Եղմ. հմր. 307. 1624 թ., տեղի՝ անյայտ, Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդարան, ստացող՝ Կարապետ վ.:

4. Դ. Եղմ. հմր. 303. 1649 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդարան, գրիչ՝ Յարութիւն դպիր, ստացող՝ Յակոբ դպիր. գրուել է Եուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի համար:

5. Ե. Եղմ. հմր. 1553. 1649 թ., տեղի՝ Բաղէշ, Պատմագիրք, գրիչ եւ ստացող՝ Դաւիթ արեղայ Բաղիշեցի՝ որդի Աղէքսանոսի:

6. 2. Երեւանի հմր. 3071. 1657 թ., տեղի՝ Յովհաննավանք եւ Յուշոյ վանք, Ժողովածու, գրիչ եւ ստացող՝ Զաքարիա դպիր Քանաքեռցի:

7. Է. Երեւանի հմր. 4584. 1668 թ., տեղի՝ Տիգրան[ակերտ], Պատմագիրք, գրիչ՝ Աբրահամ երէց, ստացողը՝ խոջայ Աւետիս-Ղարաղաչ եւ խոջայ Սահակ Ամթեցիներ:

8. Ը. Երեւանի հմր. 1482. 1678 թ., տեղի՝ Ալիփուղար գիւղ, Պատմագիրք, գրիչը՝ Գրիգոր, Թումա, ստացող՝ Մինաս Համթեցի:

9. Թ. Եղմ. 230. 1679 թ., տեղի՝ Երուսաղէմ, Պատմագիրք, գրիչ եւ ստացող՝ Սարգիս եպս. Եւդոկիացի (Սահէթճի):

10. Ժ. Վենետիկի հմր. 721/915. 1700 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, Բուզանդ, գրիչ եւ ստացող՝ Մարգար երէց Զմիւռնացի:

11. Ի. Երեւանի հմր. 3079. 1720-30ականներ, տեղի՝ Կ. Պոլիս, Բուզանդ:

12. Լ. Վենետիկի հմր. 1188/890. Ժէ. դ., տեղի՝ անյայտ, Բուզանդ:

13. Խ. Վենետիկ հմր. 1176/887. Ժէ. դ., տեղի՝ Կ. Պոլիս կամ Ամիդ(°), Հաւաքածոյ, գրիչ՝ Յարութիւն դպիր՝ աշակերտ Միքայէլ երիցոյ:

14. Մ. Վենետիկի հմր. 1646/919. Ժէ. դ., տեղի՝ անյայտ, Բուզանդարան:

15. Կ. Եղմ. հմր. 436. 1707 թ., տեղի՝ [Կ. Պոլիս], Պատմագիրք, գրիչ՝ Աստուածատուր երէց Ղալաթացի, ստացող՝ Տիրացու Մաղաքիա (ձեւահիրճեա°ն):

16. Հ. Վենետիկի հմր. 2640/925. 1783 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, (Ամիդում 1668-78 թթ. շուրջ գրուած օրինակի հետ բաղդատուած տպագիր), Բուզանդ:

17. Զ. Վիեննայի հմր. 819. 1852 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, (1607-38 թթ. Ամիդում գրուած ձեռագրի հետ բաղդատուած տպագիր), Բուզանդ:

18. Ղ. Վիեննայի հմր. 762. 1910-1 թ., տեղի՝ Կարին (Գաղափարը՝ ԺԶ.-Ժէ. դդ. [Մշո°] Ս. Կարապետում Տէր Համազասպի համար Սարգիս գրչի գրած ձեռագիր), Բուզանդ:

ԹԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

19. Ժ. Երեւանի հմր. 6321. 1624 թ., տեղի՝ անյայտ (ձեւաւորումով մօտ է Բաղէշ Ամիդի ձեռագրերին), Ժողովածու:

20. Մ. Երեւանի հմր. 6554. ԺԸ դ., տեղի՝ անյայտ, Բուզանդ:

21. Ե. Երեւանի հմր. 967. ԺԸ. դ., տեղի՝ անյայտ, Բուզանդ:

ՀԱՏՈՒԱԾԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

22. Ն. Երեւանի հմր. 2748. 1624 թ., տեղի՝ Տարօն, Ժողովածու, գրիչը՝ տարբեր, ստացող եւ սրբագրող՝ Մարտիրոս վ. առաջնորդ Մշոյ Ս. կարապետի:

23. Ծ. Երեւանի հմր. 1682. 1641 թ., տեղի՝ Նոր Զուղա՞, Ժողովածու, գրիչը՝ Ըռամանոս, ստացող՝ Սահակ վ. Զուղայեցի:

24. Ո. Երեւանի հմր. 7092. 1654 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, Ժողովածու, գրիչ Յովհաննէս դպիր, ստացող՝ Թումա Ակնցի:

25. Զ. Երեւանի հմր. 3965. 1624-1684 թթ. միջեւ, տեղի՝ Կամենից եւ Պոլիս, Ժողովածու, գրիչ՝ Ներսէս դպրապետ, ստացող՝ Եփրեմ պատրիարք Պոլսոյ (1684 թ.):

26. Պ. Երեւանի հմր. 4351+8813+6714. 1688թ. տեղի՝ [Նոր Զուղա], Ժողովածու, ստացողը՝ նախ Մնացական Զուղայեցի, ապա՝ Յովհաննէս, յետոյ՝ Եսայի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսը Աղուանից:

27. Զ. Երեւանի հմր. 8344. Ժ. դ., տեղի՝ [Նոր Զուղա՞], Ժողովածու, գրիչ Աստուածատուր երէց, ստացող՝ Աղէքսանդր վարդապետ [Զուղայեցի՝ ապագայ կաթողիկոսը]:

27ա. Զա. Լոնդոն, Վելքոմ հաստատութիւն (Wellcome Institute) հ. 6. 1693 թ., Ժողովածու, գրիչ՝ Աղէքսանդր [Զուղայեցի՞], ստացող՝ մահդասի խոջա Աւետիք:

28. Ռ. Երեւանի հմր. 1785. 1700 թ., տեղի՝ [Նոր Զուղա], Ժողովածու, գրիչ՝ Տէր Աստուածատուր, ստացող Աղէքսանդր վ. [Զուղայեցի՝ ապագայ կաթողիկոսը]:

29. Ս. Երեւանի հմր. 6096. 1701 թ., տեղի՝ [Նոր Զուղա], Ժողովածու, ստացող՝ Աղէքսանդր վ. [Զուղայեցի՝ ապագայ կաթողիկոսը]:

ՃԱՌԸՆՏՐԱՅԻՆ ՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

30. Վ. Երեւանի հմր. 1522. Ճառընտիր Յովհաննավանքի, 1180 թուականի չուրջ, տեղի՝ Յովհաննավանք, գրիչ՝ Յովհաննէս քհն., ստացող՝ Ռուբէն կուսակրօն քահանայ:

31. Տ. Երեւանի հմր. 3777. Սաղմոսավանքի Ճառընտիր, 1185-8 թթ. տեղի՝ Սաղմոսավանք, գրիչ, կազմող, ստացող՝ Մարկոս եւ Մխիթար եղբարք:

32. Բ. Փարիզի Ազգային գրադարանի հին հմր. 88. Ժ. դ., տեղի՝ անյայտ, գրիչ՝ Պօղոս:

33. Յ. Վենետիկի հմր. 17/200. Ճառընտիր Ա, 1224 թ., տեղի՝ Վանք կամ անապատ՝ Գերեզման Ս. Լուսաւորչի, գրիչ՝ Թադէոս

կրօնաւոր, ծաղկող՝ Ղազար վ. եւ Վարդան, ստացող՝ Կոստանդին վանահայր Ս. Լուսաւորչի անապատ-գերեզմանի:

34. Ի. Վենետիկի հմր. 1014/201. Ճառընտիր Բ, ԺԲ.-ԺԳ. դդ., 33,4x24,5 հրդէփ. մեծութեան 496 թերթ, 33 տող. գրիչք՝ Հայրուկ, Սարգիս, Վարդան, Ծերունի եւ Աւետիս, տեղի եւ այլ տեղեկութիւնք՝ անյայտ:

35. Փ. Վենետիկի հմր. 1554/205. Ճառընտիր Զ, ԺԲ դ.՝ 1114ից քիչ անց, տեղի՝ հաւանաբար Մաշկեւորի վանք, ստացող՝ Մաշկեւորի վանահայր Դաւիթ:

36. Ք. Երեւանի հմր. 6196. 1227 թ. Ճառընտիր, տեղի՝ Խլաթ, Խորձի անապատ, գրիչ՝ Ներսէս, ստացող՝ Վարդան վ.:

37. Օ. Եղմ. հմր. 97. ԶՀԷ=1328 թ. Ճառընտիր (Վարք սրբոց՝ Վկայաբանք), տեղի՝ Սկեւռա անապատ, գրիչ՝ Յովհաննէս որդի Սարգսի:

38. Ֆ. Վենետիկի հմր. 512/202. Ճառընտիր Գ., 1637 թ., տեղի՝ Երուսաղէմ, գրիչ՝ Մկրտիչ Ղազարեանց, ստացող՝ Զաքարիա քհն. Իլովցի:

ՅԱՅՍՄԱՌՈՒՐԱՅԻՆ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

39. Կա. Վիեննայի հմր. 7. 1439 թ., Յայսմաւուրք, գրիչ՝ Սիմոն արղլ., ծաղկող՝ Նաղաշ Քարիմ, տեղի՝ Եկեղեաց եւ Դարանաղեաց գաւառ, ի վանս Աւագ (Երզնկա), ստացող՝ Մովսէս քհն.:

40. Կր. Օքսֆորդի 30՝ Ms. Marsh 438 (I-III) 1482 թ., տեղի՝ անյայտ, Յայսմաւուրք:

41. Կգ. Վիեննայի հմր. 10. ԺԶ. դ., Յայսմաւուրք, գրիչ՝ Յակոբ երէց (օգնականք՝ Մարգարէ, Պողոս):

42. Կդ. Վիեննայի հմր. 128. ԺԵ.-ԺԶ. դդ., Վարք Հարանց, գրիչ, ստացող՝ Պետրոս եւ Կարապետ:

43. Կե. Վիեննայի հմր. 79. ԺԹ. դ., «Հատընտիր հաւաքումն բանից»:

ԿՈՐՈՒՍԵԱԼ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

44. Կա. Կարին, Արծնեան վարժարանի հմր. 55. ԺԶ.-ԺԷ. դդ., Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդարան, գրիչ՝ Սարգիս, ստացող՝ Տէր Համազասպ, տեղի՝ [Մշո՞ւ] Ս. Կարապետ:

45. Կբ. Արմաշի վանքի հմր. 37. 1607-1638 թթ., տեղի՝ Ամիթ. Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդարան, գրիչք՝ [Ստեփանոս] եւ աշակերտք Մինաս գրչի:

46. Կգ. Զնքուշ, Սիրահայեաց Ս. Աստուածածին վանք. Թուական եւ տեղի՝ անյայտ, Բուզանդ:

Ամփոփենք՝ նախ ճշգրտելով ամբողջական, թերի եւ չպահանջուած (ժամանակին բնագրի լիակատար արուած օրինակումներին) ձեռագրերի մեր հաշիւը. Զ՝ Վիեննայի հմր. 819ը վերարտադրութիւնն է Էք. Արմաշի, իսկ Ղ՝ Վիեննայի հմր. 762ը՝ Էա, իմա՝ Արծնեան վարժարանի օրինակների, որ նշանակում է, թէ ձեռագրերի այս խմբի իրական քանակը 22 է: Այսուհետեւ, անհետ՝ վերարտադրութիւն չունեցող կորսուած Չնքուշի Էզն նկատի ունենալով, կրկին արձանագրենք, որ գիտական հրատարակութեան համար քննելի ամբողջական ձեռագրերի քանակը 18 է, թերիները՝ 3:

Սրանց գրչութեան վայրերի եւ նրանց ստեղծմանը մասնակցած մարդկանց վերաբերող տեղեկութիւնների ամբողջութիւնը հաստատում է դեռեւս Միաբանի նկատած այն իրողութիւնը, որ Փաւստոսի մեզ հասած ձեռագրերի մի մասի համար պարտական ենք Ամիդ-Տիգրանակերտի միջավայրին: Միաժամանակ, մեր իմացութիւններն ընդլայնուած եւ հնարաւոր են դարձնում վստահօրէն եզրակացնելու, որ Փաւստոսի մեզ հասած բոլոր ձեռագրերի նախօրինակը կամ նախօրինակները պահպանուել են Բաղէշ-Ամիդի վանական կենտրոններում եւ Ղուկաս Կեղեցու, Սրապիոն Ուռհայեցու ու Բարսեղ Արծրունեցու գլխաւորած դպրոցների ու գրչութեան աշխուժ կենտրոնների գործունէութեան շնորհիւ բազմացուելով, տարածուել միւս օջախներում: Այսպէս, Բաղէշում են գրուել մեր շարքի Ա եւ Ե, Ամիդում՝ Բ, Է, Ը¹¹⁷, Խ եւ Էք ձեռագրերը: Այս միջավայրի հետ եկեղեցական-մշակութային սերտ կապեր ունեցած Տարօնում են գրուել Ն հատուածական եւ Արծնեան վարժարանի Էա ամբողջական ձեռագրերը: Երուսաղէմում գլորւած Թ ձեռագիրը եւս ծագում է նոյն միջավայրից, քանզի նրա գրիչ Սարգիս եպս. Սահէթճի Եւդոկիացին Մինաս Ամղեցու աշակերտն էր: Պոլսում գրուած օրինակները եւս (Դ, Ժ, Ի, Կ, Զ) ծագում են Բաղէշ-Ամիդից: Անկասկած, մի օր նորովի, նոր հայեացքով պէտք է ուսումնասիրուեն Ամիդի ԺԶ. դ. վերջի-ԺԷ. դ. ուսումնագիտական եւ գրչութեան արդիւնաշատ դպրոցն ու նրա արտադրանքը¹¹⁸, պարզուեն բոլոր այն աղբիւրները (նրանց շարքում նաեւ Փաւստոսի Պատմութիւնը), որոնք փրկուելով մեզ են հասել հենց այդ դպրոցի շնորհիւ:

Ամիդը վաճառաշահ քաղաք էր՝ մէկը Պարսկաստան-Պոլիս առեւտրական ուղու կարեւոր հանգուցակէտերից¹¹⁹: Հին Զուղայի եւ ընդհանրապէս Նախիջեւանի գաւառի, հետեւապէս եւ Նոր Զուղայի առեւտրականներն աշխուժ գործունէութիւն էին ծաւալել նաեւ

այստեղ: Այս ճանապարհով եւ նրանց ջանքերով էլ բազում այլ աղբիւրների հետ միասին Բուզանդարանի առաջին օրինակները եկել են Արեւելեան Հայաստան: Շարքիս Բ ձեռագիրը գրուելուց 15 տարի անց՝ 1637 թ. յայտնուել է Նախիջեւանի գաւառի Շոռթ գիւղաքաղաքում. այս փաստն էլ իրաւունք է տալիս ենթադրելու, որ այնտեղից էլած օրինակի պատճէնում պէտք է համարել նաեւ Արեւելեան Հայաստանում գրուած հնագոյն օրինակը (2), նաեւ Նոր Զուղայում եւ նրա մշակութային ոլորտում գրուած հատուածական օրինակները: Սրանց շարքում նկատելի է Բուզանդի 20 գլուխ պարունակող քաղումը (Շ, Պ, Զ), ապա՝ ամենայն հաւանականութեամբ Աղեքսանդր Զուղայեցի կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ քաղուած «Վարք անկարգ կաթողիկոսաց» հատուածումը (Զա, Ռ, Ս): Տարօնում գրուած Ն օրինակի մէջ միայն «խոստաբանութեան» օրինակման հանգամանքը բացատրելի է այդ ձեռագրի տեղեկատու նիւթեր ամփոփելու նպատակադրմամբ: Ո օրինակի փաւտոսեան հատուածները դրսեւորումն են այն իրողութեան, որ Բուզանդի Պատմութիւնը յետագայ դարերում չարունակում էր պարբերաբար ազդել եւ վերստին հարստացնել Ժ. դարում հիմնականում իրենից բանաքաղուած՝ Մեսրոպ Վայոցձորեցուն՝ Ներսէս Մեծի վարքը: Իսկ Չն՝ նշանաւոր Յովհաննէս եպիսկոպոսին վերաբերող իր քաղուածքով մի տեսակ կանխել է գրաբարի մերօրեայ դասագրքերին եւ, գրաբար սերտելու նիւթ լինելու հետ միաժամանակ, ծառայել ցոյփ հոգեւորականութեան ալպանումի նպատակին: Ընդհանրապէս՝ գուցէ կարելի է մտածել, որ հատուածական օրինակութիւնները Բուզանդի երկի որոշակի նպատակներով կիրառւում-գործածութեան դրսեւորումներ են:

Կրկին կիրառական նպատակադրումով ստեղծուած լինելով հանդերձ, բոլորովին տարբեր նկարագիր ունեն ճառընտրային եւ յայսմաւուրային օրինակները. այս կարգի ձեռագրերի մեր թուարկումը լիակատար՝ լինել չի կարող, քանի որ ձեռագրացուցակների մէջ նրանց նկարագրութիւնները յաճախ անկատար են եւ ունեն միայն «ճառընտիր» կամ «Յայսմաւուրք» ընդհանուր անունները. սրանցով են բնորոշուած նաեւ Երեւանի Մատենադարանի նոյնպիսի հարիւրաւոր ընտիր ժողովածուներ: Այս պատճառներով էլ Միաբանի յօդուածից եւ վեներիկեան Դ. տպագրից յայտնի օրինակներին այստեղ գումարուած յաւելումները պարզուել են այլ նպատակներով արուած մեր փնտռութիւն ընթացքում: Իսկ սա նշանակում է, որ Բուզանդի հատուածներ պարունակող այդպիսի ժողովածուների կատարեալ ցանկի պատրաստումը կարող է լինել միայն տեւական ու մանրակրկիտ աշխատանքով: Մի-

այն դրանից յետոյ է հնարաւոր լինելու այդպիսի ձեռագրերի աւանդոյթի յստակեցումը, որ, իր հերթին, նպաստելու է նոյն ժողովածուների պատմութեան խնդիրների լուսաբանմանը: Միաժամանակ արձանագրելի է, որ բնագրի կազմութեան ժամանակ այս կարգի ձեռագրերին պէտք է վերաբերուել վերապահութեամբ, քանզի սրանք հիմնականում պարզ վերարտադրութիւն-օրինակութիւններ չեն. նախատեսուել են այլ՝ ձառննորի եւ Յայամաւորք ժողովածուների ծիսական նպատակին ծառայեցնելու համար, ուստի եւ երբեմն վերարտադրուել են համեմատաբար ազատ եղանակով:

Արդէն ասել ենք՝ Բուզանդարանի բնագրի բազմադաւաղ լինելու փաստը շատ է արծարծուել մեր բանասիրութեան մէջ, որ, ինչպէս յայտնի է, ժամանակին գինուած էր գերքննադատութեան մանրադիտակով եւ ամէն ինչ համարում էր հիմնաւորապէս սրբագրելի ու խմբագրելի. վենետիկեան առաջին հրատարակութեան օրերից իսկ աղբիւրիս ձեռագրերը համարուեցին իրար նման՝ նոյն հիմքից ծագող եւ հաւասարաչափ աղաւաղուած. ձեռագրական ոչ հարուստ նիւթի հիման վրայ այդ տպաւորութիւնը թանձրացրեց նաեւ Միաբանը. «Ուշագիր բաղդատութիւնը համոզեց ինձ, որ այս ձեռագրերը կը տան որոշ մանրմունք սրբագրութիւններ, բայց ընդհանրապէս բոլորն էլ պատկանում են տպագրերին ծառայած ձեռագրերի խմբին, լինելով հանդերձ նրանից հնագոյն եւ ընտիր»¹²⁰: Սրանից յետոյ գոյութիւն ունեցող ձեռագրերն արժանացան մի տեսակ քամահրանքի եւ Բուզանդարանի բնագրի ճշդում-ճշգրտման գաղափարն սկսեց յենուել արտաքին հանգամանքների՝ այլ աղբիւրների, ընդհանրապէս պատմագիտական եւ քերականագիտական իմացութիւնների ու գիտելիքների վրայ: 1960ականներին Վախթանգ Գէորգեանը ցոյց է տուել, որ Փաւստոսի «ձեռագրերը դեռեւս շատ բան կարող են տալ ուսումնասիրողներին»¹²¹, այսինքն՝ տպագիրների սխալ ձեւերի փոխարէն յաճախ ունեն ճիշդ՝ նախընտրելի ընթերցումներ. մենք էլ նկատել ենք, որ Հ. Արսէն Բագրատունու, Նորայր Բիւզանդացու, Հրաչեա Աճառեանի կամ Հ. Գ. Նահապետեանի սրամիտ կռահում-սրբագրութեան առաջարկներից շատերը հաստատուում են ձեռագրերի աւանդած ընթերցումներով: Իսկ սա մի անգամ եւս ապացուցում է, որ արտաքին միջոցները Փաւստոսի բնագրի քննութեան համար պէտք է կիրառուել միայն հենց իր ներքին բոլոր ամբողջական եւ հատուածական ձեռագիր օրինակների հնարաւորութիւնների սպառումից՝ բոլորի նիւթը թէկուզ տարընթերցումների

ձեւով պատմագիտութեան եւ բանասիրութեան տրամադրութեան տակ ղեկելուց յետոյ: Այս յօդուածի հիմնական նպատակն էլ համարում ենք այդ անելիքի անհրաժեշտութեան ցուցադրումը եւ կարելի չափով նոյն անելիքի դիւրացմանը նպաստելը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Փաւստոս Բուզանդ, *Հայոց պատմութիւն*. Թարգմանութիւն, ներածութիւն եւ ծանոթագրութիւններ ակադեմիկոս Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, 1947, էջ 5: Ոճական բազմազանութեան համար ներկալ շարադրանքի մէջ զուգահեռ գործածում ենք «Փաւստոս», «Բուզանդ» կամ «Բուզանդարան» ձեւերը՝ միշտ նկատի ունենալով նոյն Փաւստոս Բուզանդ հեղինակին եւ նրա Պատմութիւն Հայոց կամ Բուզանդարան պատմութիւնք երկը:
- ² Երեւելի լինելու էր «Պատմագիրք Հայոց» շարքի մի գիրքը. Մալխասեանցի մասնակի աշխատակցութեամբ բնագիրը կազմելու էր հենց ինքը. առանձին ակնարկներէց յստակ երևում է, որ յօդուածը շարադրելուց առաջ, նա արդէն համեմատել էր իրեն հասու ձեռագրերը, սակայն Երեւանի Մատենադարանում պահպանուող նրա դիւանում այդ համեմատութիւններն այսօր չկան. տե՛ս՝ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, *Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ*, հ. Ա, Երեւան, 1979, էջ 508:
- ³ Մի ալ բնագրի կարիքի թելադրանքով ժամանակին Մաշտոցեան Մատենադարանը ստացել էր Փաւստոսի ամէնահին՝ Երուսաղէմի Սրբ. Յակոբեանց մատենադարանի հմր. 341 ձեռագրի ժապաւէնը՝ ալլ վայրերի ձեռագրերի ժապաւէնների հաւաքածու, հմր. 408: Ծարադրանքիս մէջ ընդհանրապէս կիրառել ենք հետեւեալ միջանի ընդունւած համառօտագրութիւնները.՝ Եղմ.=Երուսաղէմ, հմր.=համար(=թիւ), հրդչի.=հարիւրերորդաչափ (=սանտիմետր), ՄՄ=Մաշտոցեան Մատենադարան:
- ⁴ Մինչ այդ նաեւ շարադրել էինք մատենաչարի առաջին գրքի մէջ արդէն տպուած հրատարակչական առաջաբանը. տե՛ս՝ «Հրատարակչութեան կողմից».- Կորիւն, *Վարք Մեարոյ Մաշտոցի*, Երեւան, 1994, էջ 3-5:
- ⁵ Բոլորի մատենադարանեան համարները նշանակել ենք համապատասխան ձեռագրերին վերաբերող ծանօթութիւնների մէջ:
- ⁶ Գ. Տէր-Մկրտչեան, «Փաւստոսի ձեռագրերը», *Հանդէս հայագիտական, Մարբուրգ*, 1904, Բ. պրակ (Zeitschrift für armenische Philologie, Band II, Heft IV, Marburg, 1904), էջ 267-86. նաեւ՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 352-7. օգտագործում ենք երկրորդը, որ հեղինակի ինքնազրոյ ուղղուած, լրացուած եւ ժողոված է Պիոն Յակոբեանի հմտալից ծանօթութիւններով (Գ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 508-10): Մեր նկարագրութիւնների մէջ, առանց լրացուցիչ լղումների, նշանակել ենք Միաբանի իմացած բոլոր ձեռագրերի հերթական համարներն ու պաժմանանիշերը, որոնք յօդուածիս թուարկման կարգով միատեղ նշանակելը եւս աւելորդ չենք համարում (նախ մեր համարներն են՝ արաբանիշ թիւ եւ հայերէն գլխատառ, ապա՝ Միաբանիւնը՝ արաբանիշ թիւ եւ լատինատառ պաժմանանիշ). աչպէս՝ 2 Բ=9 E, 6 Զ=5 Z, 7 Է=4 T, 8 Ը=3 M, 11 Խ=1 K, 19 Ժ=8 N, 26 Գ=2 Ar, 23 Ծ=7 R, 25 Զ=1 Ը2, 43 Yk=1 Ը1, 44 Kw=10 S, 45 Kp=6 Am:

⁷ *The Epic Histories Attributed to Pawstos Buzand (Buzandaran patmutiunk)*, Translation and Commentary by Nina G. Garsoian, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989, էջ 601-2: *Թեոսագայ ձանձրալի կրկնութիւններից խուսափում ենք, պակասների խնդիրը թողնում, ապա՝ մեր շարքի կարգով առաջնորդելով ու խմբաւորելով, նոյն շարքի պայմանանիշերով թուարկում ենք առաւել կարեւոր սխալմունքները:* ա) 32 ձեռագրից 25ը համարուել են ամբողջական, 7ը՝ հատուածական (պահպանուած ամբողջական օրինակներն իրականում 18ն են), բ) ամբողջական են դարձուած Ն, Ծ, Զ, Ի (Երեւանի 2748, 1862, 3965) հատուածական եւ Թ, Փ (Վենետիկի 1014, 512) ճառընտրալին օրինակները, գ) Ժ եւ Ի (Վենետիկի 721, Երեւանի 3079) օրինակների գրչութեան 1700 եւ 1720-30ական թուականները դարձուել է 1720 եւ 1681, չ (Վենետիկի 2640) օրինակի 1783ը՝ 1743, Պ (ՄՄ 8813) օրինակի 1688ը՝ 1668, Լ (Վենետիկի 1188) ձեռագրի Մխիթարեան մատենադարան մուտք գործելու 1750 թուականը՝ 1761, դ) Թերի ձ եւ Մ (Երեւանի 6321 եւ 6554) ձեռագրերը դարձուած են հատուածական, ե) մտացածին 673, 875 եւ 1706 համարներով նշանակուել Բ, Ծ եւ Փ՝ Վենետիկի Ա, Բ, Գ ճառընտիրները, որոնց ցուցակի համարները 201, 202 եւ 203 են, իսկ գոյթահամարները՝ 17, 1014 եւ 512: Ի վերջոյ, ինչպէս արդէն ասել ենք, ձեռագրերը թուարկուած են ըստ հաւաքածուների, միևնույն, մեր համոզմամբ, որեւէ գործի կամ ժողովածուի ձեռագրերը ներկայացնելու լաւագոյն եղանակը ժամանակագրական բնութագրական յատկանիշերով առաջնորդուելն է: Նախ՝ խիստ պայմանական, աւելին՝ բնագրական խնդիրների համար չորրորդական նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ Բուզանդի ալիսն ձեռագիրը գտնուած է Երեւանում, ալիսնը՝ Երուսաղէմում կամ մի այլ տեղ: Վերջապէս, անիմաստ է ի սկզբանէ իսկ մէկ կամ մի քանի գլուխ պարունակող ձեռագիրը ամբողջական օրինակների շարքում ներկայացնելը:

⁸ Պատկերն, անշուշտ, աւելի պարզ է դառնալու քաղղապտութեան արդիւնքով ստացւած տարբերակների քննութիւնից յետոյ: Այս պատճառով էլ ձեռագրերի ազգակցական կապի յստակման խնդիրն ալստեղ դեռեւս չենք քննել:

⁹ Մրանք նաեւ մեր համեմատութիւնների պայմանանիշերն են. ձեռագրերի ազգակցութիւնը, անշուշտ, նրանց ժամանակագրական կարգից խիստ տարբեր է, բայց ժամանագրական-ալքբնական կարգին հետեւող պայմանանիշերի օգտակարութիւնն այն է, որ պայմանանիշ գրի՝ ալքբնական շարքում գրուած դիրքով հնշտ ենթագրելի է նոյն նիշով արտայայտուող ձեռագրի հնութեան աստիճանը:

¹⁰ Ձեռագրերը թուարկել ենք հետեւեալ համառօտումներով: Եղմ՝ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանի Սրբոց Եակոբեանց վանքի մատենադարան, Երեւան՝ Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարան, Վենետիկ՝ Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարան, Վիեննա՝ Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարան:

¹¹ Յիշատակարանում (էջ 396=388) գրուած է. «եղև վաղճան եւ գրաւ տպեցման Պատմագրիս Հայոց յօգոստոսի Դ (4)»: Ըստ Քերովբէ Պատկանեանի հրատարակութեան սրա տպագրութեան վայրը Կ. Պոլիսն է. «առաջին տպագրութիւն մատենիս եղև ի Կ. Պոլիս ի Թուխ ԲձձԹ, յամի Տեառն 1730» (էջ Ա): Միաբանն աւելի է մանրամասնել. «Տպագրութեան տեղը չէ նշանակուած այս հրատարա-

կութեան մէջ, բայց տպարանի կամ «գործարանի» աշխատողների, հրատարակութեան ծախսը ստանձնողների անուններից եւ այլ նման հանգամանքներից հետեւում է, որ այս հրատարակութիւնն եղել է Կ. Պօլսում» (Գ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 352): Գրքի մանրամասն նկարագրութեան մէջ այն որակւած է այսպէս. «Փաւստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսեանի, 1730, 396 էջ»։ տես Նինէլ Ա. Ոսկանեան, Քնարիկ Ա. Կորկոտեան, Անթաուա Մ. Սաւա-եան, Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին. Հայ հատուկ գրքի մատենագիտութիւն, Առաջաբան Ն. Ա. Ոսկանեանի, խմբագրութեամբ Ռաֆայէլ Ա. Իշխանեանի, Երեւան, 1988, էջ 295-300 հմմտ.՝ Vrej Nercessian, *A Catalogue of Early Armenian Books 1512-1850*, London: The British Library, 1980, p. 120, No. 471: Մատենագիտական գրականութեան մէջ այս հրատարակութեան թուականի վրիպակով լի-շատակութիւններն արձանագրել է դեռեւս Միաբանը՝ տե՛ս՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 252-3:

¹² Որոշ նշանների հիման վրայ թույլ կասկած ունենք, թէ այս տպագրի հիմքը գուցէ եղել է մեր չարքի 8 Ը Երեւանի հմր. 1482 ձեռագիրը:

¹³ «Փաւստոս Բուզանդ եւ իւր Պատմութիւն Հայոց», Քննադատ. ինքնագրութիւնը Նորայրի, Պրակ Ա, Ստոքհոլմ, 15 Մայիս 1887, էջ 18:

¹⁴ Պոլսի առաջին տպագիրը Մխիթարեաններին յարտն էր. անգամ իրենց լուսագործ ձեռագիր Փաւստոսի դիմաց տուել են «գտգեան» Բուզանդի (տես մեր չարքի Լ օրինակի թ. Բա), սակայն բաւարարուել են իրենց ունեցած հինգ օրինակով եւ այդ տպագիրը չեն գործածել:

¹⁵ Շնորհակալութեամբ արձանագրում ենք, որ մեզ հետաքրքրող այլ պատմագրքերի շարքում, այդ ձեռագիրը նկարագրել ենք Հ. Լեւոն Զեքիեանի հրաւերով 1990ի Օգոստոսին վենետիկի համալսարանի հայերէնի եւ հայագիտութեան ամառային դասընթացին դասախօսելուն զուգընթաց, Մխիթարեան միաբանութեան ըրոր անդամների ամէնասիրալիր օժանդակութեան շնորհիւ (ձեռագրերից միջանոսն ունէին միայն անկանոն էջակալում, ուստի արել ենք նրանց կանոնաւոր թերթակալումը): Այժմ նշանակում ենք նաեւ մեր հանգուցեալ բարեկամ Հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեանի նորատիպ նկարագրութիւնները եւ նրանց նորոյթը. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վենետիկ, Հատոր 2. Պատմագիրք Հայոց-Կանոնագիրք-Գրիգոր Նարեկացի-Ներսէս Շնորհալի-Ներսէս Լամբրոնացի-Արթագիրք, Յօրինեց Հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1996 (այսուհետեւ՝ Ցուցակ Վենետիկի, 2):

¹⁶ Վենետիկի ձեռագրերի անաւճնակարգ լինելը խոստովանել է նաեւ մխիթարեան երրորդ հրատարակութեան լուսելուածի հեղինակը. «Հունեմով առ ձեռն լուսագործ օրինակ առ ի յուղղել գվրիպակա՝ որովք լի են գրչագիրք վանացս, ամենքին կարի նորք եւ անշանք» (անդ, էջ 343):

¹⁷ Միմեանց նկատմամբ ձեռագրերի ոչ-հական, ո՛չ խմբագրական տարբերութիւններ ունենալու հանգամանքը միեւնոյն գաղափարից ծագած լինելով բացատրելը նոյնպէս կարող է հաստատուել կամ ժխտուել միայն ամբողջ նիւթի քննութիւնից յետոյ:

- ¹⁸ Սրա հաստատումն է թէկուզ միայն այն փաստը, որ Բուզանդարանի ընագրի վերջերս արուած երկու վերահրատարակութեան մէջ էլ նշուած է, թէ «Բնագիրը Ք. Պատկանեանինն է ա. Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Երեւանի համալսարանի հրատարակութիւն, Երեւան, 1987 (445 էջ. զուգադիր՝ Մայիսանեանցի աշխարհաբար Թարգմանութիւնը), ք. Ps. Pawstos, Buzandaran Patmutiunk [The Epic Histories], Classical Armenian Text Reprint Series, Gen. Ed. John G. Greppin (Delmar, N.Y. 1984)՝ Գարտիւանի անգլերէն առաջաբանով. Հասկանալի է, որ սրանք եւ թիֆլիսեան հրատարակութիւնը (Փաւստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, [հրատ.] Գ. Գարտեան, 1912, 407 էջ) այստեղ չենք ներկայացնելու, քանզի մեր խնդրի տեսակէտից նրանք ունեն սոսկ մատենագիտական արժէք։
- ¹⁹ Առաջին հրատարակութեան ձեռագիրը յետագայ հրատարակութիւններէ մէջ հաշուի չի առնուել, ուստի հանրագումարի բերելիս նրա հանգամանքն անտեսելը սխալ չէ։
- ²⁰ Տե՛ս՝ աստ՝ 7 է եւ մեր հրատարակած՝ Մնարոց Մագիստրոս Տէր-Մովսիսեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մկրտիչ Սանասարեանի, Վենետիկ-Ա. Ղազար, 1981, էջ 10 (առաջաբան) եւ 91-4 (նկարագրութիւն)։
- ²¹ Էջմիածնի մատենադարան մուտք է արուել 1913-1915ի միջեւ, տե՛ս՝ Մատենադարանի ձեռագրութեան հաւաքածուները - Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, կազմեցին Օ. Եղանեան, Ա. Զէլթունեան, Փ. Անթարեան, հ. Ա., Երեւան, 1965, էջ 72-86 (այսուհետեւ՝ Յուցակ ձեռագրաց ՄՄ, հ. Ա. եւ հ. Բ.՝ Երեւան, 1970)։
- ²² Գուցէ Պոլսի տպագրի՞րն էր. բայց սա եւս կարող է պարզուել ընթերցումների քննութեամբ։
- ²³ Մայլո ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վենետիկ, հատոր երկրորդ, յօրինեց Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924 (այսուհետեւ՝ Յուցակ վենետիկի, Բ.)։
- ²⁴ Առաջաբանի եւ ընագրի որոշ ուղղագրական ձեւեր հիմք են տալիս ենթադրելու, թէ այս հրատարակութեան «նոգացողն» էլ կարող էր լինել կրկին բազմապատակ Հ. Վարդան Հացունին։
- ²⁵ Ձեռագիրն ստացել է Երուսաղէմի պարտքերը փակելու համար ժողովարարութեամբ շրջելու ժամանակ. տր էլ ի Սըսայ եւ եկն ի լԱրեւելս վասն Երուսաղէմայ, զի բազում պարտս անկեալ էր ի վերայ Սուրբ Երուսաղէմայ» (էջ 715). հմտ.՝ Բարբէն Ա. [Կիւլիսէրեան] աթուակից կաթողիկոս, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս, 1990, էջ 155-65. այս ձեռագրի լիչաւատկարանն օգտագործուած չէ, այլապէս հեղինակը կարող էր աւելի վստահ թուագրել հանգանակութեան սկզբում Ամիղում կալացած ժողովը։
- ²⁶ Մանրամասն տե՛ս՝ Մայլո ցուցակ ձեռագրաց Սրտոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր Կայ. Պողարեան, հ. Բ., Երուսաղէմ, 1967, էջ 230-2 (այսուհետեւ՝ Յուցակ Երուսաղէմի, Բ., լիչաւատկելու ենք նաեւ Ա.՝ Երուսաղէմ, 1966, եւ Ե.՝ Երուսաղէմ, 1971 հատորները)։ Այստեղ ներկայացուող ձեռագրերի ալլ՝ միւս պատմիչների երկերի առաջաբաններում արուած նկարագրութիւնները լոկու ենք միայն ըստ հարկի։

նրանց ճշգրիտ լիշատակութիւն-լրումներ անելն անպատակաբարձար ենք համարում, քանզի ներկալ շարադրանքի բուն նպատակադրման առումով գործնական օգտակարութիւն չունեն։ Զեռագրերի պարունակած այլ բնագրերը թուարկում ենք բանասիրական գրականութեան մէջ նրանց ունեցած առաւել գործածական եւ ճանաչուած համառօտ ձեւերով. ասենք՝ Վրովսխի խորենացու Պատմութիւն Հայոց՝ գրելու փոխարէն գրել ենք ուղղակի՝ «խորենացի»։

- ²⁷ Ունենք պատճէնը՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 408։ Մնացեալ ձեռագրերը նկարագրելու ենք հնարաւոր համառօտութեամբ եւ միօրինակութեամբ. մեր ընդունած նկարագրական կաղապարից շեղումները միշտ պայմանաւորուած են օգտագործուած նկարագրութիւնների անհետեւողականութեամբ։ Միջանի գէպքում, ասենք՝ երբ Փաւստոսի բնագիրը կրող թերթերի քանակը սովորականից քիչ է, նշանակել ենք նաեւ էջերի գրադաշտի չափերը։

- ²⁸ Զեռագրացուցակը (Յուցակ ձեռագրաց ՄՄ, Ա., էջ 661) գրութեան վայրը հարցականով նշանակել է Կ. Պոլիս, որ սխալ է եւ հիմնուած լիշատակարանի՝ Եկին ցակումէիկ ի կոստանդնուպօլսա, բերին Ամթալ փաշին Բ (2) կապա» (227 ր) յստակ հատուածի թիւը նկարման վրայ։ Միաբանը (էջ 358) նոյն տողից ճիշդ եզրակացութեան է եկել՝ Բիշատակարանն ամբողջութեամբ տե՛ն նաեւ՝ Հայերէն ձեռագրերի ԺԲ. դարի լիշատակարաններ, Հատոր Բ. (1621-1640թթ.), կազմեցին Վազգէն Յակոբեան եւ Աշոտ Յովհաննիսեան, Երեւան, 1978, էջ 51 (Ա. եւ Գ. հատորները՝ Երեւան, 1974, եւ 1984. այսուհետեւ՝ ԹԻՀ. ԺԲ., Ա., Բ. եւ Գ.)։ նաեւ՝ Արարատ, 1888. էջ 406։

- ²⁹ Տե՛ս՝ ՄՄ հմր. 1518, Վենետիկի Միխիթարեան մատենադարանի հմր. 1245 եւ ին.։

- ³⁰ Այս փաստն արձանագրող Յակոբ երէցը թուարկել է նաեւ այդ եկեղեցու քահանաների անունները, արձանագրել Մովսէս Տաթեւացի կաթողիկոսի աշակերտ Եսայի արքեպիսկոպոսի ձեռքով Երնջակի Ս. Կարապետ վանքի նորոգութիւնը եւ ին. ամբողջ լիշատակարանը տես ԹԻՀ. ԺԲ., Բ., էջ 699-700։

- ³¹ Ծուցակ Երուսաղէմի, Բ., էջ 155-9. հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1297։

- ³² Ծուցակ Երուսաղէմի, Բ., էջ 148-50. հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1296. նաեւ՝ ԹԻՀ. ԺԲ., Գ., էջ 363-4։

- ³³ Ծուցակ Երուսաղէմի, Ե., էջ 319-22. նկարագրութիւնը դպրութիւնների եւ գլխացանկերի էջերը չունի. հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1299. նաեւ՝ ԹԻՀ. ԺԲ., Գ., էջ 343-5։

- ³⁴ Գրուել է 1651-1661 ին.. այստեղ նշանակել ենք Բուզանդարանի գրչութեան թուականը։

- ³⁵ Գ. դպրութեան գլխացանկը դրել է խոստարանութիւնից առաջ. գլխացանկերի, երբեմն նաեւ շարադրանքի մէջ խորագրերը համառօտում է. ընդհանրապէս լատ. օրինակութիւն չէ։

- ³⁶ Զեռագրիս գրչութեան բոլոր լիշատակարանները տես՝ ԹԻՀ. ԺԲ., Գ., էջ 914-9։

- ³⁷ Կարնոյ Սանասարեան վարժարանի համար Կարապետ Եղեանի գնած այն ձեռագիրն է, որի համեմատութեամբ արուել է Բուզանդարանի Պատկանեան հրատարակութիւնը եւ որը եղել է Ասողկի Պատմութեան Բ. տպագրի հիմնական օրինակը (Մայիսասանցը նկարագրել եւ մանրամասն ներկայացրել է ձեռագրիս

ընագրական լատկանիչները. տե՛ս՝ Ստեփաննուի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Սանկտ Պետերբուրգ, 1885, էջ 16-18)։ Միաբանը (Ա., էջ 335) սրա մասին գրել է. «մանրամասն տես Ասողկան Պատմութիւն, ՍՊ, 1885, յառաջաբան Ս. Մալխասեանի... Այս ձեռագրից է, Մալխասեանի վկայութեամբ, Պատկանեանի Փաւստոսի Հրատարակութիւնը՝ «Համեմատութեամբ այս օրինակի արար ուսուցչապետն Բ. Պատկանեանց զՏպագիրն իւր»։ Այդ ձեռագրի թուագրւած (1668թ.) եւ Պատկանեանի խոստովանութեամբ՝ իր համեմատածի անթուական լինելու հակասութիւնը Միաբանը հաշտեցնում է ենթադրելով, թէ Պատկանեանն ունեցել եւ համեմատել է սրանից արուած անթուական մի օրինակութիւն, քանզի Մալխասեանի հաղորդած տեղեկութիւնը պէտք է համարել իբրեւ շատ լաւ աղբիւր, որովհետեւ այդ բանասէրը Պատկանեանի աշակերտն է եղել եւ» նոյն ձեռագիրը «շատ լաւ ուսումնասիրել է»։ Ձեռագրի՝ էջմիածնի մատենադարանին անցնելու հանգամանքները տե՛ս՝ մեր Հրապարակած՝ Վերսույ Տէր-Մովսիսեանի նամակները Կարապետ Եղեանին», Հայաստանի ԳԱ Հրաբեր հասարակական գիտութիւնների, 1977, թիւ 10, էջ 108, ծ. 7։

³⁸ Հմմտ.՝ Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, լաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքեիլեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 2-3։

³⁹ Կարեւոր լիշատակագրութիւններից մէկը. «Ո՛վ հայրք սուրբ քահանայքն, որ մատենաց ի ձեռն Դափբան փաշին. եւ փախտական եւ անճարակ տեղի նստեալ՝ գրեցի զայս տետրս. թիւն էր ՌձԻԷ (1678), փետրուարի ամսոյն ԺԶ (16), օրն շաբաթ» (111ա. այս թերթը Ժ. պրակի առաջինն է)։ Բուզանդարանի Ե. զպր. գլխացանկի վերջում. «Ջեղիկի Գրիգոր գրչակս լիշեա՛ եւ Աստուած ողորմի ասա՛ր»։

⁴⁰ Միաբան, Ա., էջ 270։

⁴¹ Մնացեալ նիւթերի ենթագրելի զաղափար օրինակ ժամանակին համարել ենք Երեւանի հմր. 1486 ձեռագիրը. տե՛ս՝ Մեսրոպ Մագիստրոս Տէր-Մովսիսեան, Ժուցակ հայերէն ձեռագրաց Մկրտիչ Սանասարեանի, Վենետիկ, 1981, էջ 93։

⁴² Ձեռագիրը գրուել է 1678-9ին, Բուզանդարանն աւարտել է ՌձԻԷ (1678թ.) Դեկտեմբերի 19ին (տե՛ս՝ էջ 382)։ Նորենացին՝ 1679ի Ապրիլի 29ին։

⁴³ Սրա մասին տե՛ս՝ Գ. Գալեմբեարեան, Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու, Վիեննա, 1915, էջ 64-99։

⁴⁴ Ժուցակ Եռադէմի, Ա., էջ 624-8 հմմտ.՝ ՄՄ, ժապաւէն հմր. 1295։

⁴⁵ Վենետիկի Մխիթարեան ձեռագրացուցակը կազմուած է նիւթի կարգով, ուստի եւ սովորական գոյքահամարներից բացի ունի նաեւ ցուցակի համարներ, որ մենք նշանակում ենք առաջինից յետոյ, երկուսի միջեւ գնելով թիւ գիծ՝, այսինքն այս 721/915ի առաջինը գոյքահամարն է երկրորդը՝ ցուցակի համարը։

⁴⁶ Նոյն կարծիքին է նաեւ Ճեմճեմեանը. «աւարտին կալ ՌձԽԹ=1700 թուականը. կը համարինք որ անկէ առաջ գրուած ըլլալ Ձեռագրիս առաջին մասը»՝ Ժուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 203. տե՛ս նաեւ՝ էջ 207-8։

⁴⁷ Ժուցակ ձեռագրաց ՄՄ, Ա., էջ 936։

- ⁴⁸ Մանրամասն ձեռագրագիտական քննութիւնը տե՛ս մեր «Պատմութիւն քաղաքին Յանույ՝ բանաբառութեան հեղինակի եւ ժամանակի հարցի շուրջ», Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1985, թիւ 2, էջ 217-20:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 217:
- ⁵⁰ Գաղափար օրինակի յիշատակարանի ճշգրիտ պատճէնումը մեր իրականութեան համար անսովոր է:
- ⁵¹ Մխարան, Ա., էջ 269. Հմմտ.՝ Ժապաւէն Հմբ. 1308:
- ⁵² Գուցէ արժէր թուագրել ժՁ-ԺԷ. դարերի սահմանագծով, սակայն անվարան «ԺՁ. դարի» (Յուցակ վենետիկի, Զ. էջ 82) համարելը մի փոքր աւելին է Յիշատակագրութիւն՝ Բա. «Զայս պատմիչս Բուզանդ երբ ի վանս մեր՝ որ ի վենետիկ, ի կղզւոջ Սրբոյն Ղազարու վ. հ. Ղազարոս վարդապետն [Խաչատուրեան] ի Պաշ-վալովցի՝ յերկրէ իւրմէ, ի ձեռաց առն միոյ բարեպաշտի [Տէր Թակոբայ], զորոյ փոխանն տարաւ աստի առ նա զտպանն սորա՝ յամի Տեառն ՌՁԾ (1750), ի Սեպ. 10»:
- Նոյն Ղազար վ. տեղեկացնում է. «Յիշատակս այս եթող ինձ՝ Հայր Ղազարիս ի Տէր հանգուցեալն Տէր Թակոբն քեռին իմ» (Բա) կալ նաեւ աւելի վաղ յիշատակագրութիւն (1ա). «Ես՝ անարժան Թովանէս Աստապատցի ||| Թվ. ՌՃԻԻ (1675) եկի կամոսիս (»)»:
- 1ա «Վարճընեցաւ Խաչիկ բացբերնի (») 1742, Փետր. 8ին, օրն հիկնշաբդի ||| սաղիխուէսնն (») ձուրճովէ սըն (») մի գոլլէ. ես՝ Լուկի Տէր Ակոբի, որ զար գիրս գրեցի»:
- Վերջին յիշատակագրութիւնները չկան Յուցակ վենետիկի, Զ., էջ 79-82:
- ⁵³ Շարունակութիւնը՝ 184թ-187ա, ԺԸ., դ. սկզբների որեւէ տիրոջ ձեռքով, նոտրագրով եւ վիան արքայութեանն Աստուծոյ՝ անունով խորագրելի, Բուզանդի երկի հետ կապ չունեցող մի անկարեւոր քնագիր է. «ԺԸ. դարու գրչութեամբ բառիններէն թարգմանութիւն մըն է, ուր կը դրուատէ արքայութեան հոգեւոր վայելքը՝ Յուցակ վենետիկի, Զ., էջ 82:
- Նոյն տէր-յաւելոյի ձեռքով լուսանցներում կան մեր պատմիչի երկի թովանդակութեանն արձագանդող՝ «Վարագդատ արքա մեռաւ» (163ա), «ԶՔարեգին մեծաւոր կայսեցին» (163բ) եւ արտեսակ ալ անարժէք արտայայտութիւններ. տե՛ս՝ ՄՄ, Ժապաւէն Հմբ. 1310:
- ⁵⁴ Յիշատակարանս, ուստի եւ՝ գրչի անունը ձեմճեմեանը չի նկատել տե՛ս՝ Յուցակ վենետիկի, Զ., էջ 79-82:
- ⁵⁵ 1755թ. Փետր. 4ին. Հայկալից Ալեքսանդրիայի ճանապարհով, նաւով Սուրբ Ղազար է ուղարկել միաբանութեան անդամ Գէորգ վ. Պաղտասարեան Անթեպցի երկրորդը (Պհպ. Գբ.) Մինչ այդ ձեռագրիս տէրը եղել է Հայկալցի Մախաւտեանց Պետրոսը (նոյն տեղում). տե՛ս՝ ՄՄ, Ժապաւէն Հմբ. 1309:
- ⁵⁶ Յուցակ վենետիկի, Զ., էջ 65: Նախորդ մասերի հետ Փաւստոսի հատուածը եւս համարել է ժՁ. դարի, բայց այդ թուագրումը որեւէ բանով չի արդարանում:
- ⁵⁷ Թաջորդում է չգրած մի տող, իսկ նախորդող երեք թեք գծերի տեղերում թողնուած է մէկական անուն գրելու տեղ: Այսպիսով, յայտնի է Թարութիւն դպիր գրիչը եւ նրա Միքայէլ երէց ուսուցիչը, որոնք գուցէ փնտռելի են Ամիդում կամ Պոլսում:
- ⁵⁸ Յուցակ վենետիկի, Զ., էջ 213-4. Հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն Հմբ. 1311:
- ⁵⁹ Յուցակ Երուսաղէմի, Բ., էջ 396-8. Հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն Հմբ. 1298:

- ⁶⁰ Ըստ ամենայնի՝ նման է նախադասութիւնները համարակարգելու, որ արուել է գուցէ ինչ ինչ ցանկեր կազմելու համար:
- ⁶¹ *Ծուցակ Վինենայի, Զ.*, էջ 231-2. Հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1312:
- ⁶² *Ծուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վինենա, հ. Բ.*, կազմեց Հ. Համադասպ վ. Ոսկեան, Վինենա, 1963, էջ 397-8 (այսուհետեւ՝ *Ծուցակ Վինենայի, Բ.*, Ա. հատորը՝ կազմեց Հ. Բակովբոս Տաշեան, Վինենա, 1895՝ *Ծուցակ Վինենայի, Ա.*) ապա ներկայացնում է համեմատողի միջանի դիտողութիւն. Հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1260 (1989ի Օգոստոսին շնորհակալութեամբ ստացել ենք Հ. Օգոստինոս Սեքոյեանից):
- ⁶³ *Ծուցակ Վինենայի, Ա.*, էջ 617-9: Թ. Թոռնեանը եւ Հ. Ներսէս վ. Ակինեանն իրենց հրատարակութիւնների մէջ ժամանակին դործածել են այս օրինակի որոշ արժէքաւոր ընթերցումներ:
- ⁶⁴ *Ծուցակ Վինենայի, Բ.*, էջ 306-7:
- ⁶⁵ Եղել է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի հմր. 30՝ Բուզանդարան պարունակող միակ ձեռագիրը. նկարագրութիւնը տե՛ս՝ Ս. Կանախանց, *Ծուցակ Հայերէն ձեռագրերի Թիֆլիսի Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիս*, 1893, էջ 54-6. Հմմտ.՝ Օ. Եզանեան, *Վերսիսեան դպրոցի հայերէն ձեռագրերի հաւաքածուն*, *Հայաստանի ԳԱ Լրագրեր հասարակական գիտութիւնների*, 1969, թիւ 6, էջ 83-4:
- ⁶⁶ Մեծ ձեռագրի մասցորդ է կազմել է նրա ԻԹ.-ԼԳ. պրակները (առաջինից պակասում է 2, վերջինից՝ 6 թերթ, միւս երեքը լրիւ են՝ 12ական թերթով): Մասնատւելուց առաջ թերթակալուած է եղել տասնեակներով. համարների առաջին թիւը նախապէս եղել է 2, ապա դարձուել է 3. պահպանուածն ամբողջի 337-385րդ կամ 237-285րդ թերթերն են: 1978թ. առաջ սրտ հետ միասին կազմուած էր նաեւ նոյն ձեռքով՝ նոյնպէս տասնեակներով համարակալուած՝ ԺԼ նիշն ունեցող, 12-թերթանոց մի պրակ. պարզելով, որ դա մասն է Թաւրիզի Արամեան գրադարանից ժառանգուած Երեւանի հմր. 4347 ձեռագրի (Գաւազանգիրք Մարտիրոսի Օպաւացու), այդ պրակը միացրինք վերջինիս, որով այն ամբողջացաւ՝ Աճառեանի (*Ծուցակ Թաւրիզի, հմր. 17*) տեսած 212 փոխարէն ունեցաւ 224 թերթ). այսինքն՝ անշատուած էր եղել նրա նկարագրելուց՝ 1905-6 թթ. առաջ՝ Տէր-Մովսիսեանը (*Հեղհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Մատենագիրներ, Բ. օրինակ, թղթ. Ա. էջ 305՝ - ՄՄ, Անտիպ ձեռագրացուցակների հաւաքածու, հմր. 133*) այս 6554ը նկարագրել է իւրեւ Վէժմիածնի յ.հ. 1185» եւ բացատրել. «Նուէր Գալուստ Տէր-Մկրտչեանից», Եզանեանը (*Ծուցակ ձեռագրաց ՄՄ, Ա.*, էջ 155, եւ *Վերսիսեան դպրոցի հայերէն ձեռագրերի հաւաքածուն*, *Հայաստանի ԳԱ Լրագրեր հասարակական գիտութիւնների*, 1969, թիւ 6, էջ 84) նոյնպէս սա ներկայացրել է Միաբանից ստացուած ձեռագրերի շարքում եւ աւելացրել. «Հմր. 6554 ձեռագիրը եղել է Ներսիսեան դպրոցի սեփականութիւնը». ցուցակի մի այլ էջում (155) սա թուարկում է Երեւանի Գրական թանգարանից Մատենադարանին անցած ձեռագրերի մէջ եւ երկու այլ միաւորի հետ միասին համարում Կանախեանցի ցուցակագրութիւնից (1893) յետոյ Ներսիսեան դպրոցում աւելացած ձեռագիր: Ներսիսեան դպրոցին պատկանած եւ Գրական թանգարանից Մատենադարան եկած լինելը խիստ կասկածելի է. թէեւ Թաւրիզի ձեռագրերի նկարագ-

րութիւնների մէջ Բուզանդարանի այս թերի օրինակը լիչատակուած չէ, բայց տարբեր ձեւագրերի մաս կազմած 50 եւ 12 թերթանոց հատուածների միակազմ լինելը եւ նոյն ձեւագրով ու նոյն եղանակով (տասնեակներով) համարակալուած լինելը մտածել է տալիս, որ Բուզանդարանի հատուածը եւս ծագում է Թաւրիզից եւ եկել ու էջմիածին է հասել 1905-6 թթ. առաջ, գուցէ Ս. Տէր-Յակոբեանի ձեւագրով (տե՛ս՝ շարքիս Պ ձեւագրի նկարագրութիւնը):

⁶⁷ Մանրամասն տե՛ս՝ *Յուցակ Վիեննայի, Բ.*, էջ 533-4 թուագրել է՝ ԺԼ-ԺԹ. դդ., գրչութիւնը համարել՝ շղագիր, սակայն վերջինս կոչելի է ճոտրանման շղագիր, որի հիման վրայ էլ երկղարեալ ընդարձակ թուագրումը որոշակիացնում ենք՝ ԺԸ. դ., տե՛ս՝ ՄՄ. դ. Ժ. 1323:

⁶⁸ Աւանդութի պատկերման խնդրի իմաստով աւելի տրամաբանական պէտք է լինէր թերի՝ ոչ-ամբողջապէս պահպանուածներից լստոյ, եւ ճառերտրային ու լալմա-ւուրային օրինակներից առաջ, կորսուած ձեւագրերը ներկայացնելը, սակայն աղբիւրի ձեւագրական ժառանգութեան առկա կացութիւնը լստակ ներկայացնելու կարիքը թեւադրում է հակառակ դասակարգումը: Մի այլ՝ անպատասխան մնացող հարց է, թէ ինչու՞ այսպիսի հատուածական օրինակներ կան միայն Երեւանում, քանզի այդպիսիք հաստատապէս չկան Երուսաղէմում եւ Վիեննայում, իսկ Վենետիկի Միխիթարեան մատենադարանում գուցէ կա՞ն:

⁶⁹ Թիշատակարանները տե՛ս՝ *Եր. Ժ. Բ.*, էջ 139-40, Ձեռագիրն ունի նաեւ այլ պատմիչների երկերի նախաբաններ:

⁷⁰ *Եր. Ժ. Բ.*, էջ 13:

⁷¹ *Յուցակ ձեւագրաց ՄՄ, Բ.*, էջ 445-6. Ներսէսի վարքը մնացել է աննկատ, ըստ աղմ եւ՝ չի արձանագրուել Թիշատակարանները. տե՛ս՝ *Եր. Ժ. Բ.*, էջ 587-8:

⁷² Ձեւագիրս պատկանել է Պաշլի վ. Դադեանին. մանրամասն նկարագրութիւնը տե՛ս՝ Յակոբ Թօփեան, *Յուցակ ձեւագրաց Դադեան Պաշլի վարդապետի, Ժողոված 1878-1898, Մասն Ա, Վարդարշապատ, 1898, էջ 94-5, հմր. 78. 1624ի լիչատակարանը տե՛ս՝ Եր. Ժ. Բ.*, էջ 131:

⁷³ Աթմեան 6714ի 13-33 թերթերը 1713թ. Նոր Զուղայում լրացրել է Ծալի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսը (տե՛ս՝ լիչ. 33բ)՝ այս տեղեկութիւնն էլ դարձել է ձեւագրի՝ 1713ով թուագրելու միակ հիմքը (*Յուցակ ձեւագրաց ՄՄ, Բ.*, էջ 378). 6714ի մասի գիրը տարբեր է նախորդ երկուսի գրից, բայց 1713ից առաջ սա եւս նրանց հետ միատեղ եղել է նոյն կազմի մէջ, այսինքն՝ թուագրելի է 1688-1713 միջակայքով:

⁷⁴ Ձեւագրի երեք մասերից որեւէ մէկում գրչութեան վալըր լիչատակուած չէ, սակայն 4351ի (նկարագրութիւնը տե՛ս՝ Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տիգրիս, 1913, էջ ԽԴ*) վրայ մնացած՝ անպաման Նոր Զուղայում պատրաստուած կաշեկազմի Ա փեղկին շուրջանակի դրոշմուած է երկաթագիր հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Թիշատակ է պարոն Մնացականին եւ ծնողացն իւրոյ Գրիգորին եւ մօրն Թագուհէ. Թուին ԻժԼԷ (1688)»:

⁷⁵ Մեր նիւթից թուացեալ շնորմով, հարաւոր համառոտութեամբ պարզենք ձեւագրի մասնատուած-եռապատկուած լինելու հանգամանքները. Նախապէս այն

պատկանել է Թաւրիզի Արամեան գրադարանին, որի ձեռագրերն առաջին անգամ նկարագրել է Ս. Հայկունին (*Բագրեւանդ ջրաբաշխ գաւառ*, մասն Ա., էջ-միածին, 1894, էջ 369-384. այս ձեռագիրը չի լիշատակել): Երկրորդը եղել է Դադեանը, որի ձեռագրերի ցուցակի Բ մասի Շուքակ ձեռագրաց ալլ եւ ալլ տեղեաց» խորագրով լսելուածում առկայ 153 նկարագրութիւններից 47-66 համարները կրող 19 միաւորն Արամեան գրադարանին են. սրանցից մէկն է. «Բիւ 63 նտորգիր Ժողովածու. Պատմութիւնք Մովսիսի Խորենացւոյ, Եղիշէի, Փաւստոսի եւ Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ. Թուական ՌՃՂէ, նորոգուած Եսայի կաթողիկոսի ձեռքով, ՌՃԿԲին Ասպհան-Ջուլայում» (տե՛ս Թօփճեան, *Շուքակ Ժողովածուաց Դադեան Քաշիկ վարդապետի*, մասն Բ., 1878-1898, Վարդաշապատ, 1900, էջ 50-1): Թաւրիզի ձեռագրերը նկարագրող «Երրորդն է Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեան ուսուցիչ, այժմ ուսանող Գերմանիոյ մէջ, որ աչքէ անցուցած է Թաւրիզի ձեռագիրներէն շատերը, ոմանց իջահամարները գրած, բայց իր աշխատութեան արդիւնքը հրատարակած չէ» (*Շուքակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի, կազմեց Հ. Յ. Աճառեան, Վիեննա, 1910, էջ ԽԴ*): Ըստ այսմ՝ ձեռագրերը Թերթակալել է Ս. Տէր-Յակոբեանը. իրապէս՝ այժմ 4351ը եւ 8813ն ունեն տասնեակներով արուած եւ միմեանց շարունակող Թերթահամարներ, որոնց համաձայն առաջինի վերջին թերթը 184 էր, երկրորդի առաջինը՝ 185 (6714ն այս Թերթակալման հետքերը չունի): Այսուամենայնիւ, չորրորդ ցուցակագրող Աճառեանը 1905-6ի 22րդ համարի ներքոյ նկարագրելով ձեռագրի այն մասը, որ այսօր Երեւանի 4351ն է (նոյն տեղում, էջ 20), քաղում է Դադեանի լիշեալ «Հմբ. 63»-ի նկարագրութիւնը եւ ասում. «Չկայ այժմ» (նոյն տեղում, էջ Իէ): Իսկ մինչ այդ Միաբանն ասում է, թէ այն «իր ձեռքը եղած գրչագիր ցուցակում (երեւի Տէր-Յակոբեանի կազմածն էր - Գ. Տ-Վ.) No 16» է, իսկ «Քաշիկ վարդապետի հաւաքած ձեռագրերի ցուցակում No 63», ապա վերջացնում է. «Անձամբ Ձն տեսած չեմ» (*Միաբան, Ա., էջ 354*): 4351ը Արամեան գրադարանի մնացեալ ձեռագրերի հետ միասին, կարապետ եպս. Տէր-Մկրտչեանի ջանքերով, էջմիածին է եկել 1913ի Ապրիլին (*Շուքակ ձեռագրաց ՄՄ, Ա., էջ 88*), 6714ը «1920 թ. հաւաքածու»-ի շարքում Մատենադարան է մտել Դադեանի պետականացուած 101 միաւոր ձեռագրի հետ (նոյն տեղում, էջ 114), իսկ 8813ը՝ «1937-1940 թթ. հաւաքածուի հետ» Գալուստ Տէր Մկրտչեանի անունով (նոյն տեղում, էջ 147), որ հաստատում է նաեւ ձեռագրի վրայի մակագրութիւնը. «Դպիր Գալուստի գրքերից» (8813, 1ա): Հաւանականն այն է, որ գործին վարժ առաջին մասնատող Դադեանն անջատել է 6714ի մասը (*Տէր-Յակոբեանը* այս հատուածը չի տեսել եւ չի Թերթակալել), իսկ Բուզանդարանի մասն անջատել եւ այդ աղբիւրով զբաղուող Միաբանին է լսնման Տէր-Յակոբեանը (այս մասն էլ չի տեսել լաջորդ նկարագրող Աճառեանը, որն արդէն առաջին կէտով չի կարողացել ճանաչել Դադեանի նկարագրած ձեռագիրը): Անկասկած, առաջին իսկ պատճհ առիթով արհեստականորէն երեք ձեռագիր դարձած այս մասերը պէտք է միացուեն իրար եւ բերուեն սկզբնական տեղի:

⁷⁶ Պատկանել է բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանին (166ա):

⁷⁷ *Շուքակ ձեռագրաց ՄՄ, Բ., էջ 725*:

- ⁷⁸ Վրէժ Ներսիսեան, «Յուշակ հայերէն ձեռագրաց Լոնդոնի Վեյքոմ ինստիտուտի գրադարանի», *Բանբեր Մատենադարանի*, հտ. 15, Երեւան, 1986, էջ 324-5:
- ⁷⁹ Կազմն անպաժան Նոր Զուղայի դպրոցի գործ է, Ա. փեղկին շուրջանակի գրող-մուսն է գրչութեան ժամանակի՝ 1700թ. երկաթագիր արձանագրութիւն:
- ⁸⁰ Թւում է սա ժամանակի Նահապետ Ա. Եղեասցի կաթողիկոսի (1691-1705) նկատմամբ ստացողի (նրա ապագայ հետեւորդի) վերաբերմունքի արտայայտութիւնն է:
- ⁸¹ Գրչութեան վայրը կրկին մակաբերում ենք Նոր Զուղայի դպրոցին լատուկ կազմից, որի Ա. փեղկի շուրջանակի գրչմուսն երկաթագիր արձանագրութիւնն է. «Յիշատակ է Արսէնանդր վարդապետին. թվին ՌՃԲ (1703)»:
- ⁸² Օ. Եղանեան, «Աւետիք եւ Համբարձում էնֆիանեան գրավաճառ եղբայրների ձեռագրական հաւաքածուն», *էջմիածին*, 1968, թիւ Է., էջ 51-59: Արդեօք նո՞րը չէ ինչ Միաբանի լիշատականն է. «Լսած եմ, որ Թիֆլիս պ. էնֆիանեանցների մատենադարանում կալ մի ձեռագիր Փաւստոս, սակայն այս լուրը ստուգութեան կարօտ է» (Միաբան, Ա., էջ 360):
- ⁸³ Այս բաժնի ձեռագրերի նկարագրութիւնները նախորդների նկատմամբ դրսեւորւած հետեւողականութեամբ ու հարցակարգով անեն անիմաստ էր, քանզի սրանց աւանդութի հարցերն աւելի բարդ են եւ մեր նիւթից չեղուելով, վերաբերում են առաջին հերթին ձառնատիր ժողովածուին:
- ⁸⁴ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, «Աղաթանգեղոսի աղբիւրներից. Յիշատակ դատակնքաց Գորիս եւ Շմոնի վկայից որք վկայեցին լիւռհայ», Միաբան, Ա., էջ 298-339, լատկապէս՝ էջ 324:
- ⁸⁵ «Յովհաննավանքի» [Մարտիրոսը] - ձառնատիր ձեռագրի մասին», *Պատմա-բանասիրական Հանդէս*, 1986, թիւ 4, էջ 173-81:
- ⁸⁶ Միաբան, Ա., էջ 325:
- ⁸⁷ Նոյն, էջ 360-3:
- ⁸⁸ Նոյն, էջ 320, 324:
- ⁸⁹ Վերնագրերն ու սկզբնատողերը քաղել ենք Վ օրինակից. Տի տարբերութիւններն աննշան են:
- ⁹⁰ Frédéric Macler, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1908, հին հմր. 88, էջ 98: Նոր՝ մանրամասն ցուցակում այս նիւթը մնացել է աննկատ. տե՛ս՝ Raymond H. Kévorkian, Armén Ter-Stepanian: avec le concours de Bernard Outtier et de Guévorg Ter-Vardanian, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale du France*. Catalogue, Paris: Bibliothèque Nationale du France/Fondation Calouste Gulbenkian, 1998, col. 592: Մերոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանն այս ձեռագիրը համարում է ԺԱ դարի. հմմտ.՝ նրա՝ *Լնդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց*, ձառնատիր, էջ 10, (ՄՄ, Անտիպ ձեռագրացականների հաւաքածու, հմր. 133), ուր նաեւ նկատուած է. «Մրանից են արտագրուած Վենետիկի ԺԱ, ԼԲ եւ ԼԳ ձառնատիրները. ունի հին գլխակարգութիւն, որից պահպանուած է է-ձեզ համարք»:
- ⁹¹ ձեռագիրը Պոլսի վրայով եւ Վրթանէս վ. Ասկերեանի ձեռքով 1754ին Տրապիզոնից Վենետիկ է ուղարկել Տէր Թակոր Նոստրըշրեցին:

- ⁹² Յուզակ Վենետիկի, Բ., էջ 9: Վենետիկի Գ. եւ Դ. տպագիրների լաւելուածի մէջ (էջ 278-87) նշանակուած են ցուցակային այս քաղաքացիք տարբեր ընթերցումներ: Յուզակում նշանակուած են նիւթերի ո՛չ միայն թերթերի, այլեւ՝ սիւնակներէ համարները, որոնք այստեղ նոյնութեամբ բերուած ենք:
- ⁹³ Ջեռագիրը Ս. Ղազարին է նուիրել Մերութի առաջնորդ Մարգար եպիսկոպոսը. 1753ին վանք է հասցրել Մխիթարեան միաբան Գէորգ վ. Անթիպէի երկրորդը:
- ⁹⁴ Վերջինս Վենետիկեան տպագիրների մէջ լիշատակուած է:
- ⁹⁵ Յուզակ Վենետիկի, Բ., էջ 47:
- ⁹⁶ Յուզակ Վենետիկի, Բ., էջ 39. Բ. Սարգիսեանը ծանօթագրել է. «Առաջին մասը Փ. Բուզանդ. իսկ վերջինը Մերութը երէցէն է: Տպ. Սոփերք հայկ. հա. 2. եր. 87»:
- ⁹⁷ Ջեռագիրը Ս. Ղազար է հասել 1791ից առաջ:
- ⁹⁸ Յուզակ Վենետիկի, Բ., էջ 153:
- ⁹⁹ Լրացուած-նորոգուած 1655ին:
- ¹⁰⁰ Յուզակ Երուսաղէմի, Ա. էջ 303: Շարքիս մէջ չենք առել նոյն՝ Երուսաղէմի հմր. 1 ձեռագրի (Ճառընտիր, Երուսաղէմ, 1417թ.) մի նիւթը (էջ 693-6), որ Ներսէս Պարթեւի, Պաղ. եպիսկոպոսի եւ Շաղխոս ու Եպիփան ճգնաւորների վարքերի միահիւսումն է՝ ըստ Խորենացու եւ Փաւստոսի. տե՛ս՝ Յուզակ Երուսաղէմի, Ա., էջ 16:
- ¹⁰¹ Ջեռագիրը Վրթանէս վ. Ասկերեանը 1751ին Հռոմում գնել է թոքաթեցի մէկից:
- ¹⁰² Յուզակ Վենետիկի, Բ., էջ 112:
- ¹⁰³ Այս բաժնի ձեռագրերը նշանակում ենք լատինատառ Y (=Յայմաւուրք) դրով եւ հայերէն փոքրատառ ենթանշանով:
- ¹⁰⁴ Յուզակ Վիննայի, Ա., էջ 36:
- ¹⁰⁵ Rev. Sukias Baronian and F.C. Conybeare, *Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleyan Library*, Oxford, 1918, p. 52:
- ¹⁰⁶ Յուզակ Վենետիկի, Ա., էջ 74:
- ¹⁰⁷ Նոյն տեղում, էջ 415: Այս եւ յաջորդ՝ 43րդ ձեռագրերն ըստ հութեան Յայմաւուրք չեն, սակայն, Ջուրիթայ վարքը պարունակելու պատճառով, սրանք պայմանականօրէն դնում ենք յայմաւուրային հատուածներ ունեցողների շարքում:
- ¹⁰⁸ Յուզակ Վենետիկի, Ա., էջ 337:
- ¹⁰⁹ Թէ՛ Ճառընտրային եւ թէ՛ Յայմաւուրային օրինակների քանակը կարելի է բազմապատկել. եւ քանզի բաւական չափ են բերուած նմուշներին նման օրինակները, որոնք իրենց ժողովածուների մաս եւ նրանց աւանդութի կրող լինելով, մի տեղ դուրս են գալիս Փաւստոսի բնագրի շրջանակներից, մենք բոլորն այստեղ նշանակելու խնդիր չունենք:
- ¹¹⁰ Այս բաժինը բնորոշում ենք լատինատառ K (=կորուսեալ) դրով եւ թուարկում հայերէն փոքրատառ են թուահամարներով:
- ¹¹¹ Ընդարձակ՝ երկու դարով արուած թուագրումը վիճարկելու կամ այդ խնդիրը քննելու միակ հնարաւորութիւնը գրչի եւ ասացողի անուններով այլ պահանջանք ձեռագրեր գտնելն է:
- ¹¹² Սրանից է օրինակուած Վիննայի հմր. 762՝ մեր շարքի 2 ձեռագիրը Արծնեան վարժարանի ձեռագրերը կորսուած են: Նկարագրութիւնը տե՛ս՝ Հ. Յակոբ Ծ. վ.

- Քոսեան, «Յուցակ հալերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի կարին», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1962, էջ 345-8:
- ¹¹³ Սրա ընդօրինակութեան՝ Վիեննայի 762 (Ղ) ձեռագրի լուսանցներում իբրեւ դա-
դափար օրինակի թերթահամարներ նշանակուած են լաից սկսած մինչեւ 146ր
թերթահամարները:
- ¹¹⁴ Ձեռագիրը պոկուած թերթեր շատ է ունեցել. տե՛ս՝ Քոսեան, էջ 345, 1910-11ին
երբ Ք. Վ. Յովնանեանն օրինակել է այն, պահպանուած է եղել այսչափ (*Յուցակ
Վիեննայի*, Բ., էջ 306-7), իսկ Քոսեանի նկարագրութեան ժամանակ 1912ի Ապ-
րիլին արդէն կար Ջ. դպրութեան ը. գլխի միայն խորագիրը. տե՛ս՝ էջ 347. այ-
սինքն՝ դոնէ մէկ թերթ ընկել էր: Խոստաքանութիւնից բացի, նկարագրողն ըն-
դարձակ քաղուած քերթով ներկայացրել է Ե (285ա) եւ Ջ (328ա) դպրութիւնների
սկսուած քերթը:
- ¹¹⁵ Ձեռագիրս կորսուած կամ ոչնչացած է. մանրամասն տե՛ս՝ Յակոբ Թօփճեան, *Յու-
ցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին*, Վենետիկ, 1962, էջ 5-7 (առաջաբան) եւ 104-8:
Սկզբում (3ա) կար 1758ի լիշատակագրութիւն, որը տե՛ս նաեւ՝ *Յուցակ Վիեննա-
յի*, Բ., էջ 3978:
- ¹¹⁶ Գ. Վ. Սրուանձտեանց, *Թորոս աղբար*, մասն Բ., Կ. Պոլիս, 1884, էջ 454:
- ¹¹⁷ Ալիփուղար (=Ալիի աղբիւր) գիւղն Ամիդի մերձակայքում էր:
- ¹¹⁸ Հ. Ներսէս Ալիւնեան, «Բարսեղ Վ. Արծրունի. եպիսկոպոս Ամիթի եւ վերատեսուչ
Մուշի առաքելոց վանքի», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1956, էջ 425-51՝ Ամիթի դպրա-
տունը թուարկել է 23 գրիչ եւ 60 ձեռագիր: Բայց անկախ այն հանգամանքից,
որ այսօր մեր ունեցած նիւթը սրանից միջանի անգամ աւելին է, Ամիդի դպրո-
ցի Ժէ. դարի պատմութեան մանրակրկիտ հետազոտումը պէտք է անպարման
դառնայ այդ ժամանակաշրջանի մեր իրականութեան շատ երեւոյթների ըմբռն-
ման բանալին. տե՛ս նաեւ՝ Արշակ Ալթոյանեան, «Ամիթը՝ մեր մշակութի պատմու-
թեան մէջ», *Հասկ*, 1947, թիւ 1-2, էջ 14-18:
- ¹¹⁹ Հմմտ.՝ Վահան Փափագեան, *Հայաստանի առեւտրական ուղիները միջնադարին ա-
ռեւտրի ոլորտում*, ԺԶ.-ԺԷ. դդ., Երեւան, 1990, էջ 106-7:
- ¹²⁰ Միաբան, Ա., էջ 359:
- ¹²¹ Վ. Գէորգեան, «Փառաոտս Բուզանդի 'Հայոց պատմութեան' ընագրի հարցի շուր-
ջը», *Գիտական Տեղեկագիր* Կ. 85, պրակ 3, Երեւան, 1963, էջ 33:

THE PUBLISHED VERSIONS AND MANUSCRIPTS OF
P'AVSTOS BUZAND'S
HISTORY OF THE ARMENIANS
(Summary)

GEVORG TER-VARDANIAN

The author stresses that it is high time to prepare the critical text of the fifth century Armenian author P'avstos Buzand's *History of the Armenians*. For this purpose he has grouped all the relevant material under the separate headings of manuscripts or printed versions, and categorized the manuscripts as 'complete', 'incomplete', 'partial' or 'lost'.

The author mentions six publications of Buzand's *History*, the first from 1733. He also lists 18 complete and three incomplete manuscript copies, nine partial versions found in different collections of homilies, five partial versions found in different books of Menology, as well as three lost manuscript copies.

The author describes each of these manuscript copies in detail, describes their content and draws some conclusions about their quality, and the time and place they were copied. He asserts that a number of textual corrections suggested by different philologists are confirmed by certain existing manuscript copies of Buzand's work. Accordingly, he concludes that any textual correction should not be made in the *History* until the preparation of its critical text.

DID TRDAT MEET CONSTANTINE I THE GREAT?

REV. VREJ NERSES NERSESSIAN

Agat'angeghos's *History of the Armenians* describes a visit by the fourth-century A. D. King Trdat of Armenia to Constantine I the Great in Rome, after they had both become Christians, on which occasion an Armeno-Roman treaty of friendship was signed.¹ Account of this meeting is legendary but the Armenian sources are agreed on the existence of the treaty. P'avstos Buzand states that the Emperor Constantius II (337-361) "recalled the treaty which had been sealed and established under oath through mediation² between the Emperor Constantine and King Trdat."³ Movsés Khorenatsi records that the Armenian *nakharars* had called on Constantius to "remember the treaty on oath of thy father, Constantine, with our King Trdat,"⁴ and in the same context Eghishé writes that the treaty had been found, at the command of the emperor, after searching through many books.⁵ It is also implied in a letter addressed to an Arshakuni king from the Emperor Julian (360-363): "Accordingly you must discard...the emperor Constantine of blessed memory,...and take heed of me, Julian".⁶ Although this letter is regarded as spurious, it is referred to by the fifth-century church historian Sozomen⁷ and whoever composed it knew of the existence of an Armeno-Roman alliance sealed at the time of Constantine.⁸ Finally, the fourth-century Roman historian Ammianus Marcellinus confirms the existence of an alliance before Constantius II, although he does not say when it had been made. Constantius had "heard that [the Armenian king Arshak/Arsaces] had often been worked upon by the Persian king with deception, with threats, and with guile to induce him to give up his alliance with the Romans...."⁹

An Armeno-Roman alliance made sense in the context of the international situation in western Asia in the early fourth century because Armenia was seen as a buffer state between the Roman and Persian empires. Armenia would also have been valuable to any emperor vying for control of the empire. The unanswered questions are the exact date of the treaty and whether it was in fact concluded at a personal meeting between king and emperor, as indicated by Agat'angeghos, or through envoys as implied by P'avstos.

Constantine's habit of conducting state affairs personally makes it likely that he himself negotiated the treaty. Also, while both monarchs had personal reasons for meeting, Trdat had lived in the Roman empire during his exile, while Constantine had probably fought in Armenia during Caesar Galerius's (293-311) Persian campaign in 298.¹⁰ Constantine would also have been curious to meet a king who had openly espoused the religion which he himself had come increasingly to favor. According to Movsés Khorenatsi, they were already acquainted, having met before Trdat's conversion, at Constantine's wedding, when the latter was still a caesar.¹¹ Their acquaintance is a misunderstanding

arising from Movses Khorenatsi's chronological errors for this period.¹² Constantine married his first wife, Minervina, at an early age and his second wife, Fausta, in 307, long after Trdat had returned to Armenia. Such a preliminary acquaintance could, however, have taken place when Constantine came to the east to serve as *tribunus* in 293, at the time of Trdat's probable return to Armenia,¹³ or while he was serving under Emperor Diocletian (284-305) and Galerius in Syria in 296/7. Less likely, they could have met while Constantine was at Diocletian's court in Nicomedia in 303.¹⁴

Regarding the signing of the treaty, Agat'angeghos's *History* states that the pope was present, but there is some confusion regarding his identity, since the sources mention both Sylvester and Eusebius.¹⁵ In the context of a meeting in the city of Rome, Sylvester (314-335) is feasible, but Eusebius is impossible, since he was pope for only a very short period in 309/310 when Constantine's rival emperor Maxentius (306-312) controlled the city. This makes it likely that the original name in the narrative was in fact Eusebius.¹⁶ As suggested by H. Gelzer, the cleric in question could have been Eusebius of Nicomedia, who was closely associated with Constantine.¹⁷

This is supported by the virtual impossibility that the meeting could take place in Rome, if only because Constantine did not regard the city as his residence and visited it on few occasions. Nor could such a visit have gone unnoticed by contemporary writers, especially when pagan Rome was being eclipsed by other cities of the empire. The earlier visit by a former, first-century A. D. Arshakuni king of Armenia, Trdat I, had made a deep impression on the Romans, and the account of Trdat III the Great's visit is probably based on a reminiscence of that earlier journey.¹⁸ Furthermore, the description of the meeting place as the "royal city of the Romans"¹⁹ could have signified any Roman royal city, of which there were a number in the first half of the fourth century. Three of these were possible sites for a meeting: Nicomedia, which served as the eastern capital until the establishment of Constantinople; Serdica, which was described by Constantine as "my Rome,"²⁰ and Constantinople, which came to be known as the "new Rome".

The date of a possible meeting is limited by the complex political conditions of the period. At the beginning of 312, the Roman empire was ruled by four emperors: Constantine held Britain, Gaul and Spain; Maxentius ruled Italy and Africa; Licinius (308-325) retained the Danubian provinces, Thracia and Macedonia; while Maximinus II Daia (308-314) ruled Oriens, Asiana and Pontica.

These emperors fell into two camps. On one side, Constantine and Licinius tolerated the Christians within their jurisdiction. On the other, Maximinus Daia actively persecuted believers in the new faith and took positive measures to strengthen and entrench paganism. Maxentius tended to side with him, and it was believed that they had a secret pact, but he did tolerate the Christians.²¹

On the death of Galerius in 311, Maximinus Daia occupied Asiana and Pontica. In November, 312, Maxentius was defeated by Constantine who thus added Italy and Africa to his domains, isolating Maximinus. The position of Armenia was crucial since its frontiers with the Roman Empire lay entirely along

the provinces ruled by him. Trdat, it has been shown, had been converted some six years earlier²² and would therefore have been a potential ally of Constantine and Licinius. A further consideration was that the Christian Armenians would have constituted an unsettling influence on the large Christian population of Maximinus's recently acquired provinces in Asia Minor, and thus posed a serious threat to him. With the creation of this geo-political situation, Constantine and Licinius may have made some approach to Trdat to ensure his friendship, stressing their own benign treatment of the Christians under their rule. Such an invitation could have contained a personal element since Trdat had once fought in Licinius' army.²³

Whether or not the Armeno-Roman Treaty was concluded at this time, as proposed by Rev. Hovsep' Gat'rch'ian and others,²⁴ this is when Maximinus Daia attacked the Armenians. There is no mystery about the Armenian War in the autumn of 312; it is exactly the action we would have expected Maximinus to take to relieve his situation.²⁵ He followed it up with an invasion of Europe, was defeated by Licinius near Adrianople in the spring of 313, and died soon after. Licinius, who had married Constantine's sister in February of that year, now took over Asia Minor and the Armenian frontier. However, if the treaty was signed in 312 or early 313, there could have been no question of a personal meeting between Constantine and Trdat, since it would have involved a journey across Maximinus Daia's territory.

Constantine was in Rome in the summer of 315 to celebrate his decennalia, but with Licinius in control of Asia Minor, the latter could not have been snubbed by the Armenian king crossing his territory to form an alliance with his rival. Consequently, if the treaty was signed in this period, Licinius too would have been associated with it. Of this there is no evidence in the extant sources, but it is possible that reference to him was expunged at a later date. On the other hand, some inscriptional evidence indicates that Licinius claimed, amongst other titles, that of ARMEN. MAX which implies that he had waged war against the Armenians.

The date of this attack is uncertain. On the assumption that such lists of titles were invariably stated in strict chronological order, Timothy D. Barnes dated it to between 313 and 315,²⁶ while Ernest Honigmann placed the campaign between 314 and 319, corresponding to the period of Licinius's deteriorating relations with both Constantine and the Christians under his rule who, Licinius suspected, were secretly plotting with Constantine against him.²⁷ A parallel development of enmity towards Trdat was known to Movses Khorenatsi:

And [Licinius] had grown cold in his love for Trdat, our king; he regarded [Trdat] as if he were in reality an enemy ...²⁸

The conflict must have taken place after Catholicos Grigor the Illuminator's consecration in Caesarea in 314. Otherwise Grigor would not have been able to travel to Cappadocia, in Licinius's territory. Thus the most probable year for Licinius' attack on the Armenians would be 315.

Gelzer's conclusion was that the monarchs had met in Serdica after the battle of Cibalae when Constantine first defeated Licinius.²⁹ This was believed to have taken place in 314,³⁰ but the date has since been revised to 316, a settlement

having been arrived at between the emperors early in 317.³¹ A treaty between Constantine and Trdat would have made particular sense at this time for both parties.

Constantine appears to have received envoys from Persia in 321,³² but a royal visit by the Armenian king before Licinius' final defeat in September 324, involving travel across Licinius' territory, would have been difficult. For the period after the Council of Nicaea (325), Movses Khorenatsi's explanation that Trdat was reluctant to leave Armenia in view of possible trouble on the Persian frontier is credible since the young Persian king, Shapur II (309-379), was approaching his majority. The situation did not ease before Trdat's death (in the early 330's).

A meeting after 325 thus being precluded, we are left with the period between Licinius's surrender at Nicomedia on September 19, 324, when Constantine became sole emperor,³³ and the Council of Nicaea in May or June, 325, as the most favourable time for a personal meeting.

Possible dates for the treaty are thus late 312/early 313, 317/18 or 324/25. Regarding a personal meeting between Constantine and Trdat, although it is difficult to find a feasible time and place for it, the unexpected presence of Eusebius, who can only be the bishop of Nicomedia, suggests that the report is based on historical fact. Eusebius became bishop in c. 318 and was deposed temporarily, as a consequence of his stand on the nature of Christ, from late 326 to May 328. The date for a meeting is thus limited to the period between AD 317 and 326. In conjunction with the above analysis, the possible dates therefore are 317/18 and 324/25. The former period is excluded since Constantine was generally to be found in Europe then.³⁴

This leaves 324/25, when an eminently suitable occasion was the foundation of Constantinople in November 324, when Constantius was invested with the imperial purple. Soon after this Constantine left Nicomedia to travel across Asia Minor to Antioch.³⁵ A brief meeting, perhaps in Cappadocia, could have taken place then, but the journey itself has been questioned.³⁶ Finally, they could have met in Nicomedia early in 325. In the absence of further evidence, it is not possible to arrive at a more definite conclusion.

ENDNOTES

¹ Agat'angeghos, *Agat'angegha patmut'iun hayots* [History of the Armenians by Agat'angeghos], Tbilissi, 1914, pp. 440-444.

² The meaning of the word *midjnorodut'iamb* is not agreed. Step'an Malkhasian omitted it in his modern Armenian translation of P'avstos Buzand's *History* (reprint of first edition, Cairo, 1954, p. 169). Hakob Manandian rendered it "through intermediaries" (*K'nnakan tesut'iun hay zhoghovrdi patmut'ian* [A Critical Study of the History of the Armenian People], vol. 2, Part 1, Yerevan, 1957, p. 129).

³ P'avstos Buzand, *P'avstosi buzandatsvo patmut'iun hayots* [History of the Armenians by P'avstos Buzand], text by K'. Patkanian, Yerevan 1987, III. 21, p. 86. For the anachronisms in this chapter, see N. H. Baynes, "Rome and Armenia in the Fourth Century", *English Historical Review*, Vol. 25 (1910), pp. 625-643; idem, *J. Roman Stud.*, vol. 18 (1928), p. 222.

- ⁴ Movsés Khorenatsi, *Patmut'iun hayots* [History of the Armenians], (critical text and introduction by M. Abeghian and S. Harut'uniyan), Yerevan, 1991, III, p. 261.
- ⁵ Eghishé, *Vasn Vardanay ev hayots paterazmin* [History of Vardan and the Armenian War], ed. By Eruand Tér Minasian, Yerevan, 1957, p. 72; Elishe, *History of Vardan and the Armenian war*, translation and commentary by Robert W. Thomson, London and Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982, p. 124.
- ⁶ Wilmer Cave Wright (ed.), *The Works of the Emperor Julian*, Letter 57, London: Loeb Classical Library, 1913, pp. xxxvi, 187 f.
- ⁷ Sozomen, *Ecclesiastical History*, VI, I.
- ⁸ The decree Cod. Theodos. XI Tit. I, 1 (dated 17 June 315) indicates that the Arshakuni kings of Armenia were held in especial esteem by Constantine; see Clyde Pharr (transl.), *The Theodosian Code and Novels and the Sermondian Constitution*, Princeton, 1952, p. 291. Cp H. Gelzer, "Die Anfänge der armenischen Kirche", *Berichte Über die Verhandlungen der Königliche sächsische Gesellschaft der Wissenschaft zu Leipzig*, vol. 47 (1895), p. 168.
- ⁹ Ammianus Marcellinus, Bk 20. xi. 2.
- ¹⁰ Timothy D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard University, 1982, p. 42; John Holland Smith, *Constantine the Great*, London, 1971, p. 31; Constantine's personal knowledge of the fighting prowess of the Armenian soldier is indicated by his replacement of the Praetorian cohort by a new imperial guard, the *scholarii*, "picked for their excellence...from among the Armenians" (Procopius, *The Anecdota or Secret History*, xxiv, 15-16; see English transl. by H. B. Dowling, London: Loeb Classical Library, 1935).
- ¹¹ Movsés Khorenatsi, *Patmut'iun hayots*, II, 83.
- ¹² Edward Gulbekian, "Why the Third Year of Diocletian?", *Le Muséon*, vol. 103 (1990), pp. 249-54.
- ¹³ *Ibid.*
- ¹⁴ For the dates, see Barnes, *The New Empire*, p. 42.
- ¹⁵ E.V. Gulbekian, "The Conversion of King Trdat and Khorenatsi's *History of the Armenians*", *Le Muséon*, vol. 90 (1977), p. 58. For a discussion of the two names, see Michael van Esbroeck, "Legends about Constantine in Armenian", in Thomas J. Samuelian (ed.), *Classical Armenian Culture: Influences and Creativity*, University of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies, No. 4, n. p.: Scholars Press, 1982, pp. 79-101.
- ¹⁶ The Roman church also associated Pope Eusebius with Constantine. *Liber Pontificalis* states that the True Cross was discovered by Helena, Constantine's mother, in ca. 310 at the time of Eusebius; see *The Book of the Popes*, vol. 1, transl. by Louise Loomis, Columbia University, 1916, pp. 39-40.
- ¹⁷ Gelzer, p. 171.
- ¹⁸ Cp Manandian, *K'nakan tesutiun*, vol. I, Yerevan, 1944, p. 354.
- ¹⁹ Agat'angeghos, *Patmutiun*, para. 874-875.
- ²⁰ Barnes, *The New Empire*, p. 69.
- ²¹ Eusebius, *Ecclesiastical History*, VIII, 14; Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 43, ed. by J. L. Creed, Oxford, 1984, p. 62 f; T. D. Barnes, "Lactantius and Constantine", *J. Roman Stud.*, vol. 63 (1973), pp. 29-46.
- ²² Edward Gulbekian, "The Date of King Trdat's Conversion", *Handés Amsorya*, vol. 105 (1991), No. 1-12, pp. 75-87.
- ²³ Movsés Khorenatsi, *Patmut'iun hayots*, II, pp. 218-219.

- ²⁴ Through Manandian, *K'nnakan tesut'iun*, vol. 2 (1), p. 130 f; cp. Robert H. Hewsen, "In Search of Tiridates the Great", *Journal of the Society of Armenian Studies*, vol. 2 (1986), pp. 22 f. A treaty on this occasion could represent an historical basis for the Life version in which Constantine hears of Trdat's conversion and invites him to the capital.
- ²⁵ Maximinus attacked Greater Armenia in 312 because he felt that he was under pressure from his rival Licinius and from Trdat, both pro-Christian; see D. de Decker, "Sur le destinataire de la lettre au roi des Perses", *Persica*, vol. 8 (1979), pp. 105, 115 n. 67; cp. A. H. M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, Toronto, 1978, p. 79 (this work was first published in 1948).
- ²⁶ Barnes, *The New Empire*, pp. 81, 236.
- ²⁷ Ernest Honigmann, *Patristic Studies*, Studi e Testi 173, Vatican, 1953, pp. 25-26.
- ²⁸ Movses Khorenatsi, *Patmut'iun*, II. pp. 237.
- ²⁹ Gelzer, p. 169.
- ³⁰ E. g. Jones, p. 110.
- ³¹ Barnes, *The New Empire*, p. 68 ff. Constantine was resident at Serdica from February to April 317 and for protracted periods again in 319, 320 and 321.
- ³² Timothy D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Harvard University, 1981, p. 72.
- ³³ Asturian favoured a date after Licinius's defeat; see Harut'iun Asturian, *Patmut'iun hayots* [History of the Armenians], Buenos Aires, 1947, p. 101. It has since been proposed that the letter addressed to the Persian king in the *Vita Constantini* was in fact sent to Trdat on the occasion of Licinius's defeat; see de Decker, pp. 99-116.
- ³⁴ Barnes, *The New Empire*, pp. 74-76.
- ³⁵ Barnes, *Constantine and Eusebius*, p. 212.
- ³⁶ Glanville Downey, *A History of Antioch in Syria*, Princeton University Press, 1961, p. 651.

ՏՐԴԱՏ ԱՐՔԱՅ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՈՒՆԵԾԱԴ՝ ՄԵԾՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍԻ ՀԵՏ (Ամփոփում)

ԴՈԿՏ. ՎՐԷԺ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Ե. դարու մատենագիր Ագաթանգեղոս իր Պատմութեան մէջ կը լիշատակէ Հայոց Տրդատ արքայի հանդիպումը Բիւզանդիոնի կայսր Մեծն Կոստանդիանոսի հետ (337-361): Այս լիշատակումին ճշմարտացիութիւնը հարցականի տակ առնուած է երկար ժամանակ:

Հեղինակը կ'ապացուցէ թէ նման հանդիպում մը տեղի ունեցած է՝ իսկապէ՛ս, որուն ընթացքին դաշինք կնքուած է երկու կողմերուն միջեւ:

Ան՝ լեռ մանրակրկիտ պրպտումներու, եւ հիմնուելով կողմնակի ու անուղղակի տուեալներու վրայ, կը հետեցնէ թէ հանդիպումը տեղի ունեցած է 324 Նոյեմբերի-325ի սկիզբի շրջանին միջեւ: Հեղինակը իբրեւ հանդիպման վայր կը նշէ Կոստանդնուպոլիսը, իսկ նկատի առնելով Եւսեբիոս պապի մասնակցութիւնը հանդիպումին, հաւանական վայր կը նկատէ նաեւ Նիկոմիդիան. իսկ Կապադովկիայի մէջ հանդիպումի մը հաւանականութիւնը նուազ հաւանական կը գտնէ ան:

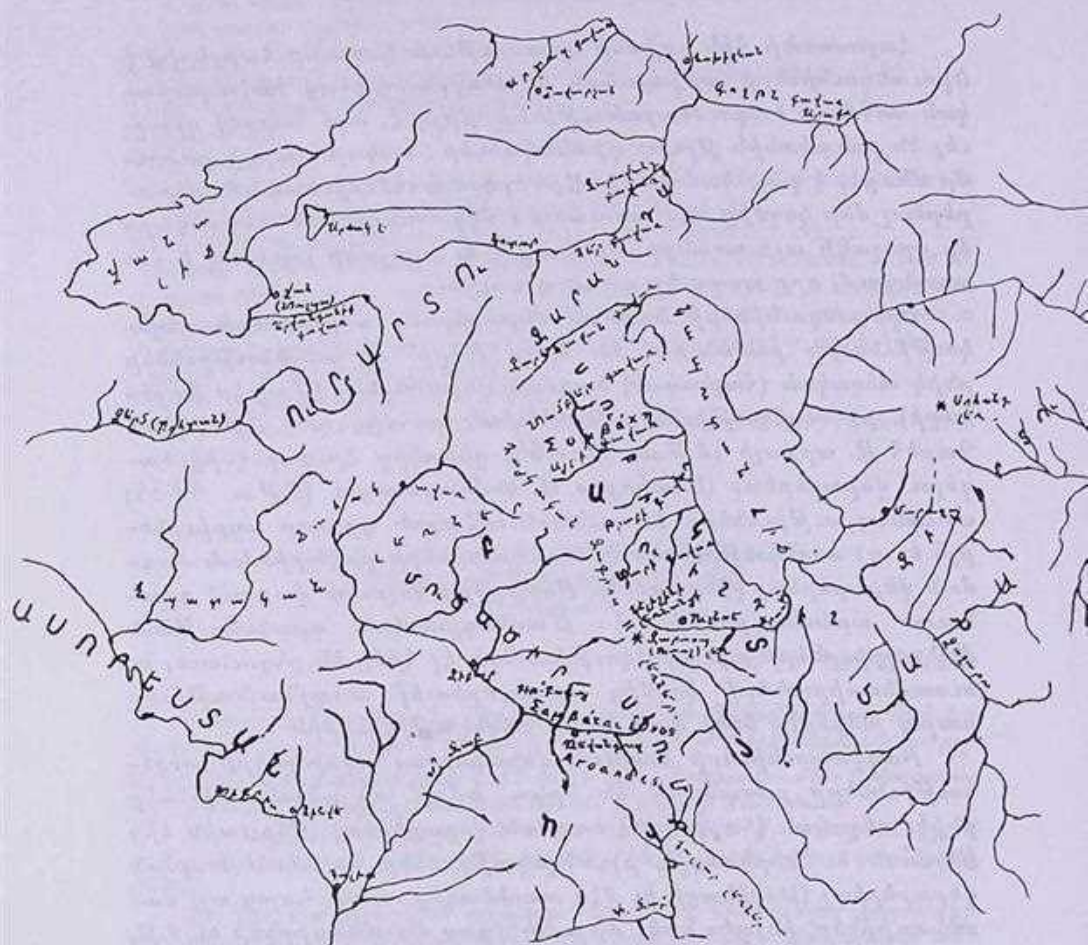
ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ԵՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

ՍԱՐՑ ՍԱՐՈՑԵԱՆ

Հայաստանի հին շրջանի պատմութեան կարեւոր հարցերից է Երուանդունիների արքայական եւ Բագրատունեաց նախարարական տոհմերի ծագումնաբանութիւնը: Ժիշդ է, այդ հարցով զբաղւել են բաւականին թիւով գիտնականներ, սակայն հարցի լուծումը մնացել է բաց կամ թերի: Այս երկու տոհմերի ծագման վերաբերեալ մեր կողմից այս յօդուածում մէկ միասնական անդրադարձը որոշակի աշխատանքի արդիւնք է եւ որոշակի նպատակ է հետապնդում, որը պարզ կը դառնայ ստորեւ:

Երուանդունիների ծագման վերաբերեալ աղբիւրների տեղեկութիւնները բաժանուում են երեք խմբի՝ ա) տեղեկութիւններ ընդ տեղական (հայկական) ծագման վերաբերեալ (Մովսէս Խորենացի), բ) տեղեկութիւններ Աքեմենեան տոհմից կամ Աքեմենեան Դարեհ Ա. արքայի (մ.թ.ա. 522-486) զինակից Հիւդարնէսից ծագելու վերաբերեալ (Անտիոքոս Ա. Կոմմագենացու (մ.թ.ա. 69-34) արձանագրութիւնները եւ լուսնահոռմէական գրաւոր աղբիւրները) եւ գ) տեղեկութիւններ Երուանդունիների բակտրիական ծագման վերաբերեալ (Պերգամոնի Բորիաջիք կոչուած վալրում գլտնուած արձանագրութիւնը): Մասնագիտական գրականութեան մէջ աղբիւրների այս տեղեկութիւններն էլ հիմք են ընդունուել եւ ուսումնասիրողների կողմից օգտագործուել՝ առաջնաթիւութիւնը տալով խմբերից մէկի կամ միւսի տեղեկութիւններին:

Բագրատունիների ծագման վերաբերեալ աղբիւրների տեղեկութիւնները բաժանուում են երկու խմբի՝ ա) տեղեկութիւններ ընդ տեղական (հայկական) ծագման վերաբերեալ (Սեբէոսին կից Անանուս եւ Խորենացի), բ) տեղեկութիւններ հրէական ծագման վերաբերեալ (Խորենացի եւ մէկ տասնեակից աւելի հայոց այլ մատենագիրներ, ինչպէս նաեւ միջանի վրաց մատենագիրներ եւ մ.թ. ժ. դարի բիւզանդացի պատմիչ Կոստանդին Միրանաձին): Ի տարբերութիւն աղբիւրների կողմից մեզ ընձեռած այս երկու խմբերի, մատենագիտական գրականութեան մէջ Բագրատունեաց տոհմին տրուել են նաեւ այլ ծագումներ՝ իրանական, մաննայական, ուրարտական, եւրոպական:

Երուսաղեմի ծագման հարցի լուստեղեակ ուսումնասիրողներից մէկը՝ Ժասմենա Էլշիրեկեանը, բաւականին համոզիչ կերպով ցոյց է տուել, որ աղբիւրների տարբեր տեղեկութիւնները Երուսաղեմի ծագման վերաբերեալ, իրականում չեն հակադրում: Ըստ նրա՝ Խորենացու մօտ Երուսաղ Սակաւակեացից սկիզբ առած դինաստիան շարունակել է իշխել Հայաստանում մինչեւ Երուսաղ (Օրոնտաս) վերջինը, որից յետոյ Հայաստանը բաժանւեց Սելեւկեան արքայ Անտիոքոս Գ. Մեծի (մ.թ.ա. 223-187) ստրատեգոսներ Արտաշէսի եւ Ջարեհի միջեւ: Այդ դինաստիայի ներկայացուցիչներից մէկը՝ Արտասուրայի որդի Արուստէս (Երուսաղ-Օրոնտաս) սատրապը ամուսնացել էր Աքեմենեան Արտաքսերքսէս Մենմոն արքայի (մ.թ.ա. 404-358) դստեր՝ Ռոդոգունէի հետ: Իսկ Արտաքսերքսէս Մենմոնը ամուսնացած էր Դարեհ Ա. ի զինակից Հիւդարնէսի տոհմից Հիւդարնէս Գ. ի դստեր՝ Ստատէիրայի հետ, եւ այդ իսկ պատճառով՝ Ռոդոգունէի միջնորդութեամբ, որը Հիւդարնէսի թոռն էր եւ Արտաքսերքսէսի աղջիկը, Երուսաղեմի ծագումնաբան օտար աղբիւրներում տրուել է Աքեմենեան կամ Հիւդարնէս ծագում:

Ինչ վերաբերում է Երուսաղեմի ծագմանը, ապա այն մեզ է հասել Պերգամոնի Բորիաշիք կոչուած վայրում գտնուած արձանագրութիւնից, որտեղ Արտասուրայի որդի Օրոնտաս սատրապը անուանուած է բակտրիացի: Մենք միայն այս հարցում համաձայն չենք Էլշիրեկեանի հետ, քանի որ նա Օրոնտասի բակտրիական ծագումը թիւրիմացութեան արդիւնք է համարում: Էլշիրեկեանը նկատում է, որ Բակտրիա քաղաքը եւ Բակտրիանա երկիրը յայտնի են եղել նաեւ Ջարիասպա անունով: Եւ քանի որ Հայաստանի հարաւում յայտնի Ջարասպ լեռը աղբսակցում է Ջարիասպային, իսկ մ.թ. Ա. դարի հռոմէացի հեղինակ Պլինիոս Աւագի լիշատակած Արոանդէս (Aroandes) ցեղը բնակուել է Ջարիասպա լեռան մօտ, Էլշիրեկեանին հիմք են տուել ենթադրելու, թէ «Բակտրիան» թիւրիմացութեան արդիւնք է՝ առաջացած աշխարհագրական նման տեղանունների նոյնացման հողի վրայ՝ Ջարիասպ (Բակտրիա)-Ջարասպ:

Մեր կարծիքով Էլշիրեկեանը շատ մօտ է եղել իրական բացատրութեանը, սակայն, քանի որ նա միայն նմանութեան արդիւնք է ենթադրել «բակտրիական ծագումը», ապա ստիպուած է եղել սահմանափակուել՝ այն թիւրիմացութեան արդիւնք համարելով: Մեր կարծիքով այստեղ գործ ունենք ոչ թէ նմանութեան հետ, այլ՝ նոյնութեան, քանի որ Խորենացու վկայութեամբ, բակտրիացիները նոյն մարերն են՝ «գոր աստ ուրեմն Զրադաշտ մոգ,

արքայ Բակտրիացւոց, որ է Մեդաց...»⁵։ Նոյն գլխում խորենացին, օգտուելով մ.թ. Ե. դարի լոյն պատմագիր Ոլիմպիոդորոսից, գրում է. «նորին դարձեալ եւ առ եզերը սահմանացն Բակտրիացւոց ասէին բնակել, (նկատի ունի Քսիսութրոսի - Նոյի - որդի Սեմին -Ս. Ս.), սակաւ աւուրս, մնացեալ եւ մի ոմն յորդւոց նորա անդ։ Քանզի կողմանք արեւելից Զրուան զՍեմ կոչեն, եւ Զարուանդ զգաւառն անուանեալ ասեն մինչեւ ցայժմ»⁶։

Որ այս բակտրիացիները հայկական լեռնաշխարհի մօտ են բնակուել երեւում է խորենացու միջնորդութեամբ Ոլիմպիոդորոսից բերուած այս հատուածից, քանզի վերջինս՝ խօսելով Սիմ լեռան, Տարօն աշխարհի, Սեմի որդի Տարբանի մասին, այնուհետեւ մեր մէջըբերած հատուածն է տալիս։ Մեր կարծիքով Միջին Ասիայի Բակտրիա երկրի եւ նրա Զարիասպա անունները իսկապէս կապուած են հայկական Լեռնաշխարհի հարաւում գտնուող Զարասպ լեռան եւ խորենացու լիշած Բակտրիա երկրի հետ։ Ամենայն հաւանականութեամբ սա հետեւանք է տուեալ վայրում բնակուող ցեղերի մի վայրից միւսը տեղաշարժման, որի հետեւանքով իրենց հետ տարել են նաեւ այն «արքայան» անունները, որոնցով առաջնորդուել են իրենց կեանքում։ Նոյն հաւանականութեամբ, աղբիւրներում զրադաշտական կրօնի հիմնադիր Զրադաշտի ծննդավայրի տարբերութիւնը նոյնպէս այդպիսի տեղաշարժի հետեւանք է։

Արդեօք Բակտրիա երկիրը գտնուել է հայկական Զարասպ լեռան շրջակայքում։ Այս հարցի պատասխանը տալու համար անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ մէկ այլ տոհմի՝ Բագրատունիների ծագմանը։ Աղբիւրների բացարձակ մեծամասնութեան կողմից Բագրատունեաց նախարարական տոհմին տրուած հրէական ծագումը Բագրատունեաց տոհմանունների, անձնանունների եւ տեղանունների պատճառով ուսուցմնասիրողների բացարձակ մեծամասնութեան կողմից մերժուել է։ Բագրատունեաց տոհմի հայկական ծագման մասին խորենացին ընդամէնը ակնարկում է. հետեւաբար, միակ լիարժէք աղբիւրը Սեբէոսի Պատմութեանը կիցը Անանուն հեղինակի տեղեկութիւններն են։

Յայնժամ տիրեաց Շամիրամ ի վերայ երկրին Հայաստանեայց, եւ յայնմհետէ Ասորեստանեայց թագաւորքն տիրեցին մինչեւ ցմեռանն Սենեքարիմայ. ապա ապստամբեցին յԱսորւոց թագաւորացն ծառայութենէ։

Եւ տիրէ ի վերայ նոցա Զարեհ որդի որդւոց Արամենակայ, այլ զաւօրաւոր եւ կորովի աղեղամբ. ապա Արմոդ. ապա Սարհանգ. ապա Շաւաշ. ապա Փառանաւագ։

Սա ծնաւ զԲագամ եւ զԲագարատ. եւ Բագարատ ծնաւ զԲիւրատ, եւ Բիւրատ ծնաւ զԱսպատ: Եւ որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս արեւմտից, այս ինքն է Անգեղ տուն. վասն զի կոչեցաւ Բագարատ եւ Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչեցին:

Այս փառնաւազ հնազանդեալ Նաբուգոդոնոսորայ արքայի ի Բաբելոն: Եւ ասպա յայնմհետէ Բաբելացւոց եւ Մարաց թագաւորքն տիրեցին մինչեւ ցԱղեքսանդր Մակեդոնացի, որ զամենայն տիեզերս հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն:

Անանունի բերուած հատուածը, մեր կարծիքով, կառուցուածքային թերութիւն ունի: Շարադրուած տեքստից պէտք է տարանջատել Բագրատունիներին վերաբերող ամբողջ հատուածը, այսինքն՝ «Սա ծնաւ զԲագարատ ...»-ից մինչեւ «... աստուած կոչեցին», քանի որ այն, ինչպէս պարզորոշ երեւում է, անունների թուարկման այլ ձեւ ունի՝ սկզբնական «ասպա»-ին փոխարինում է «սա ծնաւ»-ը:

Ինչպէս գիտենք, Անանունի սկզբնաղբիւր Մարաբա Մծուրնացին խորենացու կարեւոր սկզբնաղբիւրներից մէկն է՝ Մար Աբաս կատինան: Խորենացու եւ Անանունի երկերի լաւագույն ուսումնասիրողներից մէկը՝ Մանուկ Աբեղեանը, ցոյց է տուել, որ Խորենացու առաջին գրքի իբ. գլխում գոյութիւն ունի որոշակի անհամապատասխանութիւն: Խորենացին նշում է, որ լիշեւու է մի քանի անուններ, սակայն լիշում է միայն Հրաչեային, որի ժամանակ հրեայ Շամբաթից առաջ եկաւ Բագրատունեաց տոհմը: Աբեղեանի դիպուկ սրբագրմամբ պակասում է Խորենացու հայոց նահապետների ցուցակի Հրաչեայից անմիջապէս յետոյ եկող անունը՝ Փառնաւազը, որին եւ Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր թագաւորը տուել է Բագրատունեաց տոհմի հիմնադիր հրեայ Շամբաթին: Այսպիսով՝ ե՛ւ Խորենացու, ե՛ւ Անանունի մօտ Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր թագաւորի (մ.թ.ա. 605-562) ժամանակակից հայոց թագաւորը (նահապետը) Փառնաւազն է: Սակայն եթէ Խորենացին խօսում է Փառնաւազի ժամանակակից հրեայ Շամբաթի մասին, որից առաջ եկաւ Բագրատունեաց տոհմը, Անանունը խօսում է Փառնաւազի որդի Բագարատի մասին (հայկեան ծագում), որից առաջ եկաւ Բագրատունեաց տոհմը: Անկասկած է, որ սկզբնաղբիւր Մար Աբասի մօտ Փառնաւազին նշելիս ակնարկ է եղել նաեւ Բագրատունեաց տոհմի ծագման մասին, որից ելնելով էլ Խորենացին իր Հայոց պատմութեան տուեալ հատուածում շարադրել է իրեն յայտնի հրեայ Շամբաթի վերաբերեալ աւանդախառն տեղեկու-

թիւները, իսկ Անանունը՝ իրեն այլ սկզբնաղբիւրից լայտնի Բագրատունեաց տոհմի ծագման տեղեկութիւնները երկու եղբայրների մասին, որից առաջ եկաւ Բագրատունեաց տոհմը: Սակայն անբացատրելի է մնում, թէ ինչու՝ Անանունը չի վարուել ինչպէս Խորենացին՝ Բագրատունեաց տոհմի նահապետին միայն ժամանակակից համարելով Փառնաւազին, այլ ազգակցութիւն է ստեղծել Բագրատունիների եւ այդ ժամանակ Հայաստանում իշխող տոհմի միջեւ՝ Բագրատունեաց նահապետ Բագարատին համարելով Փառնաւազի որդի: Այս հարցը բացատրութիւն է ստանում, երբ Բագրատունեաց տոհմը եւ Երուսաղիմեաց արքայատոհմը ծագած ենք համարում միեւնոյն տարածաշրջանային էթնիկ ազգակից ցեղերից: Եւ դրա համար հիմնաւոր փաստարկներ աղբիւրներում գտնում ենք:

Մ.թ.ա. 716ին Ասորեստանի Սարգոն Բ. արքան (մ.թ.ա. 722-705 թթ.) արչաւանք ձեռնարկեց Մանայի թագաւորութեան դէմ²: Այդ արչաւանքի պատճառը մանայական գահի համար ծաւալուած այն իրադարձութիւններն էին, որոնք ստիպեցին Սարգոնին՝ տարածաշրջանում հաւասարակշռութեան խախտման պատճառով, լուրջ քայլերի դիմել: Մանային սահմանակից եւ տուեալ ժամանակաշրջանում նրա մասը կազմող երկու երկրների՝ Ուիշդիշի եւ Զիկիրտուի առաջնորդներ Բագդատտին եւ Մետատտին հակուած էին դէպի Ուրարտու եւ այդ պատճառով կազմակերպում են Ասորեստանին դաշնակից Մանայի թագաւոր Ազայի սպանութիւնը: Ուիշդիշի տարածքում գտնուող Ուաուշ լեռան վրա սպանելով Ազային՝ նրանք գահ են բարձրացնում նրա եղբորը՝ Ուլլուտունուլին: Վերջինս նոյնպէս մեղսակից էր սպանութեանը եւ հակուած հակասորեստանեան դաշինքին: Այդ պատճառով էլ սպանութեան աներեւոյթ դերակատարին եւ կազմակերպչին՝ Ուրարտուի Ռուսա Ա. թագաւորին (մ.թ.ա. 735-714) գիջում է 22 քաղաք: Սարգոնն անմիջապէս արչաւանքի է ելնում իր խախտուած դիրքը տարածաշրջանում շտկելու համար: Նա կարողանում է բռնել եւ մորթագերծ անել Բագդատտին՝ նոյն Ուիշդիշի Ուաուշ լեռան վրայ, իսկ մանայական գահը նա թողնում է Ուլլուտունուլին, քանզի նա կամաւոր կերպով ենթարկուել էր իրեն: Սակայն հակասորեստանեան դաշինքը չարունակում էր գործել, եւ այդ պատճառով Սարգոն Բ.ը մ.թ.ա. 714ին արչաւում է անհնազանդ երկրների վրայ եւ հասնելով նոյն Ուիշդիշի Ուաուշ լեռը՝ ճակատամարտ տալիս Ռուսա Ա.ի զօրքերի հետ: Յաղթելով Ռուսային՝ Սարգոնի համար ճանապարհը բաց էր, եւ նա՝ ոտնակոխ անելով ամբողջ Ուրարտուն, հասնում է վերջինիս սահմանային Մուծածիր երկի-

ըր, յաղթում նրա թագաւոր Ուրգանային եւ սպանելով ու գերեւելով անհամար ընակչութիւն՝ միաժամանակ բռնագրաւում է մեծ աւար, որի թւում եւ Ուրարտուի խալդի աստծու եւ Մուծածիւրի Բագմաշտու (Բագբարտու) աստուածուհու, որը խալդիի կինն էր, կուռքերը: Ռուսա Ա-ը, լսելով Մուծածիւրի անկման, եւ իր աստծոյ՝ խալդիի գերութեան մասին, ինքնասպան է լինում :

Վերը չիշուած Ուիշդիշ երկրի առաջնորդ Բագդատտիին հիմք ընդունելով՝ Բագբարտունեաց նախարարական տոհմին Գրիգոր Ղափանցեանի կողմից տրուել է մանայական ծագում :

Մեր կարծիքով դա թիւրիմացութիւն է, որ առաջ է եկել ասորեստանեան աղբիւրներում նշուած այն տեղեկութիւնից, որ Ուիշդիշը եղել է Մանայի մի երկրամասը, իսկ Բագդատտիի ժամանակ մտնում էր Ուրարտուին դաշնակից երկրների մէջ:

Հարցի ուսումնասիրութիւնը մեզ բերեց այն համոզման, որ Ուիշդիշ երկիրը իրեն յարող տարածքների հետ միասին մի էթնոգոտի էր հանդիսանում եւ միայն այն հանգամանքը, որ այն Մանայի մաս է կազմել, չի կարող փաստարկ հանդիսանալ Բագդատտիի ծագման հարցը որոշելիս:

Արդեօք կարելի է Ուիշդիշ երկրի Բագդատտիին կապել Բագբարտունեաց նախարարական տոհմի հետ եւ նրան ընդունել որպէս տոհմի նահապետ եւ անուանադիր: Աղբիւրների ընձեռած հնարաւորութիւնները դրական պատասխան են տալիս այս հարցին:

Մինչ մեր հարցադրման անհրաժեշտ ապացոյցներին անցնելը, կարելի է նաեւ համարում անդրադառնալ Ուիշդիշ երկրի տեղադրութեան հարցին, քանի որ այն ելակէտ կը հանդիսանայ Բագբարտունեաց տոհմի ծագման հետ կապուած միջանի էական հանգամանքների լուծմանը:

Ուիշդիշ երկրի տեղադրութեան վերաբերեալ պատմաբանների մօտ երկու տեսակէտ գոյութիւն ունի: Մեծամասնութիւնը գտնւում է, որ Ուիշդիշը գտնուել է Ուրմիա լճի արեւելեան կողմում, իսկ նրա Ուաուշ լեռը ներկայիս Սոհունդ լեռն է : Է. Գրանտովսկին կարծիք է յայտնել նաեւ, ըստ որի Ուաուշ լեռը հնարաւոր է լինի ո՛չ թէ Սոհունդը, այլ՝ նրանից հարաւ գտնուող Կարա-Կայա լեռը (Մարաղայից հարաւ) :

Ի տարբերութիւն գիտնականների այս խմբի՝ Ուիշդիշ երկրի տեղադրութեան հարցում այլ կարծիքի են Նիկողայոս Ադոնցը եւ Յակոբ Մանանդեանը: Ըստ Ադոնցի, Ուիշդիշ երկիրը գտնուել է Ուրմիա լճի հարաւ-արեւմուտքում՝ Ջաղաթու գետի գետաբերանից մինչեւ այժմեան Ուշնուէ քաղաքը ընկած շրջանում, իսկ հիւ-

սխտում այն տարածուել է մինչեւ յետագայի Մեծ Հայքի Պարսկահայք, իսկ հանգի Մարի գաւառը ներառեալ եւ շրջակայ տարածքները : Մանանդեանը ամբողջութեամբ ընդունում է Աղոնցի կողմից Ուիշդիշ երկրի տեղադրութեան վերաբերեալ արտայայտուած տեսակէտը :

Մեր կարծիքով Աղոնցի եւ Մանանդեանի արտայայտած տեսակէտերը առաւել ընդունելի են, քանի որ Ուիշդիշ երկրի տեղադրութիւնը հաւանական է տեսնել Ուրարտուին, Մանային եւ Ասորեստանին առաւել մօտ շրջաններում եւ նաեւ պատմութեան տարբեր ժամանակաշրջաններից մինչեւ մեր օրերը հասած ուսումնասիրուող տարածաշրջանի այն տեղանուններից ելնելով, Ուրոնք ծագում են հին դարերից եւ շատ դէպքերում գուգահեռներ ունեն իրենց նախնական (նաեւ վերաբերող Ուիշդիշ երկրի եւ յաւակից շրջանների տեղանուններին) ձեւերին հետ: Պակաս կարեւոր չէ նաեւ Սարգոն Բ-ին մ.թ.ա. 714ի արշաւանքի երթուղու ուսումնասիրումը, որի քննութիւնը մեզ տրամադրում է խօսել յօգուտ Աղոնցի եւ Մանանդեանի արտայայտած կարծիքի: Ինչպէս եւ Աղոնցն է նկատել, Սարգոն Բ-ը Ուիշդիշից յետոյ անցնում է Սուբի երկրով. ապա յիշատակում է Զարանդա երկիրը: Այս երկու երկրները համապատասխանում են Պարսկահայք նահանգի Թրաքի, Ալլի (Կուռիճան), Տամբէթ, Զարեհաւան, Զարաւանդ եւ Հեր գաւառներին: Առաջին երեքը կազմել են Սուբի երկիրը: Մեր համոզմամբ Տամբէթ անունը ծագում է հենց Սուբիից, իսկ մնացած երեքը նոյն Զարաւանդն է, որ պահպանուել է Զարաւանդ գաւառի անունն մէջ:

Այստեղ կարեւոր ենք համարում անդրադառնալ Սուբի անւանը, քանի որ այն կարեւոր նշանակութիւն ունի հարցի ուսումնասիրութեան համար: Նախ պէտք է նշել, որ Սարգոն Բ-ը իր յայտնի արշաւանքը սկսելիս, անցնելով Վերին եւ Ներքին Զարգետները, Սուբի անուամբ մարզում զօրահանդէս է կազմակերպում: Տուեալ Սուբիի վայրի ընտրութիւնը իրենից դժուարութիւն չի ներակայացնում, քանի որ Սարգոնի արձանագրութիւնը մեզ յստակ պատկերացում է տալիս նրա գտնուելու վայրի մասին, այն է Կուլլար լեռան շրջանում, որի անունը, նոյնութեամբ պահպանուել է մինչեւ մեր օրերը: Ըստ Աղոնցի, վերոյիշեալ Սուբի եւ Սուբի անունները նոյնն են եւ, ինչպէս շատ դիպուկ ձեւով նկատում է նա, Սուբին կապւում է յոյն աշխարհագրագէտ եւ պատմաբան Ստրաբոնի յիշատակած Συμβάκη շրջանի հետ, որը հռոմէական եռապետ Մարկոս Անտոնիոսը մ.թ.ա. 33ին գիջեց Ատրպատականի Թագաւորին, քանզի այն խլուել էր հայերի կողմից

մեղացիներից : Եթէ Սուբիի անունը պահպանուել էր Տυμβάκη անունն մէջ, ապա Սումբիի անունը պահպանուել է մ.թ. Բ. դարի յոյն-եգիպտացի հեղինակ Պտղոմէոսի Աշխարհագրութիւնից յայտնի Σαμβαται ἕθνοσθի անունն մէջ , որի տարածքը գտնուել է Հայաստանի ծայր հարաւում եւ Սուրէն Երեմեանի կազմած մ.թ. Դ. դարի Մեծ Հայքի քարտէզում նշուած է լեռագաւի Մահկերտ-տուն գաւառում, որը Կուլլարից գտնուում է ոչ շատ հեռու եւ ամենայն հաւանականութեամբ Սարգոնի ժամանակ մի ընդհանրութիւն է կազմել : Մեր խորին համոզմամբ՝ Սուբիի (Սումբակէ) անունը պահպանուել է Տամբէթ (Տամբէր) գաւառի անունն մէջ եւ ընդհանուր առմամբ այն, ինչպէս նաեւ Սումբիի (ազգն Սամբատայ) անունը ծագում են տոհմական Սմբատ անունից :

Սուբիի եւ Սումբիի երկրների հեռաւորութիւնը նոյնպէս նշանակութիւն չունի, քանի որ նրանց միջեւ ընկած է այնպիսի մի երկրամաս, որը ուղղակի ձեւով նոյնպէս կապուած է Բագրատունեաց նախարարական տոհմի հետ : Դա Ուիշդիշ երկիրն է, Ուրը, ինչպէս ասուեց, տարածուում էր Ուրմիա լճի հարաւ-արեւմուտքում՝ մինչեւ յայտնի Զարասպ լեռը ընկած տարածքներում, եւ որը, ինչպէս այժմ ցոյց կը տրուի, հանդիսանում էր հենց նոյն Բակտրիա երկիրը, որտեղից ծագում են եւ Երուանդունիները : Ուիշդիշ երկիրը, ինչպէս ցոյց է տուել Յովհաննէս Կարազեոզեանը , իր անուամբ համապատասխանում է Բագիստան անուանը : Դա բացատրուում է նրանով, որ Ուիշդիշը, որը ասորեստանեան սկզբնաղբիւրներով վկայուած գրեյաձեւն է, ուրարտական աղբիւրներում միշտ հանդիպում է Ուգիշտի ձեւով, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Բագիստան անունը (Ուիշդիշ-Ուգիշտի-Վուգիստան-Բագիստան) : Բագիստան, եւ որ աւելի ճիշդ է, Բագաստան անունը կազմուած է իրանական «baga» -- աստուած արմատից եւ նշանակում է աստծոյ երկիր : Նոյն այս բացատրութիւնն է ստանում նաեւ Բակտրիա (Բակտրա) անուանումը, ընդ որում՝ երբ հաշուի ենք առնում այն հանգամանքը, որ Զենդ-Աւեստայում Բակտրիա երկիրը հանդիպում է նաեւ Բագդի անուամբ : Համոզուած կարելի է նշել նաեւ յոյն պատմահայր Հերոդոտոսի այն տեղեկութիւնը, ըստ որի «Պակտիւիկէից, արմէններից եւ հարեւաններից մինչեւ Եւքսինեանը ստացուում էր չորս հարիւր տաղանդ. սա տասներեքերորդ նահանգն էր» : Տուեալ դէպքում Աքեմենեան պետութեան տասներեքերորդ նահանգի մաս կազմող Պակտիւիկէն (Πακτική) նոյն Բակտրիա (Բագաստան, Ուգիշտի) երկիրն է եւ քանի որ մ.թ.ա. Ե. դարում՝ Հերոդոտոսի ժամանակ, Հայաստանում իշխա-

նութիւնը գտնուում էր Երուսաղեմի ձեռքին, որոնք, ինչպէս տեսանք, ծագում են Բակտրիա (Պակտիկէ) երկրից, ապա այժմ առաւել համոզիչ է թւում, թէ ինչու Պակտիկէն եւ արմէնների երկիրը մէկ նահանգ էին կազմում:

Վերը նշուած փաստերը առաւել համոզիչ են դառնում, երբ մենք ուշադրութիւն ենք դարձնում նաեւ այն հանգամանքին, որ Բագրատունիների տոհմանուան «baga» արմատը տուեալ տարածաշրջանում հանդիպում է ոչ մէկ անգամ եւ, ինչպէս տուեալ հանգամանքը հաշուի առնելով կարելի է ենթադրել, իր նշանակութեամբ բաւականին մեծ դեր է ունեցել իր տարածման ամբողջ արեալում:

Մ.թ.ա. 716 եւ 715ի տակ ասորեստանեան աղբիւրներից մեզ յայտնի է Բիթ-Բագայ ամրոցի մասին: Այն, մեր կարծիքով, նոյնանում է մ.թ. 2. դարի ասորիք⁸ մատենագիր Մշիխա Զեխայի լիշատակած Բէյթ-Բագաշի հետ: Ժիշդ է, Մշիխա Զեխան Բէյթ-Բագաշի մասին խօսում է որպէս Ադիաբէնի միտրոպոլիթեան թեմերից մէկի մասին, սակայն կարծում ենք, որ այդ թեմի անունը կարող էր ծագել միայն համանուն երկրամասի կամ բնակավայրի անունից, որն էլ հենց ասորեստանեան աղբիւրների լիշատակած Բիթ-Բագայը կարող է լինել:

Ադոնցը Բէյթ-Բագաշը տեղադրում է Մեծ Զաւ²⁹ գետի վրայ՝ Զեռանի եւ Դիգայի սահմաններում, Գեւեռ գաւառակի տեղում: Երեմեանի կազմած Մեծ Հայքի թագաւորութեան մ.թ. 7. դարի քարտէզում Բէյթ-Բագաշը նշուած է Նոր-Շիրական բղէշխութեան Մահկերտ-տուն գաւառում³¹ այժմեան Ռեւանդուզ քաղաքից քիչ հիւսիս ընկած տարածքում: Պարզ է դառնում, որ ըստ ուսումնասիրողների Բէյթ-Բագաշը (Բիթ-Բագայ) գտնուել է անցեալի Մուծածիր երկրի տարածքում, քանի որ Մուծածիրը ուսումնասիրողները տեղադրում են Մեծ Զաւ գետի ձախակողմեան շրջանում՝ ներկայիս Ռեւանդուզի, Զիբարի եւ Սիդեկանի շրջակայ տարածքներում:

Ուշադրութեան են արժանի նաեւ ասորեստանեան աղբիւրնե³³րից մեզ հասած Բագ-թեշուր լրտեսի մասին տեղեկութիւնները: Վերջինս գործել է ասորեստանեան-ուրարտական սահմանային զօտում եւ անկասկած արտայայտում է այն իրողութիւնը, որ «baga» արմատը, ինչպէս Բագդատտի անուան մէջ, իր կիրառութիւնն էր ստացել նաեւ անձնանուններում: Այդ են վկայում նաեւ մ.թ.ա. 714ի տակ՝ Սարգոն Բ.ի կառավարման ժամանակաշրջանից մեզ հասած Զակրուտե⁴ քաղաքի կառավարիչ Բագպարնայի մասին տեղեկութիւնները: Վերջինս, ճիշդ է, քիչ դուրս է մնում մեր

կողմից ուսումնասիրուող տարածաշրջանից, սակայն վկայութիւնն է այն փաստի, որ «baga» արմատը, յանձինս իր կրողների, արդէն մ.թ.ա. Ը. դարում դուրս էր եկել իր տեղական նշանակութիւնից եւ հաստատուն քայլերով տարածւում էր շրջակայ երկրներում:

Վերջապէս պէտք է նշել Մուծածիրի (Արդինի) Բագբարտու (Բագմաշտու) աստուածուհուն, որը ուրարտական գլխաւոր աստուած Խալդիի կինն էր եւ, ըստ ուսումնասիրողների, հզօմանաւորում էր պտղաբերութիւնը, արհեստներն ու արուեստները: Այս աստուածուհու հետ է կապուած Մուծածիր երկրի ամբողջ փառքը, որը իր վախճանը գտաւ Սարգոն Բ.ի՝ մ.թ.ա. 714ի յայտնի արշաւանքից յետոյ: Ինչպէս տեսանք, Սարգոնը կոնկրէտ Ուրարտուի դէմ իր ռազմական գործողութիւններն սկսեց Ուիշդիշից (Բագաստան)՝ Ուաուշ լեռան մօտ Ռուսա Ա.ի եւ դաշնակից զօրքերի դէմ տուած ճակատամարտով: Հետաքրքիր է, որ արշաւանքը նա աւարտեց Մուծածիրում, որը, ինչպէս կը տեսնենք, հանդիսանում էր այն կոմպակտ տարածաշրջանի (Բակտրիա-Բագաստան) մի մասը, որտեղից սկսել էր նա իր արշաւանքը: Եւ պէտք է ասել, որ ամէնամեծ աւերածութիւնը նա գործեց Մուծածիրում՝ աւարի առնելով եւ հողին հաւասարեցնելով Մուծածիր քաղաքը, նրա Խալդի աստծոյ տաճարը, գերութեան մատնելով Խալդի աստծոյ եւ Բագբարտու (Բագմաշտու) աստուածուհու արձանները: Ռուսա Ա.ը հենց Մուծածիրի անկման պատճառով ինքնասպանութեան դիմեց: Հարցի ուսումնասիրութեան համար, Մուծածիր երկրի նշանակութիւնը նաեւ այն է որ նրա Մուծածիր քաղաքը հանդիսանում էր ուրարտական թագաւորների թագադրման վայրը, որն անմիջական ուղղակի կապի մէջ է գտնւում Բագբարտունեաց նախարարական տոհմին ենթակայ թագադիր-թագակալ պաշտօնի հետ եւ ցոյց է տալիս այդ տոհմի նշանակութիւնը հենց վաղ հայկական պետութեան պատմութեան համար:

Այստեղ, բացի Երուանդունիների բակտրիական ծագման վերաբերեալ տեղեկութեան, կարեւոր ենք համարում անդրադառնալ նաեւ Պլինիոս Աւագի յիշատակած Արտանդէս ցեղի վերաբերեալ փաստին, որը, ինչպէս նշուել է բոլոր ուսումնասիրողների կողմից, ուղղակի կապւում է Երուանդունեաց տոհմին: Պլինիոսի վկայութեամբ Aroandes (Մանանդեանի մօտ գրուած է Orontes) ցեղը բնակւում էր Գաւգամելա քաղաքից արեւելք: Ուսումնասիրողների կողմից այս ցեղի բնակութեան վայրի հարցում տարակարծութիւն գրեթէ չկայ: Հենրի Ռաուլինսոնի կարծիքով Օրոնտների անունը պահպանուած է այժմէան Ռեւանդուզ տեղանունան մէջ (Օրոնտ→ Երուենտ→ Ռեուենտ): Ռաուլինսոնի առաջ քաշած տեսակէտը

յետագայում ընդունել են գրեթէ բոլորը: Էլլիբեկեանը Aroandes-
նեղի ցեղի բնակութեան շրջանը համարում է Արդինի-Մուծածի-
րը, որը ընդհանուր առմամբ համընկնում է Ռաուլինսոնի տե-
սակէտին:

Ինչպէս տեսանք, բոլոր փաստերը վկայում են Երուանդունեաց
եւ Բագրատունեաց տոհմերի նոյն տարածաշրջանային ծագման
մասին: Բացի յատուկ անունների էթնիկ պատկանելիութեան նոյ-
նութիւնից, այս երկու տոհմերի ազգակից լինելու հանգամանքը
ապացուցւում է նաեւ հայոց մատենագիրների տեղեկութիւններով,
որոնք՝ լինելով իրականութեան, աւանդութի եւ առասպելի սահ-
մանագծին, առանձին դէպքերում պահպանել են պատմական փաս-
տերի առողջ հատիկներ: Դա երեւում է եւ Անանունի արդէն մէջ-
բերուած հատուածից ու նաեւ Խորենացու, Թովմա Արծրունու եւ
այլ մատենագիրների տեղեկութիւններից: Այս կարգի տեղեկու-
թիւնների մէջ իրենց ուրոյն տեղն են զբաղեցնում նաեւ Հայաս-
տան այցելած մ.թ.ա. Ե.-Դ. դարերի լոյն հեղինակ Քսենոփոնի
Կիւրոպեդիայում պահպանուած՝ մ.թ.ա. 2. դարի երկրորդ կէսին
վերաբերող տեղեկութիւնները, որոնցից մէկը կապուած է տուեալ
Ժամանակաշրջանում Հայաստանում իշխող արքայատոհմին: Այդ
արքայատոհմից մեզ հասած երկու անձնանուններն էլ՝ Տիգրանը
եւ իր եղբայր Սաբարիսը անմիջականօրէն կապում են հայոց
մատենագիրների իշխատակած Տիգրան Երուանդեանին (Խորենա-
ցի, եւլն.) եւ Փառնաւազի հայր Շաւարշին (Սեբէոսին կից Անա-
նուն): Ընդ որում՝ վերջին դէպքում Սաբարիսը (Շաւարշ) հաւա-
նաբար հանդիսանում է Փառնաւազի ազգականը (ամենայն հաւա-
նականութեամբ՝ եղբորորդին), քանզի Փառնաւազը գործել է Բա-
բելոնի Նարուգոդոնոսոր Բ. Թագաւորի ժամանակաշրջանում: Հա-
յոց մէջ (եւ ոչ միայն) ընդունուած աւանդութի համաձայն՝ տուեալ
դէպքում Տիգրանի եղբայր Շաւարշը իր անունը ստացել է իր
պապի անունից: Բացի արքայատոհմի երկու անձանց անունից՝
Քսենոփոնը մեզ է աւանդում եւս մէկ անուն: Դա հայոց⁴⁷ քանակի
հետեւագործի հրամանատար Էմբասի (Εμβασι) անունն է: Հայոց
պատմագիտութեան մէջ Էմբասին անդրադարձած միքանի ու-
սումնասիրողներից միայն Գրիգոր Խլալթեանցն է նկատել, որ
այդ անունը նման է Սմբատ անուանը: Մեր կարծիքով, այդ ան-
ւան առաջին տառի վերափոխման պատճառը գրիչների անփու-
թութիւնն է: Գրիչները շատ հեշտութեամբ կարող էին Տ եւ Է
տառերը նմանութեան պատճառով շփոթել: Համոզուած կարելի է
պնդել, որ Խորենացու լիջատակած Բագրատունեաց տոհմի հիմ-
նադիր հրեայ Շամբաթը՝ իր հիմքում պարունակում է այս հետե-

Լազօրի հրամանատար Սմբատին (Իմբաս) եւ, որ ընտրու է խորենացու աղբիւրներէից օգտուելու մեթոդին, տոհմին հրէական ծագման փաստը զուտ ժողովրդական եւ տոհմական աւանդութեան արդիւնք պէտք է համարել:

Այսպիսով, Քսենոփոնի լիշատակած բոլոր երեք անձերն էլ կապուած են Երուանդունեաց-Բագրատունեաց տոհմերին, որը եւս ապացուցում է, որ մ.թ.ա. Ը. դարում Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւում սկիզբ առած այս երկու ազգակից տոհմերն արդէն մ.թ.ա. 2. դարում ամբողջութեամբ իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել քաղաքական եւ ռազմական իշխանութիւնը: Եւ բոլոր հիմքերը կան պնդելու, որ այս ազգակից երկու տոհմերի համատեղ զինակցութիւնը հայ ժողովրդի կեանքում շարունակուեց բաւական երկար ժամանակահատուածում եւ իր նշանակութեամբ ունեցաւ նաեւ այն դերը, որ հիմք հանդիսացաւ Հայաստանի՝ որպէս դասական ազնուականական երկրի ձեւաւորմանը: Այդ համատեղ զինակցութեան լաւագոյն վկայութիւնն է Արտաշէս Ա.ի (մ.թ.ա. 189-161) Զանգեզուրի արամէերէն արձանագրութիւնը, որտեղ ասւած է. «Արտաշէս թագաւոր, Երուանդունի, Բարեպաշտ, որդի Զարեհի եւ Նեկփար, թագադիր, որդի Ախշահրսաղտի» ([']rthš[sy] mlk 'rwnd [qn (?)] ʔb br zryh̄r wnqpr qtr br 'hštrst) : Կարելոր էնք համարում այստեղ միայն մէկ ճշգրտում կատարել: Եթէ Արտաշէս արքան եւ իր հայր Զարեհը արձանագրութիւնում ներկայանում են իրենց բուն անձնանուններով, ապա նոյնը չի կարելի ասել երկու Բագրատունի իշխանների մասին: Այստեղ երկու Բագրատունիներն էլ կրում են ոչ թէ իրենց բուն անձնանունները, ինչպէս սխալմամբ գտնում են ուսումնասիրողները, այլ նրանք ներկայացւած են միմիայն մակդիրներով, որի պատճառը վերջիններիս հոգեւոր գործունէութեան (քրմութեան եւ թագադրութեան պաշտօններից ելնելով) մէջ է: Նեկփարը, ինչպէս Անահիտ Փերիխանեանն է նշում, իր բացատրութիւնն է ստանում որպէս «օժտուած ազնուափալ մեծութեամբ», իսկ Ախշահրսարտ մակդիրը, մեր կարծիքով, ծագում է իրանական xšaθra (աշխարհ) եւ srūta⁴⁷ (հռչակաւոր) բառերից:

Արձանագրութեան կարեւորութիւնն այն է, որ այստեղ տրուում է Արտաշէսի հօր անունը: Զարեհ անունը (Zariā⁴⁸ - ոսկեգոյն կրակով օժտուած) եւ ընդհանրապէս զար (ոսկի) արմատը այս երկու ազգակից տոհմերի համար ունեցել են բացառիկ նշանակութիւն: Զարեհ անունն է կրում Անանունի բերած հայոց արքայատոհմի, որն, անկասկած, Երուանդունեաց արքայատոհմն է, առաջին արքայիկը (կառավարման սկիզբը ըստ Անանունի՝ մ.թ.ա.

680): Այդ անունն են կրում Արտաշէս Ա.ի հայրը եւ որդին, Մոփքի Երուանդունի թագաւորը, Տիգրան Բ. Մեծի (մ.թ.ա. 95-55) որդին: Ջար արմատով են կազմուած երկու տոհմերի հետ անմիջական առնչութիւն ունեցող այնպիսի տեղանուններ, ինչպիսիք են Ջարեւանդը, Ջարեհաւանը, Ջարիշատը: Ընդ որում, ասորեստանեան աղբիւրների Ջարանդան (Ջարեւանդի եւ Ջարեհաւանի տարածքում), Խորենացու իսկ վկայութեամբ, անմիջականօրէն կապւում է մեր կողմից արդէն մատնանշուած Բակտրիա (Բագաստան) երկրի հետ եւ ցոյց է տալիս Երուանդունիների եւ Բագրատունիների՝ դէպի հայոց միջնաշխարհ տարածուելու երթուղին: Եվ վերջապէս պէտք է նշել Ջարասպ լեռը, որը, համոզուած ենք, նոյն Ուաուշ լեռն է: Այս Ուաուշ լեռան շուրջը լորն է տարածուած Բակտրիա (Բագաստան) երկիրը, որն առանձին ժամանակահատուածներում, կապուած քաղաքական տեղաշարժերի հետ, բաժանուել է մի քանի մասերի (Բագաստան-Ուգիշտի, Սումբի, Սուբի, Մուծածիր), մէկ ամբողջութեամբ մաս է կազմել Ուրարտուին, կամ եղել է բաժանուած Ուրարտուի եւ Մանայի միջեւ, կամ էլ թիրախ է դարձել Ասորեստանի արքաների արշաւանքների: Ուաուշի (Ջարասպ) եւ Բակտրիայի (Բագաստան) անմիջական կապը երեւում է նաեւ Միջին Ասիայի Բակտրիայից, որը, ինչպէս նշուել է արդէն, կրում է նաեւ Ջարիասպա անունը: Ըստ երեւոյթին, Ջարասպ (Ուաուշ) լեռը շրջակայ ցեղերի, յատկապէս՝ Երուանդունեաց եւ Բագրատունեաց տոհմերի եւ ընդհանրապէս Բագաստան երկրի համար հանդիսացել է սուրբ լեռ: Այդ են վկայում տուեալ լեռան վրայ տեղի ունեցած մանաշական Ազա թագաւորի սպանութիւնը Բագրատտիի կողմից: Այս Բագրատտիի սպանութիւնը Սարգոն Բ.ի կողմից նոյն լեռան վրայ: Նոյն լեռան վրայ տեղի ունեցած ճակատամարտը Սարգոն Բ.ի բանակի եւ Ռուսա Ա.ի ու դաշնակից զօրքերի միջեւ, որտեղ ուրարտական կռաւիցիան մեծ պարտութիւն կրեց: Մեր կարծիքով, ասորեստանեան աղբիւրների այն տեղեկութիւնը, որ երբ Սարգոն Բ.ի զօրքը մտաւ Մուծածիր, վերջինիս թագաւոր Ուրզանան փախաւ եւ բարձրացաւ իր լեռը, նոյնպէս վերաբերում է Ջարասպին: Եւ այս ամէնը ընդամէնը կատարուեց երեք տարուալ ընթացքում՝ մ.թ.ա. 716-714ին:

Այս երկու տոհմերի՝ դէպի Հայաստանի միջնաշխարհը տարածելու երթուղին նոյնպէս բաւականին յաջող ձեւով վերականգնւում է: Անանունի վկայած առաջին Երուանդունի թագաւորի (արքայիկ)՝ Ջարեհի կառավարման շրջանում (սկսած մ.թ.ա. 680ին), երկու ազգակից տոհմերի կենսոլորտն էր դարձել արդէն նշուած Ջարանդա երկիրը: Նրան յաջորդած Արմոգ եւ Սարհանգ

արքայիկներին յետո՛յ Շաւարշի կառավարման շրջանում, երկու տոհմերը իրենց ազդեցութեանն են ենթարկել Վասպուրականի Արտազ գաւառի տեղում ընկած տարածքները, որի ապացոյցն է Արտազի Շաւարշան քաղաքի՝ Թաղէոս առաքեալի քարոզչութեան լաւոնի կենտրոնի անուանումը : Շաւարշի յաջորդած Փառնաւազի կառավարման շրջանում (մ.թ.ա. 590-580ականներ) երկու տոհմերն իրենց են ենթարկել Մասիս լեռան շուրջ ընկած տարածքները (Փառականի դաշտ, Փառախոտ), ինչպէս նաեւ Նախճաւանի շրջանում անցնելով Արաքս գետը՝ հասել են մինչեւ պատմական Գողթն⁵⁴ գաւառ (Փառական բերդ)։ Փառնաւազին յաջորդած Երւանդի կառավարման շրջանում այս տոհմերը իրենց ազդեցութիւնն են տարածել ուրարտական պետութեան կենտրոնական շրջանների վրայ (Երուանդական (Վան) քաղաքը, Երուանդունիք գաւառ) եւ հաւանաբար այս Երուանդ արքայի ձեռքով է վերջնականապէս պատմութեան թատերաբեմին դուրս եկել ուրարտական թագաւորութիւնը, եւ Երուանդը՝ ձեռք բերելով լիարժէք ինքնիշխանութիւն, հիմք է դրել իր անուամբ արքայատոհմին։ Երուանդին յաջորդած Տիգրանի կառավարման շրջանը (մ.թ.ա. 550-530ականներ) պէտք է համարել Հայաստանի փառքի եւ հզօրութեան ժամանակաշրջան, քանզի Տիգրանի եւ Աքեմենեան Պարսկաստանի հիմնադիր Կիւրոս Մեծի (մ.թ.ա. 550-530) զինակցութիւնը բերեց երկու պետութիւնների Առաջաւոր Ասիայում գերիշխանութեան հաստատմանը։ Մեր կարծիքով, Խորենացու այն վկայութիւնը, որ Տիգրջն Երուանդեանը իր անունով կառուցեց Տիգրանակերտ քաղաքը, նոյնպէս չի հակասում իրականութեանը եւ չպէտք է շփոթել Տիգրան Մեծի կառուցած Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի հետ։ Տիգրան Երուանդեանի Տիգրանակերտը, հնարաւոր է, նոյնանում է Դպրեհ Ա.ի Բեհիսթունեան արձանագրութեան Տիգրա վայրի հետ, որտեղ ճակատամարտ տեղի ունեցաւ ապստամբած հայոց եւ պարսից բանակների միջեւ։ Միաժամանակ հնարաւոր ենք համարում նոյնացնել վերը նշուած երկու բանակավայրերը (Խորենացու Տիգրանակերտն ու Դպրեհ Ա.ի Բեհիսթունեան արձանագրութեան Տիգրան) Պտղոմէոսի յիշատակած Tigranoama (Tigranua) բանակավայրին հետ, որը գտնւում էր Արտեմիտայից (Վասպուրականի Հայոց Ձոր գաւառում) դէպի հարաւ-արեւելք՝ մինչեւ հայկական Զադրոսի (Կոհ-ի-Նիհորական լեռներ) ու Նպատական լեռների միանալու շրջանը ընկած տարածքներում եւ տեղորոշւում է մօտաւորապէս Կորճալքի Ճահուկ գաւառի շրջանում։ Այսպիսով, հիմք ունենալով այն տեղանունները, որոնք ուղղակի ձեւով եւ անմիջականօրէն կապւում են Եր-

ւանդունեաց եւ Բագրատունեաց տոհմերին՝ հնարաւորութիւն է ստեղծուած յստակ որոշել այն երթուղին, որը անցան այս երկու տոհմերը իրենց նախնական պատմութեան ընթացքում:

Միաժամանակ պէտք է նշել այն հանգամանքը, որ Բագատան (Բակտրիա) երկիրը դէպի հիւսիս եւ հիւսիս-արեւմուտք չփման մէջ գտնուելով ամբողջութեամբ հայկական էթնիկ աշխարհի հետ, իսկ դէպի հարաւ եւ հարաւ-արեւելք չփման մէջ գտնուելով ամբողջութեամբ իրանական էթնիկ աշխարհի հետ, կրողն էր երկու էթնիկ խմբերի ազդեցութեան: Հետեւաբար եւ հայ ժողովրդի կեանքում անգնահատելի դեր կատարած նշուած երկու տոհմերը, լինելով իրենց ընօրրանի՝ Բակտրիա-Բագատանեան քաղաքակրթութեան կրողները, որն առանձնանում էր առաջին հերթին ուրոյն կրօնական համակարգով եւ նաեւ ձեւաւորուած տոհմական կարգերի առկայութեամբ, նպաստեցին եւ հող նախապատրաստեցին այն կարգերի ձեւաւորման համար, որոնք կոչւում են նախարարութիւններ: Նախարարութիւնների լաւագոյն մասնագէտի՝ Ադոնցի դիպուկ ընդունումը, թէ՛ Բագրատունեաց տոհմը «առաջ է եկել հայ-իրանական էթնիկական հողի վրայ» ամբողջութեամբ վերաբերում է նաեւ Երուանդունիներին եւ հանդիսանում է մեր այս աշխատութեան վերջնական արդիւնքը, որին եւ մենք յանգեցինք այս քննութեան ընթացքում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Գէորգ Տիրացեան, «Երուանդունիները Հայաստանում», ՀՍՄՀ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտութիւններ, 1958, թիւ 6, էջ 69-70. նոյնի՝ «Անաբասիար՝ եւ Հայաստանը», տե՛ս՝ Քսենոփոն, Անաբասիար, Երեւան, 1970, էջ 221-241. Սիմոն Կրկեաշարեան, «Երուանդունի արքայատոհմը Հայաստանում», Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1973, թիւ 4, էջ 179-186. Ժամենա էլէիքեկեան, «Երուանդունիների ծագման հարցի շուրջը», Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1971, թիւ 2, էջ 107-115. Սուրէն Երեմեան, «Հայկական առաջին պետական կազմաւորումները (VII-VI դդ. մ.թ.ա.)», Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1968, թիւ 3, էջ 104-113. Խ. Բաբաբեան, Բագրատունեաց նախարարութիւնը, Թիֆլիս, 1908, էջ 12-15. Նիկողայոս Ադոնց, Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում, Երեւան, 1987, էջ 433, 458-459. Ա. Շահնազարեան, «Բագրատունեաց նախարարական տոհմի ծագումը», Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարանի աշխատութիւններ, հ. 1, Երեւան, 1948, էջ 167-212. Կիրիլ Թումանով, Հայաստանի Որոնդեանները, Վիեննա, 1970. Ռաֆայէլ Մաթեւոսեան, Բագրատունիներ, Երեւան, 1997, էջ 55-65, եւ ընդ.

² էլէիքեկեան, էջ 107-108.

- ³ Գրիգոր Ղափանցեան, *Ուրարտուի պատմութիւնը*, Երեւան, 1940, էջ 203, 219, ծան. 1. Աստուհ Մ. Գարազանեան, *Քենական պատմութիւն հայոց*, մասն Ա., Թիֆլիս, 1895, էջ 173. Հայկ Մելքոնեան, *Աշխարհի պատմութիւնը եւ Հայաստանը*, Երեւան, 1980, էջ 129-134. Մաթեւոսեան, էջ 8-9, 65 եւ ընդ.
- ⁴ Էլիբեկեան, էջ 108-115.
- ⁵ Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, Երեւան, 1991, էջ 23 (գլխ. Ա., գլ. Գ.).
- ⁶ Նոյն, էջ 26.
- ⁷ Ինչպէս եւ Էլիբեկեանը, Երեւանը նոյնպէս շատ մօտ է եղել իրական բացառութեանը. տե՛ս՝ Երեւան, էջ 112-113. Նա նոյնպէս գտնում է, որ Երուանդունիների բակտրիական ծագումը առաջ է եկել «Ջարասա» անունանոց նոյնացման հոյի վրայ, եւ որ այդ տոհմը ծագում է նշուած լեռան շուրջ ընկած տարածքներից. Բանն այն է, որ նրանք չեն կարողացել ենթադրել Բակտրիա անուամբ մէկ այլ երկրի գոյութեան մասին, որը կարող էր գտնուել Ջարասա լեռան շրջանում.
- ⁸ G. Khalatians, *Armianskii epos* [Հայկական դիւցազնավէպ], Ա. մաս, Մոսկուա, 1896, էջ 162-163. Կարապետ Բասմաջեան, *Իսկական պատմութիւն հայոց*, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 88-89. Լէօ, «Հայոց պատմութիւն», *Երկերի ժողովածու* 10 հատորով, հ. 2, Երեւան, 1967, էջ 490-491. Նիկողայոս Աղոնց, «Բագրատունեաց փառքը», *Պատմական ուսումնասիրութիւններ*, Փարիզ, 1948, էջ 109.
- ⁹ *Պատմութիւն Սիւնիքի*, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Արզարեանի, Երեւան, 1979, էջ 51 (գլ. Ա.).
- ¹⁰ Մանուկ Աբեղեան, «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ», *Երկեր*, հ. Ը., Երեւան, 1985, էջ 200-207.
- ¹¹ Խորենացու Ա. գրքի իւր. գլուխը ձեռագրերում մեզ է ներկայանում նախադասութիւնների տարբեր դասակարգմամբ. Մեզ հետաքրքրող հատուածը գրուած է հետեւեալ կերպ. «Յիշեցուք զանուանա զայսոսիկ. Հրաչեայ. սա կոչի վասն առաւել պայծառերեա եւ բոցակնազոյն իմն լինելոյ. Առ սովաւ ասեն կեցեալ...», որը պէտք է սրբագրուի հետեւեալ կերպ. «Յիշեցուք զանուանա զայսոսիկ. Հրաչեայ. սա կոչի վասն առաւել պայծառերեա եւ բոցակնազոյն իմն լինելոյ» Փառնաւազ. առ սովաւ ասեն կեցեալ ...», Աբեղեան, էջ 204-205.
- ¹² Այն հանդիպում է նաեւ Մաննա ձեռով. Ճիշդը Մաննա ձեռն է.
- ¹³ Igor M. Diakonov, «Assiro-avilonskie istochniki po istorii Urartu» [Ասորա-բաբելոնական սկզբնաղբիւրները Ուրարտուի պատմութեան մասին], *Vestnik Drevnei Istarii*, 1951, No. 3, էջ 209-210. տե՛ս նաեւ Նիկողայոս Աղոնց, *Հայաստանի պատմութիւն*, Երեւան, 1972, էջ 101-102.
- ¹⁴ Ղափանցեան, էջ 203, 219, ծան. 1.
- ¹⁵ Boris B. Piotrovskii, *Istoriia i kultura Urartu* [Ուրարտուի պատմութիւնն ու մշակութիւնը], Երեւան, 1944, էջ 103-128. I. M. Diakonov, *Istoriia Midii* [Մարաստանի պատմութիւնը], Մոսկուա-Լենինգրատ, 1956, էջ 216. N. V. Arutunian, *Toponomiki Urartu* [Ուրարտուի տեղանունները], Երեւան, 1985, էջ 197, եւ ընդ. Գրականութեան մէջ Սոհոնդ լեռան անուն հանդիպում ենք նաեւ Սոհնդ ձեռով.
- ¹⁶ E. A. Grantovskii, *Ranniaia istoriia iranskikh plemen Perednei Azii* [Առաջաւոր Ասիոյ իրանական ցեղերի վաղ պատմութիւնը], Մոսկուա, 1970, էջ 274.

- ¹⁷ Աղոնց, Հայաստանի պատմութիւն, էջ 108-109;
- ¹⁸ Յակոբ Մանանդեան, "Marshruti pokhodov Salmanasara III i Sargona II protiv Urartu (v 857 i 713 gg. do n.e.)" [Պարարտուի դէմ Սարմանասար Գ-ի եւ Սարգոն Բ-ի արշաւանքների երթուղիները (մ.թ.ա. 857 եւ 713 թթ.)], Երկեր, հ. Ե., Երեւան, 1984, էջ 469-471;
- ¹⁹ Աղոնց, Հայաստանի պատմութիւն, էջ 110, ծան. 1;
- ²⁰ Strab. XI, էջ II;
- ²¹ Ptol., VI, էջ 1, 2;
- ²² Մեր կարծիքով նշուած անունների գլխաւոր տարբերիչ Ս եւ Տ հնչիւնների լծորդումը հետեւանք է հին պարսկերէնում օրինաչափութիւն համարուող S > ʃ անցման: Այս մասին տե՛ս E. A. Grantovskii, "O rasprostraneniі iranskikh plemen na territorii Irana" [Իրանի տարածքում իրանական ցեղերի տարածման մասին], *Istoriia Iranskogo gosudarstva i kulturi* [Իրանական պետութեան ու մշակութի պատմութիւն], Մոսկուա, 1971, էջ 309-310;
- ²³ Թովհանէս Կարապետեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, հ. 1, գիրք 1, Սեպագիր տեղանուններ, Երեւան, 1998, էջ 307;
- ²⁴ *Drevnie avtori o Srednei Azii* (VI v. do n.e.-III v. n.e.) [Հին հեղինակները Միջին Ասիայի մասին (մ.թ.ա. Դ. դար-մ.թ. Գ. դար)], Քրեատմատիա խմբագրութեամբ Լ. Վ. Բաժենովի, Տաշկենդ, 1940, էջ 18;
- ²⁵ Հերոդոտոս, Պատմութիւն ինը գրքից, Թարգմ. Սիմոն Կրկեաշարեանի, Երեւան, 1986, էջ 197 (Գիրք երրորդ, 3);
- ²⁶ Հին պարսկական «bagas» ունեցել է ընդհանուր «աստուած» նշանակութիւնը: Այդ նոյն «bagas», սակայն, հին հնդկական միջնապարտած հանդիսանում էր կամ առանձին աստծոյ յատուկ անուն, կամ մի շարք աստուածների տրուող մականուն: Աւետարտում «bagas» Միթրա (Միհր) աստծուն տրուող մականունն է (տե՛ս Grantovskii, *Ranniaia*, էջ 156)։
- ²⁷ Grantovskii, *Ranniaia*, էջ 313;
- ²⁸ Ատրական աղբիւրներ, Ա., Թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ Հ. Մելքոնեանի, Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, 8, Երեւան, 1976, էջ 107;
- ²⁹ Այն հանդիպում է նաեւ Մհծ Զաք ձեւով:
- ³⁰ Աղոնց, Հայաստանը Թուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 258;
- ³¹ Մեծ Հայքի Թագաւորութիւնը մ.թ. IV դարում, քարտէշի հեղինակ՝ Ս. Տ. Երեմեան, Երեւան, 1979;
- ³² N. V. Arutunian, էջ 145 եւ 234-235;
- ³³ Grantovskii, *Ranniaia*, էջ 306;
- ³⁴ Նոյն, էջ 324;
- ³⁵ Մաթեւոսեան, էջ 7;
- ³⁶ I. M. Diakonov, *Presdistoriia armianskogo naroda* [Հայ ժողովրդի նախապատմութիւնը], Երեւան, 1968, էջ 140;
- ³⁷ Plin., *Nat. Hist.* VII, 1, էջ 18;

- ³⁸ Մանանդեան, «Պատմա-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ», Երկեր, հ. Ե., Երևան, էջ 308-309:
- ³⁹ Rawlinson, Journal of Royal Geographical Society, 1838, էջ 73:
- ⁴⁰ Ելիբեկեան, էջ 114:
- ⁴¹ Քսենոփոն, *Կյւրոպեդիա*, V, 3, էջ 38:
- ⁴² G. Khalatians, *Ocherki istorii Armenii v sviazi s obshchim khodm sobitii v Perednei Azii* [Հայաստանի պատմութեան ուրուագիծ, Առաջադր Ասիայում դէպքերի ընդհանուր ընթացքին առնթեր], Մոսկուա, 1910, էջ 79:
- ⁴³ Ինչ վերաբերում է էմբաս անուան վերջաւորութեանը, ապա պէտք է ասել, որ Մօրիկ կայսեր յոյն կենսագիր, պատմիչ Սիմոկատեսի մօտ հայոց Սմբատ Բագրատունի իշխանի անունը գրուած է Symbace (տես Պատմութիւն Սեբէոսի, Երևան, 1979, էջ 256, ծան. 262), որը ապացուցում է, որ ի տարբերութիւն Սմբատիոս կամ Սումբատես վերափոխման օրինաչափ ձևի՝ Սմբատ անուան վերափոխումը Սմբատի նոյնպէս գործածական է եղել: Կարծում ենք, որ Կոստանդին Միրանաճնի (տե՛ս՝ Բիւզանդական աղբիւրներ, Բ., Կոստանդին Միրանաճնի, Թարգմանութիւն քննադրից, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ Հրաչ Բարթիկեանի, Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, Ե., Երևան, 1970, էջ 81) լիշատակուած հազարացի Սամբատի անունը նոյնպէս վերը լիշուած վերափոխման օրինաչափութիւնների հետեւանք է:
- ⁴⁴ Խորենացի, Գիրք Ա., գլ. Իբ, էջ 68-69:
- ⁴⁵ A. G. Perikhanian, "Arameiskaia nadpis iz Zangezura" [Արամէէրէն արձանագրութիւն Զանգեզուրից], Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1965, թիւ 4, էջ 108:
- ⁴⁶ Նոյն, էջ 110:
- ⁴⁷ Grantovskii, *Ranniaia*, էջ 325:
- ⁴⁸ Perikhanian, էջ 109:
- ⁴⁹ Խորենացի, Գիրք Ա., գլ. Գ., էջ 22-27:
- ⁵⁰ Աղոնցը գտնում է, որ Ուաուշ լեռը ժամանակակից Ուշնուէից տասնհինգ կիլոմետր հեռավորութեան վրայ գտնուող 2000 մետր բարձրութիւն ունեցող այն լեռն է, որի կողքով է անցնում Դերբենդի լեռնանցքը (Աղոնց, Հայաստանի պատմութիւն, էջ 108): Մանանդեանը, վկայակոչելով Հայր Դեւոնդ Ալիշանի եւ Գ. Հոֆմանի արտայայտած տեսակէտերը, գտնում է, որ Զարասպ լեռը տեղորոշւում է Կելիշինի լեռնանցքի շրջանում (Մանանդեան, Երկեր, հտ. Ե., էջ 295-297): Ըստ Երեմեանի, աղ. լեռը Կելիշինի լեռնանցքից հարաւ գտնուող այժմեան Սիահկուհ գագաթն է՝ 3497 մետր բարձրութեամբ (Երեմեան, էջ 113):
- ⁵¹ Զարասպ անունն իր բացատրութիւնն է ստանում որպէս «սակ է նոյնը» եւ կապւում է ձիերի պաշտամունքի հետ: Բագրատունիների կողմից ձիերի պաշտամունքի մէկ այլ վկայութիւնն է նրանց տոհմական «ասպետ» տիտղոսի անուանումը, որը քրիստոնէական շրջանում, իհարկէ, կորցրել էր իր նշանակութիւնը: Ուաուշ անունը, ըստ Գրանտովսկու ստուգաբանութեան, ծագում է իրանական *Vahuš (լաւ, բարի) բառից (Grantovskii, *Ranniaia*, էջ 274), որը նոյնպէս կապւում է հեթանոսական պաշտամունքների հետ:
- ⁵² Diakonov, "Assiro-vavilonskie istochniki", էջ 210:

⁵³ Եզնիկ քհնյ. Պետրոսեան, Հայ եկեղեցու պատմութիւն, մասն Ա., էջմիածին, 1990, էջ 11:

⁵⁴ Հայոց պատմագրութեան մէջ ապացուցուած է, որ Խորենացու մարական թագաւորութեան ժամանակաշրջանի հայ իշխողների ցուցակում պատմական են միայն երկուսը՝ Երուանդը եւ նրա որդի Տիգրանը (տես, օրինակ, Երեմեան, էջ 105): Համոզուած կարելի է նշել, որ Երուանդի կառավարման շրջանը հենց լաջորդում է Փառնաւազին:

⁵⁵ Խորենացի, Գիրք Ա., գլ. Լ., էջ 83:

⁵⁶ Հայ Ժողովրդի պատմութեան ջրհատմատիւ, հ. 1, Երեւան, 1981, էջ 155:

⁵⁷ Արմէն, Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 458:

ON THE ISSUE OF THE ORIGIN OF THE YERVANDUNIS AND THE BAGRATUNIS

(Summary)

SARO SAROYAN

The author delves into the controversial discussion on the origins of two Armenian royal dynasties, the Yervandunis (Orontids) and the Bagratunis (Bagratids). According to the primary sources, there are two apparently contradictory versions on the origins of the Yervandunis. Based on these different sources, some scholars consider the Yervandunis to be natives of Armenia; others, descendants of the Achaemenids or of a close associate of the Achaemenid King, Darius. Still other sources claim that the Yervandunis came from an area called Boriadjik in Pergamum, situated at the south-eastern tip of the Armenian Highland. As far as the Bagratunis are concerned, some sources consider them to be natives of Armenia, while others claim a Jewish origin for them.

The author notes that most researchers have rejected the hypothesis of a Jewish origin for the Bagratunis, for different reasons.

The author then highlights, among several other details, the fact that the word "baga", part of the dynastic name of the Bagratunis, is also found in several inscriptions and, with minor variations, in the names of different localities in the Kingdom of Urartu. After analysing and summing up such details of geographical and historical significance, he concludes that the Yervandunis and the Bagratunis originated in the same location, the southern district of the Armenian Highland. He asserts that by the sixth century B.C., these two dynasties had taken into their hands the political and military mantle of the country and had consolidated themselves into a natural coalition. By lining up the names of several Armenian localities, which are linked to the names of these two dynasties, the author depicts the possible trajectory that these two dynasties followed to reach the Armenian hinterland.

The author reiterates the opinion of Nicholas Adonts that the Bagratunis had originated in the south of the Armenian Highland on an Armenian-Iranian ethnic basis to conclude that the Yervandunis had a very similar origin.

Մ ՈՎՍԻՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄԱՄ ԻԿՈՆԵԱՆ-ԽԱՂԲԱԿԵԱՆ ՏՈՀՄԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ*

ՌԱՅԱՅԷԼ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ

Հին Հայաստանի պատմութեան կարեւոր հիմնահարցերից է հայ ազնուական տոհմերի ծագման խնդիրը, որը սերտորէն առնչուած է ժողովրդագրութեան հիմնահարցերի: Հին Հայաստանում՝ ստրկատիրութեան շրջանում եւ վաղ միջնադարում գործել են բազմաթիւ նշանաւոր տներ: Նրանց ծագումնաբանութիւնը վաղուց է հետաքրքրել հայ պատմա-բանասիրութեանը: Դեռեւս ժ.ժ. սկզբին դրա վերաբերեալ արտայայտուել են տարբեր կարծիքներ, բայց դրանից չատերը հնացել են եւ վերանայման կարիք ունեն:

Նորովի մեկնաբանման եւ ճշգրտման կարիք ունի նաեւ, մեր կարծիքով, հին ազնուական-նախարարական տներից մէկի՝ Մամիկոնեանների ծագման հարցը, որը, թերեւս, ամէնից յաճախ է արծարծուել հայագիտութեան մէջ:

Խնդրոյ առարկան պարզելու համար գլխաւոր աղբիւր է հանդիսացել Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութիւնը, ուր նրան յատկացուած է յատուկ գլուխ: Դա Բ. գրքի ձա գլուխն է, որը վերնագրուած է՝ «Եթէ՛ ուստի եւ գիտ'րդ ազգ Մամիկոնէից»:

Այստեղ ասուած է.

Վախճանեալ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ թողու զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Շապուհոյ: Ի սորա աւուրս ասեն եկեալ ի Հայս նախնի ազգին Մամիկոնէից յարեւելից հիւսիսականէն, ի քաջատոհմիկ եւ ի գլխաւոր աշխարհէ եւ ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին ասեմ իսկ զձենացն. որ ունին զրոյցս աշալիսիս:

Յամա կատարման կենացն Արտաշրի, Արբոկ ոմն ձենալուր, որպէս ասի ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու դայեկորդիք, Բղդոխ եւ Մամգոն անուն կոչեցեալ, մեծ նախարարք: Եւ չարախօսեալ Բղդոխայն զՄամգոնայն՝ հրամայեաց թագաւորն ձենաց Արբոկ սպանանել զՄամգոնն: Զոր իմացեալ Մամգոնայն՝ ոչ գալ ի կոչն

արքայի, այլ փախուցեալ աղխիւ իւրով անկանի առ Արտաշիւր Թագաւորն Պարսից: Եւ Արքով հրեշտակս առաքէ խնդրել զնա. եւ ի չլսեն Արտաշիւրի՝ պատերազմ ի վերայ նորա յօրինէ Թագաւորն ձենաց: Եւ իսկոյն մեռեալ Արտաշիւրի՝ Թագաւորէ Շապուհ:

Արդ՝ Թէպէտ եւ ոչ տայ Շապուհ զՄամգոնն ի ձեռս տեառն իւրոյ, այլ եւ ոչ յԱրեաց երկրին Թողու. բայց ամենայն աղխիւն իւրով առաքէ զնա իբրեւ զվտարանդի առ գործակալս իւր որ ի Հայս: Եւ յդէ առ Թագաւորն ձենաց՝ ասելով, Թէ Մի՛ թուեսցի քեզ դժուար, զի ի ձեռս քո ոչ կարացի տալ զՄամգոն. վասն զի երդուեալ էր նմա հօրն իմոյ ի լոյսն արեգական. այլ վասն անխուով զքեզ առնելոյ՝ հալածեցի զնա յաշխարհէս իմմէ լեզր երկրի եւ ի մուտս արեւու, որ հաւասար է նմա մահու. եւ արդ մի՛ լիցի պատերազմ ընդ իս եւ ընդ քեզ: Եւ զի քան զամենայն բնականս ի վերայ երեսաց երկրի խաղաղասէր ասեն գոլ զազգն ձենաց՝ յանձն առնու առնել զհաշտութիւն. ուստի յայտ իսկ է, եթէ են արդարեւ խաղաղասէր եւ կենսասէր ազգն ձենաց:

Սքանչելի է եւ աշխարհն առատութեամբ ամենայն պտղոց, եւ գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ, քրքմաւէտ եւ սիրամարգաշատ եւ բազմամետաքս, անբաւութիւն յամուրաց եւ հրեշից, եւ որ էչայծեմունսդ անուանեն. ուր հասարակաց կերակուր ասեն զառ մեզ պատուական եւ սակաւուց ճաշակելիս՝ զփասեան եւ զպոր, եւ այլք այսպիսիք: Այլ զականց եւ զմարգարտաց ոչ ասեն գիտել զհամար մեծամեծացն. իսկ պատուականքս առ մեզ զգեստուց եւ սակաւուց ազանելիք՝ հասարակաց նոցա է զգեստ: Եւ այս յաղազս աշխարհին ձենաց:

Իսկ Մամգոնայ յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր՝ հանդիպեցաւ գալստեանն Տրդատայ. եւ ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, այլ ամենայն աղխիւն իւրով ընդ առաջ գնաց մեծաւ պատարագաւ. եւ Տրդատ ընկալաւ զնա, բայց ընդ իւր ի պատերազմ ոչ էառ յերկիրն Պարսից. այլ ետ տեղի աղխի նորա եւ ռոճիկ ի կերակուր, փոփոխելով տեղի ի տեղուջէ ցրովանդակ ամս:

Միանգամայն բնական է, որ պատմաբանասիրութիւնը խընդրոյ առարկան պարզաբանելու համար հիմք է ընդունել մէջբերւած վկայութիւնը, փորձելով ճշդել, ստուգել, բացատրել նրա առանձին հատուածները, տեղանունները եւլն.:

Առաջինը գիտնականներից հարցին անդրադարձել են Հ. Մի-
քայել վրդ. Չամչեանն ու Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճեանը։ Նրանք ա-
ռանց վերապահութեան ընդունում են Խորենացու հաղորդումը
Մամիկոնեան տոհմի ծագման մասին²։

Նիկողայոս Ադոնցը 1901ին հայ միջնադարեան պատմիչներ
Սերէոսի, Խորենացու եւ Փաւստոս Բուզանդի երկերի փոխադարձ
կապերի եւ ազդեցութեան հարցը քննելիս անդրադարձել է նաեւ
Խնդրոյ առարկային եւ այն կարծիքն է յայտնել, որ Մամիկոնեան-
ները եկել են ձենաստանից, հաւանական համարելով ձենաստանը
նոյնացնել Ջինաստանի հետ։ Սակայն միջանի տարի անց, 1908ին
լոյս տեսած մի այլ աշխատութեան մէջ, նա ձենաստանը տեղադ-
րել է Ծանիկա-Ջանիքում, ճեներին նոյնացնելով ծաների հետ։ Եր-
կու դէպքում էլ նա Մամիկոնեաններին համարում է եկուոր³։

Հ. Կարապետ վրդ. Տէր Սահակեանը, 1906ին լոյս տեսած մի
յօդուածում փորձում է հիմնաւորել իր տեսակէտը, թէ Մամիկոն-
եանների նախահայրը եղել է պարթեւ Վաղարշ Ե. Թագաւորը
(209-216)։ Նա վկայակոչում է Հ. Ներսէս Անդրիկեանի աշխատու-
թիւնը, ուր հեղինակն առանց որեւէ ապացոյցի, Վարդան, Վասակ,
Վաչէ անունները համարում է իրանական եւ դրա հիման վրայ
տոհմին վերագրում է իրանական ծագում։ Մամիկոնեանների
պատմութիւնը, ըստ Տէր Սահակեանի, այնպէս սերտ է կապուած
Լուսաւորչի տոհմի պատմութեան, որ անհնարին է առանց ցեղա-
բանութեան պարզաբանման։ Մամիկոնեանների ցեղը Արշակունի
էր, իսկ ազգանունը ստացել էր Մամգունից⁴։

Մամիկոնեաններին Ջինաստանից եկած է համարում նաեւ Իշ-
խան Միքայել Թումանեանը, գրելով թէ՝ «ծագում են այնտեղ
բնակուող հնդիկ արիւններից»⁵։

Հ. Սահակ վրդ. Կոզեանի կարծիքով Կամսարականներն ու
Մամիկոնեանները միաժամանակ գաղթել են Հայաստան Բակուր-
իայից՝ Տրդատ Բ-ի կամ Խոսրով Ա-ի օրօք, պարթեւ Արտաւան
Թագաւորի մահից (224ից) յետոյ⁶։ Նոյն կարծիքին են նաեւ Գէորգ
Ասլանն ու Ժողէֆ Լորանը⁷։

Հաննէս Շկոլդը⁸ եւ Յակոբ Մանանդեանը նոյնպէս Մամիկոն-
եաններին համարում են գաղթած։ Մանանդեանը վկայակոչում է
Սերէոսի եւ Խորենացու տեղեկութիւնները եւ միանում է Կոզեանի
կարծիքին⁹։

Գէորգ Արզարեանը յատուկ ուսումնասիրութիւն է նուիրել
Սերէոսի Պատմութեանը։ Նրա կարծիքով Բուզանդի Հայոց պատ-
մութեան առանձին տեղեկութիւններից երեւում է, որ Մամիկոն-
եանները Հայաստան են եկել Տրդատ Բ-ից շատ առաջ, հայ Արշա-

կունի առաջին թագաւորների օրօք: Սպարապետ Մանուէլ Մամիկոնեանը վարազդատ թագաւորին (374-378) դիմում է հետեւեալ խօսքերով. «ի հնոց ժամանակաց հետէ միամտութեամբ առ ձեզ՝ Արշակունիս վաստակեալ եմք... ամենայն նախնիքն մեր առաջինքնն անկան 'ի պատերազմունս 'ի վերալ ձեր...»¹⁰: Նախադասութեան առաջին բառերը մատնանշում են վարազդատից միջանի սերունդ առաջ եկած ժամանակներ:

Նոյն Մանուէլի խօսքերից երեւում է, որ առաջին Արշակունիները արդէն ճանաչում էին Մամիկոնեաններին. «առաջին թագաւորքն Արշակունիք, որք զիտէին զմեզ ով հաք կամ ուստի է-աք»¹¹:

Արգարեանը մատնանշում է, որ հալ եւ օտար աղբիւրների քննութեամբ պարզուել է, որ Մամիկոնեանները հաստատուել են Հայաստանում Տրդատ Բ-ից եւ Խոսրով Ա-ից շատ առաջ¹²:

Խորենացուն յայտնի եղած աւանդութեան համաձայն Մամիկոնեանների նախահայրը եղել է մէկ մարդ՝ Մամգունը, այնինչ Ագաթանգեղոսի լուսարէն թարգմանութեան մէջ երկուսն են՝ Մամիկ եւ Կոնակ:

Մանուկ Աբեղեանը գտնում է, որ սա յատուկ է ժողովրդական վէպին՝ «գոյգ անուններից իբրեւ մի անձի անուն ընդունուելը, ինչպէս Մամ-Կոն Խորենացու մօտ, յատուկ է ժողովրդական վէպին»¹³:

Ադոնցը կարծում է, որ Խորենացին ինքն է միացրել Մամ եւ Կոն անունները եւ դարձրել մէկ անուն՝ Մամգուն («որպէսզի աւելի օտարահնչիւն տեսք տայ նրան») ¹⁴: Արգարեանի կարծիքով, Մամիկոնեանների զրոյցի հնագոյն սկզբնաղբիւրում, այսինքն ժողովրդական աւանդութիւնում, որը գրի է առնուած Ագաթանգեղոսի անուամբ, գաղթի կապակցութեամբ որեւէ թագաւորի անուն հաւանաբար նշուած չի եղել: Գաղթը այս կամ այն թագաւորի հետ կապելը ուշ ժամանակի արդիւնք է ¹⁵:

Կիրիլ Թումանովը Մամիկոնեաններին վերագրում է ճենական ծագում, հիմք ընդունելով Բուզանդի տեղեկութիւնները ¹⁶:

Հրանդ Բ. Արմէնը Մամիկոնեաններին նոյնպէս համարում է օտար (սկիւթացի կամ թաթար), որոնք եկել են Հայաստան Գ. դարում: Նրա կարծիքը խիստ քննադատել է Հայրիկ Մուրադեանը ¹⁷:

Խաչատուր Վէմեանը ձենաստանը տեղադրում է Բակտրիանում (այժմ՝ Բալխ), հաւաստի համարելով Խորենացու տեղեկութիւնը Մամիկոնեանների գաղթի մասին ¹⁸:

Այսպիսով, հայ բանասիրութիւնը, յենտեւրով խորենացու, ինչպէս նաեւ Ազգաթանգեղոսի, Սեբէոսի, Բուզանդի տուեալների վրայ, Մամիկոնեաններին համարում է եկուոր, ձենաստանից, անկախ նրանից, թէ որտեղ է տեղադրւում ձենաց աշխարհը:

Սակայն խորենացու մօտ կան այլ տեղեկութիւններ Մամիկոնեանների ծագման վերաբերեալ, որոնք մեր կարծիքով, վկայում են այդ տոհմի հայկական ծագումը եւ որոնք առիթ են տալիս նորովի մեկնաբանելու նրա Պատմութեան այն գլուխը, ուր պատմւում է ձենաբակուրի եւ ձենաստանի մասին:

Սակայն մինչ նշուած տուեալների վկայակոչումը եւ նրանց մեկնաբանումը անհրաժեշտ է անդրադառնալ յարակից կարեւոր մի հարցի, որը սերտօրէն առնչւում է Մամիկոնեանների ծագման խնդրին: Խօսքը վերաբերում է Խաղբակեանների նշանաւոր տոհմի եւ Մամիկոնեանների ծագումնաբանական ընդհանրութեան: Այդ մասին մանրամասն գրել ենք մեր նախորդ երկու յօդուածներում. այստեղ համառօտ ներկայացնենք մեր փաստարկութիւններն ու եզրակացութիւնները:

ԺԲ.-ԺԴ. դդ. հայ ազդեցիկ ֆէոդալական տներից է Պռոշեան-Խաղբակեան տունը, որը հսկայական դեր է կատարել Զաքարեան Հայաստանի քաղաքական-մշակութային կեանքում: Գրաւոր աղբիւրներում նրանց ներկայացուցիչները հիմնականում լիշատակւում են սկսած ԺԲ. դ. վերջից, բայց հատուկենտ լիշատակութիւններ կան արդէն ԺԱ. դ. (օր.՝ Դլէն Խաղբակեանը 1040ական թթ. բնակւում էր Սիւնիքի Հաբանդ գաւառում, իսկ ԺԱ. դ. կէսերին Արշարունիքի Սանդղկավանքի ծաղկողներից էր Խաղբակը):

ԺԳ. դ. պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցու եւ Մխիթար Այրիվանեցու հաղորդումների համաձայն Խաղբակեանների ներաչացուցիչները՝ Վասակը, որդիների հետ 1201ին Խաչէնից եկել են Վայոց Ձոր եւ իւանէ Զաքարեանի բանակում մասնակցել ռազմական գործողութիւններին՝ սելջուկների դէմ: Այդ մասին մանրամասն գրել է Գարեգին Ա. կթղ. Յովսէփեանը Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ աշխատութիւնում¹⁵:

Այս վարկածը սկիզբ դրեց Խաղբակեանների պատմութեան ուսումնասիրութեանը: Այնուհետեւ լեռագայ աշխատանքները ի յայտ բերեցին նրանց պատմութեան նոր մանրամասներ:

Այսպէս, ԺԲ.-ԺԴ. դդ. Զաքարեան Հայաստանի ոչ մեծ իշխանութիւններից էր Մամիկոնեանների իշխանութիւնը Գուգարքի Տաշիր գաւառում՝ Դսեղ կենտրոնով: Որոշ տուեալներով այդ իշխանութիւնը գոյութիւն ունէր արդէն Ժ. դ.: Մեզ զբաղեցնող հարցի պարզաբանման համար կարեւոր տուեալներ են հաղորդում

իշխանութեան հոգեւոր կենտրոնի՝ Դսեղի Բարձրաքաչ Սրբ. Գէորգ վանքի արձանագրութիւնները: Նրանցից մէկը գրուել է 1247ին: Այն վկայում է, որ խաղբակեանների ամէնախոշոր ներկայացուցիչ Պոռչ իշխանը դրամական նուիրատուութիւն է կատարել վանքի ժամատան կառուցման համար²⁰: Ոչ պակաս արժէք է ներկայացնում 1191ին Սանահնի վանքում գրուած արձանագրութիւնը, ուր լիշատակում են Դսեղի իշխան Համազասպի որդի Սմբատն ու նրա չորս որդիները, որոնցից մէկն էր Հասանը, ԺԲ. դ. վերջում այս Հասանը Տաշիրից տեղափոխուել է խաղբակեաններին պատկանող Խաչէնի Մեծառանք գաւառը: Այդ են վկայում նոյն գաւառում գտնուող Կօշիկ անապատի արձանագրութիւնները: Կօշիկը տեղադրուած է Խաչէնագետի վտակ Քոլատակ գետի հովտում, ուր գտնուում են նաեւ Մեծիրանց եւ Հաւապտուկ վանքերը: Վերջինը Պոռչեանների տոհմական գերեզմանատունն էր:

Հասանը եւ իր ընտանիքի անդամները (կինը, որդիները, դուստրը) լիշատակում են Կօշիկի արձանագրութիւններում (1265), նոյն Կօշիկում գրուած Աւետարանի (Կարմիր Աւետարան) լիշատակարանում (1237): Նկատի ունենալով բերուած փաստերը, Հասանի որդիների անունները՝ Մարծպան, Մամիկոն, որոնք բնորոշ են Դսեղի Մամիկոնեաններին, հնագէտ-վիճաբարագէտ Գ. Սարգսեանը եզրակացրել է (մեր կարծիքով՝ միանգամայն իրաւացի), որ Հասանը Համազասպեան-Մամիկոնեան տան ներկայացուցիչ է եւ ընտանիքով Տաշիրից տեղափոխուել է Խաչէն (Մեծառանք գաւառ)²¹:

Բայց Կօշիկ եւ Հաւապտուկ վանքերի արձանագրութիւններից երեւում է նաեւ, որ այստեղ էին գտնուում խաղբակեան-Պոռչեանների կալուածները, այլ կերպ՝ խաղբակեանների տիրութիւնները Խաչէնում համընկնում էին Հասան Մամիկոնեանի կալուածքի հետ Մեծիրանց գաւառում, որը պատահական լինել չէր կարող: Այս փաստերը հաստատում են երկու տների սերտ կապերը:

Մի կարեւոր վաւերագիր նոյնպէս մատնանշում է նշուած երկու տոհմերի մերձաւորութիւնը:

Վերը լիշուած Վասակ խաղբակեանի եղբայր Զաջուռի դուստրը Վանենին 1232ին պատուիրել է գրել ձեռագիր (Աւետարան) եւ նուիրել Հաւապտուկին: Յիշատակարանում Վանենին իրեն անւանում է «դուստր բարեպաշտ իշխանին Զաջուռ, որդոյ խաղբակայ, Թոռն Բակ իշխանին»²²:

Նա նկատի ունի Աւարայրի ճակատամարտի մասնակից Բակ իշխանին, որին լիշատակում է նաեւ Եղիշէն: Եղիշէն եւ նրանից օգտուող Վանենին հաղորդում են, որ ճակատամարտից յետոյ Բա-

կը եւ այլ հայ իշխաններ պատսպարուել են մի ինչ-որ ամրոցում: Պարսիկները պաշարել են ամրոցը, իսկ Բակը գիշերով փախել է: Եղիշէն չի գրում թէ ու՛ր, բայց նոյն Եղիշէի հաղորդումից յայտնի է, որ Աւարայրից յետոյ հայ իշխանները ընտանիքներով ապաստանել են Արցախում, Խաղտիքում եւ Տմորիքում:

Այս Բակ իշխանին Յովսէփեանը համարում է Խաղբակեան տոհմի նահապետ²³:

Բակի փախստավայրը յայտնի է Վանենու լիշատակարանից՝ Հաւապտուկ վանք, որը ըստ իր իսկ վկայութեան, Զաջուռի եւ նրա նախնիների «ընական տունն էր եւ շիրիմը»: Վանենու եւ Եղիշէի վկայութիւններից երեւում է, որ Բակը (կամ Խաղբակը) Ե. դ. տեղափոխուել է Արցախ այլ շրջանից: Բայց ո՞ր տոհմից էր Բակը: Դա պարզում է ուշ շրջանի աղբիւրից. 1322ին Կուքի վանքում գրուած ԺԲ. դ. հայ մատենագիր Ներսէս Լամբրոնացու Պատարագի մեկնութեան լիշատակարանում ասուած է, որ ձեռագիրը գրուել է «Յիշխանութիւն նահանգիս մերոյ թոռին Պռոշազոր ի յազգ է Վարդանանց՝ Վասակա»: Հ. Ղեւոնդ Ալիշանն ու Յովսէփեանը իրենց մեկնութիւններում Վասակի տոհմը համարել էին «Վարդանանց»²⁴:

Այս հաղորդումից բխում է, որ Պռոշը եւ նրա տոհմակիցները «Վարդանանց ազգից», այն է՝ Մամիկոնեանների տոհմից էին: Պէտք է նշել, որ «Պռոշեան» ազգանունը արհեստական է. այն շրջանառութեան մէջ է դրել Յովսէփեանը Պռոշեանք կամ Խաղբակեանք աշխատութեան հրապարակումով: Պռոշեան տան ներկայացուցիչները ԺԳ.-ԺԴ. դդ. աղբիւրներում լիշատակում են որպէս «Խաղբակենց» կամ «Հաղբակենց»²⁵:

Պռոշեան-Խաղբակեանների սերտ կապերը Մամիկոնեանների հետ ակնյայտ են. Պռոշ իշխանի մասնակցութիւնը Մամիկոնեանների հոգեւոր կենտրոնի ժամատան կառուցմանը, նրա նուիրատուութիւնը Կօշիկ անապատին, ուր գտնուում էր Համազասպեան-Մամիկոնեանների գերեզմանատունը, երկու տոհմերի կալուածքների տեղադրութիւնը նոյն (Մեծիրանց) գաւառում, Մամիկոնեանների տոհմական անունների գործածութիւնը Պռոշեանների տոհմում՝ այս բոլորը պատահական չեն: Նրանք մատնանշում են երկու տոհմերի միջեւ ազգակցական կապերը, որոնք գալիս են դեռեւս Ե. դ.: Մեր կարծիքով Խաղբակեանները ծագում են Մամիկոնեան տոհմից, նրանց ճիւղերից մէկն են, եւ ԺԲ.-ԺԴ. դդ. կոչւել են «Խաղբակենք»²⁶:

Նրանց ազգակցութիւնը հաստատում են նաեւ երկու տոհմերի հերալդիկ նշանները:

Երկուսի գինանշանների յօրինուածքի հիմնական բաղադրամասը ընդհանուր է՝ ճանկող արծիւ: Խաղբակեանների նշանը քանդակուած է պատմական վայրց Զորի յուշարձաններում՝ Թանատի վանք (Գլաձորի համալսարան), Գոմեր, Մարատուս գիւղերի եկեղեցիներում, Կեչառիսում, Վանստանում (Իմիրզէկ): Նրա լաւագոյն եւ ամբողջական օրինակն է Գեղարդավանքի 1283ին կառուցուած ժալուափոր եկեղեցու քանդակը, ուր ճանկող արծուի հետ ներկայ են պահպանիչ առիւծներ: Ծանկող արծիւը եղել է նաեւ Մամիկոնեանների գինանշանը դեռեւս Դ. դ.²⁷: Այն պահպանուել է նաեւ ԺԲ.-ԺԴ. դդ., առկայ է Դսեղի Բարձրաքաչ վանքում եւ գիւղամիջի կիսաւեր եկեղեցու քանդակում: Ընդ որում, վերջինը յօրինուածքով նոյնանում է Գեղարդի հերալդիկ քանդակին, ունի պահպանիչ առիւծներ (պահպանուել է ձախակողմինը)²⁸: Այդ զուգադիպութիւնը նոյնպէս հաստատում է երկու տոհմերի ընդհանուր ծագումնաբանութիւնը:

Մամիկոնեանների եւ Խաղբակեանների ազգակցութիւնը (ընդհանուր ծագումը) մեր կարծիքով, կասկածից վեր է:

Այժմ դառնանք Խորենացու վկայութիւններին:

Պատմութեան Ա. գրքի ե. գլխում («Յաղագս հաւասար գալոյ ազգաբանութեան երից որդւոցն Նոյի ցԱբրահամ...» պատմահայրը տալիս է Հայկի եւ նրա յետնորդների տոհմածառը.

Թորգոմ ծնանի զՀայկ

Հայկ ծնանի զԱրամանեակ

Արամանեակ ծնանի զԱրամայիս

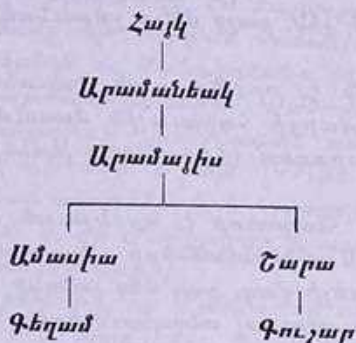
Արամայիս ծնանի զԱմասիայ:

Այնուհետեւ Ժբ. գլխում, որը կոչւում է «Յաղագս որ ի Հայկայ ազգէ եւ ծնունդէ, եւ թէ զի՛նչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց», ասուած է, որ Արամանեակը տարիներ ապրելուց յետոյ սերեց Արամայիսին, որը կառուցեց Արմաւիրը:

Արամայիսի որդին էր Շարան²⁹, իսկ վերջինիս որդին Գուշարը:

Խորենացու հաղորդմամբ Գուշարը եւ նրա զաւակները Հայաստանի մէջ Արշակունեաց հարստութեան հիմնադիր Տրդատ Ա.ի (Վաղարշակի) ժամանակ տիրում էին Գուգարքի հարաւային մասին: Պատմելով, թէ Վաղարշակ թագաւորը ինչպէս կազմակերպեց թագաւորութիւնը, հաստատելով նախարարների պաշտօններն ու նրանց տիրոջթները, պատմիչը գրում է. «Իսկ Գուշարայ, որ յորդուցն Շարայի, ժառանգեաց ցլեառն Մթին, որ է Կանգարք, եւ

զկէս մասինն Զաւախաց, զԿողբ, զԾոփ, զՁոր, մինչեւ ցամուրն
 Հնարակերտ: Բայց զտէրութիւնն Աշոցայ, եւ զսպհականութիւնն
 Տաշրաց կարգէ Վաղաշարկ ի գաւակացն Գուշարայ Հայկազնոյ»³⁰ :
 Այսպիսով, Գուշարի տոհմածառը հետեւեալ տեսքն ունի.

Համաձայն այս տոհմածառի, Գուշարը Հայկազն էր եւ ծագում
 էր Հայկի սերնդից: Ընդ որում, խորենացին ունի ուղղակի վկա-
 յութիւն, որ Գուշարը Հայկազեան զարմից էր³¹:

Մեր կարծիքով, Գուշարը նոյն խաղ (խաղբակ) անձնանունն է,
 քանի որ բաղաձայնները ըստ արտաբերման տեղի կազմում են
 հակադրական զույգեր: Միեւնույն շարքում կարող են միաւորուել
 արտաբերութեամբ մօտ հնչիւններ: Հայերէնում ըստ արտաբեր-
 ման տեղի առանձնացում են շարքերը: Ըստ արտաբերման եղա-
 նակի հակադրական զույգեր են՝

շ-խ (շաղ-խաղ, շաշ-խաշ, շեղ-խեղ)

գ-ղ /խ/ (տեգ-տեղ)

խ-հ (վախ-վահ)

Հակադրական զույգեր են կազմում նաեւ ձայնաւորները, դրան-
 ցից է ա-ու հակադրութիւնը (տար-տուր, սար-սուր) եւլն³²:

Հակադրութիւնների օրինաչափութեամբ Գուշ(ար) անունը
 ձեւափոխւում է «խաղ» անունան, Գուշարից առաջանում է խաղբա-
 կը: Եթէ ճիշդ է մեր առաջարկած ստուգաբանութիւնը, ապա
 խաղբակեանները նոյն Գուշարեաններն են եւ սերում են Հայկից:
 Դա նշանակում է, որ խաղբակեան-Մամիկոնեանները, սերելով
 Հայկից, հայկական ծագում ունեն, այլ ոչ թէ օտար (ճենական, ի-
 րանական):

Ազգանունան փոփոխումը Գուշարեանից խաղբակեանի, ան-
 շուշտ, տեւել է երկար ժամանակ. այսօր մօտաւոր ճշդութեամբ
 կարելի է որոշել փոփոխման աւարտի ժամանակաշրջանը: Այդ

տեղի է ունեցել Դ.-Ե. դդ. սահմանագլխին, որովհետեւ «Քահնա-
մակ»ի ընդարձակ օրինակում 92րդ համարով նշուած է «Խաղըե-
անք» ազգանունը³³ :

Աւելի յստակօրէն ժամանակը կը ճշդուի երբ կը գտնուեն
«Գուշ» եւ «Խաղը» անունների միջանկեալ օրինակները, որոնք ա-
ռայժմ մեզ յայտնի չեն, բայց մենք շարունակում ենք նրանց որո-
նումները:

Յատկանշական է, որ Գուշարի ժառանգական տիրոջթները
գտնուում էին Գուգարքի հարաւային մասում, որը այժմ անուա-
նում են Տաշիր-Ձորագետ՝ (Վիրահայոց լեռներից մինչեւ Աղստեի
հովիտը):

Միանգամայն հնարաւոր է, որ նշուած երկրամասը հնագոյն
ժամանակներից Մամիկոնեանների ժառանգական սեփականու-
թիւնն էր, շատ աւելի վաղ, քան մեզ յայտնի Դսեղի իշխանութիւ-
նը: Երկրամասի ախօրուալ տեղանուններից մի քանիսը կապոււմ
են Մամիկոնեան-Խաղբակեան տոհմական անձնանունների հետ:
Դրանցից են Հաղբատ, Դսեղ (աղաւաղուած Խաղբ), Ճոճկան-(Ձո-
ջիկ), Ջաջուռ եւլն.: Չենք կասկածում, որ յատուկ ուսումնասիրու-
թիւնը կը բազմապատկի նման օրինակները: Հնարաւոր է, որ
Գուգարք տեղանունը առաջացած լինի Գուշար անունից:

«Խաղբակեան» տոհմանունը կապոււմ է նաեւ Մամիկոնեաննե-
րի տիրոջթ Տալքի որոշ տեղանունների հետ, օր. Խախ (այժմ՝ Խա-
խու) գիւղանուն: Մեր կարծիքով ակնյայտ է հնագոյն ժամանակ-
ներում Ճորոխ գետի աւազանում, տառիների հարեւանութեամբ
ընակուող Խալիբ ցեղի անուան նմանութիւնը «Խաղբ» տոհման-
ւան հետ. «ի» ձայնաւորի սեղմուելով մնում է «Խալբ» անունը որը
նոյն «Խաղբ»ն է: Այդ դէպքում Խաղբակեանների տիրոջթները
միջնադարում պէտք է գտնուէին Տալք նահանգում, որը պատկա-
նել է Մամիկոնեաններին:

Վերը շարադրուածից երեւոյվ մենք գտնում ենք, որ Մամի-
կոնեանները Հայաստանում ապրել եւ գործել են շատ աւելի վաղ
քան Մամիկն ու Կոնակը ժամանել են Հայաստան: Այդ մասին ուղ-
ղակի մատնանշում են Բուզանդի վերը վկայուած տեղեկութիւննե-
րը: Ընդ որում, նախորդ մասնագէտներից ոմանք (օր. Միքայէլ
Թումանեանը) գտնում են, որ Ա. դ. մ.թ.ա. եւ Ա. դ. մ.թ. Վասակ
անունը կրող երկու սպարապետերը, (որոնց չիշատակում են Ա. դ.
մ.թ. հռոմէացի պատմիչ Տակիտոսն ու Բ. դ. մ.թ. յոյն պատմիչ
Արրիանոսը), պէտք է որ պատկանէին Մամիկոնեան տոհմին: Այդ
են յուշում նրանց անունն ու պաշտօնը³⁴: Դա միանգամայն հնա-
րաւոր է, չնայած առայժմ փաստերով չի հաստատուած:

Բայց ամենակարեւորը այն է, որ աւելի քան 90 տարի առաջ, գիտնականներից Ադոնցը 1908ին, մատնանշել է Մամիկոնեան տոհմի նահապետին՝ դա Տիգրան Մեծի զօրավար Մամկայոսն է, որը մ.թ.ա. 69ին Լուկուլլոսի զօրքերի կողմից Տիգրանակերտի պաշարման ժամանակ ղեկավարում էր մայրաքաղաքի պաշտպանութիւնը³⁵։ Թումանեանը այս հարցում համամիտ է Ադոնցի հետ, իսկ Գրիգոր Խալաթեանցն ու Մանանդեանը վկայակոչում են Ադոնցին առանց մեկնաբանութիւնների³⁶։ Սակայն անցած 90 տարիներին նշուած Մամկայոսը չարժանացաւ պատմաբանների եւ բանասէրների ուշադրութեանը։ Միայն 1971ին լոյս տեսած Հայ ժողովրդի պատմութեան ակադեմիական հրատարակութեան առաջին հատորում նշուած է, որ Մամկայոսը իրաւացիօրէն համարուած է Մամիկոնեան տոհմի նախնի³⁷։

Մեր կողմից աւելացնենք, որ Մամկայոսը ոչ թէ նախնի, այլ տոհմի ներկայացուցիչ է, որովհետեւ Խաղբակեան-Մամիկոնեանները աւելի հին տոհմ են քան Մամկայոսը։

Վերը շարադրուած փաստարկումներից յետոյ մենք գտնում ենք, որ Խորենացու Պատմութեան այն գլուխը, որը կոչւում է «Եթէ՛ ուստի եւ զիա՛րդ ազգ Մամիկոնէից» չի առնչւում Մամիկոնեան տոհմի ծագման եւ հարցի պարզաբանման համար հիմք ծառայել չի կարող։

Նշուած գլխի տեղեկութիւնը կարելի է մեկնաբանել երկու տեսանկիւնից.-

1. Կամ անհրաժեշտ էր հիմնաւորել Մամիկոնեանների արքայական ծագումը, մի հանգամանք, որ արտայայտուած է նաեւ Բուզանդի Պատմութիւնում. սպարապետ Մանուէլ Մամիկոնեանը դիմելով Վարազդատ Թագաւորին ասում է. «Մեք չենք իսկ լեալ ձեր ծառայք, այլ ընկերք ձեր եւ ՚ի վերոյ քան զձեզ, զի մեր նախնիքն լեալ էին Թագաւորք աշխարհին ձենաց»³⁸։

2. Հնարաւոր է, որ Մամիկոնեան-Խաղբակեան տոհմի որեւէ ներկայացուցիչ Հայաստանից անցել է ձենաստան, իսկ բաւական ժամանակ անց նրա ազգակիցներ Մամիկն ու Կոնակը եկել են Հայաստան, որը եւ ընկալուել է որպէս «ճենացի» «Մամիկի» ժամանում հայոց երկիր։

Բացի այդ, Խորենացու վկայութիւնից երեւում է, որ Մամիկոնեան տոհմը շատ աւելի հին է, քան նրանց հանրաճանաչ ազգանունը։ Վերջինը նրանք կրել են միայն սկսած Դ. դ. առաջին քառորդից։ Ազգանունան փոփոխումը տեղի է ունեցել ի պատիւ Տրդատ Գ. Արշակունի Թագաւորին ժամանակակից Մամիկոնեան տոհմի նահապետի, որին պատմիչը անուանում է «ձենագնեայն

Մամգոն»։ Այս Մամգոնը սպանել էր դաւաճան Սղոուկ Սլկունուն, որը պարսից շահ Շապուհ Բ. արքայի դրոշմամբ ապստամբել էր Տրդատի դէմ եւ սպանել նրա քրոջ դայեակին։ Ի հատուցումն ծառայութեան, Տրդատ Թագաւորը պարգեւատրել էր Մամգունին, յանձնելով նրան Սլկունիների կալուածները, բացի այդ՝ «կարգէ զնա նախարար ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամգոնեան»³⁹։ Խորենացու «Մամգունը» նոյն սպարապետ Արտաւազդ Մամիկոնեանն է, որին լիշատակում է Ագաթանգեղոսը⁴⁰։

Այս իրադարձութիւնը տեղի է ունեցել Դ. դ. առաջին քսանամեակում, քանի որ Շապուհ Բ.ը զահակալել է 309ից, իսկ Տրդատ Գ. Արշակունին՝ մինչեւ 330։ Հենց այդ ժամանակահատուածում էլ Մամգունի տոհմը կոչուել է «Մամիկոնեան»։ Ինչ ազգանուն է կրել տոհմը մինչ այդ՝ պէտք է պարզի առաջիկայ ուսումնասիրութիւնը։ Մեր կարծիքով այդ ազգանունը եղել է Հաղբակեան (Նաղբակեան)։

Ներկայ ուսումնասիրութեամբ կատարւում է առաջին քայլը Մամիկոնեան տոհմի ծագումնաբանութեան նոր լուսաբանման ուղղութեամբ։ Համոզուած ենք, որ լեռնագայ աշխատանքները ի յայտ կը բերեն նոր տուեալներ յօգուտ այդ տոհմի բուն հակական ծագման։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

* Սոյն աշխատութեան նախնական տարբերակը կարդացուել է Մովսէս Խորենացու *Հայոց պատմութեան* 1500 ամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովում. տես՝ Ռաֆայէլ Մաթեոսեան *«Մովսէս Խորենացին Մամիկոնեանների ծագման մասին»*, *Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» ստեղծման 1500 ամեակը. միջազգային գիտաժողովի դրոյթներ, խմբագրեցին Գ. Ն. Սարգսեան եւ Պ. Մ. Մուրադեան*, Երեւան, 1991, էջ 46-47։

¹ Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տիփլիս, 1913, էջ 221-223։

² Հ. Միքայէլ վրդ. Չամչեանց, *Պատմութիւն Հայոց*, հտ. Ա., Վենետիկ, 1784, էջ 373, 414. Հ. Ղուկաս վրդ. Ինձինեան, *Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհին*, հտ. 2, Վենետիկ, 1835, էջ 141։

³ N. Adonts, "Nachalnaia istoriia Armeni' u Sebeosa v ee otnosheniiakh s trudami Moiseia Khorenskogo u Fausta Vizantiiskogo" [*Սիւնոսի մօտ «Հայոց նախնական պատմութիւնը» Մովսէս Խորենացու եւ Փաւստոս Բուզանդի աշխատութիւնների հետ իր աւելցումութիւններով*], տես՝ *Vizantiiskii Vremennik*, հ. VIII, թողարկում 1-2, Սանկտ Պետերբուրգ, 1901, էջ 89-92. նոյնի՝ *Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում*, Երեւան, 1987, էջ 447-448. սոյն աշխատութիւնը նախապէս լույս է

տեսել ուսանելն՝ Armenia v epokhu Iustiniana, Սանկտ Պետերբուրգ, 1908, էջ 403-404:

- ⁴ Հ. Կարապետ Տէր Սահակեան, «Հաղարշ Ե. պարթեւաց Թագաւորը նախահայր Մամիկոնեանց», *Բազմալէզ*, 1906, Թիւ Թ. (Սեպտեմբեր), էջ 390-397. Հմմտ.՝ Հ. Ներսէս Անդրիկեան, *Բիւզանդի Մամիկոնեանները*, Վենետիկ, 1904, էջ 10:
- ⁵ Միքայէլ Թումանեան, «Միքանի նկատողութիւն Մամիկոնեանց գաղթականութեան մասին», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1911, Թիւ Թ. (Սեպտեմբեր), սիւնակ 521-522:
- ⁶ Հ. Սահակ վրդ. Կոզեան, *Կամսարականները «Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունաց», Վիեննա*, 1926, էջ 13-14:
- ⁷ Kévork Aslan, *Études historiques sur le peuple arménien*, Paris, 1928, էջ 133, 155-156; J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Lisbonne, 1980, էջ 101, 116, ծանոթ. 109:
- ⁸ Hannès Sköld, "L'Origine des Mamiconiens d'après Moïse de Khorène", *Revue des études arméniennes*, tome V, fascicule 1, Paris 1925, էջ 131-136:
- ⁹ Թակոր Մանանդեան, *Երկեր*, հտ. Բ., Երևան, 1978, էջ 93:
- ¹⁰ Գէորգ Աբգարեան, «Մերէտի պատմութիւնը» եւ *Անանուի առեղծուածը*, Երևան, 1965, էջ 89-90. Հմմտ.՝ Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ պատմութիւն հայոց, ընագիրը Բ. Պատկանեանի, Թարգմանութիւնը եւ ծանոթագրութիւնները Ստ. Մալխասեանցի, Երևան, 1987, Ե. դպրութիւն, գլուխ 15., էջ 366:
- ¹¹ Նոյն
- ¹² Աբգարեան, էջ 92:
- ¹³ Աբգարեան, էջ 96. Մանուկ Աբեղեան, *Հայ Ժողովրդական վէպը*, Թիֆլիս, 1908, էջ 115:
- ¹⁴ Adonts, *Nachalnaia istoriia*, էջ 90:
- ¹⁵ Աբգարեան, էջ 87, 94:
- ¹⁶ C. Toumanoff, "The Mamikonids and the Liparitids", *Armeniaca, Mélanges d'Études arméniennes*, Venise, 1969, էջ 125-128, 133:
- ¹⁷ Հրանդ Բ. Արմէն, «Մամիկոնեանները Արշակունեաց օրով», *Պատմական քննարկումներ*, Պէյրուս, 1968, էջ 129-136. Հալլիկ Մուրադեան, *Վարդանանց ապստամբութեան մասին*, Երևան, 1989, էջ 218-226:
- ¹⁸ Ռաչատուր Բ. Վէմեան, «Մամիկոնեանց նախահայրենիքը», *Բանբեր Հայաստանի արիւններէ*, 1968, No. 3 (15), էջ 201-204:
- ¹⁹ Գարեգին Յովսէփեան, *Ռադասկեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմութեան մէջ*, Աթիլիս, 1969, էջ 14:
- ²⁰ Գ. Սարգսեան, «Բարձրաբաշ վանքը՝ եւ նրա վիճագրութիւնը», *Էջմիածին*, 1951, Ը. տարի, Թիւ ԺԲ., Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 50:
- ²¹ Գ. Սարգսեան, «Նոր նիւթեր Մամիկոնեան-Համազասպեան իշխանական տան վերաբերելով», *Հրաբեր հասարակական գիտութիւններէ*, 1979, Մարտ, No. 3 (435), էջ 77-78:
- ²² Յովսէփեան, *Ռադասկեանք*, էջ 14:

- ²³ Եղիշէի վասն վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց, աշխատութեամբ Ե. Տէր Մինասեան, Երեւան, 1957, էջ 122-123. Նմա՞տ՝ Եովսէփեան, էջ 14, 343:
- ²⁴ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Միսական. տեղագրութիւն Միւսեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 18. Եովսէփեան, էջ 14:
- ²⁵ Եովսէփեան, էջ 304-305, 308-309 («յագգէ Հաղբական»):
- ²⁶ Ռաֆայէլ Մաթեոսեան, «Պոռչեան ֆէոդալական տոհմի ծագումնաբանութիւնը», Հրաբեր հասարակական գիտութիւններ, 1986, Նոյեմբեր, No. 11 (527), էջ 65-70:
- ²⁷ Բուզանդ, էջ 106:
- ²⁸ Ռաֆայէլ Մաթեոսեան, «Պոռչեանների տոհմական գիւնընդեր եւ նրա պատմա-գումնաբանական վերլուծութիւնը», Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1989, No. 2 (125), էջ 116-122:
- ²⁹ Խորենացի, Ա., գլ. Ե., էջ 19, Ա., գլ. Ժբ., էջ 39:
- ³⁰ Նոյն, Բ., գլ. Ը., էջ 113:
- ³¹ Նոյն, Բ., գլ. Կթ., էջ 217:
- ³² Ա. Խաչատրեան, Ժամանակակից հայերէնի հնչիւնաբանութիւնը, Երեւան, 1988, էջ 53, 86-88:
- ³³ Մոփերթ Հայրականք, հ. Զ., էջ 37:
- ³⁴ Թումանեան, սիւնակ 521:
- ³⁵ Աղոնց, Հայաստանը..., էջ 457, 461: Appiani, De bello Mithridatico, էջ 84, 86:
- ³⁶ G. Khalatians, Ocherk istorii Armenii [Հայաստանի պատմութեան ուրուագիծ], Մոսկուա, 1910, էջ 183. Թումանեան, սիւնակ 521. Մանանդեան, Երկեր, հտ. Ա., Երեւան, 1977, էջ 499, ծան. 2:
- ³⁷ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. I, Երեւան, 1971, էջ 673, 681:
- ³⁸ Բուզանդ, Ե., գլ. Լէ., էջ 366:
- ³⁹ Խորենացի, Բ., գլ. Ժդ., էջ 229:
- ⁴⁰ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմութիւն, Թիֆլիս, 1914, գլ. 860, էջ 434:

MOVSES KHORENATSI'S ACCOUNT ON THE ORIGIN OF THE
MAMIKONIAN-KHAGHBAKIAN DYNASTY

(Summary)

RAFAYEL MATEVOSIAN

The article focuses on the origin of one of the most renowned Armenian noble families, the Mamikonians.

After outlining the traditional view on the origin of the Mamikonians, that they fled from China and took refuge in Armenia in the late third or early fourth century A.D., the author discusses the different views of various scholars in this regard. He observes that the fiefdoms of the later medieval Armenian noble family, the Khaghbakians, overlapped those of the Mamikonians. This fact, together with other details (such as the coat of arms of the two dynasties, their names, etc.), leads the author to suggest that these two families had strong ties with one another, going to the sixth century A.D. He claims that the Khaghbakians descended from the Mamikonians and quotes several sources which, he argues, indirectly support this assumption.

The author disagrees with the renowned historian Nicholas Adonts, who suggested that Mamkayos, one of the generals of Tigran II the Great and the head of the Armenian defense forces in Tigranocenta in 69 B.C., could be the *nahapet* (i.e. the founder) of the Mamikonian-Khaghbakian dynasty. He argues that Mamkayos could only be a representative of the Mamikonian-Khaghbakian noble house since, he claims, this dynasty goes further back than the age of Mamkayos.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁ ԺԵ. ԴԱՐԻ ԿԻՍԵՐԻՆ

ԱՂԱԽՆԻ Ա. ՈՒԹՈՒՋԵԱՆ

Կիրիկեան Հայկական պետականութեան կորստից յետոյ (1375), հայոց եկեղեցին անմիջապէս փորձում է զբաղեցնել հանգած պետականութեան դատարկ մնացած տեղը: Պետականութեան վերականգնման գաղափարը հետզհետէ դառնում է հայոց եկեղեցու իւրայատուկ գաղափարաբանութիւնը:

Եթէ ուշադրութեամբ քննենք ԺԳ.-ԺԵ. եւ աւելի ուշ դարերի հայկական ձեռագրաց լիշատակարաններն ու մանր ժամանակագրութիւնները, ապա յստակօրէն կը տեսնենք թէ ինչպիսի՛ հետեւողականութեամբ է արծարծուում պետականութեան վերականգնման գաղափարը եւ թէ պետականութեան բացակայութիւնը ինչպիսի՛ ողբալի կացութիւն է ստեղծել բովանդակ հայութեան համար: Ժամանակակիցներից մէկը խիստ դիպուկ է նկատել, թէ հայոց ազգը մնացել է անտէր, որ Հայկազուն տոհմի այգին այլեւս խաղող չի տալիս, որ այն վաղուց վերածուել է խոպանի ու այնտեղ փուշ է բուսնում, քանզի որը է մնացել «ի հօրէ եւ ի մօրէ, այսինքն՝ ի թագաւորէ եւ ի հայրապետէ»¹:

Հայաստանի քաղաքական եւ եկեղեցական իշխանութիւնները վերականգնելու մտայնութիւնն իր ցայտուն արտայայտութիւնն է գտնում մանաւանդ Վասպուրականում եւ Տարօնում: Թերթելով Վասպուրականի հոգեւորականների ձեռքով գրուած լիշատակարանները, ստանում ենք այն տպաւորութիւնը, որ դրանցում հայ թագաւորական իշխանութեան գաղափարը նոյնանում է կաթողիկոսական իշխանութեան հետ: 1401ին Հիզանում գրուած մի լիշատակարանում կարդում ենք. «... զոր տէր Աստուածն իսրայէլի պահէ անխախտ, որ չսասանի՝ զաթոռ մերոյս հայրապետի եւ զմեր ազին թագաւորի... »²: Անշուշտ, լիշատակագրի համար նոյնացւում են հայոց հոգեւոր տիրոջ՝ կաթողիկոսի եւ հայոց թագաւորի անձնաւորութիւնները՝ բազմած նոյն աթոռին: Սա եզակի փաստ է: Մտացածին հայոց թագաւորի գաղափարը կրկնում է նաեւ այլ լիշատակարաններում: Այսպէս, 1431ին գրուած մի լիշատակարանում կարդում ենք. «զոր տէր աստուած իսրայէլի պահեսցէ ասսասան զաթոռ հայրապետական եւ զթագաւորական մերոյ ազին

եւ բարձրացուցէ զեղջիւր Սիոնի ի մէջ Հայաստանեայց...³ : 1458ին մի լիշատակագրող մաղթում է. «Տէր Աստուած... պահեսցէ անսասան զաթոռ հայրապետութեան եւ թագաւորական քրիստոսայղական» : Բազմաթիւ են այն լիշատակարանները, որոնց հեղինակները դիմելով Բարձրեային խնդրում էին վերանորոգել «խափանեալ թագաւորութիւնն հայոց ազգի» եւ յոյս էին յայտնում թէ որեւիցէ մի պահ Աստուած վերստին կը նորոգէ «զթագաւորութիւն տառապեալ ազգիս հայոց»⁵ :

Ինչպէս տեսնում ենք, Հայաստանի քաղաքական իշխանութեան վերականգնման գաղափարը մոռացութեան մատնուած չէր: Եկեղեցական միջավայրում փայփայլում էր այն յոյսը, թէ աստուածային բարեխօսութեամբ եւ կամ որեւէ հզօր տիրակալի միջամտութեամբ ի վերջոյ այն կը կատարուի: Եւ պատահական չէ, որ հենց այս ժամանակ է, որ դարձեալ շրջանառութեան մէջ է դրւում ազատագրական վաղեմի լեգենդը:

Ասել՝ թէ հայկական պետականութեան վերականգնման գաղափարի կրողը միմիայն եկեղեցին էր, ճիշդ չի լինի: Պէտք է լիշել, որ հենց այս նոյն շրջանում է, որ տկարացած հայ աշխարհիկ աւատատիրութիւնը վերազգեստաւորուեց եւ, ինչպէս դիպուկ նկատում է Աշոտ Գ. Յովհաննիսեանը, «ասպետական զրահն ու սուրբ փոխեցին եկեղեցական փիլոնի եւ բուրվառի հետ եւ ծուարեցին իրենց եկեղեցական ազգակիցների փէշերի տակ»⁶ : Այսպէս վարուեցին Արծրունիները, Օրբելեանները, Պռոշեանները, Հասան-Ջալալեանները եւ էլի ուրիշ շատ տոհմեր: Նման ճանապարհներով ու միջոցներով է, որ հայ ազնուականութիւնը փորձում էր ապահովագրել իր ինքնապահութեան նիւթական աղբիւրները: Եւ ահա վերազգեստաւորուած ու եկեղեցական սքեմ հագած ազնուականութեան միջավայրում էր, որ առաւել վառ էր արտայայտուած պետականութեան վերականգնման գաղափարը: Սրա ցայտուն ու վառ օրինակն է ԺԵ. դարի կէսերին Աղթամարում կատարուած փորձը:

Նշանակալից, սակայն հայ պատմագիտութեան մէջ արժանի ուշադրութեան չարժանացած այս փորձի քննական վերլուծութեանն է նուիրուած սոյն ուսումնասիրութիւնը:

Հենց սկզբից նշենք, որ այս իրադարձութեան գլխաւոր դերակատարներն են եղել Աղթամարի Ջաքարիա Գ. կաթողիկոսը (1434-1464) եւ նրա հովանաւորող կարա-կոյունլու թուրքմէն տիրակալ Ջհանշահը (1437-1467): Ջաքարիա կաթողիկոսը ժամանակի աչքի ընկնող եկեղեցական գործիչներից էր, իշխանատենչ ու անկասկած մտաւոր մեծ կարողութիւններով օժտուած մի անհատ: Ժամանակակիցը «սքանչելի մեծ իմաստասէր, քաջ եւ արի» է ան-

ւանում նրան, որն իբրեւ «պատուական հայրապետ, ուղղափառ,
 անբիծ ախոյեան եւ յաղթող, սրբասէր, աղքատասէր եւ ողորմած,
 եզակի էր բովանդակ Հայոց աշխարհում»։ Այս ջատագովական
 ներբողում մենք չենք ցանկանում տեսնել սոսկ սովորական դար-
 ձած, պատեհ եւ անպատեհ առիթներով յորջորջուող ինչ-որ բա-
 նաձեւ։ Այս դէպքում, «աքանչելի»ն, «իմաստասէր»ն, ու «արի»ն հա-
 մապատասխանում էին իրականութեանը։ Զաքարիա կաթողիկոսն
 այն եզակի հայ գործիչներից էր, որին ոչ միայն խորապէս յար-
 գում էին ու գնահատում մահմետական տիրակալները, այլեւ հաշ-
 ւի էին նստում նրա հետ։ Նա սոսկ եկեղեցական չէր, այլեւ հմուտ
 դիւանագէտ էր ու զինուորական։ Դեռեւ 1458ին, երբ Վանի կա-
 ռավարող Ղլիճ Ասլանը աւերում ու ոչնչացնում էր երկրամասը՝
 նա անձամբ գնաց խոյ, ներկայացաւ Զհանշահին եւ համոզեց վեր-
 ջինիս՝ արշաւելու աւարառուի վրայ, որը եւ տեղի ունեցաւ։ Դա
 երկրամասը փրկեց յետագայ աւերմունքներից, իսկ Զաքարիայի
 հեղինակութիւնը խիստ բարձրացաւ։ 1459ին, երբ ուշկանցի քըր-
 դերը Սէյիդ Ալու գլխաւորութեամբ արշաւեցին դէպի Վանայ լճի
 ափերը եւ փորձեցին գրաւել Աղթամարը՝ Զաքարիա կաթողիկոսն
 իր տրամադրութեան ներքոյ գտնուող հայկական գորամասերով
 հակահարուած տուեց քրդերին, գրաւեց նրանց յաստանաւերը եւ
 դուրս քշեց նրանց Վանայ լճի առափնեայ շրջաններից։ Իսկ
 1460ին, երբ Զհանշահը դէպի խորասան կատարած մեծ ու յաղ-
 թական արշաւանքից յետոյ վերադառնում էր Դաւրէթ, հեռատես
 ու դիւանագէտ Զաքարիան յաղթողին ընդառաջ գնաց շնորհաւո-
 րելու, «բազում ընծայիւք, զոր յոյժ սիրով ընկալաւ արքայն ար-
 քայից Զհանշահ փաթշահն եւ դշխոյն Բէկում խաթուն եւ
 պատուեալ մեծարեցին զնա»⁸։ Այս բոլորից յետոյ միայն հասկա-
 նալի է դառնում, թէ ինչու էր Զհանշահը հովանաւորում Աղթա-
 մարի հովուապետին։ Ինքը՝ Զաքարիան աւելի մեծ ակնկալիքներ
 ունէր թուրքմէն տիրակալից։ Նա վաղուց եւեթ տեսնում էր վեր-
 ջինիս օգնութեամբ գրաւել հայոց ընդհանրական կաթողիկոսի
 գահը։ Տեղին է նշել, որ արեւելեան վարդապետերը եւ մասնաւո-
 րապէս՝ Թովմա Մեծոփեցին, Ժամանակին (1439-1440), երբ բարձ-
 րացուեց կաթողիկոսական աթոռը Սսից Էջմիածին տեղափոխելու
 հարցը, մեծ ջանքեր թափեցին Զաքարիա կաթողիկոսին իրենց
 կողմը գրաւելու համար։ Հենց ինքը՝ Թովմա Մեծոփեցին էր, որ
 բանակցում էր Զաքարիայի հետ եւ, ինչպէս գրում է Մաղաքիա
 արք. Օրմանեանը, «չաջողեցաւ Զաքարիան ալ իր կողմը շահիլ, եւ
 Սիւնեցի ու Վասպուրականցի վարդապետերուն գործակից ընել
 Աղթամարցիներն ալ, անշուշտ Զաքարիայի աչքին ցոլացնելով,

Աղթամարէ էջմիածին անցնելու հնարաւորութիւնը⁹։ Հետեւաբար, Զաքարիայի ակնկալութիւններն ունէին նախահիմք։ Սակայն, 1441ին Վաղարշապատի ազգային-եկեղեցական ժողովի նախապատրաստական փուլում եւ հենց ժողովի ժամանակ Զաքարիա կաթողիկոսի թեկնածութիւնը մերժուեց։ Այս հարցում յատկապէս անհաշտ դիրք գրաւեցին Արարատեան եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսները, մասնաւորապէս Տաթևի համալսարանի աշակերտութիւնը, որը չէր ցանկանում, «այդչափ բարձրացած տեսնել Աղթամարի բաժանեալ աթոռը, որ մինչեւ իսկ իր վրան ալ իշխէ»¹⁰։ Հենց սրանով պէտք է բացատրել Զաքարիայի բացակայութիւնը ժողովում, թէեւ իրեն ենթակալ ութ վարդապետեր՝ Աւետիս վարդապետ Սուրբիսաչեցու գլխաւորութեամբ, յատուկ թղթով յայտարարեցին, թէ միաբանում են Վաղարշապատի ժողովին։ Անշուշտ, նրանք նման պատասխանատու յայտարարութիւն կարող էին անել միայն Զաքարիա կաթողիկոսի գիտութեամբ ու լանձնարարութեամբ։ Ահա թէ ինչու նա թէեւ վիրաւորուեց, սակայն չընդդիմացաւ Կիրակոս Վիրապեցու կաթողիկոս ընտրութեանը, մանաւանդ՝ վերջինս Աղթամարի հին միաբաններից էր եւ բարեացակամ դիրքորոշում ունէր իր աթոռի նկատմամբ։ Սակայն Սիւնեաց խմբաւորման ջանքերով, Կիրակոս Վիրապեցու անակնկալ արտաքսուելուց յետոյ (1443), Զաքարիան դարձեալ սկսեց կաթողիկոսական ընդհանրական գահ բարձրանալու յոյսեր փայփայել։ Եւ այժմ, երբ նա վայելում էր Զհանշահի անվերապահ վստահութիւնը, յարմար պահ էր իրականութիւն դարձնելու իր հին երազանքը։ Բոլոր դէպքերում վերոնշեալ 1460ի տեսակցութիւնից յետոյ է, որ երբ «արքայն արքայից Զհանշահ փաթշահն եւ Դշխոյն Բէկում խաթունն», յուժ սիրով ընդունեցին նրան, Զաքարիան վերջապէս յանդգնեց իր համար խնդրել Ս. էջմիածինի աթոռը¹¹։ Զհանշահը, որ խիստ դժգոհ էր Գրիգոր Ժ. Մակուեցի Զալաբեկեանց կաթողիկոսից՝ (երեւի հարկերի վճարման յապաղման համար), կարգադրեց Զաքարիային հռչակել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս։ Ժամանակակիցն այսպէս է նկարագրում այս յուժ լիշարժան իրադարձութիւնը. «Զհանշահ Փատշահն եւ դշխոյն Բէկում խաթունն... ետուն նմա խլալ (պատուոյ զգեստ - Ա. Ու.) եւ պարգեւ զԱջ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի. եւ զպատիւ պատրիարկութեան։ Որոյ առաջնորդութեամբն Աստուծոյ եւ կամաւ սուրբ Լուսաւորչին եւ հրամանաւ փատշահին, եկեալ յաստաւածարեալ եւ յաստաւածանկար սուրբ Գրիգորաշէն եւ երկնահանգէտ կաթողիկէ սուրբ էջմիածինն, յառաքելաշնորհ աթոռ սրբոյն Գրիգորի, եւ նստաւ ինքնակալ պատրիարկ ընդհանուր ամենայն

քրիստոնէական ազգի, որք են ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց, եւ արարեալ զաշխարհ ամենայն լինիլ մի հօտ եւ մի հովիւ»¹²։ Այսպիսով, օգտուելով Ջհանշահի բարեհաճութիւնից՝ նրա աջակցութեամբ 1460ի աշնանը Ջաքարիան հռչակուեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս։ Դէպքերին ականատես թովմա Մեծոփեցին ստիպուած է խոստովանել, որ շահը հաւանելով Ջաքարիային, նրան տուեց «զԱջն Լուսաւորչին մերոյ Ս. Գրիգորի եւ զպատիւ պատրիարքութեան ամենայն Հայոց»¹³։ Իսկ լիշատակագիր Ստեփանոս Արծկեցի արեղան ուղղակի շեշտում է, թէ Ջաքարիան, «յայսմ ամի տիրեաց էջմիածնին եւ Լուսաւորչի սուրբ Աջոյն»¹⁴ (ընդգծումը մերն է - Ա. Ու.)։ Այսինքն՝ շեշտուել է այն իրողութիւնը, որ Ջաքարիան ոչ թէ ընտրուել է, այլ օտար բռնակալի հաճութեամբ է տիրել կաթողիկոսական գահին։ Մինչդեռ մէկ այլ վասպուրականցի լիշատակագիր ցնծութեամբ արձանագրելով այս ակտը, փորձում է իր ժամանակակիցներին համոզել, թէ դա տեղի ունեցաւ աստուածային միջամտութեան շնորհիւ. «Ջաքարիան աստուածատուր զօրութեամբ տիրեաց երկու աթոռացն՝ էջմիածնի եւ Աղթամարայ»¹⁵։ Թէ որքան համոզիչ է հնչում աստուածային միջամտութեան հանգամանքը՝ դժուար է ասել։ Սակայն այն փաստը, որ Ջաքարիան էջմիածնի գահ է բարձրացել «հրամանաւ փատիշահին» չեն կարողանում թաքցնել անգամ համակիր ժամանակակիցները։ Որքան էլ Ջաքարիան առաջնորդոււմ էր նեղ, անձնական ու խմբակային դրդապատճառներով, պէտք է շեշտել զոյգ աթոռների միաւորման դրական նշանակութիւնը պետականութիւնից զրկուած հայ ժողովրդի կեանքում։ Դառնալով ընդհանրական կաթողիկոս՝ Ջաքարիան սկսում է միջամտել նաեւ երկրի քաղաքական կեանքին, կատարել կենտրոնական աշխարհիկ իշխանութեան խիստ պատասխանատու լանձնարարութիւնները։ Դրանցից մէկի խիստ յաջող ընթացքը վկայում է նրա վճռականութեան ու քաղաքական աննկուն կեցուածքի մասին։ Որպէս շահի վստահուած անձ ու քաղաքական բանազնաց, 1461ի կէսերին նորընծայ կաթողիկոսը հաշտութեան բանակցութիւններ էր վարում Բաղէշի ապստամբ էմիր Շարաֆի հետ։ Սա հրաժարուել էր հարկեր վճարել կենտրոնական իշխանութեանը եւ սկսել էր կողոպտել շրջակայքի հայկական բնակավայրերը։ Չայրացած շահը, «բարկութեամբ առաքեաց Դ(4) զաւարզուխս երկոտասան հազար հեծելազօրօք ի վրայ քաղաքին Խըլթա եւ զնացեալ՝ աւերեալ քանդեցին զնա եւ բազում աւար ի մի ժողովեալ՝ նստան ի վրայ բերդին»¹⁶։ Անշուշտ, այս ամէնից առաւել տուժում էր խաղաղ հայ բնակչութիւնը, որին նորանոր աղէտներից, արիւնահեղութիւնից ու կոտորածներից ազատելու

նպատակով էր, որ Զաքարիա կաթողիկոսը ստանձնել էր ակամայ դիւանագէտի այս խիստ վտանգաւոր առաքելութիւնը: Զաքարիա կաթողիկոսի միջամտութեան շնորհիւ կողմերը հաշտուեցին եւ Բաղէշի տիրակալը շարունակեց վճարել սահմանուած հարկերը եւ, որ ամէնակարեւորն է, «արար խաղաղութիւն ի մէջ նոցա (այսինքն՝ էմիրի եւ շահի - Ա. Ու.), ազատեաց զամենայն խառնիճաղանճ ժողովուրդն զՀայ եւ զՏաճիկ ի ձեռաց անօրինաց եւ ի դառն գերութենէ»¹⁷: Շուրջ երկու ամիս տեւեցին այս բանակցութիւնները, իսկ 1461ի Յունիսին Զաքարիան վերադարձաւ էջմիածին եւ ձեռնամուխ եղաւ Մայր Աթոռի տնտեսական վիճակի բարելաւման աշխատանքներին: Մասնաւորապէս յայտնի է, որ նա վճարել է Աթոռի բազում հարկերը. «հասոյց զպարտս բոլորովին»¹⁸: Սակայն ընդդիմադիր ուժերը եւ յատկապէս Գրիգոր Ժ. Զալարեկեանց կաթողիկոսն ու իր համակիրները չէին կարող հանդուրժել Զաքարիայի կաթողիկոսութիւնը, քանզի նախորդն էր «հայրապետութեան օրինաւոր աթոռակալ ճանաչուած անձը: Ոչ մի ժողով եւ ոչ մի օրինական վճիռ չէր որոշած անոր դադարումը, եւ ոչ ալ ինքն կամովին հրաժարած էր պաշտօնէն»¹⁹: Ահա թէ ինչու, երբ Զաքարիայի հովանաւորող Զհանշահը՝ Հայաստանի եւ յարակից շրջանների կառավարումը յանձնելով իր Հասան Ալի որդուն, հեռացաւ Արեւելք, թագաժառանգը «նենգութեամբ հարախօսաց ոմանց»²⁰, սկսեց հալածել նորընծայ կաթողիկոսին եւ պահանջեց վիթխարի հարկեր վճարել: Ստեղծուած իրադրութեան պայմաններում Զաքարիան բարւօք համարեց վերադառնալ Աղթամար: 1461ի Նոյեմբերին նա ծպտուած ու ծածուկ հեռացաւ էջմիածնից՝ իր հետ վերցնելով ընդհանրական կաթողիկոսի խորհրդանշան համարուող «զԱջն սուրբ Լուսաւորչին հանդերձ այլ սպասիւք»²¹ եւ Աղթամար հասաւ Դեկտեմբերի 11ին: Զաքարիան շատ չվշտացաւ պարագաների այս փոփոխմամբ, քանզի նա, եւ ժամանակակից լիշաւակագիրները նոյնպէս, շարունակում էին իրեն յորջորջել որպէս Ամենայն Հայոց կաթողիկոս²², մանաւանդ որ ձեռքին ունէր այդ տիտղոսի առարկայական ապացոյցը՝ Սուրբ Աջը: Ահա թէ ինչու նա շարունակում է նոյն գործուն մասնակցութիւնը ցուցաբերել երկրի ու ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կեանքում: Դեռ աւելին, նա հետամուտ էր եկեղեցական վերամիաւորման ճանապարհով աթոռանիստ հռչակել Աղթամարը: Չէ՞ որ այստեղ էին գտնուում հայրապետական սուրբ նշանները, որոնք իրաւունք էին տալիս գերադաս լինել միւս բոլոր աթոռների նկատմամբ: Բացի այդ, Զաքարիայի համար Աղթամարը առաջին աթոռանիստ հռչակելը ինքնանպատակ չէր: Եկեղեցական միու-

Թեան միջոցով նա երազում էր նաեւ ժողովրդի քաղաքական մի-
 ութեան մասին: Զաքարիան փորձում էր ժամանակակիցների մէջ
 ներշնչել այն պատրանքը, թէ Վասպուրականը ոչ միայն հայոց
 հոգեւոր, այլեւ քաղաքական իղձերի իրագործման կենտրոնն է:
 Քանզի միմիայն այստեղ էին պահպանուել հայոց հինաւուրց թա-
 գաւորների շառաւիղները՝ յանձինս իր տոհմակիցների: Սա սոսկ
 սնափառութիւն չէր. նման մտայնութիւնն ունէր պատմական որո-
 շակի հենք: Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութեան ան-
 կումից լստոյ ալս տան ներկայացուցիչները սեփականացրեցին
 Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը, որը ԺԳ. դարի 20ականներին
 որպէս օժիտ անցել էր Հայոց Սեֆեդին իշխանին²³: Սա ոչ միայն
 հիմք դրեց Արծրունեաց-Սեֆեդիներեան իշխանական ընտանիքին,
 այլեւ դարձաւ Աղթամարի կաթողիկոսական հարստութեան նա-
 խահայրը: Պատահական չէ, որ ինքը՝ Զաքարիա կաթողիկոսն ի-
 բեն համարում էր «յազգէն Գագկայ թագաւորին»²⁴: Ժամանակա-
 կիցներից շատերը եւս համոզուած էին, որ նա «էր յարմատոյ եւ ի
 ցեղէն մեծ թագաւորին Գագկայ»²⁵: Իսկ մէկ ուրիշն էլ հաւաստում
 է. «էր թագաւորազն ի թոռնաց և շառաւիղէ արքային Գագկայ»²⁶:
 Եւ ահա Զաքարիան փորձում է իրականութիւն դարձնել շատ ա-
 ւելի կարեւոր մի երազանք, քան ընդհանրական կաթողիկոսական
 գահն ստանալն էր: 1463-1464ին նա բանակցութիւններ էր վա-
 րում Զհանշահի հետ՝ Վասպուրականի հայկական թագաւորութիւ-
 նը վերականգնելու հարցի շուրջ: Յաւոք, մեզ յայտնի չեն այդ
 բանակցութիւնների մանրամասները եւ առայժմ ստիպուած ենք
 բաւարարուել լոկ միայն կռահումներով: Առաջնային ու կարեւոր
 էր նաեւ գահի յաւակնորդի հարցը: Առարկայօրէն ու՞մ նկատի ու-
 նէր Զաքարիան որպէս հայոց գահի հնարաւոր թեկնածու՝ երբ
 արծարծում էր այսքան յուժ կարեւոր մի խնդիր: Աներկբայօրէն
 թեկնածուն պէտք է լինէր մերձաւոր ազգականներից որեւէ մէկը,
 ոչ միայն, «ի թագաւորաց զարմէ», այլեւ օժտուած ու յարգանքի
 արժանի մէկը: Յիշատակարանների սուղ տուեալներից հնարաւոր
 է մօտաւոր ճշդութեամբ պարզել Զաքարիայի տոհմածառը, որը
 եւ արել է Հ. Ներսէս Ակինեանը²⁷: Պարզում է, որ մեզ հետաքրք-
 րող պահին ապրում եւ գործում էին կաթողիկոսի եղբօր՝ Գուրջի-
 բեկի երեք որդիները: Նրանցից երկուսը՝ Ներսէսն ու Ստեփանոսը
 բարձրաստիճան հոգեւորականներ էին, հետեւաբար յաւակնորդ
 լինել չէին կարող: Երրորդը «պարոն» Սմբատն էր, արդէն ամուս-
 նացած (կնոջն անուանում էին Բեկի Խաթուն) ու զոյգ երեխանե-
 րի հայր մի անձնաւորութիւն: Սմբատ Սեֆեդիներեանի մասին կեն-
 սագրական արժէքաւոր տեղեկութիւններ են պարունակում 1465ին

գրուած «ճառընտիր», ժողովածուի զոյգ լիշատակարանները: Թու-
մա գրիչը խնդրում է լիշել գրքի պատուիրատուներին եւ «մանա-
ւանդ ստացող սուրբ գրոյս զպարոն Սմբատն, եւ զծնողսն իւր զա-
միր Գուռշիբէկն եւ զԴունիա-Խաթունն, եւ զհաւրեղբայրն զտէր
Ջաքարիա կաթողիկոսն, զկենակիցն Սմբատայ զԲեկի-Խաթունն,
եւ զնախնիքն ամենայնի...»: Եւ երկրորդ լիշատակարանը՝ «Ողոր-
մած Աստուած Յիսուս Քրիստոս, ողորմեա ամենայն հաւատացեալ
քրիստոնէից, եւս առաւել ստացողի սուրբ գրոցս Սմբատ թագա-
ւորին, եւ ծնաւդաց նորին՝ պարոն Գուռշիբէկին եւ Դունեա-Խա-
թունին, եւ հաւրեղբաւրն տէր Ջաքարիա կաթողիկոսին եւ կենակ-
ցին Բեկի-Խաթունին, եւ քուերն Խանում-Խաթունին, եւ նախնեաց
ամենայնի»²⁸: Յաւօք, նրա մասին այլ տուեալներ մեզ չալտնի չեն²⁹:
Զգիտենք ո՛չ տարիքը, ո՛չ զբաղմունքը եւ ո՛չ էլ այլ մանրամաս-
ներ, թէեւ կարող ենք ինչ-ինչ բաներ կուսել: Ահա նրա թեկնա-
ծուութիւնն է, որ կաթողիկոսը ներկայացրեց չահին:

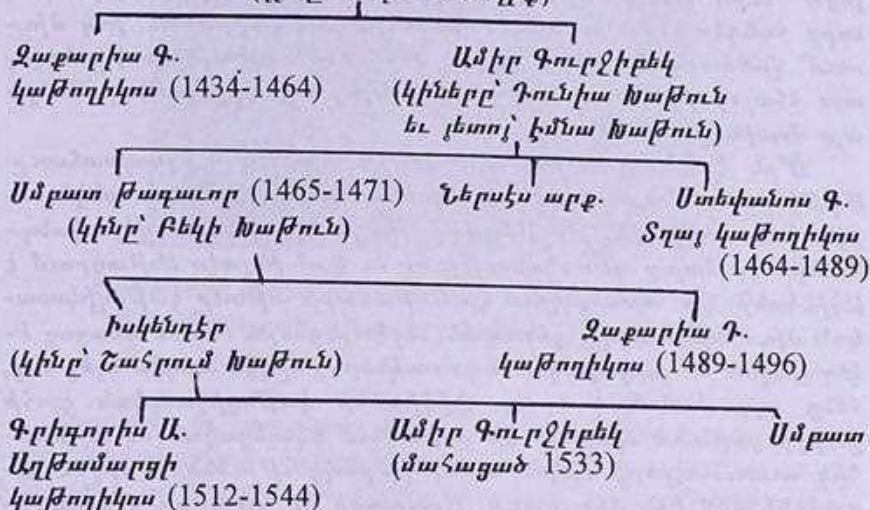
Սակայն, Ջաքարիային վիճակուած չէր տեսնել իր փայփայած
երազանքի իրականութիւն դառնալը: Մեզ անյայտ է, թէ ինչ հան-
գամանքների բերումով նա դարձեալ վերադարձել էր էջմիածին
(իհարկէ, առանց Սրբ. Աջի), որտեղ էլ 1464ին, ինչպէս տրտմու-
թեամբ արձանագրում է ժամանակագիրը, շննդ եւ չարախօս ան-
ձինք» նրան թունաւորելով սպաննեցին³⁰: Սակայն կաթողիկոսի ա-
նակնկալ մահը չխանգարեց նրա մեծ ծրագրի իրականացմանը:

Նորընտիր կաթողիկոս Ստեփանոս Գ. Տղան (1464-1489), որն,
ի դէպ, Ջաքարիայի եղբօրորդին էր եւ գահի յաւակնորդի հարա-
զատ եղբայրը, ոչ միայն քաջատեղեակ էր հանգուցեալ հայրապե-
տի ծրագրերին, այլեւ նրա անմիջական աջակիցն էր ու խորհր-
դականը: Կաթողիկոս օծուելուց անմիջապէս յետոյ, Ստեփանոս Դ-ն
շտապեց իրականութիւն դարձնել Ջահնշահից արդէն ձեռք բերած
համաձայնութիւնը եւ 1465ի սկզբներին Աղթամարի Սրբ. Խաչ
Մայր եկեղեցում մեծ հանդիսաւորութեամբ եղբօրն օծեց հայոց
թագաւոր. «Եւ յայնժամ, - ցնծութեամբ գրում է ժամանակագիրը, -
օծեցին զպարոն Սմբատ թագաւոր ըստ նախնեաց իւրոց Գագկայ,
զի ի վաղուց անտի ազգս Հայոց չէր տեսեալ թագաւոր: Փրկիչն
մեր Քրիստոս զօրացուցէ զնա եւ բարձրացուցէ զաթոռ իշխա-
նութեան մերոյ»³¹: Սմբատի օծման հետ աղերսուած որոշ մանրա-
մասներ է մեզ հաղորդում Մաշտոցեան Մատենադարանում պահ-
ւող թիւ 5702 ձեռագիրը, որը «եպիսկոպոսի եւ կաթողիկոսի ձեռ-
նադրութեան եւ թագաւորի օծման Մաշտոց» է՝ գրուած Աղթամա-
րում Ստեփանոս կաթողիկոսի եղբայր, Ներսէս եպիսկոպոս գրչի
կողմից 1471ին, այսինքն՝ դէպքերից ընդամենը վեց տարի անց:

Ձեռագրի 212բ էջում պատկերուած է թագաւորի օծման արարողութիւնը: Կենտրոնում Ստեփանոս կաթողիկոսի եւ Սմբատ թագաւորի պատկերներն են: Կաթողիկոսը թագադրում է Սմբատին, որը չոգել է եւ գլուխը թեթեւ խոնարհել: Թագաւորից աջ պատկերուած են երեք սրբեր, իսկ ձախից՝ կաթողիկոսին ընկերակցող մի խումբ հոգեւորականներ: Եթէ վստահենք ձեռագրի նկարիչ կարապետ ծաղկողի դիտողականութեանը եւ մի պահ ենթադրենք, որ նա հարազատօրէն է վերարտադրել թագաւորի պատկերը, ապա կարող ենք ընդհանուր գծերով ներկայացնել Սմբատ թագաւորին: Սա ոչ չափ երիտասարդ, գեղեցկատեսիլ մէկն է, որ կրում է թանկարժէք քարերով զարդարուած հագուստ եւ աղամանդակու թագ:

Արծրունի-Սեֆեդինեան Տոհմածառը ԺԵ.-ԺԶ. դարերում
(համաձայն Հ. Ներսէս Ակինեանի³²)

Մելիք Ստեփան
(կինը՝ Խաթուն-Մելիք)

Այսպիսով, 1465ին Աղթամարում տեղի ունեցաւ լուծ կարեւոր մի քաղաքական ակտ: Անշուշտ, մենք հեռու ենք այն մտքից, թէ հենց այս ակտով, հենց այս ժամանակ վերականգնուեց հայկական պետականութիւնը: Իրենք՝ ժամանակակիցներն էլ էին հասկանում, որ սա լուծ փորձ էր, արտայայտութիւն: ԺԵ. դարում, «թագաւորական տուն» եւ «թագաւոր» հասկացութիւններն այլեւս չեն ունեցել

այն նշանակութիւնը, ինչ առաջներում՝ ասենք Արծրունեաց ու Բագրատունեաց պատմաշրջաններում (Ժ.-ԺԱ. դդ.): Ինչպէս ճիշդ նկատուել է, այդ ձեւական անուանում էր սոսկ, որ պահպանուած էր շահագրգիռ խաւերի եւ ժողովրդի մէջ հայերի անկախութեան երազանքներին բաւարարութիւն տալու համար³³: Զէ՞ որ շատ վաղուց Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռը համարուած էր նաեւ «թագաւորական աթոռ»³⁴: Սմբատի արքայ անուանումը աւելի հոգեբանական, ազգային ինքնագիտակցութեան նշանակութիւն ունէր, քան պետական որեւէ իմաստ: Ժիշդ է, 1465-1471ի ինն ձեռագրերում Սմբատը լիշատակուած է իւրեւ թագաւոր, սակայն բացառութեամբ երկու դէպքի, մնացած եօթ դէպքերում նա լիշատակուած է միմիայն ժամանակագրական նշանակութեամբ, ինչպէս օրինակ՝ «գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ի Զ եւ ի ԺԴ (1465), ի հայրապետութիւն տեառն Ստեփանոսի եւ ի Սմբատայ թագաւորին»³⁵ կամ «[Աւարտեցաւ]... (1466) ի հայրապետութեան տեառն տէր Ստեփանոսի եւ պարոն Սմբատայ, ի թագաւորութիւնս հայոց»³⁶ եւլն.: Մնացած երկու դէպքերից մէկում նորրոնձայ թագաւորը հանդէս է գալիս որպէս ձեռագրի պատուիրատու, իսկ միւսում՝ վաճառող: Եւ վերջ: Ուրիշ ի՞նչ գործունէութիւն է ունեցել այս «հայոց թագաւոր Սմբատը»՝ անյայտ է, լիշատակարաններն այդ մասին լուծւած են:

Ո՞րն է 1465ի Աղթամարի ակտի իրական դրդապատճառը: Միթէ իրօք Զաքարիա եւ Ստեփանոս կաթողիկոսներն անկեղծօրէն հաւատում էին, թէ Սմբատի թագաւորութեամբ վերականգնուելու էր հայոց պետականութիւնը եւ կամ ինչպէս ենթադրուած է Ակինեանը, դա հետապնդում էր Աղթամարի աթոռը կաթողիկոսական միւս աթոռներից գերազանց ներկայացնելու հետու գնացող եկեղեցական ու քաղաքական նպատակներ: Ինչպէս արդէն նշել ենք, հենց այդ ժամանակ է, որ էջմիածնի կաթողիկոսական գահի շուրջը լարուած պայքար էր ընթանում եկեղեցական ու աշխարհիկ աւատատէրերի երկու ուժեղ խմբակցութիւնների միջեւ: Առաջինի մէջ էին միաւորուել Արարատի ու Սիւնիքի մեծատունները, իսկ երկրորդի՝ Վասպուրականի: Անշուշտ, պատահական պէտք չէ համարել, որ հենց այս պահին, Սմբատի թագաւոր հռչակուելուց քիչ առաջ, Սեֆեդինեանները սկսեցին լիշել իրենց պանծալի արքայածնութիւնը եւ լիշատկագիրները մէկը միւսի ետեւից սկսեցին շնչտել Աղթամարի կաթողիկոսների «յազգէն եւ ի ցեղէն Գազկայ» սերուելը: Կասկած չկայ, որ այդ լիշատկագիրները քաղաքական պատուէր էին կատարում, որ նրանց յանձնարարուած էր նախապէս:

*Թագաւորի օծման արարողութիւն (Մաշտոցի անուան
Մատենադարան, ձեռագիր համար 5702, էջ 212բ):*

Տեսական ու գաղափարական հող էր նախապատրաստում նախ ընդհանրական կաթողիկոսական գահը գրաւելու եւ ապա էջմիածնի ու Աղթամարի կաթողիկոսական գոյգ աթոռները վերամիաւորելու ուղղութեամբ: Ահա թէ ինչու էր անհրաժեշտ Սմբատի խաղաքարտը: Աղթամարը միանգամից առանձնանում էր բոլորից. նա միանգամից չաչտնւում է ամենայն ուշադրութեան կենտրոնում, քանզի հայոց նորընծայ Թագաւորի նստավայրն էր:

Բոլոր դէպքերում, որքան էլ Սմբատի Թագաւորութիւնը համահայկական բովանդակութիւն չունէր եւ չէր էլ կարող ունենալ, որքան էլ այն հետապնդում էր ինչ-ինչ եկեղեցական ու քաղաքական նպատակներ, անտեղի են որոշ ուսումնասիրողների ուղղակի լիշաչար, անգամ թշնամական վերաբերմունքը Ջաքարիա կաթո-

ղիկոսի այս գաղափարի ու Սմբատ թագաւորի անձի նկատմամբ: Դեռեւս Ակինեանն էր, որ Սմբատին անուանում էր «խաղալիք թագաւոր»³⁷, Յովհաննիսեանը՝ «դիւանագիտական խրտուխլակ»³⁸, Խաչիկեանը՝ «քաղաքական խրտուխլակ»³⁹, «բարեմասնութիւններէից զուրկ մի անձնաւորութիւն»⁴⁰, Կիրակոսեանը՝ «օրապակաս թագաւոր»⁴¹ եւլն. եւլն.: Յատկապէս տարակուսելի է Խաչիկեանի պնդումը՝ Սմբատի իբր, «բարեմասնութիւններէից զուրկ մի անձնաւորութիւն» լինելու, վերաբերեալ: Որտեղի՞ց է գալիս նման պնդումը, մնում է անյայտ: Ձէ՞ որ Սմբատի մասին բոլոր լիշատակարանները նման պնդման հիմք չեն տալիս: Եւ երկրորդ՝ ուսումնասիրողներէից շատերը ծաղրելով Սմբատի «օրապակաս թագաւորութիւնը», գրում են, թէ այն դուրս չեկաւ Աղթամարի սահմաններէից եւ գոյատեւելով մէկ-երկու տարի՝ մինչեւ Ջանշահի մահը (1467), ընդմիշտ մոռացուեց: Նման տեսակէտերը, մեղծ ասած, թիւրիմացութիւն են: Նախ Սմբատին որպէս հայոց թագաւոր լիշատակում են ոչ միայն Աղթամարի լիշատակագիրները, այլեւ բաւականին հեռու գտնուող գրիչները: Օրինակ՝ Մոկաց գաւառի Բոնաշէն գիւղում գրիչ Մխիթարը եւ նոյն գաւառի Փասաւանք գիւղում գրիչ Խարայէլը 1466ին լիշատակում են հայոց թագաւոր Սմբատին՝ փաստ, որ ինքնին շատ յատկանշական է ու կարեւոր: Երկրորդ՝ Սմբատի թէկուզ եւ ձեւական թագաւորութիւնը Ջանշահի մահով վերջ չգտաւ, ինչպէս պնդում է Յովհաննիսեանը⁴² եւ նրան երկրորդելով՝ Վարդանեանը՝: Յիշատակարաններէից մէկում, որը վերաբերում է 1471ին (գրիչ Ներսէս Եպիսկոպոս), նշում է, որ այն գրուել է «... ի հայրապետութեան սորին տեառն Ստեփանոսի, եւ ի նոր թագաւորիս մեր պարոն Սմբատի»⁴³: Սա յստակօրէն փաստում է այն իրողութիւնը, որ Սմբատի թագաւորութիւնը գոյատեւել է մինչեւ 1471 եւ ոչ թէ 1467: Ելնելով այն իրողութիւնից, որ նոյն 1471ին Աղթամարում գրուած Մաշտոցի լիշատակարանում գրիչ Հայրապետը, որն ի դէպ Սմբատ Սեֆեդինեանի զարմիկն էր (մօրաքրոջ որդին), ժամանակը նշելիս լիշատակում է միայն «ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոսի» եւ լռութեան մատնում թագաւորի անունը, մեզ ենթադրել է տալիս, որ հենց այդ թուականին էլ Սմբատը մահացել է եւ կամ զրկուել գահից՝: Եւ վերջապէս երրորդ՝ Սմբատ Սեֆեդինեանի անունը անմիջապէս չմոռացուեց, ինչպէս գտնում են ոմանք: Նրա լիշատակը դեռեւս շատ երկար պահպանւում էր Վասպուրականում: Ապացոյց կարող է ծառայել Ակինեանի կողմից շրջանառութեան դրուած մի լիշատակարան, որը դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրութիւնից: Գրիչ Մարգարէ

Արճիւնցին 1543ին գրած Սաղմոսարանում խօսելով բանաստեղծ, Աղթամարի կաթողիկոս Գրիգորիս Ա. Աղթամարցու մասին, նշում է, որ սույն գիրքը լիչատակ է Գրիգորիսի ծնողներին, «ևս հաւուն (այսինքն՝ պապին – Ա. Ու.) իւրոյ Սմբատ Թագաւորին»⁴⁷:

Այսպիսով, Սմբատ Սեֆեդինեանը մի կարճ պահ ժամանակակիցներին լիչեցրեց Վասպուրականի, ինչու էլ նաեւ ըովանդակ Հայաստանի, անցեալի փառքերը: Եւ որքան էլ քիչ իրական էին Աղթամարի կաթողիկոսների երազները Թագաւորական գալիսոնի մասին, այնուամենայնիւ դրանք եւս որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում հայ ազատագրական մտքի պատմութեան տեսակէտից եւ ցուցանիշ են այն բանի, որ հայկական պետականութեան վերականգնման գաղափարը երբեք չի լքուել Հայաստանում ու մոռացուել:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հ. Ղ. Մ. Ալիշան, *Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումինիոյ հաւատչեալ լաւերտածովք*, Վենետիկ, 1896, էջ 169:

² ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի լիչատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1955, էջ 8:

³ Նոյն, էջ 412:

⁴ Ծուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմեց Երուսաղ. Լալայեան, պրակ առաջին, Թիֆլիս, 1915, սիւնակ 428:

⁵ Աղ. աղբիւրներից նշելի են յատկապէս Ե. Լալայեան, *Հայ գրչագիրներ*, գիրք Բ., Թիֆլիս, 1897, էջ 278. Նօտարք հայոց, հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի փորձալեմեան Տոբեցւոյ, Վարազալ վանուց վանականի, Կ. Պոլիս, 1888, էջ 208-209:

⁶ Ա. Գ. Յովհաննիսեան, *Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան*, գիրք 1, Երեւան, 1957, էջ 455-456:

⁷ Փիւրղալեմեան, էջ 209. Հմմտ. Հ. Ներսէս վ. Ակիւնեան, *Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ*, պատմական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1920, էջ 87:

⁸ Ակիւնեան, էջ 88:

⁹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Ազգապատում*, հատ. Բ., Կ. Պոլիս, 1914, սիւնակ 2094:

¹⁰ Նոյն, սիւնակ 2112:

¹¹ ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի լիչատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1958, էջ 172:

¹² Աւաքել Դաւրիթեցի, *Գիրք պատմութեանց*, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Խանյարեանի, Երեւան, 1990, էջ 331-332: Ինքը՝ Դաւրիթեցին, սույն լիչատակարանը քաղել է մի ձեռագիր Յայմաւուրքից, որը գրուել էր «լամի Թուականութեանս Հայոց ԶԺ (1461) ամին, լերկիրս Քաջբերունու, ի քաղաքս Արճէշ» (Նոյն, էջ 331):

¹³ Թովմա Մեծոփեցի, *Թիչատակարան*, Թիֆլիս, 1892, էջ 12:

¹⁴ Փիւրղալեմեան, էջ 196:

- ¹⁵ Լալախան, *Յուցակ*, սիւնակ 436: Ինքը՝ Ջաքարիա կաթողիկոսը, դա բացատրում է հետևեալ կերպ. «Փառչահն, [որ] տեսաւ ասաց՝ երբ դու էնց լաւ մարդ ես՝ էջմիածին [եւ] աջն քեզ մեք էլ լանձն առաք էջմիածնի սիրուն հա[մար]», (*Խաչիկեան, ՏԵ. դարի ...*, մասն երկրորդ, էջ 173):
- ¹⁶ *ՏԵ. դարի...*, մասն երկրորդ, էջ 174:
- ¹⁷ Դաւրիթեցի, էջ 333:
- ¹⁸ Խ. Գ. Լեւոնեան, *Աղթամարայ կաթողիկոսները. սկիզբն ցվերջ*, *Բիւզանդիոն, օրաթերթ*, Կ. Պոլիս, 1900, 8 Սեպտեմբերի, No. 1195, էջ 1:
- ¹⁹ Օրմանեան, սիւնակ 2163:
- ²⁰ *Խաչիկեան, ՏԵ. դարի...*, մասն երկրորդ, էջ 175:
- ²¹ Դաւրիթեցի, էջ 333:
- ²² Փիրղալմեան, էջ 216, 217, 219. «մատ. Հ. Ղ. Մ. Ալիշան, *Աղարատ. Բնաշխարհիկ Հայաստանաց, Վենետիկ*, 1890, էջ 198. *Բիւզանդիոն*, 1908, No. 3500 եւ ընդ.:
- ²³ Այդ մասին մանրամասն տես՝ Ալիշան, *Փաւազանագիրք*, էջ 38-39:
- ²⁴ Փիրղալմեան, էջ 208:
- ²⁵ Գ. Վ. Սրուանձտեանց, *Թորոս աղբար*, մասն Բ., Կ. Պոլիս, 1884, էջ 447:
- ²⁶ Դաւրիթեցի, էջ 331:
- ²⁷ Ալիշան, *Փաւազանագիրք*, էջ 108:
- ²⁸ Բ. Սարգիսեան, *Մայր ցուցակ հայրէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, հատ. Բ., Վենետիկ, 1924, էջ 419. «մատ.՝ *Խաչիկեան, ՏԵ. դարի...*, մասն երկրորդ, էջ 238-239:
- ²⁹ Սմբատ Սեֆեդիեանի մասին գրութիւն ունեցող առանձին թուցիկ ակնարկներից մասնաւորապէս տես Տոստնի, «Հայ Թագաւոր մը ՏԵ. դարուն մէջ», *Իրաւունք*, հանդէս, Վաւուա, 1911, No. 5. Հ. Ներսէս Վ. Ալիշան, «Գրիգորիա Աթա-մարցի», *Հանդէս ամսօրեայ*, Վիեննա, 1915, թիւ 1-12 (Յունուար- Դեկտեմբեր), սիւնակ 18-64. նոյնի, «Գրիգորիա Ա. կաթողիկոս Աթամարի, կեանքն ու քերթուածները», Վիեննա, 1958. նոյնի, *Փաւազանագիրք*, եւ ընդ.:
- ³⁰ Փիրղալմեան, էջ 220: *ՏԵ. դարի Անանուն ժամանակագիրը թէեւ լիչառակում է 1463ը («ՁԺԲ Թուին Ջաքարիա կաթողիկոս դեղեցին մեռաւ», տես՝ Մանր ժամանակագրութիւններ, 13-18րդ դդ., հատ. 1, կազմեց՝ Վ. Ա. Յակոբեանը, 1951, Երեւան, էջ 143), սակայն անտարակորս է, որ դէպքը տեղի է ունեցել 1464ին*
- ³¹ *Բիւզանդիոն*, 1900, No. 1196:
- ³² Ալիշան, *Փաւազանագիրք*, էջ 108:
- ³³ *Գրիգորիա Աղթամարցի, XVIդ., ուսումնասիրութիւն, քննական բնագրեր եւ ծանոթագրութիւններ Մալիա Աւգալեքեանի, Երեւան, 1963, էջ 16:*
- ³⁴ Լալախանց, *Յուցակ*, սիւնակ 428, «մատ.՝ սիւնակ 504:
- ³⁵ *Խաչիկեան, ՏԵ. դարի...*, մասն երկրորդ, էջ 237:
- ³⁶ Նոյն, էջ 249:
- ³⁷ Ալիշան, *Փաւազանագիրք*, էջ 87:
- ³⁸ Յովհաննիսեան, *Դրուագներ*, Հ.1, էջ 450:
- ³⁹ *Խաչիկեան, ՏԵ. դարի ...*, մասն երկրորդ, էջ 573:

- ⁴⁰ Լ. Ս. Ռաչիկեան, «Հայաստանի քաղաքական վիճակը եւ սոցիալ-տնտեսական լարձաբերութիւնները XIV-XV դարերում», Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատ. 4, Երեւան, 1972, էջ 44:
- ⁴¹ Գ. Ե. Կիրակոսեան, Հայաստանը Լանկեամուրի եւ Թուրքմէն ցեղերի արշաւանքների շրջանում, Երեւան, 1997, էջ 332:
- ⁴² Ռաչիկեան, ԺԵ. դարի..., մասն երկրորդ, էջ 249-250:
- ⁴³ Յովհաննիսեան, Դրուագներ, հ. 1, էջ 450:
- ⁴⁴ Վ. Մ. Վարդանեան, Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութիւնը 908-1021թթ., Երեւան, 1969, էջ 258. հմմտ.՝ նոյնի «Սեֆնդիւնեաններ» բառայօդուածը Հայկական Սովետական Հանրագիտարանում (հատ. 10, Երեւան, 1984, էջ 349):
- ⁴⁵ Ռաչիկեան, ԺԵ. դարի..., մասն երկրորդ, էջ 309:
- ⁴⁶ Նոյն, էջ 312:
- ⁴⁷ Ալիեան, «Գրիգորիս Աղթամարցի», սիւնակ 33:

AN ATTEMPT TO
REINSTATE ARMENIAN STATEHOOD IN
THE MID-FIFTEENTH CENTURY
(Summary)

AGHAVNI UTUDJIAN

After the collapse of the Cilician Armenian Kingdom in 1375, the Armenian Church remained the sole major institution with relatively secure administrative authority in the country. In addition to this, many representatives of the Armenian noble families had become clergymen to safeguard their family fortunes.

This empowered the Armenian Church to become the foremost player in the Armenian effort to reinstate the Armenian Kingdom.

The Aghtamar Catholicos, Zakaria III (1434-1464), became the driving force among the Armenian Church leaders who tried to put into effect this far-reaching plan.

His political shrewdness led him to cooperate with the Kara Koyunlu leader, JihanShah (1437-1467). The latter supported Zakaria III in his attempt to attain the Catholicossate of Ejmiatzin in 1460.

On the other hand, Zakaria could not realize his next plan of unifying the Catholicossates of Ejmiatzin, Aghtamar and Sis. Against unsurmountable pressures he was forced to leave Ejmiatzin in disguise in 1461. Yet, in 1464 he was back in Ejmiatzin, only to die when poisoned that same year.

Nevertheless, Catholicos Zakaria III's plan of reinstating the Armenian kingship materialized, even though he couldn't see its realization.

In early 1465, in the church of the Holy Cross, on the island of Aghtamar, Catholicos Stepanos IV (1464-1489) anointed Smbat Sefedinian as king of the Armenians.

Reinstating the Armenian kingship did not mean reinstating Armenian statehood; however, it can be considered as a step in that direction and a reflection of the Armenian nation's desire to reestablish its statehood.

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԲՐԵՆՆԷՐԸ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԼԱՏԻՆԵՐԷՆ ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԵՏՐՈՍ Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Եւրոպայում Ե. Դ. հայ պատմագիր Մովսէս Խորենացու անձի եւ գործի նկատմամբ հետաքրքրասիրութեան ակունքներն ունեն շուրջ 300ամեայ վաղեմութիւն: Պատմահօրը համաշխարհային գիտական եւ ընթերցող լայն հասարակայնութեանը ներկայացնելու գործում վիթխարի ծառայութիւն են մատուցել գրահրատարակիչ-տպագրիչ Թովմաս եպիսկոպոս, Միքայէլ, Մատթէոս եւ Ղուկաս Վանանդեցիները, որոնք 1695ին Ամստերդամում իրականացրեցին Խորենացու գլուխգործոցի բնագրի անդրանիկ հրատարակութիւնը: Սրանից է, որ յետագայում կատարուեցին, ինչպէս անգլիացի Գէորգ եւ Գուլիէլմուս Վիստոն եղբայրների, այնպէս էլ միւս օտար առաջին թարգմանութիւնները², որոնց շնորհիւ Խորենացին միանգամից յայտնի անուն դարձաւ արեւելագէտ-պատմաբանների շրջանում³: Սակայն, մինչեւ Վիստոն եղբայրների լատիներէն թարգմանութիւնը եւ հրատարակութիւնը կատարուել է մի փորձ եւս, ճիշդ է, ոչ լիակատար, Խորենացու Պատմութիւնը լատիներէնով Արեւմուտքին ներկայացնելու ուղղութեամբ: Փորձ, որը պատկանում է շուէդ դիւանագէտ, Սպահանում Շուեդիայի կարլոս ԺԱ. Թագաւորի (1660-1697) անձնական ներկայացուցիչ Հենրիկոս Բրեննէրին (Henric Brenner), անձ, որի անունն ու գործի հետ են կապուած Խորենացիագիտութեան այնքան չատ առեղծուածներ, թիւրըմբռնումներ եւ թիւրիմացութիւններ:

Նկատի ունենալով այն, որ հայագիտութեան բնագաւառում Հենրիկոս Բրեննէրի անձն ու գործը, ըստ էութեան, անծանօթ հանգամանքներ են⁴, եւ որպէս այդպիսին հայագիտութեան չհատուցած պարտքերից մէկը, անհրաժեշտ համարեցինք առաջին անգամ լայնօրէն անդրադառնալ դրանց:

Հենրիկոս Բրեննէրը ծնուել է 1669 Մեպտեմբեր 13ին, Շուեդիայի Էօսթերբոթթէն նահանգի Քրոնոբու բնակավայրում՝ հոգե-

ւորականի ընտանիքում: Նրա ծնողներն են եղել Եակոբուս Բրեն-
նէրն ու Բրիթա Գամալը: Սկզբնական կրթութիւնը ստացել է
ծննդավայրում, իսկ միջնակարգը՝ Արօ քաղաքի գիմնազիայում:
Սովորել է Լունդի (1687-1690) եւ Ուփսալայի (1690-1691) համալ-
սարաններում: 1691 Դեկտեմբերի 4ին Ուփսալայի համալսարա-
նում պրոֆ. Լ. Նորմանի (L. Norrman) ղեկավարութեամբ պաշտ-
պանել է աւարտական թեզ⁶, իսկ միջանի օր անց՝ Դեկտեմբերի
10ին, նրան շնորհուել է արուեստից մագիստրոսի գիտական կո-
չում: Յետագայ տարիներին աստուածաբանական ու իմաստասի-
րական առարկաներ է դասաւանդել Ուփսալայի համալսարանում,
զբաղուել է արեւելագիտութեամբ, ուսումնասիրել լեզուներ: 1697ի
սկզբներին անակնկալ հրաւէր է ստացել Կարլոս ԺԱ.ից՝ դիւանա-
գիտական չափազանց կարեւոր լանձնարարութեամբ ուղեւորուելու
Պարսկաստան:

ժէ. դարի վերջերին Շուեդիան աշխուժ հետաքրքրութիւն էր
ցուցաբերում Պարսկաստանի նկատմամբ եւ պատահական չէ, որ
հենց Շուեդիայի նախաձեռնութեամբ է, որ երկու երկրների միջեւ
հաստատուում են դիւանագիտական ու առեւտրական ուղիղ կապեր:
Որպէս այդ հետաքրքրութիւնների վկայութիւն կարող է ծառայել
այն, որ շուեդական կողմը կարճ ժամանակամիջոցում մէկը միւսի
ետեւից դիւանագիտական զուգ միսիաներ է ուղարկում Պարսկաս-
տան: Դեռեւս 1687ին շուեդական դեսպանորդ Լիւդուիգ Ֆաբրից-
իուսը (Ludwig Fabritius) կատարելով Կարլոս ԺԱ.ի լանձնարարու-
թիւնը՝ Սպահանում բանակցում էր Սուլէյման շահի (1666-1694)
հետ, որի արդիւնքը եղաւ երկու երկրների միջեւ առեւտրական
պայմանագրի կնքումը: Հետաքրքիր է, որ շուեդ դեսպանորդը
հայրենիք վերադարձաւ երկու հալ առեւտրականների ուղեկցու-
թեամբ, որոնք Ստոկհոլմում ջերմ ընդունելութեան արժանացան
թագաւորի կողմից⁷: Անշուշտ, Շուեդիան չէր առաջնորդւում մի-
այն տնտեսական-առեւտրական շահախնդրութիւններով: Պէտք է
ենթադրել, որ պարսկա-շուեդական բանակցութիւնները չօշափում
էին նաեւ քաղաքական խնդիրներ: Ըստ երեւոյթին, շուեդական
կողմը՝ լանձին Պարսկաստանի, ակնկալում էր տեսնել այն երկրին,
որը կարող էր դառնալ նրա հնարաւոր դաշնակիցը հետզհետէ ա-
հագնացող ռուս-շուեդական հակամարտութիւնում: Ահա նման ա-
ռաքելութեամբ էր, որ 1697ի կէսերին շուեդական դեսպանորդ
Լիւդուիգ Ֆաբրիցիուսը երկրորդ անգամ ուղեւորուեց Պարսկաս-
տան: Այս անգամ պատուիրակութեան կազմում ընդգրկուեց նաեւ
Ուփսալայի համալսարանի երիտասարդ դասախօս Հենրիկոս
Բրեննէրը: Մնում է միայն ենթադրել, թէ ո՛րն է եղել Բրեննէրի

դերը դեսպանութեան կազմում եւ ինչո՞վ էր պայմանաւորուած նրա մասնակցութիւնը այդ յուժ կարեւոր առաքելութեանը: Մի-գուցէ արեւելեան լեզուների իմացութիւնը: Իրօք, Բրեննէրի կենսագիրը հաւաստում է «արեւելեան լեզուների, մասնաւորապէս արաբերէնի», նրա հիւանալի իմացութիւնը: «Արեւելեան լեզուներ» արտայայտութիւնը, բացի արաբերէնից, ենթադրում է նաեւ այլ լեզուների, հաւանաբար նաեւ պարսկերէնի իմացութիւն: Կարծում ենք, սխալուած չենք լինի ասելու, որ Բրեննէրը եղել է դեսպանութեան թարգմանը, որը Պարսկաստանում եղած իր ժամանակը զուգորդել է նաեւ գիտական, մասնաւորապէս արեւելագիտական զբաղմունքներով: Սոյն իրողութիւնը, առանց որեւէ դժուարութեան, կարելի է փաստել հենց Բրեննէրի հաղորդած տուեալների օգնութեամբ: Պարզում է, որ նա յանձնարարութիւն ունէր Ուփսալայի ակադեմիայի գրադարանապետ, աստուածաբանութեան դոկտոր էրիկ Բենցէլից (Eric Benzel) եւ վերջինիս միջնորդութեամբ նաեւ գերմանացի հանրայայտ գիտնական Գոտֆրիդ Վիլհելմ Լէյբնիցից (Leibniz) մանրամասն ուսումնասիրելու Պարսկաստանի եւ Մոսկուայի միջեւ բնակուող ժողովուրդների պատմութիւնն ու լեզուն, սովորոյթներն ու կենցաղը: Այդ կապակցութեամբ նա գրում է. «Փրբ 1699ին վերադառնում էի Պարսկաստանից, ինձ յանձնեցին քո, ո՞վ ազնուագոյն այր (խօսքը Բենցէլի մասին է - Պ. Բ.) նամակը, որի մէջ դու խնդրում էիր, որպէսզի ես մանրամասն ուսումնասիրեմ որոշ բաներ, որոնց վրայ քո ուշադրութիւնը հրաւիրել էր երեւելի (summus) այր Գոտֆրիդ Վիլհելմ Լէյբնիցը, յատկապէս որպէսզի չանտեսեմ Պարսկաստանի ու Մոսկուայի միջեւ բնակուող տարբեր ազգերի բառերը, որտեղից թերեւս հնարաւոր լինէր դուրս բերել բազմաթիւ ցեղերի անուանումներ: Եւ չնայած ես նախկինում էլ այդ բանն արդէն անում էի, դրանից յետոյ սկսեցի անել աւելի ջանասիրաբար, որպէսզի գտնէմ ի կերպ բաւարարեմ քո եւ պայծառափայլ (celeberrimus) Լէյբնիցի ցանկութիւնը (ընդգծումը մերն է - Պ. Բ.)»⁸:

Շուեդական դեսպանութիւնն իր ճանապարհորդութիւնն սկըսեց 1697ի վերջերին: Այն Պարսկաստան էր ուղեւորւում Ռուսաստանի վրայով: 1698 Փետրուարի 11ին պատուիրակները հասան Կազան, ուր որոշ ժամանակ ստիպուած էին կանգ առնել սաստիկ ցրտերի պատճառով: Անասելի զրկանքներ ու դժուարութիւններ յաղթահարելով՝ 1698 Մայիսի առաջին օրերին պատուիրակութիւնը հասաւ Աստրախան, որտեղից՝ Դերբենդի եւ Շամախու վրայով, ժամանեց Սպահան: Պարսկական կառավարութիւնը եւ անձամբ Հուսէյն Ա. շահ (1694-1722) եւս մեծ հետաքրքրութիւն

էին ցուցաբերում շուեղական դեսպանութեան եւ պարսկա-շուեղական բանակցութիւնների նկատմամբ: Շահն անձամբ էր հետեւում բանակցութիւնների ընթացքին եւ պատրաստակամութիւն յայտնում դեսպաններ փոխանակել երկու երկրների միջեւ: 1699ի կէսերին շուեղական դեսպանութիւնը ետ է վերադառնում հայրենիք: Սակայն, Բրեննէրը անորոշ ժամանակով դեռեւս ստիպուած էր մնալ Սպահանում, քանզի յանձնարարութիւն ունէր Շուեղիա ուղեկցել պարսկական դեսպանորդ Սարուկ Խանբէկին (Sarug Chanbeg): Ի վերջոյ, 1700ի գարնանը պարսկական դեսպանութիւնը Ռուսաստանի տարածքով ուղեւորուեց Շուեղիա: Հետաքրքիր է, որ Բրեննէրը առաջնորդուելով ինչ-ինչ հանգամանքներից՝ եռանդուն համոզում էր դեսպանորդին, «հրաժարուել դրանից (ռուսական ուղուց - Պ. Յ.), քանի որ նրա համար ոչ մի լաւ բան չէի կանխագուշակում՝ ելնելով Պարսկաստանի եւ Ռուսաստանի միջեւ արդէն այդ ժամանակ սաստկացող թշնամանքից»⁹, եւ Շուեղիա ուղեւորուել Օսմանեան կայսրութեան տարածքով: Սակայն Սարուկ Խանբէկը շահից խստագոյն հրահանգ ունէր չչեղւել ռուսական ուղուց, ուստի մերժեց Բրեննէրին եւ պարսկական դեսպանութիւնն ընտրեց դէպի հիւսիս տանող ծանօթ հին առեւտրական ճանապարհը¹⁰:

Ճանապարհն անցնում էր Հայաստանով ու Կովկասով եւ Բրեննէրը հիանալի առիթ ունէր «մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրելու Հայաստանի, Վրաստանի, Դաղստանի եւ Զերքեզիայի պատմական յուշարձաններն ու պատմութիւնը, ծանօթանալու այդ տարածքաշրջանի կացութեանը»¹¹, հանգամանք, որն ինչպէս արդէն նշեցինք, մտնում էր նրա անմիջական հետաքրքրասիրութիւնների շրջանակի մէջ:

Պատուիրակութիւնը դեռեւս գտնւում էր Մոսկուայում երբ 1700 Օգոստոսի 19ին բռնկուեց ռուս-շուեղական պատերազմը (1700-1721): Ռուսական իշխանութիւններն անմիջապէս ձեռքակալեցին Բրեննէրին եւ լրտեսութեան կեղծ մեղադրանքով բանտարկեցին: Ամբողջ 21 տարի Բրեննէրը արգելափակուած մնաց ռուսական տարբեր բանտերում՝ հիմնականում Կազանում: Աւելի ուշ, ինչպէս գրում է կենսագիրը՝ «մի ենթասպալի եւ վեց զինուորի հսկողութեան ներքոյ» նրան տեղափոխում են Մոսկուա: Յետագայում, չիշելով իր այս զարմանալի ողբիսականը, Բրեննէրը խՈՐին ափսոսանքով գրում է. «որքա՛ն կոյր է մարդկային միտքը... եւ այսպէս ես ժամանակ կորցրեցի եւ ժամանակի հետ միասին կործանեցի իմ բախտը»¹²: Պէտք է ենթադրել, որ Բրեննէրի բանտարկելութեան պայմաններն այնքան էլ խիստ չեն եղել, քանզի

նա ազատ հնարաւորութիւն ունէր գրադուելու նաեւ գրական ու գիտական աշխատանքներով: Յատկանշական է, որ նա Մոսկուա-յում յաճախակի շփուել եւ հանդիպումներ է ունեցել ռուս նշանաւոր պատմաբան Վասիլի Նիկիտիչ Տատիշչեւի հետ¹³, որին էլ ծանօթացրել է իր գիտական աշխատանքներին եւ մասնաւորապէս Խորենացու վերաբերեալ նոթերին:

Աւելի քան քսանամեայ արգելափակումից Բրեննէրն ազատ-ւեց միայն Նիշտադեան հաշտութեան պայմանագրի կնքումից (1721 Օգոստոսի 30) լետոյ: 1722ի սկզբներին նա, «քայքայուած առողջութեամբ, հիւանդ եւ հիւժուած»¹⁴, իրաւունք է ստանում վերադառնալ հայրենիք: Կարճատեւ հանգստից ու կազդուրուելուց լետոյ Բրեննէրն իրեն ամբողջութեամբ նուիրում է գիտական ու դասախօսական աշխատանքներին: 1722ի Յունիսի 19ին նրան շնորհւում է պրոֆեսորի կոչում, որն իրաւունք էր տալիս դասաւանդելու բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում: Նոյն թուականի Դեկտեմբերի 19ին Շուեդիայի Թագաւոր Ֆրիդրիխ Ա. Հասնցու (1720-1751) յատուկ հրամանագրով նշանակուած է հնութիւնների արխիւի (antikvi tetsarkivet) խորհրդական: 1723ի Մալիսի 17ից վարում է Թագաւորական գրադարանի տնօրէնի պաշտօնը¹⁵: Յատկանշական են նրա փորձերը գրադարանային գործը գիտական բարձր հիմքերի վրայ դնելու ուղղութեամբ: Նրա հետեւողական ու յամառ ջանքերի շնորհիւ Թագաւորական գրադարանը համալրուեց արեւելեան բազմաթիւ հազուագիւտ ձեռագրերով եւ արեւելագիտական ճոխ գրականութեամբ: Ըստ էութեան, նրա անուան հետ է աղերսւում արեւելագիտական, մասնաւորապէս հայագիտական, համակարգի հիմնադրումը Շուեդիայում: Շուեդական կառավարութիւնը (kanslikollegiet) բարձր գնահատելով Բրեննէրի ծառայութիւնները՝ 1724ին յատուկ ուղերձով դրուատում է նրա «եռանդն ու ընդունակութիւնները, որ նա գործադրում է իր պաշտօնավարութեան ընթացքում»¹⁶:

Բրեննէրը մահացել է 1732ի Օգոստոսի 29ին¹⁷, Ստոկհոլմում:

Մեծ չէ Բրեննէրի գիտական ժառանգութիւնը: Բացի վերոնշ-ւած թեզից եւ Խորենացու Հայոց պատմութեան համառօտուած թարգմանութիւնից, նրա հեղինակութեամբ տպագրուել են մի ուսումնասիրութիւն՝ նուիրուած Պետրոս Մեծի պարսկական արշաւանքի նկարագրութեանը¹⁸ եւ միքանի նամակներ՝ ուղղուած էլի-աս Բրեննէրին (Աստրախան, 1698, 3 Մալիսի)¹⁹: Բրեննէրը գործօն նպաստ է ունեցել նաեւ պրոֆ. Ֆ. Հ. Շտրահլենբերգի պատմա-աշխարհագրական բնութի երկասիրութեան՝ կովկասեան ժողովուրդների լեզուաբնութանիքների մասին հատուածները պատրաստելու

աշխատանքներին²⁰։ Հեղինակակից է նոյն հեղինակի հրատարակած Ասիայի քարտեզի կապակից ծովի եւ Սիր-Դարիա գետի տարածաշրջանի նկարագրութեան²¹։

Այսպիսն է Բրեննէրի գիտական ժառանգութեան ընդհանուր նկարագիրը։ Կարծում ենք տարակուսելի չպէտք է համարել նման պատկերը, նկատի ունենալով նրա քսանամեայ բանտարկութեան եւ ապա վարչական գերգրադուածութեան իրողութիւնները։ Թերեւս նրա ինչ-ինչ ձեռագրեր կարող են պահպանուած լինել շուեղական գրադարաններում եւ արխիւներում։

EPITOME
COMMENTARIORUM
MOYSIS ARMENI,
DE
ORIGINE & REGIBUS
ARMENORUM
ET
PARTHORUM,
ITEM
SERIES PRINCIPUM
IBERIÆ
ET
GEORGIAE,
CUM NOTIS & OBSERVATIONIBUS
HENRICI BRENNERI,
Accessit ejusdem EPISTOLA
Ad plur. reverend. & celeberrim.
Doct. ERICUM BENZELIUM
DE PRÆSENTI STATU QUARUNDAM
GENTIUM ORIENTALIIUM.

STOCKHOLMIAE,
Typis ac impensis JOH. LAURENT. HORRN,
Reg. Antiq. Arch. Typogr. Anno MDCCXXIII.

Հայագիտութեան համար Բրեննէրի գիտական ժառանգութեան ամէնանշանակալից արժէքը անշուշտ, Խորենացու, Պատմութիւն հայոցի համառօտագրուած լատիներէն հրատարակութիւնն է, որ նա հարուստ ծանօթագրութիւններով եւ Խորենացու անձի ու գործի հետ որեւէ աղերս չունեցող պատմական առանձին դիտումներով հանդերձ, լոյս ընծայեց գերութիւնից վերադառնալուց անմիջապէս յետոյ, Ստոկհոլմում՝ 1723 ին²²։ Թէեւ սոյն թարգմանութիւնը լոյս էր տեսել եւրոպական արեւելագիտական կենտրոններից շատ հեռու, սահմանափակ տպաքանակով, սակայն քննադատական միտքը անմիջապէս արձագանգեց ու արժէքաւորեց կատարուած աշխատանքը։ Եւրոպական հեղինակաւոր քննադատական տարեգրքերում տպագրուեցին մի շարք ընդհանրացնող, դրուատալից գրախօսականներ²³։

Տպագրուելուց անմիջապէս յետոյ, արդէն 1730ականներին, այս հրատարակութիւնը յայտնուեւ է շրջանառութեան մէջ։ Այն օգտագործուեւ է։ Նրանից մէջըբերումներ են կատարուեւ մասնագիտական գրականութեան մէջ։ Յատկանշական է, որ գրքի մի եզակի օրինակ 1726ին, ինչպէս ենթադրուեւ է Ռոբերտ Հ. խաչատրեանը, Ստոկհոլմից իր հետ Ռուսաստան է բերուեւ ռուս նշանաւոր պատմաբան Տատիշչենը²⁴։ Գրքի այդ օրինակը գտնուեւ էր Մոսկուայի Ռումիանցեւեան Գրապահոցում (այժմ՝ Ռուսաստանի Պետական Գրադարան)։ Ռուս արեւելագէտ Թէոֆիլ Զիգֆրիդ Բալէրը, որ մահացել է 1738ին, Ռուսաստանի աշխարհագրութեանը նուիրուած իր մենագրութիւնում արեւելեան հին ժողովուրդների մասին տեղեկութիւններ յայտնելիս լղուեւ է Խորենացու բրեննէրեան հրատարակութեանը²⁵։ Մէկ այլ ռուս պատմաբան՝ Ի. Մ. Ստրիտտէրը, խաղարների մասին աշխատանք գրելիս, լայնօրէն օգտագործել է, ինչպէս ինքն է լորջորջուեւ՝ «Մոզէս Ֆոն Խորենագրի, բրեննէրեան հրատարակութիւնը²⁶։ Անշուշտ, նշուածով չեն սահմանափակուեւ բրեննէրեան հրատարակութեան արձագանգները, սակայն, որպէս կանոն, այն լայն տարածուեւ չստացաւ։ Բնորոշ հանգամանք է, որ Հ. Միքայէլ վրդ. Չամչեանցը արժէքաւորելով վիստոնների թարգմանութիւնը²⁷, անգամ ակնարկ չի անուեւ բրեննէրեան հրատարակութեան վերաբերեալ, որն, անշուշտ, հետեւեանք էր նշանաւոր հայագէտի անտեղեկութեան։ Իսկ շատ ուսումնասիրողներ էլ, որ հնարաւորութիւն չունէին անձամբ տեսնելու եւ ուսումնասիրելու այն, գրքի մասին խօսել են թէականօրէն, յաճախ՝ միջնորդաւորուած, իսկ երբեմն էլ կասկածելի են համարել ընդհանրապէս նրա գոյութիւնն իսկ։ Այսպէս, հմուտ Խորենագիագէտ Ստեփան Մալխասեանցը գրուեւ է. «Լատիներէն թարգմա-

նութիւն Բրեննէրի, տպագրուած Ստոկհոլմում, սակայն այս թարգմանութիւնը ոչ մի մատենադարանում չկայ եւ նրան ոչ ոք չի տեսել»²⁸։ Արեւմտեան Հայագիտութեան արժէքներին քաջածանօթ Գ. Շրումպֆը նույնպէս տատանւում է որեւէ առարկայական գնահատական կատարելուց, քանզի խոստովանում է. «Մենք այս երկասիրութեան անուամբ (ընդգծումը մերն է - Պ. Յ.) եւեթ ծանօթ ըլլալով, առայժմ չենք կարող աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն մը տալ յառաջաբանին եւ ծանօթութեանց պարունակութեան,- եւ ուսումնասիրողներին խորհուրդ է տալիս»- փափաքելի է, որ Բրեննէրի թարգմանութիւնը փնտռուի ի մատենադարանս փարիզի, Լոնտոնի եւ մանաւանդ երկասիրողին Հայրենեաց (այսինքն՝ Շուեդիայում - Պ. Յ.) եւ բանասիրաց հաղորդուի»²⁹։

Յատկապէս շփոթութեան տեղիք է տուել բրեննէրեան հրատարակութեան տարեթուի հանգամանքը։ Շատերը բերելով նախորդ ուսումնասիրողների մօտ արդէն առկալ թիւր թուականը եւ հնարաւորութիւն չունենալով անձամբ ստուգելու այն, կրկնելով մէկը միւսին, հրատարակութեան տարեթիւ են համարել 1733ը³⁰, խորենացիագէտ Ռորբերտ Թոմսոնը՝ 1724ը³¹։ Իսկ մատենագէտ Արմենակ Սալմասլեանը երկու տարբեր հրատարակութիւններ է նշում՝ 1723 եւ 1733³²։ Վերջինն, անշուշտ, թիւրիմացութիւն է եւ հետեւանք՝ չըջնառութեան մէջ գտնուող, արդէն կարծրացած եւ բազմիցս կրկնուած սխալի։

Անշուշտ, այժմ այլեւս որեւէ տարակուսանքի տեղիք չի տալիս Բրեննէրի հրատարակութեան իրողութիւնը, իսկ գրքի եզակի օրինակներից մէկի հետ կարելի է ծանօթանալ Մաշտոցեան Մատենադարանի գրադարանում։ Սակայն անծանօթ են մնում թարգմանութեան հանգամանքները եւ բուն թարգմանութեան հետ կապուած բազմաթիւ խնդիրներ, որոնք կը փորձենք ներկայացնել ստորեւ։

*
* *

Հայագիտութեան մէջ կրկնուող տեսակէտերից մէկի համաձայն Բրեննէրը խորենացու Պատմութիւնը լատիներէն է թարգմանել ակամայ գերութեան տարիներին։ Իբր այդ միջոցին է նա ծանօթացել իր բախտակից Դոմինիկեան հոգեւորական Յովհաննէս Բարթոլոմէոսի (Joannes Bartholomeus) հետ, որը նախապէս պաշտօնավարելով Հայաստանում եւ Պարսկաստանում՝ հայերէն էր սովորել եւ ինքնուրոյն թարգմանութիւններ էր կատարում հին հայկական բնագրերից։ Նշուած կրօնաւորն իր հետ ունեցել է խորենացու Պատմութեան մի գրչագիր, որից նա Բրեննէրի համար

Թարգմանաբար հատուածներ էր ընթերցում համատեղ բանտարկուժեան երկարուձիգ օրերի ընթացքում: Ժամանակի ընթացքում Բրեննէրը նոյնպէս սովորում է հայերէն, կատարում ինքնուրոյն թարգմանութիւններ եւ Բարթոլդիմէոսի օգնութեամբ համառօտում խորենացու Պատմութիւնը, իսկ Ստոկհոլմ վերադառնալուց լետոյ՝ 1733ին (sic) լոյս ընծայում այն: Այս վարկածն առաջ է քաշել դեռեւս ֆրանսիացի հայագէտ Վիկտոր Լանգլուան 1869ին³³: Այն մեխանիկաբար կրկնուել է յետագայ³⁴ եւ անգամ մերօրեայ³⁵ ուսումնասիրողների կողմից: Տարակոյս չկալ որ Լանգլուան եւ նրան հետեւողներից եւ ոչ մէկը անձամբ չեն տեսել բրեննէրեան հրատարակութիւնը: Հակառակ դէպքում, ոչ միայն չէին չփոթի գրքի հրատարակութեան թուականը, այլեւ հաշուի կ'առնէին իր՝ Բրեննէրի յստակ վկայութիւնները թարգմանութեան հանգամանքների վերաբերել: Այսպէս, Պ. Ֆեթթէրը գրում է. «Խորենացու Պատմութեան առաջին (թէեւ ոչ լիակատար) լատիներէն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ խոր հիւսիսի մէջ, Ստոկհոլմում 1733ին (sic) Հենրիկոս Բրեննէրի ձեռքով, որը Յովհաննէս Բարթոլդիմէոս Դոմինիկեանի հետ Մոսկուայի բանտի մէջ Մովսէսի առանձին հատուածներ փոխադրեց լատիներէնի»³⁶: Նոյնը, առանձին շեղումներով, գրում է նաեւ Հ. Գարեգին վրդ. Ջարրհանալեանը. «Խորենացիի առաջին թարգմանիչն եղած է Պրեննէր անունով շուեղացի մը, որ... քաղաքական պատճառով մը Ռուսաց Մոսկուա քաղաքին մէջ արգելուած էր ի բանտի: Հոն իրեն քով բանտակից եւ կենակից ունեցաւ Յովհաննէս Բարթոլդիմէոս Յակինթեան Դոմինիկեան կրօնաւորը, տեղեակ հայերէն լեզուի ուր ձեռուրնին ինյալով խորենացուն այս պատմական երկասիրութիւնը, հայագէտ կրօնաւորը քաղելով կամ համառօտելով կը թարգմանէր ի լատին, եւ Պրեննէր ծանօթութեամբ կը ճոխացնէր, եւ զոր ետքը տպագրեց Ստոքհոլմի մէջ»³⁷:

Դժուար է ասել, թէ ինչն է հիմք հանդիսացել նման տեսակէտի հանդէս գալուն: Մանաւանդ նոյն Բրեննէրի կողմից խորենացու լատիներէն համառօտութեանը կից հրատարակուած Յովհաննէս Բարթոլդիմէոսի նամակը³⁸ փաստում է միանգամայն այլ իրողութիւն: Նամակում յստակօրէն մատնանշուած է, որ Բրեննէրը դեռեւս Սպահանում եղած ժամանակամիջոցում է (1698 Յունիս-1699 Յուլիս) ծանօթացել այստեղ պաշտօնավարող պրեդիկատորների Սրբ. Յակինթեան օրդէնի անդամ Բարթոլդիմէոսի հետ: Սա, բացի քարոզչութիւնից, զբաղւում էր նաեւ գիտական աշխատանքներով, քաջատեղեակ էր հայերէնին եւ հին հայկական բնագրերից կատարում էր թարգմանութիւններ: Դեռեւս Հռոմում՝ Սրբ.

Սաբինայի վանքում եղած ժամանակ այս կրօնաւորը սկսել էր համառօտել խորենացու Պատմութիւնը եւ թարգմանել լատիներէն (ըստ երեւոյթին Վանանդեցիների օրինակից)։ Հռոմում սկսած թարգմանութիւնը Բարթոլղիմէոսը շարունակում է Սպահանում, որտեղ այդ աշխատանքներին մասնակից է դարձնում նաեւ չուէդ դիւանագէտ Բրեննէրին։ Որ նրանք համատեղ են շարունակել նշուած թարգմանութիւնը երեւում է Բրեննէրին ուղղուած Յովհաննէս Բարթոլղիմէոսի 1699 Սեպտեմբերի 2ի նամակի հետեւեալ տողերից. «...ինչ վերաբերում է մեր գործին (ընդգծումը մերն է - Պ. Յ.), Յուլիանի քեզ գրած մէկ այլ նամակում ես տեղեկացրել էի, որ արդէն համարեաւ աւարտել եմ, հայ ժողովրդի ու թագաւորների ծագման մասին համառօտ տեղեկագրութիւնը որը մտադիր էի... ուղարկել քեզ՝ ուսումնասէրիդ»³⁹, (ընդգծումները մերն են - Պ. Յ.)։ Բացի այդ, գրքում տպագրուել է նաեւ իր՝ Յովհաննէս Բարթոլղիմէոսի փոքրիկ լիշատակարանը, որտեղ նա խօսելով թարգմանութեան հանգամանքների մասին, յստակօրէն շեշտում է, որ այն աւարտել է Սպահանում՝ 1699ին⁴⁰։ Նշուածից ակնյայտ է, որ խորենացու Պատմութիւնը համառօտել եւ լատիներէն է սկսել թարգմանել նախ Յովհաննէս Բարթոլղիմէոսը եւ ապա այն Սպահանում շարունակել Բրեննէրի օգնութեամբ, որը հայերէն կարող էր սովորել միայն այստեղ գտնուած միջոցին։

Թէ ո՛րն է Բրեննէրի բաժինը այսօր արդէն առկայ թարգմանութիւնում, դժուար է ասել, սակայն անկասկած նրա հեղինակութեանն են պատկանում թարգմանութեան բոլոր ծանօթագրութիւնները, որոնց մասին խօսք կը գնայ ստորեւ։ Հետաքրքրութիւնից զուրկ չէ նաեւ այն փաստը, որ երբ Բրեննէրը Սարուկ խանքէկին ուղեկցում էր Շուեդիա, թարգմանութիւնը մնում է Սպահանում՝ Բարթոլղիմէոսի մօտ։ Եւ միայն լետագայում, մինչեւ ռուս-շուեդական պատերազմի սկսուելը, արդէն Մոսկուայում գտնուող Բրեննէրը ստացաւ Սպահանից ուղարկուած սոյն թարգմանութիւնը։ Դա տեղի է ունեցել հետեւեալ կերպ։ Սպահանի կաթողիկ վիճակի առաջնորդ էլիաս (Elias) եպիսկոպոսը Մոսկուայի վրայով ճանապարհորդելու էր Հռոմ։ Օգտուելով դրանից՝ Յովհաննէս Բարթոլղիմէոսը խորենացու թարգմանութիւնն ուղարկում է Մոսկուայում գտնուող Բրեննէրին, շեշտելով հետեւեալը. «Եթէ հնարաւորութիւն ունենամ արտագրելու Ասիայի համառօտ աշխարհագրական նկարագրութիւնը նոյն ուսեալ այր Մովսէսի մի գրքից (նկատի ունի Աշխարհացոյցը - Պ. Յ.)... դա էլ կ'ուղարկեմ քեզ»⁴¹։ Սակայն իրադարձութիւնները ողբերգական ընթացք ստացան եւ այդ նոր նիւթերը «ստանալու յոյսը յօդա ցնդեց, քանի

որ ազնուագոյն ու ամենաուսեալ այրը (Յովհաննէս Բարթուղիմէ-
ոսը - Պ. Յ.) սպանուեց մի անպէտք մարդու ձեռքով⁴²։ Այս իրա-
դարձութիւնները տեղի են ունեցել Սպահանում, հետեւաբար
Բարթուղիմէոսի Ռուսաստանում գտնուելու եւ Բրեննէրի հետ
նոյն բանտախցում արգելափակուելու թիւր տեսակէտը, որ այս-
քան երկար ժամանակ կրկնուում էր պատմագիտութեան մէջ, այժմ
սրբագրուում է։ Այսպիսով, Խորենացու Պատմութեան համառօտագ-
րութեան Բարթուղիմէոսի լատիներէն թարգմանութիւնը Բրեննէ-
րին է ուղարկուել Սպահանից՝ էլիսա եպիսկոպոսի միջոցով, որը
նրան է յանձնուել Մոսկուայում, մինչեւ Բրեննէրի ձերբակալու-
թիւնը։ Որ արգելափակման 21 տարիների ընթացքում այդ
թարգմանութիւնը չի եղել Բրեննէրի մօտ՝ ակներեւ է էրիկ Բեն-
ցէլին ուղղուած նրա նամակի հետեւեալ տողերից. «Երբ Մոսկուա-
յում ինձ տարան ահաւոր բանտը, դրանք (թարգմանութիւնները -
Պ. Յ.) այլոց թւում մնացին իմ իրերի ու ծառաների մօտ, եւ երբ
նրանցից մէկն ուզեց ինչ-որ բան բերել ինձ այնտեղ, որտեղ ես
բանտարկուած էի, եւ չկարողացաւ տեղ հասնել, թողեց դրանք իմ
բարեկամի մօտ...։ Ի դէպ, Յովհաննէս Բարթուղիմէոսի բուն ձե-
ռագիրը այլոց թւում ես ետ ստացալ այն ազնիւ մարդուց, որի
մօտ դրանք ի սկզբանէ թողել էր իմ ծառան»⁴³ (ընդգծումները
մերն են - Պ. Յ.)։ Հետեւաբար Շրումպֆի⁴⁴, Լէոլի⁴⁵ եւ այլոց
պնդումները, թէ՛ այդ բանտարկութեան ժամանակ էլ նա (Բրեն-
նէրը - Պ. Յ.) թարգմանեց Խորենացու համառօտագրութիւնը լա-
տիներէնի, մեղմ ասած, որեւէ հիմք չունեն։ Քանզի, ինչպէս տե-
սանք, Բրեննէրի բոլոր ձեռագրերը գտնուում էին նրա մի «բարե-
կամի» մօտ։ Ահա այդ ձեռագրերն են, որ Ստոկհոլմ վերադառնա-
լուց յետոյ, ինչպէս յտակօրէն շեշտում է Բրեննէրը, աստուածա-
բանութեան դոկտոր էրիկ Բենցէլի, «յորդորների շնորհիւ շատ
համառօտ ծանօթագրութիւններով եւ հոգացի հրատարակել»⁴⁶։
Այս բոլորից յետոյ մնում է տարակուսել, թէ ինչու Ռորերտ Խա-
չատրեանը եւ նրա հետեւողութեամբ է. Յակոբեանը էրիկ Բենցէ-
լին համարում են Խորենացու թարգմանիչներից մէկը. «Բրեննէրն
ու Բենցէլը առաջինն իրականացրին Մովսէս Խորենացու Հայոց
պատմութեան լատիներէն թարգմանութիւնը»⁴⁷։ Անհասկանալի է։
Մինչդեռ գրքի, "I nitio non..." բառերով սկսուող փոքրիկ առա-
ջաբանում իրեն "Tui Studiosissimus" յորջորջող Բրեննէրը, աւելի
քան յստակ, Բենցէլին համարում է սոսկ իր հովանաւորեալը եւ
ուրիշ ոչինչ։

Միւս թիւրիմացութիւնը, որ երբեմն-երբեմն արտայայտուել
է Խորենացիագիտութեան մէջ այն է, որ իբր բրեննէրեան հրա-

տարակույթիւնը խորենացու Պատմութեան լատիներէն ամբողջական թարգմանութիւնն է, ինչպէս օրինակ գրում են Հայկական Հանրագիտարանի հեղինակները. «Բրեննէրն առաջինն է, որ ամբողջութեամբ (sic) լատիներէնի է թարգմանել Մովսէս խորենացու «Հայոց պատմութիւնը» ծանօթագրութիւններով»⁴⁸: Իրականում խորենացու լատիներէն այս առաջին հրատարակութիւնը, ինչպէս արդէն նշուել է, համառօտագրուած թարգմանութիւն է: Դա լստակ ակներեւ է նախ գրքի խորագրից՝ «Հայերի եւ Պարթեւների ծագման եւ թագաւորների մասին: Հայ Մովսէսի տեղեկութիւնների համառօտութիւն» (Epitome commentariorum Moysis Armeni de origine et regibus Aemenorum et parthorum): Համեմատութիւնները ցոյց են տալիս, որ թարգմանիչը (կամ թարգմանիչները) համառօտել են խորենացու Պատմութեան Առաջին գիրքը Գ. Գլխից մինչեւ իե. գլուխը⁴⁹ եւ Երկրորդ գիրքն ամբողջութեամբ⁵⁰: Երրորդ գրքին չանդրադառնալը, թարգմանիչները վերագրում են ժամանակի սղութեանը, հաւաստելով, թէ յետագայում կը կատարեն նաեւ այդ բաժնի թարգմանութիւնը⁵¹: Համառօտագրութիւնները կատարուած են խիստ զգուշութեամբ ու ճշակով, տրուած են գլուխների հիմնական բովանդակութիւնը, իսկ որոշ բաժիններ բերում են ամբողջական, տողացի թարգմանութիւններով, ինչպէս օրինակ Հայոց Վաղարշակ թագաւորի թուղթը, կամ Արգարի թղթերը եւլն: Թէեւ սոյն թարգմանութիւնը ամբողջական ու անգամ հատուածական չէ, այնուհանդերձ, Բրեննէրը չափազանց պատասխանատուութեամբ է ծանօթագրել համառօտագրութեան (Note ad commentariolum de origine Armenorum) ուշադրութեան արժանի իւրաքանչիւր հատուած կամ անձնանուն, տեղավայր, թուական կամ իրադարձութիւն⁵²: Բրեննէրի շատ ծանօթագրութիւններ ունեն գիտական անուրանելի արժէք եւ վկայում են դրանց հեղինակի խորը եւ բազմակողմանի գիտելիքների, հին եւ վաղ միջնադարեան Հայաստանի, Անդրկովկասի երկրների պատմութեան եւ պատմական աշխարհագրութեան նրա քաջատեղեկութեան մասին:

Ծանօթագրութիւնների մանրամասն վերլուծութիւնը թողնելով լարմար ալլ առիթի, միայն նշենք, որ սրանով Բրեննէրը եւրոպայում առաջինը դրեց խորենացու եւ նրա անմահ ստեղծագործութեան գիտական ուսումնասիրութեան հիմնաքարը: Հենրիկոս Բրեննէրը եւրոպական առաջին խորենացիագէտն է, իսկ Յովհաննէս Բարթոլոմէոսը՝ խորենացու առաջին թարգմանիչը:

Այսպիսով, ամփոփելով մեր ուսումնասիրութեան արդիւնքները, յանգեցինք հետեւեալ եզրակացութիւններին.

ա. Խորենացու Պատմութեան լատիներէն առաջին թարգմանիչը ոչ թէ Հենրիկոս Բրեննէրն է, այլ Յովհաննէս Բարթոլղիմէոսը:

բ. Բրեննէրը մասամբ է միայն օգնել թարգմանութեան աշխատանքներին, սակայն ամբողջութեամբ նրա գրչին են պատկանում ծանօթագրութիւնները:

գ. Խորենացու Պատմութեան թարգմանութիւնը աւարտել է Սպահանում 1699ին:

դ. Բրեննէրը բանտարկութեան շրջանում (1700-1721) չի գրադրել Խորենացու Պատմութեան թարգմանութեամբ, իսկ Յովհաննէս Բարթոլղիմէոսը երբեք չի եղել նրա բանտակիցը:

ե. էրիկ Բենցէլը որեւէ մասնակցութիւն չի ունեցել Պատմութեան թարգմանութեանը, այլ միայն յորդորել է այն տպագրել:

զ. Բրեննէրեան հրատարակութիւնը Խորենացու Պատմութեան ոչ թէ ամբողջական լատիներէն թարգմանութիւնն է, այլ միայն առաջին երկու գրքերի համառօտագրութիւնը:

է. Բրեննէրի հրատարակութիւնը լոյս է տեսել ոչ թէ 1733ին, այլ՝ 1723ին:

Վերոնշուածը արձակում է վաղեմութեան ժամկէտը վաղուց կորցրած թիւրիմացութիւնների այն ամբողջ կծիկը, որ կար խորենացիագիտութեան այս մարզում: Ջրացայտուած են մնում միայն առանձին կէտեր, ինչպէս օրինակ Բարթոլղիմէոսի անձնաւորութեան հետ կապուած հարցերը, որոնց լուծումը ապագայի խնդիր է:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ազգաբանութիւն տոհմին Յարեթեան, Եօրինցեալ ի Մովսիսէ Խորենացու, (յեռմեծ Վարդապետ, եւ յոգնեալստ Քերթողահօրէ, ի լոյս ածեալ՝ տպիւք եւ ծախիւք Թօմայ Վանանդեցու, Յամատէրօղամի, 1695:

² Մասնաւորապէս՝ Վիստոնեան թարգմանութիւնը՝ Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae, Londini, 1736:

³ Խորենացու եւրոպական առաջին արձագանգներն ու գնահատականները՝ Մաթիւրէն Վէյսիէ Լա Գրոզի (La Groze) նամակներում՝ Thesaurus epistolicus Lacrozianus, t. 1-3, Leipzig, 1762-1764:

⁴ Բրեննէրի մասին առանձին ակնարկներ տես՝ V. Langlois, Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. 2, Paris, 1869, էջ 51-52. Կիւստաւ Առոթ Շրումպֆ, Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար), Թարգմ. եւ լրց. Հ. Գարեգին Զարբանալիանի, Վենետիկ, 1895. Հ. Գարեգին Զարբանալիան, Պատմութիւն հայ դպրութեան, Վենետիկ, 1897,

էջ 372-373. Լէօ, «Հայոց պատմութիւն», Երկերի ժողովածու, երրորդ հատոր, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 588. Ա. Աբեղեան, «Վկանդինաւեան հայագէտներ», Համագգային տարեգիրք, Ա. տարի, Գահիրէ, 1936, էջ 248-254. Թ. Հիսալեան, «Հայերէն լեզուի մուտքը եւրոպական ուստաններէն ներս», Աթոս, ամսագիր, Պէլլուսթ, 1955 (11րդ տարի), Թիւ 2 (73), Փետրուար, էջ 61-62. Պ. Հ. Թովհանիսեան, Մոսկւա Խորենացու մատենագիտութիւնը, Երևան, 1991, էջ 68. «Վատ» Հիշակ Հայաստանի, Բ. տարի, No. 6, 29 Նոյեմբերի, 1991, էջ 12 եւ ընդ.:

⁵ Հենրիկոս Բրեննէրի կենսագրական տուեանները քաղել ենք հետեւեալ հրատարակութիւններից՝ M. O. Celsius, *Bibliothecae Regiae Stockholmensis historia*, Stockholm, 1751, էջ 188; E. L. Hydrén, *Specimen historico-literarium de fatis literaturae Orientalis in Svecia*, Stockholm, 1755, էջ 33. *Nouvelle biographie Générale*, tome septième, Paris, 1855, էջ 322. K. V. Zetterstéen, «Henrich Brenner», *Svensk Biografisk lexikon*, sjätte bandet (6), Stockholm, 1926, էջ 214-217. Շնորհակալութեամբ յիշատակում ենք այն իրողութիւնը, որ շուեղերէն նիւթերի հայերէն թարգմանութիւնները ժամանակին մեզ էր տրամադրել շուեղաւ ծանօթ ազգային, ողբացեալ Պետրոս Զարգարեանը:

⁶ *De hebdomade feriata ex institutis gentium dissertatio philosophica*, Stockholm, 1691, 50 էջ:

⁷ *Ded mangkulturella Sverige*, red. J. Svanberg, H. Runblum, Stockholm, 1988, էջ 21:

⁸ *Epitome commentariorum Moysis Armeni de origine et regibus Armenorum et Parthorum*, Stockholmiae, 1723, էջ 92: Հենրիկոս Բրեննէրի լատիներէն նամակը էրէկ Բենցէլին «Վատթեամբ հայերէն է թարգմանել ծանօթագրել եւ հրատարակել բանասիրութեան թեկնածու Գոհար Մուրադեանը («Ուշ միջնադարի շուեղ հեղինակը կովկասի եւ Ռուսաստանի ժողովուրդների մասին», *Իրան-Նամէ*, 1995, Թիւ 6-1996, Թիւ 1 (16-17), էջ 22-29): Բողոքածու մէջբերումները կատարուած են սոյն թարգմանութիւնից:

⁹ Մուրադեան, էջ 23:

¹⁰ Ի դէպ, հետաքրքրութիւնից գուրկ չէ ան, որ հուց ի վեր «հայկական» յորջորջուող այս ճանապարհով է, որ հայ առաջին առեւտրականները թափանցեցին Շուեղիա (ժՁ. դար): Մեզ հետաքրքրող ժամանակներին է վերաբերում հայ-շուեղական առեւտրա-տնտեսական պայմանագրի կնքումը (1688), որի համաձայն Նոր Զուղայի առեւտրականները պէտք է մետաքս ներմուծէին Շուեղիա 1696ին հայերը Շուեղիա են հասցրել 1794 փութ, իսկ 1697ին՝ 873 փութ մետաքս (Ա. Բախչինեան, *Հայ-շուեղական առեւտրութիւնները*, Ուփսալա, 1997, էջ 6): Հայ-շուեղական առեւտրա-տնտեսական կապերի մասին տես նաեւ՝ Վ. Բալլերոզեան, *Համայնաբարձային առեւտուրը եւ իրանահայութիւնը 17րդ դարում*, Թեհրան 1996, էջ 138-193:

¹¹ Zetterstéen, էջ 216:

¹² Մուրադեան, էջ 23:

¹³ Տատիշչեւի եւ Բրեննէրի յարաբերութիւնների մասին մանրամասն տես հետեւեալ հրատարակութիւնները՝ P. Pekarskaia, «Novie izvestiia o V. N. Tatishcheva» [Նոր տեղեկութիւններ Վ. Ն. Տատիշչեւի մասին], *Zapisi imperatorskogo akademii nauk*,

- հաս. 4, 1864, էջ 15. N. Popov, *Uchenie I literaturnie trudi Tatishceva* [Տատիշչևի գիտական և գրական աշխատանքները], Ս. Պետերբուրգ, 1866, էջ 8. A. I. Iukht, "Iz nasledia V. N. Tatishceva" [Վ. Ն. Տատիշչևի ժառանգութիւնից], *Istoriia I istoriki, Մոսկուա*, 1975, էջ 298-299.
- ¹⁴ Zettersteen, էջ 215.
- ¹⁵ Նոյն, էջ 214.
- ¹⁶ Նոյն, էջ 215.
- ¹⁷ Բրեննէրին նուիրուած մեր ակնարկում սխալմամբ տպագրուել է 1723 (տես Պ. Եովհաննիսեան, էջ 68), չմտն.՝ *Հնչակ Հայաստանի*, 29 Նոյեմբերի 1991, էջ 12.
- ¹⁸ "Unterthäniges memorial betreffend die letzte Kriegs-Expedition des Czaaren wieder Persien. Präsentire im Kgl. schwedischen Canteley-Collegio an. 1722", J. G. Rabener, *Leben Petri des Ersten und Grossen*, Leipzig, 1725, էջ 711-719.
- ¹⁹ "Dessutom utdrag ur ett brev till Elias Brenner", *Den sv. Mercurius*, nov. (11), Stockholm, 1757, էջ 568-570; "Och Ad patrelem Elias Brennerum epistola, an. 1699 in Asia ad Montem Caucasum scripta", *Nova lit. maris Balthici et Septentrionalis*, 1700, էջ 370-372.
- ²⁰ P. J. von Strahlenberg, *Das nord-und ostliche theil von Europa und Asia... in einer historisch-geographischen beschreibung... vorgest. tellt*, Stockholm, 1730, էջ 71. չմտն.՝ *Nouvelle biographie Générale*, t. Septieme, էջ 322.
- ²¹ Aug. Strindberg, "Philipp Johann von Strahlenberg och hans karta öfver Asien", *Sv. Sällskapet f. antropol o. geogr., Geogr. Sekt. Tidskr.*, 1879, No.6.
- ²² *Epitome commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armenorum et Parthorum item series principum Iberiae et Georgiae, cum notis et observationibus Henrici Brenneri*, Stockholmiae. Anno MDCCXXIII (1723): Սուրբ գիրքը, բացի Մովսէս Խորենացու Պատմութեան լատիներէն համառոտագրուած Թարգմանութիւնից և ծանոթագրութիւններից, պարունակում է նաեւ հետեւեալ հատուածները՝ "Series regum sive principum Iberiae" (էջ 27-42), "Index conventuum et ecclesiarum" (էջ 43-47), "Note ad seriem principum Georgiae et Iberiae" (էջ 75-90) և երկու նամակներ (Եովհաննէս Բարթոլոմէոսի 11 Սեպտեմբերի 1699 թուակիր նամակն ուղղուած Բրեննէրին և վերջինիս 8 Հոկտեմբերի 1723 թուակիր նամակն ուղղուած Բենցէլին, էջ 91-108): Ամբողջ գիրքն ունի ընդամէնը 108 էջ.
- ²³ *Acta eruditorum Lipsiensium ab an. 1682, 1724*, t. 43, էջ 436-439. նաեւ՝ *Acta Literaria Sueciae*, 1727, էջ 457 և ըն.
- ²⁴ R. G. Khachatryan, "K nasledii V. N. Tatishceva" [Վ. Ն. Տատիշչևի գիտական ժառանգութեան շուրջ], *Հրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 1976, No. 3. չմտն. նաեւ նոյնի *Russkaia istoricheskaja misl I Armeniia (XVII-nachalo XIXvv.)* [Ռուսական պատմական միտքը և Հայաստանը, (17-18րդ դարի սկիզբ)], Երեւան, 1987, էջ 226.
- ²⁵ F. Z. Bauer, *Geografiia rosiiskai* [Ռուսաստանեան աշխարհագրութիւն], Ս. Պետերբուրգ, 1767, էջ 10:
- ²⁶ I. M. Stritter, *Meschtsoslov istoricheskii I geograficheskii* [Տոմար պատմական և աշխարհագրական], Ս. Պետերբուրգ, 1776, էջ 97.

- ²⁷ Հ. Միքայել վրդ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ
ցամ տեառն 1784, հատ. Ա. Վենետիկ, 1784, էջ 13:
- ²⁸ Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւն, ներածութիւն եւ ծա-
նոթագրութիւններ Դովտոր Ստ. Մալխասեանի, Երեւան, 1940, էջ XC:
- ²⁹ Շրումաֆֆ, էջ 46:
- ³⁰ Մանաւորապէս տես Langlois, էջ 51. «Հայ պատմագրների երկաւիրութեանց ցու-
ցակը» (յաւելուած Պրոֆ. Բ. Պատկանեանի «Համառօտ տեսութիւն Հայ պատմակ.
գրականութեան» յօդուածին), Փորձ, Չորրորդ տարի, Եռնուար, Տփլիս, No.1,
1880, էջ 10. Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, աշխարհաբար Թարգմա-
նեց եւ լուսարանեց Խորեն եպիսկ. Ստեփանէ, (Հիմնովին սրբագրուած եւ բարե-
փոխուած Բ. տպագրութիւն), Ս. Պետերբուրգ, 1897, էջ 2. Պ. Ֆեթթէր, Հայկա-
կան աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆեթթէրի, ի մի ամփոփուած եւ Թարգ-
մանուած հանդերձ ծանոթագրութեամբք ի Հ. Յակովբայ վ. Տաշեան, Վիեննա
1895, էջ 104. Հ. Գարեգին Զարբհանալեան, Հայկական մատենագիտութիւն (Այ-
բուքեական ցուցակ տպագրութեան գիւտէն մինչեւ առ մեզ եղած հայերէն հրա-
տարակութեանց), Վենետիկ, 1883, էջ 270. Մովսիսի Խորենացեոյ Պատմութիւն
Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփլիս, 1913, էջ Ծ.
Հ. Արսէն Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան
հայ կեանքի, հատ. 1, Վենետիկ, 1909-1912, սխալակ 2053. Ստ. Մալխասեան, էջ
XC. Սրբուհի Հայրապետեան, Հայոց հին եւ միջնադարեան գրականութեան
պատմութիւն, Անթիլիաս, 1888, էջ 199. Հ. Խաչատրեան, Հանրագիտակ օրացոյց,
Երեւան, 1989, էջ 58. "Inventaire des sources arméniennes sur l'histoire
Balkanique", D'après le catalogue des manuscrits arméniens de la congrégation des
méchitaristes-Vienne. Inventaire par Agop Ormandjan avec le concours de Raïfa
Zaïmova, Red. Prof. V. Tapkova-Zaïmova, Sofia, Centre international d'information
sur les sources de L'Histoire Balkanique et Méditerranéenne: "Cibal", 1980, էջ 39:
- ³¹ Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, Translation and commentary of the
literary sources by Robert W. Thomson, Cambridge, 1978, էջ 7:
- ³² Ա. Սարճալեան, Հայկական մատենագիտութիւն, ամբողջութեամբ վերանայուած եւ
զգալիորէն աւելացուած նոր հրատարակութիւն, Երեւան, 1969, էջ 60, 101:
- ³³ Langlois, էջ 51-52:
- ³⁴ Մանաւորապէս՝ Խորեն Ստեփանէ, էջ հա-հր:
- ³⁵ Annie et Jean-Pierre Mahé, *Histoire de L'Arménie par Moïse de Khorène*, Callimard,
1993, էջ 16:
- ³⁶ P. Vetter, *Moses von Choren*, տես՝ Nirschl, *Patrologie und Patristik*, Mainz, 1883,
Bd. III, պար. 245-247. Հմմտ.՝ Ֆեթթէր, էջ 104:
- ³⁷ Զարբհանալեան, Հայ հին դպրութեան պատմութիւն, էջ 372-373:
- ³⁸ Epitome, էջ 91-92. տես նաեւ նամակի հայերէն Թարգմանութիւնը եւ
ծանոթագրութիւնները՝ Մուրադեան, էջ 23:

- ³⁹ Epitome..., էջ 92. Հմմտ.՝ Մուրադեան, էջ 23.
- ⁴⁰ Aspahani d. 20. Aprilis, 1699, էջ 23. Հմմտ. նաև էջ 43.
- ⁴¹ Մուրադեան, էջ 23:
- ⁴² Նոյն
- ⁴³ Նոյն
- ⁴⁴ Շրումաք, էջ 45-46. Հմմտ.՝ Զարբհանալեան, Հայ հին ..., էջ 372.
- ⁴⁵ Լէօ, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, գիրք երկրորդ, էջ 588.
- ⁴⁶ Մուրադեան, էջ 23:
- ⁴⁷ R. Khachatryan, *Russkaia istoricheskaia misl*, էջ 13. Հմմտ.՝ E. A. Akopian, *Armenovedenie v Rosii* [Հայագիտութիւնը Ռուսաստանում], Երևան, 1988, էջ 37.
- ⁴⁸ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատ. 2, Երևան, 1976, էջ 560. Հմմտ.՝ Հայկական համալսարան հանրագիտարան, հատ. 1, Երևան, 1990, էջ 567.
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 1-12: Համապատասխանում է Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց քննական բնագրի (1913) 17-74րդ էջերին:
- ⁵⁰ Նոյն, էջ 12-23: Համապատասխանում է Խորենացու 1913 թուականի քննական բնագրի 101-250րդ էջերին:
- ⁵¹ Նոյն, էջ 23:
- ⁵² Նոյն, էջ 49-74:

HENRIC BRENNER AND
THE FIRST ABRIDGED LATIN TRANSLATION OF
MOVSÉS KHORENATSI'S
HISTORY OF THE ARMENIANS
(Summary)

PETROS HOVHANNISSIAN

The author sheds light on a long-standing uncertainty pertaining to the first translation and publication of Movses Khorenatsi's *History of the Armenians* and rectifies a number of misconceptions regarding the details of this translation and its publication.

Through solid proofs, the author concludes that:

- a) The first Latin translation of Khorentsi's *History* was done by a Dominican monk, Joannes Bartholomeus, and not by the Swede Henric Brenner (1669-1732).
- b) Brenner assisted in Bartholomeus' work; all the annotations of the translation are his.
- c) The translation finished in Isfahan in 1699.
- d) While in a Russian prison, Brenner did not work on Khorenatsi's *History*; Bartholomeus was never his cell-mate in prison.
- e) Dr. Eric Benzell, the chief librarian of Uppsala University, did not participate in the translation effort, except for suggesting its publication.
- f) This Latin edition is not a complete translation of the whole *History*, but an abridged version of Books I & II of the *History*.
- g) It was published in 1723 and not in 1733.

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ԺԵ. ՊԱՊԸ ԵՒ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

ԶԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հայոց վրայ՝ Համաշխարհային Ա. պատերազմի ընթացքին գործադրուած ցեղասպանութիւնը այնքան ահաւոր եւ մեծ տարողութեամբ էր որ հակառակ Օսմանեան Թուրքիոյ ուրացումին ու անոր դաշնակիցներուն՝ իրենց հանրային կարծիքին առջեւ եղեւ նը «մեղմացներու գէթ սկզբնական շրջանին կատարուած ջանքերուն, լայն տարածում գտաւ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ, ուր ժողովուրդը սկիզբը հատուկնստ երեւցող ապա անընդհատ ու տակաւ բազմացող սարսափազդու իրողութեանց լրատուութեան իրագեկ դարձաւ: Համընդհանուր ընդվզումի եւ դատապարտութեան ալիք մը բարձրացաւ հանրային կարծիքին մէջ:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. 7 Ապրիլ 1915ին հեռագիրերով դիմած էր ԱՄՆի նախագահ Ուիլսոնին, Իտալիոյ Թագաւոր Վիկտոր Էմմանուէլին, Ռուսիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Սերէէյ Սազոնովին, Անգլիոյ ծորճ Ե. Թագաւորին, Ֆրանսայի նախագահին, որպէսզի ցոյց տան «իւր(եանց) պաշտպանութիւնը հայ ազգին՝ իրենց դեպքանների միջոցով չէզոք պետութեանց վրայ ազդելով առաջն առնելու Տաճկահայաստանում կատարուող անգթութիւնների, սխտեմաթիք կոտորածի եւ կազմակերպուած թուրք-քրտական անբուժանների»:

Թէեւ Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմէ վատիկանի կատարուած դիմումի մը չհանդիպեցանք, վատիկան եւս մասնակից եղած է չէզոք պետութիւններէն ոմանց կատարած միջամտութիւններուն: Վատիկան Կ. Պոլսոյ մէջ ունէր պապական նուիրակ մը՝ Անճելօ Մարիա Տոլէի գերապայծառը, որ վատիկանը տեղեակ կը պահէր Օսմանեան կայսրութեան եղելութիւններէն, որոնց շարքին՝ այդ շրջանին ականյալ գործընթացի մէջ եղող հայոց դէմ գործադրուած եղեւնէն: Հայոց տեղահանութիւններն ու ջարդերը «խորունկ վիշտ» պատճառած էին Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին: Վատիկանի հրահանգով Տոլէի գերապայծառը ուղղակիօրէն կոչ ըրած էր գերմանական եւ աւստրիական դեսպանատուներուն եւ Օսմանեան կառավարութեան՝ դադրեցնելու հայոց «բարբարոս հալածանքը»: Արդիւնքը եղած էր շարունակական խոստումներ գերմանական դեսպանատան եւ Բարձրագոյն դրան կողմէ, բայց գործնականին մէջ Օսմանեան կառավարութիւնը շարունակած էր

հայոց նկատմամբ իր դաժան ծրագիրը³։ Ի վերջոյ, պապական նը-
ւիրակը համոզուած էր թէ գերմանական եւ աւստրիական ղեսպա-
նատուններուն իր դիմումները «անօգուտ» էին եւ թէ Օսմանեան
մեծ եպարքոսն ու Արտաքին Գործոց նախարարը ոչ մէկ ազդեցու-
թիւն ունէին Օսմանեան դաշլիճին կամ Թալաթի, էնվէր եւ Ճե-
մալ եռապետութեան վրայ։ Տոլչի նաեւ Վատիկանի կը տեղեկագը-
րէր թէ Թրքական ներքին տեղական իշխանութեանց խիստ հրա-
հանգներ տրուած էին հայոց նկատմամբ ու երբ այս հրահանգնե-
րը գործադրուէին, անոնք կը հաւաստէին թէ եղածէն անտեղեակ
էին⁴։

Մինչ այդ Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը, 28 Յուլիս 1915ին Հա-
մաշխարհային Ա. պատերազմին մասնակից ժողովուրդներուն եւ
իրենց ղեկավարներուն կողմէր Ըրած էր ուժի չարաչահութեան եւ
ճնշումի ամէն միջոցի վերջ դնելու⁵։ Պոլսոյ մէջ հրատարակուող
Իթթիհատի Հիշալը արձէր թերթը իր 15 Սեպտեմբեր 1915ի թի-
ւով տուած էր պապին կոչը Կ. Պոլսոյ լատին համայնքային տեղա-
կաւորին մէջ լոյս տեսած ժամանակամիջոցին⁶։ Իթթիհատական
ղեկավարները գիտնալով հանդերձ թէ պապին կոչը նաեւ կը վե-
րաբերէր իրենց, չհասկնալ ձեւացուցած էին, կոչը հրատարակելով
այնպէս թէ իրենց բնաւ չէր վերաբերեր։

Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը 15 Սեպտեմբեր 1915 թուակիր ձեռա-
գիր նամակ մը գրած էր Օսմանեան Թուրքիոյ Մոհամմէտ Ե.
Սուլթանին⁶։

Ստորեւ կը ներկայացնենք այդ նամակը⁷։-

Նորին Վսեմափառութիւն

ՄԱՀՈՄԷԹ Ե.

Կայսր Օսմանցիներուն

Վսեմափառ Տէր

Մինչ Մեր սիրտը Վը բզքտուի ի տես ահարկու պատերազմին արհա-
ւիրքներուն, որոնց մէջ Եւրոպայի մեծ տէրութիւններուն հետ միտրուած է
նաեւ Ձեր վսեմաշուք Տէրութեան հզօր կայսրութիւնը, Մեզի կը հասնին
նաեւ սրտաճմիրկ հեծեճանքին արձագանգը ամբողջ ժողովուրդի մը, որ օս-
մանեան ընդարձակ հողատարածութեան վրայ աննկարագրելի տուայտանքի
ենթարկուած է։

Հայ Ազգը արդէն տեսաւ իր գաւակներէն շատերուն կախաղան բարձ-
րանալը իսկ ուրիշ շատ շատերուն, նաեւ բազմաթիւ եկեղեցականներուն,
անգամ եպիսկոպոսի, բանտարկութեան եւ աքսորին ենթարկուելը։ Իսկ այժմ
Մեզ կը տեղեկացնեն թէ, գիւղերու եւ քաղաքներու ամբողջ բնակչութիւնը
հարկադրանքի տակ իրենց տունները կը լքեն եւ անասելի զրկումներով եւ

չարհարանքով՝ հեռաւոր կեդրոնացման վայրեր կը տեղափոխուին, ուր հոգեկան անձկութիւններէն զատ, ենթարկուած են լիտին թշուառութեան գրկանքներուն եւ մինչեւ իսկ անօթութեան տուալտանքներուն:

Մենք հաւատացողն ենք, տէ՛ր Արքայ, թէ նման ծայրայեղութիւնները Ձեր վսեմափառ կառավարութեան կամքին հակառակ կը գործուին: Ուստի վստահութեամբ կը դիմենք Ձեր վսեմութեան եւ ջերմօրէն կը յորդորենք Ձեզ որպէսզի հաճիք Ձեր վեհանձն մեծաարտութեամբ գթալ եւ միջամտել ի նպաստ ժողովուրդի մը որ իր դաւանած կրօնին պօրութեամբ իսկ Ձեր վսեմաշուք անձին հանդէպ հաւատարմութիւն կը պարտի: Եթէ Հայոց մէջ դաւաճաններ կամ ուրիշ ոճիրով յանցապարտներ կը գտնուին, թող անոնք օրէնքի համաձայն դատուին եւ պատժուին: Բայց Ձեր վսեմութիւնը, որ արդարութեան հանդէպ բարձր զգացումներ կը տածէ, թող թոյլ չտայ որ անմեղներ ալ պատիժի զոհ դառնան: Թող մոլորածներուն վրայ անգամ Ձեր վեհապետական ներողամտութիւնը իջնէ եւ Ձեր վեհափառութիւնը խաղաղութեան եւ ներումի իր աղերսուած եւ հօր խօսքը արտասանէ: Հայ Ազգը, այսպէս, բռնութիւններուն եւ վրիժառութեան դէմ ինքզինք ապահովուած զգալով պիտի օրհնէ իր Պաշտպանին օգոստափառ անունը:

Այս քաղցր յօտով, Ձերդ վսեմութիւն, հաճեցէք ընդունիլ նաեւ Մեր յաւագոյն մաղթանքները արեւշատութեան եւ բարգաւաճման, եւ Ձեր ժողովուրդներուն երջանկութեան:

Վատիկանի Աթոռէն, 10 Սեպտեմբեր 1915

ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍ ԺԵ.

5 Հոկտեմբեր 1915ին Տոլչի գերապայծառը ներկայացաւ Բարձրագոյն դրան քաղաքական գործերու Տնօրէնին եւ յայտնեց թէ պապին ստորագրութիւնը կրող նամակն ունէր յանձնելիք Սուլթան Մոհամմէտ Ե-ին: Տնօրէնը երբ իր հարցումով տեղեկացաւ թէ պապական նամակը հայոց ի նպաստ դիմում մըն էր, յայտնեց թէ այդ «աննպաստ տպաւորութիւն պիտի ձգէր կառավարութեան վրայ», աւելցնելով թէ ոչ մէկ գերիշխան պետական ղեկավար ըստ միջազգային օրէնքի իրաւունք ունէր ալ երկրի մը ներքին գործերուն միջամտելու: Ան նուիրակին ըսաւ թէ հայերը խաբած են պապը եւ թէ հայոց դէմ կիրարկուած միջոցառումները պաշտպանողական բնոյթ ունէին ճգմելու համար հայոց դաւադրութիւնը որ սպառնալիք էր՝ երբ Օսմանեան կայսրութեան գոյութիւնը վտանգուած էր: Նուիրակը ի պատասխան նշած էր թէ հայոց դէմ կիրարկուած ճնշիչ միջոցառումները, բարբարոսութիւններու մանրամասնութիւնները կայսրութեան սահմաններէն դուրս տարածուած էին եւ թէ պապը «անտարբեր [չէր կրնար մնալ] այս ոճիրներուն [նկատմամբ]»⁸:

Օսմանեան 1908ի սահմանադրութենէն ետք Թուրքիոյ Սուլթանին իշխանութիւնը սահմանափակուած էր: Իշխանութիւնը իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան, այսպէս կոչուած «Բրիտասարդ Թուրքերու» ձեռքն էր: Իթթիհատական ղեկավարները Տոլլի գերապայծառին միջոցաւ փոխանցուած պապին նամակը յապաղումով յանձնեցին հասցէատիրոջ՝ Նիւ Եորք Թայմզ թերթը իր 11 Հոկտեմբեր 1915ի թիւով կը հաղորդէր թէ Կ. Պոլսոյ մօտ պապական նուիրակ Գերապայծառ Տոլլի, Վատիկանին հայկական արհաւիրքներուն մասին տեղեկացուցած ըլլալով, Բենեդիկտոս պապը ձեռագիր նամակ մը գրած էր Սուլթանին՝ հայերուն խնայելու համար: Հեռագրալուրը ¹⁰ 10 Հոկտեմբերին Հռոմէն ղրկուած էր¹¹:

Իթթիհատական ղեկավարները շատ դառնութեամբ բողոքած էին Տոլլի գերապայծառին՝ այս պապական նամակին համար, ըսելով թէ անոր տուն տուողը սխալ կամ չափազանցուած տեղեկութիւններ էին եւ թէ պատերազմի ատեն չէին կրնար Անատոլիի խորերը հսկել, ու տարտամ խոստումներ ըրած էին վերապրողներու առընչութեամբ¹¹: Ըստ երեւոյթին Սուլթան Մոհամմէտ Ե.ին ալ դիւանակալական պատրուակներով ուշ փոխանցած էին նամակը, թերեւս միջազգային մամուլի մէջ լրատուութեան օրերուն:

Մեծն Բրիտանիան, իբրեւ դաշնակից պատերազմիկներէն գլխաւորը, մօտէն հետաքրքրուած էր իւրապատուկ շարժառիթով (յատկապէս պատերազմական քարոզչութեան գծով) Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին հայկական եղեռնին առընչութեամբ առած քայլերէն:

Անգլիոյ Ֆորէյն Օֆիսի արխիւներու մեր պրպտումներուն ընթացքին հետեւեալ երկու ուշագրաւ վերժանուած ծածկագիր հեռագիրներուն հանդիպեցանք, որոնք առընչուած են մեր նիւթին: Հեռագիրը Պր. Կրեկլըրիի կողմէ է, Վատիկանէն Լոնտոն ղրկուած 16 Հոկտեմբեր 1915ին եւ նոյն օրը թիւ 76 համարի տակ Լոնտոն ստացուած է: Պր. Կրեկլըրի բրիտանական պաշտօնատար մը ըլլալու է:

Ստորեւ երկու հեռագիրները լրիւ.-

Այս առտու հարց տուի պետական քարտուղար կարտինային թէ ինչ էր պապին գործարքը հայկական շարդերուն նկատմամբ:

Ան ըսաւ թէ կոստանդնուպոլսոյ պապական պատուիրակը դեռ Յուլիսին հրահանգ ստացած էր հարցը ուժգնօրէն վերառնելու եւ թէ Վատիկան բնաւ չէր դադրած զինք մղելու յաւելեալ հիգերու առընչութեամբ: Սակայն իր օրհները արժէտրուած չէին: Պապը ¹⁰ Սեպտեմբերին Սուլթանին հասցէագրած էր ձեռագիր նամակ մը, որուն ցարդ պատասխանը չէր ստաց-

լած. ան նաեւ գորաւոր դիմումներ կատարած էր գերման եւ աւստրո-հուն-գարական կառավարութիւններուն՝ ճնշում բանեցնելու Օսմանեան կառավարութեան վրայ որ ջարդերը դադարեցնեն:

Կարտինալը ուրախ պիտի ըլլար գիտնալու թէ Նորին Վեհափառութեան կառավարութիւնը կրնա՞ր որեւէ թելադրանքներ ընել Վատիկանի կողմէ աւելի ազդու գործարքի համար:

Յարդ առնուած գործարքը յաջաբոլոր հայերուն է՝ անկախ իրենց դաւանանքէն եւ ոչ միայն յաջա հայ կաթողիկէներուն¹²:

Ֆորէյն Օֆիսի մէջ Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործերու պատասխանատուներ, անշուշտ խորհրդածելէ ետք, հինգ օր անց, 21 Հոկտեմբեր 1915 ուշ գիշերին, թիւ 53 համարակիր հետեւեալ ծածկագիր հեռագիրը կը ղրկէին Վատիկան գտնուող Պր. Կրեկըրին:

Քու թիւ 76 հեռագիրը (16 Հոկտեմբերի)

Պապին ոչ մէկ գործարք առնել կրնամ թելադրել, բացի իր տեսակէտին հրապարակային արտայայտութենէն:

Դուք կրնաք, անշուշտ եթէ յարմար կը նկատէք, տալ ամէնէն պաշտօնական ապահովութիւնը, Նորին Վեհափառութեան կառավարութեան կողմէ, որ անոնք երբեք չեն դրդած կամ քաջալերած որեւէ հայկական ըմբոստութիւն թուրքերուն դէմ եւ մեր թշնամիներուն կողմէ այդ իմաստով կատարած բոլոր յայտարարութիւնները որեւէ հիմունքէ գուրկ են¹³:

21 Հոկտեմբեր 1915ին Նիւ Եորք Թայմզի մէջ երեւցած լրատուութիւն մը, որ հեռագիր մըն էր 20 Հոկտեմբերին Հռոմէն տրուած, կը յայտնէր թէ «Հայոց պատրիարքը պապին շնորհակալութիւն յայտնած էր թուրքիոյ հայերուն ի նպաստ իր միջամտութեան համար: Հռոմի մէջ կը կարծուէր թէ այս եղած էր պապին հեռագրին ունեցած դրական հետեւանքներուն շնորհիւ, այլ լապէս Հայոց պատրիարքը լուռ պիտի կենար»¹⁴: Յստակ չէ թէ թերթը որուն կ'ակնարկէ Հայոց պատրիարք ըսելով¹⁵:

Մոհամմէտ Ե. Սուլթանը բաւական ուշ, մանաւանդ Մեծ Եղեռնի ընթացքին կարեւոր հատուածին (Ապրիլ-Մեպտեմբեր 1915) աւարտէն ետք, պատասխանած է Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին նամակին, 10 Նոյեմբեր 1915ին, իթթիհատական ղեկավարներու՝ Գերապալծառ Տոլչիի փոխանցածին հետեւողականութեամբ¹⁶:

Սուլթան Մոհամմէտ Ե. Բեշատ իր նամակին մէջ նշած է թէ Վատիկան հասած տեղեկութիւնները հայոց մասին «համապատասխան չէին իրողութեանց», թէ հայերը պատերազմական վիճակը չահագործելով թշնամի բանակներու հետ կը գործակցէին եւ թշնամի կառավարութիւններէ քաջալերուած լեղափոխական շար-

Ժուժով մը դժուարացուցած էին կայսրութեան կացութիւնը եւ երկրին պաշտպանութիւնը։ Սուլթանը աւելցուցած էր թէ ամբողջ Անատոլուի տարածքին հայերը ընդհանուր ապստամբութիւն մը կազմակերպած ըլլալուն Օսմանեան իշխանութիւններուն համար անկարելի եղած էր զանազանել խաղաղասէր տարրերը խանգարիչներէն եւ թէ կառավարութիւնը ռազմաճակատի շրջանի հայերը տեղահանած էր մղուելով կայսրութեան գերագոյն շահերէն։ Սուլթանը եզրափակած էր իր պատասխանը նշելով թէ ինք «հայրական հոգածութիւն» ունէր իր հպատակներուն հանդէպ առանց խտրութեան ցեղի եւ կրօնի¹⁷։

Ինչպէս կը տեսնուի Սուլթանին պատասխանէն, գրուածները իրականութեան չէին համապատասխաներ։ Թերեւս իթթիհատական ղեկավարները այդպէս հաւատացուցած էին Սուլթանին եւ կամ ան գիտակցօրէն պապին կը ջանար թրքական ծանօթ լանկերգերը կրկնել իթթիհատական նախարարներու թելադրանքով։

Ամէն պարագայի, Սուլթանը իթթիհատի ձեռքին գործիք էր։ Այս մասին 1913էն 1922 Պոլսոյ հայոց պատրիարք Զաւէն Արք. Տէր Եղիայիան իր պատրիարքական յուշերուն մէջ կը գրէ. «Սուլթան Րեշատ արդէն խամաճիկ մըն էր, մինչեւ իրիկուն գինով... Իթթիհատը առանց անոր լուր տալու ամէն բան կ'ընէր, շատ անգամ նոյնիսկ անոր ստորագրութիւնը դնելով։ Ինծի կը հաւաստէին թէ երբոր ոեւէ գրութիւն իրեն կը ներկայացուէր ստորագրելու համար, կը հարցնէր թէ «Իթթիհատը լուր ունի՞ ասկէ» եւ երբ իրեն կ'ըսուէր թէ անոր հաւանութեամբ գրուած է, անվարան կ'ստորագրէր, շատ անգամ առանց նոյնիսկ կարդալու»¹⁸։

Պապը իր Կ. Պոլիս գտնուող նուիրակին միջոցաւ որ կապ ունէր երկրի ներսերը գործող օտարազգի կաթողիկէ կղերականներու (որոնց մէջ գերմանացիներ ալ կային), լաւատեղեակ էր անցուղարձերուն ու գործադրուող եղեռնին։ Տոլչի Վատիկանի տեղեկացուցած էր թէ հայերը «որեւէ յեղափոխութեան չեն մասնակցած»¹⁹։ Միւս կողմէ ակներեւ էր թէ բացի Կ. Պոլսէն եւ հատուկօրէն քանի մը բնակավայրերէ, ռազմական ճակատներուն առընչութիւն չունեցող շրջաններու հայութիւնն ալ տարագրուած էր։

Բենեդիկտոս ԺԵ-ի նամակը հասած էր Մեծ Եղեռնի ընթացքի կարեւորագոյն հատուածի աւարտէն ետք եւ ազդեցութիւն ունեցած չէր իթթիհատական ղեկավարութեան հայաստան քաղաքականութեան վրայ։ Ըստ Տոլչի գերապաշտօնի Վատիկանի ըրած տեղեկատուութեան, պապական նամակը թրքական կառավարութեան համար եղած էր «շատ դառն, անմարսելի դեղահատ մը»²⁰։

Պապը իբր հռոմէական կաթողիկէ եկեղեցւոյ պետ, բարոյական մեծ կշիռ ունէր միջազգային հանրային կարծիքին մօտ:

Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը չգոհանալով Սուլթանէն ստացուած պատասխանէն, հրապարակայնօրէն իր տեսակէտերը պարզեց, այս ձեւով ընդառաջելով Մեծն Բրիտանիոյ փափաքին:

Պապը 6 Դեկտեմբեր 1915ին Վատիկանի մէջ տեղի ունեցած իր եւ կարտինալներու եկեղեցական ժողովին յայտարարեց թէ տանձնեց ամիսներէ ի վեր հակառակ կատարուած աւերին եւ հոգիներու մէջ աճող խաղաղութեան փափաքին, որուն ընթացքին ինք իր միջոցներուն ամէն ուժը գործածած էր՝ աղետալի պատերազմը կը շարունակուէր եւ «նոյն ժամանակը անբախտ հայ ժողովուրդը գրեթէ ամբողջութեամբ կը բնաջնջուէր» (dum miserrima Armeniorum gens prope ad interitum adducitur)²¹:

9 Դեկտեմբեր 1915ին Նիւ Եորք Թայմզ կը հաղորդէր թէ պապէն պիտի խնդրուի Գերմանիոյ Վիլհելմ Քայզըրին նոր կոչ մը ընել:

Բրիտանական Հայկական Կոմիտէի անդամներէն Թ. Օ՛Քան-նըր, 20 Նոյեմբերին յայտնեց թէ Անգլիոյ պետական քարտուղարը՝ Լորտ Ռոպըրթ Սեսիլ խորհրդարանին մէջ յայտարարած էր թէ մարդկութիւնը երախտապարտ էր պապին իր արդէն իսկ առած քայլերուն համար, եւ թէ հասկցած էր թէ պապը ուղղակի կոչ պիտի ընէր Քայզէրին ի չաւելումն Թուրքիոյ Սուլթանին իր ըրած կոչին²²: Անկախ պապին նախապէս նշուած դիմումներէն, Գերմանիոյ եւ Աւստրո-Հունգարիոյ կառավարութիւններուն, Քայզէրին կատարուած հրապարակային դիմումի մը ծանօթ չենք:

Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը աւստրիացի պատուիրակ մը ղրկեց Սուլթան Մոհամէտ Ե.ին, որ առիթը ունեցաւ Սուլթանին ներկայանալու. վերջինիս կողքին երիտթուրք թարգման մը կար: Պապը Սուլթանէն խնդրեց վերջ դնել հայոց դէմ գործադրուած եղեռնին, բայց Սուլթանը խուսափեցաւ պատասխան մը տալէ եւ ըստ աւստրիացի պատուիրակին «ոչ մէկ նշան ցոյց տուած էր հարցը հասկնալու»²³:

7 Օգոստոս 1917ին, Բենեդիկտոս ԺԵ. պապը դիմեց Համաշխարհային Ա. պատերազմին մասնակից կողմերուն՝ խաղաղութեան վերահաստատումին համար: Պապը խաղաղութեան հասնելու համար հինգ պայմաններ առաջադրեց: Անոնցմէ մէկուն մէջ ան կը ճշդէր թէ «ուղղամտութեան եւ արդարասիրութեան միեւնոյն Ոգին պիտի կարգադրէ բոլոր ուրիշ հողային եւ քաղաքական խընդիրները, այսինքն՝ Հայաստանին վերահաստատման, պալքանեան պետութեանց, Փոլոնիոյ նախկին թագաւորութեան մաս կազմող

երկիրներու վերաբերեալ հարցերը, որոնց պատմական տոհմիկ աւանդութիւնները եւ մասնաւորապէս ներկայ պատերազմին ընթացքին կրած տառապանքները պէտք են, իրաւամբ, իրենց վրայ հրաւիրել ազգերու համակրութիւնը»²⁴։

Մինչ Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին նախկին դիմումները մարդասիրական հիմք ունէին, այս վերջին յայտարարութիւնը արդէն քաղաքական բնոյթ ունէր։ Պապը կոչ կ'ընէր պատերազմի ելքը տակաւին անորոշ շրջանին՝ վերահաստատել Հայաստանի պետութիւնը, որ իրաւականօրէն դադրած էր 1375ին։

Ռուսական Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնէն ետք Անդրկովկասի ճակատին եւ այլ ճակատներուն հնչած էր ռուս զինուորներու տունկանչի հրամանը եւ այդ գծով անոնց նահանջէն ետք Արեւմտեան Հայաստան սկսած էին ներխուժել Օսմանեան զօրքերը։ Օսմանեան Թուրքիան, ապաւինած Գերմանիոյ նեցուկին ու Ռուսիոյ վրայ բանեցուցած ճնշումին, 3 Մարտ 1918ին ստորագրեց Պրեսթ-Լիթովսքի, հայոց համար աննպաստ, դաշնագիրը։ Ըստ դաշնագրի Դ. յօդուածին, Ռուսիա պարտէր ապահովել իր զօրքերու դուրսբերումը Արեւելեան նահանգներէն եւ վերադարձնել հողամասը Թուրքիոյ։ Այսինքն, սահմանագիծը ետ պիտի տարուէր ոչ թէ մինչեւ 1914ի Ռուս-թրքական սահմանը, այլ անկէ ալ անդին՝ Արտահանի, Կարսի եւ Պաթումի մարզերէն։ Յստակ էր թէ Արեւմտեան Հայաստանէն ռուս զօրքերու վերադարձը ինչ կրնար նշանակել Մեծ Եղեռնէն վերապրած կամ չըջանը վերադարձած հայերուն, որոնցմէ ոմանք վրիժառու արարքներու ալ դիմած էին։

Արդէն շրջանառութեան մէջ էին վերանորոգուած հայկական ջարդերու լուրերը։ Մեծն Բրիտանիոյ դահլիճը նկատած էր թէ «թուրքերը ոչնչացման գործողութիւններու սկսած էին։ Հայոց համար փտանգը ծալրագոյն էր...»²⁵։

Հոռմ բնակող հայ կաթողիկէներու խումբ մը Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին խնդրած էր հայութեան պաշտպանութիւնը. անոնք շեշտած էին թէ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրով վերադարձուող շրջաններու հայութիւնը բնաջնջման փտանգի ենթակայ էր։ Ու այսպիսի «արկսափելի բնաջնջում» մը արգելելու համար կը դիմէին պապին²⁶։ Ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարն ալ Վատիկանի պետական քարտուղար Կարտինալ Կասբարիին կը գրէր խնդրելով Վատիկանի թիկունքը, յայտնելով թէ միայն պապը կրնար ազդեցիկ քայլերով ճնշում բանեցնել թրքական կառավարութեան վրայ եւ ամբողջական բնաջնջումէ ազատել հայ ազգը²⁷։

Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին պատասխանը անմիջական եղաւ: Ան գիտակցեցաւ, այն ահաւոր վտանգին որ հայոց մնացորդացին կը սպառնար: Պապը 12 մարտ 1918ին Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրին ստորագրութենէն ետք, նամակ մը գրեց Սուլթան Մոհամմէտ Ե.ին:

Ստորեւ նամակը²⁸.—

Նորին Վսեմափառութիւն Մոհամմէտ Ե.ի
Օսմանցիներու Սուլթանին

Վսեմափառ Տէր,

Կոչին զոր Մենք յղեցինք 10 Սեպտեմբեր 1915ին Ձերդ Վսեմափառութեան, որ Ան գթար դժբախտ հայերու վիճակին, Ձերդ Վսեմափառութիւնը պատասխանեց յաջորդող Նոյեմբեր ամսուան 10ին, Մեզի տարով բացատրութիւններ եւ երաշխիքներ: Եւ իրապէս, այն խորունկ տխրութեան մէջ Որուն մեզ կ'ենթարկէին պատերազմի գլխացաւերը, Մեզի ուժեղ հանգստութիւն եղաւ լեռնագային հասկնալու որ զգալի բարեյաւում մը տեղի ունեցած էր այս դժբախտ ժողովուրդին վիճակին մէջ, որուն կը սպառնար սարսափելի աղէտ մը:

Այս երջանիկ հետեանքը Մեր ճնշող աղօթքներուն, Ձերդ Վսեմափառութեան լաւ տրամադրութիւններուն այս շօշափելի փաստը այժմ կը մղեն Մեզ Ձեզ մասնակից ընելու այն մտահոգութեան որ Մեզի կը մղեն տեղեկութիւնները, որոնք կրկին կը հասնին մինչեւ Մեզի եւ այն վախերը որոնք Մենք կը զգանք տեսնելու անբախտներուն համար վերանորոգումը անցնալի անտեղիտալի տառապանքներուն, որոնց ենթակայ եղան:

Խաղաղութեան դաշնագրի պայմաններով, որոնք Ձեր Վսեմափառութեան բանակները, միացած Ձեր դաշնակիցներու բանակներուն պարտադրեցին Ռուսիոյ, նկատառելի հողամասեր կը վերադառնան թուրքիոյ տիրապետութեան տակ եւ այս հողամասերը մեծ մասամբ բնակուած են հայերէ:

Գութը որով կը խնային եւ կը պաշտպանեն անգէն եւ անմեղ ժողովուրդները, նուէրն է ուժեղներուն, որոնք գիտեն կիրարկել առատաձեռնութիւնն ու գթասրտութիւնը: Եւ այժմ որ այլեւս չկայ վախնալու պատճառ, այժմ որ կը դադրին գլխուորական կարգի պատճառները՝ նշուած Ձերդ Վսեմափառութեան կողմէ իր 10 Նոյեմբերի նամակին մէջ, եւ որ ընդհակառակը Օսմանեան կայսրութիւնը դէպի հիւսիս կը տարածէ իր ընդարձակ հողամասը, կրնայ այս խեղճ հայերը իրենց վրայ իջած տեսնել Արքայական գութն ու շնորհը:

Յուսալով որ Ձերդ Վսեմափառութիւնը պիտի ուզէ Մեր խորհուրդներուն ընթացք տալ եւ որ արդարութեան եւ շնորհքի բարձրացումը զգացումով մը ան յարմար պիտի նկատէ անհրաժեշտ քայլերը առնել ի նպաստ

այս դժբախտներուն պատերազմէն դարձածներուն, կը խնդրենք Ձերդ Վսեմափառութենէն ընդունիլ մեր լաւագոյն մաղթանքները Ձեր պահպանումին եւ Ձեր բարգաւաճման, ինչպէս նաեւ Ձեր ժողովուրդներու երջանկութեան համար:

ԲԵՆԵՏԻԿՏՈՍ ԺԵ. ՊԱՊ

Սուլթանը, որ իր կեանքի վերջալոյսին էր, չէր կրնար իթթիհատականներու կառավարութեան վրայ, եթէ անշուշտ փափաքէր, ուժգնօրէն ազդել: Սուլթանը 15 Մայիս 1918ին պատասխանեց պապին նամակին: Ան պապին ի միջի ալոյց յայտնեց թէ բոլոր Օսմանեան հաւատարիմ հպատակները պիտի շարունակէին վաելիլ Բարձրագոյն դրան «հայրական պաշտպանութիւն» եւ Բ. դրան ջերմ փափաքն էր տեսնել հայերը խաղաղ եւ գոհ բարգաւաճման մէջ, իրենց կից իսլամ քաղաքացիներու հետ կողք կողքի ապրող²⁹:

Սուլթանին նամակը գրուած ժամանակաւնթացքին Արեւմտեան Հայաստանի մէջ զանգուածային ջարդերը վերակսած էին: Ֆորէյն Օֆիսը ամէն օր նման լուրեր կը ստանար³⁰: Սուլթանին նամակը կեղծիք էր:

Ճիշդ է թէ իթթիհատական ղեկավարութիւնը մտահոգուած էր պապական նամակին միջազգային մամուլին վրայ ունենալիք ազդեցութենէն եւ ջարդերու մասին անոնց տալիք լայն անդրադարձէն, այսուհանդերձ չհրաժարեցաւ իր հայասպան վարքագիծէն:

Բենեդիկտոս ԺԵ. պապի կատարած դիմումները բոլոր հայերուն համար էին: Հակառակ կարգ մը ղեսպանատուններու միջնորդութեանց որ հայ կաթողիկէներ խնայուէին, իթթիհատական ղեկավարութիւնը բացի ձեւական քանի մը երեւոյթներէ - մեծ մասամբ խաբուսիկ - խտրութիւն չդրաւ հայերու միջեւ իր ցեղապանական ծրագրի գործադրութեան ատեն: Նշենք թէ հայ կաթողիկէ կղերէն հինգ եպիսկոպոսներ սպաննուեցան, չորս ալ տարագրուեցան եւ անոր հետեւանքով մեռան, 140ի հասնող քահանաներ եւ կրօնաւորներ եւ աւելի քան 40 մայրապետեր նահատակուեցան³¹: Ինչպէս կը տեսնուի, պապին դիմումները նոյնիսկ հայ կաթողիկէներուն չնպաստեցին:

Սեւրի դաշնագրիին ստորագրութենէն երկու ամիս առաջ, Փարիզի վեհաժողովին Հայկական պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշան, 6 Յունիս 1920 թուակիր նամակով մը դիմեց Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին, իր հեղինակութիւնը ազդու կերպով գործածելու, որպէսզի հայութեան վերապրող մնացորդացը

փրկուէր վերահաս բնաջնջումէ եւ նիւթական օժանդակութիւն ստանար քաղաքակիրթ աշխարհէն եւ միանգամընդմիջտ փրկուէր իրեն ապահովելով հողային, քաղաքացիական եւ տնտեսական իրաւունքներ: Պօղոս Նուպար կը յայտնէր թէ Տրապիզոնի հայ կաթողիկէ վիճակաւոր Յովհաննէս Արք. Նազլեանը պապին պիտի ներկայացնէր հայկական հարցի լուծման Ազգային պատուիրակութեան պատկերացումին մանրամասնութիւնները³²: Միջազգային քաղաքական իրադրութեան մէջ, որքան ալ մեծ ըլլար վատիկանի Աթոռին բարոյական հեղինակութիւնը, ան քաղաքականօրէն սահմանափակուած էր: Ամէն պարագայի Բենեդիկտոս ԺԵ. պապի վախճանման առթիւ խաղաղութեան վեհաժողովի Հայկական պատուիրակութեան 22 Յունուար 1922 թուակիր ցաւակցական հեռագրին մէջ, ան նկատուած էր «հայոց բարերար եւ պաշտպան»³³:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Կանչ, շաբաթաթերթ, Պէյրութ, թիւ 151, 22 Ապրիլ 1995, էջ 74: Մեր «Գէորգ Ե. կաթողիկոսի հեռագիրը եւ դաշնակիցներու 1915ի մայիսեան միացեալ յայտարարութիւնը», գրութեան մէջ (տես՝ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԵ. հատոր, 1997, էջ 117-125), անդրադարձած ենք Գէորգ Ե. կաթողիկոսի հեռագրային գիծումներուն:
- ² The Vatican Secretary of State Archives, File Austria 472, No. 10605, Monsignor Dolci to Cardinal Gasparri, 19 September 1915, as quoted by Manoug J. Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great powers 1895-1920*, London-New York, 1995, էջ 91.
- ³ *Ibid.*, No. 10604, Dolci to Gasparri, 19 September 1915, as quoted by Somakian, p. 91.
- ⁴ *Ibid.*, No. 12534, Dolci to Gasparri, 26 November 1915; No. 21687, Dolci to Gasparri, 12 December 1915; No. 9181, Dolci to Gasparri, 29 July 1915; No. 12687, Dolci to Gasparri, 20 December 1915, as quoted by Somakian, էջ 91.
- ⁵ *Les Memoires de Mgr. Jean Naslian, Eveque de Trebizonde, sur les événements politico-religieux en Proche Orient de 1914 à 1928*, Vienne, 1955, vol. I, էջ 524.
- ⁶ Նոյն, էջ 38:
- ⁷ Յովհաննէս Արք. Նազլեան, *Թուշեր, հատոր Ա.*, Պէյրութ, 1960, էջ 589ի վրայ տըրւած է Բենեդիկտոս ԺԵ. պապին Սուլթան Մահմէտ Ե-ին գրած նամակը հայերէնով: Մեր տուածը Նազլեան Արք-ի ֆրանսերէն վերեւ նշուած հատորին մէջ տպուած (էջ 523) իտալերէն լեզուով տրուած նամակին հայերէն թարգմանութիւնն է, մեր խնդրանքով կատարուած Հ. Անդրանիկ Վրդ. Կոստեանի կողմէ, որ աւելի հարազատ է բնագրին:
- ⁸ The Vatican, Secretary of State Archives, File Austria 472, No. 11335, Dolci to Gasparri, 11 October 1915, as quoted by Somakian, էջ 91.
- ⁹ *Les Memoires*, էջ 38:

- ¹⁰ *New York Times*, New York, October 11, 1915, as given in photostatic copy by Richard Diran Kloian, *The Armenian Genocide*, Berkeley, 1981, էջ 66.
- ¹¹ *Les Memoires*, էջ 38;
- ¹² F. O. 371/2488.
- ¹³ *Նորժ*.
- ¹⁴ *New York Times*, New York, October 21, 1915, as given in photostatic copy by Kloian, էջ 78.
- ¹⁵ Զաւէն Արք. Տէր եղիայեան, Թուրքիոյ հայոց պատրիարքը 1913-1922, իր Պատրիարքական Թուշքու, Գահիրէ, 1947, գիրքին մէջ կը նշէ թէ «Մոն. Տոլէի» 1916ին սկիզբը ինծմէ նամակ մը ուզեց Պապին ուղղեալ, որով իր միջնորդութիւնը պիտի խնդրէի մեր ազգին համար եւ շնորհակալութիւն պիտի յայտնէի Տոլէիի համար: Այս դուռն ալ բախած ըլլալու եւ բան մը պակաս ձգած չըլլալու համար պահանջուած նամակը գրեցի՝ առանց մեծ հաւատք մը ունենալու ...,- ապա կ'աւելցնէ,- պատասխանին մէջ պապը շնորհակալութիւն կը յայտնէր եւ կը խոստանար Թուրքիոյ քրիստոնէիցի ի նպաստ ամէն ջանք ի գործի դնել» (էջ 158): Նկատելով որ Զաւէն Արք. իր յուշերը տարիներ ետք գրած է, թէ եւ ունեցած է օրագիր մը. նկատի առած քանի մը թուականի սխալներ իր յուշերուն մէջ, կը տարուինք մտածելու թէ արդեօք ինք էր պապին շնորհակալութիւն յայտնողը Ամէն պարագայի Զաւէն Արք.: Գերապայծառ Տոլէիի գործունէութեան թերահաւատութեամբ կը մօտենայ եւ կը թուի լաւատեղեակ չըլլալ իրադրութեանց երբ կը գրէ (էջ 159) «... Տոլէի պալատին հետ շփում չէր կրնար ունենալ եւ ոչ ալ Ս. պապին նամակները կրնային Սուլթանին ուղղուած ըլլալ»:
- ¹⁶ Ignatius Peter XVI Batanian, *The Armenian Tragedy*, [Rome, 1965], p. 32: Նազկեան Արք. իր Փրանսերէն յուշերուն մէջ (հատոր Բ., Վիեննա, 1955, էջ 363ի տողատակը) 1915ի տեղ 1917 նշած է ինչ որ վրիպումի արդիւնք է:
- ¹⁷ The Vatican Secretary of State Archives, File Austria 472, No. 12687, the Sultan to Pope, 19 November 1915, as quoted by Somakian, էջ 92: Մանուկ Սոմաքեան, իր գիրքին մէջ Սուլթանին անունը չէ նշած, ծանօթագրութեան մէջ նշած է ճշգրտօրէն Սուլթան Մոհամմէտ Ռեշատ Ե., իսկ գիրքին ցանկ նիւթոցին մէջ սխալմամբ նշած է Սուլթան Ապարիւլ Համիտ:
- ¹⁸ Զաւէն Արք., էջ 159:
- ¹⁹ The Vatican, Secretary of State Archives, File Austria 472, No. 9181, Dolci to Cardinal Gasparri, 25 July 1915, as quoted by Somakian, էջ 93.
- ²⁰ *Ibid.*, No. 21687, Monsignor Dolci to Cardinal Gasparri, 12 December 1915, as quoted by Somakian, էջ 93.
- ²¹ *Les Memoires*, էջ 39.
- ²² *New York Times*, New York, December 9, 1915, as given in photostatic copy by Kloian, էջ 110.
- ²³ *Les Memoires*, էջ 39-40.
- ²⁴ Նազկեան, Թուշքու, Ա. հատոր, Պէլլուք, 1960, էջ 599: Տրուած է Նաեւ Աւետիս Վարդանի Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի 1915-1923, Պէլլուք, 1975, էջ 143ի վրայ:

- ²⁵ CAB 24/144 Eastern Report, No. LX, "Armenia" secret, 21 March 1918, CAB 24/145 Eastern Report No. LXX and LXXXII, 30 May and 18 June 1918, as quoted by Somakian, էջ 199.
- ²⁶ Archives des PP Mechitaristes, Venice, File 1918, Armenian Catholics to the Pope Benedict XV, Rome, 7 March 1918, as quoted by Somakian, էջ 199.
- ²⁷ The Vatican Secretary of State Archives, File 57, No. 60608, Boghos Nubar to Cardinal Gasparri, 11 March 1918, as quoted by Somakian, էջ 199.
- ²⁸ *Les Memoires de Mgr Jean Naslian*, vol. II, Vienne, 1955, էջ 942-943.
- ²⁹ The Vatican, Secret Archives, File 112, No. 67801/69801, the Sultan to the Pope, Constantinople, 15 May 1918, as quoted by Somakian, էջ 200.
- ³⁰ F.O. 371/3406
- ³¹ *Կապիտուլ, Յուշեր, Ա. Տասար*, էջ 27-28.
- ³² Batanian, էջ 33.
- ³³ *Էմբ*, էջ 34.

POPE BENEDICT XV
AND
THE ARMENIAN GENOCIDE
(Summary)

ZAVEN MISSIRLIAN

In his telegram of April 7, 1915, Catholicos Gevorg V of All Armenians asked the President of the U.S.A., Woodrow Wilson, the King of Italy, Victor Emmanuel III, the Foreign Minister of Russia, Sergei Sazonov, King George V of England, and the President of France, Raymond Poincaré, to show "their support to the Armenian nation through their embassies by influencing the neutral states to preempt the cruelties, systematic massacres and organized Turko-Kurdish destructions in Ottoman Armenia." There is no indication, however, of any letter sent by the Armenian Catholicos to the Pope, Benedict XV.

However, at that time, Monsignor Dolci, the papal nuncio in Constantinople, was providing the Vatican with continuous reports of the Armenian atrocities.

The Vatican commanded Monsignor Dolci to contact the German and Austrian embassies in Constantinople and the Ottoman government, urging them to stop the "barbarian persecution" of the Armenians. The requests were answered by pledges from the Ottoman government, but in practice the latter continued its plan against the Armenians. On September 15, 1915, the Pope sent a letter in his own handwriting asking the Ottoman Sultan to interfere in support of the Armenians.

Later on, when the Turks resumed their attacks on the Armenians, especially in the areas which had been reintegrated into the Ottoman Empire by the Brest-Litovsk Agreement, the Pope sent a second letter to the Ottoman Sultan on March 12, 1918, asking his kingly grace for the Armenians.

The author of the article stresses, however, that these letters could not have changed the course of the events because the Sultan himself had turned into a figurehead while the real power in the Empire was in the hands of the leaders of the Committee of Union and Progress.

ՏԻԳՐԱՆ Բ. ՄԵԾ ԵՒ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԴՐԱՄԱՀԱՏԱՐԱՆԸ

ԵՂԻԱ Թ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Պատմական աղբյուրները մանրամասն տեղեկութիւն չեն հալթալթած այն դէպքերուն մասին, որոնք տեղի ունեցան Փոքր Ասիոյ մէջ մակեդոնացի աշխարհակալ Աղեքսանդր Մեծէն յետոյ: Աղեքսանդր Մեծի մահուան (323 Ք.ա.) հետեւանքով, իր կայսրութիւնը բաժնուեցաւ իր զօրավարներուն կողմէ: Սելեւկիոս տիրացաւ Ասորեստանին ու Միջագետքին եւ հիմնեց Սելեւկեան հարստութիւնը: Հայաստան նուաճուեցաւ իր յաջորդներուն կողմէ, բայց անմիջականօրէն երբեք չենթարկուեցաւ սելեւկեան իշխանութեան: Սելեւկեան գերիշխանութիւնը ձեւական բնոյթ ունէր Հայաստանի մէջ: Սելեւկեանները կը կառավարէին Հայաստանը տեղական բնիկ իշխաններով կամ սատրապներով, կոչուած՝ «ստրատեգոս» եւ կը հաւաքէին որոշ տուրքեր: Այս ժամանակամիջոցին Հայաստան բաժնուած էր չորս մեծ մասերու՝ Մեծ Հայք, (Մեծագոյն Հայաստանը, Եփրատ գետի արեւելքին), Փոքր Հայք, Մոփք եւ Կոմմազենէ:

Սելեւկեան Անտիոքոս Գ.ի (223-187 Ք.ա.) գերիշխանութեան շրջանին, Ջարեհ Մոփքի ստրատեգոսն էր եւ Արտաշէս՝ Մեծ Հայքի: Հռոմէացիք, Ք.ա. 191ին, պարտութեան մատնեցին Սելեւկեանները, Փոքր Ասիոյ արեւմտեան կողմը գտնուող Մազնեսիա քաղաքի ճակատամարտին: Փոքր Ասիան ինկաւ հռոմէացիներու քաղաքական ծիրին մէջ: Ջարեհ եւ Արտաշէս, օգտուելով սելեւկեաններու պարտութենէն, իրենք զիրենք անկախ թագաւորութիւններ հռչակեցին: Մեծ Հայքի եւ Մոփքի անկախութիւնները վաւերացուեցան Հռոմի ծերակոյտին կողմէ, Ապամէայի մէջ կնքուած դաշնագիրով Ք.ա. 189ին: Պատմաբաններ Ք.ա. 189 թուականը կը նշկատեն այն տարին, երբ Արտաշէսեան հարստութիւնը հիմնուեցաւ¹:

Ըստ Մովսէս Խորենացիի, Արտաշէս Ա. (190-160 Ք.ա.) դրամ հատանեց իր պատկերով²: Ցարդ, այսպիսի դրամ մը չէ յալտնաբերուած: Խորենացին նաեւ կը լիշէ թէ Արտաշէս հրամայեց որ գիւղերուն ու ագարակներուն սահմանները որոշուին յատուկ քառանկիւնաձեւ քարերով³: Վերջերս բաւականաչափ սահմանաքարեր գտնուեցան Հայաստանի մէջ: Այսպիսի քարերէն մին, գրտ-

նուած՝ Սեւանայ լիճի ափին, ունի «Արտաշէս արքայ, Զարեհի որդի Երուանդական» արամէատառ վիմական արձանագրութիւնը: Արտաշէս հիմնեց իր մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը, որ ըստ Պլուտարքոսի, շինուած է կարթակենացի Հաննիբալի խորհուրդով, երբ այս վերջինը պարտութիւն կրեց հռոմէացիներէն եւ Հայաստան ապաստան գտաւ: Արտաշատը եղաւ մեծ ու գեղեցիկ քաղաք մը եւ փոխարինեց հին մայրաքաղաքները՝ Արմաւիրն ու Երուանդաշատը:

Արտաւազդ (160-123 Ք.ա.)՝ որդին Արտաշէս Ա.ի, յաջորդեց իր հօրը եւ բազմեցաւ Հայաստանի գահին: Արտաւազդ իշխեց երեսունեթ տարի, բայց որեւէ դրամ չէ գտնուած, որ կարելի ըլլայ իրեն վերադրել:

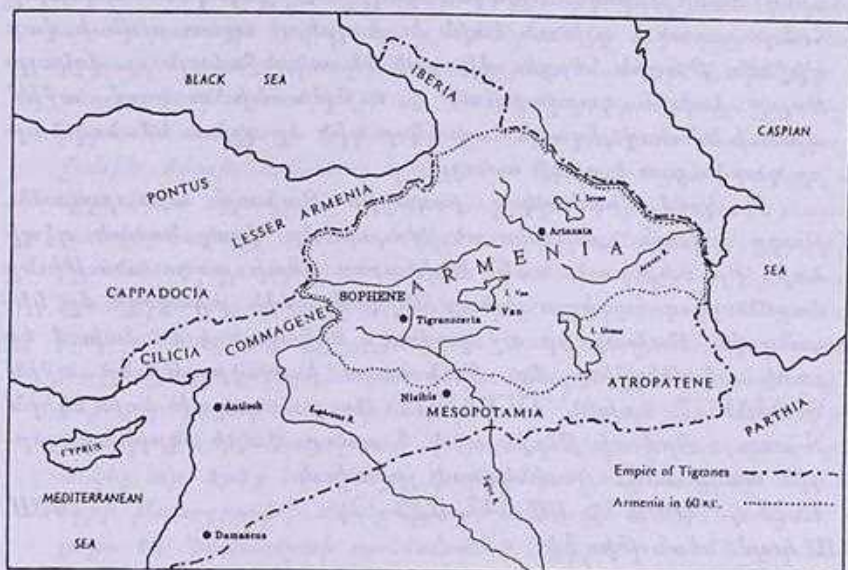
Արտաւազդ չունէր գահաժառանգ զաւակ: Իր եղբայրը՝ Տիրան կամ Տիգրան Ա. (123-96 Ք.ա.), բարձրացաւ Արտաշէսեան գահը: Արտաւազդի իշխանութեան շրջանին, Տիգրան Բ.՝ որդին Տիգրան Ա.ի, պատանդ տարուած էր պարթեւներու մօտ՝ երբ Հայաստան պարտուեցաւ պարթեւ Միհրդատ Բ.ի (123-88 Ք.ա.) ծաւալապաշտ արշաւանքներուն դէմ իր անյաջող պայքարէն: Տիգրան Ա. միակ Արտաշէսեան արքան է, որուն դրամներուն վրայ քանդակուած կիսանդրին կը հայի ձախ՝

Տիգրան Բ. (95-56 Ք.ա.) ազատ արձակուեցաւ «եօթնասուն հովիտներ» ու փոխարէն, զոր Պարթեւաստան պահանջեց իբր փրկագին⁵: Ազատ արձակուելէ յետոյ, Տիգրան ամուսնացաւ Պոնտոսի Միհրդատ Զ. եւ պատոր թագաւորի դստեր, կցեց Ծոփքն ու Կապադովկիան Մեծ Հայքին: Ապա Տիգրան վերադրաւեց Պարթեւաստանին զիջած «եօթնասուն հովիտներ»ը եւ հարկադրեց Պարթեւաստանին հրաժարիլ «Արքայից արքայ» տիտղոսէն, զոր ինք արձանագրեց իր դրամներուն վրայ: Տիգրան շարունակեց ընդարձակել իր հողերը գրաւելով Միջագետքն ու Կիլիկիան, «հրաւիրուեցաւ» կառավարելու Սիւրիան, Փիւնիկէն ու Պաղեստինը: Տիգրան Մեծ այսպիսով ստեղծեց լայնածաւալ կայսրութիւն մը եւ կերտեց նոր քաղաքամայր մը, Տիգրանակերտ, իր կայսրութեան աշխարհագրական կեդրոնը:

Հռոմ պատերազմի մէջ էր Տիգրանի աներ՝ Միհրդատ Եւպատորի դէմ: Միհրդատ պարտուեցաւ եւ ապաստանեցաւ Հայաստան: Երբ Տիգրան մերժեց յանձնել Միհրդատը հռոմէացիներուն, Լուկուլլոս առանց պատերազմի լայտարարութեան յանկարծ արշաւեց Տիգրանակերտի վրայ Ք.ա. 69ին: Տիգրանակերտ գրաւուեցաւ ու կողոպուտի ենթարկուեցաւ: Լուկուլլոս բռնագրաւեց 8000 տաղանդ Տիգրանակերտի գանձարանէն եւ իբրեւ աւար, իւրաքան-

չիւր հռոմէացի զինուորի բաժին ինկաւ 800 դրախմա արծաթ դրամ⁷։ Տիգրան կրցաւ փրկել արքունի ընտանիքը եւ իր զանձատան պարունակութեան մէկ մասը։ Լուկուլլոս շարունակեց հետապնդել Տիգրանը, բայց հայոց խուսափումը վճռական ճակատամարտէ մը, լեռնային պաշտպանողական ու փոքր պատերազմ վարելը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի ցուրտ ձմեռը, ուժասպառ ըրին հռոմէական բանակը եւ հարկադրեցին Լուկուլլոսին նահանջելու։ Տիգրան վերագրաւեց իր հողերը եւ ազատագրեց Պոնտոսը հռոմէացիներու տիրապետութենէն։ Լուկուլլոս ետ կանչուեցաւ Հռոմի ծերակոյտին կողմէ եւ Պոմպէոս ստացաւ բարձրագոյն հրամանատարութիւնը՝ արեւելեան պատերազմը շարունակելու եւ յաջողութեամբ վերջացնելու համար։

Հռոմ Պոմպէոսը ուղարկեց Փոքր Ասիա, ուր ան կրցաւ համախմբել նոր զօրքեր։ Պոմպէոս արշաւեց Պոնտոսի վրայ եւ Միհրդատ անգամ մը եւս ճակատամարտէն պարտուած փախաւ ու փորձեց ապաստանիլ Հայաստան։ Ծերունի Տիգրան տեսնելով որ անկարելի պիտի ըլլայ պատերազմիլ թէ՛ հռոմէացիներուն դէմ, թէ՛ պարթեւներուն եւ թէ՛ իր դաւաճան որդիին դէմ, որ նաեւ կ'աջակցէր Պոմպէոսին, հաշտութեան բանակցութիւն վարեց Պոմպէոսին հետ եւ ընդունեցաւ պայմանները՝ վճարեց 6000 տաղանդ հռոմէացիներուն, պահեց «Արքայից արքայ» տիտղոսը, Մեծ Հայքն ու հարեւան քիչ մը հողեր իր հսկայ կայսրութենէն⁸։

Տիգրան Մեծ, իր փառքի գագաթնակէտին, ղեկավարեց Սիւր-
իոյ բոլոր դրամահատարանները, որոնք ըստ սելեւկեան աւանդու-
թեան թողարկած էին գեղատիպ արծաթեայ եւ պղնձեայ դրամներ:
Իր դրամները հատանուած էին բազմաթիւ դրամահատարաններ՝
Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Անտիոք, Դամասկոս եւ այլուր: Ըն-
դունուած դրամագիտական կարծիքը այն է, թէ իր արծաթ
դրախմաներն ու չորեքդրամանները, դրուագուած՝ Բախտի
պատկերով եւ արձանագրուած
ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ հատանուած են Արտաշատի
դրամահատարանին մէջ:

Տիգրան թողարկեց նաեւ բազմատեսակ պղնձեայ դրամներ Ու-
րոնց ետին պատկերուած են Բախտ, Վահագն, Յաղթանակ, ամա-
թեղջիւր, արմաւենիի ճիւղ եւ այլ պատկերատիպեր:

ԴԱՄԱՍԿՈՍ ԹՈՂԱՐԿՈՒԱԾ ԶՈՐԵՔԴՐԱՄԵԱՆՆԵՐԸ

Տիգրանի Դամասկոս հատանուած դրամները ոճով տարբեր են
այն դրամներէն, որոնք թողարկուած են Անտիոք եւ այլ դրամա-
հատաններ: Դամասկոսի մէջ ինք կտրեց արծաթեայ եւ պղնձեայ
դրամներ: Դամասկոս տեղեկագրուած բոլոր արծաթեայ դրամները
չորեքդրամաններ են, որոնցմէ հինգ օրինակ ծանօթ են:

1 Ա. կողմ. Տիգրան Մեծի կիսանդրին երիտասարդի դիմանկա-
րով դէպի աջ, մաքուր ածիլուած եւ գլխուն՝ մարգարտաշար
հինգ ժանիքներով հալկական խոյրը: Արքայական ժապաւէնը
հանգուցուած է գլխուն ետին եւ ծայրերը ազատ ունն ի վար
կ'իջնեն: Թագին ներքեւ միացած են ականջակալն ու վզկալը:
Խոյրը ձախին զարդարուած է ութթեւանի աստղով, աջին՝
արծուի նմանող շեղակի հաստ կոր գիծ մը գլխու նմանող ծայ-
րը դարձուցած է դէպի աստղը:

Բ. կողմ. Դամասկոս քաղաքին Բախտը՝ աշտարակաձեւ
թագը գլխուն, քողարկուած, ժայռի մը վրայ նստած դէպի
ձախ: Իր ոտքերուն տակ՝ Խրիսարոս գետի աստուածութիւնը
մարմնացնող հաղիպահայեաց մերկամարմին լողացողի մը կի-
սանդրին: Բախտը իր աջ բազուկը երկարած է եւ ձախով կը
բռնէ ամաթեղջիւր մը: Յունատառ խորագրութիւնը աջին՝
ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Դուրսի դաշտի ձախ եզրին՝
N տառը: Բախտի թեւին տակ A տառը: Վարի եզրին, լուղոր-
դին տակը՝ ΑΜΣ: Դափնեպսակ շրջափակ:

15.25 գ.* (ԲՄԱ 16, ՄՄ 147, ԱՀԴ 12)

ՓԱՄ

2 Ա. կողմ. նման թիւ 1ի:

Բ. կողմ. նման թիւ 1ի: Դուրսի դաշտի ձախին, Բախտի ձեռքին վերեւ Ա մենագիրը: Ձեռքին տակը ՅԵ տառերը ՕՓ տառերուն վերեւ: Ներսի դաշտի ձախին, թեւին տակը A տառը: Վարի եզրին, լուղորդին տակը՝ BMΣ:

ա) 15.79 գ.* (ՍՄ 148, ԱՀԴ 13, ՀԴԱ 29)

ԲԹ

բ) ԱՏ թիւ 2, ԴՇ տախտակ՝ թիւ 54)*

3 Ա. կողմ. նման թիւ 1ի:

Բ. կողմ. նման թիւ 2ի: Նոյն տառերն ու մենագիրը դաշտին մէջ: Վարի եզրին, լուղորդին տակը՝ ΓΜΣ

12.10 գ.* (ՐՍԱ 17, ՍՄ 149, ԱՀԴ 14.)

ՓԱՄ

4 Ա. կողմ. նման թիւ 1ի:

Բ. կողմ. նման թիւ 1ի: Դուրսի դաշտի ձախին, Բախտի ձեռքին վերեւ Ա մենագիրը: Ձեռքին տակը K տառը Բ մենագիրին վրայ: Ներսի դաշտին մէջ, թեւին տակը A տառը: Վարի եզրին, լուղորդին տակի տառերը եթէ զարնուած են դրամի մետաղէն դուրս մնացած ըլլալու են:

15.36 գ.*

ԱԴԸ

Բախտին եւ լուղորդին ներքեւը, դրամին վարի եզրին՝ AMΣ (Ք.ա. 72-71), BMΣ (Ք.ա. 71-70), կամ ΓΜΣ (Ք.ա. 70-69) տառերը կրնան կարդացուիլ նշելով թողարկման թուականը ըստ սելեւկեան տոմարակալութեան սկզբունքին, ունենալով Ք.ա. 312 թուականը իբրեւ թուագրութեան սկիզբը (312-243 (ΓΜΣ)=69 Ք.ա.): Դամասկոսի Բախտը այդ լատկանշական պատկերատիպն է, զոր այս դրամներուն կը վերագրէ համանուն քաղաքի դրամահատարանին: Տիգրանէն առաջ, Նաբատէի Արեւտաս Գ. թագաւորը (Ք.ա. 84-72) հրաւիրուած էր կառավարելու Դամասկոսը: Արեւտասի գահակալութեան ժամանակաշրջանին միայն պղնձեայ դրամներ հատանուեցան Դամասկոսի մէջ: Շատ ուշագրաւ հանգամանք մըն է թէ նստած Բախտի պատկերատիպը՝ տեսնուած Արեւտասի դրամներուն վրայ, կ'երեւի նաեւ Տիգրանի դամասկեան դրամներուն վրայ: Դրամագէտ Նիւուէլ¹⁰ ընդարձակօրէն քննարկեց այս լատուկ մանրամասնութիւնները, որոնք յստակօրէն կը զանազանեն Դամասկոսի Բախտը այլ հին լուսական դիցունիներէն եւ հրատարակեց երեք չորեքդրամեան, արձանագրուած՝ վերոյիշեալ թուագրութեամբ: Ջարեհ Պտուկեանի¹¹ հրատարակած կորպուսը պարունակեց այս երեք նմուշները եւ ինք աւելցուց հատ մը եւս, ուր եզրի թուագրութիւնները դրամի մետաղէն դուրս մնացած ըլլալու են: Դամասկոսի սահմանուած Տիգրանի դրամներուն ոճը կոշտ է: Ասպետ Տօնապետեան հրատարակեց հինգերորդ չորեք-

դրամեան մը¹²: խաչատուր Մուշեղեան¹³ զետեղեց այս դրամը Բրինատական Թանգարանի ժողովածուին մէջ, բայց այս դրամին ու՛ր ըլլալը կը մնայ անորոշ¹⁴:

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻՆ ՏՐՈՒԱԾ ՊՂՆՁԵԱՅ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Տիգրանի դամասկեան պղնձեայ դրամները աւելի մեծաքանակ հատանուած են եւ նմանութիւններ ունին արծաթեայ դրամներուն: Արծաթէ եւ պղինձէ դրամներուն երեսները իրարու շատ նման են: Պղնձեայ դրամներու ետին թուագրութիւն չկայ ինչպէս որ կայ արծաթներուն վրայ: Սակայն կոշտ ոճը եւ Դամասկոսի նստած Բախտը եւ պատկերագրութեան այլ տուեալները անկասկած կը նմանին արծաթեայ չորեքդրամեաններուն: Դրամագիտական գրականութեան¹⁵ մէջ երեք տեսակ պղնձեայ դրամներու պատկերատիպեր նշմարուած են, որոնք կը պատկանին Դամասկոսի դրամահատարանին. Ա) Դամասկոսի Բախտը նստած դէպի ձախ, Բ) Դամասկոսի Բախտը¹⁶ կազնած դէպի ձախ, Գ) Թաղթանակը կը քայլ դէպի ձախ:

Ա. տեսակ, Դամասկոսի Բախտը նստած

5 Ա. կողմ. նման թիւ 1ի:

Բ. կողմ. նման թիւ 1ի: Դուրսի դաշտի ձախին մենագիրը: Կէտաւոր շրջափակ:
8.38 գ.* (ԱՀԴ 109) ՁՊ

6 Ա. կողմ. նման թիւ 1ի:

Բ. կողմ. նման թիւ 1ի: Սակայն դուրսի դաշտի ձախին ՅԵ տառերը ՕՓ տառերուն վերեւ:

7.34 գ. (ՀԴԱ 61), 6.70 գ., 7.05 գ.*	ԵՆ
7.00 գ., 7.41 գ., 5.72 գ. (ԱՀԴ 110), 7.55 գ. (ՐՍԱ 19)	ՓԱՄ
8.47 գ. (ԱՀԴ 112)	ԲԹ
7.7 գ. (ԱՀԴ 112)	ՎՄ
7.57 գ., 8.02 գ., 6.04 գ., 6.11 գ. (ԱՀԴ 112)	ՊԹ
6.37 գ., 8.30 գ., 7.08 գ. (ԱՀԴ 112)	ՁՊ

7 Ա. կողմ. նման թիւ 1ի:

Բ. կողմ. նման թիւ 1ի: Սակայն N տառը դուրսի դաշտի ձախին:

7.60 գ.* (ՍՄ 150, ԱՀԴ 111)	ԲԹ
7.07 գ. (ԱՀԴ 111)	ԼՍ
7.14 գ. (ԱՀԴ 111)	ՊԹ

Բ1 տեսակ, Դամասկոսի Բախտը Կանգնած

8 Ա. կողմ. նման թիւ 1ի:

Բ. կողմ. Դամասկոսի Բախտը Կանգնած դէպի ձախ, իր աջ ձեռքը կը հանգչի ղեկի լծակին վրայ եւ իր ձախով կը բռնէ ամաթեղջիւր մը: Խորագրութիւնը թիւ 1ի նման է: Դուրսի ձախ դաշտին մէջ Ա մենագիրը:

4.60 գ.* (ՍՄ 152, ԱՀԴ 112)

3.00 գ. (ՐՍԱ 22, ՍՄ 152, ԱՀԴ 112)

4.12 գ. (ԱՀԴ 112)

ԱԴԸ

ՓԱՄ

ՃԿ

9 Ա. կողմ. նման թիւ 1ի:

Բ. կողմ. նման թիւ 1ի: Սակայն դուրսի դաշտի ձախին ՅԵ տառերը ՕՓ տառերուն վերեւ:

4.60 գ.* (ՀԴԱ 62)

ՉՊ

Գ. տեսակ, Յաղթանակ

10 Ա. կողմ. նման թիւ 1ի:

Բ. կողմ. Յաղթանակը կը քալէ դէպի ձախ, երկարած աջ ձեռքով կը բռնէ պսակ մը, ձախով՝ արմաւենիի ճիւղ մը: Խորագրութիւնը՝ նախորդին նման: Դուրսի դաշտի ձախին ՅԵ տառերը ՕՓ տառերուն վերեւ:

2.67 գ.* (ՍՄ 153; ԱՀԴ 113, ՀԴԱ 91)

ՀՊՊԹ

ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՊՂՆՁԵԱՅ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Վերջերս յայտնաբերուեցաւ Դամասկոսի դրամահատարանը զարնուած նոր տեսակ բրոնզէ դրամ մը, որուն ետին պատկերուած է Դամասկոսի Բախտը Կանգնած դէպի ձախ: Սակայն նորայայտ դրամին Տիգրանի պատկերատիպը ունի «երիտասարդ»ի դիմանկար մը: Այդ դրամը կը հալթայթէ բացակայ օղակը դէպի այն դրամները, որոնք ունին «երտասարդ»ի դիմանկար մը, բայց չեն վերագրուած որեւէ դրամահատարանի մը: Ուշագրաւ է խոյրի աստղին վրայի ժամը 5ին թեւը, որ վերածուած է ասուպի մը: Նիւռէլի պատկերագրողութեամբ Բ. 1 դրամը (թիւ 8) նման է աւանդական դամասկեան դրամներուն. ունի մէկ աստղ, աջին խոյզ մը եւ կոշտ ոճ: Մեր նմուշները չեղում մըն են Դամասկոսի արծաթէ ու պղինձէ թողարկումներէն: Հոս թագաւորին դիմագիծերը ունին պատանիի մը արտայայտութիւնները եւ նուրբ ոճ. զարդերը կը բաղկանան ասուպէ մը, որ վեց թեւ ունեցող աստղէն կը ճառագայթէ եւ խոյզի մը ձեւը կ'առնէ:

Հիւսիսարեւմտեան Հայաստանի Հանրապետության Հայոց մշակութային ժառանգության նախարարություն

Տախտակ 1. Տիգրան Մեծ և Դամասկոսի դրամատիպարներ

Տախտակ 2. Տիգրան Մեծ և Դամասկոսի դրամատիրաներ

Բ2 տեսակ, Դամասկոսի Բախտը կանգնած

11 Ա. կողմ. Տիգրանի կիսանդրին երիտասարդի դիմանկարով դէպի աջ, գլխուն՝ մարգարտաշար հինգ ժանիքներով հայկական խոյրը, բաց վեց ճառագայթով աստղին վրայի ժամը 5ին թեւը փոխարինուած է հաստ գիծով մը, որ շեղակիօրէն վեր կը բարձրանայ, նմանելով ասուպի մը եւ խոյօղի մը կերպարանքը կ'առնէ, խորհրդանշելով արծիւ մը: Կէտաւոր շրջափակ:

Բ. կողմ. նման թիւ 8ի, Դամասկոսի Բախտը կանգնած դէպի ձախ, առանց դաշտի տառերու:

ա) 6.30 գ* ԵՆ

բ) 4.53 գ* (ՀԴԱ 63), 1.15 գ. (ՀԴԱ 64) ԵՆ

4.31 գ. ԼՍ

ԱՆՈՐՈՇ ԴՐԱՄՆԵՐ

ՎԵՐԻՏԱՍԱՐԴՅԻ ԴԻՄԱՆԿԱՐՈՎ ԵՒ ԱՍՈՒՊՈՎ

Տիգրան թողարկեց այլ տեսակ արծաթէ ու պղինձէ դրամներ, որոնց վրայ ինք ունի «Երիտասարդ»ի դիմանկար մը, ասուպ ունեցող աստղ մը եւ ետեւին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ արձանագրութիւնը: Ասուպով չորեք-դրամեանները, դրախմաները եւ պղինձէ դրամները ընդհանուր առմամբ կը տարբերին բազմաթիւ ձեւերով Անտիոք, Տիգրանա-կերտ կամ Արտաշատ կոխուած դրամներէն. ունին նուրբ եւ պատանիի դիմանկար մը, տարբեր տեսակ արուեստի գործ, մէկ աստղ, առանց արծիւի, կոր հաստ գիծ մը որ շեղակիօրէն վեր կը բարձրանայ, նմանելով աստղի մը ասուպին եւ տարբեր դաշտի տառեր: Անկասկած զարնուած ըլլալու են Տիգրանի կայսրութեան հարաւային մասին մէջ գտնուող հեռավոր դրամահատարան մը, հաւանաբար Սուրիոյ վաճառաշահ քաղաքներէն մէկուն մէջ:

ԱՐԾԱԹԵԱՅ ԴՐԱՄՆԵՐ

12 Ա. կողմ. Տիգրան Մեծի կիսանդրին «Երիտասարդ»ի դիմանկարով դէպի աջ: Աստղին վրայի ժամը 5ին թեւը փոխարինուած է հաստ գիծով մը, որ շեղակիօրէն վեր կը բարձրանայ, նմանելով ասուպի մը: Արծիւ ու զարդ չկան:

Բ. կողմ. Բախտը, աշտարակաձեւ թագը գլխուն, քողարկուած, նստած է դէպի աջ ժայռի մը վրայ, աջ ձեռքով բռնելով արմաւենիի ճիւղ մը: Իր ոտքերուն տակ երիտասարդ լողացողի մը կիսանդրին դէպի աջ: Յունատառ խորագրութիւնը աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Վարը եզրին՝ ΣΩ:

15.27գ. (ԱՀԴ 10)

ԶՊ

(ԴՇ տախտակ թիւ 48)

16.35 Գ.* (ԱՀԴ 10, ՀԴԱ 28)

ՀՊՊԹ

ՎԱ

13 Ա. կողմ. նման թիւ 12ի:

Բ. կողմ. Բախտը նստած է դէպի աջ նման թիւ 12ի, սակայն դաշտին մէջ արմաւենիի ճիւղի ձախին՝ Π տառը:

15.92 Գ.*. (ԳԼ 9, ԱՀԴ 11)

ՓԱՄ

14 Ա. կողմ. Տիգրանի կիսանդրին «երիտասարդ»ի դիմանկարով դէպի աջ եւ եռանկիւնաձեւ հինգ ատամով հալկական խորը գլխուն: Հաստ գիծ մը շեղակիօրէն վեր կը բարձրանայ նմանելով ասուպի մը: Կէտաւոր շրջափակ:

Բ. կողմ. Բախտը նստած է դէպի աջ: Յունատառ խորագրութիւնը աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Դաշտի աջին, աջ բազուկին վերեւ Ω տառը: Դափնեպսակ շրջափակ:

ա) 3.99 Գ.* (ՀԴԱ 29)

ՃԿ

բ) 4.12 Գ. (ԱԳ 2)

ՀՊՊԹ

3.80 Գ. (ԱՀԴ 49)

ՉՊ

գ) 3.99 Գ. (ԱՀԴ 49, ՍԲ 1114, ԷԲ 855)

ՆԳ

ՊՂՆՁԵԱՅ ԴՐԱՄՆԵՐ

15 Ա. կողմ. նման ԲՇ տեսակի, թիւ 11:

Բ. կողմ. Բախտը նստած է դէպի աջ Ժայռի մը վրայ, աջ ձեռքով բռնելով արմաւենիի ճիւղ մը: Իր ոտքերուն տակ երիտասարդ լողացողի մը կիսանդրին դէպի աջ: Յունատառ խորագրութիւնը աջին՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ձախին՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ

6.85 Գ. (ՀԴԱ 46)

ՎԱ

8.08 Գ.*. (ԿՆԳ 36-583)

ՃԿ

16 Ա. կողմ. նման Բ2 տեսակի, թիւ 11, սակայն միայն ունի վեց-թեւանի աստղ մը եւ ասուպ մը:

Բ. կողմ. Յաղթանակը կը յառաջանայ դէպի ձախ երկնցուցած աջ ձեռքով բռնելով պսակ մը եւ ձախ ձեռքը վար երկնցուցած: Խորագրութիւնը՝ նախորդին նման: Յաղթանակին տակը՝ ΔΗΜΟ տառերը:

8.58 Գ.* (ԵԹՆ 19-20)

ԵՆ

17 Ա. կողմ. նման Բ2 տեսակի, թիւ 11:

Բ. կողմ. Արմաւենիի ճիւղ: Խորագրութիւնը՝ նախորդին նման: Արմաւենիի ճիւղին տակը՝ ΗΜΟ տառերը:

4.20 Գ.* (ՀԴԱ 110)

ԵՆ

18 Ա. կողմ. նման Բ2 տեսակի, թիւ 11:

Բ. կողմ. նոճիի ծառ: Խորագրութիւնը՝ նախորդին նման: Տեսանելի տառեր չկան:

19 Ա. կողմ. նման Բ2 տեսակի, թիւ 11:

Բ. կողմ. Եռոտանի կաթսայ մը (ատրոււշան?), որմէ կը բարձրանան երեք սարդենիի ճիւղեր: Խորագրութիւնը՝ նախորդին նման: Եռոտանիին տակը՝ HMO տառերը:

2.83 գ.*

ԵՆ

20 Ա. կողմ. նման Բ2 տեսակի, թիւ 11:

Բ. կողմ. Զի մը դէպի աջ, գլուխը վար՝ կ'արածի: Խորագրութիւնը՝ նախորդին նման: Զախ դաշտին մէջ՝ HMO տառերը:

1.75գ.* (ՀԴԱ 121)

ԵՆ

1.80գ. (ԱՏ 9 եւ 10), M տառը դաշտի ձախին

ԵՆ

Նկար 1ի գծագրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ ինչպէս Գ, Ա եւ Բ1 տեսակները ունին Ա տեսակի նման ա կողմ եւ Բ տեսակի (թիւ 11) ա կողմը կ'երեւի անորոշ դրամներու (թիւ 15, 16, 17, 18, 19, եւ 20) ետեւները:

Այս թիւ 15էն մինչեւ 20 տեսակի պղնձեայ դրամները դամասկեան միւս դրամներուն նման հագուազիւտ չեն: Բազմաթիւ օրինակներ կարելի է գտնել թանգարաններու եւ սեփական ժողովածոներուն մէջ: Այս պատճառով հեղինակը նախընտրեց այս տեսակի դրամներուն համար կորպուս մը չկազմել:

Զանազան տեսակ խոյրերն ու ատոնց վրայի զարդերը քննելէ ետք, չայտնարեալեցաւ թէ իրարու նման դրամներուն վրայի արծիւը խորհրդանշող խոյզը ամբողջովին պարզեցուած է եւ կըցլած է աստղի ամէնէն մօտիկ ճառագայթին՝ հաստ ու երկար գիծը նմանցնելով ասուպի մը:

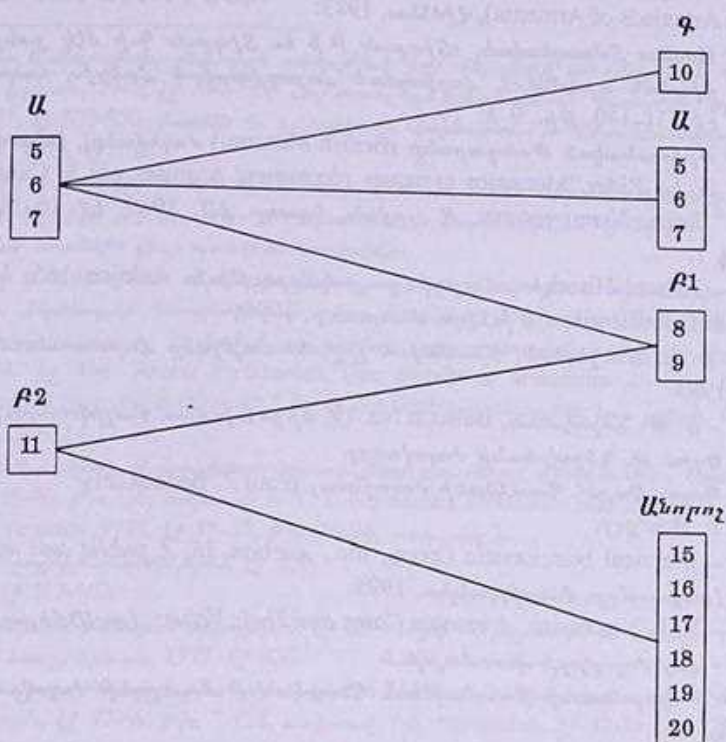
Տիգրանի արծաթ դրամները (Բախտը նստած դէպի աջ), ուր մենք կը տեսնենք ասուպ մը (թիւ 12, 13, 14ա, 14բ, 14գ), ըստ էութեան, նոյն յատկանիշերը ունին՝ ասուպով աստղ (աստղ եւ խոյզ իրարու միացուած), նուրբ ոճ եւ պատանիի դիմանկար:

Հիմնուած դրամագիտական տուեալներու եւ դրամներու երեսներուն ոճին վրայ, կարելի է եզրակացնել, թէ գոյութիւն ունէր մէկէ աւելի գործօն դրամահատարան Դամասկոսի մէջ կամ չըջակայքը: Դամասկոսի աւանդական թողարկումները ունին մէկ աստղ, մէկ խոյզ եւ կոշտ ոճ: Դամասկեան այլ թողարկումները, մասնաւորաբար նորայայտ պղնձեայ դրամը՝ Դամասկոսի կանգնած Բախտին նկարով (Բ2 տեսակի, թիւ 11), ունի մէկ ասուպով աստղ, խոյզ մը, նուրբ արուեստ եւ պատանիի դիմապատկեր: Եթէ այս վեց պղնձեայ դրամները թողարկուած չեն Դամասկոսի արքանեակ կամ օժանդակ դրամահատարանի մը մէջ, հաստատօրէն թողարկ-

Լած են մօտակալ սեղեկեան դրամաշատարան մը, Դամասկոսի փողերանոցի վարիչին ազդեցութեան ներքեւ:

Ակողմ

Բեկողմ

ԱԳ - Խ. Ա. Մուշեղեան, Վարտաշատի հայկական դանձը, Հայ դրամագիտական հանդէս, հատոր Դ., 1978, էջ 105-137, տախտակ 12-14:

ԱԴԸ - Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան ժողովածոյ (American Numismatic Society), Նիւ Եորք:

ԱՀԴ - Զարեհ Պտուկեան, Արտաշէսեան հարստութեան դրամները (Coinage of the Artaxiads of Armenia), Վիեննա, 1983:

ԱՏ - Ասպետ Տօնապետեան, Վիգորան Բ.ի եւ Տիգրան Գ.ի մէկ քանի անտիպ, միական դրամներ, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հատոր Է., 1979, էջ 131-140, թիւ 9 եւ 10:

ԲԹ - Բրիտանական Թանգարանի (British Museum) ժողովածոյ, Լոնտոն:

ԳԼ - G. Le Rider, "Monnaies grecques récemment acquises par le Cabinet de Paris," *Revue Numismatique*, 2. շրջան, հատոր ԺԱ, 1969, էջ 16-18, տախտակ 1:

ԳՀ - Gerhard Hirschի աճուրդի ցուցակագրութիւն: Auktion 165: Münzen und Medaillen Antiken, Միւնխիխ, Փետրուար, 1990:

ԴՇ - Խ. Ա. Մուշեղեան, Դրամական շրջանառութիւնը Հայաստանում, Երեւան, 1983:

ԵԹՆ - Ե. Թ. Ներսէսեան, Bulletin No. 19, Փիքօ Ռիւերա, Քալիֆորնիա, 1998:

ԵՆ - Եղիա Թ. Ներսէսեանի ժողովածոյ:

ԶՊ - Պօղոս Զարեհ Պտուկեանի ժողովածոյ (Paul Z. Bedoukian):

ԵԲ - E. Bourgey:

ԿԼԳ - Classical Numismatic Group, Inc., Auction 36, A public and mail Bid Sale, Լանքասթըր, Փենսիլվանիա, 1995:

ՀԴԱ - Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and Their Values*, Լոս Անճելըս, 1995:

ՀԺՊ - Հայ ժողովրդի պատմութիւն:

ՀՊՊԹ - Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի ժողովածոյ, Երեւան:

ՀՍՀ - Հայկական Սովետական Հանրագիտարան:

ԺԿ - Ժ. Կելրէքեանի ժողովածոյ:

ՆԳ - Նուարդ Գափամաջեանի ժողովածոյ: S. Boutin, *Collection N[adia] K[apamadjian]: Monnaies des Empires de Byzance*, Մասսաթրիիթ, 1983: *Numismatique Collection N[adia] K[apamadjian]*, Bourgey, Փարիզ, Հոկտեմբեր 1992:

ՊԹ - Պերլինի Թանգարանի ժողովածոյ (Munzkabinett, Berlin Museum):

ՍԲ - S. Boutin:

ՍՄ - Edward T. Newell, *Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus*, Նիւ Եորք, 1939:

ԼՍ - Լեւոն Ա. Սարեանի ժողովածոյ:

ՎԱ - Վահագն Արզարեանցի ժողովածոյ:

ՎՄ - Վենետիկի Մխիթարեան Թանգարանի ժողովածոյ:

ԲՍԱ - E. Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Arménie et Commagène*, Փարիզ, 1890:

ՓԱՄ - Փարիզի Ազգային Մատենադարանի (Bibliothèque Nationale de France) ժողովածոյ:

* - Պատկերազարդում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Թակոր Մանանդեան, *Քենական տեսութիւն Հայ ժողովրդի պատմութեան*, հատոր Ա., Երեւան, 1945, էջ 100-135, Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր Ա., Երեւան, 1971, էջ 500-520: Ժամէն Գ. Էլչիբեկեան, *Հայաստանը եւ Սելեւկեանները*, Երեւան, 1979, էջ 108:
- ² Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն հայոց*, Վենետիկ, 1955, Գիրք Բ., Գլուխ Ժա., էջ 193, 4րդ լիշէ, Թէ Արտաշէս Ա՝ Արտաշէսեան հարստութեան հիմնադիրը «...եւ դրամ առանձին գիրք պատկերն հարկանէր»:
- ³ Գէորգ Ա. Տիրացեան, *Արտաշէս Ա.ի արամէաստա նորագիւտ արձանագրութիւնը*, *Տեղեկագիր հասարակական գիտութիւնների*, 1957, Թիւ 10, էջ 107-108. Սահմանաքարեր, *Հայկական սովետական հանրագիտարան*, հատոր 10, Երեւան, 1984, էջ 146. Anahit Perikhanian, "Une inscription arménienne du rois Artasès trouvée à Zanguéour (Siwnik)," *Revue des Études Arméniennes*, նոր շրջան, հատոր Գ., 1966, էջ 17-29:
- ⁴ Զարեհ Պտուկեան, *Արտաշէսեան հարստութեան դրամները*, Վիեննա, 1983. Catalogue, էջ 46-47, Թիւ 3-6, տախտակ 1: Y. T. Nercessian, *Armenian Coins and their Values*, Los Angeles, 1995, էջ 55-57, Թիւ 20-26, տախտակ 2:
- ⁵ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, էջ 556:
- ⁶ Նոյն, էջ 558-565:
- ⁷ Մանանդեան, *Քենական տեսութիւն*, էջ 207. Նոյնի՝ «Տիգրան Բ. եւ Հռոմը», *Երկեր*, Ա. հատոր, Երեւան, 1977, էջ 526:
- ⁸ Մանանդեան, *Քենական տեսութիւն*, էջ 226-244. Նոյնի՝ «Տիգրան Բ.», էջ 560-588:
- ⁹ Պտուկեան, էջ 47-68, Թիւ 7-128, տախտակ 1-6. Nercessian, էջ 57-74, Թիւ 27-122, տախտակ 2-9:
- ¹⁰ E. T. Newell, *Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus*, Նիւ Եորք, 1939, էջ 94-100, Թիւ 146-149, տախտակ 16 եւ 17:
- ¹¹ Պտուկեան, էջ 48-49, Թիւ 12-15, տախտակ 1:
- ¹² Ասպետ Տօնապետեան, *Դրամ, դրամագիտութիւն եւ Մեծն Տիգրանի դրամները*, *Երրակ*, հատոր ԺԱ., Յուլիս 1967, Թիւ 7, էջ 346-355, նկար 16. Նոյնի՝ «Տիգրան Բ.ի եւ Տիգրան Գ.ի մէկ քանի անոիւ, միական դրամներ», *Հայագիտական Հանդէս*, հատոր Է., 1979, էջ 131-140, նկար 2:
- ¹³ Խ. Ա. Մուշեղեան, *Դրամական շրջանառութիւնը Հայաստանում*, Երեւան, 1983, Թիւ 54, էջ 312, 320 եւ 328:

¹⁴ Ե. Թ. Ներսիսյանի ուղղուած սեփական թղթակցութեան մէջ, թուագրուած 11 Հոկտեմբեր 1995ին, ժանէթ Լարկին կը լիչէ թէ Մուշեղեանի տախտակ 54ի դրամը Բրիտանական Թանգարանի ժողովածուն մաս չի կազմեր:

¹⁵ Newell, թիւ 150-153. Պտուկեան, թիւ 109-113. Nercessian, էջ 64-65, թիւ 61-64:

¹⁶ Newell, թիւ 147. Ինչպէս որ Նիւուէյի տախտակ XVIը ցոյց կու տայ, Տիգրանի դրամները որոնց ետին դրուագուած է Դամասկոսի Բախտը նստած դէպի ձախ, ոճով նման են Արեւոս Գի պղնձեայ դրամներուն, դրուագուած՝ նոյն պատկերաւորով:

TIGRAN THE GREAT OF ARMENIA AND THE MINT OF DAMASCUS (Summary)

YEGHIA NERSESSIAN

Tigran the Great controlled, at the zenith of his power, all the local mints in Syria, which issued very attractive coins according to the Seleucid tradition. Tigran's own coins were struck in Artaxata, Tigranocerta, Antioch, Damascus, and other mints. Moreover, he issued numerous types of copper coins where the reverses displayed Tyche, Hercules, Nike, cornucopia, a palm branch, etc.

Coins of Tigran struck in Damascus are different in style from those issued in Antioch and other mints. In Damascus he struck silver and copper coins. All reported silver coins assigned to the mint of Damascus are tetradrachmas, five examples of which are known (Nos. 1, 2a, 2b, 3, 4). On the obverse side of these coins, the bust of Tigran as a young man is shown, looking right and wearing an ornate five-pointed Armenian tiara. The reverse depicts the turreted figure of the Tyche of Damascus, seated left on a rock.

Tigran's Damascene copper coins have similarities with the silver tetradrachmas. The obverses of silver and copper coins are very similar. The coarse style and the Damascus Tyche seated definitely resemble the silver issues. 3 types of copper coins have been noted and assigned to the mint of Damascus: Tyche of Damascus seated left, Tyche of Damascus standing to left, and Nike advancing to left (Nos. 5-10).

Recently a new type of copper coin surfaced with the Damascus Tyche standing but a "young looking" Tigran portrayed on the obverse (Nos. 11a, 11b). This coin provides a missing link to other coins not assigned to any mint, where a "young looking" Tigran is also featured. The star and comet type decoration is noteworthy. The traditional Damascene copper issues have one star, a volute to the right, and a coarse style. The specimen under scrutiny is a departure from other Damascus silver and copper issues. Here the king's portrait has boyish features and a refined style; the decoration consists of a six-pointed comet star and a volute.

Based on numismatic data and the obverse style, the author concludes that there was more than one mint operating in or within the vicinity of Damascus. The traditional Damascene issue has one star, one volute, and a coarse style. Other Damascene issues, especially the copper coin with Tyche standing left (No. 11), have a comet star, a volute, a much more refined style, and a boyish portrait. If these six types of copper coins were not issued in a satellite or auxiliary mint of Damascus, they were probably struck in a nearby Seleucid mint, under the influence of the Damascus mint masters.

ԲԱՌԵՐՈՒՆ ՄԻՒՍ ԵՐԵՍԸ (Է.)

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎՐԴ. ԿՈԱՆԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մեր յօդուածաշարքին 7րդ համարով¹ կը ներկայացնենք շատ գործածական բառեր, որոնք անգամ մը եւս ներկայ գրական հայերէնին մէջ հոմանիշ նկատուած են, հակառակ որ իրենց հին հասկացութեան համաձայն, անոնք իրարմէ տարբեր նշանակութիւն ունեցած են:

Հեզուական մարդէն ներս այս վերակառուցողական աշխատանքը ի յայտ կը բերէ նաեւ Մարդուն մտածող կարողութեան նրբութիւնը:

Զինք շրջապատող իրականութիւններուն մէջ՝ Նախամարդուն ամէնէն առաջ փնտռածը ամէն բանի մասին ստույգ ճանաչումն է, իսկ իր ամէնէն աւելի զգուշացածը՝ այդ իրականութեան տարբեր ներկայացող երեւոյթներն են:

Մարդը դատող արարած է: Դատողութիւնը Արարիչը մարդուն տուած է, չարն ու բարին իրարմէ զանազանելու, իրականն ու կեղծը իրարմէ ջոկելու համար: Բայց Մարդուն դատողութիւնը սխալելու կամ խաբուելու վտանգին ենթարկուած է: Մարդու միտքը խաբող առաջին ծուղակներուն մեծագոյնը ո՛չ անտառին, ո՛չ գազանին, ո՛չ այնքան մարդոց փոխադարձ յարաբերութեան մէջ, որքան իրերն ու դէպքերը ճիշդ զանազանելու եւ երեւոյթները ջոկելու իր անկարողութեան մէջ գտած է:

Ա) ՊԱՐԱՊԻՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Մարդուն առաջին յուսախարութիւնը կը կոչուի պարապութիւն, ակնկալուած բանի տեղ տարբեր իրողութեան մը պատճառած անակնկալը: «Մին, պարապ, դատարկ, ունայն, նանիր, թափուր» բառեր են, որոնք շուարումի մատնած են նախամարդը իրականութիւններուն ճանաչումին ընթացքին: Հետաքրքրականը ա՛յն է, թէ այս բառերէն ոչ մէկը, հակառակ անոնց ներկայ իմաստին, իրենց սկզբնական իմաստին մէջ «պարապ» նշանակած է:

ՍԻՆ

Բնիկ հայկական նախաբեզուներէն սերած բառ է, հին յունարէն KEVOC բառին առընչուած, որ նմանապէս կը նշանակէ «պարապ,

սին, փուճ»։ Ըստ բառին զենդական ստուգաբանութեան՝ «սին»ը համարուած է «պակասութիւն, թերութիւն»։

Վին»ը ֆիզիքայէս պարապն է, մէջը փուճն է, որ «անամէջ» բառին ծագման պատճառ եղած է։ Վին»ը պարապ է որովհետեւ մէջը փուճ է, բարձրահասակ, բաց բունը տկար ծառին նման է։ Սինը երեւոյթին հակառակ՝ ներքին պարապութիւնն է։ Ծառին արտաքին երեւոյթը իր ներքինը չարդարացներ։ «Հասկ սին», «սին ընկոյզ, որ ճղով եւ կեճեպով արտաքոյ զարդարեալ երեւի եւ մէջն փուճ է»։ Վին»ը ֆիզիքական սուտ մըն է։

Նոյն նշանակութիւնը կը թելադրէ «սին» բառին երկրորդ ձեւը, որ «տսին» է եւ որ կը նշանակէ «վտիտ, ազազուն», տկարութիւն մը, որ ուժի պակասէն կամ մէջի պարապութենէն յառաջ կու գայ։

Վին» բառէն կազմուած է նաեւ «անոտի» բառը, որ իր իմաստին հետ հաւատարիմ մնալով՝ կազմած է «անոտիապաշտ» նոր բառը, որ կը նշանակէ ներսէն փուճ եւ արտաքինէն մեծ երեւցող արժէքներու հաւատք։

Բնութեան կարգէն անցնելով մարդուն կեանքին, ըսուած է մարդուն մասին ինչ որ ըսուած էր բոյսերուն մասին. «անապարծ» կամ «անապաստակ»։

ՊԱՐԱՊ

Սանսկրիտ ծագումով բառ, որ դատարկ կը նշանակէ։ Բաց «պարապ»ի դատարկութիւնը ո՛չ թէ «սին»ի պէս նիւթական ներքին փտութիւնն է, այլ կեանքին զբաղումէ դատարկութիւն է։ Մարդը իր իսկական կեանքը պատկերացուցած է լեցուն, գրաւուած աշխատանքով, գործունէութիւններով, արհեստով, որոնց միջոցով մարդ իր կեանքը կը զբաղեցնէ, ըլլա՛յ իբր այլ, ըլլա՛յ իբր կին, իբր երիտասարդ, իբր տարեց, գինուոր, գործաւոր եւլն։ Կեանքին ժամանակը մարդը պատկերացուցած է իբր միայն գործօն ժամանակ, կարծէք կեանքը միայն մարդուն զբաղումներուն յատուկ ըլլար։

Երբ կեանքը դադրի իր զբաղումներով գրաւուած ըլլալէ, երբ գործ, աշխատանք ու պարտականութիւն վերջ գտնեն, ժամանակն ալ կը դադրի լեցուն ըլլալէ, այն ատեն կը ստեղծուի Գրաբարին ըմբռնած «պարապութիւն»ը։ Այդ ինչ որ կ'ընենք գործէն ու աշխատանքէն դուրս, կը նկատուի «պարապումի» ժամեր։ Այսպէս է, որ «պարապ»ը կ'առնէ արձակուրդի իմաստ։

«Պարապորդ» կը նշանակէ առանց գործի ազատ վիճակը, բաց ո՛չ թէ անգործութեան վիճակ։ «Պարապ»ը պարապ չէ, պարապը ժամանցի բաներով գրաւուած ժամանակն է։ Ըստ աւետարանին, սատանան երբ կը վերադառնայ այն հոգիին մէջ, որմէ դուրս դրուած

էր, Գրաբարը այդ հոգին կը կոչէ «պարապորդ», այսինքն՝ առանց զբաղումի, անգործ:

Եկեղեցական իմաստով, «պարապ օր» հոգեւոր մարդէն ներս կը նշանակէ ոչ-տօնական օր, տօները նկատելով եկեղեցական ժամանակացոյցը լեցնող չատուկ զբաղում: Միայն եկեղեցապէս «պարապ» օրերուն հարսանիք ու պսակ կրնան տեղի ունենալ:

Յետագային է, որ «պարապ» բառին իմաստը փոխուելով անցաւ ներկայ ֆիզիքական պարապի իմաստին (պարապ շիշ, պարապ գլուխ):

ԴԱՏԱՐԿ

Բառին արմատը ստուգելի կը մնայ: Բանասէրները «դատարկ» բառը ընդհանրապէս բարդբառ կը նկատեն:

«Դատարկ» կը նշանակէ անպտուղ, անպէտ: Նիւթապաշտ բառ է եւ մարդը կ'արժէտէրէ ըստ իր արտադրածին: «Դատարկ»ը բացակայութիւնն է օգտակար բանի մը: Ինչ որ դրական արդիւնք չի տար, դատարկ կը նկատուի. «Դատարկ» տարի է այն տարին, որ բերք չ'ունենար: «Ջամենայն զերկիրն դատարկ թողուլ, ոչ սերմանել եւ ոչ վարել»:

«Դատարկապորտ» կը նշանակէ ապարդիւն պտըտող, անօգտակար մարդ: «Դատարկաբան», ապարդիւն խօսողն է: «Դատարկաձեռն»ը ձեռնունայն անձն է: Ձեռքը պատկերացուած է իբր արդիւնագործութեան միջոցը: Նախամարդուն համար, նոյնիսկ աստուածները երբ «դատարկ» են, անպէտ կը նկատուին. «Դատարկք աստուածք ու՞մ պիտոյ իցեն» («դատարկ» աստուածները որո՞ւն օգտակար են):

«Դատարկութեան» հակառակը արդիւնաշատութիւնն է:

ՈՒՆԱԾ

Հայկական նախալեզուներէն սերած բառ, կազմուած՝ «ուն+այն» ձեւով (ինչպէս «մի+այն» բառը), բարդբառ մը, որուն «ուն» արմատը ունենալ կը նշանակէ, իսկ «այն» յետադաս մասնիկը ժխտական է: Ուստի «ունայն» կը նշանակէ ունեցածէ զուրկ, չունեցող: «Ունայն»ը կազմուած է չունեւորի ժխտական իմաստով:

«Ունայն»ը իր ունենալիքէն զուրկ ըլլալն է, կարօտութեան, անբաւարարութեան իմաստով. պակսող վայելք, պակսող փառք, պակսող երջանկութիւն: Պակսող բանին թողած պարապութիւնը «ունայնութիւն» կը կոչուի: Սողոմոն իմաստունի պէս ամէն ինչ վայելած անձ մը՝ երբ դադրեցաւ աշխարհը վայելելէ, իրեն այլեւս գոհացում չտուող աշխարհը հռչակեց «ունայնութիւն ունայնութեանց»:

Ունայնութիւնը՝ մարդուն իղձերուն, գուցէ եւ իր կարողութեան ու իրաւունքին բաղդատած, չունեւորութեան վիճակ է: «Ձմեռամեծս արձակեաց ունայնս» կը նշանակէ հարուստները կամ ունեւորները իրենց ունեցածէն զրկեց, ձեռնունայն դրկեց: «Յարդար վաստակոց ունայն» էր կը նշանակէ իր սեփական արդար վաստակէն զրկուած-պարպուած էր:

Քրիստոս մարդանայով ինքզինք «ունայնացուց», ինքզինք աստուածայինէն զրկեց, կարօտաւոր դարձուց:

Ձյագեցնողի, չլիացնողի իր նախորդ իմաստէն, ունայնութիւն բառը ապա անցաւ երկրորդ իմաստի մը, որ ամէն տեսակ պարապութեան արտայայտութիւնն է, յուսախաբուութիւն է. յուսախաբ ընող խօսքը կոչուեցաւ «ունայնարան», յուսախաբութիւն պատճառող հաւատքը «ունայնահաւատ», եւ նոյն նշանակութեամբ «ունայնամիտ, ունայնաձեռն կամ ձեռնունայն»: «Գուրն ունայն էր եւ ջուր ոչ գոյր ի նմա» (գուրը, որ ջուր պէտք է ունենար, ջուր չունէր): «Լի չոգայ եւ ունայն դարձոյց զիս Տէր» (լեցուն գացի եւ պարապ դարձայ):

«Ունայն» բառէն կազմուած է «ընդունայն» մակբայը, որ կը նշանակէ զուր տեղ, ի նանիր, ուր ափսոսանքի շեշտ մը կայ:

ՆԱՆԻՐ

Արմատը անյայտ է: «Նանիր» կը նշանակէ զուր, անարժէք, ճշդ-ճիմ: Նմանութիւն ունի լատիներէն inanis բառին հետ, որ նոյնիմաստ ալ է:

Կ'ըսուի, թէ «նանիր» վաղանցիկ բոյսի մը անունն եղած է, որ առտու կը ցանուի, կէսօրին կը բուսնի, ճաշի կը գործածուի, իսկ իրիկունը կը ցամքի՝ պատկեր ծառայելով վաղանցուկ կեանքին եւ իրերուն: «Նանիր»ը տեւողութեամբ կարճն է, ուստի եւ արժէքով անարժէք է: «Նանիր»ը տեւողութիւն չունի, ուստի եւ կշիռք չունի:

Նոյն բառէն կազմուած են «նանրանայ» (ճղճիմ դառնալ), «նանրութիւն» (սնոտի բաներ), «նանրալեզու» (ոչինչ բաներ խօսող), «նանրախորհուրդ», «նանրափառութիւն» (սնափառութիւն), ինչպէս նաեւ «ի նանիր» մակբայը, որ կը նշանակէ ի զուր, անիրաւ կերպով. «իշխանք հալածեցին զիս ի նանիր» (իշխանները ոչինչ բանի համար զիս հալածեցին):

ԹԱՓՈՒՐ

Կը թուի թէ «թափուր»ին արմատն է «թափ» գենդական բառը, որ իմաստի իր բազմապիսի կիրառութեան մէջ, կազմած է նաեւ «թափել» բայը, որ գրաբարով կը նշանակէ ըլլա՛յ ճնշումի տակ պահել (ընդէ՞ր թափեա զճոգիս մեր), ըլլա՛յ յանձնուիլ (զինաթափ, գե-

րեթափ), ըլլա՛յ նաեւ դուրս թափել: Դուրս թափելու, պարպելու իմաստէն յառաջ եկած են «թափան» (սրբան) եւ «թափուր» (մարդերէ պարպուած, մարդաթափ եղած) բառերը:

«Թափ» բառը նշանակած է նաեւ յատակ, խորք, տակը: Ուստի անիկա՛ թափուր կոչուած է, որուն յատակը երեւցած է, ինչպէս թափուր աթոռի մը յատակը կամ աւազանի մը խորը, երբ ջուրերը պարպենք:

«Թափուր»ը պարապուեթիւն չէ, այլ պարպուած բանի մը թողած բացն է, որ պէտք է կրկին լեցնել: «Թափուր» կը դառնայ ամէն ինչ որ իր պարունակութիւնը կը կորսնցնէ, ինչպէս թափուր զահ մը կամ թափուր գերեզման մը:

«Թափուր»-«թափեալ ի լիութենէ»:

Բ) ՍՈՒՏԻՆ ԶԱՆԱԶԱՆ ԵՐԵՄՆԵՐԸ

Պարապը, դատարկը, ունայնը, ճղծիմը՝ եւլն. ֆիզիքական կամ բնական երեւոյթներ են: Բնութեան ստեղծած թերիներն են: Այժմ կ'անցնինք մարդու հոգիին կամ սրտին խաբէութեան հայող կարգ մը բառերու, ինչպէս «առւտ», խաբբայ, կեղծ, խարդախ, շողոքորթ, նենգ, մոլար», որոնք իրականութեան եւ երեւոյթին միջեւ գոյութիւն ունեցող անհարազատութեան հայող իմաստներ ունին:

ՍՈՒՏ

Բնիկ հայկական նախալեզուներէն սերած բառ, որ յունական ՓՏԵՍԾՈՏ բառին պէս «կեղծ, անճիշդ» կը նշանակէ:

«Սուտ»ը բոստ սանսկրիտ արմատին՝ իրականութենէ դատարկ, սին, պարապ նշանակութիւն ունի: Սուտը այն եղած է ինչ որ ստուերն է իր իրականութեան նկատմամբ: Այս պատճառով բանասէրներ ալ կան, որոնք «առւտ»ին արմատը «ստուեր»ին մօտեցուցած են՝ «առւտ»ը ստուերին պէս ոչ իրական ըլլալով:

Նախամարդը բան մը առաջին անգամ «սուտ» կոչելով ի՞նչ իրականութիւն ուզած է մատնանշել: Առաջին «սուտ»ը բնութեան կողմէ գործուած է, կը կարծենք: Առաջին սուտ խօսողը այս պարագային, եղած է օրինակի համար, ընկոյզ մը, որ հակառակ իր արտաքին դալար տեսքին՝ զայն կեղուող մարդուն ձեռքերուն մէջ փտած կամ պարապ ելած ըլլայ: Սու՛տ, բացազանչած է ան:

«Սուտ»ը տեսակ տեսակ մարգերու մէջ կը գործադրուի. ֆիզիքական, մտաւոր, հոգեկան: Ոսօք մը «սուտ» է, փտած ընկոյզին պէս, երբ դատարկ է խօսքին արտայայտած բովանդակութենէն, բառին պարունակութենէն: Բովանդակութիւնը չի համապատասխաներ արտաքինին՝ խօսքի աշխարհէն ներս: «Ստաբան»ը այն է, որ կը խօսի

բան մը եւ կը նշանակէ ուրիշ բան: Կեանք մը «առատ» է երբ զգացումներն ու համոզումները չեն համապատասխաներ ցուցաբերուած վարքին: «Սուտ է վաստակ քո» կը նշանակէ չեղեալ է, չգոյ է աշխատանքդ: «Սուտ յոյսեր» կը նշանակէ սին, դատարկ յոյսեր:

«Սուտ»ը ճիշդին դատարկութիւնը կամ բացակայութիւնն է մարդուն մտքին, խօսքին, գործին մէջ: Սուտը իրականութեան մը մէջ սինն է, սնոտին է, փուճն է:

«Սուտ առնել» կը նշանակէ դէպքի մը կամ խօսքի մը դատարկութիւնը երեւան բերել, բուն իրականութիւնը յայտնելով:

ԽԱՐԵԲԱՅ

Արմատն է «խաբ», որուն ծագումը կը թուի արաբական կամ պարսկական ըլլալ:

«Խաբ»ը հանգուցաւոր արարք մըն է եւ այդ արարքին նպատակն է մարդը գինք խաբողին ձեռքը ձգել, խաբողին զոհը դարձնել:

«Խաբ»ը կը խաղալ մարդուն խելքին հետ, «խաբ»ը մարդուն միտքը ծուղակի ձգող արարք է: «Խաբ»ին մարդը աչքէն աւելի միտքն է, մտքի խաբկանքն է: «Խաբ»ին զոհը միտքն է: «Խաբ»ը սուտ իրականութիւն է, զայն կը գործեն մարդը միտքով խաբելու համար: «Խաբ»ը ստուգաբանօրէն դժուարալոյծ կնճիռի կերպարանքին տակ կը ներկայանալ խաբուող մարդուն, խաբը «կնճիռ իմն դժուարալոյծ է» ըսուած է հիներուն կողմէ:

Նոյն իմաստով «անխաբ բերդ» բառը նշանակած է «անառիկ, ամուր», բերդ մը, որ թշնամիին խաբէութեան զոհ չ'երթար, անոր ծուղակը կամ ձեռքը չ'իյնար:

«Խաբ»ը նախամարդուն մօտ՝ մարդէ մարդ մղուող պայքարին մաս կազմած է: «Խաբել»ը նենգ նախաձեռնութիւն կ'ենթադրէ, «խաբուիլ»ը անոր զոհը դառնալ է, խաղի դալն է: «Ընդ խաբս» կը նշանակէ սխալելով, խաղի դալով:

«Խաբ գործել» նշանակած է խելքին առջեւ ծուղակ լարել: Նոյն արմատէն են խաբէութիւն, խաբկանք, խաբուսիկ (խաբելու հակամէտ), խաբեբալ (խաղի բերող, պատրող, իմաստակ), խաբեպատիր (երկու հոմանիշ արմատներ իրարու միացած), խաբուհի (խաբող կին):

ԿԵՂԾ

«Կեղծ»ը կը տարբերի «խաբ»էն անով որ, մինչ երկրորդը մըտքին ուղղուած ծուղակն է, «Կեղծ»ը ա՛չքը իբր թիրախ առնող խա-

բէութիւն է, սուտ կերպարանք է, սխալ ձեւացում է: Կեղծ դրամը նախ եւ առաջ աչքին ուշադրութիւնը կը խաբէ:

Բառին ծագումը բանասէրներու կողմէ հակական զանազան բառերու վերագրուած է, ինչպէս՝ «եղծ, գեղծ, խեղծ, կեղ, կարծր», եւ արաբական կամ պարսկական «դէլ» (խաբէութիւն) արմատին:

«Կեղծ» բառը նախապէս նշանակած է «ձեւ», եւ այս նշանակութեամբ՝ «տկեղծ» բառ մը անցեալին գոյութիւն ունեցած է, որ նշանակած է տձեւ, ոչ գեղեցիկ, անվայելուչ:

«Կեղծ»ը նախամարդուն համար ձեւային արտայայտութիւն եղած է եւ նոյնացած է գեղագիտական նշանակութեան հետ: Մարդը սիրած է բնութեան համաչափութիւնները, ուզած է անոր հարազատ գեղեցկութեան նմանիլ եւ զայն իրեն գեղագիտական օրինաչափ առնել:

Նախամարդը «Կեղծ»ը գտած է ոչ միայն ֆիզիքականին կամ մարմնականին մէջ, այլ նաեւ մարդուն բարոյական արարքներէն ներս: Մարդու մարմնի արտաքին ֆիզիքական տձեւութեան գաղափարին հետ զուգորդուած է նաեւ նկարագրի բարոյական տձեւութիւնը, կեղծի հոգեւոր իմաստը: «Կեղծ» արմատին բարոյական աշխարհէն ներս ծնած են «կեղծիք, կեղծաւոր» արտայայտութիւնները: «Կեղծաւորութիւն»ը բարբերու կեղծիքն է, ներքինը ծածկող արտաքին սուտ գործելակերպն է:

«Կեղծ»ն ու «կեղծիք»ը պատկերացուած են արտաքին ձեւերու գեղծումին տակ, որոնք կրնան ներկայանալ հագուստի, դիմակի, շարժուձեւի կերպարանքին ներքեւ:

«Կեղծ ի կեղծս» գրաբարով կը նշանակէ վարմունք մը, որ զանազան կերպարանքներով կը ներկայանայ, ուրիշը շահագործելու համար:

ԽԱՐԴԱԽ

Բառին արմատը կը թուի «խարդ» բառէն կազմուած ըլլալ, որմէ եկած ըլլալ նաեւ «կախարդ» բառը: Սակայն ըստ ուրիշներուն, բառը լոնարէնով նշանակած է պարսկական բանակին մէջ ծառայող յատուկ տարազով եւ հաւանաբար ծպտուած զինուորը:

«խարդախ»ը իր խաբեբայութեամբ իր զոհին անպայման վնաս հասցնել կ'ուզէ: Բայց խարդախին գործածած միջոցները աւելի զարգացած են քան թէ կեղծարարինը: Կեղծարարը կը ջանայ արտաքինապէս բնական մնալ ու խաբել, իսկ խարդախը իր նպատակին հասնելու համար արտաքին ծպտումներ կը գործածէ: Ան իր միջոցներուն մէջ յանդուգն է: Խարդախը կոչուած է «բազմախաբ»: «խար-

դախ»ը դերասանի ծափումներ ունի. «խարդախ արուեստիւք ստուերացուցեալ»:

Խարդախը պարզ կերպարանք չունի, այլ խառնակ ներկայութիւն, սուտն ու ճիշդը իր մէջ միացուցած, «բազմախար» է: Այս պատճառով՝ մարդիկ ամէն ինչի անխարդախը փնտռած են. «Անխարդախ կաթին փափաքիցէք»:

Դրախտին մէջ Եւան խաբող օձը խարդախ կոչուած է. «խարդախեաց օձն զԵւա»:

ՇՈՂՈՔՈՐԹ

Շողոքորթը քծնող կեղծաւորն է, որ անձ մը կը խաբէ իր իսկ չհաւատացած գովեստներով: Շողոքորթին մէջ արտաքին ձեւերէն աւելի, լեզուն է գործօն անդամը:

Այս բառին ստուգաբանութիւնը մեզ կը դրկէ ուսումնասիրելու «շողոմ, շողոք, ողոք» ածականները, բոլորն ալ լեզուական հնարամտութեան հայող բառեր:

«Շողոմ, շողոմեի»: Շողոմը ինքզինք համակրելի կը ներկայացնէ, հաճելի խօսքեր ըսելով: Շողոմելը միշտ չար նպատակ չունի, կրնայ նաեւ սիրոյ արուեստին եւ զրոյցին մաս կազմել, մինչդեռ շողոքորթը, որ շողոմին հետ նոյն արտաքին կերպարանքն ու լեզուն կրնայ ունենայ, կեղծաւոր մըն է, որուն գովասանքին նպատակը չարաչահութիւնն է:

«Ողոք, ողոքել»: Բնիկ հայ բառ է հնդեւրոպական նախալեզուներուն առընչուած եւ լատինական loqui (խօսիլ) բայը յիշեցնող: «Ողոքողը իր քաղցր եւ համոզիչ լեզուով խնդրանք մը ներկայացնողն է, ան յաճախ իրմէ բարձր անձ մը սիրաշահելու կը ձգտի, մինչդեռ շողոքորթը իր զոհին հանդէպ յարգանք չունի, այլ միայն կեղծիք, գուցէ եւ արհամարհանք:

ՆԵՆԳ

«Նենգ»ը խաբելը չէ, այլ խաբելու ծառայող միջոցն է, հնարքն է, որ յաճախ հիմնուած է խորամանկութեան վրայ: Այդ հնարքը կրնայ ըլլալ դաւ մը, նոյնիսկ դաւաճանութիւն, որմէ «տիրանենգ» բառը:

Բառին ծագումը ըստ ոմանց պարսկական ճանկն է, որ կը նշանակէ նախատինք, ամօթ: Իսկ ըստ ուրիշներուն, ծագումը հայերէն «հենգն» բառն է, որ ծաղրանք կը նշանակէ: Նենգը յարգանք չունի, այլ հեզնանք՝ իր զոհին հանդէպ:

«Նենգ» բառը ծաղրանքի կամ նախատինքի իր սկզբնական իմաստէն, յեղաշրջուած է դէպի նենգութիւն: Ան միայն դիտաւորու-

թիւն չէ, այլ նաեւ գործ: Անոր արդիւնքը կրնայ պարզ խաբէութե-
նէն մինչեւ դաւաճանութիւն զօրել, պարզ խրատէն մինչեւ ոճրա-
գործութիւն: Գրաբարով կ'ըսեն «նենգ գործել», ծուղակ լարելու ի-
մաստով, որմէ շնորհագործութիւն» բառը:

«Նենգ»ին գործողութեան մարզը բազմակողմանի է, ան կը գոր-
ծէ մարդկային բոլոր մարզերէն ներս. սէր, բարեկամութիւն, վաճա-
ռականութիւն, համաձայնագիր, կրօն, ամէն ինչ իբր ասպարէզ կը
ծառայէ նենգին՝ իր գործը կատարելու:

ՄՈՒԱՐ

Բնիկ հայ բառ, հնդեւրոպական անգործածական «մոր» արմա-
տէն, որմէ կը ծնին զանազան իմաստներով բառեր:

Բառը առնուած է բնութեան աշխարհէն: Մոր»ին նախնական
ծագումը կրնայ գետեղուիլ որպէս ծառի բունին վրայ բուսած աւե-
լորդ թփիկ, բունէն շեղած ու յորդած ուժ: Մոր»ը կ'արտայայտէ
պոռթկումին պատճառած շեղում, գեղում, յորդիլը, ճամբէ դուրս ել-
լելը: Մոր»ը յորդող ուժին արդիւնքն է, որմէ «տրկրամոլ, գինեմոլ,
փառամոլ, իգամոլ, մոլեռանդ» բառերը, որոնք բոլորը հափազան-
ցութեան կը տանին:

Նոյն «մոր» արմատէն է նաեւ «մոլի» բառը, որմէ յառաջ կու
գան «մոլութիւն, մոլեգին» բառերը: Որմէ նաեւ «մոլիլ»=խեթենալ,
ցնորիլ բայերը:

«Մոր»ը նաեւ «մոլուցք» կը պատճառէ: Մոլուցք» պատճառող
բոյսեր կան, որոնք «մոլաբոյս, մոլախինդ» կոչուած են:

«Մոր» արմատը «որ» մասնիկով ծագում կու տայ «մոյար» բա-
ռին, որ ուղիղ ճամբէն շեղած կամ շեղող կը նշանակէ, ինչպէս «մո-
լար վարդապետութիւն» մը կը շեղի հարազատ վարդապետութենէն:

«Մոր» արմատը «ար» մասնիկով յառաջ կը բերէ «մոլոր» բառը,
որմէ ոլոր մոլոր ճամբաներով ասոյթը, որմէ նաեւ «մոլորակ» կամ
«մտամոլոր» բառերը, յորդումներ որոնք ճամբաներուն վրայ շեղու-
մի կը հասցնեն:

«Մոլի» նշանակած է նաեւ կախարդ, մոլեցնող, հարցուկ:

Գ) «ՄՏՈԹԳ»ԻՆ ԶԱՓԱՄՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

Դատարկի, սինի, նենգի եւ խաբեբայի գաղափարներէն ետք,
նախամարդը իր մտքի զգուշացումը կեդրոնացուցած է նաեւ եր-
րորդ մտածողական տարածքի մը վրայ, որն է սխալին, ճշմարիտին,
ստույգին, իրաւին գաղափարը: Սխալն ու ճիշդը նախամարդուն հա-
մար մտքի հաւասարակշռութեան հարց է: Ամէն բանի մէջ «ստույ-

գ»ին որոնումը նախամարդուն ճանաչողական փիլիսոփայութեան ինչպէս նաեւ ամէն գիտութեան հիմնաքարն է:

ՍԽԱԼ

Բնիկ հայ հնդեւրոպական լեզուներուն ընտանիքէն բառ, որուն առընչուած նոյնահունչ սանսկրիտ արմատը կը նշանակէ «երեւալ», ո՛ր թէ արբեցութենէ, այլ ոտքի սալթաքումէ:

«Սխալ»ը իր ծագումնալին իմաստով եւ նախքան իր բարոյական սխալանքի նշանակութեան հասնիլը լետազային, ֆիզիքական վրէպ մը եղած է: «Սխալ»ին աղբիւրը ֆիզիքական սալթաքում մըն է, սխալ քայլ մը, սահիլ մը, որ արձագանգն է սանսկրիտ արմատին «երեւալ» իմաստին: «Սխալեցի ոտն նորա»:

«Սխալիլ» բայը անհաւասար քայլեր առնել է: «Կոյր կուրի յորժամ առաջնորդէ, սխալէ»:

Բառին իմաստը շեղած է դէպի արբեցութիւն: Նոյն իմաստէն կազմուած է «սխալակ» բառը, որ «հարբած, գինով» կը նշանակէ: Նախամարդը սխալանքը տեսակ մը գինովութեան կամ գիտակցութեան կորուստին վերադրած է:

«Սխալ» բառը իր ֆիզիքական կամ արբեցողական սալթաքումի նշանակութենէն անցած է մտային կամ բարոյական սխալանքի ներկայ իմաստին:

ՍՏՈՅԳ

Բառին ծագումը կրնայ բնիկ հայկական ըլլալ, կամ ընդհակառակն՝ յառաջ եկած ըլլալ արաբերէն «սիտք» բառէն, որ «արդար, վատահելի» կը նշանակէ:

Սակայն «ստոյգ»ը ըստ իր սումերական ծագումին, «ուղիղ»ն է, իսկ ըստ յունականին՝ «ճիշդ»ն է: Ստոյգը այն է, ինչպէս որ պէտք է ըլլալ, առանց յաւելումի, առանց զօդումի, առանց պակասումի: «Ստոյգ»ը իսկականն է, ընականն է. անսուտ, հարազատ, Աստուծոյ պէս:

«Ստոյգ գիտեմ»=գիտեմ ինչպէս որ բան մը ինքնին է: «Ստուգաբան եմ»=այսինքն կը խօսիմ այն ինչ որ ստոյգ է: «Ստոյգ դատաւորք», «ստուգագիր, ստուգապատում», այսինքն՝ իրականութեան եւ խօսքին միջեւ նոյնութիւն ունին:

«Ստուգել» կը նշանակէ ստոյգ պատահածը որոնել, ճշդել:

ՃԻՇԴ

Ըստ հնդեւրոպական հին լեզուներուն, ինչպէս նաեւ սանսկրիտ եւ զենդական ստուգաբանութեան համաձայն, «ճիշդ» նշանակած է

բան մը տալէ կամ առնելէ առաջ զայն «քննել»։ Պարսկական «ճըշդ» արմատը նմանապէս «քննութեան» իմաստը կը թելադրէ։

Ոմանք նմանութիւն կը գտնեն «ճիշդ»ին եւ լատիներէն *justus*ի (արդար) բառին հետ, եւ այդ լոյսին տակ՝ «ճիշդ»ին կու տան արդարի, ստուգուած բանի նշանակութիւն։

Նախամարդը բան մը «ճիշդ» կոչած է, զայն ստուգումէ անցընելէ ետք, ճշդելէ ետք։ Նախամարդը բանի մը ճշդութիւնը հաստատելէ առաջ՝ զայն նախ քննած է։ Ի բնէ ճշմարիտը կրնայ գոյ ըլլալ, բայց ի բնէ ճիշդը չկայ, ճիշդը միտքի որոնում եւ ստուգում կը պահանջէ։

«ճիշդ»ի իմաստէն յառաջ եկած են «ճշդավաճառ» կամ «ճշդապահանջ» բառերը, նաեւ «ճշգրիտ» բառը, որ իրերու նմանութեան աստիճանը ստուգին կը մերձեցնէ. «ճշգրիտ գիտել», որմէ «ճշգրտապատում» բառը։

«ճիշդ» արմատէն յառաջ եկած «ճշդել» բայը անգամ մը եւս, իր գոյականին իմաստէն տարբեր իմաստի յաւելում արձանագրած է։

«ճշդել» գրաբարի մէջ նշանակած է ժլատութեամբ չափել. «Որ ճշդէ գցորեանն հրապարականէ՞ լիցի», շուկայի վրայ ով որ «ճիշդ» չափով չափէ, անիծուած պիտի ըլլայ։ «ճշդութիւն»ը այս պարագային միայն ուղիղութիւն չէ, այլ նաեւ ժլատութիւն նկատուած է։

«ճիշդ»ը ժլատութեան համնող խնայողութիւն ալ է։ Մի՞ խնայելով տացուք եւ մի՞ ճշդելով։

ԾԾՄԱՐԻՏ

«Ճշմարիտ» բառին ստուգաբանութիւնը վիճաբանուած է ներկայիս։ Կարծող կայ, թէ «ճշմարիտ»ին արմատը «ճիշդ»ն է։ Իսկ ըստ ուրիշներու, «ճշմարիտ»ը երկու բառերէ կազմուած է. «ճիշդ+մար» (ճիշդ+չափ) ձեւէն։ Իսկ ըստ իր գենդական արմատին «ճշմարիտ» բառը կը նշանակէ «ականատես»։

Բոլոր պարագաներուն, «ճշմարիտ»ն այն հաստատումն է, որ աչքին կողմէ ստուգուած չափերով կը ներկայանայ։ «Ճշմարիտ»ը այն է, որ աչքին անսխալ վկայութիւնն ունի իրեն ի նպաստ։

Երբ «ճշմարիտ»ի մասին կը խօսինք, զայն կը հասկնանք բարոյական իմաստով, բայց ան նաեւ ֆիզիքական նշանակութիւն ունի իր ծագումին մէջ։ Ֆիզիքական ճշմարիտին դէմ է ծպտումը, իսկ բարոյական ճշմարիտին դէմ է կեղծիքը, սուտը, խաբէութիւնը։ Ճշմարիտին հակառակը «կեղծ»ն է։

Բարոյական «ճշմարիտ»ը նախապէս բաղդատուած ու ճիշդ չափերուն վերածուած իրականութիւնն է։ Այս պատճառով մարդիկ ճշմարտութիւնը մերկ պատկերացուցած են, այնպէս ինչպէս որ է,

առանց որ զինք դիտող աչքէն, հագուստի կամ ուրիշ ծածկոցի տակ բան վրիպի:

Աստուած ճշմարիտ կը կոչուի, որովհետեւ չկայ բան մը որ յաջո-ղի անոր էութիւնը այլափոխել կամ սքօղել, ոչինչ կրնայ խաթարել Անոր ամբողջականութիւնը, անոր էաբանական հարազատութիւնը:

ԻՐԱԽ

«Իրաւ»ը քերականօրէն «իր» բառին գործիական հոլովն է: Իր-իրաւ:

«Իր»ը անշունչ արարածն է: «Իր»ը բնութեան մէջ կը զանազանէ կենդանին անկենդանէն: Կենդանին «իր» չի կոչուիր:

«Իր»ը յառաջ կու գայ հայ նախալեզուներուն յատուկ եղող «ի» դերանունային արմատէն: «ի» կը նշանակէ «բան, գոյ», որմէ՝ «ան+ի» բառը, որ անցեալին նշանակած է «ոչ գոյ»:

«ի» բնիկ հայ բառ է, ծագած հին հայկական «քի» հարցականէն: «ի» հոլովուելով կ'առնէ հետեւեալ ձեւերը. «իմ» (տրական), «իւ» (գործիական) եւ կը դառնայ «իր», «ինչ»:

«Իրաւ»ը մակբայ է, ան կը նշանակէ «արդեամբ, գործով, հաւաստիաւ»: «Իրաւամբ» բառը կազմուած է զոյգ գործիականով: «Իրաւ»ը իր բնական իմաստէն անդին երթալով, կը նշանակէ արդար, իսկ «անիրաւ»ը՝ անարդար: Արժան եւ իրաւ:

«Իրաւ» գործիական ձեւը ապա դարձած է գոյական: «Իրաւ» գոյականէն կազմուած են «իրաւագէտ» (արդար բանի գիտակ), «իրաւախոհ» (ուղիղին համեմատ մտածող), «իրաւախօս» (ճիշդը խօսող), «իրաւունք» (իրաւի հիման վրայ առնելիք, պահանջք, սեփականութիւն), որոնց իմաստային արմատը «իրաւացի» ըլլալն է:

Կայ նաեւ հագուագիւտ հին բայ մը եւս, «իրաւորել» բայը, որ կը նշանակէ բան մը իրական դարձնել, գործածութեան ենթարկել:

Դ) ԶԱՏՈՐՈՇՈՒՄԻ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆՆԵՐԸ

Մարդուն բանականութեան հիմնական նուաճումներէն է գիտնալ զանազանել ճիշդը անճիշդէն, դատարկը լեցունէն, ստուգը անստուգէն, սուտը ճշմարիտէն:

Իր իմացական կարողութիւններուն նուաճումը շարունակելով, մարդը փնտռած է հասկնալ նաեւ իրերու տարբերութիւններուն արմատները, անոնց գոյութիւնը բնորոշող եւ իր ես-ին սահմանները:

Առարկայ մը ինչո՞վ է զատ, ինչո՞վ է որոշ, ինչո՞վ է ուրոյն, եւ ինչ:

ՋԱՏ

Իսկական բառն է «Հատ», որ «զ» նախդիրով կազմած է «զատ» (զհատ) բառը, որմէ ծագած են «զատանել, զատել, զատուցանել» բառերը:

«Հատ» բառին արմատը կրնայ ըլլալ արաբական «ջաթ»ը (կտրել), լատինական cado (կտրել) եւ կամ սանսկրիտ նոյնիմաստ արմատ մը:

«Հատ» արմատը հայ բառակազմութեան մէջ բազմաթիւ նշանակութիւններ ունեցած է: «Հատ» բառը, որմէ ծագում կ'առնէ «զատ» բառը, հատուածի իմաստ ունի, «հատ»ը կտոր է, ինչպէս հատորը գիրքերուն շարքին մէկ կտորն է: Ամէն «զատ»՝ ամբողջութիւն մը կ'ենթադրէ, որմէ ան կ'անջատուի «հատուելով», կտրուելով եւ ուրոյն ու անկախ գոյութիւն դառնալով:

«Ջատ»ը անջատուելէ ետք իր մէջ կը շարունակէ պահպանել զանգուածին նոյն յատկութիւնները, որմէ անջատուեցաւ: Իր ընտանիքէն զատ ապրող անձ մը, թէեւ զատ կ'ապրի, սակայն ընտանիքին անունը եւ յատկանիշերը իր մէջ կը կրէ:

«Ջատանել»ը զատելու գործողութիւնն է, ան կը նշանակէ զանազանել եւ անջատել: «Ջատանել» կը պահանջէ նաեւ ընտրել: Մէկու մը կողմէ զատուածը նախապէս ընտրուած մըն է: «Ջատել ի մէջ սրբոց եւ պղծոց»:

ՈՐՈՇ, ՈՐԻՇ, ՈՒՐԻՇ

«Որոշ» բառին արմատը ըստ ոմանց յունական օրօշն է, որ սահման կը նշանակէ:

«Ջատ»ը ֆիզիքական անջատում է, իսկ «որոշ»ը արդէն զատածներուն մէջէն մտքով զանազանութիւն է: Գնդիկներու խումբի մը մէջէն գնդիկ մը «կ'որոշեն» զայն անջատելով արդէն գոյութիւն ունեցող տարբեր գնդիկներէն: Անոնցմէ հատ մը միտքով «կ'որոշեմ», ապա ֆիզիքապէս զայն կ'ընտրեմ զատելով: «Որոշում»ը մտքի ընտրութիւն է, «զատել»ը՝ ֆիզիքական է: Ինչ որ «որոշ» է, «ուրիշ» կը դառնայ:

«Որոշել»ը զանազան թեկնածուներու մէջէն հատ մը ընտրելու պէս է: «Որոշեցէ՛ք ինձ զԲառնաբաս եւ զՊօղոս ի գործ» միւս աշակերտներուն մէջէն: «Որոշեաց զիս յորովայնէ մօր խմոյ», մօրս արգանդէն ֆիզիքապէս չանջատուած ընտրեց զիս:

Գրաբարի մէջ «որոշ» բառը սանդուղի ոտքի կամ աստիճանի նշանակութիւն ալ ունեցած է, քանի որ սանդուղը կը ստիպէ բարձրացող կամ իջնող անձը իր կոխելիք տեղը «որոշելու», զատ զատ կոխելու, եթէ չ'ուզեր վար գլորիլ:

ՈՒՐՈՅՆ

Կը թուի թէ կազմուած է «իւր» եւ «ոյն» մասնիկով: Եթէ այս ստուգաբանութիւնը ընդունինք, «ուրոյն» նշանակելու է «անձնական, սեփական»:

«Ուրոյն»ը անձի կը վերաբերի, անձի մը կամ բանի մը յատուկ ըլլալն է, անոր յատկանիշն ըլլալն է, իբր սեփականութիւն նկատուիլն է: «Ուրոյն»ը գոյատեսակի զանազանութիւն է:

«Ուրոյն»ը անձի մը կամ բանի մը բնութեան մաս կը կազմէ, անոր յատկանիշը կը դառնայ: «Ուրոյն է այլեւն հրոյն»=Այլեւը կրակին յատուկ է: Այսպէս ծնունդ առած է «ուրոյն ուրոյն» ասոյթը, որ կը նշանակէ զատ զատ, որոշ որոշ:

ՅԱՏՈՒԿ

Կազմուած է «յատ» (հատ) = կտրել բառէն, «ուկ» մասնիկով:

Երկու միտք ներփակուած է «յատուկ» բառին մէջ. բաժանուիլ ուրիշներէն եւ սեփականութիւն դառնալ: «Յատուկ»ը ուրիշէն անջատուելով իւրացուելու անցքն է:

«Յատուկ»ը իր տեսակին մէջ մէկ հատիկութիւն կը ստեղծէ: «Մարդոյ ծիծաղականն իսկապէս յատուկ ասի», այսինքն՝ ծիծաղը մարդուն յատուկ է: «Աղամ միայն յատուկ էր» այսինքն՝ արարածներուն մէջ իր ցեղատեսակը չունէր: Յատուկին պարագային, նոյն տեսակէն երկրորդ մը չկայ: Այս միտքէն կազմուած են «իւրայատուկ, ինքնայատուկ, յատկութիւն, յատկանիշ» կամ յատկացում բառերը, որմէ նաեւ «յատուկ անուն» ասոյթը:

«Ի կնոջ ծնանիւն՝ մարդոյ է, իսկ ի կուսէ՝ Աստուծոյ յատուկ է» (միայն Աստուծոյ յատուկ է կոյսէ մը ծնիլ):

ՄԱՄՆԱԻՈՐ

Արմատն է «մասն», որ կը նշանակէ բաժին, առանձին կտոր, անջատ մաս:

«Մասն» բառը գեղական կամ սումբրական ծագում ունի եւ «կիսել, կտրել, բաժնել» կը նշանակէ:

«Մաս»ը, «հատ» բառին պէս, կտրելով ստացուած բաժին է, կտրուած է ամբողջութեան մը մէջէն, սակայն, տարբերելով «յատուկ»էն, կը շարունակէ ներկայանալ իբր անոր մէկ բաժինը:

«Մաս»ը ամբողջութեան մը մասնիկն է: Այդ ամբողջութենէն զատ է, բայց իրարու կը պատկանին:

«Մաս»ը միութեան ազդակ է, քանի ինքզինք կը կապէ անոր, որուն մասն է: «Երկրամաս» բառով կը հասկնանք այն ընդհանուր երկիրը, որուն ան մէկ մասն է, որուն կը պատկանի: «Անմասն մնալ» կը նշանակէ անհաղորդ, օտար մնալ:

«Մաս»ը ամբողջի մը պատկանած հատուած մըն է, որ կրնայ թէ՛ անջատուիլ ընդհանուր զանգուածէն, թէ՛ հոլթեամբ միացած մնալ ընդհանուր զանգուածին, որուն պատկանած է:

Հայ եկեղեցիներուն մէջ բաժնուած «մաս»ը նոյն իմաստը կը կրէ: Այդ օրհնեալ հացը խորհրդանշին է պատարագի հաղորդութեան մասնակցութեան: «Մաս»ը առնողը կը միանայ թէ՛ հաղորդութեան, թէ՛ հաղորդուողներուն:

Նոյն ձևով յառաջացած է «մասունք» բառին նշանակութիւնը, որ սուրբի մը մարմինին պատկանած եւ անկէ անջատուած մասնիկ մըն է, զոր մեծարելով կը յարգենք բուն մարմինը, որուն մէկ մասն է «մասունք»ը:

«Մասնակցիլ» նորակազմ բառ է, որ մաս դառնալու, հաղորդ մնալու զաղափարին հետեւած է եւ ո՛չ թէ բաժանումի միտքին: Նմանապէս «մասնաւորիլ» կը նշանակէ ո՛չ թէ մաս-մաս ըլլալ, այլ մասնակցիլ իբր մաս, հաղորդ ըլլալ: Յետագային՝ հաղորդ ըլլալու միտքը պիտի տկարանայ եւ «մասնաւորիլ» բային մէջ բաժանումի իմաստը պիտի զօրանայ:

ԱՆՁԱՏ

Ծագումը ոմանք պարսկական «անժիտան» բառին կը վերագրեն, որ կը նշանակէ «դուրս քաշել»: Իսկ ուրիշներ բառին ծագումը կը կապեն հայկական «զատ» բառին: «Անջատել» = ընդ-զատել: Վերջապէս ուրիշներ «անջատ» բառը կը նկատեն բարդբառ եւ զայն կը կազմեն «ան-ջատ» (ոչ կից):

«Անջատ»ը կենդանի մաս մըն է, կը բաժնուի ու կ'անջատուի կենդանի մասէ մը ու երկուքը կը մնան իրարմէ տարբեր. երեխան կաթէն «անջատել»: «Անջատումն հոգւոյ ի մարմնոյ»: «Անջատաք մեք ի նոցանէ»:

ԲԱԺԱՆ, ԲԱԺԻՆ, ԲԱԺԱՆԵԼ

Արմատն է պահլաւական «բաժ» բառը, որ կը նշանակէ քանակէ մը վերցուած եւ ուրիշին տրուած մաս մը:

Առարկան որ կը տրուի «բաժ»ի ձեւի տակ, կը տրուի վերցուելով իր մալը քանակէն: «Բաժ» տալը՝ առնողին հետ անուղղակի հա-

ղորդակցելու ու յարաբերելու է: Այս պատճառով, «բաժակից» կամ «բաժորդ» բառերը նշանակած են «մասնակից, հաղորդ»: Իսկ «անբաժ» բառը ընդհակառակն կը նշանակէ անմաս:

Երբ «բաժ» առնողը պետութիւնն է, «բաժ» կը նշանակէ «հարկ, տուրք», անհատին շահաբաժինէն վերցուած մաքս: Պետական գանձիչը կոչուած է «բաժապետ» կամ «բաժապետ», այսինքն արքունիքին անունով մաքս գանձող անձ:

«Բաժ» արմատը երկու բառի ծագում տուած է. մին՝ «բաժան», միւրը՝ «բաժին»:

«Բաժան» ձեւը կը նշանակէ անջատ մասերու վերածուած: «Բաժան»ը պառակտումի իմաստ ունի, որմէ «բաժանասէր» կամ «բաժանարար» բառերը, որոնք միութենասէրին ու հաշտարարին ներհակ նշանակութիւն ունին: «Բաժան բաժան» երկու անգամ կրկնուած Ո՛ճը պառակտումը կը շեշտէ:

«Բաժին» կը նշանակէ այն անջատուած եւ ուրիշին տրուած մասը, որ այսպէս ուրիշին «բաժին»ը կը դառնայ: «Բաժին»ը ժառանգութեան յատուկ նշանակութիւն ունի, ան կը նշանակէ ժառանգորդին ինկած մասը, բաժինը: «Բայ եմ բաժին քո եւ ժառանգութիւն»: Առարկայէ մը իր «բաժին»ը հանող անձը «բաժանորդ» կոչուած է: «Բաժանորդ»ը արդիւնքի մը կցորդ է, մասնակից է, իր բաժինին իրաւունք ունի:

«Բաժ»ը տուրքի իր իմաստէն զատ, որ ֆիզիքական է, նշանակած է նաեւ կեանքի բաժին, ճակատագիր, կեանքին բերած բախտը մարդուն կեանքին մէջ, կեանքին տուրքը՝ աստուածներուն կողմէ մարդուն տրուած:

ՋՈԿ, ՋՈԿԵԼ

Արեւելահայերէնի յատուկ այս բառին արմատը արաբերէն «ժաուա» բառը նկատուած է, որ կը նշանակէ «մարդոց խումբ»: «Ջոկ»ը հայերէնի իմաստով «խումբ, տոհմ, ցեղ» նշանակութիւն ունեցած է: «Ջուարթնոց՝ ջոկք», հրեշտակներու խումբեր, «տշխար մոլորի ի ջոկէ տեառն իւրոյ», որմէ նաեւ «ջոկատ» բառը, փոքր խումբի իմաստով: «Ջոկ»ը մեծ մասի մը փոքր մասն է:

«Ջոկ»ը տեսակներ կը ստեղծէ: «Այլ ջոկ է ձկանց որ ի ջուրսն չըջին»:

Ինչ որ չի կրնար մասերու բաժնուիլ, կոչուած է «անջոկական»: Իսկ ընդհակառակն, «ջոկադիր» կոչուած է ան որ ի մի կը համադրէ:

Նոյն իմաստէն ծնած է «ջոկել» բայը, որ կը նշանակէ անջատող խումբին եւ մայր խումբին միջեւ անջատում բերել:

«Ջոկեր» սկզբնական շրջանին նշանակած է առանձին անջատ դառնալ, առանձին ջոկ կազմել: Յետագային նշանակեց զանազանել, նաեւ մտածուածի աշխարհէն ներս: Իսկ «Ջոկանալ» կը նշանակէ ջոկերու բաժնուիլ, անջատ խումբերը բազմացնելով՝ հոծ դառնալ:

ՏԱՐԲԵՐ

Բարդբառ է, որ կազմուած է «բերել» բայէն եւ «տար» արմատէն:

«Տար»ը պահլաւական բառ է: Կապ չունի «տանիլ» բային հետ:

«Տար»ը գրաբարի մէջ զանազան իմաստներով կը գործածուի:

«Տար» կը նշանակէ «հեռու, հեռաւոր», որմէ կազմուած է «տարաշխարհ»=հեռաւոր աշխարհ: «Տարածիգ»=հեռուն տարածուող կամ տանող:

«Տար» կը նշանակէ «ժամանակէ դուրս, զատ», որմէ ծնունդ առած են կարգ մը բառեր, ինչպէս «տարածամ» (ժամէ դուրս) բառը. «եկիր տարածամ կորուսանել զմեզ», ինչպէս նաեւ «տարապարտուց» (առանց պարտքի կամ իրաւունքի). «Դատեցին զիս ի տարապարտուց»:

«Տար» նշանակեց նաեւ սովորական չափէն դուրս. «տարահասակ (անչափահաս), տարածել, տարափոխիկ, տարաշնորհ»: Այս իմաստով կազմուած է «տարբեր» բառը, որ կը նշանակէ սովորականէն դուրս:

Նոյն «տար» արմատով եւ իր զանազան իմաստներով հայերէն լեզուն նորագոյն բառեր ալ կազմեց, ինչպէս՝ «տարակարծիք, տարաբախտ, տարբաղադրել, տարաձայնութիւն, տարակոյս, տարամերծ»:

Ե) ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԵՒ ԻՐ ՄՏՈՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Մարդը իր լինելութիւնը ժամանակին մէջ զետեղած է: Ժամանակը մարդկային գիւտ է, ժամանակը Աստուած չստեղծեց, մարդն է որ ժամանակը սահմանեց, զայն բաժնելով օրերու, ժամերու, շաբաթներու, ամիսներու, տարիներու: Ժամանակը մարդուն գիւտն է: Անբան կենդանիները մինչեւ օրս ժամանակի հաշուումը չունին:

Կեանքը ժամանակով համընդուն սովորութիւնը ընդհանուր երեւոյթ է մարդկութեան մօտ, նոյնիսկ եթէ բոլոր դարերուն մէջ եւ բոլոր ազգերուն մօտ համընդուն նոյնը չէ եղած: Մարդը, դարերու հոլովոյթին հետ զարգանալով, իր կեանքին անցնող-սահող հանգրուանները (մանկութիւն, երիտասարդութիւն, չափահասութիւն, ծերութիւն) բաժնեց տարիներու, ամիսներու, շաբաթներու, օրերու, ժամերու, վայրկեաններու, զանոնք թուարկելու համար եւ զանոնք թուարկելով՝ անոնց տիրելու համար:

Նախամարդուն համար բնագդային անհրաժեշտութիւն եղած է իր կեանքին երկարութիւնը թուականներով արձանագրել: Թուարկումին իբր հիմ կամ մեկնակէտ ծառայած է նախ բնութիւնը եւ բնութեան մէջ արեւուն, լուսինին, աստղերուն, տարուան չորս եղանակներուն յաջորդական հոլովոյթը:

Այն բառերը, որոնք ժամանակի մասին ընդհանուր ըմբռնումն ունին, ինչպէս «դար, ժամանակ», կը թուի թէ աւելի հին եղած են քան ժամանակը մասնահատող «վայրկեան, րոպէ» բառերը, որոնք աւելի նոր մտածողութեան արդիւնք են, ինչպէս պիտի տեսնենք:

ԴԱՐ

«Դար» բառը հայերէնի մէջ քանի մը իմաստ ունի.

«դար»=զառիթափ, բարձրաւանդակ:

«դար»=գոյգ թիւ, կոճատի հակառակ:

Բայց ժամանակի իմաստ ունեցող «դար» բառին ծագումը սեմական «դար»ն է, որ կը նշանակէ «չրջան»: Նոյն արմատն են ասորական «դար» (չրջանակ), արաբական «դաւր» (չրջան, կարգ) եւ եբրայական «դօր» (ցեղ, ազգ, սերունդ) բառերը:

Հայերէն «դար» բառը իր նշանակութեան մէջ՝ այս ծագումնային զանազան իմաստներուն արձագանգը կը կրէ: «Դար»ը, հարիւր տարի նշանակելէ առաջ, նախապէս սերունդի մը, ազգի մը, պատմութեան մը բոլորած ընդհանուր շրջանը նշանակած է: Այսպէս, կը խօսինք Միջին դարի, Նոր դարի կամ նոյնիսկ Ոսկեդարին մասին, առանց զանոնք մանրամասնելու:

Ժողովուրդներու մօտ, յաջորդ հանգրուանին, «դար»ը նաեւ նշանակեց հազար տարի, եւ վերջապէս անշարժացաւ 100 տարիներու իմաստին շուրջ, որմէ «դարագլուխ, դարադարձ, դարավերջ» բառերը: «Առ մեօք հարիւր ամն կոչի դար մի»:

ՏԱՐԻ-ԱՄ

Համաձայն ենք ֆրանսացի բանասէր Meilletի տեսակէտին, ըստ որուն հին հնդեւրոպացիները մէկ տարին եւ մէկէ աւելի տարիները նշանակելու համար երկու տարբեր բառ նշանակած են, որուն կը ձայնակցի Հրաչեա Աճառեան², հաստատելով թէ «տարին» հայոց մօտ մէկ տարիի նշանակութիւն ունի, մինչ «ամ»ը բազմաթիւ տարիներ կը նշանակէ: Ըստ Աճառեանի, Սրբ. Գիրքի մէջ «տարի» բառը գործածուած է 66 անգամ, որմէ 63ը եզակի իմաստով, իսկ «ամ»ը գործածուած է 581 անգամ, որմէ 383ը յոգնակի իմաստով³:

Տարիի եւ ամի միջեւ հաշուային այս տարբերութեան գոյութիւնը հայոց մօտ ի զօրու մնացած է մինչեւ Դ. դար, որմէ ետք

Ոսկեդարուն՝ «ամ» եւ «տարի» իրարու հոմանիշ դարձած են, մեկնելով այն իրողութիւնէն, թէ «տարիք» եւ «ամ» բառերը, նոյնիսկ եթէ տարբեր բառեր են, սակայն բնութեան նոյն տեւողութեան վրայ հիմնուած են:

Երբ «տարին» տոմարական իմաստով նկատի առնուի՝ «տարի»-ին սկիզբը «տարեմուտ, տարեգլուխ» պիտի կոչուի: Երբ «ամ»ը կեանքի իմաստով նկատի առնուի՝ նոր տարին «ամանոր» պիտի կոչուի, նոր կեանքին նշանակութեամբ:

Երբ «ամ»ի եւ «տարի»ի իմաստները նոյնացան, «տարի» բառը իր յոգնակի ձեւին մէջ (տարիք) «ամ»ի տեղը գրաւեց: Այսօր ալ կ'ըսենք.- Տարիքդ քանի՞ է:

ՏԱՐԻ

Բառին ծագումը չէ լուսաբանուած: Զայն կը վերագրեն զենդական կամ հին հնդեւրոպական լեզուներուն:

«Տարին» մէկ տարի նշանակած է. տոմարական իմաստով հաշւած՝ 365 օր է: «Տարի»էն կազմուած «տարեկան» կամ «տարեւոր» բառերը կը նշանակեն մէկ տարուայ, միամեայ, տարին մէկ անգամ պատահող. «Մարիամ յորժամ եղեւ տարեկան (երբ մէկ տարեկան եղաւ), արար Յովակիմ ընդունելութիւն մեծ»: «Ոչխար արու տարեւոր (մէկ տարեկան)»: «Երթալին յերուսաղէմ ըստ ամենայն տարեկանի (ամէն տարի)»: «Ի գլուխ տարեկանի» կը նշանակէ տարեգլուխ:

ԱՄ

«Ամ» տարի կը նշանակէ, բայց տարիքի իմաստով. «Ամաց երկոտասանից» (12 տարեկան): «Եկաց (ապրեցաւ) Ադամ ամս 930»: «Ծերութիւն պատուական ոչ թուով ամացն չափիցի» (յարգելի ծերութիւնը տարիներու թիւով չի գնահատուիր): Իսկ «զառամ» կոչւած է տարիքով յառաջացած անձը:

«Ամ» թէեւ արարերէնի հետ նմանութիւն ունի, բայց բնիկ հայ բառ է, հին հնդեւրոպական լեզուներէն: Անոր արմատը եղած է սանսկրիտ «ամա» (տարի, եղանակ, ժամանակ) եւ կամ զենդական «համա» բառը, որ կը նշանակէ «ամառ»: Զենդական աշխարհին մէջ, չորս եղանակներուն յաջորդութեան մէջ, ամառը եւ անոր տաք արեւը նկատի առնուած են որպէս դարձակէտ: Ուստի «ամառ»ը ո՛չ միայն ամառ էր, այլ նաեւ տարի կամ տարիք: Ներկայիս սովորութիւն է գարուններով չափել մարդու կեանքը, մինչդեռ անցեալին՝ «ամառ»ներով:

ԱՄԻՍ

«Ամիս»ին արմատն է սանսկրիտ «մաս»ը, որ կը նշանակէ «լուսին, ամիս», եւ կամ զենդական «մա, մանհ» բառերը: «Մահիկ» բառը յառաջ եկած է պահլաւերէնի «մահ» արմատէն, որ լուսին կը նշանակէ:

Սկզբնական շրջանին՝ ամիսները լուսնային ըլլալով, բոլոր հնդեւրոպական նախալեզուներուն մէջ լուսին եւ ամիս հոմանիշ բառեր եղած են եւ նոյն արմատն ունեցած են:

Հնդեւրոպական լեզուին մէջ պարզ արմատն է «մէ», որ կը նշանակէ «չափեր», քանի որ հողամշակ նախամարդուն համար՝ լուսնի երեւումը ամիսները թուարկելու ծառայած է: Ժամանակ մը ետք, ամիսը շարունակեց միայն ամիս նշանակել, իսկ լուսինին համար նոր բառ ստեղծուեցաւ:

Թաջորդական աճումով «մէ» բառէն կազմուեցաւ «մէս» բառը, իսկ անոր հայերէնի հնագոյն ձեւն եղաւ «միս», որուն միացուած «ա» նախամասնիկը բոլոր միւս հնդեւրոպական լեզուներուն մէջ միակ օրինակը կը հանդիսանայ:

ՇԱԲԱԹ

«Շաբաթ»ը երկու իմաստ ունի. նախ շաբթուան եօթներորդ օրը, ապա՝ նոյն եօթը օրերը միատեղ, իբր մէկ եօթնեակ:

«Շաբաթ» բառը եբրայական է, որուն ծագումով սեմական է եւ կը նշանակէ «հանգիստ, դադար առնել», որմէ հայերէն «շաբաթանալ» (հանգչիլ) հին բայը:

Ծանօթ է, թէ հայերէնի, յունարէնի, պարսկերէնի, արաբերէնի եւ կարգ մը ուրիշ լեզուներու շաբթուան օրերուն անունները թրւականական են, մինչդեռ ուրիշ լեզուներ, օրինակ լատիներէնն ու եւրոպական լեզուները, զանոնք կոչած են երկնային մարմիններուն անունով:

ՕՐ, ԱԻՐ

Բազմատեսակ բացատրութիւններ յատկացուած են «օր» բառին ծագումին շուրջ: Անոր հաւանական բացատրութիւնը կարող ենք գտնել հայ նախալեզուներուն պատկանող «ամոր» բառին տակ, որ նախապէս «ամուր» եղած է, ապա «աւմր» դարձած է, հուսկ «աւր» եղած է, որուն ներկայ հնչումն է «օր»: Բառին յունարէն հոմանիշը գրեթէ նոյն լեզաշրջումէն անցած է:

«Օր» բառը բազմերանգ իմաստներ ունի:

Ան կը նշանակէ նախ լման օր մը, 24 ժամ, ցերեկով եւ գիշերով: Ապա կը նշանակէ միայն ցերեկ օրը, արեւածագէն մինչեւ մայ-

րամուտ, օրուան լուսաւոր մասը: Այս երկրորդ նշանակութիւնը առնուած է եբրայական «աւր» բառին ազդեցութենէն, որ կը նշանակէ «լոյս»:

Յերեկի նշանակութեամբ կազմուած են «օրապահակ» (ցերեկի պահակ) եւ «օրազնաց» (մէկ օրուայ ցերեկային ճամբայ) բառերը: Հուսկ «օր» նշանակած է կեանքի տեւողութիւն, ընդհանուր իմաստով, որմէ «օրհաս» բառը կեանքին վերջի նշանակութեամբ:

Աւուրք իմ որպէս հովանի անցին» (օրերս (կեանքս) շուքի պէս անցան):

ԺԱՄ-ԺԱՄԱՆԱԿ

«Ժամանակ» բառը պահլաւական արմատէն է: Գոյութիւն ունի նաեւ սեմական լեզուներուն մէջ:

«Ժամանակ» բառը սեղմ իմաստով կը նշանակէ ատեն, գործի մը շրջանը: Իսկ լայն իմաստով կը նշանակէ կեանքի շրջան, տարիներ: «Ժամանակ»ը ունի իր անցեալը, ներկան, ապագան, բայերը բաժնելով տարբեր ժամանակներու: Պատմութիւնն ալ կը բաժնուի ժամանակներու, որմէ «Ժամանակագրութիւն» բառը:

Ժամանակի միտքը մարդու յղացումն է: Ժամանակը կը հակադրուի յաւիտենականին. «Ժամանակն յետ երկնի եղեւ» (Ժամանակը երկինքէն ետք գոյացաւ): «Ինչ որ վարի ժամանակօք, կալ մնալ ոչ կարէ» (ինչ որ ժամանակին մէջ կը կատարուի, մնալուն չէ): Անժամանակ Աստուած եւ հաստիչ ժամանակաց», Աստուած անժամանակ է եւ ժամանակին տէրը:

«Ժամ» բառը յառաջ եկած է «Ժամանակ» բառէն: «Ժամ» կը նշանակէ օրուան 24 ժամերէն մէկը: Օրը բաժնուած է 24 ժամերու:

Նոյն սկզբունքին վրայ, եկեղեցին աղօթքներ որոշած է իր հաւատացեալներուն, անոնցմէ խնդրելով որ եկեղեցի երթան օրուան որոշ ժամերուն աղօթելու: Ապա աղօթքը նոյնացած է աղօթքի ժամին հետ եւ «Ժամ» նշանակած է նաեւ աղօթք, որմէ «Երեկոյեան ժամ» եւ «Ժամասացութիւն» բառը, այսինքն՝ ըստ ժամերուն ըսուելիք աղօթք: Այս որոշուած ժամերուն եկեղեցի երթալու սովորութենէն, «Ժամ» նշանակած է նաեւ եկեղեցի, որմէ «Ժամ երթալ» ասոյթը:

Սակայն «Ժամ»ը առած է նաեւ 24 ժամերէն դուրս «Ժամանակ»ի ընդհանուր իմաստ, որմէ ծագած է: «Ժամ»ը կը նշանակէ նաեւ բանի մը պատահման պահը, շրջանը: «Զպտուղ իւր ի ժամու տացէ» (պտուղը իր ժամանակին պիտի տայ): «Յորժամ ժամ լինիցի, կոչեցից զքեզ» (երբ ժամանակը ըլլայ, քեզ պիտի կանչեմ):

«Ժամանակ» արմատեն է նաեւ «Ժաման» բառը, որ պատահումի հասուն պահն է: «Ժաման»էն կազմուած է «Ժամաներ» բալը, որ պատահիլ կամ հասնիլ կը նշանակէ:

ՎԱՅՐԿԵԱՆ

Բառը ծագում առած է «վայր» արմատէն, որ իր հերթին կրնայ յառաջ եկած ըլլալ զենդական «վարա» բառէն:

«Վայր»ը մեր լեզուին մէջ բազմաթիւ նշանակութիւններ ունեցած է:

«Վայր»ը չընակուած, չմշակուած տեղն է: Այս իմաստէն յառաջ եկած են «վայրագ», «վայրի կամ վայրենի» բառերը, որոնք կը բնորոշեն «անընակ տեղի բնակիչ»ը, վայրենիները:

«Վայր»ը կը նշանակէ որեւէ տեղ. «լեռնավայր, բացավայր, դիւրավայր (դիւրաբնակ), դժուարավայր (դժուարաբնակ), միջավայր»:

«Վայր»ը կը նշանակէ վար, ցած, տակ, որմէ «գլխիվայր, գտուիվայր»:

«Վայր»ը կ'առնէ նաեւ ժամանակի իմաստ եւ կը նշանակէ կարճ ժամանակ մը: «Վայր»ը տեղի գաղափարէն կ'անցնի ժամանակի գաղափարին: «Վայրիկ մի» կը նշանակէ ո'չ թէ փոքր վայր մը, այլ հոն սահող քիչ ժամանակը:

«Վայրիկ մի դադար» ըսելով կը հասկնանք ո'չ միայն դադարին տեղը, այլ նաեւ դադարին յատկացուած ժամանակը: Ժամանակի իմաստէն ծագած է նաեւ «վայրկեան» բառը, որ ժամուան 60րդ մասն է: «Չմի մի ի վաթսուռ ժամուցն ի վաթսուռ վայրկենի հատանին» (ժամը վաթսուռ վայրկեանի կը բաժնուի):

ԲՈՊԷ

Արմատն է յունական ροπη (պահ), որ «ծուիլ» կը նշանակէ եւ միանգամայն բանի մը հակիլը, իյնալու մօտիկ ըլլալը, ինչպէս նաեւ կշիռքին սլաքին թեքուելու պահը կը նշանակէ: «Բոպէ»ն ինչպէս սկսող առարկային ակնթարթային պահն է, ակնթարթէն պահանջուած մանրորդ ժամանակն է:

«Բոպէ»ն արեւելահայերէնի մէջ «վայրկեան»ի նշանակութեամբ սխալ գործածուած է: «Վայրկեան»ը ժամը վաթսուռ մասերու կը բաժնէ, ինչպէս տեսանք, իսկ «բոպէ»ն աւելի մանր ժամանակ կը նշանակէ:

«Բոպէ» հայերէնի մէջ նաեւ «տիեզերք»ի իմաստ ունի, ինչ որ հաւանաբար տարբեր արմատէ եկած է:

Բառը գոյութիւն ունի արեւմտահայերէնի մէջ: Ան յառաջ եկած է «ատեան» բառի սեռական հոլովէն. ատեան=ատենի:

«Ատեան» կազմուած է «ատ» արմատէն (որ հին հնդեւրոպական «ըստ» արմատէն գալով՝ կը նշանակէ «նստիլ») եւ «եան» մասնիկէն:

«Ատեան»ը զանազան իմաստներ ունի. կը նշանակէ նստելու վայր, ժողովավայր, ժողովի նիստ: Ուստի «ատեան»ը ըստ ինքեան տեղի նշանակութիւն ունի, սակայն բառը, «վայրկեան» բառին պէս, տեղի գաղափարէն անցած է ատեանին յատկացուած ժամանակին, պահին կամ ատենին իմաստին:

Գրաբարի մէջ կ'ըսենք. «ատեան հողմոյ», որ կը նշանակէ հով փչելու ժամանակ: Սրբ. Սարգիս կոչուած է «ատենահաս», այսինքն ատենին հասնող, արագահաս: «Ատեան»ը «ատեն» դառնալէ ետք, կազմած է նաեւ «ատենօք, ատեն ատեն» ձեւերը:

2) ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Մարդը իր բանականութիւնը զարգացուցած է, զայն հասուն փորձառութենէ անցընելէ ետք: Նախամարդը, ներկայ գիտութիւններուն նուաճումին գազաթին տակաւին չհասած, կատարած է նոյնքան կարեւոր նուաճում մը. ան զարգացուցած ու կատարելագործած է իր մարդկային ճանաչողական կարողութիւններուն մեքենան, զայն սկսած է գործարկել անմիջապէս շրջապատի իրերուն հանդէպ:

Նախամարդը շրջապատող անձանօթ աշխարհը իր զանազան էակներով ու երեւոյթներով բառամթերքի վերածելու աշխատանքը մարդու մտային զօրութեան առաջին թիրախն եղած է: Ճանչնալ իրերը, զանազանել զանոնք իրարմէ, բառերով անուանել ու բայերով արարք մը բացատրել ահա առաջին աշխատանքը Նախամարդուն:

Մարդուն էութեան եւ մարդակերտումին մաս կազմած է նաեւ լեզուն, զոր մարդը մշակած է միւս կենդանիներէն դերագոյն աստիճանով աւելի: Լեզուին կերտումը առաջին փորձաքարը եղած է մարդուն խելքին գործածութեան: Լեզուին զարգացումը խելքին զարգացումին հետեւած է:

Այս կարգ մը բառերը, զորս ուսումնասիրեցինք, իրենց իմաստի նուրբ տարբերութիւններով, անշուշտ Մարդէն խելքի ուշիմութիւն պահանջած են զանոնք բնորոշելու եւ իմաստի տարբերութիւններով օժտելու ատեն:

Շնորհիւ այս որոնումի աշխատանքին, գիտցանք թէ «աին» կը նշանակէ մէջը փուճ, «պարապ»ը՝ արձակուրդ, «դատարկ»ը՝ ինչ որ դրական արդիւնք չունի, «ունայն»ը՝ պակտող բանին թողած պարա-

պը, «նանիր»ը՝ կարճ տեւողութիւն, (ուստի արժէքով ալ ճղճիմ), «թափուր»ը՝ պարպուած բանին թողած բացը, «սուտ»ը՝ ինչ որ արտայայտուածին չի համապատասխաներ, «խաբեբայն»՝ ծուղակի ձգող արարք, «կեղծ»ը՝ աչքի խաբկանք կամ սուտ կերպարանք, «խարդախ»ը՝ ծպտուելով խաբող, «շողոքորթ»ը՝ որուն գործօն անդամը լեզուն է, «նենգ»ը՝ խաբելու գործածուած հնարք, «մոլար»ը՝ ճամբէ շեղեցնող ուժ, «խալ»ը՝ ոտքի սալթաքում, «ստուգ»ը՝ բանի մը ինքնութիւնը, «հիշդ»ը՝ քննուելով որոշուած, «ճշմարիտ»ը՝ աչքին անսխալ վկայութիւնը, «իրաւ»ը՝ իրաւացի ըլլալը, «զատ»ը՝ հատ հատ կտրտուած, «տրոշ»ը՝ մտքին կատարած ընտրութիւնն է, «ուրոյն»ը՝ տեսակի զանազանութիւնն է, «յատուկ»ը՝ ուրիշէն անջատուին եւ իւրացնելն է, «մասնաւոր»ը՝ ամբողջի մը պատկանած հատուածն է, «անջատ»ը՝ կենդանի մասերու բաժանումն է, «բաժան»ը՝ պառակտումն է, «ջոկ»ը՝ տեսակներ ստեղծողն է, «տարբեր»ը՝ սովորականէն տարբերն է:

Մեր աշխատանքը կայացաւ Նախամարդուն գործածած խելքը հակառակ ուղղութեամբ բանեցնելուն մէջ, թօթափելով դարերուն բերած իմաստի մաշումը եւ իմաստները բիւրեղացնելով իրենց ծագումնային գործածութեան մէջ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Տես՝ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԳ., 1993, էջ 11-26, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԴ., 1994, էջ 197-217, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԵ., 1995, էջ 13-47, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԶ., 1996, էջ 289-334, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԷ., 1997, էջ 331-371, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԸ., 1998, էջ 153-194:

² Հ. Աճառեան, Հայերէնի արմատական բառարան, հատոր Դ., Երեւան, 1979, «Տարի», էջ 385:

³ Նոյն, էջ 386:

THE OTHER SIDE OF THE WORDS (VII)
(Summary)

ANTRANIK GRANIAN

This is the seventh article of the author in a series, which deals with the evolution of the meanings of various sets of Armenian words. In separate parts, the author has highlighted word groupings pertaining to emptiness, deception (deceit), accuracy, separation, and time. The words discussed in this part are:

1. Sin- void
2. Parap- idle
3. Datark- empty
4. Unayn- vain
5. Nanir- futile
6. Tap'ur- vacant
7. Sut- untrue
8. Khabebay - deceitful
9. Keghtz- counterfeit
10. Khardakh- that forges
11. Shoghokort'- flatterer
12. Neng- cunning
13. Molar- enormous
14. Skhal- wrong
15. Stuyg- certain
16. Tjishd- correct
17. Tjeshmarit- veridical
18. Irav- just
19. Zat- apart
20. Vurosh, vorish, urish- other
21. Uruyn- distinct
22. Hatuk- proper
23. Masnavor- particular
24. Andjat- separate
25. Bajan, bajin, bajanel- divide
26. Djok, djokel- distinct
27. Tarber- different
28. Dar- century
29. Tari- year
30. Am- year
31. Amis- month
32. Shabat'- week
33. Or, awr- day
34. Jam, jamanak- hour, time
35. Vairkian- minute
36. Rope- twinkling
37. Aten- at the time

ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ, ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1950

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հարաւային Ամերիկայի հայ մամուլի ուսումնասիրութիւնը հետազօտողներու տեսադաշտէն դուրս մնացած է: Խորհրդահայ շրջանին լոյս տեսած չորս համահաւաք ցուցակներէն (Գարեգին Լեւոնեան՝ 1934, Յովհաննէս Պետրոսեան՝ 1954-57, Ամալիա Կիրակոսեան՝ 1970, եւ Մանուէլ Բաբլոյեան՝ 1986) եւ հոս ու հոն տարբեր հեղինակներու թուուցիկ ակնարկութիւններէն կամ մասնակի ցանկերէն անդին, հայերէն լեզուով գրեթէ ոչինչ գրուած է ամերիկեան ցամաքամասի այդ շրջանի մամուլին մասին:

Պատկերը քիչ մը աւելի մխիթարական է այս մասին սպանեալէն լեզուով եղած հրատարակութիւններուն, շնորհիւ Կարապետ Հասասեանի, որուն կը պարտինք ցուցակագրումի եւ համառօտ վերլուծումի երկու փորձեր, լոյս տեսած՝ 1974ին եւ 1989ին¹: Սակայն, լեզուական խոչընդոտը հիմնական պատճառը եղած է, որ իր գործը մասնագիտական շրջանաւարտեան մէջ մտած չըլլալ:

Մեր աշխատանքը ուղղուած է նկարագրելու Ի. դարու առաջին կէսի Հարաւային Ամերիկայի հայ մամուլը, քանի որ ժամանակաշրջանը վճռական եղած է գլխաւոր անուններու ձեւաւորումին մէջ: Ներկայացուած են մինչեւ 1950 ծնունդ առած մամուլի բոլոր անունները, իսկ աւելի ուշ շարունակուած կամ շարունակուող թերթերու պարագային՝ այսօրուան պատկերը եւս: Բովանդակային վերլուծումի չենք ձեռնարկած, քանի որ քննարկուող թերթերէն ոմանք մատչելի չեն մեզի, իսկ ուրիշներ մասնակի ընթերցումի առարկայ եղած են: Սոյն մատենագիտական ատաղձին հիմամբ կարելի է ձեռնարկել վերլուծական աշխատանքի: Կատարելութեան որեւէ յաւակնութիւն չունինք, տրուած ըլլալով նշուած անպատեհութիւնները, ինչպէս եւ մամուլի լաւ պահեստներու սակաւութիւնը, չափ մը թերթերու վաղանցուկ եւ կարճատեւ ընդթիւ, օժանդակ տուեալներու ժխտութիւնը, եւլն.: Ահա թէ ինչու պիտի նկատուի նաեւ, երբեմն, ոչ-լրիւ ներկայացում մը: Ըստ կարելիութիւն, ջանացած ենք ճշգրտել եւ քննական հայեացքով անդրա-

դառնալ սկզբնաղբիւրներու եւ երկրորդական աղբիւրներու հայ-
թայթած տեղեկութիւններուն:

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ

1910ականներուն, արժանթինահայ գաղութի կազմաւորումի
սկզբնաւորութեան զուգահեռ, մամուլ ստեղծելու առաջին փորձե-
րը եղած են:

1923ի նամակի մը մէջ, Արմենակ Քէօշկերեան յիշած է, թէ
1915ին, ՀԲԸՄի վարչական նիստին, առաջարկած է «հէքթոկրա-
ֆով ամսաթերթ» մը լոյս ընծայել²: Արդարեւ, 18 փետրուար
1915ի նիստին ան «նոյնպէս ամսաթերթի մը հրատարակութեան
համար առաջարկած էր սակայն բաւական դժուարութիւններ ու-
նենալուն մէկ ամսուան համար յետաձգուեցաւ»³: Յետագայ արձա-
նագրութիւնները ոչինչ կ'աւելցնեն այս մասին:

1916ին, Հ. Բ. Դ. անդամ Ասատուր Ջնտանճեան ծրագրած է
թերթ մը հրատարակել, առ այդ բանակցելով սուրիահայ ձեմիլ
Տիգրանեանի հետ... արաբական թերթի մը խմբագիր..., առանց
դրական արդիւնքի լանգելու:

Քորտոպայի մէջ, իբրեւ թէ 1915ին «Արծիւ» անունով դաշ-
նակցական կարճատեւ պարբերական մը լոյս տեսած է⁴, բայց այս
տեղեկութիւնը թիւրիմացութիւն մըն է, քանի որ այդ տարի
հիմնուած է «Արծիւ» անունը կրող կուսակցական խումբ մը մի-
այն:

Սակայն, Հարաւային Ամերիկայի մամուլի առաջին անդամը
լոյս տեսած է ո'չ թէ Պուենոս Այրէս, այլ՝ Մենտոսա քաղաքին
մէջ⁵, եւ ոչ թէ հայերէն, այլ՝ սպաներէն լեզուով: Հրատարակու-
թիւնը իրագործած է իրանահայ բժիշկ Սարգիս Պետրոսի Սար-
գսեան (Խոյ, 1887 - Մենտոսա, 14 Ապրիլ 1953): Այս մասին ցարդ
յայտնի եզակի տեղեկութիւնը կը պարտինք իրանահայ մտաւորա-
կան Ղուկաս Կարապետեանի մահախօսականին: Սարգսեան հաս-
տատուած է Զիլէի սահմանակից արժանթինեան այս քաղաքը
1910-1914 թուականներուն:

«... Ծանօթ լինելով տեղի լեզուին, գնում է տպագրական մի
մեքենայ եւ հրատարակում է սպաներէն լեզուով "Արմենիա"
անունով պարբերական մի ժուռնալ, մինչեւ վերջ էլ պահե-
լով այդ անունը իր գործատեղի վրայ:

20ական թուականին, իր առաջին պարբերականը ստացայ
Թաւրիզում, դժբախտաբար ոչ ոք չէր կարողանում կարդալ,
բարեբախտաբար նոյն թուին թեմական կենտր[ոնական]
դպրոցում դասաւանդում էր պրոֆ. Աճառեանը. դասամիջո-

ցին ինդրեցի իրենից այդ ժուռնալը տեսնել։ Մեծ յափշտակութեամբ վերցրեց եւ ամբիոնի վրայ նստած սկսեց անհամբեր կարդալ իմ հարցումին, թէ Պ. Աճառեան, ինչ է գըրլած այդ ժուռնալի մէջ, պատասխան չստացալ։ Լուռ եւ մտազբաղ կարդում էր ամենայն արագութեամբ։ Ընթերցումը վերջացնելուց յետոյ պատասխանեց թէ գրուած է սպաներէն լեզուով հայկական կոտորածների մասին. թող մնայ ինձ մօտ, ես պէտք ունիմ (sic) դրան եւ այդպէս էլ եղաւ, մնաց իր մօտ։

Պարբերականին ճակատագիրը անյայտ է։ Ըստ Հասասեանի, հրատարակիչը Սարգիս Պետրոս (Եղիազար) Տէր Սարգիսեան կը կոչուէր, իսկ պարբերականը 20-30 էջ էր, սակայն ոչ Աճառեանի արխիւային ֆոնտին եւ ոչ ալ Մենտոսայի գրադարաններու մէջ գտնուած է թերթէն։ Հասասեան, յետագային, աւելցուցած է, որ հրատարակութիւնը 1918ի շուրջ պէտք է եղած ըլլալ եւ որ Տէր Սարգիսեան լոյս ընծայած է հայկական ջարդերու նուիրուած երկու սպաներէն հատորներ⁸։ Սակայն, իր պնդումը, թէ պարբերականին անունը յայտնի չէ (թէեւ սկզբնապէս ընդունած էր *Արմենիա* անունը)⁹ կը հակասէ իր աղբիւրին. Ղ. Կարապետեան յստակօրէն կ'ըսէ, թէ «ժուռնալ»ին անունը *Արմենիա* էր։

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԵՐԹԵՐ (1922-1925)

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՐԺԵՆԹԻՆԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

Սպաներէն լեզուով առաջին հրատարակութիւնը պայմանաւորուած էր 1910-20ականներու վիճակով, եւ անհատական նախաձեռնութիւն էր, հեռու՝ գաղութային կեդրոններէ։ Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին, արժանթինահայ մամուլի բոլոր հրատարակութիւնները պիտի արձանագրուէին բացառաբար Պոլսէնու Ալիէսի մէջ։

Սովորաբար կը համարուի, որ գաղութի հայերէն առաջին թերթը եղած է *Արժենթինեան Մամուլ* շաբաթաթերթը¹⁰, ինչ որ վերաքննութեան կը կարօտի։

Արդարեւ, *Արժենթինեան Մամուլ*ի առաջին թիւը կը կրէ «Բ. տարի, թիւ 1» եւ «շարունակ. Խորհրդային Հայաստանի» վերտառութիւնը, ինպէս եւ՝ «արժենթինահայ առաջին թերթ» ըլլալու լիշատակումը (վերջինս՝ բոլոր թիւերուն մէջ)¹¹։ Իսկ 11րդ թիւին մէջ, կը լիշուի թէ *Խորհրդային Հայաստանի* հրատարակութեան մէջ դեր ունեցած են Մ. Եզեկիէլեան, Մ. Պալանեան եւ ուրիշներ¹²։ Այլ տեղեկութիւններ չեն տրուած։

Յարդ քոլոր ուսումնասիրողներու ուշադրութենէն վրիպած ալս պարագան, մեր կարծիքով, կռուան մըն է թերթը նոյնացնելու *խորհրդային Հայաստան* խմորատիպ ամսագրին հետ, («օրկան խորհրդային Հայաստանի Տեխնիկական Օգնութեան Ընկերութեան»), որ լոյս ընծայուած է Պուենոս Այրէսի մէջ, 1923ին, խմբագրութեամբ՝ Աբրահամ Գրաճեանի, 8 էջով¹³։ Չենք կրցած ստուգել տարեթիւին ճշգրտութիւնը։ Միհրան Սեֆերեան տուած է 1922, իսկ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան՝ 1922-1923¹⁴։

Այսպիսով, *խորհրդային Հայաստան* եղած է առաջին հայերէն թերթը, իսկ *Արժէնթինեան Մամուլ*՝ առաջին տպագիր հայերէն թերթը¹⁵։

Թէ՛ *խորհրդային Հայաստան* եւ թէ՛ *Արժէնթինեան Մամուլ* ունեցած են հնչական ուղղութիւն։ Թերթին ո՛չ անունի եւ ո՛չ ալ խմբագրի փոփոխութեան պատճառները յայտնի են։ *Արժէնթինեան Մամուլ*ի թուականներու մասին շփոթ կալ։ Լեւոնեան կը գրէ 1922¹⁶, Պետրոսեան՝ 1924¹⁷, իսկ Կիրակոսեան եւ Բաբլոյեան՝ 1922-1924¹⁸, ըստ երեւոյթին՝ համադրելով նախորդ երկուքը։ Սեֆերեան կու տայ 1923 թուականը¹⁹։

1974ին, Հասասեան ալ տուած էր 1923 թուականը²⁰։ Սակայն, 1989ին, *Արժէնթինեան Մամուլ*ի առաջին համարը ան թուագրած է 16 Դեկտեմբեր 1923, եւ տեւողութիւնը՝ մինչեւ 1924ի սկիզբները²¹։ Իր նորագոյն թուագրումն է Հոկտեմբեր 1923-Ապրիլ 1924²²։

Արժէնթինեան Մամուլ չաբաթաթերթի 2 էջնոց առաջին համարը լոյս տեսած է 7 Հոկտեմբեր 1923ին, իսկ վերջինը՝ 6 Ապրիլ 1924ին²³։ Անուանաթերթը միշտ *Արժէնթինեան Մամուլ* կը գրէ եւ ոչ *Արժանթինեան Մամուլ*։

Թերթի հիմնադրութեան մասին շահեկան տեղեկութիւններ տուած է անոր մասնակից ու առաջին խմբագիր Ստեփան Շխըր-տմեանը. «Անհրաժեշտ էր տպագիր թերթ մը ունենալ. հոգ չէ՛ թէ փոքր, համեստ։ Բայց՝ ինչպէ՞ս... ամէն ինչ կը պակսէր [sic]։ Հայերէն գիր, կազմուածք, գրաշար ու նոյնիսկ... քիչ թէ շատ կարողութիւն ունեցող խմբագիր մը։

Գնեցինք ՀԲԸՄի տեղակալ մասնաճիւղին մօտ գոյութիւն ունեցող մի քանի քիւլօ անգործածելի գիրերը։ Ապա, հայերէնի «նմանող» լատիներէն տառեր ալ խառնելով՝ ունեցանք թերթը հրատարակելու չափ գիր...»²⁴։

Երկիջեան չաբաթաթերթը լոյս տեսած է *Լա Ինթերնասիոնալ*ի տպարանէն (*Արժանթինի Համայնավար Կուսակցութեան պաշտօնաթերթը*)։ Գրաշարանոցը հաստատուած էր Cochabamba 2148 փողոցը, որ հնչական ակումբի հասցէն էր²⁵։

Առաջին թիւերը կը բացայայտեն գաղափարական լայնախոհութիւն թերթին կողմէ. առաջին թիւին աշխատակցած է Հ. Յ. Դ. անդամ Արամ Տումանեան (այնուհետեւ ծանօթ՝ Հարգան ծածկանունով), որ խմբագրին հայրենակիցն էր²⁶: Ըստ Շխրըտմեանի, առաջին խմբագրականը գրած է պատմաբան Յարութիւն Աստուրեանը (նախկին Մխիթարեան՝ Վենետիկէն), որ տարի մը առաջ ժամանած էր Արժանթին²⁷:

Սակայն, Սեպտեմբեր 1923ին Հնչակեան Կուսակցութիւնը շրջաբերական մը լղած էր իր մասնաճիւղերուն՝ Կոմիտներն մտնելու կապակցութեամբ, ինչ որ իր կարգին ներքին հարցեր պիտի բերէր: Արդարեւ, սկիզբը կազմակերպական պատկանելիութիւն չբացայայտելէ ետք, թերթին 13րդ թիւով (30 Դեկտեմբեր 1923) յայտարարուած է «օրդան Ամերիկայի Բանուորական Կուսակցութեան Հայ Ֆեդերացիայի Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան»²⁸: Ասիկա հետեւանք էր ներքին շարժումի մը, ինչպէս կը վկայէ խորհրդահայ դեկավար Պօղոս Մակինցեանի հետեւալ մէջբերումը. -

«Հեռաւոր Արժանթինայից մեզ գրում են՝

«Խորհրդային Հայաստանի Երրորդ տարելիցի նախօրեակին կարողացանք երեք կոմունիստ ընկերներով մեր տրամադրութեան տակ առնել «Արժանթինեան Մամուլը»: Առաջին թիւը, որ է Դեկտեմբեր 2ը, իմ խմբագրութեամբ լոյս տեսաւ: Ասկէ առաջ թուակիրներուն ոչ մէկ պատասխանատուութիւն ունեցած եմ: Շուտով կը հասնի ընկեր Մոշէն, որպէս խմբագիր «Արժանթինեան» Մամուլի»: Այստեղէն 500 դոլլար ուղարկեցին Նիւ Եորք ընկ. Մնարեանին Հայաստանի համար»²⁹:

Մակինցեան չի լիշեր նամակագրին անունը. վստահաբար խօսքը կը վերաբերի Զարմայր Քիւթնեբեանին (Զ. Կոմուն), զոր Շխրըտմեան լիշած է իբրեւ խմբագրական կազմի անդամ³⁰: 2 Դեկտեմբեր 1923ին անուանաթերթը տպուած է կարմիր գոյնով եւ առաջին էջին՝ ժապաւէնի ձեւով՝ «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացէ՛ք» նշանախօսքը, ի փառս Հայաստանի խորհրդայնացումի երրորդ տարեդարձին: Տեղի ունեցած է հասցէի փոփոխութիւն՝ San Juan 2381³¹:

Այս վիճակը տեւած է մինչեւ Մարտ 1924, երբ շաբաթաթերթի 25րդ թիւը լոյս տեսած է իբրեւ՝ «օրդան Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Պուէնոս Այրէսի մասնաճիւղի» եւ ազդարարուած, թէ Քիւթնեբեան այլեւս կապ չունի թերթին հետ³²: Շխրըտմեան առժամաբար վերստանձնած է թերթին խմբագրութիւնը:

Յաջորդ ու վերջին թիւը՝ 6 Ապրիլին, յայտարարած է նոր խմբագրի՝ Մ. Օշինի (Միհրան Ուզունեան) ժամանումը Փարիզէն³³։ Ըստ Շխըրտմեանի, «թերթը հազիւ բոլորած էր իր գոյութեան առաջին տարին» [երբ] հանդիպեցաւ տնտեսական դժուարութիւններու»³⁴։ «Առաջին տարին» պէտք է ընդունիլ պայմանականօրէն, քանի որ շաբաթաթերթը այդ անունով լոյս տեսած է ընդամէնը վեց ամիս։

ՆՈՐ ԵՐԿԻՐ

Սակայն, տագնապը շուտով լուծուած է։ Արդարեւ, Արժէնթինեան Մամուլին յաջորդած է Նոր Երկիր շաբաթաթերթը, որուն չորրորդ թիւը կը կրէ 8 Մայիս 1924 թուականը³⁵։ Հետեւաբար, առաջին թիւը պէտք է լոյս տեսած ըլլայ 17 Ապրիլ 1924ին, մեր հաշուարկով։ Շխըրտմեան գրած է այս մասին. «Խմբագիր Մ. Օշին [թերթին] անունը փոխեց եւ զայն վերամկրտեց “Նոր Երկիր” անուամբ։ “Նոր Երկիր”-ն ալ իր նախորդին ճակատագրին արժանանալով ունեցաւ մէկ տարուան կեանք միայն։ Բանուոր ընկերներու վտիտ քսակներով կարելի չեղաւ ապրեցնել այս բազմաձախս հրատարակութիւնը»³⁶։

Նոր Երկիրը, ըստ նկարագրութեան, պահած է նախորդին ծաւալն ու չափերը։ Սակայն, թուագրումին մասին նկատառելի չփոթ մը կայ։ Մինչ Լեւոնեան կը գրէ «1922(?)» 1924ից (նոր շրջան)»³⁷, Պետրոսեան, Կիրակոսեան ու Բաբլոյեան կը թուագրեն 1922-1925³⁸, հարցման նշանը անհիմն կերպով ստոյգ իրողութեան վերածելով։ Թերթը շարունակութիւնն էր Արժէնթինեան Մամուլին եւ զուգահեռ հրատարակութիւն չէր, թէկուզեւ «ժողովրդական շաբաթաթերթ» վերտառութեամբ։

Ըստ Պետրոսեանի, Կիրակոսեանի եւ Բաբլոյեանի, խմբագիրը եղած է Մ. Օշինը, որուն յաջորդած է Քիւթնեանը, ինչ որ գաղափարական կողմնորոշումի նոր դարձ մը կը թուի ցոյց տալ³⁹։ Արդարեւ, Մայիս 1ին «... խումբ մը դասակարգային գիտակցութեան հասած հնչ[ակեան] ընկերներ դուրս եկան Հնչ[ակեան] կուսակցութենէն»⁴⁰, ու այսպէս ստեղծուած է առաջին համայնավար խմբակցութիւնը արժանաւորականայ գաղութին մէջ։

Հաստատան Նոր Երկրի հրատարակութեան թուականը կը համարէ 1924⁴¹։ Սեփերեան կու տայ 1924-1925 տարեթիւը⁴²։ Հիմնուելով Շխըրտմեանի վկայութեան վրայ, մենք ալ հակած ենք Սեփերեանի կարծիքին միանալու։

Ս. Դ. Հ. Կ.ի լրագրական փորձը եւ գաղափարական պայքարը պատճառ դարձած են որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը գործի լծուի սեփական մամուլ ստեղծելու: 1923էն, ներգաղթի հոսանքը սկսած է հզօրացնել կուսակցութեան տեղական մարմինը: «Այդ միջոցին, կը գրէ Ս. Ֆիրուսը (Սմբատ Թորգոմեան - Վ. Մ.),- տարեց եւ երիտասարդ ընկերներու միակ մտահոգութիւնը կ'ըլլայ հայերէն թերթ մը հրատարակել, որու համար ամէն հնարաւոր միջոցներ կը գործադրուին, օր առաջ գայն իրականութիւն տեսնելու համար: Այս ուղղութեամբ բանակցութիւններ կը վարուին պատկան մարմիններու եւ տպագրական հաստատութիւններու հետ»⁴³: Սոկրատ Թերգեան կ'աւելցնէ, թէ «1924 թ. սկիզբները տեղույս կոմիտէն ձանձրացած [Երուսթեան] Թահթաճեանի թելադրանքներէն ու առաջարկներէն, վերջապէս որոշեց Եւրոպայէն մօտաւորապէս երեք հարիւր քիլօ տառեր բերել տալ: Ապսպրեցինք տառերը եւ սկսանք գործի»⁴⁴:

Գիրերը գնուած էին Վենետիկի Մխիթարեաններէն⁴⁵:

Ըստ Հասասեանի, Օգոստոս 1924ին երեսուն հօգի գրաւոր կերպով ուխտած են օրաթերթի մը հրատարակութիւնը իրականացնել⁴⁶: Այս դէպքին կրնայ վերաբերիլ Թերգեանի հաւաստումը՝ Ժողովի մը մասին, որ 1924ի շուրջ տեղի ունեցած է Թահթաճեանի խանութին վերի յարկը, ուր որոշուած է թերթ հրատարակել: Տասնեակ մը մասնակիցներ յականէ յանուանէ կը լիշուին⁴⁷:

Բանակցութիւնները տեղի ունեցած են շրջանի վերին մարմնին՝ Հիւսիսային Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէին հետ, «ուրկէ ընկ. [Մինաս] Վերածին կը խոստանայ շրջանը այցելել եւ միասնաբար արդարացնել (sic) թերթի հրատարակութիւնը»⁴⁸: Մինչեւ տպագիր թերթի հրատարակումը, կուսակցութիւնը խմորատիպ օրկան ունեցած է: «1923ին անհրաժեշտութիւն տեսնուեցաւ հրատարակելու “Բողոքի ձայն” խմորատիպ թերթը», կը գրէ Թորգոմեան⁴⁹: Երեւութապէս հաւանական, թուագրումը հերքուած է Միհրան Մինասեանի փաստարկով: Արդարեւ, Ալեքսանտրէթի Զարթօնք չաբաթաթերթի Պուենոս Այրէսի թղթակիցը 12 Օգոստոս 1924ին յայտնած է, թէ Հ. Յ. Դ.ն այդ օրերուն սկսած է լոյս ընծայել կիսամեայ խմորատիպ թերթ մը⁵⁰: Այս տուեալը կը սրբազրէ նաեւ 1925 թուագրումը⁵¹:

Խմբագրութիւնը կը գտնուէր քաղաքէն դուրս՝ Աւեժանետա արուարձանը, Pavon 116 փողոց⁵²: Բողոքի Զայնը եղած է երկշաբաթեայ, չորս էջով, եւ գայն խմբագրած են Արամ Տուժանեան (Հարգան), Սոկրատ Թերգեան (Յ. Թորոս) եւ Օննիկ Տարագճեան

(Օննիկ): Առաջին խմբագրականը ստորագրուած է Ասօ (Արամ, Սոկրատ, Օննիկ)⁵³:

Բողոքի Զայնէն լոյս տեսած է 30 թիւ, 250-300 օրինակ, ըստ Թերզեանի, որ դժբախտաբար չէ թուագրած զայն, ու գոհացած է հետեւեալ դիտողութեամբ.-

«1925 թ. սկիզբները տառերը եկած էին, ստիպուեցանք հետեւեալ յայտարարութիւնը գրել թերթի ճակատը. «Նկատի ունենալով որ ապապրուած տառերը եկած են, եւ մօտ օրէն պիտի հրատարակենք տպագրեալ թերթ, այսօրուընէ դադրած է «Բողոքի ձայն»ը»⁵⁴:

Ըստ Ֆիրունցի, թերթը լոյս տեսած է մինչեւ 3 փետրուար 1925⁵⁵: Եթէ ճիշդ է թուականը (ցարդ մեզի յայտնի միակ աղբիւրն է), Թերզեանի լիշտ 30 թիւերը՝ չափազանցուած են, քանի որ կիսամսեան սկսած էր լոյս տեսնել Յուլիս 1924ի շուրջ:

Բողոքի Զայնի յայտարարութիւնը իրականացած չէ: Վերածինի այցելութիւնը տեղի ունեցած չէ եւ ծրագիրները՝ առկախ մնացած: Տպագիր թերթ լոյս ընծայելու կազմակերպական հարցերը անօգուտ դարձուցած են նոր եկած գիրերը, որոնք մէկ կողմ մնացած են մինչեւ 1931:

ԿԱՐՄԻՐ ԱՍՏԶ

Փակելով 1923-1925 շրջանի կուսակցական նախափորձերու քննարկումը, հարկ է անդրադառնալ նորայայտ թերթի մը, որ մասնագիտական գրականութենէն բացակայ է: Թերթը կը պատկանէր «յառաջդիմական» հոսանքին եւ սկսած է լոյս տեսնել 1924ին:

Աղբիւրը, առայժմ, Փարիզի Բանյոր-Պարիզ շաքաթաթերթն է, ուր լոյս տեսած են Պուենոս Այրէսէն ղրկուած թղթակցութիւններ: Անուշաւան Զիլեանի գրութիւնը, թուագրուած՝ 8 Հոկտեմբեր 1924, կը յայտնէ, թէ «Հատուածիս պաշտօնական օրկանն է «Կարմիր Աստղ», որը կը հրատարակուի ամիսը երկու անգամ»⁵⁶:

Քիւթնեանը, Յունուարին ժամանելով Փարիզ, Բանյոր-Պարիզի խմբագրութեան տեղեկութիւն տուած է Պուենոս Այրէսի համայնավարներու մասին: Այդ տուեալներուն հիմամբ գրուած յօդուածի մը մէջ յայտնուած է, թէ «մեր խումբը կը հրատարակէ «Կարմիր Աստղ» տասնըհինգօրեայ պաշտօնաթերթը, որ քիչ ատենէն շաքաթաթերթի պիտի վերածուի»⁵⁷: Ասիկա ենթադրել կու տայ, որ թերթը խմորատիպ էր:

Առայժմ մեզի յայտնի չեն ուրիշ տուեալներ համայնապար երկշաքաթաթերթին մասին: Ենթադրելի է, որ ան շարունակուած ըլլալ գոնէ 1925ի առաջին ամիսներուն:

ՈԶ-ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐ (1925-30)

Դաշնակցական, հնչակեան ու յառաջդիմական փորձերը՝ 1923-25ին մամուլ ստեղծելու, կարճատեւ կեանք ունեցած էին, եւ ձախողած՝ նիւթական միջոցներու եւ մարդուժի բացակայութեան բերումով: 1930ականներուն էր, որ ալ բոլոր հոսանքները պիտի ստեղծէին հաստատ հիմերու վրայ դրուած պաշտօնաթերթեր:

ԾՈՒԼՔ

Մինչ ալդ, առաջին ոչ-կուսակցական թերթերու հրատարակութիւնը պիտի արձանագրուէր: Ժամակագրական կարգով, պէտք է քննել ցարդ անորոշ պարագայ մը. հայրենակցական առաջին պարբերականի խնդրայարոյց գոյութիւնը⁵⁸:

Արդարեւ, 6 Յունիս 1924ին կազմուած է Անթէպի Երիտասարդաց Ընկերութիւնը, որ գործած է մինչեւ 1933: Ըստ տեղեկութիւններու, Երիտասարդաց Ընկերութիւնը «սկսաւ հրատարակել ամսաթերթ մը “Ծովք” անունով, որուն մէջ կը գրուէին ազգային եւ հերոսական դրուագներ»⁵⁹: Հասաստեան կը պնդէ, սակայն, որ «պէտք է նշել նաեւ չիրականացած փորձը՝ “Ծովք” ամսաթերթը, զոր ծրագրեց, հիմնուելու ատեն, Անթէպահայերու Երիտասարդաց Միութիւնը (Ընկերութիւնը) 1924ին»⁶⁰:

1924 թուականը կրնայ ճիշդ ըլլալ, բայց մեզի կը թուի, որ սխալ է լիշեալ ամսաթերթը որպէս լոյս տեսած նշել: Արդարեւ, Պատմութիւն Անթէպի հայոցի տեղեկաբերները պէտք է արժանթինահայ եղած ըլլան եւ դժուար թէ չտպուած թերթի մը մէջ «ազգային եւ հերոսական դրուագներ» գրի առնուած ըլլան:

Ծովքէն որեւէ թիւ յայտնի չէ մեզի, ոչ ալ մատենագէտները նշած են անունը: Բայց եթէ ստուգապէս լոյս տեսած է, ապա ան կը դառնայ Արժանթինի հայրենակցական հնագոյն թերթը:

ԱՐԺԵՆԹԻՆ

Ամէն պարագայի, 1925-1930 հնգամեակին ծագում պիտի առնէին երկու հրատարակութիւններ, զորս իրաւամբ կարելի է կոչել «գարտուղի»՝ արժանթինահայ մամուլի ընդհանուր համապատկերին մէջ: Առաջինը *Արժենթին* պարբերաթերթն էր, անհատական ու անկախ ընդթի նախաձեռնութիւն մը, առաջինը իր տեսակին

մէջ - բացառելով Մենտոսայի փորձը - իսկ երկրորդը՝ հայ կաթողիկէ համայնքի La Revista Armenia ամսաթերթն էր:

Ըստ Լեւոնեանի եւ Պետրոսեանի (առանց հարցման նշանի), Արժեքները լոյս տեսած է 1930(?)ին⁶¹: Կիրակոսեան Արժեքներն եւ Բաբլոյեան Արժեքներն, որ կը լիշէ շարաթաթերթ ըլլալը, 1929-1931 կը թուագրեն⁶²: Աշոտ Արծրունի գրած է. «Քիչ մը վերջ (Բողոքի Ձայնի շիջումէն - Վ. Մ.) լոյս կը տեսնէ առաջին տպագրուած շարաթաթերթը՝ «Արժանթին», իւմբ. պրն. Ս. Գազազի, որ կը դադրի 1931ին»⁶³:

Հասասեան իւրացուցած է այս տեսակէտը, «քիչ մը վերջ»ը մեկնաբանելով 1925⁶⁴: Այնուհետեւ, շարունակած է զայն կոչել Արժանթին ու «շարաթաթերթ», առանց սկիզբի տարեթիւի, իսկ վախճանը թուագրած է Յունիս 1931ի շուրջ⁶⁵: Պինայեան - մասամբ հիմնուելով մեր բանաւոր տուեալներուն վրայ - կը գրէ, թէ Արժանթին (sic) լոյս տեսած է 1927էն մինչեւ 1930, ու լիշած, որ 71րդ համարը Մայիս 1930ին էր⁶⁶:

Այս թերթին մասին անհրաժեշտ են քանի մը ճշդումներ: Նախեւառաջ, անուանաթերթին վրայ գրուած է «Արժեքներ-ազատ եւ անկախ հայաթերթ», ուստի Արժանթին ձեւը սխալ է: Ինչ կը վերաբերի թուագրումի հարցին, Վիեննայի Միութեամբներու հաւաքածոն (ըստ Կիրակոսեանի՝ միակը), կը պարունակէ 50-71րդ թիւերը, որոնք ամսական պարբերականութիւն ունին, 20 Օգոստոս 1928էն մինչեւ 31 Մայիս 1930: 20 Օգոստոսի թիւը ունի «2րդ տարի» նշումը. ասիկա ցոյց կու տայ, որ թերթը հիմնուած է 1927ին, թերեւս՝ իբրեւ շարաթաթերթ, եւ յետոյ դարձած է ամսաթերթ: Թերեւս Մայիս 1930էն ետք ան վերածուած ըլլայ երկշաբաթերթի. Փարիզի Յառաջի «չըջուն քարոզիչի մը վաւերական տեղեկութիւնները» ենթախորագրուած յօդուածին համաձայն, թերթը լոյս կը տեսնէր «15 օր անգամ մը»⁶⁷: Սարգիս Թոփչեան զայն կը լիշէ իբրեւ «հայ-թրքերէն երկշաբաթերթ»⁶⁸:

Այլ տուեալներու չգոյութեան, ընդունելի է Արժեքների շիջումը թուագրել Յունիս 1931, հետեւելով Հասասեանին:

Թերթին տնօրէնն էր Սերգօ Կ. Գազազ: Անուանաթերթին վրայ իր անունը գրուած է Serco G. Casas, ինչ որ կ'ենթադրէ մականունին լատինացումը (հայերէնէ տառադարձութիւնը պիտի ըլլար Kazaz): Մեզի յայտնի ժամանակամիջոցին, թերթը ունեցած է երեք հասցէներ. California 1147 (մինչեւ Յունիս 1929), Melian 4453 (մինչեւ Սեպտեմբեր 1929) եւ Canning 1885 (գէթ մինչեւ Մայիս 1930):

Ըստ Հասասեանի, տպաքանակը 500 էր. զայն խմբագրած է Հրանդ Գլրնճեան: Գրաշարները եղած են վահրամ Պաղտասարեան եւ Անդրէաս Գարամանեան⁶⁹:

Զորս էջնոց այս թերթը, որուն լեզուն հայերէնն էր, նաեւ լոյս ընծայած է սպաներէն եւ թրքերէն (հայատառ, արաբատառ եւ լատինատառ⁷⁰) յօդուածներ: Այս իմաստով, ան եղած է արժանթիւնահայ իրականութեան առաջին եռալեզու թերթը եւ ցարդ յայտնի միակը, որ տեղ տուած է թրքերէնին: Այս ձեւով թերթը կ'ուզէր մատչելի ըլլալ նաեւ կաթողիկէ եւ բողոքական համայնքներուն, որոնց մէջ թրքախօս տարրը քիչ չէր:

LA REVISTA ARMENIA

1929ին լոյս կը տեսնէր առաջին հայ կրօնական պարբերականը Պուենտո Ալրէսի մէջ La Revista Armenia (Հայկական հանդէս)⁷¹, որ կը պատկանէր գաղութի փոքրամասնական կաթողիկէ համայնքին եւ ամբողջովին սպանագիր առաջին թերթն էր⁷² - բացառելով Մենտոսայի պարագան: Լեզուի հարցը կը բացատրուի անով, որ հայ կաթողիկէները ընդհանրապէս հայախօս չէին:

La Revista Armenia լոյս տեսած է իբրեւ «Հայ կաթողիկէ Համայնքի Հոգեւոր Հովուութեան պաշտօնաթերթ» (Organo de la Asistencia Espiritual de la Colectividad Armenio-Católica), Հ. Մկրտիչ վրդ. Գաղեղեանի խմբագրութեամբ: Հաւանական է որ Հ. Գաղեղեան սպանագէտ գործակից մը ունենար, քանի որ Արժանթին ժամանած էր 1924ին, առանց լեզու իմանալու: Փորձական թիւ մը հրատարակելէ ետք 10 Նոյեմբեր 1929ին («միակ թիւ»՝ numero unico), թերթը ամսէ ամիս լոյս տեսած է Ապրիլ 1930էն մինչեւ Դեկտեմբեր 1957, 16 էջով եւ տետրակի չափով⁷³. հասցէն՝ Condarco 545, ապա (1942էն ետք) Charcas 3529: 1957-1971ին անկէ լոյս տեսած են քանի մը թիւեր, անկանոն կերպով, Հ. Ներսէս վրդ. Գարապաշեանի խմբագրութեամբ: 1971-1975ին թերթը նոր շրջան մը ունեցած է, իբրեւ երկամսեայ ու եռամսեայ, 32 էջով ու հայերէն-սպաներէն բովանդակութեամբ. զայն խմբագրած է Հ. Կղեմէս վրդ. Մալճեան: Այս շրջանին ան լոյս տեսած է 900 օրինակ տպաքանակով⁷⁴:

Նախքան այս ամսաթերթը, համայնքը El buen mensaje (Բարի լուրը) անունով կիրակնօրեայ լրատու մը հրատարակած է՝ դարձեալ սպաներէն, որ չարունակած է լոյս տեսնել այնուհետեւ, անորոշ ժամանակով⁷⁵:

ԵՌԱՆԴ (ՊՐԱԶԻԼԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ԹԵՐԹԸ)

Գրեթէ նոյն տարիներուն, Պրազիլի գլխաւոր հայաշատ քաղաքին՝ Սան փաւլոյի մէջ, սկսած է լոյս տեսնել երկրի հայկական հնագոյն թերթը, որ բացակայ է համահաւաք մատենագիտութեան չորս հիմնական ցանկերէն. անոր փոխարէն իբրեւ առաջին պարբերական յիշատակուած է Ս. Դ. Հ. Կ. Կայծը⁷⁶։

Արդարեւ, 1925ին հիմնուած Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը երկու տարի ետք պառակտուած է ներքին պայքարներու հետեւանքով։ Անշատուողները ստեղծած են Հայ Երիտասարդաց Երկսեռ Միութիւնը, որ Եռանդ խմորատիպ ամսաթերթը լոյս ընծայած է. 1929ին, անոր անդամներէն մաս մը, միանալով Հայ Գաղութային Միութեանէն հրաժարողներու, հիմնած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Սան փաւլոյի կոմիտէութիւնը⁷⁷։

Ըստ Գիւտ Մխիթարեանի, թերթը լոյս տեսած է Վահագն Մինասեանի խմբագրութեամբ, որուն օգնականն էր Հրաչ Տեպելեան⁷⁸։ Եզնիկ Ա. քննչ. Վարդանեանի համաձայն, Եռանդի խմբագիրն էր Վ. Մինասեան, խմբագրութեան անդամներ՝ Հրաչեայ Տեպելեան, Գարեգին Թիւֆենկճեան եւ Յարութիւն Գալաճեան, իսկ արտօնատէր՝ Զաքարիա Տեպելեան։ Պարբերաթերթին առաջին թիւը հրապարակուած է փետրուար 1928ին. թերթը դադրած է 1931ին։ Իւրաքանչիւր թիւ ունէր 24 էջ եւ 30 x 22 չափ⁷⁹։

Այս ամսաթերթը ընդգրկելով դաշնակցական մամուլի ցանկին մէջ, Սիմոն Վրացեան-Ս. Տէր Թովմասեան եւ Դաւիթ Փափաղեան զայն թուագրած են 1928-29⁸⁰։ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան յիշատակած է, որ Եռանդը Պրազիլի անդրանիկ հայ թերթն է եւ զայն թուագրած է՝ 1928-1931։ Նշած է նաեւ, որ խմբագրական կազմին անդամ էին Զ. Տեպելեան, Վ. Մինասեան, Գ. Թիւֆենկճեան, Յ. Գալաճեան եւ Հ. Տեպելեան, առանց զատորոշելու անոնց պաշտօնները⁸¹։

Տ. Եզնիկ հրատարակած է Եռանդի թիւի մը կողքը. հոն յստակօրէն կը տեսնուի, որ անիկա համարուած է «ազգային, գրական, գեղարուեստական, մարզական օրկան Հայ Երիտ[ասարդաց] Երկս[եռ] Միութեան»⁸², եւ ոչ թէ սոսկ «մարզական օրկան», ինչպէս կը գրէ Տէր Խաչատուրեան⁸³։

Ինչ կը վերաբերի հանդէսի շիջումի թուականին, չենք կրնար բոլորովին ստույգ համարել 1931ը, քանի որ Եզնիկ քննչ. կը լիշէ, թէ Կայծ թերթը լոյս տեսած է «մինչեւ 1932ի վերջը» հրատարակուող Եռանդի խմորատիպ մեքենայի գնումով⁸⁴։ Զենք գիտեր եթէ հակասութիւնը փաստական ընդթ ունի կամ պարզ գրաշարական սխալ մըն է։

1930ականներուն Արժանթինի հայ գաղութի արդէն կազմակերպ հոսանքները (դաշնակցական, հնչական եւ համայնավար) պիտի ունենան իրենց սեփական պաշտօնաթերթերը: Հ. Յ. Դ. իր օրկանը պահած է մինչեւ օրս, իսկ հնչականներն ու համայնավարները (վերջիններս՝ տարբեր անուանափոխութիւններով)՝ մինչեւ 1990ականներու սկիզբները⁸⁵:

Մամուլի այս կայունացումը պէտք է դիտել գաղթականութեան շրջանի աւարտի ու գաղութի ինքնահաստատումի հոլովոյթի ծիրին մէջ: Կուսակցութիւնները պիտի ձեռնարկեն իրենց գաղափարներու տարածումին, առ այդ ուժ տալով գրաւոր քարոզչութեան:

Կուսակցական-քաղաքական մամուլի կողքին ծնունդ կ'առնեն նաեւ երկու երկարակեաց թերթեր, որոնք կը պատկանին եկեղեցական (Հայ Կեդրոն) եւ հայրենակցական (Նոր Հաճըն) ոլորտին: Առաջինը շուրջ քառասուն տարի լոյս տեսնելէ ետք, մօտ երեսնամեայ դադար մը ունեցած է եւ ընդ շրջանով 1997-1998ին լոյս տեսած, իսկ Նոր Հաճընը շարունակուած է անխափան մինչեւ այսօր:

Նոյն միջոցին, Պրագիլի մէջ լոյս պիտի տեսնէ առաջին տպագիր թերթը, իսկ Ուրուկուայի մէջ ծնունդ պիտի առնէ հայտառ. մամուլ:

ԱՐՄԵՆԻԱ

Տասնամեակի առաջին թերթը պիտի ըլլայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան օրկանը՝ *Արմենիան*, որ եղած է նաեւ Հարաւային Ամերիկայի միակ օրաթերթը:

Ինչպէս ըսինք վերը, 1925ին Պուենոս Այրէսի Հ. Յ. Դ. մարմինը արդէն գնած էր տպագրական անհրաժեշտ տառերը՝ տպագիր թերթի մը ձեռնարկելու:

Կուսակցութեան վերադաս մարմինը կը թուի կարգադրած ըլլալ խմբագրի մը առաքումը Հարաւային Ամերիկա: Արդարեւ, 3 Սեպտեմբեր 1925 թուակիրով, Ռէն (*Արմենիայի* տպագայ խմբագիր) Փրակայէն հետեւեալը կը գրէր *Հայրենիքի* խմբագիր Ռուբէն Դարբինեանին. «Գուցէ ճանաչես մեր տեղիս ընկերներից՝ Մուշեղ Թամրազեանին (Թանատոս): Նա իր կնոջ հետ ուզում էր վերադառնալ Պարսկաստան, բայց պաշտօն չունէր: Բիւրօն նրան հրաւիրեց Հարաւային Ամերիկա գնալու՝ Բիւէնոս-Այրէսում գործիչ-խմբագրի պաշտօնով: Շուտով մեկնելու է իր գործի վայրը»⁸⁶:

Որքան ծանօթ է, Թամրազեան չէ եկած հարաւամերիկեան ասփերը⁸⁷ :

Ձեռնարկը ձախողութեան մատնուած էր: Ի շարս այլոց՝ որովհետեւ Թերթին խմբագրութիւնը կատարելու ատակ ուժ մը չկար. «Տառ ունէինք, բայց խմբագիր ու գրաշար չունէինք»:

Մեր պահանջին տեղի տալով, Բիւրոն իբրեւ խմբագիր-գործիչ Պ. Ալլէս դրկեց Թ[աղէոս] Մեծատուրեանը, որ զգաց թէ դաշնակցական Թերթի մը խմբագիր ըլլալու կարողութիւնը չունէր⁸⁸ : 1927ին գալով, վերջինս վեց ամիս մնացած է քաղաքը եւ ապա վերադարձած Փարիզ: 1930ականներուն ան կրկին եկած է Պուենոս Ալլէս ու վերջնականապէս մեկնած Փարիզ՝ 1938ին:

1927ին ալ Արժանթին ժամանած է «Նեմեսիս» (Հայկական Յեղասպանութեան թուրք պատասխանատուներու ահաբեկումի) գործողութեան մասնակից Արամ Երկանեանը, որ կուսակցական աշխատանքի անցնելով, Վենետիկէն գնուած ու չգործածուած տառերով 1930ին հաստատած է «Մասիս» տպարանը (հասցէ՝ J. A. Cabrera 4621), տպագրելով երեք գրքոյկ (քերականութեան անխորագիր տետրակ մը՝ 1930ին, եւ Յովհաննէս քհնյ. Ամիրեանցի քարոզներու երկու հատորիկներ՝ Ճշմարտութեան ձայնը, 1930ին եւ 1931ին⁸⁹ :

16 փետրուար 1931ին որոշում տրուած է Թերթ հրատարակելու, երբ Հ. Թ. Դ. Շրջանային Ա. Ժողովը այդ պարտականութիւնը դրած է Շրջ. կոմիտէին վրայ⁹⁰ : Այս նպատակին պիտի ծառայէր Երկանեանի «Մասիս» տպարանը: Հասաստեան կը թուի ցոյց տալ, որ տպարանը ստեղծուած է կուսակցութեան յանձնարարութեամբ՝ ծրագրի մը հետեւելով, որուն երկրորդ քայլը եղած է Թերթի հրատարակութիւնը⁹¹ : Սակայն, որոշումը տրուած է 1931ին, ինչ որ կը մատնանչէ, որ Երկանեան գուցէ կուսակցութենէն ձեռք ձգած է տառերը՝ տպարան բանալու, ցնոր տնօրինութիւն: Հրատարակութեան որոշումէն ետք, ան վերածուած է նորաստեղծ Թերթի տպարանին:

Թէեւ Յուշապատում Հ. Թ. Դաշնակցութեան մէջ նշուած են Թ. Թահթաճեանի, Ա. Երկանեանի, Թ. Միրաքեանի եւ Ս. Թովչեանի անունները որպէս հիմնադիրներ⁹², սակայն Ս. Ֆիրունց չեչտած է, թէ «միանգամայն սխալ կ'ըլլայ այս կամ այն ընկերոջ վերագրել «Արմենիա»-ի հրատարակութեան նախաձեռնութիւնը...»⁹³ : Թ. Միրաքեան անունով անձ գոյութիւն ունեցած չէ (յայտնապէս պէտք է կարդալ Ա. Մաղաքեան):

Թերթին անունը վէճերու դուռ բացած է: Ատենին, Թահթաճեան առաջարկած էր Հորիզոն⁹⁴: Վանեցի աշխատակիցները՝ գըլ-

խաւորութեամբ Սահակ Բարսեղեանի, քուէարկութեամբ պարտադրած էին Աշխատանք, ի լիշատակ Վանի համանուն թերթին, այնթապցի աշխատակիցներու բացակայութեան, որոնց գլխաւորն էր Թահթաճեան: Բայց նոր քուէարկութենէ ետք, վերջիններուն առաջարկած Արմենիա անունը լաղթանակը տարաւ⁹⁵: Բարսեղեան ախպէս կը լիշէ դէպքը. «Եւ գեղեցիկ օր մը ընկերոջ մը կօշիկի գործարանի կաշիներու վրայ նստած տասնեակ մը ընկերներու որոշումով, հրատարակելի թերթին անունը կնքուեցաւ «Արմենիա»»:

«Երկու շաբաթ վերջ, տարիներ առաջ Վենետիկէն բերուած մետրոպեան տառերով [լոյս տեսաւ] Հարաւային Ամերիկայի առաջին հայերէն տպագիր թերթը»⁹⁶:

Արմենիա շաբաթաթերթի առաջին թիւը լոյս տեսած է 26 Ապրիլ 1931ին, չորս էջով: Խմբագիր՝ Սարգիս Թոփչեան, էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանի շրջանաւարտ, «միակ ձեռնհաս մտաւորականն էր»⁹⁷: Ֆիրուց կը հերքէ անոր մասնակցութիւնը հիմնադրութեան գործին, պնդելով որ «այդ օրերուն ան նոյնիսկ շարքերու մէջ չէր ու միայն խմբագրական պաշտօնի բերումով կազմակերպութեան մէջ անցաւ»⁹⁸:

Թերթը սկզբնապէս ունեցած է Saavedra 565՝ Թահթաճեանի հասցէն, ու երեք տարբեր նստավայրեր՝ խմբագրական, վարչական ու տպարանային գործերու համար: Խմբագրատունը ապա փոխադրուած է Canning 1087: Փետրուար 1937էն մինչեւ Հոկտեմբեր 1982, Արմենիայի կեդրոնատեղին պիտի ըլլար El Salvador 4625ի ակումբը: Այնուհետեւ՝ Armenia 1366ի ակումբի նոր շէնքը:

Թոփչեան իր պաշտօնին գլուխը մնացած է մինչեւ Օգոստոս 1932, երբ գինք փոխարինած է Փարիզէն ժամանած նոր խմբագիրը՝ Ռէն (Ռուբէն Վարդանեան)⁹⁹: 14 Փետրուար 1936ին, Արմենիա վերածուած է եռօրեայի¹⁰⁰:

Ռէնի պարտադրուած է հրաժարիլ Փետրուար 1940ին, իբրեւ հետեւանք կուսակցական ներքին հակամարտութեան մը՝ «ուէնական շարժում»ին, որ աւարտած է շարքերէն իր հեռացումով: Փետրուար-Հոկտեմբերին, խմբագրութիւնը ստանձնած է Վարդան Գէորգեան¹⁰¹, ապա՝ Հիւսիսային Ամերիկայէն հասած նոր խմբագիր Արսէն Միքայէլեանը: 13 Յունուար 1941ին, եռօրեան դարձած է երկօրեայ:

Ապրիլ 1941ին, Միքայէլեանի անակնկալ մահէն ետք, խմբագրութիւնը երկու ամիսով ստանձնած է Աշոտ Արծրունի, որ Յունիսին իր պաշտօնը գիշած է Թոփչեանին: Վերջինս զայն վարած է մինչեւ մահ (Մարտ 1942)¹⁰²: Այնուհետեւ, Արծրունիի կարճատեւ

պաշտօնավարութենէ մը ետք, Գէորգեան կրկին խմբագրութեան գլուխը անցած է եւ զայն վարած մինչեւ 1960¹⁰³, 11 Մեպտեմբեր 1954ին, Արմենիա դարձած է օրաթերթ, հրատարակուելով շաբաթը վեց օր (4 Հոկտեմբեր 1982էն՝ շաբաթը հինգ օր) մինչեւ 1989, երբ վերածուած է շաբաթաթերթի¹⁰⁴։ 1931-1982ին լոյս տեսած է իր տպարանին մէջ։

Յետապոլե խմբագիր եղած են Յովհաննէս Տեւեճեան (1960-1965), Գէորգեան (1965-1968), Արծրունի (1968-1971), Տեւեճեան (1971), Պետրոս Հաճեան (1971-1986)¹⁰⁵, Յովհաննէս Երկանեան (1986-1987), Խաչիկ Տէր Ղուկասեան (1987-1998)։

Մինչ սկզբնական շրջանին Արմենիա միայն հայերէն լեզուով լոյս տեսած է¹⁰⁶, 1943ի պետական հարուածէն ետք պարտադրաբար սկսած է լոյս ընծայել սպաներէն սիւնակ մը՝ առաջին էջին, որ շարունակուած է այնուհետեւ՝ Արժանթինի հանրապետութեան նախագահ խուան ֆերոնի նախագահութեան ժամանակ (1946-1955), ու ապա ջնջուած։

Թերթի երկլեզուեան ընդթը մնայուն հանգամանք ստացած է 1960ականներէն։ Արդարեւ, 28 Մայիս 1966-9 Հոկտեմբեր 1971ին, Արմենիա լոյս ընծայած է սպաներէն շաբաթական յաւելուած մը, խմբագրութեամբ՝ Ռուբէն Արծրունիի։ 1971-1979ին յաւելուածը դարձած է ամէնօրեայ ներդիր երկու էջ կամ չորրորդ էջ, 1979-1980ին՝ դարձեալ շաբաթական յաւելուած, 1981-1986ին՝ ամէնօրեայ չորրորդ էջ, 1986-1989ին՝ շաբաթական յաւելուած։ 1989էն ետք, շաբաթաթերթի վերածումով, հայերէն ու սպաներէն բաժինները լոյս տեսած են շաբթուան տարբեր օրեր, իսկ 1995էն՝ սպաներէնը նորէն հայերէնի յաւելուածն է։ 1971-1986ին սպաներէն բաժնի խմբագիր եղած է Ռուբէն Մոզեան, 1987-1990ին՝ Յովհաննէս Երկանեան, 1990-1992ին՝ Փետրօ Մուրատեան, 1992էն՝ Ռուբէն Արծրունի։

1931էն մինչեւ այսօր, Թերթը լոյս տեսած է հայերէն չորս էջով՝ թէ՛ մեծածաւալ (սաւան) եւ թէ՛ tabloid չափերով (վերջինս՝ 1982էն)։ 1971էն ետք, ունեցած է սպաներէն երկու ներդիր էջ, կամ սովորական չորս էջերէն վերջինը տրամադրուած է սպաներէն բաժնին։ Ներկայիս լոյս կը տեսնէ չորս էջ հայերէն եւ ութ էջ սպաներէն։ 1966էն ետք, մերթնդմերթ լոյս ընծայած է նաեւ փորթուկալերէն նիւթեր։

Արմենիայի արտօնատէրեր եղած են Սովրատ Թերզեան, Յովսէփ Օղուլեան, Յովհաննէս Երկանեան եւ Ռուբէն Սիրուեան (Արծրունի)։ Հասասեան 1974ին հայերէն Թերթին համար կը նշէր

5000 տպաքանակ, իսկ 1966-1971-ի յաւելուածին համար՝ 4000¹⁰⁷, 1980ականներուն, անոր տպաքանակը շուրջ 2000 էր:

ՀԱՅ ԿԵՂՐՈՆ

Յաջորդ հրատարակութիւնը բոլորովին տարբեր եղած է: Արդարեւ, Սեպտեմբեր 1930ին պետականօրէն ճանչցուած Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւնը, որ իրաւական չաջորդն էր 1922ին հիմնուած Հայ Գաղութային Կեդրոնին ու ժողովրդային ճանաչումի արժանացած՝ «Հայ Կեդրոն» անունով, նոյն անունով պիտի կնքէր իր ամսաթերթը:

Հայ Կեդրոն լոյս տեսած է Հոկտեմբեր 1932էն մինչեւ Հոկտեմբեր 1970¹⁰⁸: Երկարատեւ դադարէ մը ետք, ան վերհրատարակուած է Հոկտեմբեր 1997-Սեպտեմբեր 1998ին որպէս եռամսեայ (ընդամէնը չորս թիւ): Խմբագիրներու ցանկը, մօտաւոր տեւողութեամբ, հետեւեալն է. Իսրայէլ Արսլան (1932-1937, 1940-1952), Թադէոս Մեծատուրեան (1937-1938), Գարեգին արք. Խաչատուրեան (1938-1940)¹⁰⁹, Սիոն արք. Մանուկեան (1952-1954), Յարութիւն Ծ. վրդ. Մուշեան (1954-1959)¹¹⁰ եւ Բարկէն արք. Ապատեան (1959-1970)¹¹¹: 1997-1998ին, արտօնատէր էր Խուան Գարլոս Թիւֆենքճեան, խմբագիր (սպաներէն բաժնի)՝ Նելիտա Պուլլուրճեան-Թիւֆենքճեան, խմբագրական մարմնի անդամներ՝ Գիսակ արք. Մուրատեան եւ Վահան Տէր Ղեւոնդեան:

Իր առաջին շրջանին, Հայ Կեդրոն լոյս տեսած է հայերէն, հիւրընկալելով սպաներէն նիւթեր դիպուածական կերպով: Նոր շրջանին, թերթին լեզուն սպաներէնն է, հայերէն պատահական յօդուածներով:

Թերթին ծաւալը տարուբերած է 16էն 40 էջի միջեւ: Առաջին երկու թիւերը (Հոկտեմբեր եւ Դեկտեմբեր 1932) լոյս տեսած են «Արարատ» տպարանէն: Յունուար 1933էն սկսեալ, թերթը օժտուած է իր սեփական տպարանով, որմէ լոյս տեսած է մինչեւ 1950ականներու վերջերը (հանդէսի չափով), այնուհետեւ հրատարակուած է «Արարատ» տպարանէն - որ նախորդին հետ կապ չունի - տետրակի չափով:

Տպաքանակի մասին, նշելի է, որ Արշակ Զօպանեանի յօդուածին նուիրուած բացառիկը (15 Յուլիս, 1939) տպուած է 1000 օրինակով, եւ «պատրաստուած [է] այս քանակութիւններով, որպէսզի կարելի ըլլայ օգտագործուիլ նաեւ Ուրուկուայի եւ Պրագիլի մէջ կատարուելիք հանդիսութեանց...»¹¹²: Միւս կողմէ, Դեկտեմբեր 1939ին Գարեգին արք. Խաչատուրեան կը լիշէր, թէ թերթը ունէր 250 վճարող բաժանորդ¹¹³: Այսինքն, սովորական տպաքանակը

եղած է 500 օրինակի շուրջ: Ըստ Հասասեանի, 1960ականներուն Հայ Կեդրոն լոյս տեսած է 1200-1300 օրինակով¹¹⁴: Նոր շրջանին, տպաքանակը յայտարարուած է 2000:

ՆՈՐ ՀԱՃԸՆ

Արժանթինահայ գաղութի ակունքները Կիլիկիա են, գլխաւորաբար, ի մասնաւորի՝ Հաճըն, Մարաշ եւ Այնթապ: Ուստի, անբնական չէ, որ մեծաթիւ հաճընցիները, որոնք 1915ին կազմեր էին «Հաճըն» Ընկերութիւնը (1928էն վերանուանուած՝ Հաճնոյ Հայրենակցական Միութիւն), 1930ականներուն կէսերը նախաձեռնէին պարբերաթերթի մը հրատարակութեան:

Փետրուար 1928ին, Սարգիս Ալթունեանի հրատարակութեամբ սկսած էր լոյս տեսնել Հաճըն երկամսեան (Մարտէլի Հայրենակցական Միութեան պաշտօնաթերթ)¹¹⁵: Յուլիս 1936ին, Ալթունեան հրաժարած է գործը շարունակելէ եւ թերթը փոխադրուած է Փասատինա (ԱՄՆ)՝ Հայրենակցական Միութեան Ե. Պատգամաւորական ժողովի որոշումով: Յակոբ Պօղոսեան խմբագրած է երեք թիւ, ապա պաշտօնը ստանձնած է Գէորգ Գուշեան մինչեւ Մարտ-Յունիս 1941: Իր հրաժարականով, նորն տարուան Նոյեմբերին թիւ մը եւս խմբագրած է Փանոս Մուշեան, որմէ ետք Հաճըն վերջնականապէս դադրած է¹¹⁶:

Յամենալով այս թերթին գոյութեան մանրամասնութիւններուն վրայ, մեր նպատակն է նախ՝ ցոյց տալ թէ ինչու Պուենոս Այրէսի մէջ հիմնուած թերթը կոչուած է Նոր Հաճըն եւ ապա՝ անդրադառնալ երկու թերթերու յարաբերութեան հարցին:

Նոր Հաճընի սկզբնաւորութեան մասին մատենագէտները չփոթ տեղեկութիւններ ունին: Այսպէս, Պետրոսեան եւ Կիրակոսեան կը թուագրեն 1935¹¹⁷: Բարլոյեան կը նշէ 1940 թուականը եւ թերթը կը նկատէ «շարունակութիւն»¹¹⁸ Հաճընի:

Այստ Արծրունի. թերթին հիմնադրութիւնը թուագրած է 1933¹¹⁹: Հասասեան սկիզբը չէ թուագրած¹²⁰, ապա տուած է 1935 թուականը¹²¹ եւ վերջապէս անդրադարձած է ճիշդ թուականին՝ Յուլիս 1933, հետեւելով Նոր Հաճըն պատմագիրքին¹²²:

Արդարեւ, Նոր Հաճընի առաջին թիւը լոյս տեսած է Յուլիս 1933ին, ութ էջով եւ 300 տպաքանակով, նախաձեռնութեամբ՝ Ազարիա Պապահեքեանի. հրատարակչական մարմինն ներգրաւուած են Երուանդ Քաւամեան, Ղազարոս Արսլանեան եւ Ահարոն Թըրք-սըմեան: Խմբագիր նշանակուած է Արամ Տումանեան (Հարգան)¹²³:

Նկատի պէտք է ունենալ, որ երկար խմորումէ ետք, 1932 Հոկտեմբերին տեղի ունեցած է պառակտում մը՝ դաշնակցական եւ ոչ-

դաշնակցական հաճընցիներու միջեւ: Առաջինները հիմնած էին Նոր Հաճըն Հայրենակցական Միութիւնը¹²⁴: Հետեւաբար, Նոր Հաճըն չէր ներկայացնէր բոլոր հաճընցիները, այլ՝ դաշնակցական հատուածը:

Եռամսեայ պարբերաթերթին սկզբնական հասցէն էր Canning 1028. մինչեւ 1940, ան տպուած է *Արմենիալի* տպարանը, բացառելով կարճ շրջան մը 1936ին, երբ լոյս տեսած է հայրենակից Թուրսարգիսեանի «Հաճըն» (այլա՝ «Խտալ-Հալկական») տպարանին մէջ, որ լուծուած է տպարանատիրոջ անակնկալ մահէն ետք¹²⁵: Այնուհետեւ լոյս տեսած է «Միփան» եւ «Արարատ» տպարաններէն¹²⁶, իսկ 1980ականներէն՝ Սարտարապատ շարաթաթերթի եւ «Editum» հրատարակչատան մէջ: 1955ին, Նոր Հաճընի խմբագրութիւնը տեղափոխուած է «Հաճըն Տուն» (Canning 2273):

Պառակտումը վերջ գտած է 1940ին, եւ Նոր Հաճըն դարձած է միացեալ Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան պաշտօնաթերթը, վերածուելով երկամսեայի, 16 էջ: Վարիչ-տնօրէն նշանակուած է Ա. Պապահեքեան, խմբագրական մարմնի անդամներ՝ Սոկրատ Թերզեան, Աբրահամ Էօլմեսեքեան (Էօլմէզ) եւ Աբրահամ Գրաճեան¹²⁷:

1940-42ին Թերզեան վարած է թերթին խմբագրութիւնը, այնուհետեւ պաշտօնը ստանձնած է Էօլմեսեքեան, որ հնչակեան Շարժում շարաթաթերթի խմբագիրն էր եւ զոյգ պաշտօնները վարած է մինչեւ իր մահը: Իրեն յաջորդած են Աբրահամ Գրաճեան (1958-73), Նազարէթ Կուժնունի (ձէրէճեան, 1973-75, 1978-96), Յարութիւն Ծ. Վրդ. Մուշեան (1975-78), Յակոբ Գոփուշեան (1996էն)¹²⁸:

Ծամենայնդէպս, 1941ին ամերիկահայ Հաճընը դադրած էր, եւ միայն 1946ին, Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան Է. Պատգամաւորական Ժողովը որոշեց Կեդրոնական Վարչութիւնը Միացեալ Նահանգներէն տեղափոխել Պուենոս Այրէս եւ Նոր Հաճընը ընդունիլ իբրեւ Հայրենակցական Միութեան պաշտօնաթերթ¹²⁹:

Ծուռուար 1963ին, Նոր Հաճըն վերածուած է ամսաթերթի: Սակայն, Ծուռիս-Օգոստոս 1974ին սկսած է լոյս տեսնել իբրեւ երկամսեայ, իսկ Ծուռուար-Մարտ 1982ի թիւով դարձած է եռամսեայ, 32 էջով: Մինչեւ 1960ականները միայն հայերէնով լոյս տեսնէի ետք, ներկայիս երկլեզու է: 1970-80ականներուն տպաքանակը 1000 էր, այժմ՝ 600:

ՇԻՐԱԿ-ՎԵՐԵԼՔ

Հ. Յ. Դէն ետք, կանոնաւոր մամուլ հրատարակող երկրորդ քաղաքական հոսանքը եղած է յառաջդիմականը: Ինչպէս ամէն եր-

կիր ուր այդ ուղղութեան թերթեր ենթարկուած են սեղմումներու, նաեւ Արժանթինի հալ համայնավար մամուլը լոյս տեսած է ընդհատումներով, պարբերական խափանումներով կամ անունի փոփոխութիւններով:

Շիրակի հրատարակութեան թուականներուն մասին գոյութիւն ունի կարեւոր թիւրիմացութիւն մը: Արդարեւ, Լեւոնեան զայն թուագրած է 1929-1934, 29x46 սմ. չափով եւ բնորոշած որպէս «պարբերաթերթ»: 1934ը, լիշենք, գիրքին հրատարակութեան տարին է¹³⁰: Պետրոսեան բառացիօրէն ընդօրինակած է Լեւոնեանի տուեալները եւ աւելցուցած իր գտածը, այսպէսով ունենալով *Շիրակ* անունով երկու թերթ, մէկը՝ «պարբերաթերթ», 1929-1934ին (46x29 սմ.), միւսը՝ «քաղաքական, հասարակական եւ գրական շաբաթաթերթ», 1933-1936ին (60x48 սմ.)¹³¹: 1933-34ին համանուն երկու պարբերականներ իբրեւ թէ եղած են նոյն քաղաքին մէջ:

Կիրակոսեան փորձած է հաշտեցնել Պետրոսեանի տուեալները. ան մէկ *Շիրակ* կ'արձանագրէ, լոյս տեսած 1929-1936ին, որուն 1933-36ի հաւաքածոն պահուած է Մատենադարանը եւ Ազգային Գրադարանը¹³²: Բաբլոյեան կը կրկնէ 1929-1936 թուագրումը («քաղաքական, հասարակական եւ գրական շաբաթաթերթ»), երկու չափերով (46x29 եւ 68x48), աւելցնելով. «բացառիկ համար, 1932ին»¹³³:

Արծրունի կը գրէ. «Պուէնոս Ալբէսի մէջ լոյս տեսած է նաեւ Հօկի հրատարակութիւն *Շիրակ* անուն շաբաթաթերթը, որ միայն երեք տարի կեանք կ'ունենայ եւ կը դադրի Հօկի կազմալուծումէն անմիջապէս վերջ»¹³⁴: Նկատի ունենալով ՀՕԿի (Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէ) լուծարումի պաշտօնական թուականը՝ 3 Դեկտեմբեր 1937¹³⁵, պարզ հաշիւ մը՝ «միայն երեք տարի կեանք»ը կը դնէ 1934-1937ին:

Սկիզբը, Հասասեան իւրովի մեկնաբանած էր Արծրունիի հաղորդումը, գրելով թէ «Արմենիայէն ետք հիմնուեցաւ 1936ին, ներկայացնելով տարբեր հոսանք մը, *Շիրակ*ը, Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի շաբաթական օրկան: Այս կոմիտէն վերջ գտաւ 1939ին եւ, լուծուելով, իր մամուլի բանքերը փոխեց իր անունը (...)»¹³⁶: ՀՕԿի լուծարքի թուականը սխալ է, ինչ որ նոր սխալի առաջնորդած էր հեղինակը:

1989ին, Հասասեան որդեգրած է Կիրակոսեանի 1929-1936 թուագրումը, լիշելով երկու չափերու գոյութիւնը ըստ Պետրոսեանի եւ իւրովի հաշտեցնելով 1933-34ի հակասութիւնը (1929-1933 եւ 1933-1936)¹³⁷: Պինայեան ունի 1933-1936 թուագրումը¹³⁸, Հասասեանի բանաւոր հաղորդումին հետեւելով:

միշդը վերջինն է, ի հարկէ, եւ դժուար է ըսել ուրկէ բխած է 1929 թուականը: Արդարեւ, Շիրակի Ա. տարուան անդրանիկ թիւը լոյս տեսած է 29 Նոյեմբեր 1933ին: Հասցէն՝ Matheu 1450, ուր հաստատուած էր «Երեւան» տպարանը: Թէեւ անուանաթերթը կը կրէ «Քաղաքական, հասարակական եւ գրական շաբաթաթերթ» բնորոշումը, բայց ճշդուած է, որ «առ այժմ 15 օր անգամ մը» լոյս պիտի տեսնէ: Հոս որեւէ լիշատակութիւն չկայ նախընթաց Շիրակի մը: Այսուհանդերձ, խմբագրականին մէջ կը կարդանք. «Նախապէս հրատարակած պիւլէթինով ըսած էինք ինչ՝ հարկաւոր էր մեր թերթի ուղղութեան մասին: Կը կրկնենք անգամ մը եւս. Շիրակ ոեւէ կուսակցութեան օրկանը չէ. պիտի կանգնի անկուսակցական հողի վրայ, սակայն անբովանդակ գաղափարներ չպիտի սնուցանէ»¹³⁹:

Այդ «պիւլէթին»ին մասին յաւելեալ տեղեկութիւններ չկան: Թերեւս փորձնական թիւ մը եղած ըլլայ: Հագիւ թէ նոյնանայ Բաբլոյեանի լիշատակած 1932 թուականի բացառիկին հետ, որ գուցէ - վրիպակի պարագային - ակնարկ է Շիրակի 1934ի ութ էջոց բացառիկին, նուիրուած՝ Խորհրդային Հայաստանի 14րդ տարեդարձին¹⁴⁰:

Թերթին հրատարակիչը, ըստ էութեան, Շիրակի Բարեկամներու Միութիւնն էր, որ Օգոստոս 1934ին գումարած է համաժողով մը¹⁴¹: Պետրոսեան եւ Բաբլոյեան թերթը կը լիշեն որպէս «օրգան հայրենակցական-վերաշինութեանց Միութեան» կամ «վերաշինաց Միութեան»¹⁴²: Այս անունը բոլորովին բացակայ է Շիրակի էջերէն:

Շիրակ շաբաթաթերթի վերածուած է 4 Մայիս 1935ին եւ լոյս տեսած չորս էջով, ամբողջովին հայերէն: Ըստ Բաբլոյեանի, խմբագիրը Արրահամ Գրաճեանն էր¹⁴³, թէեւ այս տուեալը թերթին մէջ լիշուած չէ:

Դադրեցումի թուականը լայտնի չէ: Հայաստանի Ազգային Գրադարանի պակասաւոր հաւաքածոյի վերջին՝ 8 Օգոստոս 1936 թիւին մէջ ակնարկ չկայ այդ մասին:

Արծրունի եւ Հասասեան զայն կը համարեն ՀՕԿի պաշտօնաթերթ, դադրեցումը կապելով այդ կազմակերպութեան լուծարքին¹⁴⁴: Սակայն, առաջին թիւին մէջ, ՀՕԿի Արժանթիւնի Կեդրոնական Դիւանը Շիրակը կը լիշատակէ լոկ որպէս ՀՕԿի բարեկամ¹⁴⁵: Ասկէ զատ, դժուար է, որ թերթը դադրած ըլլայ կազմալուծումէն աւելի քան տարի մը առաջ: Այլ տուեալներու բացակայութեան, Շիրակի դադրեցումը պէտք է թուագրել 1936:

Անոր յաջորդած է Վերելք անունով պարբերաթերթ մը, «որ հազիւ մէկուկէս տարի կեանք կ'ունենայ», ըստ Արծրունիի¹⁴⁶։ Հաստատան սկիզբը Վերելքը թուագրած էր 1939-40¹⁴⁷, աւելի ուշ՝ 1937-39¹⁴⁸, որ ամէնէն հաւանականը կ'երեւի։ Գալով 1936-42 թուագրումին¹⁴⁹, մինչ սկզբնաւորումի տարեթիւը կրնայ ընդունելի ըլլալ, անհաւանական կ'երեւի վեց տարուան տեւողութիւն մը։

Վիճելի է նաեւ Վերելքի խմբագրի անունը։ Հաստատան կը գրէ Գրիգոր Կէօնճեան, իսկ Բաբլոյեան՝ Մուշեղ Արխանեան¹⁵⁰։ Բացառուած չէ, որ առաջինը արտօնատէրը եղած ըլլալ, իսկ երկրորդը՝ խմբագիրը։

ԿԱՅԾ

Այս տասնամեակին արձանագրուած է պրագիլահայ մամուլի երկրորդ անունը՝ Կայծը։ Ապրիլ 1931ին, Սան Փաւլոյի մէջ հիմնուած է Ս. Դ. Հնչակեան «Վանիկ» Ուսանողական Միութիւնը, որ Մայիս 1932ին նահանգային իշխանութեան կողմէ պաշտօնապէս ճանչցուած է։ Կանոնաւորելով իր կազմակերպական աշխատանքները, Միութիւնը նոյն տարուան Նոյեմբերին հիմնած է Կայծ պարբերաթերթը¹⁵¹։

Այս հրատարակութեան առաջին թիւը լոյս տեսած է Յունւար 1933ին, Եռանդի խմորատիպ գործիքի գնումով։ Կողքին վրայ գրուած է՝ «ամսագիր ազգային, գրական, գեղարուեստական եւ մարզական»։ Ունեցած է 20 էջ եւ տպուած է 300 օրինակով։ Հրատարակուած է իբրեւ խմորատիպ մինչեւ Ապրիլ 1935, ընդամէնը՝ 25 թիւ¹⁵²։ Կայծի խմբագրական կազմի անդամ էին Յակոբ Ազատեան, Մ. Մարտիրոսեան եւ Երուանդ Կարմրակ (Մխիթարեան)¹⁵³։

Մարտ 1934ին, կուսակցութեան Ա. Պատգամաւորական Ժողովը որոշած է Կայծ ամսաթերթի տպագրեալ հրատարակութիւնը, որուն անդրանիկ օրինակը լոյս տեսած է 23 Օգոստոս 1935ին¹⁵⁴։ Կայծի արտօնատէրն էր Պետրոս Նազարեան, խմբագիրը՝ Ե. Կարմրակ, իսկ գրաշարները՝ Պետրոս Քեչեճեան եւ Անդրանիկ Պիւճիքեան։ Տպուած է «Սֆինք» տպարանը՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն բերուած տառերով։ Տպաքանակը եղած է 1000 օրինակ։ Լոյս տեսած են 22 թիւեր մինչեւ 15 Մարտ 1937¹⁵⁵։

ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ

1930ականներուն Պ. Ալիսի հայկական դպրոցներու ցանցի մը ստեղծումը (15 դպրոց՝ 1934ին, 949 աշակերտով) պատճառ եղած է, որ ծնունդ առնէ գաղութի առաջին մանկական թերթը։

«Նոր Սերունդի էջը» վերտառութեամբ սիւնակ մը սկսած է երեւիլ Հայ Կեդրոնի մէջ Սեպտեմբեր 1933էն, որ «Հայ Կեդրոնի լաւելուած» նշումով վերածուած է առանձին ամսաթերթի մը Նոյեմբեր 1934ին: Լոյս տեսած է 8էն 16 էջ ծաւալով, ամէն ամսու 15ին¹⁵⁶:

Այս թերթի մասին ալ գոյութիւն ունին իրարամերժ թուագրումներ. Կիրակոսեան կը գրէ 1934-36-40, հիմնուելով այդ տարիներու առանձին համարներու գոյութեան վրայ (Վիեննայի Մըխիթարեաններու մօտ կայ 1934-1938ի հաւաքածոն)¹⁵⁷: Գասապեան կը նշէ 1936 եւ շարունակելի, դիտել տալով, որ «այսքանը ինձ ծանօթ է»¹⁵⁸: Բարլոյեան կու տայ 1934-37, 1940-41 թուականները, նշելով որ երկրորդը «Նոր շրջան» էր¹⁵⁹: Հասասեան գրած է սկզբնապէս 1935¹⁶⁰, ապա՝ 1935-42¹⁶¹:

Արդարեւ, 1938ին դադրելէ ետք, ամսաթերթը վերհրատարակուած է Յուլիս 1940էն¹⁶² մինչեւ Սեպտեմբեր 1942, երբ թուրքի սղութիւնը պատճառ եղած է դադրեցումի, ատեն մը եւս իբրեւ յատուկ սիւնակ հրատարակուելով Հայ Կեդրոնի մէջ:

Գլխաւորաբար դպրոցական աշակերտներու գրութիւններով լեցուած այս ամսաթերթը խմբագրած են Արսլանեան Կեդրոնական Վարժարանի (Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան կից) իրերայաջորդ տնօրէնները՝ Հրանդ Գլընճեան (1934-38) եւ Վարդան Գէորգեան (1940-42):

ՄՈՆԹԷՎԻՏԷՕ (ՈՒՐՈՒԿՈՒԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԵՐԹԸ) - ԳԱՅՍԵՐԻ-ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՍՏՂ

Մինչեւ օրս Ուրուկուայի հայ մամուլը բացակայ է բոլոր մատենագիտական ցուցակներէն, հակառակ անոր որ հոն լոյս տեսած են աւելի քան քսանեակ մը թերթեր: Այս մասին եղած բոլոր անդրադարձները, բացառաբար, կը պարտինք Հասասեանին: Մինչ սկզբնապէս ան լիշած է Արծուի Հայաստանի պարբերաթերթը (1951)՝ իբրեւ առաջին ուրուկուահայ հրատարակութիւն¹⁶³, ներկայիս առաջնութիւնը ընծայած է Մոնթէվիտէօ անունով նորայայտ պարբերականին¹⁶⁴:

Արժենթինի հրատարակիչ Սերգօ Գազազ 1931էն ետք հաստատուած է Մոնթէվիտէօ ու հիմնած՝ առաջին հայկական տպարանը, «Գազազեան» անունով (հասցէ՝ San Martin 3260)¹⁶⁵, որմէ դուրս ելած է Մոնթէվիտէօն: Թէեւ Հասասեան կ'ըսէ, թէ թերթին առաջին թիւը լոյս տեսած է Մայիս 1937ին¹⁶⁶, իր իսկ կողմէ թարգմանուած կարգ մը ծանուցումներու բնագիրները քաղուած են թերթի երրորդ համարէն, որ 24 Ապրիլ 1937 թուագրուած

է¹⁶⁷։ Թերթին վեցերորդ համարը 31 Յուլիս 1937 թուականը կը կրէ, ուստի ենթադրելի է, որ «ազատ եւ անկախ առաջին հայաթերթ» վերտառութեամբ լոյս տեսած *Մոնթէշիտէօն*¹⁶⁸ եղած ըլլայ ամսաթերթ, եւ որ առաջին թիւը լոյս տեսած ըլլայ նոյն տարւան Յունուարի վերջերը։ Տեւողութիւնը յայտնի չէ։

*Մոնթէշիտէօն*ի զուգահեռ, լոյս տեսած է նաեւ *Գայսերի* պարբերաթերթը։ Արդարեւ, Յուլիս 1937ի թիւը ունի այդ թերթին բաժանորդագրութեան ծանուցումը, զոր կարելի էր իրադործել առանձինն, թէ *Մոնթէշիտէօն*ի հետ միասին։ Ասիկա ենթադրել կու տայ, որ հրատարակիչը նոյնն էր. Գազազի կենտրոնացի ըլլալը կը բացատրէ թերթին անուանումը։ *Գայսերի*ի հրատարակութեան սկզբնաւորութիւնը, տեւողութիւնն ու բովանդակութիւնը յայտնի չեն. ծանուցումին մէջ միայն յայտարարուած է, թէ կիսամսեայ է եւ շուտով պիտի դառնայ շաբաթաթերթ։ Թերթին վերագրեր էինք, լոկ ենթադրաբար, հայրենակցական մամուլի ընդթը, դատելով անունէն¹⁶⁹։

Սակայն, քաղաքին թրքական անունին գործածութիւնը աւելի հաւանական կը դարձնէ – ինչպէս Հասասեան եւս կը կարծէ (անձնական հաղորդում) – որ թերթը թրքալեզու եղած ըլլայ, ինչ որ կը բացատրէ երկու թերթերուն համաժամանակեայ լոյսընծայումը եւ *Գայսերի*ի աւելի յաճախակի հրատարակութիւնը։ Արդարեւ, Ուրուկուայի հայ գաղութին կարեւոր մէկ տոկոսը թրքախօս էր։

Այս փաստը նոյնքան պերճախօս է, երբ նկատի ունենանք որ ուրուկուահայ ցարդ յայտնի երրորդ թերթը՝ *Արեւելեան Աստղ* ամսաթերթը (աւետարանական), սկսած է հրատարակուիլ Մարտ 1939ին, հայերէն եւ հայատառ թրքերէն¹⁷⁰։ Խմբագիրը եղած է Յարութիւն Ահարոնեան. թերթը լոյս տեսած «Ջաքարեան» տպարանէն (Laureles 815 փողոց)։ Թերթին տեւողութիւնը անյայտ է։

ՇԱՐԺՈՒՄ

14 Յուլիս 1936ին, Սան Փաւլոյի մէջ գումարուած է Ս. Դ. Հ. Կ. Հարաւային Ամերիկայի Շրջանային Ա. Պատգամաւորական Ժողովը։ Այս ժողովէն ծնունդ առած է Պուենոս Այրէսի հնչակեան ապագայ պաշտօնաթերթը՝ *Շարժում*¹⁷¹։ Կուսակցութեան վարիչ Մարմինը, որուն կեդրոնը Նիւ Եորք էր, 1935ին որոշած էր *Կայծը* փոխադրել Պուենոս Այրէս, նկատի ունենալով այս քաղաքի աւելի հայաշատ ընդթը։ Սակայն, Ա. Պատգամաւորական Ժողովը որոշած է որ, տեղափոխումի փոխարէն, նախընտրելի էր նոր թերթ մը հիմնել Պուենոս Այրէս՝ իբրեւ շրջանի պաշտօնաթերթ, Սան Փաւլոյի *Կայծը* վերածելով այս քաղաքի մասնաճիւղի բանբերի, եւ

նախատեսելով Մոսկվիտեյսի մէջ հնչական թերթի մը հրատարակութիւնը, որ չէ իրականացած¹⁷²։

Սակայն, 1937ին, Պրագիւի քաղաքական նոր կարգերը ժեթուլիս Վարկասի երկարատեւ մենատիրութեան սկիզբը) արգիլած են օտար քաղաքական բոլոր կազմակերպութիւններուն գործունէութիւնը, ինչ որ դարձած է Կայծի խափանումի պատճառը։ Հետեւաբար, Պուենոս Այրէսի մէջ գումարուած Շրջանային Բ. Պատգամաւորական ժողովը 19 Մայիս 1937ին որոշած է Շարժումի հրատարակութիւնը, մէկդի դնելով «Նայիրի» անունը որդեգրելու առաջարկը¹⁷³։

Շարժում չաբաթաթերթի առաջին թիւը լոյս տեսած է 19 Յունիս 1937ին, Քսան Կախաղաններու նոր տարելիցի մը առիթով¹⁷⁴։ Ան դադրած է Յունիս 1991ին, գրեթէ 55 տարի անընդմէջ հրատարակութենէ ետք։

Հնչական այս չաբաթաթերթին հրատարակութեան թուականներու մասին ալ գոյացած է չփոթ մը։ Պետրոսեան զայն թըլազրած է 1944-47ին¹⁷⁵, անհասկնալի կռուաններու հիման վրայ։ Գասապեան սրբագրած է Պետրոսեանը, բայց բաւական տարօրինակ կերպով. նախ կը յայտնէ թէ «այս թերթի հրատարակութիւնը ծանօթ է մեզ 1937 թ. ցարդ կը շարունակուի», ինչ որ բնականօրէն ճիշդ է, բայց աւելի անդին կը թուազրէ 1937-39¹⁷⁶։ Կիրակոսեան տարօրինակ հաշտեցում մը կը փորձէ՝ կը ցանկագրէ երկու Շարժում (1937-39ին, ըստ Գասապեանի¹⁷⁷, եւ 1944ին, ըստ Երեւոյթին լենելով Պետրոսեանի)¹⁷⁸։ 1990ին, Հրանդ Գանգրունի հակասական պատկեր մը տուած է. ան կը գրէ. «1937ին, Արժանթինի մէջ, “Շարժում” չաբաթաթերթը կը հիմնուի։ ...Թերթը ցարդ կը շարունակուի», մինչ թերթերու իր ցանկին մէջ Շարժումը 1944-60 թուականով կը լիչէ¹⁷⁹, կրկնելով 1960ի իր թուագրումը¹⁸⁰։ Բաբլոյեան լուծած է թնճուկը, 1937-80 գրելով¹⁸¹։

Մինչ 1980 թուականը չաբաթաթերթը լոյս տեսած է մեծադիր չափով, 4 էջ։ Այնուհետեւ անցած է tabloid չափի, 8-12 էջով։ Առաջին շրջանին միայն հայերէնով լոյս տեսնելէ ետք (բացառելով 1943-55 շրջանը, երբ մէկ սիւնակ սպաներէն պարտադրուած էր տպելու), 1970ականներու կէսերէն սկսած է լոյս տեսնել երկլեզու բովանդակութեամբ։ Պատահական կերպով հիւրընկալած է նաեւ փորթուկալերէն նիւթեր։

Խմբագիրներու ցանկը, ըստ Շարժումի 1983ի խմբագրականին, հետեւեալն է.՝ Տաճատ Գնդունի (Միւթեմբիւն), Ե. Կարմրակ, Յակոբ Մարկոսեան, Աբրահամ Էօրմեսեան, Վահան Զէյթունցեան, Ալպերթ Քէօսէեան, Աբրահամ Գարատանեան, Նա-

զարէթ Կուժնուռի (ձէրէճեան), Կիրակոս Աջապահեան, Վարուժան Աճեմեան եւ Սամօ Սարգիսեան¹⁸²։ Բաբլոյեան հետեւեալ ցանկը կու տայ. «Աբ. Օլմասսըզեան, Վահան Զէյթունցեան, Ն. Կուժնուռի (Նազարէթ Զէրէճեան), ապա՝ Գէորգ Տէր-Մկրտչեան, Վարուժան Աճեմեան, Սամուէլ Սարգիսեան»¹⁸³։

Հասասեան ունեցած է երկու ցանկագրում, առաջինը՝ 1974ին (Տ. Գնդունի, Ե. Կարմրակ, Մ. Օշին, Ա. Էօլմեսեքեան՝ 1939-58, Վ. Զէյթունցեան, Աբրահամ Գրաճեան, Բ. Մարկոսեան, Ա. Գարատանեան, Ն. Կուժնուռի եւ Վ. Աճեմեան)¹⁸⁴, միւսը՝ 1989ին՝ (Տ. Գնդունի, Ե. Կարմրակ, Մ. Օշին, Ա. Էօլմեսեքեան՝ 1939-58, Վ. Զէյթունցեան, Ա. Գրաճեան, Բ. Մարկոսեան, Ա. Քէօսէեան, Ա. Գարատանեան, Կ. Աջապահեան, Սուսանա Ջալեան, Ն. ձէրէճեան, Վ. Աճեմեան՝ 1973-76, Ս. Սարգիսեան՝ Դեկտ. 1976-91)¹⁸⁵։ Պինայեան այս ցանկէն կը զեղչէ Աջապահեանը եւ Ջալեանը¹⁸⁶։

Կը փորձենք հետեւեալ մօտաւոր ցանկագրումը.՝ Տ. Գնդունի, Մ. Օշին եւ Ե. Կարմրակ¹⁸⁷ (1937-39), Ա. Էօլմեսեքեան (1939-58), Վ. Զէյթունցեան (1958-59), Ա. Քէօսէեան եւ Ա. Գարատանեան, Ն. ձէրէճեան (1959-62)¹⁸⁸, Ա. Գրաճեան, Բ. Մարկոսեան, Կ. Աջապահեան¹⁸⁹, Նազարէթ Կուժնուռի (1966-69), Վ. Աճեմեան (1969-76)¹⁹⁰, Ս. Սարգիսեան (1976-91)։

Շարժումի հիմնադիր-մղիչ ուժեր եղած են Սահակ Պաղչեճեան եւ Կարապետ Էքշեան¹⁹¹, իսկ արտօնատէրեր՝ Սահակ Պաղչեճեան, Մեսրոպ Տատուրեան¹⁹², Աբրահամ Էօլմեսեքեան, Թակոբ Պաղչեճեան, Նազարէթ ձէրէճեան եւ Խոռարտօ Ասիլեան։

1940ԱԿԱՆՆԵՐ

Հասկնալի պատճառներով, պատերազմի տարիները շատ նպաստաւոր չէին Հարաւային Ամերիկայի հայ մամուլի լետապայ զարգացումին համար։ Թէեւ չրջանը ռազմական գօտիներէ հեռու էր, սակայն կ'երեւի թէ տնտեսական ու քաղաքական ներքին զարգացումները բերրի հող մը չէին ընծայեր նոր հրատարակութիւններու գոյութեան համար։ Կացութիւնը պիտի փոխուէր Բ. Աշխարհամարտէն ետք, երբ տնտեսական բարեխառումն ու ներգաղթի եւ Արեւմտեան Հայաստանի շուրջ պահանջատիրական շարժումի խանդավառութիւնը պատճառ պիտի ըլլային, որ մամուլի նոր անուններ արձանագրուէին։

ՏԱՐԵՑՈՅԾ ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅՈՑ

Հարաւային Ամերիկայի մէջ լոյս տեսած առաջին տարեգիրքը, որ առաջնակարգ աղբիւր մըն է այս շրջանի ուսումնասիր-

րութեան համար, լոյս տեսած է հայերէն լեզուով ու Աշոտ Արծրունիի խմբագրութեամբ, 1943ին, «Արմենիա» տպարանէն (352 էջ)։ Հակառակ խմբագրի խոստումին, թէ «որոշած ենք սոյն տարուան վերջը լոյս ընծայել «Տարեցոյց»-ի 1944ի հատորը»¹⁹³, այս տարեգիրքէն լոյս տեսած է միայն մէկ թիւ։

ԱՐԱՐԱՏ¹⁹⁴

Հարաւային Ամերիկայի Հայրապետական Պատուիրակ Գարեգին արք. Խաչատուրեան, շուրջ երկու տարի Հայ Կեդրոն ամսաթերթը խմբագրելէ ետք, այդ պաշտօնը ձգած էր՝ Պուենոս Այրէսի Եկեղեցւոյ վարչական Խորհուրդի հետ ունեցած սկզբունքային վէճերու բերումով։ Իր պաշտօնավարութեան շրջանին, ան յաջողած էր թարմ շունչ ներմուծել թերթին, զայն վերածելով կրօնա-բարոյական, գրական եւ բանասիրական միջին ճաշակ գոհացնող պարբերականի մը։

Թէեւ ան յետագային բարելաւած է իր յարաբերութիւնները վարչութեան հետ, սակայն չէ վերստանձնած Հայ Կեդրոնի խմբագրութիւնը։

Յուլիս 1943ին լոյս տեսած է Պուենոս Այրէսի մէջ Արարատ ամսագրի առաջին թիւը իբրեւ Գարեգին արքեպիսկոպոսի անհատական նախաձեռնութիւն, որ կոչուած էր Հայ Կեդրոնի փորձը վերակենդանացնելու։ Թերթին անունը ներշնչուած էր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Արարատ երբեմնի պարբերականէն, որ 1918ին խափանուած էր։

Ամսագիրը լոյս տեսած է Յուլիս 1943էն մինչեւ Յուլիս 1947, սակայն երբեմն ունեցած է երկամսեայ կամ եռամսեայ թիւեր։ Ապրիլ-Մայիս-Յունիս 1945 եռամսեայ թիւով փակուած է Բ. տարեշրջանը¹⁹⁵ եւ թերթին հրատարակութիւնը ընդհատուած՝ խմբագրի Հայաստան մեկնումով՝ կաթողիկոսական ընտրութիւններուն մասնակցելու։ Գարեգին սրբազանի բացակայութիւնը տեւած է մէկ տարի, եւ իր վերադարձով, հանդէսը վերսկսած է Յուլիս-Օգոստոս 1946ի թիւով։ Թէեւ պահուած է «հանդէս ամսօրեայ» վերտառութիւնը, սակայն լոյս տեսած է երկամսեայ պարբերականութեամբ՝ մինչեւ վերջնական դադրեցումը։

Յունիս-Յուլիս 1947ի ազդ մը կ'ըսէր. «Նոր շրջանին համար մտադրած ենք «Արարատ»-ը վերածել պարբերաթերթի, միեւնոյն ծաւալով եւ բացառիկով մը միասին 13 թիւ ունենալու պայմանով։ Բաժնեգիրն պիտի ըլլայ 15 փեսօ։ Նոր շրջանը պիտի սկսինք 1948 նոր տարին, եթէ Աստուած կամենայ»¹⁹⁶։ Սակայն,

դադարը վերջնական եղած է. այնուհետև միայն լաեկուաժական թիւ մը լոյս տեսած է, անթուակիր:

Թերթը սկզբնապէս միայն հայերէնով լոյս տեսած է: Օգոստոս 1943ի Բ. թիւէն սկսեալ, խմբագրականները տպուած են հայերէն եւ սպաներէն լեզուներով: Արդարեւ, 1943ի պետական հարուածէն ծագած գինուրական վարչակարգը հրովարտակ մը հանած է՝ պարտադրելով օտարալեզու մամուլին սպաներէն յօդուածներ տպել: Եռնուար 1944էն, սպաներէն նիւթերու ներկայութիւնը մնայուն դարձած է: Իսկ Արարատի նոր շրջանին, Եռնիս-Եռլիս 1946էն, ամսագիրը օժտուած է սպաներէն լաեկուաժով, որ առանձին անուանաթերթ եւ համարակալում ունէր¹⁹⁷:

Ա. շրջանին, Թերթը (հասցէ՝ Acevedo 1353) տպուած է Արմենիայի տպարանը, Բ. շրջանին՝ «Արարատ» տպարանը (Julian Alvarez 1037): Հայերէն եւ սպաներէն բաժիններու խմբագիրն էր Գարեգին արք.: Թէեւ ան միայն 1938ին սկսած էր շփուիլ սպաներէնի հետ, սակայն լեզուներու իր հմտութիւնը ըստ երեւոյթին դիւրացուցած է իր գործը: Նոր շրջանին, կ'առաջադրուէր «գործօն դեր մը տալ մեր երիտասարդներուն: Ասոր համար կազմեր ենք անոնցմէ խմբագրական Յանձնախումբ մը, մասնաւորապէս կաստիերէն բաժին համար»¹⁹⁸: «Յանձնաժողով» ըսելով պէտք է հասկնալ, կը կարծենք, սպաներէն բաժին իբրեւ թարգմանիչներ աշխատակցած մարդոց ցանկը: Կը հետեւցուի, որ խմբագիրը ճշդած է սպաներէն բաժնի բովանդակութիւնը՝ որոշ ծրագրով մը:

ՄԱՍԻՍ

Նոր Սերունդի դադրեցումէն ետք, մանկական պարբերական հրատարակելու երկրորդ ու վերջին փորձը - բացառելով՝ 1960ականներէն տարբեր դպրոցներու աշակերտական թերթերը - դարձեալ ծնունդ պիտի առնէր Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութենէն:

Մասիս ամսաթերթը լոյս տեսած է դարձեալ Արսլանեան Կեդրոնական Վարժարանի տնօրէններու՝ Վարդան Գէորգեանի (1945-46) եւ Յարութիւն վրդ. Մուշեանի (1953-55)¹⁹⁹ խմբագրութեամբ: Ի տարբերութիւն իր նախորդին, աշակերտներու մասնակցութիւնը շատ աւելի ցանցառ եղած է: Տետրակի չափով, լոյս տեսած է 16-32 էջերու տարուբերումով:

Մասիսի առաջին շրջանը երկարած է Ապրիլ 1945էն մինչեւ Սեպտեմբեր 1946: Թերթին մասին թուագրումի տարակարծութիւններ կան: Պետրոսեանի համաձայն, լոյս տեսած է 1950-56ին²⁰⁰, բայց անտեսուած է առաջին շրջանը: Արդարեւ, Կիրա-

կոսեան ունի 1945-46 եւ 1950-56 տարեթիւերը, նշելով հանդերձ 1945-46ի եւ 1953-55ի հաւաքածոները Ազգային Գրադարանի եւ Երուսաղէմի Մատենադարանին մէջ²⁰¹։ Բաբլոյեան կու տայ 1945-46 եւ 1953-56 թուագրումը²⁰²։ Սկզբնապէս լիշելով միայն հիմնադրութեան տարին՝ 1945²⁰³, Հասասեան տուած է Ապրիլ 1945-շուրջ 1955 թուագրումը²⁰⁴։

Ինչպէս նկատելի է, լիշեալ հաւաքածոներուն մէջ 1950-52 եւ 1956 տարիները չկան։ 1947-1952 ընդմիջումի փաստը նշուած է վերհրատարակութեան միջոցին²⁰⁵։ Մեզի յայտնի վերջին թիւը Դեկտեմբեր 1955 թուականը կը կրէ, «Ե. տարի» վերտառութեամբ։ «Ե. տարին» կը ներառէ առաջին շրջանի երկու տարիները։ Հետեւաբար, թերթի դադարեցումը պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ Դեկտեմբեր 1955ին։

ՎԵՐՆԷԼՔ

Պրագիլի մէջ, 1945ին, Ժեթուլիօ Վարկասի մենատիրութիւնը ստիպուած եղած է քաղաքական ազատութիւն տալու, արտօնելով համալսարանական կուսակցութեան գոյութիւնը եւ դիւանագիտական կապեր հաստատելով Խորհրդային Միութեան հետ։ Այս երեւոյթը նաեւ պիտի օգնէր, որ 1945-50ին գաղութին մէջ ծնունդ առնէին շարք մը ամսաթերթեր։

Ժամանակագրական կարգով, առաջինը (յառաջդիմական) եղած է Սան Փաւլոյի Հայ Մշակութային Միութեան Վերելք ամսաթերթը, որուն Ա. թիւը լոյս տեսած է 18 Օգ. 1945ին։ Այս խմորատիպ ամսաթերթը ունեցած է 11 էջ, փորթուկալերէն եւ հայերէն լեզուներով²⁰⁶։ Ան պրագիլահայ առաջին երկլեզու թերթն է։

Թերթին շիջումը պէտք է եղած ըլլայ 1947ի երկրորդ կէսին։ Վարկասի տապալումէն ետք, իր յաջորդը՝ Տութրա, այդ տարի նորէն սեղմումներու ենթարկած է ներքին կեանքը եւ դիւանագիտական կապերը խզած է Խորհրդային Միութեան հետ։

Հասասեան լիշած է Վերելքը, անթուակիր²⁰⁷։ Կիրակոսեան գայն թուագրած է 1947, յայտնելով որ «Հայկական Ընկերութեան Ինֆորմացիոն Բիւլետէն» էր եւ որ այդ տարուան 17րդ թիւը (Օգոստոս) Ազգային Գրադարանն է²⁰⁸։ Բաբլոյեան նշած է 1946-1947, իբրեւ «Սան Պաուլուի «Հայկ. Միութիւն» մշակութային ընկերութեան» տեղեկատու²⁰⁹։

ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼ

1945ի վերջերը, Արժանթինի մէջ քաղաքական պայմաններու բարելաւումը եւ Ժողովրդավարական կարգերու մօտալուտ վերա-

դարձը թող տուած է, որ յառաջդիմական հոսանքը վերստին թերթ հրատարակելու ձեռնարկէ։ Այս ուղղութեամբ, ծնունդ առած է Հայ Մամուլ «Ժողովրդային թերթ»ը, որուն առաջին թիւը լոյս տեսած է 8 Սեպտեմբեր 1945ին իբրեւ շաբաթաթերթ։

Հայ Մամուլի թուագրումի մասին ալ գոյութիւն ունին տարակարծութիւններ։ Պետրոսեան տուած է «1951, 1955-57 (շարունակում է)» թուագրումը²¹⁰, առանց նշմարելու հրատարակութեան նախորդ շրջանը։ Կիրակոսեան 1945-59 թուագրումը ունի²¹¹, թէեւ կը նշէ, որ Ազգային Գրադարանին մէջ 1945-50 եւ 1955-59ի հաւաքածոներ կան։ Բաբլոյեան կու տայ 1945-50, 1955-60²¹²։ Իր կարգին, Հասասեան Հայ Մամուլին վերագրած է 1950-1961 թուագրումը²¹³։ Յետագային ճշգրտած է տարեթիւերը՝ 1945-50 (261 թիւ), 1955-1958ի շուրջ²¹⁴։

Սեպտեմբեր 1950ի շուրջ - մեր հաշուով - խափանուելէ ետք կառավարութեան կողմէ²¹⁵, Հայ Մամուլ վերսկսած է հրատարակել 26 Նոյեմբեր 1955ին²¹⁶։ 1959ի սկիզբը հրատարակութիւնը նորէն խափանուած է իշխանութիւններու կողմէ, ու թէեւ ճնշման թուականի Սեպտեմբերին թերթի խմբագրութեանը յաջողուեց հրատարակութիւնը շարունակելու իրաւունք ստանալ, սակայն «չուտով նորից փակուեց», հաւանաբար Հոկտեմբերին կամ Նոյեմբերին²¹⁷։

Հայ Մամուլ լոյս տեսած է իր սեփական տպարանէն (հասցէ՝ Malabia 1628), ութը էջով ու երկլեզու (հինգ էջ հայերէն, երեք էջ սպաներէն) բովանդակութեամբ. ծաւալը՝ tabloid։ Թերթին արտոնատէրը Գ. Կէօնճեանն էր։ Հայերէն բաժնի խմբագիրներ եղած են Մուշեղ Արիսանեան (Ա. շրջան)²¹⁸ եւ Գ. Կէօնճեան (Բ. շրջան)²¹⁹, իսկ սպաներէն բաժնի պատասխանատուն՝ Սարգիս Փափազեան²²⁰։

Առաջին շրջանին հանդիսանալով շաբաթաթերթ, վերհրատարակութեան ժամանակ Հայ Մամուլ վերածուած է եռօրեայի, ապա վերստին շաբաթաթերթ դառնալու համար²²¹։ Արմենիայէն գատ, այս թերթը միակը եղած է, որ Հարաւային Ամերիկայի մէջ ունեցած է շաբաթը մէկ անգամէ աւելի պարբերականութիւն։

Հայ Մամուլի կողմէ հրատարակուած է Հայրենի երկիր հատորը, զոր որոշ աղբիւրներ տարեգիրք կը նկատեն²²²։ Սակայն, այս հրատարակութիւնը պարբերական ըլլալու յայտարարութիւն չէ ըրած եւ ոչ ալ «տարեգիրք» անուանումը կրած է։

ԾՆՈՅԾՈՒԹՅՈՒՆ

Պուենոս Այրէսի աւետարանականները 1940ականներու ընթացքին հրատարակած են երկու պարբերաթերթեր՝ հայերէնով։

Այսպէս, Հայ Աւետարանական եկեղեցին (Rivadavia 4044՝ Մեթո-տիստ եկեղեցիի հասցէն) 1944ին²²³ կամ 1945ին²²⁴ լոյս ընծայած է «ամսական թերթիկ» մը՝ *Յոյս անունով*։ Իսկ Յունիս 1946ին Հայ Աւետարանական եղբայրութեան եկեղեցին կը հրատարակէր ծը-մարտութիւն անունով չորս էջնոց տեղեկատու մը²²⁵։

ANTORCHA - NAIRI

Յունիս 1946ին, Պուենոս Այրէսի մէջ ծնունդ առած է առաջին զուտ սպաներէն հրատարակութիւնը՝ *Antorcha* (Զահ) անունով։ Այս անկախ պարբերաթերթէն լոյս տեսած են երկու կամ երեք թիւեր, տետրակի ծաւալով եւ 8 էջով, խմորատիպ։ Խմբագիրներն էին երեք երիտասարդներ՝ Վարուժան Գէորգեան, Պերճ Աճեմեան եւ Ալպերթօ Պայլըրճեան։ Այնուհետեւ, թերթը անունը փոխած է ու դարձած՝ *Nairi*, նոյն ծաւալով ու տպագիր, սակայն միայն Գէորգեանի եւ Պայլըրճեանի խմբագրութեամբ եւ որպէս ամսաթերթ։ Թերթը շարունակած է *Antorcha*-ի համարակալումը եւ լոյս տեսած՝ մինչեւ 1946ի վերջերը կամ 1947ի սկիզբները²²⁶։

Հասասեանի այս տուեալներուն կրնանք աւելցնել, որ տեսած ենք *Nairi*-ի հինգերորդ թիւը (այսինքն, երկրորդ կամ երրորդը, նախորդին համարակալումը չհաշուելով), որ կը կրէ Փետրուար 1947 թուականը։

ԿԵԱՆՔԻ ԺԱՄԲԱՆ

Ուրուկուահայ մամուլի իր ցուցակին մէջ, *Արեւելեան Աստղի* (1939) եւ *Արծիւ Հայաստանի* միջեւ (1951), Հասասեան կը լիշէ *Կեանքի ժամբան* անունով թերթ մը, անթուակիր²²⁷։ Պինայեան զայն կը բնութագրէ որպէս «բողոքական»²²⁸։

Վերջերս, Տանիէլ Գարամանուկեան լաւելեալ տեղեկութիւններ հրատարակած է այս թերթին մասին։ Թերթին առաջին թիւը լոյս տեսած է Սեպտեմբեր 1946ին, խմբագրութեամբ Յարութիւն Ահարոնեանի, որպէս հրատարակութիւն Հայ Ընդհանուր Բարեկարգասիրաց Քրիստոնէական Երիտասարդաց Միութեան։ Զորս տարուան ընդհատումէ ետք, երկրորդ թիւը լոյս տեսած է Յունւար 1950ին²²⁹։ Յարդ լալտնի վերջին թիւը՝ վեցերորդը, լոյս տեսած է Մայիս 1950ին։ Թերթը ունեցած է 8 էջ, հանդէսի չափով։ 1946ի հասցէն էր Ciudad de la Paz 224, (կամ 2943), իսթ 1950ին՝ Grecia 3354²³⁰։

ARARAT

Սան Փաւլոյի մէջ, որպէս «անկախ» հրատարակութիւն (ըստ էութեան՝ յառաջդիմական), Հոկտեմբեր 1946ին լոյս տեսած է Ararat ամսաթերթը, մեծածաւալ, 6 էջով: Թերթը ամբողջովին փորթուկալերէնով լոյս տեսած պրագիլահայ մամուլի առաջին անունն է: Խմբագիրն էր Յակոբ Պազարեան, խմբագրութեան քարտուղարը՝ Լեւոն Եագուպեան, արտօնատէրը՝ Մէլրի Ափոքալիփս (խմբագրին կինը): Երկու հրատարակիչները արդէն լրագրական որոշ փորձառութիւն ունէին պրագիլական մամուլի մէջ՝ իբրեւօգնական խմբագիր (Եագուպեան) եւ աշխատակից (Պազարեան)²³¹, ինչ որ զիրենք կը դարձնէ առաջին արհեստավարժ լրագրողները որոնք չրջանի հայ մամուլին մէջ դեր ունեցած ըլլան:

Գասապեան այս թերթը կը թուագրէ 1947-1952..., իսկ Բաբլոյեան՝ 1947-1952²³²: Սակայն, Պազարեան 1948ի վերջերը դատական հետապնդումի եւ բանտարկութեան ենթարկուած է, իսկ Ապրիլ 1949ին հաստատուած՝ Փարիզ²³³, ուստի անհաւանական է, որ իր մեկնումէն ետք թերթը շարունակուած ըլլայ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՅՆ

11 Յունուար 1947ին, եւ օգտագործելով Երեմնի Կաթի տառատեսակները, Սան Փաւլոյի մէջ լոյս տեսած է «էէզոք» (ըստ էութեան՝ հնչական) թերթ մը՝ Հայաստանի Զայն, որուն արտօնատէրն էր Յակոբ Գայսերլեան, տնօրէնը՝ Պետրոս Նազարեան, իսկ խմբագիրը՝ Ե. Կարմրակ, մեծածաւալ, վեց էջով (չորս էջ հայերէն, երկու էջ՝ փորթուկալերէն)²³⁴:

Այս պարբերաթերթէն լոյս տեսած են 22 թիւեր²³⁵. ան դադարած է 1950ին²³⁶:

BRASIL-ARMENIA

Յունուար 1947ին, «Պրագիլ-Հայաստան» Մշակութային Ընկերութիւնը սկսած է հրատարակել Brasil-Armenia անունով փորթուկալերէն 32 էջոց ամսագիր մը (ըստ էութեան՝ դաշնակցական), Adil J. Duclosի տնօրէնութեամբ: Խմբագիրը՝ Գրիգոր Պուտազեանն էր, իսկ օգնական խմբագիրը՝ Անդրանիկ Պարոնեան²³⁷:

Այս թերթը ընդհատուած է - թէեւ մեզի յայտնի չէ ճշգրիտ թուականը - եւ վերսկսած է Մայիս-Յունիս 1957ին, նոյն էջաքանակով, բաց արդէն հայերէն-փորթուկալերէն բովանդակութեամբ: Թերթին հրատարակիչն էր Հայկական Մեղեդիներ Գեղարուեստական Ընկերութիւնը (Sociedade Artistica Melodias Armenias): Պա-

տասխանատու տնօրէն՝ Գրիգոր Պուտազեան. խմբագրական կազմ՝ Գ. Պուտազեան, Եակոբ Պուրունսուզեան, Գրիգոր Քէօշկերեան, Արմենակ Զերբեզեան եւ Մարիճան Նիկողոսեան: Թերթը հրատարակուած կը նկատուի մինչեւ 1959²³⁸:

ԿԱՄՔ

Յունուար 1949ին, Պուենոս Այրէսի մէջ լոյս տեսած է երիտասարդական առաջին պարբերաթերթը՝ *Կամքը*, որ պաշտօնաթերթն էր Արմենիա Երիտասարդաց Միութեան Կեդրոնական վարչութեան (այժմ՝ Հ. Յ. Դ. Արմենիա Երիտասարդական Միութիւն): Ան կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Թերթը իր գոյութեան ընթացքին, բազմիցս փոխած է իր պարբերականութիւնն ու ձեւը, քանի մը առիթներով ենթարկուելով ընդհատումի: Միշտ եղած է երկլեզու (հայերէն-սպաներէն):

Թուագրումի մասին գոյութիւն ունին տարակարծութիւններ: Կիրակոսեան գրած է 1949-58²³⁹, Գասապեան՝ 1950-55...²⁴⁰, Բաբլոյեան՝ 1948-58, 1972...²⁴¹, Տէր Խաչատուրեան՝ 1949-1958, 1958-64?, 1986 (մէկ թիւ), շրջան մը ներթերթային (Արմենիայի մէջ)²⁴²: Հասասեան վերականգնած է *Կամքի* հրատարակութեան տարբեր փուլերու ամենաճշգրիտ պատկերը²⁴³. -

Ա) Յունուար 1949-Դեկտեմբեր 1958, եղած է երկամսեայ, հանդէսի չափով:

Բ) Յունուար 1961-Դեկտեմբեր 1962, շարունակուած է որպէս երկամսեայ, տետրակի չափով:

Գ) 1963, հրատարակուած են երկու թիւեր, tabloid ծաւալով:

Դ) 1968-69, լոյս տեսած է իբրեւ առանձին էջ Արմենիայի մէջ:

Ե) 1972-75, վերադարձած է առաջին շրջանի ծաւալին, իբրեւ երկամսեայ:

Ե) 1984-1986, նոյն ծաւալով, բայց անկանոն պարբերականութեամբ:

Զ) 1986-1988, լոյս տեսած է իբրեւ ներդիր կամ առանձին էջ Արմենիայի մէջ:

Է) Յունիս-Յուլիս 1989, վերսկսած է հրատարակուիլ որպէս պարբերաթերթ, շատ անկանոն պարբերականութեամբ (վերջին տարիներուն՝ տարեկան մէկ-երկու թիւ):

Հետեւաբար, *Կամքի* բուն հրատարակութիւնը պէտք է թը-
լագրել 1949-58, 1961-63, 1972-75, 1984-86, 1989էն ցայսօր:

Մինչեւ 1963, *Կամքի* խմբագիրները եղած են Յովսէփ Օղու-
եան եւ Ռուբէն Արծրունի (սպաներէն բաժին), Անդրանիկ Մու-

րատեան, Սոկրատ Թերզեան եւ Աշոտ Արծրունի (հայերէն բա-
ժին)²⁴⁴:

Իր առաջին շրջանին (1949-1958), տպաքանակը 2000 էր²⁴⁵,
1972-75ին լոյս տեսած է 3000 օրինակով²⁴⁶: 1984էն ետք, 2000ի եւ
500ի միջեւ տպաքանակ ունեցած է:

EREVAN

Եղած է Արժանթինի Հանրապետութեան Հայ Երիտասարդա-
կան Դաշնակցութեան (յառաջդիմական) պաշտօնաթերթը: Սկսած
է լոյս տեսնել 1950ին, Պուենոս Այրէս, սպաներէն լեզուով: 1953էն
երկու սիւնակ հայերէն նիւթեր հրատարակած է²⁴⁷: Ամսագիր էր՝
tabloid ծաւալով, բայց որոշ շրջաններու եղած է երկամսեայ կամ
եռամսեայ²⁴⁸: Խմբագիրն էր Պերճ Աճեմեան:

Հրատարակութեան թուականի մասին գոյութիւն ունին տա-
րակարծութիւններ: Պետրոսեան կու տայ 1948-55²⁴⁹, իսկ Բաբոյ-
եան՝ 1949-58²⁵⁰: Հասսսեան սկզբնապէս թուագրած է 1949-58²⁵¹,
այպա՝ 1950-58²⁵²:

Տպաքանակը 1000-1500 օրինակի միջեւ եղած է²⁵³:

EL LIBERTADOR (ԱԶԱՏԱՐԱՐԸ)

Այս թերթին գոյութիւնը պէտք է բացատրուի որպէս հետե-
ւանք Խուան Տոմինկօ Փերոնի կառավարութեան ժամանակ (1946-
55) օտար համայնքները եւս քաղաքական գործունէութեան, աւելի
ճիշդ՝ կառավարող փերոնական կուսակցութեան քարոզչութեան
լծելու: Իր բովանդակութեամբ, El Libertador ուղղուած էր արժան-
թինահայ գաղութին: Անունը կ'ականարկէ Արժանթինի, Զիլէի եւ
Փերուի ազատարար (libertador) Խոսէ տէ Սան Մարթինի, որուն
մահուան հարիւրամեակն էր 1950ին:

Արդարեւ, թերթին առաջին թիւը լոյս տեսած է 16 Հոկտեմ-
բեր 1950ին: Ռաֆֆի Միրաքեանի խմբագրութեամբ եւ չորս մե-
ծածաւալ էջերով, ամբողջութեամբ սպաներէն, հրատարակութիւ-
նը շարունակուած է մինչեւ Փերոնի անկումը՝ 1955ին: Տպաքանա-
կը եղած է 8000 օրինակ եւ, բացառիկ պարագայ, վաճառուած է
թերթավաճառներու մօտ²⁵⁴:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հարաւային Ամերիկայի հայ մամուլի այս ուսումնասիրու-
թիւնը փակելով, ստորեւ կու տանք 1910-50ականներուն լոյս տե-
սած պարբերականներու ամբողջական ցանկը, որ յետագայ ու-
սումնասիրութեան ու նաեւ ճշդումներու հիմք կրնայ հանդիսա-
նալ:

ԹԵՐԹ	ԹՈՒԱԿԱՆ	ԼԵՋՈՒ
Armenia	1915(?)	Սպ.
Խորհրդային Հայաստան	1922-1923	Հայ.
Արժենթինեան Մամուլ	1923-1924	Հայ.
Նոր Երկիր	1924-1925(?)	Հայ.
Բողոքի Ձայն	1924-1925	Հայ.
Կարմիր Աստղ	1924-1925(?)	Հայ.
Ծովք	1924(?)	Հայ.
Արժենթին	1927(?) - 1931	Հայ.-սպ.-թրք.
Եռանդ	1928-1931	Հայ.
La Revista Armenia	1929-1957, 1957-1971	Սպ.-հայ
	1971-1975	
Արմենիա	1931-1988(չ.)	Հայ.-սպ.
Հայ Կեդրոն	1932-1970, 1997-1998	Հայ.-սպ.
Շիրակ	1933-1936	Հայ.
Կայծ	1933-1937	Հայ.-փորթ.
Նոր Հաճըն	1933-1998(չ.)	Հայ.-սպ.
Նոր Սերունդ	1934-1938, 1940-1942	Հայ.
Շարժում	1937-1991	Հայ.-սպ.
Մոնթէվիդեո	1937	Հայ.
Գայաների	1937(?)	Թրք.(?)
Արևելեան Աստղ	1939	Հայ.-թրք.
Կեանքի Ճամբան	1940ականներ	?
Վերելք	1937-1939	Հայ.
Տարեգիրք Հարաւային		
Ամերիկահայոց	1943	Հայ.
Արարատ	1943-1947	Հայ.-սպ.
Մասիս	1945-1946, 1953-1955	Հայ.
Հայ Մամուլ	1945-1950, 1955-59	Հայ.-սպ.
Յոյս	1944 կամ 1945	Հայ.
Ճշմարտութիւն	1946	Հայ.
Antorcha	1946	Սպ.
Nairi	1946-1947	Սպ.
Ararat	1946-1949(?)	Փորթ.
Հայաստանի Ձայն	1947-1950	Հայ.-փորթ.
Brasil-Armenia	1947-1959(?)	Փորթ.
Կամք	1949-1998(ընդհատ., շար.)	Հայ.-սպ.
Erevan	1949-1958	Սպ.-հայ.
El Libertador	1950-1955	Սպ.

- ¹ Narciso Binayan, *La colectividad armenia en la Argentina, Buenos Aires, 1974*, էջ 101-108 (Վամուր գրուխը Կ. Հասասանի գործն է); Carlos Hassassian, "Panorama de la prensa gráfica armenia en Argentina y Uruguay", in Vartan Matiossian (ed.), *Los armenios en America del Sur*, Buenos Aires, 1992, էջ 105-122 (գեկուցում Հարաւային Ամերիկայի գաղութներու ուսումնասիրութեան Ա. գիտաժողովին, Հայագիտական Ուսմանց Հիմնարկ, Պուենոս Այրէսի, 1989): Նարսիսո Պինայան Բարմոնա (Narciso Binayan Carmona, Entre el pasado y el futuro: los armenios en la Argentina, Buenos Aires, 1996, էջ 271-279) հիմք ընդունած է երկրորդ ցուցակը եւ հեղինակի բանաւոր լրացումները: Որպէս նախահիմք սոյն ուսումնասիրութեան, տես 1910-1930ականներու Հարաւային Ամերիկայի հայ մամուլի մասին մեր յօդուածը (Vartan Matiossian, "La prensa armenia de Sudamerica (1910-1930)", *Sardarabad*, 19 de mayo de 1999, էջ 14-15):
- ² Արժենթինեան Մամուլ, 23 Դեկտեմբեր 1923, էջ 1:
- ³ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Պուենոս Այրէսի մասնաժողովի տոմար, 18 Փետրուար 1915:
- ⁴ Կ. Մ., «Ասատուր Զնտանեան», *Արմենիա*, 24 Յունիս 1932, էջ 2: Տիգրանեան արաբատու մամուլի երկու հայ խմբագիրներէն մէկն էր (միւսին անունը չէ տրուած) (Carlos Hassassian, "Hitos en las seis décadas de 'Armenia'", *Armenia*, 16 de noviembre de 1991, էջ 3):
- ⁵ «ՀԵԳ՝ Անդրանիկ» ակումբը՝ 70ամեայ երթը կը շարունակուի», *Արմենիա*, 13 Օգոստոս 1997, էջ 2. "La historia del Club Antranik", *Armenia*, 13 de agosto de 1997, էջ 8. Նման տուեալ անձնաթէ է որեւէ այլ աղբիւրէ: Թիւրիմացութեան գոյութիւնը վերահաստատած է գաղութի աւագ սերունդի անդամներէն Աւագ Աւագեան (անձնական նամակ, Սեպտեմբեր 1997):
- ⁶ 26 Յուլիս 1915ին, ՀԲԸՄի Պուենոս Այրէսի վարչութիւնը նամակ լղած է Մենտոսայէն խաչատուր խաչատուրեանին, ի դիմաց 12 փետլի նուիրատուութեան մը կցելով երեք ստացագիր, ինչ որ կ'ենթադրէ հոն ապրող երեք հայեր (տես՝ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Պուենոս Այրէսի մասնաժողովի նամակներու տոմար, թիւ 124):
- ⁷ Ղուկաս Կարապետեան, Վ. Պ. Սարգսեան, *Արմենիա*, 29 Ապրիլ 1954, էջ 3:
- ⁸ Hassassian, "Panorama...", էջ 102-103, որ կը լղուի Կարապետեանի յօդուածին (անունը գրուած է տարբեր ձեւով, իսկ թերթի ծաւալի մասին տեղեկութիւն չկայ): Տես նաեւ Hassassian, "Hitos...", էջ 3:
- ⁹ Hassassian, "Hitos...", էջ 3 (հմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 271-272):
- ¹⁰ Binayan, էջ 101; Hassassian, "Panorama...", էջ 104; Binayan Carmona, էջ 272; Ա. խաւատեան, Մ. Մխիթարեան, Բ. Ֆելէքեան, Մ. Բաբլոյան, Գ. Գուլումջեան, «Հայ պարբերական մամուլը», Հայկական Մովետական Հանրագիտարան Մովետական Հայաստան, Երեւան, 1987, էջ 459 (հարաւամերիկեան երկիրներու բաժինը հաւանաբար Բաբլոյանի գործն է):
- ¹¹ Արժենթինեան Մամուլ, 7 Հոկտեմբեր 1923, էջ 1:

- ¹² Արթնթիւնեան Մամուլ, 16 Դեկտեմբեր 1923, էջ 1.
- ¹³ Ա. Կիրակոսեան, Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն (1794-1967), Երևան, 1970, էջ 303. Հմմտ.՝ Թ. Պետրոսեան, Հայ պարբերական մամուլի բնութիւնը, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 381. Երկուքն ալ կը լինեն Նիւ Եորք տեղափոխումը, որ կ'ենթադրէ խմբագրի փոփոխութիւն, քանի որ Ա. Գրանեան Հիւսիսային Ամերիկա չէ եղած:
- ¹⁴ Մ. Սեֆերեան, ՎԻնչես Հիմա լոյս տեսնող հնչական եւ համակիր թերթ եւ պարբերականներ, Թիւնսիական երիտասարդ Հայաստանի 1903-1953, Պոստըն, 1953, էջ 163. Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչական Կուսակցութեան մամուլը (1887-1992), Պէյրութ, 1992, էջ 26:
- ¹⁵ Հմմտ.՝ Ս. Շիրըրտեան, «Ինչպէս հիմնուեցաւ առաջին հալ թերթը Հարաւային Ամերիկայի մէջ», Շարժում, 16 Դեկտեմբեր 1961, էջ 4, ուր չէ լիւում Ռորհըային Հայաստանի նախընթացը:
- ¹⁶ Գ. Լեւոնեան, Հայ պարբերական մամուլը (1794-1934), Երևան, 1934, էջ 118:
- ¹⁷ Պետրոսեան, էջ 391. Հմմտ.՝ Հ. Գանգրունի, Վ. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան մամուլը՝ 134 թերթ 41 երկիրներու մէջ», Արարատ Գրական, 8-9-10, 1960, էջ 397. Նոյն, Թանուհ Հայրենիքի, Պէյրութ, 1990, էջ 190: Տես նաեւ Ս. Թ. Թերզեան, «Արմենիա» երկուքը», Արմենիա, 27 Յուլիս 1942, էջ 5:
- ¹⁸ Կիրակոսեան, էջ 55. Մ. Բարդուղեան, Հայ մամուլի համահաւաք ցուցակ, Երևան, 1986, էջ 145. Հմմտ.՝ Տէր Խաչատուրեան, էջ 20:
- ¹⁹ Գ. Լեւոնեան, էջ 118. Սեֆերեան, էջ 163: Ուրիշ Թուագրումներ՝ 1921-1922 (Սարգիս Թոփչեան, «Ընկ. Թ. Թահթեանի կեանքն ու գործունէութիւնը (Ը)», Արմենիա, 1 Յուլիս 1934, էջ 2), 1920ականներու սկիզբներէն մինչեւ 1928ի վերջը (Asi nació Sharyum, Շարժում, 6 Յուլիս 1983, էջ 4. սպաներէն խմբագրական մըն է):
- ²⁰ Binayan, էջ 101. Հմմտ.՝ Eva Tabakian, *Los armenios en la Argentina*, Buenos Aires, 1988, էջ 163; Nelida Boulgourdjian-Toufensian, *Los armenios en Buenos Aires: la reconstrucción de la identidad (1900-1950)*, Buenos Aires, 1997, էջ 154, որոնք կրկնած են - մերթ վրիպումներով - Հասսասեանի 1974ի տուեալները (Պուլղուրեան երեւութապէս անտեսած է 1989ի ցանկը, բայց օգտագործած է զայն առանց լիջատակելու):
- ²¹ Hassassian, "Panorama...", էջ 104:
- ²² Hassassian, "Hitos...", էջ 3:
- ²³ Պիւնայեանի (Binayan Carmona, էջ 272) 7 Հոկտեմբեր 1923-6 Ապրիլ 1924 թուագրումը հիմնուած է մեր բանաւոր հաղորդումին վրայ: Շիրըրտեան («Ինչպէս հիմնուեցաւ...», էջ 4) սխալմամբ գրած է, թէ առաջին թիւը լոյս տեսած էր 23 Հոկտեմբերին:
- ²⁴ Շիրըրտեան, «Ինչպէս հիմնուեցաւ...», էջ 4:
- ²⁵ Արթնթիւնեան Մամուլ, 7 Հոկտեմբեր 1923, էջ 2: Նաեւ՝ շարքային Աւագ Կտիկեանի սենեակը (Շիրըրտեան, «Ինչպէս հիմնուեցաւ...», էջ 4), որ կը լինէ թէ գրաշարը Միհրան Դարբինեանն էր:
- ²⁶ Արթնթիւնեան Մամուլ, 7 Հոկտեմբեր 1923, էջ 2:

- ²⁷ Շխրտումեան, «Ինչպէս հիմնուեցաւ...», էջ 4:
- ²⁸ Արժենթինեան Մամուլ, 30 Դեկտեմբեր 1923, էջ 1:
- ²⁹ Պ. Մակինցեան, «Մի տարի Պորուս», *Ռորհոլային Հայաստան օրաթերթ*, 16 Մարտ 1924, էջ 2: Վոչէն սխալ ընթերցում մըն է, պէտք է ըլլաւ Վ. Օշին», Համադարձար գործիչ Ս. Մնարեանին 504 տորարի առաջումին համար, տես՝ Արժենթինեան Մամուլ, 9 Դեկտեմբեր 1923, էջ 1:
- ³⁰ Ստեփան Շխրտումեան, «Ատաղճ՝ պատմութեան համար. Արժանթինի անդրանիկ հայ մամուլը», *Նոր Օր*, 18 Մարտ 1969, էջ 3:
- ³¹ Արժենթինեան Մամուլ, 2 Դեկտեմբեր 1923, էջ 1:
- ³² Արժենթինեան Մամուլ, 30 Մարտ 1924, էջ 2:
- ³³ Արժենթինեան Մամուլ, 6 Ապրիլ 1924, էջ 1: Հետեւաբար սխալ է «խմբագրական կազմ (Միհրան Ուզունեան-Մ. Օշին)» վերագրումը այս թերթին համար (Բաբլոյեան, էջ 145):
- ³⁴ Շխրտումեան, «Ատաղճ...», էջ 3:
- ³⁵ Hassassian, «Panorama...», էջ 104:
- ³⁶ Շխրտումեան, «Ատաղճ...», էջ 3:
- ³⁷ Լեւոնեան, էջ 121:
- ³⁸ Պետրոսեան, էջ 379 (ռուսերէն ամփոփումին մէջ կը գրէ 1922-1924). Կիրակոսեան, էջ 144. Բաբլոյեան, էջ 148. Պառատեան, Մխիթարեան եւ ալլը, էջ 459: Գանգրունի («Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան...», էջ 398. Յանուն..., էջ 190), կը կրկնէ Պետրոսեանը:
- ³⁹ Լեւոնեան կ'ըսէ, թէ Քիւթնեան «գործակից» էր (Լեւոնեան, էջ 121. Հմմտ. Hassassian, «Panorama...», էջ 104). ժիւս բոլոր աղբիւրները՝ Պետրոսեան, Կիրակոսեան, Բաբլոյեան եւ Սեֆերեան (passim) զայն կը համարեն Օշինի յաջորդը: Տէր Պաշատուրեան (էջ 32) Օշինը պատասխանատու խմբագիր կը նկատէ, իսկ Քիւթնեանը՝ խմբագիր:
- ⁴⁰ Ա. Զիբեան, «Պ. Արիսի կոմբիլը», *Բանդոր-Պարիզ*, 1 Նոյեմբեր 1924, էջ 3:
- ⁴¹ Hassassian, «Panorama...», էջ 104. Հմմտ. Binayan Carmona, էջ 274:
- ⁴² Սեֆերեան, էջ 163. Հմմտ.՝ Տէր Պաշատուրեան, էջ 32:
- ⁴³ Ս. Ֆիրուսը, «Դանակցութիւնը Հարաւ. Ամերիկայի մէջ», *Արմենիա*, 18 Հոկտեմբեր 1938, էջ 2: 1920ականներուն, կուսակցական ակումբին մէջ եղած է պատի թերթ մը (Մմբատ Թորգոմեան, «Արմենակ Մաղաքեանի լիշատակին», *Արմենիա*, 24 Սեպտեմբեր 1964, էջ 2):
- ⁴⁴ Ս. Թիբեգեան, «Արմենիա»ի երկունքը», *Արմենիա*, 27 Յուլիս 1942, էջ 5: Ալլ վկայութիւններ կ'ըսեն 1923, (Ս. Բ. [Մահակ Բարսեղեան], «Հազարերորդ թիւը», *Արմենիա*, 27 Յուլիս 1942, էջ 3), ինչ որ նուազ հաւանական կ'երեւի:
- ⁴⁵ Ս. Թ. [Սոկրատ Թ. Թիբեգեան], «Արմենիա»ի..., *Արմենիա*, 28 Ապրիլ 1951, էջ 8: Ս. Բարսեղեան, «Շաքաթաթերթէ օրաթերթ», *Արմենիա*, 11 Սեպտեմբեր 1954, էջ 2: Տես նաեւ աւագ սերունդի անդամ Յովհ. Մանուկեանի վկայութիւնը (Carlos Hassassian, «Juan Manukian, todo un ejemplo», *Armenia*, 31 de agosto de 1988, էջ 5) Հասասեան սկիզբը Վիեննան լիշատակած էր (Binayan, էջ 101) եւ այժմ ընդունած է Վենետիկը, թէեւ կը շարունակէ պնդել, թէ 30-40 քիլո տառ ա-

- պատկերներ (Hassassian, "Panorama...", էջ 105): Գիրքերը ներառված են բեր-
լած ըլլալը (Լեւոն Լեւոնեան, «Արմենիա» Հար. Ամերիկայի մէջ», 5-6 Մայիս
1961, էջ 3) անհիմն է:
- ⁴⁶ Binayan, էջ 101. Հմտ.՝ «Ընկեր մը, Սերոր Մոգեան», *Արմենիա*, 16 Հոկտեմբեր
1975, էջ 5:
- ⁴⁷ Թերզեան, «Արմենիա»-ի..., էջ 5:
- ⁴⁸ Ս. Ֆիրուց, «Արմենիա»-ի քառամեակը», *Արմենիա*, 28 Ապրիլ 1951, էջ 9:
- ⁴⁹ Ս. Թորգոմեան, Նշան Ֆեներեան (իր մահուան քառամեակին առթիւ), *Արմենիա*,
13 Հոկտեմբեր 1954, էջ 2:
- ⁵⁰ Միհրան Միրասեան, Հայ պարբերական մամուլի նորայարդ անուններ, *Հայագե-
ան Հայագիտական Հանդէս*, հատոր Թ., 1981, էջ 304:
- ⁵¹ Աշոտ Արծրունի, *Տարեցոյց Հայաս. Ամերիկահայոց Պոնեմո Այրէս*, 1943, էջ 226.
Հմտ.՝ Binayan, էջ 101; Tabakian, էջ 163. Բաբլոյան, էջ 159. Hassassian,
"Panorama...", էջ 104: Հասասեան աւելի ուշ գրած է «մինչեւ 1925» (Hassassian,
"Hitos...", էջ 3). Պինայեանի 1924-1925 թուագրումը (Binayan Carmona, էջ 272)
արդիւնք է մեր բանաւոր հաղորդումին: Ոչ մէկը կը ճշդէ պարբերականութիւնը:
Պուլգուրեանի 1925-1931 թուագրումը (Nelida Boulgourdjian, "Los armenios en
Buenos Aires. Primera oleada migratoria (1909-1930)", *Todo es Historia*, agosto de
1992, էջ 82. Հմտ. Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 154) Հասասեանի 1974-ի տուեալի
սխալ ընթերցումէն քաղուած անհիմն եզրակացում մըն է:
- ⁵² «Ընկեր մը», էջ 5. Հասասեան կու տայ Pavon 40 հասցէն, վկայակոչելով Արծրունին
(Hassassian, "Panorama...", էջ 104), որ սակայն այդպիսի տեղեկութիւն չունի:
- ⁵³ Թերզեան, էջ 5: Թերթին ծանուակած են Օննիկ Օհաննէսեան, Մկրտիչ Օտապալ-
եան, Նշան Ֆեներեան եւ Սերոր Մոգեան («Ընկեր մը», էջ 5): Մահագրութիւնը
չի լիչեր Արամ Տումանեանի անունը: Արծրունի (էջ 226) հրատարակած է այս
չորս ծանուակներու եւ Օ. Տարագեանի լուսանկարը թերթի խմբագրատան մէջ:
- ⁵⁴ Թերզեան, էջ 5: 11 Մարտ 1923 թուագրումը (Թոփեան, էջ 2) թերեւս գրաշարա-
կան վրիպակ մըն է:
- ⁵⁵ Ֆիրուց, «Արմենիա»-ի..., էջ 9. Հմտ.՝ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, *Հ.Թ. Դաշ-
նակցութեան 100ամեայ մամուլը (1890-1990)*, Պէյրութ, 1990, էջ 52:
- ⁵⁶ Զիլեան, էջ 3:
- ⁵⁷ Արծանթիւնի հայ գաղութը, *Բանգոր-Պարիզ*, 1 Փետրուար 1925, էջ 3:
- ⁵⁸ Վարդան Մատթէոսեան, «Նորայարդ տպագիրներ ու անտիպներ Հարաւային Ամե-
րիկայի մէջ», *Ժառաք.* 29 Նոյեմբեր 1995, էջ 2:
- ⁵⁹ Գէորգ Ա. Սարաֆեան, *Պատմութիւն Ամիգայի Հայոց*, Բ. հատոր, Լոս Անճելէս,
1953, էջ 569:
- ⁶⁰ Binayan, էջ 108. Հմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 277:
- ⁶¹ Լեւոնեան, էջ 147. Պետրոսեան, էջ 437:
- ⁶² Կիրակոսեան, էջ 55. Բաբլոյան, էջ 178. Հմտ.՝ Խաչատուրեան, Մխիթարեան եւ
այլք, էջ 459:
- ⁶³ Արծրունի, էջ 226:

- ⁶⁴ Binayan, էջ 101. Հմմտ.՝ Tabakian, էջ 163: Հիմնուելով Հասասեանի վրայ, ատենին տուած էինք 1924-1931 տարեթիւերը՝ առանց Արժեքիների հաւաքածոն տեսած ըլլալու (տես Թղթակից, Վերականգն. առաջին հայ պարբերականը, Յառաջ, 30 Մարտ 1988, էջ 3):
- ⁶⁵ Hassassian, "Panorama...", էջ 104, որ օգտագործած է Թերթի գրաչար Անդրէաս Գարամանեանի հալթալթած որոշ տուեալներ:
- ⁶⁶ Binayan Carmona, էջ 272:
- ⁶⁷ «Հարաւ Ամերիկայի հայերը (չըջուն քարոզչի մը վաւերական տեղեկութիւնները)», Յառաջ, 11 Յուլիս 1930, էջ 2:
- ⁶⁸ Թոփչեան, էջ 2:
- ⁶⁹ Hassassian, "Panorama...", էջ 104:
- ⁷⁰ Հմմտ.՝ Արժեքիներ, 20 Օգոստոս 1928, էջ 2. Արժեքիներ, 19 Փետրուար 1929, էջ 3:
- ⁷¹ Արծրունի, էջ 227:
- ⁷² Արզարեւ, սխալ է Հասասեանի առաջին հաւաստիացումը, թէ «գրեթէ ամբողջովին հայերէնով» լոյս տեսած է (Binayan, էջ 105):
- ⁷³ Ներսէս Գասապեան («Հայ պարբերական մամուլի բիրիլիդգաֆիա», 3 հատորով, կազմեց Յովհ. Պետրոսեան», Պատմա-բանասիրական Հանդէս, No 3-4, 1961, էջ 328) գրած է, թէ La Revista Armenia սկսած է լոյս տեսնել 1930ին, եւ թէ 1961ին շարունակելի էր: Իր կարգին, Բաբույեան (էջ 464) կը թուագրէ «1929-1974 (շար.)»:
- ⁷⁴ Binayan, էջ 105 (Հմմտ. Binayan Carmona, էջ 276). Պուլղուրճեան միայն կը լինէ 1929-1957 շրջանը (Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 154):
- ⁷⁵ Հմմտ.՝ La Revista Armenia, 10 de noviembre de 1929, էջ 13:
- ⁷⁶ Խառատեան, Մխիթարեան եւ այլք, էջ 459:
- ⁷⁷ Տիգրան Աւագեան, Պրագիլահայ գաղութը (Ե.), Արմենիա, 13 Ապրիլ 1954, էջ 2:
- ⁷⁸ Գիւտ Մխիթարեան, Պրագիլահայ գաղութը, Փարիզ, 1938, էջ 32:
- ⁷⁹ Եղնիկ քհնյ. Վարդանեան, Պրագիլիլոյ հայ գաղութը, Պուենոս Այրէս, 1948, էջ 194-197:
- ⁸⁰ Յուշապատում Հ. Բ. Դանակցութեան, 1890-1950, Պոստըն, 1950, էջ 574. Դ. Փափագեան, Հ. Բ. Դանակցութեան վաթսուներեք մամուլը, Յուշաքեր, 18 Դեկտեմբեր 1954, էջ 55 (արտասուպում 1950ին լոյս տեսած ցանկի մը):
- ⁸¹ Տէր Խաչատուրեան, Հայ Յեղափոխական..., էջ 53: Եռանդը անկախ էր ու միութեան մէջ հնչակեանները «գրեթէ մեծամասնութիւն» (Վարդանեան, էջ 197) կազմած են հետեւելով Տէր Խաչատուրեանին, որ երկու դանակցականէ ու մէկ հնչակեանէ խմբագրուած Մուրիահայ տարեգրքը կը սեպէ աւելի յարմար՝ դանակցական եւ ոչ թէ հնչակեան մամուլ ղառուելու (Մոցիայ Դեմոկրատ..., էջ 42), Եռանդը կարելի էր նորնպէս հնչակեան մամուլի շարքին դասել:
- ⁸² Վարդանեան, էջ 197:
- ⁸³ Տէր Խաչատուրեան, Հայ Յեղափոխական..., էջ 53:
- ⁸⁴ Վարդանեան, էջ 247:
- ⁸⁵ Դեկտեմբեր 1998ին, համախառն մամուլը վերածնաւ Նոր Մեան պարբերաթերթով:

- ⁸⁶ Ռէնի Կամակնիբը, *Հայրենիք* ամսագիր, Օգոստոս 1963, էջ 22,
- ⁸⁷ Ըստ կենսագրական տեղեկութիւններու, ան անցած է Պուքրէշ, ուր ստանձնած է Հայաստան թերթի խմբագրութիւնը, ապա պաշտօնավարած է տեղական դպրոցին մէջ: Այնուհետեւ մեկնած է Համատան՝ Պարսկաստան, ուր մեռած է 1944ին (միւշեղ Թամրազեան [Ժանատոս]), *Լոյս*, 8-9, 1944, էջ 71-72):
- ⁸⁸ Թերզեան, Արմենիա...», էջ 8: Ըստ Լեւոն Լեւոնեանի («Արմենիա» Հար. Ամերիկայի...», էջ 3), Թ. Մեծատուրեան Վանքաբոնուած էր հանրային ուրիշ աշխատանքներով:
- ⁸⁹ Վարդան Մատթէոսեան, «Նորարարութիւն...», *Յառաջ*, 28 Նոյեմբեր 1995, էջ 2:
- ⁹⁰ Ս. Բ., «Հազարերորդ...», էջ 3. տես նաեւ Ֆիրուց, «Արմենիա» լի...», էջ 7:
- ⁹¹ Hassassian, «Panorama...», էջ 104:
- ⁹² Թուշապատում...», էջ 569 (նմտ.՝ Տէր Խաչատուրեան, Հ. Բ. Դաշնակցութեան...», էջ 50): Բարսեղեան կը լինէ Ա. Երկանեանի, Բ. Թահթաճեանի, Ա. Մաղաքեանի եւ Ս. Թոփչեանի անունները (Ս. Բ., «Հազարերորդ...», էջ 3):
- ⁹³ Ֆիրուց, «Արմենիա» լի...», էջ 7:
- ⁹⁴ Թերզեան, «Արմենիա» լի...», էջ 5:
- ⁹⁵ Hassassian, «Panorama...», էջ 104:
- ⁹⁶ Բարսեղեան, «Շաքաթաթերթէ...», էջ 2: Ճշդինք, որ արդէն Արթնթիւնեան Մամուլ, Նոր Երկիր եւ Արթնթիւն տպագիր թերթեր եղած էին: Գործարանին տէրը Յարութիւն Թահթաճեանն էր:
- ⁹⁷ Ս. Բ., «Արմենիա» լի առաջին խմբագիրը», 20 Մարտ 1942, էջ 2:
- ⁹⁸ Ֆիրուց, «Արմենիա» լի...», էջ 7:
- ⁹⁹ Հասասեան (Hassassian, «Panorama...», էջ 104) կը գրէ 1934: Բարբոյեանի (էջ 187) ցանկը (Ս. Թոփչեան, Ա. Միքայէլեան, Ա. Արծրունի, Բ. Տեւեճեան, Ռէն Վարդանեան, Վ. Գէորգեան, Պ. Հաճեան) հերթականութեան կարեւոր սխալներ ունի:
- ¹⁰⁰ Լեւոնեան (էջ 164) թուագրած է 1931-1934, քանի որ իր ցուցակի հրատարակութեան թուականն էր: Պետրոսեան (էջ 448) նոյնութեամբ իւրացուցած է: Իսկ Կիրակոսեան (էջ 56) 1970ին զայն «շաքաթաթերթ» նկատած է:
- ¹⁰¹ Նմտ.՝ Լ. Լեւոնեան, «Արմենիա» Հար. Ամերիկայի...», էջ 3: Կ'արժէ մէջբերել Վ. Գէորգեանի մեքենագիր վկայութիւնը, որ կցուած է 1940-41 թուականներու իր անձնական հաւաքածոյի առաջին էջին. «669 թիւն սկսած (16 փետրուար 1940 - Վ. Մ.), Ռէն Վարդանեանի հրաժարեցութեամբ պատճառով խմբագրականները գրած եմ ես, ի բաց առեալ 677, 678 եւ 699 թիւերու խմբագրականները» (Ընդգծումը մերն է - Վ. Մ.): Վ. Գէորգեանի Արմենիայի 1938-1966ի հաւաքածոն կը ներառէ իր աշխատակցած համարները եւ այժմ կը պահուի Պուճնոս Ալրէսի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կրթական Հաստատութեան գրադարանը:
- ¹⁰² Ուստի, սխալ է հետեւեալ հաստատումը. «1930ին Արմենիա թերթէն կը նշանակուի առաջին խմբագիր. տարի մը դադարէ վերջ նորէն պաշտօնի կը կոչուի Արմենիա թերթի խմբագրութեան» (Սարաֆեան, էջ 784):
- ¹⁰³ Hassassian, «Panorama...», էջ 105. Լ. Լեւոնեան («Արմենիա»...», էջ 3) գրած է 1958:

- ¹⁰⁴ Լորս տեսած է հայերէն եւ սպաներէն մէկական թիւ. այս իմաստով, փաստօրէն չաբաթաթերթ էր: Սխալ է Պուլգորճեանի 1991 թուագրումը (Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 158) :
- ¹⁰⁵ 1980-81 ին, կարճ շրջանով, Պ. Հաճեան եղած է խմբագրապետ, իսկ Սեդօ Պոյաճեան՝ խմբագիր: Հաստատան ասիկա հիմք համարած է Հաճեանի պաշտօնավարութիւնը երկու շրջանի բաժնեկր՝ 1971-1980 եւ 1981-1986, ինչ որ մեր կարծիքով ճիշդ չէ (“Hitos...”, էջ 7. հոս ճշգրտած է Պոյաճեանի խմբագրութեան նախորդ՝ 1979 թուագրումը. հմտ.՝ “Panorama...”, էջ 105):
- ¹⁰⁶ Բաբլոյեան (464) կը լինէ “Armenia” անունով իբրեւ թէ 1934 ին հիմնուած սպանագիր թերթ մը (հրատարակիչ՝ Արմենիա Մշակութային Ընկերակցութիւն, խմբագիր՝ Վարդան Գէորգեան): Սակայն, ա) 1934 ին այդ անունով սպանագիր թերթ չէ եղած, բ) Արմենիա Մշակութային Ընկերակցութիւնը (Հ. Բ. Դաշնակցութեան պաշտօնական անունը) հիմնուած է 1951 ին, գ) Վ. Գէորգեան Արժանթին ժամանած է 1938 ին, դ) Սպաներէն Արմենիայի խմբագիր չէ եղած երբեք: Տէր Խաչատուրեան (Հ. Բ. Դաշնակցութեան..., էջ 75) որպէս առանձին շաբաթաթերթ կը լինէ սպաներէն Արմենիան («1967?» թուագրումով), բայց ասիկա սխալ է:
- ¹⁰⁷ Binayan, էջ 102. Թապազեան (Tabakian, էջ 164) անձիշդ ընթերցումով կը համարէ, թէ սպաներէն լաւելուածը ունեցած է 5000 տպաքանակ:
- ¹⁰⁸ Հմտ.՝ Բաբլոյեան, էջ 197. Լեւոնեան (էջ 168) 1933 թուականը ունի. հմտ.՝ Պետրոսեան (էջ 462): Հաստատան սկիզբը դրած է Հոկտեմբեր 1932-1970 ի վերջերը (Binayan, էջ 105), ապա՝ Նոյեմբեր 1932-1969 (Hassassian, “Panorama...”, էջ 107. հմտ. Binayan Carmona, էջ 275):
- ¹⁰⁹ Գարեգին արք. Խաչատուրեանի խմբագրութեան շրջանին (Մայիս 1938-Մարտ 1940), Հայ Գեղորոն Ծուռուար 1939 ին յայտարարած է ընդ շրջան, սկսելով իր համարակալումը Ա. տարի եւ Ա. թիւէն, թէն հրատարակութիւնը չէր դադրած: Ապրիլ 1940 ին վերադարձած է հին համարակալումին: Նախորդ հրապարակումի մը մէջ (Վարդան Մատթէոսեան, Պուենոս Այրէսի Արարատ ամսագիրը, Բանքեր Երեւանի Համալսարանի, 2, 1992, էջ 189), Գարեգին արք. ի խմբագրութեան շրջանը համարած է ինք Ծուռուար 1939-Մարտ 1940:
- ¹¹⁰ 1955 ին հրատարակուած կենսագրական մը («ՄՎ է Թարութիւն վրդ. Մուշեան», Թառաջապահ, Ծուռիս 1955, էջ 6), կը լինէ, թէ Մուշեան վրդ. «մէկուկէս տարի [է ի վեր] Հայ Գեղորոն ամսագրի խմբագրութիւնը» կը վարէր: 1952 (Արարանի մահուան թուականը)-1954 բացը.. ենթադրաբար.. կրնայ լեցուցած ըլլալ նոր առաջնորդը՝ Սիոն արք. Մանուկեան: Թարութիւն Մ. վրդ. Մուշեան 1953-1956 ին հրատարակած է Հայ Գեղորոն Տարեցոյցը, որ կապ չունի համանուն ամսաթերթին հետ: 1953-1973... թուագրումը տարեցոյցին համար (Բաբլոյեան, էջ 259) բոլորովին սխալ է:
- ¹¹¹ Նախնական ցանկագրումը տես Վարդան Մատթէոսեան, «Հայց. Եկեղեցիի ծագումն ու զարգացումը Պուենոս Այրէսի մէջ (1912-1938)», Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, հտ. Ի.-Ը., 1995-1996, էջ 103 (հոս սխալմամբ նշած ենք Նոյեմբեր 1932 իբրեւ թերթի հիմնադրութեան թուական): Կիրակոսեան (էջ 330) կը գրէ

- երեզ. վ. տնօրէն՝ Թ. Մեծատուրեան, Բարեկէն Ավաղեան(sic)», իսկ Բարբրոյան (էջ 197)՝ «վարիչ տնօր.՝ Թ. Մեծատուրեան, լիտագալում վարիչ տնօր. եւ խմբ.՝ վարդան (sic) Մուշեան, ապա Բարեկէն արք. Ազատեան»։ Ըստ Հասասեանի, Թերթին խմբագրութիւնը «համայնքի եկեղեցական բարձրագոյն իշխանաւորին ձեռքն էր» (Binayan, էջ 105. Հմմտ. Hassassian, «Panorama...», էջ 107; Binayan Carmona, էջ 275)։ Ըստ ձեւի ճիշդ ըլլալով հանդերձ – ամսաթերթը եկեղեցւոյ վարչութեան կը պատկանէր – ըստ հուսկեան հաստատումը ճիշդ չէ. խմբագիրներէն միայն երկուքը Թեմի առաջնորդ եղած են։
- ¹¹² Պ. Արշակ Զօպանեանի Գրական Յիմնամաս, Յոբելյնական Հանդէսի եւ նուիրատուութեանց հաշիւը Պ. Ալրէս, 30 Յուլիս 1939, Հայ Կեդրոն, Հոկտեմբեր 1939, էջ 15։
- ¹¹³ Գարեգին արք., Վեր սիրելի ժողովուրդին», Հայ Կեդրոն, Դեկտեմբեր 1939, էջ 6։
- ¹¹⁴ Binayan, էջ 105 (1200 օրինակ), Hassassian, «Panorama...», էջ 107 (1300 օրինակ)։
- ¹¹⁵ Նոր Հաճըն պատմագիրք, Պոնտոս Ալրէս, 1973, էջ 143։
- ¹¹⁶ Նոր, էջ 124-127։
- ¹¹⁷ Պետրոսեան, էջ 475. Կիրակոսեան, էջ 404։
- ¹¹⁸ Բարբրոյան, էջ 230։ Աւելի ուշ, ընդունած է 1935 թուականը, հաւանաբար քաղելով Կիրակոսեանէն (Հմմտ. Խառատեան, Միւլիթարեան եւ ակը, էջ 459)։
- ¹¹⁹ Արծրունի, էջ 227։
- ¹²⁰ Binayan, էջ 106։
- ¹²¹ Hassassian, «Panorama...», էջ 107։
- ¹²² Carlos Hassassian, «Nor Hadjin», una de las pioneras», *Armenia*, 29 de diciembre de 1993, էջ 8. Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 277։
- ¹²³ Նոր Հաճըն..., էջ 190-191։
- ¹²⁴ Տեա Թ. Պ. Պօղոսեան, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօգան Տաղի հայ գիւղերը, Լու Անեկլա, 1942, էջ 799։
- ¹²⁵ Hassassian, «Nor Hadjin»..., էջ 8։
- ¹²⁶ Կիրակոսեան, էջ 405, որ կ'անգիտանայ 1940ը կանխող տպարանները։
- ¹²⁷ Նոր Հաճըն..., էջ 47. Թ. Պօղոսեան, էջ 800։ Ա. Պապահեքեան եղած է վարիչ տնօրէն մինչեւ 1969, ապա շարունակած է որպէս արտօնատէր։ Այնուհետեւ արտօնատէրեր եղած են Մարթին Քեչիչեան եւ Կարապետ Թուրապօլեան։
- ¹²⁸ Մինչեւ 1973, տես՝ Նոր Հաճըն..., էջ 190։ Մինչեւ 1993, տես՝ Hassassian, «Nor Hadjin'...», էջ 8. Կիրակոսեան միայն կը լինէ Ա. Գրաճեանը եւ ՎԱ. Խօլէզլիյն (էջ 405), իսկ Բարբրոյան (էջ 230)՝ Աք. Էլմէսէկեան, Աք. Գրաճեան, Նազ. Կուժունի, Թարութիւն Ե. վ. Մուշեան»։
- ¹²⁹ Նոր Հաճըն..., էջ 190։ Հետեւաբար, սխալ է այն պնդումը, թէ Հաճըն Թերթը կը փոխադրուի Հարաւային Ամերիկա եւ կը լանձնուի ընկ. Խօլմեսեքեանին եւ Պաղ-չեճեանին» (Ա. Կիտուր, խմբ., Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան (1887-1963) Բ. հատոր, Պէլլուրթ, 1963, էջ 244)։
- ¹³⁰ Լեւոնեան, էջ 146։
- ¹³¹ Պետրոսեան, էջ 436, 465։

- ¹³² Կիրակոսեան, էջ 153; Մատենադարանի գիտաշխատող Գէորգ Տէր-Վարդանեանի համաձայն, հոն Շիրակի հաւաքածոյ չկայ (անձնական իմակ -e-mail-, 14 Ապրիլ 1999):
- ¹³³ Բաբրոյան, էջ 180:
- ¹³⁴ Արծրունի, էջ 227:
- ¹³⁵ Ռ. Գրիգորեան, «Հայաստանի Օդնութեան Կոմիտէ», Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 6, էջ 153:
- ¹³⁶ Binayan, էջ 102. Թապագեան (Tabakian, էջ 164), հետեւելով հանդերձ Հասանեանի, կը գրէ 1930 որպէս Շիրակի հիմնադրութեան թուական (առանց թուագրելու վախճանը), զոր գրաշարական վրիպակի պէտք է վերագրել:
- ¹³⁷ Hassassian, «Panorama...», էջ 104:
- ¹³⁸ Binayan Carmona, էջ 275:
- ¹³⁹ «Շիրակ», Շիրակ, 29 Նոյեմբեր 1933, էջ 2:
- ¹⁴⁰ Շիրակ, 1 Դեկտեմբեր 1934:
- ¹⁴¹ Բանթղթակից, «Շիրակ»ի Բարեկամներու Ա. Գոնֆէրանաը, Շիրակ, 15 Սեպտեմբեր 1934, էջ 1: Բաբրոյան «Շիրակ» Բարեգործական Միութիւն կը գրէ (Ռաւատեան, Միւլթարեան եւ այլք, էջ 459), ինչ որ լայնապէս սխալ է:
- ¹⁴² Պետրոսեան, էջ 465. Բաբրոյան, էջ 180:
- ¹⁴³ Բաբրոյան, էջ 180:
- ¹⁴⁴ Արծրունի, էջ 227. Binayan, էջ 105; Hassassian, «Panorama...», էջ 107 (Հմտ. Binayan Carmona, էջ 275):
- ¹⁴⁵ ՀՕԿի Կեդր. Դիւանէն, Շիրակ, 29 Նոյեմբեր 1933, էջ 2:
- ¹⁴⁶ Արծրունի, էջ 227:
- ¹⁴⁷ Binayan, էջ 105. Հմտ. Tabakian, էջ 164:
- ¹⁴⁸ Hassassian, «Panorama...», էջ 107; Binayan Carmona, էջ 275:
- ¹⁴⁹ Բաբրոյան, էջ 220 (1935-1942, ըստ երկրի ցանկին մէջ):
- ¹⁵⁰ Hassassian, «Panorama...», էջ 107 (Հմտ. Binayan Carmona, էջ 275). Բաբրոյան, էջ 220:
- ¹⁵¹ Կիտուր, էջ 222-226:
- ¹⁵² Վարդանեան, էջ 247: Կիտուր (էջ 226) կը գրէ, թէ թերթը հիմնուած է Նոյեմբեր 1931ին, իսկ առաջին թիւը լոյս տեսած է Դեկտեմբերին: 1931 թուականը տպագրական վրիպակ մը կ'երեւի, քանի որ կը գրէ, թէ «օրինական հանդամանքը ստանալէ ետք(...) հիմնեց "Կայծ" օրգանը (խմորատիպ ամսագիր)»: Իսկ Դեկտեմբեր 1932ին առաջին թիւին լոյս ընծալումը կը հակասէ բոլոր աղբիւրներուն, որոնք կը պնդեն, որ այս թերթը սկսած է 1933ին (Հմտ. Կիրակոսեան, էջ 309): Տէր Ռաչատուրեան (էջ 27) նաեւ իր կասկածները լայնածած է Կիտուրի պնդումին վրայ, առանց նշմարելու մեր ցուցադրած հակասութիւնը: Ձեռքի տակ ունեցած է Յունիս 1933ի թիւը (Ա. տարուան վեցերորդը), ինչ որ կը հաստատէ, թէ սկսած է լոյս տեսնել Յունուարին:
- ¹⁵³ Կիտուր, էջ 226:
- ¹⁵⁴ Անդ. տես նաեւ Վարդանեան, էջ 250: Յիշեալ Պատգամաւորական Ժողովին 1935 թուագրումը (Asi nació..., էջ 4) սխալ է: Նոյն աղբիւրը Յակոբ Մարկոսեանի եւ

- Ե. Կարմրակի կը վերագրէ հիմնական ջանքերը՝ տպագրեալ *Կարծի իրականաց-
նելու*: Գանդրունիի նշումը, թէ Կարծի տպագիր առաջին թիւը Օգոստոս 1931ին
լոյս տեսած է (*Յանուս...*, էջ 127), թիւրիմացութիւն մըն է, թէեւ ալլուր թերթին
հիշող թուագրումը տուած է (նոյն տեղը, էջ 188):
- 155 Վարդանեան, էջ 250: Սեֆերեան (167) եւ ալլէ Ե. Կարմրակը կը նշեն որպէս
խմբագիր 1933-37ի համար, առանց զատորոշելու խմորատիպ եւ տպագիր շր-
ջաններուն միջեւ:
- 156 «Յետադարձ ակնարկ մը», *Հայ Կեդրոն*, Նոյեմբեր 1934, էջ 5: Նախապէս տուած
էինք 1935ը որպէս հիմնադրութեան եւ 1937ը որպէս առաջին դադարի տարի-
ներ (*Մատթէոսեան, «Հայց. Եկեղեցիի...»*, էջ 105):
- 157 Կիրակոսեան, էջ 408-409:
- 158 Գասապեան, էջ 325:
- 159 Բաբոյեան, էջ 210:
- 160 Binayan, էջ 107:
- 161 Hassassian, “Panorama...”, էջ 108 (Հմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 276;
Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 155, որ կ’օգտուի այս լռուածէն՝ առանց
լիշատակելու...):
- 162 «Նոր Սերունդ» (Խմբ.), *Արմենիա*, 2 Օգոստոս 1940, էջ 1:
- 163 Binayan, էջ 108: Բաբոյեան (էջ 254) կը լինէ այս պարբերաթերթը որպէս ար-
ժանթիւնահայ մամուլ, որովհետեւ տպուած է Պունտո Ալրէսի մէջ:
- 164 Hassassian, “Panorama...”, էջ 112. Հմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 278:
- 165 Daniel Karamanukian y Alberto Douredjian, *La inmigracion armenia en el Uruguay*,
tomo I, Montevideo, 1993, էջ 132:
- 166 Hassassian, “Panorama...”, էջ 112:
- 167 Karamanukian y Douredjian, էջ 136:
- 168 Թղթակից, «Ուրուկուէյ. առաջին հայ...», էջ 3:
- 169 Նոյն
- 170 Հմտ.՝ Hassassian, “Panorama...”, էջ 112, որ չի նշեր *Արեւելեան Աստղի լեզուն*:
Պինայեան (Binayan Carmona, էջ 278) *Արեւելեան Աստղը* սխալմամբ կը թուագրէ
1938:
- 171 Կիտուր, էջ 234:
- 172 Asi nació..., էջ 4:
- 173 Կիտուր, էջ 234. Asi nació..., էջ 4. Hassassian, “Panorama...”, էջ 107 (Հմտ.՝
Binayan Carmona, էջ 276):
- 174 Հասսեան (Binayan, էջ 103; Hassassian, “Panorama...”, էջ 107; Binayan Carmona,
էջ 276) կ’ըսէ, թէ թերթը սկսած է 20 Յունիսին, իսկ *Շարժումի* 1983ի խմբագ-
րականը՝ 15 Յունիսին (Asi nació..., էջ 4): Սակայն, *Շարժումի* Ա. տարուան Գ.
թիւը - ուրկէ կը սկսի Վինենայի Միլիթարեաններու հաւաքածոն - լոյս տեսած
է 3 Յունիսին, ինչ որ յետադարձ հաշուարկով կու տայ 19 Յունիս 1937 թուա-
կանը:
- 175 Պետրոսեան, էջ 519:
- 176 Գասապեան, էջ 314, 325. Հմտ.՝ Սեֆերեան, էջ 163:

- ¹⁷⁷ Կիրակոսեան, 413;
- ¹⁷⁸ Նոյն, 152-153;
- ¹⁷⁹ Գանգրունի, Թանուհ..., էջ 127, 189;
- ¹⁸⁰ Հմմտ.՝ Գանգրունի, Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան..., էջ 397;
- ¹⁸¹ Բաբրոյան, էջ 210. Հմմտ.՝ Տէր Խաչատուրեան, էջ 33, որ չի լիչեր Շարժումի դադրեցումը, որովհետեւ դէպքը զուգադիպած է իր հատորի տպագրութեան (1992);
- ¹⁸² Asi nació..., էջ 4. Սեֆերեան (էջ 163) լիչած է Վերահամ Խորխիկեան եւ Անահունի որպէս խմբագիրներ, բայց Վնմահունի հայացումն է «Խորխիկի Գանգրունի (Թանուհ..., էջ 127) միայն կը լիչէ Ե. Կարմարկը իբրեւ խմբագիր»;
- ¹⁸³ Բաբրոյան, էջ 210. Գ. Տէր Մկրտիչեան լիչատակումն է լոկ որպէս աշխատակից ալ աղբիւրի կողմէ (Asi nació..., էջ 4) ;
- ¹⁸⁴ Binayan, էջ 103;
- ¹⁸⁵ Hassassian, "Panorama...", էջ 107;
- ¹⁸⁶ Binayan Carmona, էջ 274;
- ¹⁸⁷ Սան Փաւլոյն գալով, վեց ամիս վարած է խմբագրութիւնը (Կիտուր, էջ 243);
- ¹⁸⁸ Կիտուր, էջ 246. Ճէրէճեանը կը լիչէ իբրեւ խմբագիր 1963ին, Զէյթունցեանէն ետք։ Ասիկա մօտաւորապէս ճիշդ է, քանի որ 1962ին հրատարած է խմբագրութենէն՝ երեք տարուան պաշտօնավարութենէ ետք (Շնորհակալիք-Հրաժեշտ, Մուրհանգիսի, 16 Յունիս 1962, էջ 2)։ Իր խմբագրութեան տեւողութիւնը նշուած է իբրեւ վեց տարի (Շնոր Հաճըն..., էջ 197), ինչ որ ենթադրել կու տայ մեզի, թէ երկրորդ անգամ խմբագիր եղած է աւելի ուշ։
- ¹⁸⁹ Բանաստոր հաղորդում (1985), առանց ճշգրիտ տարիները;
- ¹⁹⁰ Բանաստոր հաղորդում (Ապրիլ 1999)։
- ¹⁹¹ Hassassian, "Panorama...", էջ 107 (Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 274)։ Ալ աղբիւրներ չեն լիչեր Էջեանը (Հմմտ.՝ Asi nació..., էջ 9, ուր գործակիցներու երկար ցանկ մը տրուած է, եւ չի)։
- ¹⁹² Կիրակոսեան (էջ 413) կը լիչէ Մեսրոպ Տատուրեանը, յղելով Գասապեանին, սակայն վերջինս կը նշէ Տատուրեանը որպէս հասցեատէր, ոչ թէ խմբագիր (էջ 325)։
- ¹⁹³ Արծրունի, (Վերկու Խօսք», անթուակիր էջեր)։
- ¹⁹⁴ Ամբողջական անդրադարձը տես Մատթէոսեան, «Պունտու Ալլիսի...», էջ 188-192;
- ¹⁹⁵ Սկզբնապէս, Հասասեան 1943-45 թուագրած է Թերթին հրատարակութիւնը, թէեւ լիչատակած է աւելի ուշ լոյս տեսած նիւթեր (Binayan, էջ 104)։ Խտազալին, ճշգրիտ թուագրումը տուած է (Hassassian, "Panorama...", էջ 107. Հմմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 256)։
- ¹⁹⁶ «Ազդ», Արարատ, Յունիս-Յուլիս 1947, Գ. կողք։ Կերեւի թէ այս մեկնակէտով, Բաբրոյան (էջ 234) Թերթը թուագրած է «1943-47...»։
- ¹⁹⁷ Գասապեան (էջ 327) սպաներէն լուելուածը կը լիչէ որպէս առանձին թերթ, «1944-46...?» թուագրումով։ Այլուր, ճիշդ տուած է 1943-47 թուագրումը հայերէն Թերթին համար (նոյն տեղը, էջ 320), թէեւ Կիրակոսեան չէ անդրադարձած ու անտեսած է Արարատի գոյութիւնը։

- ¹⁹⁸ Արարատի վերահաստարակութեան առիթով, Արարատ, Յուլիս-Օգոստոս 1946, էջ 3:
- ¹⁹⁹ Ժամանակակից վկայութիւն մը կ'ըսէ, թէ 1955ին Յարութիւն վրդ. Մուշեան Վրէժ տարիներէ ի վեր, կը վարէ անխոնջ խմբագրութիւնը Մասիս ամսաթերթին» (ՎՊՎ է Յարութիւն..., էջ 6):
- ²⁰⁰ Պետրոսեան, էջ 550:
- ²⁰¹ Կիրակոսեան, էջ 385:
- ²⁰² Բաբլոյեան, էջ 240. Կիրակոսեան չի լիշեր 1956ի Հաւաքածոյի գոյութիւնը այդ գրադարաններուն մէջ:
- ²⁰³ Binayan, էջ 107:
- ²⁰⁴ Hassassian, "Panorama...", էջ 108 (Հմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 276; Toufeksian-Boulgourdjian, էջ 154, որ չի լիշեր բուն աղբիւրը):
- ²⁰⁵ Պօսք ընդ մանկուտոյ, Մասիս, Յունուար-Փետրուար 1953, էջ 1:
- ²⁰⁶ Վարդանեան, էջ 472-473:
- ²⁰⁷ Binayan, էջ 108; Binayan Carmona, էջ 279:
- ²⁰⁸ Կիրակոսեան, էջ 450: Ամսաթիւին ճշդումը կը պարտինք Գէորգ Տէր-Վարդանեանին:
- ²⁰⁹ Խառատեան, Միւիթարեան եւ այլք, էջ 459: Փորթուկալերէն անուանումին (Sociedade Cultural "Uniao Armenia de S. Paulo") հայերէն ճշգրիտ թարգմանութիւնն է:
- ²¹⁰ Պետրոսեան, էջ 553:
- ²¹¹ Կիրակոսեան, էջ 116:
- ²¹² Բաբլոյեան, էջ 240:
- ²¹³ Binayan, էջ 102:
- ²¹⁴ Hassassian, "Panorama...", էջ 108 (Հմտ.՝ Binayan Carmona, էջ 275; Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 153, որ չի լիշատակեր բուն աղբիւրը):
- ²¹⁵ Հմտ. Մ. Գասպարեան, Սփիւռքահայ գաղթօջախներն այսօր, Երեւան, 1962, էջ 50:
- ²¹⁶ Պետրոսեան, էջ 553:
- ²¹⁷ Գասպարեան, էջ 50:
- ²¹⁸ Տես Սան Փաւլոյի Ararat ամսաթերթի Հոկտեմբեր 1946ի թիւը (Վարդանեան, էջ 532):
- ²¹⁹ Գասպարեան, էջ 50, 53. Կիրակոսեան (էջ 116) եւ Բաբլոյեան (էջ 240) միայն կ'ենենանը կը ճանչնան որպէս խմբագիր:
- ²²⁰ Հասասեան սպաներէն բաժնի խմբագիր համարած է Պերճ Աճեմեանը (Binayan, էջ 102), ինչ որ սխալ է (տես Հայ Մամուլ, 8 Սեպտեմբեր 1945):
- ²²¹ Բաբլոյեան, էջ 240 (Հմտ.՝ Պետրոսեան, էջ 553): Հասասեանի սկզբնական նշումը, թէ Հայ Մամուլը երկօրեայ (trisemanario) էր (Binayan, էջ 102), յետոյ ճշդուած է որպէս եռօրեայ (Hassassian, "Panorama...", էջ 108): Սակայն, Թապազեան (էջ 164) Հասասեանի առաջին հաղորդումը հասկցած է իբրեւ Վրէժ շաբաթը անգամ մը լուր տեսնող:

- ²²² Դ. Շահաբյան, *Նիւթեր հայ պարբերական մամուլի պատմության համար», Պատմա-բանասիրական Հանդէս*, No 3, 1964, էջ 161. Կիրակոսեան, էջ 355:
- ²²³ Binayan, էջ 105:
- ²²⁴ Hassassian, "Panorama...", էջ 111 (Հմտ.: Binayan Carmona, էջ 276):
- ²²⁵ *Idem*:
- ²²⁶ Binayan, էջ 102, լետոյ ճշդութեամբ է որպէս եւօրեայ (Hassassian, "Panorama...", էջ 108):
- ²²⁷ Հմտ. Hassassian, "Panorama...", էջ 112:
- ²²⁸ Binayan Carmona, էջ 278:
- ²²⁹ Daniel Karamanoukian, "Apuntes para una reconstrucción histórica de la conmemoración del 24 de Abril en Uruguay", *Hay Endanik*, Abril de 1999, էջ 42:
- ²³⁰ Տանիէլ Գարամանուկեան, անձնական խմակ, 16 Յունիս 1999:
- ²³¹ Վարդանեան, էջ 531-533:
- ²³² Գասապեան, էջ 327. Բաբլոյեան, էջ 464:
- ²³³ Jacob Bazarian, *Mito e realidade sobre a União Soviética*, São Paulo, 1973, էջ 154, որ կը լինէ թէ խմբագիր եղած է 1946-49ին:
- ²³⁴ Նորն տեղը, էջ 537-538: Գանգրուրեի (Թանուէ..., էջ 189) Հ. Կ. Գալսէրեանը իրեն խմբագիր կու տայ, ինչ որ ճիշդ չէ:
- ²³⁵ Կիտուր, էջ 236:
- ²³⁶ Սեֆերեան, էջ 167. Կիրակոսեան, էջ 341. Խառատեան, Միխիթարեան եւ այլք, էջ 459. Գանգրուրեի, Թանուէ..., էջ 189 (էջ 127ին Հիմնադրութիւնը կը դնէ 1946ին, էջ 189ին՝ 1947ին): Տէր Խաչատուրեան, Ս. Դ. Հնչակեան..., էջ 40: 1949-1950 թուականը (Binayan Carmona, էջ 279), որ սխալ է:
- ²³⁷ Վարդանեան, էջ 540-542:
- ²³⁸ Binayan Carmona, էջ 279:
- ²³⁹ Կիրակոսեան, էջ 308:
- ²⁴⁰ Գասապեան, էջ 322:
- ²⁴¹ Բաբլոյեան, էջ 250:
- ²⁴² Տէր Խաչատուրեան, էջ 56: Առանձին համբի մը հրատարակութիւնը, որպէս սպանելէն թերթ, նոր շրջանով՝ 1960ին (նորն տեղը, էջ 76), ճիշդ չէ:
- ²⁴³ Hassassian, "Panorama...", էջ 108: Binayan Carmona, էջ 274. Պուլղուրճեան (Boulgourdjian-Toufeksian, էջ 153) կու տայ 1949-1958 եւ 1968-69, բայց այս երկրորդ շրջանը գոյութիւն չունի:
- ²⁴⁴ "Unión Juventud Armenia", *Armenia*, 23 de septiembre de 1967, էջ 1:
- ²⁴⁵ Hassassian, "Panorama...", էջ 108:
- ²⁴⁶ Binayan, էջ 106:
- ²⁴⁷ Պետրոսեան, էջ 548:
- ²⁴⁸ Hassassian, "Panorama...", էջ 109:
- ²⁴⁹ Պետրոսեան, էջ 548:
- ²⁵⁰ Բաբլոյեան, էջ 464:
- ²⁵¹ Binayan, էջ 106:
- ²⁵² Hassassian, "Panorama...", էջ 109 (Հմտ.: Binayan Carmona, էջ 275):

²⁵³ Binayan, էջ 106; Hassassian, "Panorama...", էջ 109.

²⁵⁴ Binayan, էջ 105; Hassassian, "Panorama...", էջ 109 (*ՀՀԽ*: Binayan Carmona, էջ 275).

THE ARMENIAN PRESS OF SOUTH AMERICA (FROM THE BEGINNINGS TO 1950) (summary)

VARTAN MATIOSSIAN

The study of the Armenian press of South America has largely been neglected by specialists writing in the Armenian language. The four specialized catalogues published in Armenia during the Soviet period (Garegin Levonian, 1934; Hovhannes Petrosian, 1954-57; Amalya Kirakosian, 1970, and Manvel Babloyan, 1986), as well as a score of partial listings and articles published elsewhere, contain some valuable information, but no study specifically dealing with the subject has been so far undertaken in the Armenian language.

The situation is better in Spanish, thanks to the efforts of a researcher, Carlos (Garabed) Hassassian, to whom readers are indebted for two essays of bibliography and brief analysis, in 1974 and 1989, as well as for some short articles. Unfortunately, his pioneering work has gone unnoticed to the specialists, due mainly to the language barrier.

This study makes a description of the South American Armenian-language press during the first half of the 20th century, given the fact that this period has been essential for the birth and growth of its main representatives. The author has listed all the periodicals founded until 1950 and has depicted all those that continued after that date or continue to this day. This study is not aimed at an analysis of contents, for some of the periodicals were not accessible to the author, and others have been only partially read. This bibliographical research can offer a tool to conduct such an analysis. No claim of completeness or accuracy is made by the author, due to the above mentioned problems, as well as due to the lack of good collections, the ephemeral nature of some periodicals, the scarcity of auxiliary data, etc. For this reason, says the author, sometimes the presentation is not complete. He has tried to make a critical survey of the information contained in all the primary and secondary sources available, to get the maximum level of accuracy for the time being.

During the 1915-1950 period, 36 periodicals were launched in the three main South American Armenian communities: 27 in Argentina, 5 in Brazil, and 4 in Uruguay. Three of them, all in Argentina, continue being published to-date.

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԱՏ ՄԱՍ ՈՒԼԻ ՍԿԶԲՆԱԿՈՐՈՒՄԸ (1985-89թթ.)

ԳԷՈՐԳ ԵԱԶԸՃԵԱՆ

Պարբերական մամուլի ուսումնասիրությունը, ըստ էության, տուեալ պետություն եւ հասարակության պատմության ուսումնասիրությունն է: Այս դատողությունը լիովին համապատասխանում է նաեւ 1985-89 թթ. ժամանակահատվածում Խորհրդային Միության - ներառեալ Խորհրդային Հայաստանի - ու նրա պարբերական մամուլի ուսումնասիրությանը:

Մեր հետազոտության նպատակն է յետաքննել եւ ուսումնասիրել այն բոլոր վերիվայրումները, որոնք ուղեկցեցին Խորհրդային Միության հայկական պարբերական մամուլին՝ մեծ փոփոխությունների այս հինգ տարիներին, փորձել գտնել այն ընդհանուր օրինաչափությունները, որոնք իրենց ծիրում ընդգրկեցին նաեւ մամուլին, բացայայտել Հայաստանի նորագոյն մամուլի ծննդի պատճառները:

Խորհրդային բազմազգ պետությունը 1980ականների սկզբին յայտնուեց լճացման վիճակում: Հասարակության առաջընթացին խանգարում էր կենտրոնացուած տնտեսավարումը, որն ուղեկցում էր պետական-կուսակցական վարչահրամայական ապարատի գործունեությամբ: Հասունացել էր ճգնաժամը, մասնաւորապէս տնտեսության բնագաւառում:

Վարչահրամայական եղանակը գործում էր նաեւ հոգեւոր ու լորտում: Գրահրատարակչության բնագաւառը, ներառեալ պարբերական մամուլը, գտնւում էր իշխող միակ՝ կոմունիստական կուսակցության գաղափարական խիստ հսկողութեան տակ: Խստօրէն հալածւում ու ճնշւում էր ալլախոհութեան ամէն մի փորձ: Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (ՀՍՄՀ) Քրէական օրէնսգրքի 65-67րդ յօդուածները ծանր պատիժներ էին սահմանում հակախորհրդային գաղափարների տարածման եւ հակապետական գործունեության համար: «Սովետական իշխանութիւնը քայքայելու կամ թուլացնելու... նպատակով ազիտացիա կամ պրոպագանդա տանելը» պատժւում էր մինչեւ

եօթ տարի ազատագրկմամբ եւ/կամ երկուսից-հինգ տարի աքսորով. իսկ եթէ մեղադրեալը նախկինում դատապարտուած է եղել, ապա ազատագրկումը կարող էր հասնել տաս տարուան (յօդուած 65). «պատերազմի պրոպագանդան» պատժուած էր մինչեւ ութ տարի ազատագրկմամբ եւ մինչդէ հինգ տարի աքսորով (յօդուած 66). նման պատժաչափեր էին սահմանուած «հակասովետական կազմակերպութեան մասնակցելու համար (յօդուած 67): Ըստ այլախոհ իշխան Մկրտչեանի քաղաքական գործունէութեան մասին պատմող «Ճակատագրերի սահմանը» վաւերագրական ֆիլմի¹ 1957-91ին, Հայաստանից ընդհանուր հաշուով 91 հոգի է դատապարտուել այս յօդուածներով:

Խօսքի, խղճի եւ մտքի ազատութիւնը խստօրէն ճնշուած էր նաեւ պարբերական մամուլում: Մամուլը վերածուել էր իշխող կուսակցութեան ձեռքում մի գործիքի, որով կուսակցութիւնը պարտադրում էր իր միակարծութիւնը հասարակութեան: Գրողները, լրագրողները եւ առհասարակ հոգեւոր ոլորտի աշխատողները իրենց «այլախոհական» մտքերն արտայայտելու համար դիմում էին տարբեր հնարների՝ այլաբանութեան, բազմիմաստութեան, սիմվոլիզմին. այսուհանդերձ, միշտ չէ որ այս հնարները վերիպում էին գրաքննիչների ու կուսակցական հաւատաքննիչների աչքերից:

Հայաստանում ողջ մամուլն ու գրահրատարակչութիւնը գտնուած էին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան Կենտրոնական կոմիտէի (ՀԿԿ Կենտկոմի) գաղափարախօսութեան գծով քարտուղարի մուրճի եւ գրաքննութիւնն իրականացնող պետական մարմնի սալի միջեւ: ՀԿԿ Կենտկոմի կառույցում կային մշակութի, պրոպագանդայի եւ գաղափարախօսական բաժիններ եւ մամուլի բաժանմունք, որոնք էլ վերահսկում էին հոգեւոր ոլորտը: Մամուլի բաժանմունքի վարիչը, ի պաշտօնէ, Կենտկոմի պրոպագանդայի բաժնի վարիչի տեղակալն էր հանդիսանում: Այս բոլորի վերադասն էր Կենտկոմի՝ գաղափարախօսութեան գծով քարտուղարը, որն ունէր իր անձնակազմը. իսկ Կենտրոնում՝ Մոսկուայում, Խորհրդային Միութեան կոմունիստական կուսակցութեան (ԽՄԿԿ) Կենտրոնական կոմիտէի կառույցում գործում էր պրոպագանդայի բաժինը, որին ենթարկուած էին միութենական հանրապետութիւնների կոմկուսների կենտկոմների գաղափարախօսական բաժինները: ՀԿԿ Կենտկոմի գաղափարախօսութեան գծով քարտուղարն ու նրա անձնակազմը յաճախ միջամտում էին գրաքննութիւնն իրականացնող պետական մարմնի աշխատանքներին: Մամուլի ոլորտում ամէն մի մանրուք մանրամասն քննուած էր Կենտ-

կոմի գաղափարախօսական բաժնում, առաւել կարեւոր թուացող հարցերը՝ նոյնիսկ կենտկոմի թիւրոյում²։ Կենտկոմն էր հաստատում կարեւորագոյն պարբերականների գլխաւոր խմբագիրներին, պատասխանատու քարտուղարներին եւ խմբագրութեան անձնակազմին³, հաւանութիւն տալիս պարբերականների անուանափոխութեանը, նոր պարբերականների հրատարակութեանը, եւլն։ Կամ մերժում նման դիմումները։

Ինչպէս միութենական միւս հանրապետութիւններում, այնպէս էլ Խորհրդային Հայաստանում, մինիստրների խորհրդին (կառավարութիւն) կից գործում էր Պետական գաղտնիքների պահպանութեան գլխաւոր վարչութիւնը, որն առաւել ծանօթ է նրան տրուած «Գլաւլիտ» ոչ-պաշտօնական կրճատուծ անունով։ Այս վարչութեան պաշտօնական ֆունկցիան էր պահպանել ու հրապարակումից զերծ պահել պետական ու ռազմական գաղտնիքները։ Գաղափարական հարցերը, այդ թւում նաեւ պարբերական մամուլում, վերահսկելու գործը բացառապէս կենտկոմի գաղափարախօսական բաժնի եւ գաղափարախօսութեան գծով քարտուղարի անձնակազմի իրաւասութեան մէջ էր մտնում⁴։ Այսուհանդերձ, Գլաւլիտը յաճախ ի՛նքն էր խառնւում կամ կենտկոմի աշխատակիցները Գլաւլիտին էին խառնում գաղափարախօսական բնութի հարցերին։ Պետական մարմինների աշխատանքին կոմկուսի անմիջական վերահսկողութիւնն արտայայտւում էր նաեւ այն փաստում, որ Գլաւլիտի պետին հաստատելու եւ ազատելու բացառիկ իրաւունքը վերապահւում էր ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղարին։ Առանց վերջինիս համաձայնութեան, եթէ «վերեւներում» (այսինքն՝ Մոսկուայում) որոշուած էլ լինէր աշխատանքից հեռացնել Գլաւլիտի ղեկավարին եւ նոր պետ նշանակել, այդ որոշումը չէր գործադրւում։ 1980ականներին նման երկու դէպք է պատահել։ Երկու դէպքում էլ ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարէն Դեմիրճեանը, «փրկել է» իր բարեկամ, Գլաւլիտի պետ Գրիգոր Մարտիրոսեանին։ Պետական ու ռազմական գաղտնիքների Մոսկուայից ուղարկւող ցուցակի կողքին, Գլաւլիտը առաջնորդւում էր նաեւ արգելւած անունների ինդեքսով, որը կազմում էին ՀԿԿ կենտկոմի գաղափարախօսութեան գծով քարտուղարի անձնակազմն ու Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճիւղը։ Վերոյիշեալ երկու ցուցակները պարբերաբար նորացւում էին։

Իսկ ինչպէ՞ս էր գործում գրաքննութիւնը։ «Գլաւլիտի խմբագիրները նախապէս աչքի էին անցկացնում այն ամէնը, ինչ նախատեսւած էր մամուլի եւ եթերի համար, ջնջում էին այն, ինչ

համարում էր պետական գաղտնիք ու տեքստի վրայ հրապարակման թույլտուութիւն-դրոշմակնիք դնում: Կարգերի զաղափարախօսական կուսութեանը որեւէ սպառնալիք, գաղափարական երկիմաստութիւն, «հակասովետականութեան շունչ» նկատելով՝ գլաւլիտականը պարտաւոր էր զանգահարել իր ղեկավարութեանը: Սրանք կապում էին կուսակցութեան կենտկոմի գաղափարախօսութեան բաժնի աշխատակիցների հետ, այնտեղից գտնում էին թերթի խմբագրին եւ համապատասխան ցուցում տալիս», - գրում է երեւանեան *Կոմսոմոլց* (կոմերիտական) ռուսերէն երիտասարդական թերթի խմբագրութեան երբեմնի անդամ Վալերի Ալդինեանը⁶: Հասկանալի է, որ խմբագիրը, հազուադէպ բացառութեամբ, «լտանգաւոր» համարուող նիւթը տեքստից անմիջապէս հանում էր: Գրաքննութիւնն այսքանով չէր աւարտում: Տպարանում նախնական շարուած նիւթը (օտիսկ) վերստին տարւում էր Գլաւլիտ, որի գրաքննիչները արդէն շարուած նիւթը մի անգամ եւս աչքի էին անցկացնում, ապա նոր միայն խփում տպագրութեան թույլատրելու դրոշմակնիքը: Դրանից յետոյ միայն, տպարանի անձնակազմը, առանց պատասխանատուութիւն կրելու իր տպագրածի համար, կարող էր տպել նիւթը:

Հայաստանի Գլաւլիտը վերահսկում էր նաեւ արտերկրից - ներառեալ սփիւռքահայ գաղթօճախներից - ստացուող, «արգելուած» (վաճառքի չհանուող), ինչպէս եւ վաճառքի համար նախատեսուած պարբերականներին: Վերջիններիս «անհաճոյ» համարուող համարները վաճառքի չէին հանւում, թէեւ փոխարժէքը ուղարկւում էր այդ պարբերականներին:

Հետաքրքրական է եւ մտորումների տեղիք է տալիս Գր. Մարտիրոսեանի մեզ յայտնած վկայութիւնը, որ Գլաւլիտի պետն ինքը իրաւունք չունէր իր կնիքը դնելու գրաքննուած նիւթի վրայ: Դրոշմակնիք խփելու իրաւունք ունէին միայն գրաքննիչներն ու Գլաւլիտի պետի տեղակալը, բայց ոչ պետը:

Նիւթի տպագրումից յետոյ էլ հարցը վերջնականապէս չէր աւարտւում: Պատահում էին դէպքեր, երբ ինչ-ինչ պատճառներով, գրաքննիչները թույլ էին տալիս տպել նիւթեր, որոնք կենտկոմականների սրտովը կարող էին չլինել: Տպագրութիւնից յետոյ գործի էին անցնում «մատերիալիստները»⁸, որոնք նիւթի հեղինակի հետ իրենց անձնական հաշիւները մաքրելու կամ այլ մղումներով դիմումներ էին չղում կենտկոմին եւ մինչեւ իսկ Մոսկուայի համապատասխան մարմիններին: Նոյն Ալդինեանը յայտնում է, որ իրեն «չարաթը մէկ կենտկոմ էին կանչում, դարակից հանում էին թերթի կարմիր մատիտով ակօսուած համարները եւ հաւատաքն-

նութեան սէանսներ էին անցկացնում»⁹։ Իսկ երբ հրապարակուած նիւթը, կենսոկոմականների դատողութեամբ, լուրջ վտանգ էր պարունակում, ապա տպագիր նիւթը անմիջապէս հանում էր արտադրութիւնից կամ շրջանառութիւնից (եթէ արդէն հասցրել էին այն տարածել), հաւաքուած տպարանից, բաժանուած հասցէներից, գրախանութներից ու լրագրական կրպակներից։ Կենսոկոմը այս քայլին դիմեց 1988ին *Երեկոյեան Երեւանի Մարտի 18ի* համարը, *Ոգնի* երգիծաթերթի 22րդ համարը, *Գարուն* ամսագրի 10րդ եւ *Գիտութիւնների Ակադեմիայի Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների* հանդէսի 11րդ համարները մէջտեղից վերացնելով։ Այս համարները անմիջապէս լոյս տեսան նոր, «վտանգագերծ» ու մկրատուած տարբերակներով։ Այդուհանդերձ, այս արգելուած համարներից փրկուել են մի քանի օրինակներ, որոնք մատենագիտական հազուագիւտ նմուշներ են այսօր։ Այս պարբերականների, յիշեալ համարների «մեղքն» այն էր, որ պարունակում էին, ըստ կենսոկոմականների, «նացիոնալիստական» արտայայտութիւններ, գաղափարա-քաղաքական շեղումով նիւթեր...

Սակայն, սխալ է գրաքննութեան ամբողջ գործունէութիւնը բացասական համարել։ Այն ունէր իր դրական կողմը եւս։ Գաղտնիքների ու գաղափարական ալլախոհութեան հետ, խստօրէն արգելուած էր թշնամանքի եւ բռնութեան կոչ անող նիւթերի հրապարակումը, պոռնկագրութիւնը։ Եւ այս արգելքները շատ խստօրէն կիրառուած էին։ Այս արգելքները թէեւ յետագայում, Հայաստանում խորհրդային կարգերի փլուզումից յետո՛ւ ընդունուած օրէնքներով եւս պահպանուեցին, սակայն այն կրեց միայն ձեւական բնոյթ։ Այսօր, Հայաստանը հեղեղուած է տեղական ու արտասահմանեան պոռնկագրական, հալկական ազգային աւանդութիւնների անյարիր բովանդակութեամբ անհաշիւ պարբերականներով։ Մամուլի ազատութիւնը, արդիւնաւետ վերահսկողութեան բացակայութեան պայմաններում, առաջնորդեց մամուլի ոլորտում անիշխանութեան ու սանձարձակութեան։

Խորհրդային երկրի գրահրատարակչական բնագաւառում այսպիսի իրադրութիւն էր տիրում, երբ 1985ին Մարտին երկրի ղեկը ստանձնեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի նոր Գլխաւոր Քարտուղար Միխայիլ Գորբաչովը։ Նա երկրում օրէցօր հասունացող ճգնաժամից ելքը տեսաւ վերեւից իջեցուող բարեփոխումների մէջ։ Գորբաչովը ամբողջ երկրով մէկ հուշակեց վերակառուցման (Պերեստրոյկա) ու Հրապարակայնութեան (Գլասնոստ) քաղաքականութիւն¹⁰։ Այս ռուսերէն երկու բառերը մտան համաշխարհային քաղաքականութեան բառապաշարի մէջ։ Այդ քաղաքականութեամբ, տնտեսական,

հասարակական եւ այլ ազատութիւններ էին տրուած խորհրդային մարդկանց: Այդ ազատութիւնների ծիրը, անշուշտ, խիստ սահմանափակ էր. այն գէթ սկզբնական շրջանին, բացառուած էր քաղաքական ազատութիւնները անհատների, հաւաքականութիւնների ու ժողովուրդների համար:

Այս մեծ փոփոխութիւնները անպայմանօրէն ուղեկցուելու էին նոր, ոչ-պետական, ազատ մամուլի երեւումով. մի մամուլ, որը մի քանի տարի առաջ առանձնապատուկ դաժանութեամբ ճնշուել էր ԽՄԿԿ կենտրոնի նախկին Գլխաւոր Քարտուղար Ետերի Անդրոպովի կարճատեւ ղեկավարութեան (1982-84) ժամանակաշրջանում:

Վերակառուցման եւ Հրապարականութեան քաղաքականութիւնը, համեմատած բալթեան երկրների ու Ռուսաստանի, ուշացած հասաւ Հայաստան, որի մամուլը այս երկրների մամուլից աւելի անազատ վիճակում էր¹¹: Հայաստանի Կոմկուսի ղեկավարութիւնն ու պետական-կուսակցական աստիճանաւորները չէին ուզում զիջել իրենց առանձնաշնորհաւ դիրքերից: Սակայն, կանաչ ազդանշանը «վերելից» տրուած էր: Վերակառուցումը, թէկուզ ուշացած, հասնելու էր Հայաստան: Վերակառուցումը Հայաստանում իրենք՝ ժողովրդական զանգուածներն էին պարտադրելու երկրի ղեկավարութեանը:

1960ականների կէսերի ժողովրդական ալեկոծումից¹² 20 տարի յետոյ, Հայաստանի հասարակութեան մէջ առաջին անգամ տեղի էին ունենում լուրջ խմորումներ: Դրանք, 60ականների նման, ուղեկցուելու էին հասարակական պահանջմունքներին ընդառաջ գնացող ու հասարակութեան տրամադրութիւններն արտայայտող պարբերական մամուլի ծնունդով:

Նոր կազմակերպութիւններն ու նոր մամուլը ծնւում էին ոչ-անբերրի հողում: Դրանք ունեցել էին իրենց նախորդները ու նրանց օրգանական շարունակութիւնն էին հադիսանում:

1965ի Մեծ Եղեռնի լիսնամեակի նշումը Հայաստանում ազգային զարթոնքի հօր՝ այլիք առաջացրեց: Այդ այլիքի հետ հիմնուեցին գաղտնի կազմակերպութիւններ, որոնցից առաւել ակտիւ գործունէութիւն ծաւալեց Ազգային Միացեալ Կուսակցութիւնը (ԱՄԿ): ԱՄԿն հիմնել է նկարիչ Հայկազ Խաչատրեանը 1966ին, Շահէն Յարութիւնեանի եւ Ստեփան Զատիկեանի հետ: Նոյն տարւալ Յունիսին, 18ամեայ Պարույր Հայրիկեանը իր համախոհների հետ տարածում է Յասում թուղիկը: Հայրիկեանի խմբակը 60ականների վերջում միանում է ԱՄԿին: Այլախոհները ակտիւանում ու կազմակերպւում են յատկապէս 60ականների վերջին ու 70ականների սկզբին: 1968ին, Շիրակ Գիւնաշեանի նախաձեռնու-

թեամբ, հիմնուում է «Յանուն Հայրենիքի» գաղտնի կազմակերպութիւնը, որը Արտվեան քաղաքում տպագրում է համանուն պարբերաթերթը: Սակայն այն երեւան տեղափոխելու ժամանակ, խումբը ձերբակալուում է, ապա դատուում եւ աքսորուում¹³: 1967ին, ԱՄԿն տպագրում ու տարածում է Փարոս թերթի առաջին համարը: Յաջորդ տարի, ԱՄԿն ընդլայնակում հրատարակում է *Երկունք* ամսագիրը 5000 տպաքանակով եւ «Մահ կամ Ազատ Հայաստան» կարգախօսով¹⁴: Պարբերականը տարածող խումբը յայտնաբերուում է Պետական Անվտանգութեան կոմիտէի կողմից, դատուում եւ աքսորուում: Արդուհանդերձ, մինչեւ 1973թ. լոյս են տեսնում *Փարոսի* 2րդ¹⁵ եւ 2րդ «լրացուցիչ» համարները: Թերթի 4րդ համարը 1981ին հրատարակում են Աշոտ Նաւասարդեանն ու Ազատ Արշակեանը: Նրանց եւս ձերբակալում ու աքսորում են: Սակայն, այլախոհների հետ դաժան դատաստանը, մինչեւ իսկ 1978ին Ստեփան Զատիկեանի ու նրա երկու ընկերների գնդակահարութիւնը չկարողացան ընկճել ազատասիրական ձգտումները: 70ականների վերջին եւ 80ականների սկզբին Հայաստանում գործում էին մի քանի այլախոհական գաղտնի կազմակերպութիւններ՝ Ռաֆայէլ Համբարձումեանի, Սամուէլ Գէորգեանի, Սամուէլ Սեդրակեանի եւ համախոհների խմբակը¹⁶, «Հող», «Հայ Երիտասարդների Միութիւն»¹⁷, «Հայ Ազգային Միութիւն», եւն.:

Օգտուելով վերակառուցման թույլատրած սահմանափակ ազատութիւններից, ոչ-պաշտօնական կազմակերպութիւններ երեւան եկան 1986-87ին: Հիմնուեցին «Զանգակատուն», «Անբերդի վերականգնման Ֆոնդ», «Մաշտոց» եւ այլ հասարակական կազմակերպութիւններ, որոնք առերեւոյթ զբաղւում էին ոչ-քաղաքական գործունէութեամբ՝ յուշարձանների պահպանութեան եւ վերանորոգման, հայոց լեզուի անաղարտութեան, շրջակայ միջավայրի պահպանութեան, հայկական դպրոցի ու կրթութեան հարցերով: Սակայն, նրանց գործունէութեան խորքը քաղաքական էր. նրանք ստիպուած էին այլ դիմակներով հանդէս գալ, որովհետեւ վերակառուցման թույլատրած ազատութիւնների սահմանը յստակ էր՝ ո՛չ քաղաքական այլախոհութեանը:

Բայց ժամանակները փոխուում էին: Կեանքը Գորբաչովին շուտով հասկացնել տուեց, որ իր բարենորոգումները արդիւնք չեն տալու, եթէ չբարեփոխուի նաեւ երկրի քաղաքական համակարգը: 1987ի սկզբից սկսեցին ազատ արձակել բանտարկուած ու աքսորւած քաղաքական այլախոհներին, միաժամանակ նրանց խստորէն զգուշացնելով լեռագայում քաղաքական գործունէութիւն չտանել: 1987ի գարնանը Մոլդովայի (Ռուսաստան, Վոլգա գետի աւազան)

արգելարան-ճամբարից տուն վերադարձաւ վետերան ալլախո՛հ Պարոյր Հայրիկեանը: Նա անմիջապէս ձեռնամուխ եղաւ ալլախո-հական շարժումը վերակազմակերպելու գործին: Նոյն տարուայ Մայիսի 8ին, միջանի ալլախոհների հետ նա հիմնեց «Նաւասարդեան Աշոտի եւ Արշակեան Ազատի Պաշտպանութեան Կոմիտէ»ն, որը յաջորդ ամիսներին վերանուանուեց «Քաղերանտարկեալների պաշտպանութեան հայկական կոմիտէ»: Այս կոմիտէն 1987ի Մայիսին լոյս ընծայեց իր *Տեղեկագիրը* հայերէն եւ ռուսերէն լեզուներով: Հայերէն մասի խմբագիրն էր Արա Ստեփանեանը, ռուսերէն մասի խմբագիրը՝ Գէորգի Խոմիզուրին: *Տեղեկագիրը* շարուել է մեքենագիր եղանակով, ինչպէս յետագայի ինքնահրատ շատ պարբերականներ: Չափսը՝ А-4 ֆորմատ (21.0x29.7սմ.): Էջերը համարակալուած ու կազմուած չեն: յետագայում Հայրիկեանի հիմնադրած Ազգային ինքնորոշում Միաւորման պարբերականներում, մասնաւորաբար *Անկախութիւն* թերթում եւ *Հայրենիք* ամսագրում տեղեկութիւններ կան որ *Տեղեկագրից* լոյս է տեսել առնուազըն 7 համար, մինչեւ 1988ի Յունուարը: Թիւ 2-3ը միացեալ համար է, ուր տպագրուել է Կոմիտէի կանոնադրութիւնը:

Տեխնիկական աղաղակող թերութիւններով հանդերձ, Հայաստանի գորբաշովեան ժամանակաշրջանի ազատ մամուլի պատմութեան մէջ *Տեղեկագիրը* մտել է որպէս այդ մամուլի փշոտ ճանապարհը հարթող առաջին պարբերականը:

Տեղեկագիրը հասարական-քաղաքական կեանքում զգալի դեր չունեցաւ հիմնականում երկու պատճառով. առաջին, այն նախատեսուած չէր ժողովրդական լայն խաւերի համար, եւ երկրորդ, այն աւելի շատ տեղեկատուական-փաստագրական բնոյթ ունէր, քան գաղափարախօսական: Եթէ սրանց աւելացնենք նաեւ այն, որ *Տեղեկագիրը* բազմացուել է շատ սահմանափակ քանակով, ապա հասկանալի կը լինեն նրա հասարակական շատ թույլ ազդեցութեան պատճառները: Այն աւելի շուտ յիշեալ կոմիտէի ներքին շրջաբերականն էր, քան դասական իմաստով՝ պարբերական:

Տեղեկագրի ծնունդը զուգադիպեց գորբաշովեան ժամանակաշրջանի համամիութենական քաղաքական առաջին պարբերականի՝ *Գլասնոստի* ծննդին: Նախկին քաղերանտարկեալ Սերգէյ Գրիգորեանցը Մայիսին Մոսկուայում լոյս ընծայեց պարբերականի անդրանիկ համարը՝ տեղեկագրի տեսքով: Օգոստոսից, պարբերականը սկսեց հրատարակուել ամսագրի տեսքով՝ կանոնաւոր պարբերականութեամբ: *Գլասնոստը*, ռուսերէնի կողքին, լոյս է տեսել նաեւ ութ ալլ լեզուներով, որոնց շարքին՝ հայերէն¹⁸:

1987ի Օգոստոսին աքսորավայրից երեւան վերադարձան Աշոտ Նաւասարդեանը, Ազատ Արշակեանը եւ այլ քաղքանտարկեալներ: Նրանց վերադարձով, նոր թափ ստացաւ այլախոհական շարժումը Հայաստանում:

Սեպտեմբերի 27ին, Ազգային Միացյալ Կուսակցութեան հինգ անդամներ՝ Պարոյր Հայրիկեանը, Մովսէս Գորգիսեանը, Մեխակ Գաբրիէլեանը, Սուսաննա Աւագեանը եւ Ռազմիկ Մարկոսեանը հիմնեցին Ազգային Ինքնորոշում Միավորումը (ԱԻՄ), մի քաղաքական կազմակերպութիւն, որը կարեւոր դեր ունեցաւ Հայաստանի անկախութեան վերականգնման համար մղուած պայքարում: Նոյեմբերի կէսին, Ռաֆայէլ Համբարձումեանի գրած *Թուղթ ընդհանրական եւ Թորոքորակ* գրքովները Հայրիկեանի կողմից որպէս ԱԻՄի քաղաքական ուղեգիծ ընդունումից անմիջապէս լետոյ, ԱԻՄին է միանում Համբարձումեանի խմբակը¹⁹, որով գաղափարական ու կազմակերպական զգալի ուժ է հաղորդուած ԱԻՄին:

Գիտակցելով պարբերական մամուլի անհրաժեշտութեանը, ԱԻՄը շուտով սկսեց հրապարակել երկու պարբերական: Հոկտեմբերին լոյս տեսաւ *Հրապարակայնութիւն* հանդէսը, իսկ նոյն ամսի 24ին՝ *Անկախութիւն* շաբաթաթերթի առաջին համարը: *Հրապարակայնութիւն* հանդէսը այսօր անգտանելի է եւ չկայ նոյնիսկ ԱԻՄի արխիւում: *Անկախութեան* տարբեր համարներում բազմաթիւ լիշատակումներ կան այն մասին, որ այն լոյս է տեսել մինչեւ 1988ի Մայիսը, երբ վերանուանուել է *Հայրենիք*²⁰: Ըստ ԱԻՄի մօտիկ, լաւատեղեակ աղբիւրների, հակառակ պարբերականների անւան նմանութեան, երեւանեան *Հրապարակայնութիւնը* մոսկովյան *Գլասնոստի* հալերէն տարբերակը չի եղել, այլ՝ ԱԻՄի սգփական պարբերականը:

Անկախութիւն շաբաթաթերթը Հայաստանի նորագոյն մամուլի մասին գրած համարեա բոլոր հեղինակների կողմից համարուած է առաջին ազատ պարբերականը Հայաստանում: Եթէ ժամանագրական առումով *Անկախութիւնը* զիջում է *Տեղեկագրին*, միգուցէ նաեւ *Հրապարակայնութեանը*, այսուհանդերձ, նրան տրուած այս պատիւը լիովին արդարացուած է: Բաւարար է միայն այն փաստը, որ նա բացայայտ քաղաքական պայքարի ելաւ տիրող կոմունիստական վարչակարգի դէմ: *Անկախութիւնը* քարոզում էր ազգի միասնութիւն եւ Հայաստանի անկախութեան վերականգնում: Այս գաղափարները արտայայտուել են թերթի առաջին տարիների համարների նշանաբաններում՝ «Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մէջ է» եւ՝ «Մեր նպատակն է ազգային պետականութեան վերականգնումը, առաջնա-

հերթ խնդիրը՝ Խորհրդային Հայաստանի անկախացումը հանրաքուէի միջոցով: Ընդ որում, ԱԽՄՆ ու իր թերթը Հայաստանի անկախութեան վերահաստատման ճանապարհ էին տեսնում քաղաքական պայքարի ուղին, ոչ-բռնի միջոցները, մասնաւորաբար հանրաքուէի միջոցով ինքնորոշումը, մի իրաւունք, որը թէկուզ ձեւականօրէն, շարադրուած էր 1977ի Խորհրդային Միութեան եւ Խորհրդային Հայաստանի սահմանադրութիւնների համապատասխանաբար 72րդ եւ 69րդ յօդուածների մէջ:

Այդուհանդերձ, ԱԽՄում եղել են լուրջ տարակարծութիւններ՝ անկախութեան հասնելու վերաբերեալ: Նրանում եղել են երկու ուղղութիւններ, որոնք պայմանականօրէն կոչւում են «Անկախութիւն» եւ «Ինքնորոշում»: «Անկախութիւն» թեւը գլխաւորում էին Մեխակ Գաբրիէլեանը եւ Ռաֆայէլ Համբարձումեանը. «Ինքնորոշում» թեւը՝ Մովսէս Գորգիսեանը: «Անկախականները» կողմնակից էին միանգամից Հայաստանի անկախութիւնը հռչակելուն, մինչ «ինքնորոշման» կողմնակիցները նախընտրում էին անկախութեանը փուլ առ փուլ հասնելու տարբերակը: Անկախութեան հասնելու մարտավարական այս երկու ողիների շուրջ տարակարծութիւնը իր արտացոլումն է գտել ԱԽՄի մամուլում. 1989ի սկզբին լոյս տեսաւ *Ինքնորոշում* պարբերականի 1988ի Դեկտեմբերի թուականը կրող առաջին համարը: Ըստ Համբարձումեանի վկայութեան, Հայրիկեանը եղել է երկրորդ թեւի կողմնակից եւ մտադիր էր *Անկախութիւն* թերթի անունը «Ինքնորոշում» դնել²¹:

Սակայն, *Անկախութիւնը* մնաց անգերազանցելի: 1988-90ին, արցախեան շարժման անկախական շարժման վերաճելուն զուգընթաց, «Անկախութիւն» թեւը յաղթեց ԱԽՄում: Դրա ապացոյցներից է ԱԽՄի *Ինքնորոշում* թերթի կարճատեւ կեանքն ու *Անկախութիւն* թերթի երկարակեցութիւնը:

Անկախութիւնը ոչ-կոմունիստական քաղաքական երկրորդ²², իսկ միութենական հանրապետութեան անկախութիւնը քարոզող առաջին շաբաթաթերթն էր ամբողջ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնների Միութիւնում, եւ առաջինը՝ Խորհրդային Հայաստանում:

Անկախութեան առաջին համարը խմբագրել է Հայրիկեանը, սակայն թերթի հիմնական հեղինակն ու ուղղութեան յստակեցնողը եղել է Համբարձումեանը, որը թերթի 4-76րդ համարներն է խմբագրել, սկզբում (No. 4-40) «Համազասպ» ծածկանունով, այնուհետեւ՝ իր իսկական անունով: Համբարձումեանից յետոյ, *Անկախութիւնը* խմբագրել են այլ ԱԽՄականներ:

Անկախութիւնը սկզբնական շրջանում բազմացուել է լուսատիպ եղանակով, ապա պատճենահանման միջոցով: 1987-88ին նրա տպաքանակը փոքր էր, սակայն այդքանն իսկ բաւարար էր թերթը ժողովրդական խաւերի մէջ տարածելու եւ մթնոլորտ ստեղծելու համար: Անկախութիւնը այն քիչ պարբերականներից էր, որ 1988ին ժամանակագրում էր արցախեան շարժման իրադարձութիւնները: Թերթը 1988ի Փետրուարից մինչեւ աշունը անհատների միջոցով բացառապատօրէն տարածուեւ-վաճառուեւ էր Երեւանի Օպերայի հրապարակի եւ այլ վայրերի արցախեան հանրահաւաքներում:

Անկախութիւնը հայ նորագոյն պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ առաջին պարբերականն է, որը միանշանակ քարոզում էր Հայաստանի անկախ պետականութեան վերականգնման գաղափարը եւ մերժում որեւէ այլ լուծում՝ նորացուած ԽՍՀՄի Հայաստանի անդամակցութիւն, համադաշնութիւն, եւլն: Արցախի հարցի լուծումն էլ ԱԽՄՆ ու նրա մամուլը տեսնում էին Հայաստանի անկախութեան եւ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզի (ԼՂԻՄ) ազգաբնակչութեան ինքնորոշման իրաւունքը յարգելու մէջ: ԼՂԻՄի Խորհրդային Հայաստանին միացումը Մոսկուայից ակնկալողներին Անկախութիւնը «միամիտներ» ու «ստրկամիտներ» էր յայտարարում:

Թերթի անուան ընտրութեան եւ քաղաքական հաւատամքի մասին լաւագոյնս պատկերացում է տալիս Անկախութեան 1987ի No 2, Հոկտեմբերի 30 թուակիր համարում տպագրուած «Ազգային ինքնորոշման իրաւունքը եւ հայկական հարցը» անստորագիր գրութիւնը: Այնտեղ ասուած է. «Մեր ողջ պատմութեան ընթացքում մենք երբեք մեր ճշարիտ կամքն արտայայտելու իրաւունք չենք ունեցել: Այս է մեր բոլոր դժբախտութիւնների պատճառը՝ ինքնուրոյն վճիռ կայացնելու կատարեալ բացակայութիւն: Ինքնուրոյն մտածելու՝ ՀՈԳԵՒՈՐ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆ, մենք կամենում ենք նաեւ լիչեցնել իրաւունքի անհրաժեշտ նախապայմանի՝ հոգեւոր անկախութեան մասին» (մեծատառերը թերթինն են - Գ. Ե.):

Հետաքրքրական է նշել, որ ԱԽՄը քայլերի է դիմել Անկախութիւն շաբաթաթերթին ու Հրապարակայնութիւն հանդէսը օրինականացնելու ուղղութեամբ: Այս նպատակով, Հայրիկեանը հանդիպում է ունենում ՀԽՍՀ Գերագոյն Խորհրդի իրաւաբանական բաժնի վարիչ Ռաֆայէլ Եղեանի հետ: Վերջինս Հայրիկեանին բացատրում է «օրէնքով նախատեսուած կարգը». «(Ազգային ինքնորոշում - Գ. Ե.) միաւորումը կարող է համապատասխան մարմինների թոյլտուութեամբ Մամուլի Պետական կոմիտէի միջոցով ո-

րեւէ տպարանի հետ պայմանագիր կնքել» (ընդգծումը մերն է - Գ. Ե.)²³։ Հասկանալի է, որ այդ «համապատասխան մարմինները» առաջին հերթին ՀԿԿ Կենտկոմն էր, որից նման թույլտուութիւն ստանալը հիմնովին բացառուած էր։ Մի քանի ամիս յետոյ, ԱԽՄԸ երկրորդ անգամ է դիմում օրինականացման համար։ Հայրիկեանի ձերբակալութիւնից յետոյ ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի նախագահութեան ուղղուած ԱԽՄի ներկայացուցիչների խորհրդի 1988ի Ապրիլի 2ի բողոքի նամակի Յրդ կէտով պահանջուած է ԱԽՄին շնորհել «սեփական հրատարակութիւնները տպագրական եղանակով բազմացնելու եւ տարածելու օրինական իրաւունք»²⁴։

Այդուհանդերձ, նման արտօնութիւն չէր տրուելու, եւ Անկախութիւնը, Հրապարակայնութիւնը եւ ԱԽՄի միւս պարբերականները մինչեւ 1990ի կէսերը լոյս էին տեսնելու անլեզալ ձեւով։

1987ի աւարտին, թէկուզ դանդաղօրէն, սակայն աստիճանաբար Հայաստանում մեծանում էր հասարակական ակտիւութիւնը։ Հոկտեմբեր 17ին կայացաւ առաջին հրապարակային հանրահաւաքը ի պաշտպանութիւն արցախահայութեան ինքնորոշման իրաւունքի։ Հաւաքը ճնշուեց։ Յաջորդ օր, Օպերայի հրապարակում, Ռ. Համբարձումեանի գաղտնի խմբակը «կազմակերպեց Հայաստանի կենսաբանական ցեղասպանութեան դաղարեցումը պահանջող գոյապահպանական ցույց-հանրահաւաք»²⁵։ Դեկտեմբերի 1ին հիմնուեց «Կանչ» հասարակական-մշակութային ակումբը, որի անդամները նորահաս երիտասարդներ էին։ Ակումբը 1988ի Մայիսի 22ին դէպի Սարդարապատ երթից անմիջապէս յետոյ վերաճելու էր Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութեան, այնուհետեւ՝ Հայաստանի Ցեղապաշտական Կուսակցութեան։ Նոյն ամսին, նախկին քաղբանտարկեալներ Յովիկ Վասիլեանը, Շիրակ Գիւնաշեանը, Անդրանիկ Մարգարեանը, Շողիկ Ասոյեանը եւ ուրիշներ, տարակարծութիւններ ունենալով ԱԽՄի հետ, հիմնեցին Հայ Դատի Պաշտպանութեան Ընկերութիւնը (ՀԴՊԸ), որն էլ անմիջապէս ձեռնարկեց Հայ դատ ամսագրի հրատարակութեան։ Ամսագրի առաջին համարը պատրաստ էր հրատարակութեան, երբ 1988ի Փետրուարին յորդեց «արցախյան շարժում» անունով հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ մտած համազգային շաժումը Հայաստանում։

Արցախեան ազատագրական շարժումը²⁶ նոր վերելք ապրեց վերակառուցման քաղաքականութեան հռչակումով։ Արցախահայութիւնը ժողովներով, հանրագրութիւններով, նամակներով, հեռագրերով, Մոսկուա ուղարկուող պատուիրակութիւններով եւ այլ օրինական ձեւերով իր վաղեմի երազի՝ Հայաստանի հետ վերամիացման իրագործումն էր պահանջում։ Քաջալերուած մոսկովեան

իշխանութիւնների մերժողական կամ խուսափողական պատասխաններից, Ադրբեջանի իշխանութիւնները օրէցօր սեղմում էին շղթան ԼՂԻՄի ու յարակից շրջանների հայութեան շուրջ: Հայրենակիցների ճակատագրով հայրենահայութիւնը չէր կարող չմտահոգուել, մանաւանդ որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները համարեա ամբողջական անտարբերութեամբ էին հետեւում ծաւալուող իրադարձութիւններին:

Ջանգուաժային լրատուութեան միջոցների պետական մենաշնորհի պայմաններում, Հայաստանի, մասնաւորաբար Երեւանի, հասարակութեանը շարժման մեջ դնելու հիմնական միջոցներից մէկը, եթէ ոչ ամէնահիմնականը, անլեզալ մամուլն էր: ԼՂԻՄը Հայաստանի հետ վերամիաւորելու շարժման առաջամարտիկ «Միացում» ոչ-պաշտօնական կազմակերպութիւնը իգոր Մուրադեանի ղեկավարութեամբ, 1987ի վերջից սկսեց թողարկել պարբերական, համարակալուած թռուցիկներ՝ հայերէն եւ ռուսերէն անշատ տարբերակներով: Մէկ-էջանոց այդ թերթիկերը կարելորդեր ունեցան յատկապէս մտաւորականութեանն ու ուսանողութեանը ոտքի հանելու գործում: Արցախի ձայն թռուցիկը եւ նրա ռուսերէն տարբերակ *Գոյու Արցախան* (Արցախի ձայն) տեղեկութիւններ էին հաղորդում ԼՂԻՄում ու յարակից շրջաններում կատարող իրադարձութիւնների, ժողովրդական յուզումների եւ աղբրեջանական բռնութիւնների մասին:

Արցախի ձայնը չէր կարող արձագանգ չգտնել Հայաստանում: 1987ի Հոկտեմբերի 17ի երեւանեան ճնշուած ցոյցին յաջորդելու էին 1988ի Փետրուարի եւ յաջորդ ամիսների բազմա-հարիւրհազարանոց հանրահաւաքները:

Իրերի պայթիւնավտանգ այս իրավիճակում, թէ՛ Մոսկուայի, թէ՛ Երեւանի ու Բաքուի իշխանութիւնները անտեսում էին ԼՂԻՄի հայութեան պահանջները եւ շարունակում «ինտերնացիոնալիզմ» ու «ժողովուրդների բարեկամութիւն» քարոզել: 1917ի Հոկտեմբերեան բոլշեւիկեան յեղաշրջման 70ամեակի տօնակատարութիւնների նախօրեակին լոյս տեսաւ *Կոմունիստ Ազէրբայջանա* (Ադրբեջանի կոմունիստ), *Կոմունիստ Գրուզիի* (Վրաստանի կոմունիստ) եւ հայաստանեան *Լենինեան ուղիով* կուսակցական տեսական հանդէսների միացեալ համարը՝ «Միասնական ընտանիքում» դէպի ընդհանուր նպատակը՝ նշանաբանով²⁷:

ԼՂԻՄի հայութիւնը ցանկանում էր սահմանադրական ճանապարհով գնալ դէպի ինքնորոշում: Տեղական խորհուրդների եւ կուսակցական սկզբնական կազմակերպութիւնների ժողովներում որոշումներ էին ընդունում Հայաստանին վերամիանալու մասին:

1988ի ֆետրուարի 20ին Ստեփանակերտում գումարուած ԼՂԻՄ Մարզային Խորհուրդը, ընդունեց պատմական որոշում՝ ԼՂԻՄը վերամիավորել ՀԽՍՀի հետ եւ այս որոշումն իրագործելու համար դիմել Խորհրդային Հայաստանի, Խորհրդային Ադրբեջանի եւ Խորհրդային Միութեան Գերագոյն խորհուրդներին:

Նոյն օրը, ի պաշտպանութիւն ԼՂԻՄի հայութեան ինքնորոշման իրաւունքի, Երեւանի Օպերայի հրապարակում կայացաւ առաջին հանրահաւաքը: Կազմակերպիչներն ու ելոյթ ունեցողները հակախորհրդային որեւէ պահանջ չէին դնում ընդհակառակը, «Լենին-կուսակցութիւն-Գորբաչով» նշանաբանի տակ, հանրահաւաքի մասնակիցները ակնկալում էին խորհրդային ղեկավարութեան դրական պատասխանը արցախահայութեան արդարացի պահանջին:

Սակայն, հարցը այլ կերպ ընկալեցին Մոսկուայում եւ Բաքուում: Կենտրոնական հեռուստատեսութիւնն ու մամուլը, լատկապէս ԽՄԿԿ Կենտկոմի պաշտօնաթերթ Պրաւդան (ճշմարտութիւն) սկսեցին խեղաթիւրման ու զրպարտանքի հեղեղ թափել, փորձելով վարկաբեկել արցախեան համաժողովրդական շարժումը: Արցախահայութեան արդար, Ադրբեջան եւ ԽՍՀՄ սահմանադրութիւններով ամրագրուած ինքնորոշման իրաւունքը յայտարարուեց «նացիոնալիստական» (ազգայնամոլական) ու «էքստրեմիստական» (ծայրայեղական): Յաւօք, մոսկովեան զանգուածային լրատուութեան միջոցներին թուեցաւ բարձր ձայնակցեցին հայկական պաշտօնական լրատուամիջոցները: Դա էր նրանց պարտադրում ՀԿԿ Կենտկոմը, որի Բիւրոն, ֆետրուարի 21ի իր նիստում քննարկելով ԽՄԿԿ Կենտկոմի «Լեւոնային Ղարաբաղի իրադարձութիւնների մասին» որոշումը, իր ընդունած որոշման առաջին կէտով հրահանգում էր «քաղաքական ու գաղափարական ազդեցութեան բոլոր միջոցներն ուղղել լենինեան ազգային քաղաքականութեան, ժամանակակից էտապում նրա էութեան պարզաբանմանը»²⁸:

Խորհրդային հակահայկական քարոզչութիւնը նպաստեց հայութեան համախմբմանը: 1988ի ֆետրուարի 20ին շուրջ 5 հազարանոց հաւաքը միջանի օրուայ ընթացքում վերածուեց հարիւրհազարաւոր մարդկանց աշխարհաւաքների: Սկսուեց արցախեան համազգային շարժումը, որով թուագրում են հայոց նորագոյն պատմութիւնը: Հայաստանում արցախեան շարժումը ղեկավարեց «Ղարաբաղ» կոմիտէն, որի անդամները ժողովրդի համակրանքն ու աջակցութիւնը վախելով երիտասարդ մտաւորականներ էին:

Ղարաբաղի ու նրա շուրջ իրադարձութիւնների մասին խորհրդային սուտ եւ թերի տեղեկատուութիւնը կարեւոր դեր խաղաց

Աղբբեջանի Սուժգայիթ քաղաքում հայերի սպանդի սանձագերծման գործում: Այդուհանդերձ, դրանից լետոյ էլ, Հայաստանի «Արմէնպրէս» պետական լրատուական գործակալութիւնն ու պաշտօնական լրատուամիջոցները, «վերեւների» հրահանգով, շարունակեցին հայ եւ աղբբեջանցի ժողովուրդների «բարեկամութիւնը» քարոզել... «Արմէնպրէսը» նոյնպիսի տեղեկատուութիւն էր մատուցում նաեւ սփիւռքի հայութեանը՝ առաջացնելով սփիւռքահայ ուսանողների զայրուիթը, որոնք «Արմէնպրէս»ից ու Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապի կոմիտէից շարունակ պահանջում էին իրադարձութիւնների մասին ճիշդ տեղեկութիւններ հաղորդել աշխարհի հանրութեանն ընդհանրապէս եւ սփիւռքահայութեանը մասնաւորապէս:

Արցախեան շարժման մասին առաջին լրատուութիւնը ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի պաշտօնաթերթ *Իզվեստիյի* էջերում երեւաց փետրուարի 23ին: Թերթի Երեւանի սեփական թղթակից Սերգէյ Բաբլումեանը 9 տարի անց յայտնում է, որ նրանում խմբագրութիւնը կատարել էր «մանր» սրբագրումներ. օրինակ, «Ղարաբաղում գերագացանպէս հայեր են ապրում» արտայայտութիւնը դարձել էր «ԼՂԽՄում շատ հայեր են ապրում»: Բաբլումեանն այս առթիւ հեզնում է. «Խմբագրութիւնում այնպէս էլ չմտածեցի, որ շատ հայեր են ապրում նաեւ Աւստրալիայում»²⁹:

Խորհրդային հակահայկական տեղեկատուութեան արշաւի դէմ բողոքելու համար, Մարտի 20ին շուրջ երեքհազար ցուցարարներ շարժուեցին դէպի Երեւանի Մամուլի տուն, որը չըջապատել էր ոստիկանութիւնը: Ցուցարարները «ա-մօթ» գոռալով պատառտեցին, ոտնատակ տուեցին ու այրեցին կենտրոնական ու երեւանեան լրագիրներ:

Խորհրդային հակահայկական արշաւի դրօշակակիր Պրաւդայի գրգռիչ գործունէութեան գագաթնակէտն հանդիսացաւ յաջորդ օրուայ՝ 1988 Մարտի 21ի համարում լոյս տեսած «Յուզեր եւ բանականութիւն» յօդուածը՝ ստորագրուած Թերթի թղթակից ոմն Գ. Օւշարենկոյի ու Բաբլում եւ Երեւանում սեփական թղթակիցներ Զ. Կատիմբեկովի եւ Եուրի Առաքելեանի կողմից: Յօդուածի դրոյթներէից գազազած ամբոխը մոսկովեան Թերթի սաղրանքի հետ կապ չունեցող Եուրի Առաքելեանին մեղադրեց յօդուածի համահեղինակման մէջ ու յարձակուեց Երեւանի Մամուլի Տանը գտնուող նրա գրասենեակի վրայ: Դրանը զծուեց թուրքական մահիկը, գրուեցին անվալելուչ արտայայտութիւններ: Առաքելեանը հանդէս եկաւ Պրաւդայի ղեկավարութեանը քննադատող ու դատապարտող յայտարարութեամբ, որի համար էլ հեռացուեց աշխատանքից:

Մարտի 23-ին հետեւելու էր *Իզվեստիայի* մի այլ նոյնաբնույթ յօդ-
ւածը: Ապրիլի 3-ին *Պրաւդան* տպագրեց մի նոր յօդուած՝ «Մադ-
րիչները» պերճախօս վերնագրի տակ: Ըստ մոսկովեան թերթերի,
այդ սադրիչները Հայաստանում եւ Արցախում համաժողովրդա-
կան շարժումները ղեկավարողն «Ղարաբաղ» եւ «Կռունկ» կոմիտե-
ների անդամներն էին...

Խորհրդային զանգուածային լրատուութեան միջոցների հա-
կահայկական գրգռութիւնների դէմ ժողովրդական ցատումն ար-
տայալսուեց նաեւ այլ ձեւերով: Օպերայի հիմնական մուտքի վե-
րեւում յայտնուեց այժի մի մեծ գծանկար. այժը մայում էր «Մաա՛
մուր»: Կատակասիրութեամբ հռչակուած լենինականցիները քաղա-
քում կազմակերպեցին *Պրաւդայի*... թաղում: *Պրաւդայի* համարնե-
րով ծածկուած դազադը հանդիսաւոր իջեցուեց գերեզման: Արա-
րողութեան ժամանակ հարց է ծագում. իսկ ինչպէ՞ս վարուել *Իզ-
վեստիայի* հետ. «Խորհրդակցելով, ժողովրդական հանրահաւաքը
որոշեց. իսկ *Իզվեստիան* դէպի՝ վերականդանացման բաժին», -
պատմում է Սերգէյ Բաբլումեանը³⁰: Կետրոնական տպագիր լրա-
տուածի միջոցներով տարածուող հակահայկական կրքերին վերջ տա-
լու համար, ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչութեան տպարանի անձնա-
կազմը իւրայատուկ հսկողութիւն սահմանեց Մոսկուայից Երեւան
փոխանցուող թերթերի բնօրինակների բովանդակութեան վրայ՝
նախքան դրանց տպագրութիւնը տպարանում, այսինքն հաստատ-
ւեց ժողովրդական գրաքննութիւն կենտրոնական ու հանրապետա-
կան թերթերի վրայ: «Տուեալ համարը լոյս կը տեսնի», թէ՞ ոչ՝
կախուած էր նրանց (ՀԿԿ Կենտկոմի հրատարակչութեան տպարա-
նի աշխատողների - Գ. Ե.) վճռից», աւելացնում է Բաբլումեանը³¹:
Մոսկովեան թերթերից իր զսպուած ու յարաբերաբար հաւասար-
ակշուուած տեղեկատուութեամբ առանձնացաւ միայն *Մոսկովսկիէ
նովոսթին* (Մոսկովեան լուրեր):

Հայաստանեան թերթերից իրենց սադրական բովանդակու-
թեամբ «փայլեցին» ՀԿԿ Կենտկոմի պաշտօնաթերթեր հայատառ
Մովետական Հայաստանը եւ ռուսերէն *Կոմունիստը*. հիմնականում
հետեւում էին մոսկովեան պետական-կուսակցական օրգանների
մշակած գծին, որն էլ թելադրում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմից: Սփիւռ-
քահալութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմոտէի *Հայրենիքի*
ձայն շաբաթաթերթը եւս, կոմիտէի նախագահ, մինչ այդ իբրեւ
ՀԿԿ Կենտկոմի գաղափարախօսութեան գծով քարտուղար աշխա-
տած Կարլէն Դալլաքեանի ցուցումով, - եւ հակառակ սփիւռքահայ
ուսանողութեան բողոքներին եւ նոյնիսկ նրանց կողմից Դալլաք-
եանին ուղղուած, Արցախի հարցին շուրջ նրա տեսակէտերը դա-

տապարտող բաց նամակի հրապարակմանն ու տարածմանը, - նման ուղեգծի էր հետեւում: Մարտի 24ին, Հայրիկեանի ձերբակալութիւնից յետոյ այս թերթում Հայրիկեանի դէմ լոյս տեսաւ մի անծանօթ հեղինակի անուշով ստորագրուած գրութիւն, ուր, այլազան «մեղքերի» շարքում, երկարահասակ Հայրիկեանը ներկայացւում էր որպէս կարճահասակ... իսկ թէ ի՞նչ կապ ունէր հասակը մարդի համոզմունքների հետ՝ հեղինակը այդ մասին լուծ էր:

Այնուամենայնիւ, Հայաստանի պարբերական մամուլի ոչ-բոլոր ներկայացուցիչներն էին ջուր լցնում մոսկովեան կենտրոնի ու նրա հայաստանեան ստորադասների ջրաղացին: Արցախեան հարցի էութեան պարզաբանումով, դէպքերի ճշգրիտ ներկայացմամբ ու առհասարակ իրենց համարձակ բովանդակութեամբ շուտով աչքի ընկան Հայաստանի Լենինեան Կոմունիստական Երիտասարդական միութեան (ՀԼԿԵՄ) պաշտօնաթերթեր՝ հայերէն Աւան-գարդն (գլխաւոր խմբագիր՝ Մնացական Զոհրաբեան) ու ռուսերէն Կոմսոմոլցը (գլխ. խմբ.՝ Վարդան Գրիգորեան), ՀԼԿԵՄ ու Հայաստանի Գրողների Միութեան համատեղ հրատարակութիւն Գարուն ամսագիրը (գլխ. խմբ.՝ Մերուժան Տէր-Գուլանեան) եւ լատկապէս Երեւանի Քաղաքային Խորհրդի Գործադիր Կոմիտէի եւ ՀԿԿ Երեւանի Քաղաքային Կոմիտէի համատեղ պաշտօնաթերթ Երեկոյեան Երեւան օրաթերթը (գլխ. խմբ.՝ Կարլէն (Կամօ) Վարդանեան): Երեկոյեան Երեւանի Մարտի 18ի համարի բովանդակութիւնը երեւի այնքան դուր չէր եկել ՀԿԿ Կենտկոմի հաւատաքննիչներին, որ թերթի այդ օրուայ համարն անմիջապէս հանուեց չրջանառութիւնից եւ նոյն օրն իսկ տպուեց թերթի մէկ այլ տարբերակը՝ գրաքննութեան կատարած մկրատումներով:

Խորհրդային կենտրոնական ու խորհրդահայ մամուլի այս արշաւը ունեցաւ նաեւ իր դրական երկրորդ կողմը: Այն աւելի հրատապ ու անհրաժեշտ դարձրեց ազատ մամուլի նոր անունների ծնունդը: Վերջինիս թելադրած էր թէ՛ սեփական ժողովրդին եւ թէ՛ ԽՍՀՄ ժողովուրդներին ճշգրիտ տեղեկատուութիւն հաղորդելու անհրաժեշտութեամբ: Սրանով է բացատրւում այն փաստը, որ մինչ համազգային շարժումը ուղեկցւում էր հայերէնի դերի մեծացման ու հայկական դպրոցի պաշտպանութեան հզօր շարժումով, այդուամենայնիւ, արցախական ու անկախական շարժման ակտիւ մասնակից կազմակերպութիւնների մեծ մասը լոյս ընծայեց նաեւ ռուսերէն պարբերականներ: Ուրիշ ազդակ էր Ադրբեջանից բռնազաղթեցուած հայ, սակայն ռուսախօս փախստականներին տեղեկատուութեամբ ապահովումը: Այս կազմակերպութիւնները իրենց պարբերականներով փորձում էին մոսկովեան մամուլի տա-

րածած լուրերին ու վերլուծումներին հակադրել ճշգրիտ տեղեկատվությունն ու վերլուծումը՝ անշուշտ ծալր աստիճան անհաւասար մրցակցութեան պայմաններում: Ազատ մամուլի ուսանելի պարբերականները հիմնականում ուղարկուած էին Ռուսաստան, Ուկրաինա, Վրաստան եւ մերձբալթեան հանրապետութիւններ, որոնց ալլախոհական-անկախական շարժումներին հետ Հայաստանի ալլախոհները երկար տարիների կապեր են ունեցել: Փոխադարձաբար, վերջիններն էլ իրենց մամուլն ուղարկուած էին Հայաստանի իրենց գաղափարակիցներին:

Արցախեան շարժման բռնկումից յետոյ լոյս տեսած առաջին պարբերականը ՀԴՊԸԻ Հայ դատ ամսագիրն էր, որի Փետրուարի նշումը կրող անդրանիկ համարը երեւան եկաւ Մարտ ամսուայ սկզբին: Այն միջանի ամիս յետոյ սկսեց լոյս տեսնել նաեւ Ռուսերէն գուգահեռ տարբերակով՝ Արմեանսկի վոպրոս (Հայկական հարց) անունով: Օգտագործուած էր A-4 ֆորմատի թղթի միայն առաջին երեսը: Պարբերականը, յետագայ շատ պարբերականների նման, շարուած էր գրամեքենայով, բազմացուած լուսապատճէնահանման եղանակով: Կազմակերպութիւնը 1988-90ին հրատարակեց 1918-21ին Արեւելեան Հայաստանի տարածքում խորհրդային իշխանութեան դէմ կուռած, խորհրդային Միութիւնում միայն քրննադատութեան արժանացած, Վլադիմիրի (Ռուսաստան) աքսորավայրում 1955ին մահացած Գարեգին Նժդէհի Բաց նամակներ հայ մտաւորականութեան եւ ալլ գործերը:

1988 Ապրիլին լոյս տեսաւ «Ղարաբաղ» կոմիտէի ուսանելի Բիւլետէնը՝ (Տեղեկագիր)՝ A-4 ֆորմատի 1-2 էջ ծաւալով, ամսական պարբերականութեամբ: Կոմիտէն Նոյեմբերին հրատարակելու էր հայերէն Տեղեկագիր³²: «Ղարաբաղ» կոմիտէի այս պարբերականները դադարելու էին Դեկտեմբերին՝ երկրաշարժի աղէտին լաջորդած Կոմիտէի անդամների ձերբակալութեամբ: Բիւլետէնն ու Տեղեկագիրը տեղեկութիւններ էին պարունակում հանրահաւաքների մասին: Պարբերականների հրատարակութեանը մասնակից, յետագային «Նոյեան տապան» լրատուական գործակալութեան հիմնադիր-տնօրէն Տիգրան Յարութիւնեանի բանաւոր վկայութեամբ, պարբերականները շարուած էին մի գիտահետազոտական ինստիտուտի համակարգիչներով՝ ինստիտուտի գիտաշխատող, յետագայում Արտվեան քաղաքի քաղաքապետ Գրիգոր Ոսկերչեանի կողմից: Հետեւաբար, Յարութիւնեանի վկայութեամբ, «Ղարաբաղ» կոմիտէի ուսանելի Բիւլետէնը համակարգչային եղանակով շարուած առաջին պարբերականն է Հայաստանում եւ առաջիններից մին ամբողջ աշխարհի հայ պարբերական մամուլում³³: Նոյն հա-

ւաստի աղբիւրի վկայութեամբ, այս պարբերականների պատաս-
խանատուն Արա Սահակեանն էր (լետագայում՝ Հայաստանի Հան-
րապետութեան Գերագոյն խորհրդի փոխնախագահ): Հայերէն մի-
ակ համարը լոյս է տեսել դասական ուղղագրութեամբ. շարադ-
րանքը այդ ուղղագրութեանն է վերածել բանաստեղծ Վարուժան
Խաստուրը:

Ի դէպ, հետաքրքրական է այն փաստը, որ համազգային զար-
թօնքին ուղեկցում էր բանասէր Ռաֆայէլ Իշխանեանի ղեկավա-
րութեամբ մի հզօր հոսանք՝ դասական ուղղագրութեան վերա-
դառնալու պահանջով: Այս ուղղագրութիւնից շեղումը 1922ին ըն-
կալում էր որպէս խորհրդային իշխանութեան բռնադատութիւն.
այսինքն՝ դասական ուղղագրութեան վերադարձի շարժումն ունէր
քաղաքական, հակախորհրդային բովանդակութիւն: Համազգային
շարժման առաջին տարիների շատ պարբերականներ լոյս տեսան
դասական ուղղագրութեամբ: Դա խորհրդային կարգերի դէմ բո-
ղոքի արտայայտութեան իւրայատուկ ձեւ էր: Առաջինը դասական
ուղղագրութիւնը որդեգրեց *Անկախութիւնը*՝ «Համազասպ»ի խմ-
բագրապետութեան օրով:

Ուշագրաւ է նաեւ մէկ այլ փաստ. բացի *Անկախութիւնից*, ա-
զատ մամուլի առաջին ներկայացուցիչների չափաւ սովորական
թղթի չափսն էր՝ А-4 ֆորմատը: Այս փաստը նկատի ունենալով,
Տ. Յարութիւնեանը Միաւորուած Ազգերի կազմակերպութեան Ե-
րեւանի գրասենեակի Հասարակական Տեղեկատուութեան բաժան-
մունքի 1997 Մայիսի 3ին կազմակերպած ու մամուլի ազատու-
թեան օրուան նուիրուած հանդիսութեան իր ելոյթում А-4 ֆոր-
մատը յայտարարում է «անկախության ֆորմատ»³⁴: Դրանով էլ նա
բացատրում է իր ղեկավարած գործակալութեան հրատարակած
Դը Նոյեան Տապան հայլայց անգլերէն շաբաթաթերթի չափսը А-
4 ֆորմատը ընտրելն ու այն պահպանելը՝ շեշտելու համար այդ
թերթի անկախ կարգավիճակը³⁵:

Խորհրդային հակահայկական քարոզարշաւի դէմ ինքնուրոյն
գործունէութիւն ծաւալեց Հայաստանի Ժողովրդական Տնտեսու-
թեան Պետական Ինստիտուտի *Տնտեսագէտ* բուհական (համալսա-
րանական) թերթը: Հիմնականում հայերէն այս թերթը 1988 Սեպ-
տեմբերից հրատարակել է արցախեան շարժմանը նուիրուած մի
քանի ուուսերէն, А-4 ֆորմատի 8-16 էջ ծաւալով համարներ, ո-
րոնք, ըստ թերթի գլխաւոր խմբագիր Ռաֆայէլ Երուանդեանի
բանաւոր վկայութեան, փոստով ուղարկուել են Բուլղարիա, Լե-
հաստան եւ ԽՍՀՄ այլ միութենական հանրապետութիւններ:
Տնտեսագէտը լինելու էր հայկական առաջին թերթը, որը որպէս

բողոք կոմունիստական վարչակարգի արցախեան քաղաղականութեան դէմ, 1990 Յունուարից իր ճակատից հանելու էր «Պրոլետարներ՝ բոլոր երկիրները, միացէ՛ք» նշանաբանը³⁶:

1988ի գարնանը հասարակական ակտիւութիւնը Հայաստանում հասել էր իր գագաթնակէտին: Ստեղծուեւ էին անլեզալ նոր կազմակերպութիւններ: Սումգայիթեան ջարդից յետոյ արդէն խօսք էր գնում ինքնապաշտպանութեան նախապատրաստուելու մասին: Ապրիլի 8ին, Երեւանի Պետական Բժշկական ինստիտուտում հիմնուեց «Նարեկ» ազգային կազմակերպութիւնը, որը Հոկտեմբերից սկսեց հրատարակել *Միասնութիւն մեքենագիր*, լուսապատճենահանման եղանակով բազմացուած, չհամարակալուած ու չկազմուած Հջերով պարբերականը, իսկ յաջորդ տարուալ Յուլիսից՝ *Միաբանութիւն* ինքնահրատ, ռոտոպրինտով բազմացուած պարբերականը: Մայիսին լոյս տեսան երկու ամսագրեր՝ նոյնպէս ռոտոպրինտով բազմացուած՝ յուշարձանների պահպանութեան նպատակը հետապնդող «Ջանգալատուն» կազմակերպութեան համանուն պարբերականն ու ԱԽՄի *Հայրենիք* ամսագիրը³⁷: Հասարակական գիտակցութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ յատկապէս *Հայրենիքը*, որը փորձում էր շարունակել Բոստոնում երկար տարիներ հրատարակուած, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԾԴ) համանուն ամսագրի աւանդութիւնը³⁸: *Հայրենիքը* 1988-89ին լոյս է տեսել 11 համար, A-5 ֆորմատի 80-150 էջ ծաւալով, 2000 տպաքանակով, ռոտոպրինտ բազմացումով, 1990 Յունուարին Երասխաւանի ինքնապաշտպանական մարտերում զոհուած եւ յետմահու Հայաստանի Ազգային Հերոսի կոչմանն արժանացած Մովսէս Գորգիսեանի խմբագրութեամբ: Ամսագրի յարբերաբար մեծ ծաւալը թոյլ էր տալիս տպել Հայաստանի առաջին հանրապետութեան ու ՀԾԴ գործիչների եւ այլ հեղինակների գրքերից այնպիսի նիւթեր, որոնք մինչ այդ խորհրդային իշխանութիւնների կողմից եօթ փակի տակ էին գտնուում: ԱԽՄի պարբերականները՝ *Անկախութիւն* շաբաթաթերթին ու *Հայրենիք* ամսագիրը տարածուած-վաճառուած էին ԱԽՄի ներկայացուցիչների միջոցով, որոնց հասցէներն ու հեռախօսի համարները տպագրուած էին իւրաքանչիւր համարի վերջում: Անլեզալ մամուլի միւս ներկայացուցիչները եւս յետագային դիմեցին տարածման այս ձեւին, քանի որ, անլեզալ մամուլ լինելու պատճառով, նրանց վաճառքը լրագրային կրպակներում արգելուած էր:

1988 Յունիսին ԱԽՄը լոյս ընծայեց *Բանբեր* տասնօրեայ հանդէսը, որը տեղեկութիւններ էր հաղորդում Հայաստանում եւ ԽՍՀՄ միւս հանրապետութիւններում անկախական շարժումների

գործունէութեան մասին: Բանքերը ԱՄՄ-ի միւս պարբերականների ժողովրդականութիւնն ու հետեւողականութիւնը չունեցաւ եւ շուտով դադարեց:

Յուլիսի 18ին լոյս տեսաւ «Մաշտոց» միաւորման համանուն պարբերականի առաջին համարը: Մաշտոցի նիւթերը շեշտը դնում էին հայերէնի ու Հայաստանում հայկական դպրոցի շահերի պաշտպանութեան վրայ: շօշափում էին նաեւ շրջակայ միջավայրի մաքրութեան, առողջ նոր սերնդի առաջացման եւ հասարակայնութիւնը յուզող այլ հարցեր: Անշուշտ, իր պատշաճ տեղն ունէր արցախեան ազատագրական պայքարը, մի թեմա, որը բացառութեամբ 1991 Սեպտեմբերին Կիրովականում հրատարակութիւնն սկսած *Քրատոնեայ* աղւենտիստական (գալստական) թերթի, միշտ ներկայ էր ուսումնասիրուող ժամանակաշրջանի Հայաստանի ողջ պարբերական մամուլում: Մաշտոցը նշանաւորուեց նաեւ նրանով, որ պարբերականի 1989ի հինգերորդ, սեպտեմբերեան համարում հրապարակեց համանուն միաւորման փախստական առաջնորդ Ռաֆայէլ Իշխանեանի «Երրորդ ուժի բացառման օրէնքը» վերնագրուած յօդուածը, որը շատ մեծ աղմուկ բարձրացրեց Հայաստանում եւ Սփիւռքում: Յօդուածում, Իշխանեանը հայութեանը կոչ էր անում հրաժարուել աւանդական ուսման օրինատացիայից, բարեկամանալ հարեւանների, առաջին հերթին թուրքերի հետ, չգրգռել նրանց բարկութիւնը մեր դէմ եւ ալոպիսով ապահովել հայութեան գոյատեւումը պատմական հայրենիքի այն հատուածում, որը Հայաստան պետութեան տարածքն էր կազմում: Իրականում, Իշխանեանն արտայայտում էր Հայոց Համազգային Շարժման (ՀՀՇ) վերածած «Ղարաբաղ» կոմիտէի ղեկավարութեան տեսակէտը, որն այդ օրերին հաւասարութեան նշան էր դնում կոմունիզմի ու ուսման օրինատացիայի միջեւ: Այս ուղղութիւնը մեծ վնաս պատճառեց հայութեանը. նման քաղաքական կողմնորոշման եւ ՀՀՇ ղեկավարութեան անհեռատեսութեան հետեւանքն եղաւ 1991ի գարնանը Արցախի Շահումեանի ենթաշրջանի եւ ԼՂԻՄ-ի տարածքի համարեա կէսի գրաւումը ադրբեջանցիների կողմից՝ խորհրդային բանակի ակտիւ մասնակցութեամբ:

1988ի Յունիսի առաջին օրերին, Շանթ Յարութիւնեանի առաջնորդութեամբ մի խումբ երիտասարդներ Օպերայի հրապարակում սկսեցին առաջին քաղաքական հացադուլը Հայաստանում: Հացադուլի օրերին, Շ. Յարութիւնեանի ղեկավարած «Կանչ» հասարակական-մշակութային ակումբը վերաճեց Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութեան (ՀԵԴ), որը նույն թուականի Նոյեմբերի 30ին լոյս ընծայեց իր պաշտօնաթերթ *Ցեղակրօնի* առաջին համարը: *Ցեղա-*

կրօնը Հայաստանի անլեզայ առաջին թերթն է, որ գաղտնի բազմացուել է տպարանում, այն էլ՝ պարետային ժամի պայմաններում: Հասկանալի պատճառներով չի նշուել տպարանի անունը: Թերթի անդրանիկ համարի նիւթերի մեծ մասը նուիրուած է Գարեգին Նժդեհին ու նրա ցեղակրօն ուսմունքին, որին ի պատիւ էլ կոչուել է թերթը: Տպագրուել են Նժդեհի կենսագրութիւնը, նրա «Ցեղակրօնութեան հաւատածքը» եւ «Ցեղակրօնութիւնն իբր յաղթանակի զօրոյթ» գրութիւնները: Ամբողջ առաջին էջը գրաւող եւ «Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութիւն» վերնագրուած գրութեամբ ներկայացուած է ՀՅԴԻ անցած ուղին, պատմութիւնը, ապա շարադրուած է կազմակերպութեան նպատակը՝ «ապահովել ներցեղային բարոյականով առաջնորդուող սերունդ, որը կ'ապահովի հայ ազգին յաղթական պայքարի տանող ուղին: ՀՅԴԻ ծրագիրը կազմուած է միայն մէկ կէտից, այն է՝ ՎԵՐԱԾՆԵԼ ՀԱՅ ՅԵՂԻ ՌԳԻՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ» (մեծատառով մասը թերթինն է - Գ. Ե.):

1988ի Օգոստոսին լոյս տեսաւ ՀԴՊԸԻ *Տեղեկագրի* առաջին համարը. պարբերականը աւելի շուտ ներկազմակերպական շրջաբերականի բնոյթ ունէր:

Արցախեան պահանջատիրութեան նկատմամբ Կրեմլի իշխանաւորների մերժողական կեցուածքը համաժողովրդական շարժանը մեծ թափ հաղորդեց 1988ի աշնանը: Կենտրոնական իշխանութիւնները, չբաւականանալով գրգռիչ տեղեկատուութեամբ, Սումգայիթի ջարդով, Յուլիսի 5ին Զուարթնոց օդանաւակայանում բռնարարքներով ու դրանք լուսանկարող Խաչիկ Զաքարեանի սպանութեամբ, եւլն., Սեպտեմբերի կէսերին տանկեր, զրահատեխնիկա եւ մեծաթիւ զօրք հանեցին անգէն, խաղաղ ժողովրդի դէմ: Ժողովրդի՝ իրադարձութիւնների մասին ճշգրիտ եւ օպերատիւ տեղեկատուութիւն ստանալու հիմնական, եթէ ոչ միակ, աղբիւրը հանրահաւաքներն ու նրանցում հնչող ելոյթներն էին: Զրահատեխնիկայի փողոցներում կուտակման պայմաններում, որեւէ կազմակերպուած սադրանք կարող էր աւարտուել ժողովրդի կողմից Ազատութեան հրապարակ վերանուանուած Օպերայի հրապարակում հաւաքուած տասնեակ եւ հարիւրհազարաւոր մարդկանց ջարդով: Հետեւաբար, շարժման ղեկավարները ձեւեր էին որոնում զանգուածային տարողութիւն ունեցող լրատուամիջոցներ ունենալու համար: «Ղարաբաղ» կոմիտէի ղեկավար Լեւոն Տեր Պետրոսեանը Սեպտեմբերի 14ի մի հանդիպման ժամանակ խօսեց «անկախ մամուլ ունենալու անհրաժեշտութեան մասին, որը, որոշ չափով

փոխարինելու է հրապարակային հաւաքները, որոնց աճող լաճախականութիւնը լի է վտանգներով»³⁹ :

Ազատ, ալլընտրանքային մամուլի անհրաժեշտութիւնը գիտակցում էին նաեւ անլեզալ մամուլի պատասխանատուները: Սեպտեմբերի 11ին Երեւանում կազմակերպւում է մամուլի գաղտնի ասուլիս, ուր Փարիզի *Կամք* օրաթերթի եւ օտար լրատուական գործակալութիւնների թղթակիցներին *Հայրենիքի* իմբազիր Մովսէս Գորգիսեանը շնորհակացրեց հայկական անկախ մամուլի հարցերն ու հեռանկարները: Գորգիսեանի հետ, *Անկախութիւնի* Գէորգ Միրզոյեանը եւ *Մշտոցի* Վահան Մկրտչեանը ասուլիսի ընթացքում քննարկում են «անհրաժեշտաբար ու հիմնականում ազգայնական» անկախ մամուլի դժուարութիւնները Հայաստանում: «Գորգիսեան անկախ մամուլը նկատում է յոյսի այն միակ յենարանը՝ հայկական մտածողութիւնը վերափոխելու համար այնպիսի մտածելակերպի, որն իսկապէս անկախ ու ազգայնական լինի եւ որը սրսկուած չլինի ազգային փիլիսոփայութեան աւանդութիւնների վրա՝ չհիմնուած օտար գաղափարախօսութիւններով»⁴⁰ :

Հոկտեմբերի սկզբից արդէն պարզ էր խորհրդային իշխանութիւնների մտադրութիւնը՝ ամէն գնով ճզմել ժողովրդական շարժումը: Այս իմաստով գուցէեւ ապագայ քայլերի քողածածկութիւն էր ՀԽՍՀ Մինիստրների Խորհրդի կողմից «Գթութիւն» հայկական բարեգործական միութեան կանոնադրութեան հաստատումը Հոկտեմբերի 8ին: Նոյեմբերի վերջին Հայաստանում մտցուեց պարետային ժամ:

Այդուհանդերձ, ժողովրդական յուզումի ալիքը տեղատուութիւն չապրեց: Նոյեմբերին, Երեւանի Պետական Համալսարանի (ԵՊՀ) դասախօսներ Դաւիթ Յովհաննիսեանն ու Սուրէն Զոյեանը միջանի գործակիցներով հրատարակեցին *Երեւանի համալսարանի լրագիր* անլեզալ թերթը, որի շրջ համարի հրատարակումն արգելուեց Երեւանի զինուորական պարէտի կողմից: Շրջանառութիւնից հանուեցին *Գարուն* ամսագրի 1988, No 10 եւ *Լրաբեր* հասարակական գիտութիւնների հանդէսի 1988, No 11 համարները:

Գործի անցաւ պաշտօնական մամուլի այն մասը, որը գիտակցել էր հաւաստի տեղեկատուութեան անհրաժեշտութիւնն ու սեփական ժողովրդի շահերը կոմկուսի ու մոսկովեան կենտրոնի շահերից վերդասումը: Աւանգարդը, *Կոմունիստ* ու *Կոմսոմոլցը* Դեկտեմբերի 5ին հասարակական հիմունքներով լոյս ընծայեցին *Ինքորմացիոն տեղեկագիր* երկլեզու շաբաթաթերթը, որը նպատակ էր հետապնդում անաչառ տեղեկատուութեան տարածումը:

Սակայն, հայկական պաշտօնական մամուլի այս զգուշաւոր խօսքի «ազատութիւնն» իսկ անընդունելի էր Մոսկուայի համար: ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհուրդը Դեկտեմբերի 3ին ընդունեց No. 1373-279, «գաղտնի» նշումը կրող որոշումը «Աղբրեջանական ԽՍՀ եւ Հայկական ԽՍՀ մամուլի եւ զանգուածային լրատուութեան միւս միջոցների նիւթերի ժամանակաւոր գրաքննութիւն մտցնելու մասին»: «Ժամանակաւոր» գրաքննութեան մասին այս որոշումով, ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհուրդին կից Պետական Գաղտնիքների Պահպանութեան Գլխաւոր Վարչութեանը լանձնաւարւում էր մամուլում տպագրութեան եւ եթերով հեռասփռման թոյլ չտալ «ազգամիջեան եւ այլ հիման վրայ թշնամանք եւ բռնութիւն հրահրող, ազգային բացառիկութիւն քարոզող, հասարակական կարգուկանոնի չահերին վնաս հասցնող, ինչպէս նաեւ հանրապետութիւններում իրադրութեան բնականոնացմանն ուղղուած միջոցառումներին հակադրուող» նիւթերը: Որոշման երկրորդ կէտով, երկու հանրապետութիւնների բոլոր պետական մարմիններից պահանջոււմ էր օժանդակել որոշման պահանջների իրականացմանը⁴¹:

Դեկտեմբերի 7ի ժամը 11:41ին, Հայաստանի հիւսիսային շրջաններին հարուածեց տարերային աղէտը: Երկրաշարժին զոհ գնաց չուրջ 25 հազար հոգի: Աղէտը լաւագոյն առիթ ծառայեց կենտրոնական իշխանութիւններին՝ ժողովրդական շարժումը ճշնելու համար: Զերբակալուեցին ու Ռուսաստանի բանտեր նետուեցին «Ղարաբաղ» կոմիտէի 11 անդամներն ու 3 ուրիշ ակտիւիստներ: Աղէտի գօտի ժամանեց ԽՍՀՄ վարչապետ Նիկոլայ Ռիժկովը, որն ընդամէնը մի քանի օր առաջ էր ստորագրել «Ժամանակաւոր» գրաքննութիւն մտցնելու մասին կենտրոնական կառավարութեան որոշումը: Ռիժկովը անձնապէս համակարգում էր փրկարարական եւ վերականգնողական աշխատանքները:

Երկրաշարժի աղէտը, հազարաւոր չէնքերի հետ քանդեց բազմաթիւ տպարաններ ու խմբագրութիւններ, որոնց անձնակազմերը եւս ունեցան զոհեր: Լենինականում ամբողջովին աւերուեցին քաղաքային տպարանն ու քաղաքային Բանուոր թերթի խմբագրութիւնը. առաջինի աշխատակիցներից չորսը զոհուեց, իսկ խմբագրութեան անձնակազմը համարեա գլխովին բնաջնջուեց՝ տալով 30 զոհ: Սպիտակում հիմնովին աւերուեց շրջանային Լուսարձակ թերթի խմբագրատունը եւ զոհուեցին թերթի բոլոր աշխատակիցները. քաղաքի քանդուած տպարանում, բարերախտաբար, զոհեր չեն արձանագրուել: Ստեփանաւանի, Գուգարքի, Ամասիայի, Ղուկասեանի, Ախուրեանի, Անիի ու Արթիկի շրջաններում գրահ-

րատարակութեան ոլորտտուժ թէեւ զոհեր չեղան, սակայն տպարաններն ու խմբագրութիւնները յայտնուեցին վթարային վիճակում: Շատ տեղերում փճացաւ նրնաց ամբողջ ունեցուածքը: Տարբեր չափերով տուժեցին նաեւ աղէտի գօտու յարակից վեց շրջանների տպարաններ⁴²:

Գրահրատարակչութեան ու պարբերական մամուլի բնագաւառներին հասցուած վնասը վերականգնելու համար օգնութեան հասաւ Մոսկուան: ԽՍՀՄ Հրատարակութիւնների Պետական կոմիտէն, բացի երկրաշարժից տուժածների ֆոնդին 1 միլիոն ռուբլի նուիրելուց, տրամադրութիւն է յայտնել «գործնական մեծ օգնութիւն ցոյց տալու տուժած վայրերի քաղաքային ու շրջնային տպարաններին ու գրախանութներին»⁴³: Կուժայրի (նախկին Բանուոր) թերթի գլխաւոր Հմայեակ Ենգոյեանի վկայութեամբ, մոսկովեան Նիդելշա (չաբաթ) շաբաթաթերթի խմբագրութիւնը իրենց թերթին նուիրել է «ժիգուլի» ՎԱԶ մականիշի մի աւտոմեքենայ⁴⁴: Հալ եւ ռուս լրագրողների օժանդակութեամբ, Լենինականի Բանուորն ու Կիրովականի Կայծը աղէտից ընդամէնը մի քանի օր յետոյ վերսկսեցին հրատարակութիւնը՝ աշխատանքը շարունակելով ժամանակաւոր տնակներում⁴⁵: Մոսկովեան Մեմիա (ընտանիք) շաբաթաթերթի ու երեւանեան Աւանգարդի համատեղ ուժերով, Ինֆորմացիոն տեղեկագրի ներդիրի կարգավիճակով Դեկտեմբերի 13ից սկսեց լոյս տեսնել Յոյս երկլեզու թերթը Երեւանում: Տարեվերջին Լենինականում լոյս տեսաւ Թիշողութիւն թերթը, որը Բանուոր-Կուժայրի լաւելուածի կարգավիճակով հրատարակուեց մինչեւ 1994ի Յունուարը: Եկուոր շինարար-վերականգնողների համար յաջորդ տարի լոյս էին տեսնելու Լենինականում՝ Ռաբոչի (բանուոր) (Բանուորի լաւելուածի կարգավիճակով, Հոկտեմբերի 10ից), Նա ստորկախ Լենինականա (Լենինականի շինարարութիւններում)⁴⁶, Կիրովականում՝ Դրուժբա (բարեկամութիւն) (Կայծի լաւելուածի կարգավիճակով, Յունուարի 16ից)⁴⁷ եւ Ուկրաինա-կիյ ստորիտէյ (ուկրաինացի շինարար) (Նոյեմբերի 7ից) ռուսերէն թերթերը, Ախուրեանի շրջանի Շիրակ թերթում՝ շաբաթական մէկ էջ, Գուգարքի շրջանի համանուն թերթի շաբաթական երեք համարներում՝ նիւթեր ռուսերէն լեզուով⁴⁸:

Խորհրդային կառավարութեան 1988 Դեկտեմբերի 3ի գաղտնի որոշման պահանջները հայկական պաշտօնական մամուլում այնքան էլ չէին իրագործուած, հակառակ գրաքննութեան անսախաղէպ խստացման: Ահաւոր երկրաշարժից ընդամէնը կէս ամիս յետոյ, ՀԿԿ Կենտկոմի Բիւրոն Դեկտեմբերի 23ի իր նիստում երկար քննարկում է «հանրապետութեան զանգուածային պրոպա-

զանդալի եւ տեղեկատուութեան միջոցներով ազգամիջեան յարաբերութիւնների հարցերի լուսարանման գործում լուրջ թերութիւնների» հարցը: Խստորէն քննադատուած են այս միջոցների «առանձին ղեկավարներ», որոնք չեն հասկանում այն «ծայր աստիճան վտանգաւոր սահմանագիծը, որին հասել է հանրապետութիւնը»: Բիւրոն դժգոհութիւն է յայտնում, որ կուսակցական եւ պետական պաշտօնաթերթերով եւ եթերով կուսակցական, պետական եւ մտաւորական գործիչների ելոյթները խիստ անբաւարար քանակի են: «Չանգուածային լրատուութեան միջոցների միջանի ղեկավարներ զգացմունքների եւ կրքերի գերին են դարձել», - կշտամբում է Հայաստանի կոմունիստական ղեկավարութիւնը: Այնուհետեւ թուարկում են այդ «միջանի» ղեկավարներից ոմանց «անպատասխանատու» ելոյթները: Առաջինը խստորէն քննադատուած է Ռզնի երգիծաթերթի գլխաւոր խմբագիր Արամայիս Սահակեանը: Թերթի «արտադրութիւնից հանուած», 1988ի 22րդ համարի առաջին էջում, «Վսմիթներ թատերական հրապարակից» ընդհանուր վերնագրի տակ վերարտադրուել են հրապարակում տեղադրուած անանուն հեղինակների գործեր, «որոնցում խեղաթիւրուած ձեւով են ներկայացւում դեմոկրատականացման գործընթացի, զանգուածային լրատուութեան միջոցների գործունէութեան մի շարք կողմեր: Բացատրական տեքստում, խմբագրութիւնը գովաբանում է այդ կասկածելի «տեղծագործութիւնների» հեղինակներին: Հանդէսի վերջին էջում տեղադրուած է մի խաչբառ, որը խորհրդանշում է բուրժուական Հայաստանի եռագոյն դրօշը եւ սաղրիչ հարցումներ է բովանդակում»⁴⁹: Քննադատուած է Սոյեւտական դպրոց թերթը, որի «մեղքն» այն է եղել, որ Դեկտեմբերի 1ի համարում թողարկել է «Արցախի ձայն» նպատակալին էջ, ուր տպագրել է Ստեփանակերտից Տրդ դասարանի մի աշակերտի ելոյթը, ուր նա օրինաչափ եւ անհրաժեշտ է գտնում աշակերտների մասնակցութիւնը ցույցերին ու հաւաքներին⁵⁰: «Համանման սխալ» է թույլ տուել Պիոնէր կանչ թերթը Դեկտեմբերի 2ի համարի «Քեզ հետ եւ առանց քեզ, կամ բաց խօսակցութիւն ուսական դպրոցներից հայկական տեղափոխուած երեխանների հետ» յօդուածում, «ուր մայրենի լեզուի դրական, առողջ պրոպագանդան կատարւում է լեզուների հակադրումով»⁵¹: Բառացիօրէն արտագրելով ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհրդի Դեկտեմբերի 3ի որոշման նախաբանը եւ յայտնելով ժամանակաւոր գրաքննութիւն հաստատող այդ որոշման մասին, ՀԿԿ Կենտկոմի Բիւրոն ընդունում է 9 կէտերից բաղկացած մի որոշում. առաջին կէտով զգուշացւում են մամուլի օրգանների, «Արմէնպրէսի» եւ Հեռուստա-

տեսութեան եւ Ռադիոյի Պետական Կոմիտէի ղեկավարները, որ նրանք «անձնական պատասխանատուութիւն են կրում հրապարակուող նիւթերի գաղափարա-քաղաքական բովանդակութեան համար», իսկ սխալների կրկնութեան դէպքում նրանց դէմ կը կիրառուեն «պատժի ամէնախիստ միջոցներ, ընդհուպ մինչեւ զբաղեցրած պաշտօններից ազատումը»⁵²։ Խիստ նկատողութիւն է յայտարարուած Արամայիս Սահակեանին. նա զգուշացուած է, որ «եթէ նա համապատասխան եզրակացութիւններ չանի, ապա նա աւելի խիստ պատասխանատուութեան է ենթարկուելու»⁵³։ Երեւանի եւ Սիսիանի քաղկոմներին յանձնարարուած է կուսակցական պատասխանատուութեան կանչել ԽՄԿԿ անդամներ՝ Հեռուստառադիոպետ-կոմի նախագահի տեղակալ Պերճ Ստեփանեանին, Մովսէսական Ղարոյց թերթի խմբագիր Լիւդուիգ Կարապետեանին եւ Սիսիանի Ռոտտան շրջանային թերթի խմբագիր Կոլի Գէորգեանին՝ թերթի Նոյեմբերի 19ի համարում տպուած «Յանցագործութիւն եւ անպատժելիութիւն» յօդուածի հրապարակման համար⁵⁴։ Քաղկոմներին եւ շրջկոմներին հրահանգուած է՝ քննարկել իրենց իրաւասութեան տակ գտնուող թերթերում պետական եւ կուսակցական կարեւոր փաստաթղթերը չհրապարակելու փաստերը, զանգուածային լրատուամիջոցների ղեկավարներին յանձնարարուած է՝ «կոնկրէտ միջոցառումներ ձեռք առնել նիւթերի գաղափարա-քաղաքական մակարդակը բարձրացնելու ուղղութեամբ», մէկշաքաթեալ ժամկէտում կենտրոն ներկայացնելու կուսակցութեան պահանջներին բաւարարող հրապարակումների եռամսեակային պլանը, եւլն։ Որոշման ծրագրով, Հայաստանի Գլաւխոտին յանձնարարուած է ուժեղացնել գրաքննութիւնն ու «բացառել... գաղափարապէս տհաս, քաղաքականապէս վնասակար նիւթերի» հրապարակման հնարաւորութիւնն իսկ⁵⁵։

1988ի հրատարակութիւններ են նաեւ ԵՊՀ Ժուռնալիստիկայի բաժանմունքի Ժուռնալիստ ուսումնական թերթը (առաջին համարը՝ Յունուարին), «Իմպուլս» արտադրական միաւորման համանուն գործարանային բազմատպաքանակ թերթը (Յունուարի 20ից), ԵՊՀ Բանասիրութեան ֆակուլտէտի Աստղիկ թարգմանական հանդէսը (Փետրուարին), ՀԽՍՀ Աշխատանքի եւ Սոցիալական Հարցերի Պետական Կոմիտէի Տեղեկագիրը՝ հայերէն եւ ռուսերէն անշատ տարբերակներով, ինչպէս նաեւ «Խորան» մշակութային ակումբի համանուն ինքնահրատ հանդէսը՝ Ռուբէն Յակոբեանի խմբագրութեամբ։ Այս պարբերականները հասարակական կարծիքի վրայ զգալի որեւէ ազդեցութիւն չեն ունեցել։

Աւարտուեց 1988-ը. մի տարի, որը չըջադարձային եղաւ ո՛չ միայն Հայաստանի, Արցախի, այլեւ առհասարակ հայոց պատմութեան մէջ: 200 երեւանցիների հետ 1996 Մայիսին անցկացուած մի հարցախոյզից սոցիոլոգ Մարինէ Քիւրքչեանը լանգել է այն եզրակացութեան, որ «հասարակական գիտակցութեան մէջ զանգ-լածային լրատուական միջոցների ազատականացման չըջադարձային տարի է դրոշուած 1988 թուականը»⁵⁶:

Իշխանութիւնների բռնութիւններն ու երկրաշարժի աղէտը, սակայն, չմարեցին ժողովրդական շարժումը: Այն գրկուել էր իր ղեկավարներից, բայց շարժումը ծնելու էր նրանց փոխարինողներին: Պայքարը շարունակուած էր:

Խորհրդային վերջին տարիների ինքնահրատ⁵⁷ պարբերական մամուլի մասնագէտ Ալեքսանդր Սուեանովը յայտնում է, որ 1989 թուականը ինքնահրատ մամուլի աննախընթաց պայթիւնի տարի եղաւ Խորհրդային Միութիւնում: Ըստ նրա ոչ-վերջնական վիճակագրութեան, տարուայ միայն առաջին տաս ամիսներին ամբողջ երկրում լոյս են տեսել 750-800 անուն ինքնահրատ նոր պարբերականներ, որոնց «աւելի քան կէսը հասարակական-քաղաքական ուղղուածութեան հանդէսներ են»⁵⁸: Հայաստանի համար, մեր հաշ-ւարկներով, այդ տոկոսը մօտ է 90% է: Եւ դա լիովին հասկանալի է: Չէ՞ որ Հայաստանում միանգամից մղուած էր քաղաքական պայ-քար երկու ուղղութեամբ՝ ինքնորոշում (կամ անկախութիւն) եւ Արցախի վերամիաւորում Հայաստանին:

Երկրաշարժից յետոյ հալածանքները ուժեղացան նաեւ ազատ մամուլի նկատմամբ, որը իր գոյութիւնը շարունակում էր ծան-րագոյն պայմաններում: Հայաստանի քաղաքական վերնախաւը կարծես թէ չէր ուզում լսել անգամ կիսազատ խօսք: 1992ի Դեկ-տեմբերից հրատարակուող *Ժամանց* եւ *գործ թերթի* խմբագիր Արա Ձալիկեանը մեզ բանաւոր յայտնեց, որ ինք ու ՀԼԿԵՄ Կենտ-կոմի կից Ընտանիքի եւ Ամուսնութեան Կենտրոնի իր գործընկեր-ները 1989ի սկզբին մտադրութիւն են ունեցել հրատարակել մի թերթ, որի նպատակն էր ծանօթութիւններ հաստատել աղջիկների ու տղաների միջեւ՝ ամուսնութեան հեռանկարով: Նրանց ծրագի-րը խստօրէն մերժուել է ՀԼԿԵՄ ղեկավարութեան կողմից:

Սակայն, անհնար էր ազատ մամուլի թափանիւր կանգնեցնել: Փետրուարին լոյս տեսաւ ԱԽՄի *Ինքնորոշում* անկանոն պարբերա-կանութեամբ շաբաթաթերթի առաջին համարը, որը կրում է 1988 Դեկտեմբերի 1ի թուականը: Թերթի կարգախօսն էր «Ինքնո-րոշման ճանապարհով դէպի անկախութիւն»:

Պաշտօնական պարբերականների մի մասը սկսեց կերպարանափոխուել: «Սովետական» բառից հրաժարուեցին եւ նոր անուն ընտրեցին Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի Սովետական Հայաստան (1989 No. 1-ից՝ *Վերածնունդ Հայաստան*) եւ Հայաստանի Գրողների Միութեան Սովետական գրականութիւն (1989 No. 1/2-ից՝ *Նորք*) ամսական հանդէսները: Առաջինի հրատարակութիւնն ու երկրորդի անուանափոխութիւնը թոյլատրել է ՀԿԿ Կենտկոմի Բիւրոն՝ համապատասխանաբար 1988ի Ապրիլի 8ին եւ 1989ի Ապրիլի 29ին⁵⁹: Իր հանդէսի անուանափոխումը ՀԳՄը «հիմնաւորում» էր «Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան հաստատումից յետոյ հրատարակուած գրական, հասարակական եւ գիտական տարեգրքի անունը վերականգնելու» պատճառաբանութեամբ: Բիւրոյի որոշումով, 1989 Յունուարից հրատարակուելիք նոր ամսագիրը՝ *Վերածնունդ Հայաստանը* դառնում էր այս կոմիտէի եւ Արտասահմանեան երկրների հետ Մշակութային Կապերի եւ Բարեկամութեան Հայկական Ընկերութեան (ծանօթ՝ ռուսերէն ԱՕԿՍ կրճատուած անունով) համատեղ հրատարակութիւնը, հայերէնի զուգահեռ լոյս տեսնելով հինգ անշատ տարբերակներով՝ ռուսերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ իսպաներէն, հայերէնի կէս ծաւալի չափով: Բիւրոն միաժամանակ որոշեց դադրեցնել Սովետական Հայաստան ամսագրի, նրա օտարալեզու լաւելուած *Կռունկի* եւ ԱՕԿՍի օտարալեզու *Արմենիա սեկտորիա* (Հայաստանն այսօր) ամսագրերի հրատարակութիւնը⁶⁰: Մինչեւ 1989ի սկիզբը *Կռունկն* ու *Արմենիա սեկտորիա* ամսագրերը լոյս են տեսել վերոնշեալ հինգ օտար լեզուներով:

Գարնանը ժողովրդի ակտիւութիւնը մեծացաւ: Մոսկուայում սկսեցին երերալ Գորբաչովի դիրքերը: ԽՍՀՄ պատմութեան մէջ առաջին անգամ, ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի պատգամաւորական ազատ ընտրութիւններ անցկացուեցին, որոնք իշխանութեան բերեցին առաւել արմատական տրամադրուած բարեկարգիչների եւ ժողովրդականների:

Հայաստանի արցախեան շարժման համար հիմնական խնդիր էր շարժման ղեկավարների ազատ արձակումը: Այս նպատակով, շարժման երկրորդ էշելոնի գործիչները Մարտի 10ին հիմնեցին «14ի պաշտպանութեան հասարակական խորհուրդ»ը, որի լիազօր ընտրուեց Լիւդուիգ Խաչատրեանը: Խորհուրդը միջանի օր անց հրապարակեց իր հայերէն եւ ռուսերէն *Տեղեկագրերի* առաջին համարները: Պարբերականները լոյս են տեսել ամսական պարբերականութեամբ, հայերէնից հրապարակուելէ չորս, իսկ ռուսերէնից՝ երկու համար:

Մարտի 11ին, ԵՊՀ ուսանողներ Նալիրի Յունանեանը, Վարդան Բախչեանը⁶¹, Տիգրան Նաղդալեանը, Սուրէն Աբրահամեանը եւ ուրիշներ հրապարակեցին 1988 Սեպտեմբեր-Հոկտեմբերին հիմնուած Հայ Ուսանողութեան Դաշինք (ՀՈՒԴ) անլեզալ կազմակերպութեան Դաշինք ինքնահրատ պարբերականի առաջին համարը: Դաշինքը յատկանշուած էր իշխանութիւնների խստագոյն քննադատութեամբ: Ա-5 ֆորմատի 8 էջ ծաւալով այս ուսանողական անլեզալ առաջին պարբերականը խմբագրել է Նալիրի Յունանեանը: «Իմ անունս Պայքար է եւ վախճանս՝ Յաղթանակ» արտայայտութիւնն էր Դաշինքի նշանաբանը: Խմբագիրն ու ՀՈՒԴի անդամ 15 այլ անձինք ձերբակալուեցին Մարտի 26ին: ԵՊՀ ուսանողները նրանց ազատ արձակման համար դիմեցին բողոքի դասադուլի: Ձերբակալութիւնը արգելք չհանդիսացաւ, որ լոյս չտեսնի Դաշինքի Մարտի 11 թուականի նշումը կրող շրջ համարը: 10 օր արգելափակելուց յետոյ, իշխանութիւնները ազատ արձակեցին ուսանողներին: Դաշինքի վերջին՝ Յրջ համարը լոյս տեսաւ Ապրիլի 25ին:

1989ի գարնանը լոյս տեսաւ Լէոյի անուան No. 65 դպրոցի Միացում թերթը, առանց թուի ու թուականի նշումի, «անլեզալ թերթ» խիստ բնորոշ ենթավերնագրով: Միացումը դպրոցական ինքնահրատ մամուլի առաջին ներկայացուցիչն է: Թերթի անունն իսկ յուշում էր, որ Արցախի հարցը հրատարակիչներին առաւել յուզում է, քան դպրոցի ու կրթութեան հարցերը: Միացումը յատկանշուած է խոր քաղաքական ուղղութեամբ⁶² ու վարչակարգի ծայրայեղ քննադատութեամբ: Խմբագիր՝ Արամ Բաբաջանեան: Միացումը յայտնում էր, որ Արցախում տարածուած է անվճար, իսկ թերթի իրացումից ստացուած գումարի 80%ը փոխանցուելու է «Գթութիւն» հայկական բարեգործական ընկերութեան ֆոնդին, որը հիմնել էր արցախեան չարժման ակտիւիստներից Խաչիկ Ստամբուլցեանը:

Իշխանութիւնների ճնշմանը հակադարձելու համար, ՀՀՇԻ երկրորդ էջերնի գործիչները նախապատրաստում են ՀՀՇ հիմնադիր համագումար անցկացնել: Համագումարի նախապատրաստումը, ժողովրդական չարժման՝ հանրահաւաքների արգելման պայմաններում ուղղորդումն ու այլ հանգամանքներ անհրաժեշտ էին դարձնում սեփական, մեծաթիւ տպաքանակով մամուլը: Ապրիլի 10ին լոյս տեսաւ ՀՀՇԻ *Խօսնակ* չաբաթաթերթի առաջին համարը՝ 3000 տպաքանակով: Խմբագրակազմ՝ Երջանիկ Արզարեան (խմբագիր), Ալեքսանդր Արզումանեան եւ Դաւիթ Շահնազարեան: Զորս, իրարից անջատ էջեր, որոնց միայն մէկ կողմն է

օգտագործուած, չարուածքը՝ համակարգչային, բազմացումը՝ ուս-
տոպրինտով:

Առաջին համարի «Միբերի ընթերցող» վերնագրուած խմբագ-
րականում ասուած է.

«Քո աչքի առջեւ, քո ներկայութեամբ եւ քո մասնակցու-
թեամբ տեղի են ունենում կարեւորագոյն իրադարձութիւններ...
Բայց եւ քո աչքի առջեւ եւ քո ներկայութեամբ էլ, որ պաշտօնա-
կան շրջաններն ու նրանց մամուլը ամէն օր ու ամէն ժամ ջանա-
ցին խեղաթիւրել, կեղծել, նենգափոխել մեր ազգային-ժողովրդա-
վարական շարժման բնոյթն ու նպատակները...»:

Խմբագրականը ախուհետեւ աւելացնում էր. «... Հասկանալով,
որ ներկայիս իրականութեան մէջ բացարձակ քաղց է տիրում եւ
ի կատարումն ժողովրդի ներկայացուցիչների պահանջի հիմնուած
է ՀՀԸ/ի խօսնակ չաբաթաթերթը: Խօսնակը իր էջերը կը տրա-
մադրի հաւաստի լուրերին, կը հրապարակի փաստաթղթեր, մեկ-
նաբանութիւններ եւ այլ կարգի նիւթեր»: Ախուհետեւ ներողու-
թիւն է խնդրում տեխնիկական հնարաւոր թերիւնների համար եւ
խոստում տրուած, որ թերթում «տեղ կը տրուի բազմազան կար-
ծիքներին»:

Խօսնակից հրապարակուել է ընդամէնը 4 համար: Երկրորդ եւ
երրորդ համարներն ունեն կրկնակի ծաւալ (1 տպագրական մա-
մուլ): Ապրիլի 17ի երկրորդ համարում լայն տեղ է յատկացուած
Թբիլիսիի Ապրիլի 9ի ջարդի լուրերին. ՀՀԸն իր վշտակցու-
թիւնն ու նեցուկն էր յայտնում Խորհրդային Միութիւնից անկա-
խանալ ձգտող վրացի զաղափարակիցներին: Համարի լրատուու-
թիւնն ընդգրկում է ամբողջ ԽՍՀՄը, Արեւելեան Եւրոպան, մին-
չեւ իսկ... Աֆրիկեան նորանկախ Նամիբիան, որի «ինքնորոշուած
ժողովրդին... ի սրտէ շնորհաւորում ենք»: Հասկանալի է ազատա-
տենչ հայութեան այս շնորհաւորանքը, որն ամէնայն հաւանակա-
նութեամբ չհասաւ նամիբիացիներին: Համարում մեծ տեղ են
զբաղեցնում ՀՀԸ որոշումներն ու զանազան փաստաթղթերը:

ԱԽՄի մէջ անկախութեան հասնելու մարտավարական երկու
ընտրանքների շուրջ տարակարծութիւններն ի վերջոյ յանգեցին
կազմակերպութեան պառակտմանը: 1989 Ապրիլի 24ին, ԱԽՄի
անդամներ Ռաֆայէլ Համբարձումեանը, Գրիգոր Մխիթարեանը,
Դալտոն (Արցախ) Բունիաթեանը երկու համախոհների հետ հիմ-
նեցին Ազգային Միասնութեան Ուխտ (ԱՄՈՒ) կազմակերպու-
թիւնը, որն ուղիղ մէկ ամիս անց հրապարակեց իր Ազատ Հայք
ինքնահրատ չաբաթաթերթի առաջին համարը: ԱՄՈՒի ղեկավա-
րութիւնը 1989 Յուլիսի 13ին դիմում է յղում ՀԽՍՀ ԳԽ նախա-

գահութեանը՝ խնդրելով թույլատրել Ազատ Հայքի տպարանային բազմացումն ու ազատ տարածումը⁶³, սակայն դիմումը ապարդիւն է մնում: Ազատ Հայքը կարեւոր ներդրում ունեցաւ անկախական գաղափարների տարածման մէջ: Թերթի նշանաբաններ էին՝ «Եղիցի Միացեալ, Ազատ ու Անկախ Հայք» եւ «Հայ դատը շահելու առաջին քայլը իմ. Հայաստանի անկախացումն է»: ԱՄՈՒՆ հիմնեց «Ազատ Հայք» հրատարակչութիւնը, որն առանձին գրքոյկով, հազարաւոր օրինակներով հրատարակեց Ռաֆայէլ Պատկանեանի «Վարդապետարան Հայաստանի ազատութեան»ը, ինչպէս նաեւ 1990ի սկզբին պատճենահանման եղանակով բազմացրեց ու տարածեց ՀՅԴ Բիւրոյի, Աթէնքում լոյս տեսնող *Դրօշակ* տեսական շաբաթաթերթի 6-7 համար, անհատ հովանաւորների տրամադրած գումարներով: *Դրօշակի* վերահրատարակութեան նպատակով այդ օրերի համար մի մեծ գումար (1000 ռուբլի) է նուիրել Սերժ (Արամ) Սարգսեանը⁶⁴: «Ազատ Հայք» հրատարակչութիւնը 1990ին հրատարակեց Համբարձումեանի 1979-80ին գրած «Թուղթ ընդհանրական» եւ 1987 Մայիս-Օգոստոսին գրած «Յորդորակ» պատմա-քաղաքական հրապարակախօսական գրքոյկները՝ միացեալ հատորով:

Աբողջ ԽՍՀՄ-ում ծայր առած ժողովրդական հզօր շարժման ալիքի ճնշման տակ իշխանութիւնները աստիճանաբար տեղի էին տալիս: Յանուն հայոց լեզուի անաղարտութեան եւ հայախօսութեան շարժման մարտնչողները առաջին յաղթանակը արձանագրեցին, երբ «սովետ» բառը 1989 Մայիսին փոխարինուեց հայացուած «խորհուրդ» բառով: Համապատասխան փոփոխութեան ենթարկուեցին այդ բաղադրիչն ունեցող մամուլի օրգանների անունները եւ ենթավերնագրերը:

Հայրենական, սփիւռքեան եւ միջազգային հզօր ճնշման դիմաց, իշխանութիւնները Մայիսի 31ին մոսկովեան բանտից ազատ արձակեցին արցախեան շարժման 14 ղեկավարներին: Նրանք նոյն օրը վերադարձան Երեւան: Հարիւրհազարաւորներ հերոսներին վայել ընդունելութեամբ դիմաւորեցին շարժման առաջնորդներին: Յունիսի 25ին, ժողովրդական ճնշման տակ, ՀԽՍՀ Գերագոյն Խորհուրդը յատուկ որոշումով ճանաչեց ՀՀԾն որպէս հասարակական կազմակերպութիւն: Այսպիսով, Հայաստանի կոմունիստական վարչակարգը իրաւականօրէն ճանաչեց ՀՀԾի գոյութիւնը: Այս երկու իշխանութիւնների միջեւ պայքարը Հայաստանում փողոցներից ու հրապարակներից տեղափոխուեց դահլիճներ ու սրահներ, թէեւ երբեմն շարունակուում էին ՀՀԾի հանրահաւաքները: ՀՀԾի դէմ ուղղակի ճնշումներին վերջ տրուեցին:

Հասկանալի է, որ Հայաստանում երկիշխանութեան երկու բե-
ւեռները՝ Կոմունիստական Կուսակցութիւնն ու Հայոց Համագգա-
լին Շարժումը այսուհետեւ մեծ նշանակութիւն էին տալու զանգ-
ւածային լրատուութեան միջոցներով քարոզչութեանը: ՀԿԿ Կենտ-
կոմի Բիւրոն իր 1989 Յունիսի 21ի նիստում հաստատեց ՀԿԿ
Կենտկոմի լրատուական կենտրոն ստեղծելու Կենտրոնի գաղափա-
րախօսական բաժնի առաջարկութիւնը: Այս կառույցի հիմնումը
նպատակ էր հետապնդում «հանրապետութեան զանգուածային
լրատուութեան միջոցների աշխատողներին, ժուռնալիստական
համայն հասարակայնութեանը ՀԿԿ ԿԿ Բիւրոյի, քարտուղարու-
թեան, յանձնաժողովների, բաժինների գործունէութեան մասին ա-
ռաւել լայն ու սիստեմատիկ տեղեկատուութիւն»⁶⁵:

«Ղարաբաղ» կոմիտէի անդամների Հայաստան վերադարձով ու
ՀՀՇԻ գրանցումով, մեծ թափ ստացաւ անկախական գաղափարնե-
րի քարոզչութիւնը: «Ղարաբաղ» կոմիտէն, որը մինչեւ իր ձերբա-
կալութիւնը ժխտում էր իշխանութեան հասնելու որեւէ նպատակի
առկայութիւնը իր մօտ, աստիճանաբար բացայայտեց իշխանու-
թիւնը նուաճելու եւ Հայաստանը անկախութեան առաջնորդելու
իր նպատակը:

Ժողովրդական շարժումը նոր թափ ստացաւ: Մեծ ակտիւու-
թիւն ցուցաբերեց յատկապէս երիտասարդութիւնը: Դրա ապա-
ցոյցներից է նաեւ երիտասարդական նոր պարբերականների երե-
ւումը: Յունիսին, ՀԵԴՆ հրապարակեց *Ելանք ի բողոքն* պարբերա-
կանի առաջին եւ միակ համարը: Յուլիսին լոյս տեսաւ «Նարեկ»
ազգային կազմակերպութեան *Միաբանութիւն* պարբերականի ա-
ռաջին համարը: Յուլիսի 3ին, մի խումբ ուսանողներ ու երիտա-
սարդներ հիմնեցին Հայ Ազգային երիտասարդական Միութիւնը
(ՀԱԵՄ): Միութիւնը աշնանը լոյս ընծայեց իր պաշտօնաթերթ *Ա-
զատութեան աւետարների* առաջին համարը, ուր տպագրուած է
ՀԱԵՄի «Հռչակագիր»ը: Այնտեղ նշուած է ՀԱԵՄի նպատակը՝
«համախմբել ազատութեան համար պայքարող հայ պետականու-
թեանն ու հայ երիտասարդութեանը»: Հռչակագիրը շարունակում
է. «ՀԱԵՄը հաւատացած է, որ իւրաքանչիւր ազգի գոյատեւման
ու բարգաւաճման, բնականոն կեանքի զարգացման ամէնամանհրա-
ժեշտ նախապայմանը ազգային ազատ պետականութիւնն է:
ՀԱԵՄը հաւատացած է, որ Հայկական հարցի (Հայ դատի) լուծման
բանալին ի՞նչ. Հայաստանի անկախացումն է»: ՀԱԵՄը ցանկութիւն է
յայտնում «գործակցել եւ մերձենալ սփիւռքահայ երիտասարդա-
կան կազմակերպութիւնների հետ, ստանալ նրանց օժանդակութիւ-

նը»: Հռչակագիրն աւարտուեմ է «Կեցցէ՛ ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանը», մեծատառով տպուած կարգախօսով:

ՀԱՅՄԻ պաշտօնաթերթը կոչուել է 1883ին Մոսկուայի հայ ուսանողների հիմնած «Հայրենասէրների միութեան» հրատարակած, «հայ իրականութեան մէջ առաջին լեղափոխական լրագրի» անունով⁶⁶, դրանով իսկ «վերականգնելով թերթի հրատարակութիւնը նրա «վախճանից» 100 տարի անց... Կը փորձենք շարունակել նրա գաղափարա-քաղաքական աւանդութիւնը, թարմացնելով այն այսօրուայ ազգային ազատագրական պայքարի բոցաշունչ ոգով, նոր վերլուծութիւններով ու մտքերով»⁶⁷: ՀԱՅՄն ու Ազատութեան աւետարները յարել են ԱԻՄ ին: Թերթը խմբագրել է ԵՊՀ Արեւելագիտութեան ֆակուլտետի ուսանող Սամուել Մարկոսեանը: Լոյս է տեսել ընդամէնը երեք համար, սակայն զգալի ներդրում է ունեցել երիտասարդութեան հայրենասիրական դաստիարակութեան գործում: Միութեան առաջին տարեդարձի օրը՝ 1990 Յուլիսի 3ին, ՀԱՅՄի Հասարակական Հարցերի Մառայութիւնը լոյս ընծայեց *Ջայն բազմաց* թերթիկը, 6 էջ ծաւալով: Լոյս է տեսել միայն մէկ անգամ: *Ջայն բազմացի* «Մննդեան վկայական» անստորագիր խմբագրականը լայտնում է, որ անկախ Հայաստանի ստեղծման գործին նուիրուած երիտասարդներ պատրաստելուց բացի, ՀԱՅՄի նպատակներից են նաեւ «Հայ երիտասարդներին մօտեցնել իր[ենց], ազգային արմատներին, հեռու պահել նրանց այլակրօնութեան եւ ազգուրացութեան ճանապարհից, պահպանել լեզուի եւ արեան մաքրութիւնը, բարձրացնել Հայ Առաքելական եկեղեցու դերը...»:

Բացի այս երկու պարբերականներից, ՀԱՅՄը հրատարակել է նաեւ «Դէմքեր եւ մտածումներ» մատենաշարը, Նժդէհի էջեր իմ օրագրէն աշխատութիւնը:

ՀԱՅՄի ծննդից մի քանի օր յետոյ՝ Յուլիսի 9ին կայացած հիմնադիր համագումարով ծնունդ անկախական ուղղուածութեան եւս մէկ, առաւել ուժեղ մի կազմակերպութիւն՝ Հայաստանի Ազգային Անկախութեան Կուսակցութիւնը (ՀԱԱԿ): Երեք օր յետոյ՝ Յուլիսի 12ին, լոյս տեսաւ ՀԱԱԿի Հայաստան պաշտօնաթերթի առաջին համարը: ՀԱԱԿը բացայայտօրէն յարում էր ՀՅԴին, որը դեռեւս արգելուած կուսակցութիւն էր Խորհրդային Հայաստանում: Հայաստանի էջերում արտատպուեմ էին Հայաստանի առաջին հանրապետութեան, ՀՅԴ գործիչների գրութիւնները, դաշնակցական մամուլի նիւթերը: Թերթն ունէր երկու նշանաբան՝ «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մէջ է» եւ «Մեր նպատակն է վերականգնել ազգային անկախ պե-

տականութիւնը: ՀԱԱԿԻ գործիչների մի մասը եւս նախկին ԱԽՄականներ էին:

Յուլիսին ՀՀՇն լոյս ընծայեց միանգամից երեք պարբերական՝ *Հրատուական թերթիկը*, նրա ռուսերէն կրկնօրինակ *Ինֆորմացիոնի լիստոկը* եւ *Պօսնակին* փոխարինած *Տեղեկագիրը*: Նրանցից առաւել երկար կեանք ունեցաւ առաջինը, որը շարունակուեց մինչեւ 1990 Յունուարը: Սակայն, այս երեք պարբերականները հասարակական կամ կազմակերպչական լիշարժան դեր չունեցան: Դրանց հրատարակութիւնը աւելի շուտ պայմանաւորուած էր ՀիՍՉ ԳԽ Օգոստոսի 27ի մասնակի ընտրութիւններով, որոնք պսակուեցին ՀՀՇական թեկնածուների համոզիչ յաղթանակով: Պատգամաւոր ընտրուեցին հինգ ՀՀՇականներ, որոնց շարքին «Լարարաղ» կոմիտէի անդամներ Լեւոն Տէր Պետրոսեանն:

Անլեզալ բազմաթիւ կազմակերպութիւնների գոյութիւնը ջլատում էր շարժման ուժերին: Համախմբման ու համակարգման անհրաժեշտութիւնն ակնյայտ էր: Նման մի փորձ կատարուեց, երբ Ազգային Միասնութեան Ուխտի կողմից 1989ի Մայիսի 7ին հիմնուած Հայոց Ազգային Նախախորհրդարանի⁶⁸ հռչակագիրը 12 կազմակերպութիւններ ընդունեցին Օգոստոսի 1ին: Նախախորհրդարանը Հոկտեմբերի 1ին հրատարակեց իր Հայոց խորհրդարան պաշտօնաթերթի առաջին ու միակ համարը: Ներքին տարաձայնութիւնների պատճառով, նախախորհրդարանը պառակտուեց տարեվերջին եւ պատմութեան գիրկը անցաւ:

1989 Օգոստոսին լոյս տեսաւ Սահմանադրական իրաւունք Միութեան (ՍԻՄ) *Իրաւունք թերթի* առաջին համարը, լուսապատճենահանուած, 300 տպաքանակով, A-4 ֆորմատի 8 էջ ծաւալով: ՍԻՄի նպատակն էր «Հայաստանում անկախ, իրաւական, ժողովրդավարական պետութեան ստեղծումը» (առաջին համարի խմբագրականից): Նոյն խմբագրականը յայտնում էր, որ իր էջերում տեղ է տալու բազմակարծութեանը, սակայն միաժամանակ զգուշացնում որ, «տպագրման ենթակայ չեն այն նիւթերը, որոնք վիրաւորանք կամ զրպարտութիւն են պարունակում որեւէ անձի, միութեան, կազմակերպութեան կամ կուսակցութեան հասցէին»: Առաջին հինգ համարները ունեցել են հետեւեալ նշանաբանները՝ «Ձայն բազմաց՝ ձայն Աստծոյ» եւ «Մեր նպատակն է՝ Հայկական դեմոկրատական իրաւական պետութեան ստեղծումը»: Վեցերորդ համարից սկսած առ այսօր թերթն ունի «Ուժն է ծնում իրաւունք» նշանաբանը: Իրաւունքը ինքնահրատ, ազատ մամուլի ամէնահին ներկայացուցիչն է, որը կանոնաւոր ուրբերականութեամբ (շաբաթական) լոյս էր տեսնում 1999ի վերջին⁶⁹: Բացի 1992ի ա-

առջին 7 ամիսներից, թերթն անընդմեջ, իր հիմնադրման օրից, խմբագրում է Հայկ Բարուխանեանը:

Ազգային արմատների որոնման աշխատանքը անհրաժեշտաբար տանելու էր խորհրդային վարչակարգի տարիներին ճնշված, ապա հասարակական կեանքի լուսանցքում յայտնված Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու դերի գնահատմանը, եկեղեցու դաւանանքի հրապարակային քարոզչութեանը: Այս ոլորտում նախաձեռնութիւնը անհատներն էին անելու: Օգոստոս 13ին, Զանգակատուն առաջին ոչ-պաշտօնական կազմակերպութեան խորհրդի նախագահ Մուրադ Իսկաջեանը տիկնոջ հետ լոյս ընծայեց Հայաստանի նորագոյն ազատ մամուլի առաջին կրօնական թերթ *Փրկութեան* առաջին համարը: Թերթը եւ նրան յաջորդած նոյնանուն հանդէսը լայն ընդունելութիւն չգտան:

1989ի կէսերից, պաշտօնական շրջանակների կողմից ազատ մամուլի նկատմամբ որոշակի հանդուրժողականութիւնը դրսեւորւում է նաեւ այլ ոլորտում: Հայաստանի լրագրային կրպակներում առաջին անգամ յայտնւում եւ վաճառքի են հանւում *ԼՂԽ*ի պաշտօնաթերթեր *Խորհրդային Ղարաբաղ* ու *Սովետսկի Կարաբաղը* (Խորհրդային Ղարաբաղ): ՀԿԿ ԿԿ Բիւրոն 1989 Յունիսի 21ի նիստում քննարկել է *Խորհրդային Ղարաբաղ* թերթի տպաքանակի մի մասը Հայաստանում տպագրութեան թոյլատրելու հարցը, նկատի ունենալով, որ թերթը «Հայաստանում ունի աւելի քան 40 հազար բաժանորդ»: Կրկնահրատարակումը հիմնաւորւում է նաեւ նրանով, որ թերթի այդ քանակի տպագրութիւնն ու Ստեփանակերտից Երեւան տեղափոխումը «ուղեկցւում է մեծ դժուարութիւններով, բերում է մատակարարման ժամկէտների կանոնաւոր խախտումների»: Բիւրոն յայտնում է, որ թերթի տպաքանակի մի մասը Երեւանում տպագրելու խնդրանքով ՀԿԿ Կենտկոմ են դիմել 1989ի Յունուարին սրեղծուած *ԼՂԽ* Յատուկ Կառավարման Կոմիտէի անդամ Վ. Սիդորովն ու Լեւոնային Ղարաբաղի Մարզային Կոմիտէի նախկին Քարտուղար Վ. Աթաջանեանը: Այս մասին Բիւրոյին ներկայացրած իր կարծիքում, Կենտկոմի գաղափարախօսական բաժինը յայտնում է, որ *Խորհրդային Ղարաբաղը* Հայաստանում կրկնահրատարակելու հնարաւորութիւնների կան: «Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի հրատարակչութիւնը առանձնացրեց ու Ստեփանակերտ քաղաքի տպարանում տեղադրեց համապատասխան սարքաւորումներ եւ սարքեր, ստեղծեց բոլոր պայմանները մարզային կենտրոնից Երեւան մատրիցաների օպերատիւ հաղորդման համար: Որոշուել են նաեւ թղթով ապահովման, չափի տեղաբաշխման եւ Հայկական ԽՍՀ հասցէներով, ԽՍՀՄ այլ

ընակավայրերով *խորհրդային Ղարաբաղ* թերթի տպաքանակի բաժանման հարցերը»,- յայտնում է գաղափարախօսական բաժնի միջնորդագիրը⁷⁰։ Բիւրոն դրական պատասխան է տալիս եւ *խորհրդային Ղարաբաղը* միջանի օր յետոյ կրկնահարատարակում է երեւանում։ Ղարաբաղեան թերթերի քիչ-չատ օրիեկտիւ տեղեկատուութեան փաստը նկատի ունենալով, նրա իւրաքանչիւր համարից հարիւրաւոր օրինակներ մասնաւոր անձերի եւ ոչ-պաշտօնական կազմակերպութիւնների կողմից Երեւանից ուղարկւում են ԽՍՀՄ-ի տարբեր հասցէներով փորձելով դրանով մեղմել մէկուկէս տարուց ի վեր հայութեան դէմ ծաւալուած կենտրոնական սուտ եւ թերի տեղեկատուութեան ազդեցութիւնը։ ՀԱԱԿի Հայաստան պաշտօնաթերթի իր մշտական, «Մամուլի շաբաթական տեսութիւն» սիւնակում Ք. Գէորգեանը յայտնում է, որ *խորհրդային Ղարաբաղի* օրինակով, *Երեկոյեան Երեւանը* նոյնպէս պիտի կրկնօրինակուի ռուսերէն, որպէսզի նրանում տպագրուող հետաքրքիր յօդուածներն անխաթար տեղ հասնեն մեր հոգսերի անծայրածիր երկրում»⁷¹։ *Երեկոյեան Երեւանի* ռուսերէն տարբերակի հրատարակութիւնը, մեզ անյայտ պատճառներով, չի իրագործուում։

Հայաստանում կատարուող իրադարձութիւնները ԽՍՀՄ-ի իր համախոհ կազմակերպութիւններին ծանօթացնելու նպատակով, ԱԽՄը նախաձեռնեց ռուսերէն պարբերականի հրատարակութեան։ *Միջորդալի* (ազատութիւն) առաջին համարը լոյս տեսաւ Սեպտեմբերին՝ յետագալում արցախեան ազատամարտի մասնակից ու նահատակ Աշոտ Մելոյեանի խմբագրութեամբ։ Հոկտեմբերին լոյս տեսաւ թերթի երկրորդ, 1990ի սկզբին՝ երրորդ համարը։ Շուրջ երկու տարի ընդհատումից յետոյ լոյս տեսած չորրորդ համարից (1992), այն սկսել է բազմացուել տպարանային, օֆսէթ եղանակով։

1989 Հոկտեմբերին լոյս տեսաւ կրօնական բովանդակութեամբ երկրորդ թերթը՝ Գթութիւն Հայկական Բարեգործական Միութեան *Լուսաւորիչ* պաշտօնաթերթը, որը զգալի աւանդ ունեցաւ Հայ Եկեղեցու դաւանանքը զանգուածներին հասցնելու գործում։ Նրա հրատարակմանը ՀԿԿ ԿԿ Բիւրոն հաւանութիւն է տուել իր Նոյեմբերի 18ի նիստում⁷²։ Թերթը խմբագրում էր Ռաֆայէլ Իշխանեանը։ Նա թերթում տեղ էր տալիս նաեւ քաղաքական բնոյթի յօդուածներին։

ՀԱԱԿի Հայաստան պաշտօնաթերթը Հոկտեմբերին հանդէս եկաւ կարեւոր նախաձեռնութեամբ. թերթն իր 1989, No. 13, Հոկտեմբերի 4ի համարից սկսած իւրաքանչիւր համարում տպեց արցախեան շարժման ժամանակագրութիւնը՝ 1988ի սկիզբից։ Ժա-

մանկագրութիւնը շարունակուեց հրատարակուել մինչեւ թերթի դադարումը 1990ի Դեկտեմբերին:

1989ի աշնանը ՀՀՇՆ կազմակերպչական մեծ աշխատանք տարաւ՝ նախապատրաստելու իր առաջին համագումարը: Այսուհանդերձ, շարժման ղեկավարները յարմար դատեցին ՀՀՇին կից ունենալ մի առերեւոյթ ոչ-քաղաքական կազմակերպութիւն, որի անուան տակ կարող էին ի հարկին պատսպարուել: Այդ ծածկոյթը եղաւ Հայաստանի Գիտնականների Միութիւնը (ՀԳՄ): Միութեան հիմնադիր համագումարը կայացաւ ՀՀՇ առաջին համագումարից երկու շաբաթ առաջ՝ Հոկտեմբերի 20ին: Համագումարը ընդունեց Միութեան հռչակագիրը, ծրագիրը եւ կանոնադրութիւնը: Հռչակագրում ասուած է նաեւ, որ «ՀԳՄն ընդունում է Հայոց Համագային Շարժման հիմնադրոյթները»⁷⁵: Համարեա նոյն բանն է հռչակում Միութեան ծրագրի Բ. գլխի 3րդ կէտը⁷⁶: Միութեան նախագահ ընտրուեց «Ղարաբաղ» կոմիտէի անդամ, ՀՀՇ ղեկավարներից, ակադեմիկոս Ռաֆայէլ Ղազարեանը: Ժողէֆ Աւետիսեանի խմբագրած ՀԳՄի Հրատուն հրապարակուեց ընդամէնը երկու անգամ, առաջին համարը 1989ի Հոկտեմբերի 10ին, երկրորդը՝ 1990ի Մարտի 26ին:

Հայաստանի ու հայ արդի պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ չըջադարձային եղաւ 1989ի Նոյեմբերը: Իշխանութիւնները ուրիշ ելք չունէին, բացի ՀՀՇ առաջին համագումարի կայացումը թողատրելուց: Սակայն, իշխանութիւններն իրենց ձեռքին ունեցած լծակներով ամէն կերպ խոչընդոտում էին ՀՀՇի է՛լ աւելի ամրապնդմանը: Այդ ջանքերը ի զուր էին: 1989ի վերջին, երկու իշխանութիւնների միջեւ պայքարի ելքը պարզորոշ երեւում էր:

Հայ պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ անչըջանցելի երեւոյթ է ՀՀՇ առաջին համագումարի նախօրեակին՝ 1989ի Նոյեմբերի 2ին ՀՀՇ Հայք պաշտօնաթերթի ծնունդը: Տպարանային օֆսէթ եղանակով բազմացուած այս հրատարակութիւնը երեւան եկաւ ազատ մամուլի համար մինչ այդ աներեւակայելի տպաքանակով՝ 50 հազար օրինակով, «Ղարաբաղ» կոմիտէի անդամ, լրագրող Սամուէլ Գէորգեանի խմբագրութեամբ: Թերթի առաջին համարը տպագրուեց Հկկ Կկ հրատարակչութեան տպարանում՝ առանց Կենտկոմի համապատասխան թոյլտուութեան, ՀՀՇի ճնշման տակ: ՀՀՇն Կենտկոմին դիմել էր, որպէս օրինական կազմակերպութիւն, իր պաշտօնաթերթը հրատակելու թոյլտուութիւն ստանալու համար: Սակայն, Կենտկոմը ձգձգում էր հարցը: Այսուհանդերձ, Հայքի առաջին համարի հրատարակութիւնը Կկ հրատա-

րակչութեան տպարանից՝ ստիպեց Կենտկոմին տալու իր հաւանութիւնը՝ հակառակ Կենտկոմի մի շարք անդամների ընդդիմութեան: Կենտկոմի քարտուղարութիւնը իր 1989 Դեկտեմբերի 30ի նիստին համաձայնութիւն տուեց զաղափարախօսական բաժնի առաջարկութեանը՝ «Հայոց Համազգային Շարժում հասարակական կազմակերպութեան վարչութեան թերթի հրատարակութեան մասին»: Կենտկոմի որոշումով, թոյլատրուեւ էր Հայքի հրատարակութիւնը շաբաթական մէկ անգամ պարբերականութեամբ: Որոշումը յանձնարարուեւ էր Պետական Պլանին՝ Հայքի հրատարակութեան համար թղթի անհրաժեշտ քանակ տրամադրելու, իսկ Հրատարակութիւնների Պետական կոմիտէին յանձնարարուեւ էր ապահովել թերթի հրատարակութիւնը⁷⁵: Հայքը այսպիսով դարձաւ ոչ-պաշտօնական կազմակերպութիւնների պարբերականներից առաջինը, որին իր սեփական տպարանում հրատարակելու թոյլտուութիւն տուեց ՀԿԿ Կենտկոմը: Դրանով իսկ նոր հանգրուանի սկիզբ դրուեց Հայաստանի պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ:

Հայք շաբաթաթերթի յաջորդ, երկրորդ համարը լոյս տեսաւ յաջորդ տարուայ Յունուարի 28ին, որից յետոյ այն անխափան հրատարակուեց շաբաթական կանոնաւոր պարբերականութեամբ: 1995ի սկզբից այն վերածուեց օրաթերթի, ապա 1997ին վերադարձաւ շաբաթական պարբերականութեան:

Հայքի մեծ տպաքանակը հնարաւոր դարձրեց ազատ մամուլի միջոցով իրականացնել մամուլի մի շարք ֆունկցիաներ՝ հասարակական կարծիքի ձեւաւորում եւ արտացոլում, զանգուածների կազմակերպում, ազգային զաղափարախօսութեան որոշ հիմնադրոյթների քարոզում, բազմակարծութեան արտայայտում եւ տեղեկատուութեան փոխանցում: Հայքի երեւումով, հանրահաւաքները, որպէս ճշգրիտ տեղեկատուութեան փոխանցման հիմնական միջոցի, իրենց այս դերը կորցրեցին: Ս. Գէորգեանը լեւտագային վկայուեւ է. «Հայքը տպագրուեւ էր մեծ դժուարութիւններով, բազմաթիւ խոչընդոտներ յաղթահարելով... Երեք հոգով էինք շաբաթաթերթը հրատարակում, բայց միւս կողմից ունէինք հրաշալի թղթակիցներ ինչպէս Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը, Վանօ Սիրադեղեանը, Կտրիճ Սարգսեանը, «Ղարաբաղ» կոմիտէի (ՀՀԾ - Գ. Ե.) վարչութեան անդամները⁷⁶: Հայքում լոյս տեսան քաղաքական-զաղափարախօսական կարեւորագոյն յօդուածներ, ինչպէս «Ղարաբաղ» կոմիտէի ու ՀՀԾ վարչութեան անդամ Վազգէն Մանուկեանի «Գնացքից թռչելու ժամանակը» յօդուածը, որով ՀՀԾն միանշանակ շրջադարձ էր անում դէպի Հայաստանի անկախութիւն:

Յեղակրօնից ու Հայքից չետոյ տպարանային եղանակով բազմացուած երրորդ պարբերականը եղաւ «Սրբ. Էջմիածին» բարեգործական միութեան *Եղիցի լոյս*, թերթը որը հրատարակուեց Էջմիածին քաղաքում, քաղաքային տպարանում: Թերթն ունէր քաղաքական յատակ ուղղուածութիւն, որի մասին խօսում է թերթի նշանաբանը՝ «Եղիցի ազատ Հայաստան»: Թերթի առաջին համարը լոյս տեսաւ Նոյեմբերի 29ին:

Մինչ այդ Նոյեմբերի 15ին ՀԱԱԿը պառակտուեց երկու՝ Ռուբէն Պետրոսեանի ու Մեխակ Գաբրիելեանի թեւերի, որոնք իրենց պաշտօնաթերթերում կատաղի պայքար սկսեցին միմեանց դէմ, դուրս գալով լրագրական բարոյականութեան սահմաններից: Պառակտման պատճառը քաղաքական-գաղափարական չէր. այն աւելի շուտ աթոռակուիւ էր: Շուրջ չորս ամիս գոյութիւն ունեցան երկու ՀԱԱԿեր եւ երկու Հայաստան պաշտօնաթերթեր, որոնցից իւրաքանչիւրը յաւակնում էր միակ օրինականը լինելու: «Բազմապիսի ասէկոսէների» տեղիք տուող եւ ժողովրդին ապակողմնորոշող այս անբնական վիճակին վերջ տալու նպատակով Ռուբէն Պետրոսեանի թեւի «ներկայացուցչական ժողովը» ի վերջոյ որոշեց կազմակերպութիւնը վերակոչել «Հայ Ազգային Կուսակցութիւն» (ՀԱԿ), իսկ պաշտօնաթերթը՝ *Ազգ*⁷⁷: *Ազգը* Հայաստանի ժառանգորդը լինելը չեշտելու համար, մինչեւ իր հինգերորդ համարը ներառեալ՝ պահպանեց Հայաստանի ընդհանուր համարակալումը, ապա անցաւ նոր համարակալման: ՀԱԿը բացայայտօրէն յարում էր ՀՅԴին ու ՀԱԿից աւելի ՀՅԴի անցեալի ու ներկայի խնդիրների մասին էր գրում:

Երկրաշարժի առաջին տարեիցին, Հայաստանի ժուռնալիստների Միութիւնն ու Հայաստանի Երեխաներ հիմնադրամը համատեղ հրատարակեցին *Առաւոտ լուստ* խառը ուղղագրութեամբ վերնագրով մի թերթ, որը լոյս տեսաւ միայն մէկ անգամ, 16 էջ, 2 տպագրական մամուլ ծաւալով: Այն տպագրուել է ՀԿԿ ԿԿ հրատարակչութեան տպարանում: Թերթը յայտնում էր որ իրացումից ստացուած ողջ եկամուտը յատկացուելու է աղէտի գօտու ծնողագուրկ երեխաներին:

Դեկտեմբերին լոյս տեսան եւս երկու ինքնահրատ պարբերականներ՝ *Զահր* Երեսնում եւ *Պայքարը*՝ Կիրովականում: *Զահր* հրատարակուել է ընդամէնը երկու անգամ, Օհան Յարութիւնեանի խմբագրութեամբ: Շատ կողմերով այն լիչեցնում է ՀԱՅՄԻ *Ազատութեան աւետարներին*: *Զահր* առաջին համարում լայն տեղ է յատկացուած Գարեգին Նժդեհի կեանքին ու գաղափարախօսական ժառանգութեանը:

Շրջանային առաջին ինքնահրատ անլեգալ պարբերականներից է Կիրովականի Սահմանադրական խմբերի Միութեան (ՍԽՄ) Պայքար թերթը, որը որպէս նշանաբան կամ անուան լրացում ունեցել է «վասն հայրենեաց եւ արդարութեան» արտայայտութիւնը: Մեքենագիր թերթը բազմացուել է Երեւանում (առաջին համարը 500, երկրորդը՝ 1000 օրինակով) ԱԽՄի հրատարակչութիւնում, որը ինքնահրատ շատ պարբերականներ ու գրքոյկներ էր տպում: ՍԽՄը համակրել է ՀՀՇին ու դարձել նրա կոլեկտիւ անդամ կազմակերպութիւն: Այս փաստն արտայայտուել է Պայքարի առաջին համարներին՝ «ՀՀՇ Կիրովականի Սահմանադրական խմբերի միութեան թերթ» ենթավերնագրում, որի «ՀՀՇ» սկզբնամասից լետագայում հրաժարուել է, հաւանաբար՝ ՀՀՇի հետ տարաձայնութիւնների պատճառով: Թերթը հիմնականում բովանդակել է զանազան նիւթեր, որոնք առնչուում էին 1990ի կէսերին ՀՍՄՀ ԳԽ ընտրութիւններին, ընթերցողներին կոչ անելով քուէ չտալ կոմունիստ թեկնածուներին: 1990ի Փետրուարին, ՍԽՄը հրատարակեց *Օգնութիւն քաղաքատարկեային* գրքոյկը: Պայքարը դադարեց 1990ի երկրորդ կէսին: Հետաքրքրական է ՍԽՄի ու նրա Պայքար թերթի լետագայ ճակատագիրը: Տարիների դադարից յետոյ, նրանք վերայայտնուեցին. Կիրովականի ՍԽՄը վերանաւանուել էր Վանաձորի Սահմանադրական իրաւապաշտպան Կենտրոն, որը շարունակեց թողարկել 1989-90ին Պայքարը՝ պահպանելով ընդհանուր համարակալումը: Նոր շրջանի Պայքարը հրատարակուեց ԱՄՆի «Եւրասիա» հիմնադրամի ֆինանսական օժանդակութեամբ: Կիրովական-Վանաձորի այս կազմակերպութիւնների ղեկավարն է Գէորգ Մանուկեանը, որը նաեւ թերթի խմբագիրն է:

1989ին Կիրովականում լոյս է տեսել նաեւ «Զարթօնք» միաւորման համանուն թերթը՝ Մանուէլ Միկոյանի խմբագրութեամբ: Այս միաւորումը եւս ՀՀՇ կոլեկտիւ անդամներից էր, եւ այդ մասին նշուել է *Զարթօնքի* ենթավերնագրում:

1989ին լոյս են տեսել նաեւ այլ պարբերականներ՝ «Զօրավար Անդրանիկ» միութեան օրգան *Հայորդիք* անկանոն պարբերականութեամբ հանդէսը, ՀԼԿԵՄ Կոմմայրիի Քաղաքային Կոմիտէի աշխատանքային շտաբի ռեկլամային-ինֆորմացիոն *Նոր Գիւմրի* թողարկումը, Հրազդանի շրջանային համանուն թերթի երիտասարդական լաւելուած *Վահագն* թերթը (Դեկտեմբերի 2ից), ՀԴՊԸ *Կէս կատակ կէս լուրջ* քաղաքական երգիծանքի պարբերականը (միակ համարը լոյս է տեսել Մայիսին): Այս պարբերականները քիչ-շատ լիչատակելի ազդեցութիւն չեն ունեցել:

1989ին հայկական ինքնահրատ մամուլ ծնունդ նաեւ Արցախում եւ ԽՍՀՄ եւս երեք հանրապետութիւններում: ԼՂԻՄի հայկական իշխանութիւնները 1989ին օրինական ճանաչում չնորհեցին միջանի ոչ-պաշտօնական կազմակերպութիւնների, որոնց պարբերականները այնուհետեւ լոյս տեսան տպարանային բազմացումով, օֆսէթ եղանակով, կէս տարիով կանխելով այլընտրանքային մամուլի նման եղանակով հրատարակութիւնը Խորհրդային Հայաստանում: Մայիսի 1ին Ստեփանակերտում լոյս տեսաւ «Ամարաս» Հայրենակցական-Բարեգործական Միութեան համանուն թերթի առաջին համարը: 1989ի Յուլիսի 8ին Ղարաբաղի մետաքսի կոմբինատի (Ղարմետաքսկոմբինատ) ակումբում հիմնուեց «Հայոց արցախեան Միացում» ժողովրդական շարժումը: Հիմնադիր կոնֆերանսը հաստատեց կազմակերպութեան կանոնադրութիւնը, որի երրորդ կէտը հռչակում էր. «Հայոց արցախեան Միացում» ժողովրդական շարժման առաջնահերթ նպատակը ԼՂԻՄի վերամիաւորումն է Հայկական ԽՍՀին»: Կոնֆերանսը ընտրեց կազմակերպութեան 11 հոգինոց խորհուրդ, որին անդամակցում էին լետագայ տարիներին արցախեան ազատամարտում հռչակուած Ռոբերտ Քոչարեանն ու Սերժ Սարգսեանը: Բաց քուէարկութեամբ խորհրդի նախագահ ընտրուեց Ղարմետաքսկոմբինատի կուսակցական կազմակերպութեան քարտուղար Ռ. Քոչարեանը (ներկայումս Հայաստանի հարապետութեան նախագահ): Կոնֆերանսն ընտրեց նաեւ Միութեան տպագիր օրդանի խմբագրին, այս պատասխանատուութեան կոչելով Մարսէլ Պետրոսեանին: Ստեփանակերտի Քաղաքային Սովետի կողմից «Միացում»ը գրանցուեց Յուլիսի 28ին, որից 12 օր լետոյ՝ Օգոստոսի 9ին լոյս տեսաւ Միացում ժողովրդական Շարժման տեղեկագիր *Միացում* թերթի առաջին ու միակ համարը, որը տարածուեց անվճար: *Միացում*ի նշանաբանն էր՝ «Հայ ժողովուրդ, քո ուժը քո միասնութեան մէջ է»: Արցախում 1989ին լոյս տեսաւ նաեւ *Վերածնունդ* ինքնահրատ թերթը՝ ՀՅԴի համակիրների կողմից: 1990ին *Վերածնունդ*ի փոխարէն հրատարակուեցին «ՀՅԴ Արցախի կազմակերպութեան պաշտօնաթերթ» *Պաշար* եւ «Հայ երիտասարդութեան ճակատ»ի *Աւետեաց երկիր* անլեզայ պարբերականները:

«Ներքին» սփիւռքում հայկական առաջին ինքնահրատ պարբերականը լոյս տեսաւ Լատվիայի մայրաքաղաք Ռիգայում, 1989ի Ապրիլի 20ի մօտ: Ռուսերէն *Լոյս*ի առաջին համարը նուիրուած էր «Ղարաբաղ» կոմիտէի ձերբակալուած անդամներին: Նորայր Բաբաջանեանի խմբագրած թերթը հրատարակում էր «Վասն ազատ եւ միացեալ Հայաստան»ի նշանաբանով: *Լոյս*ը սերտ կապեր

էր հաստատել Հայաստանի արցախական ու անկախական շար-
ժումների հետ, նրանց պաշարի մասին տեղեկացնում էր Լատ-
վիայի հասարակութեանը եւ կամուրջ էր Հայաստանի ու մերձ-
բայթեան հանրապետութիւնների հակախորհրդային անկախական
շարժումների միջեւ: Թերթի առաջին համարի հրատարակու-
թեան ծախսերի մի մասը հոգացել է Երեւանի «Հայծխախոտ» ար-
տադրական միաւորումը: *Հոյսը ԽՍՀՄ* (բացի Հայաստանից) հայ-
կական պարբերական մամուլի ոչ միայն առաջին ազատ թերթն է,
այլեւ այդ մամուլի առաջին պարբերականը, որը շարունակ է հա-
մակարգելով:

1989 Նոյեմբերին Մոսկուայում լոյս տեսաւ *Հայ լրագրեր-Արմ-
եանակի վեստնիկ* հայերէն-ռուսերէն թերթի առաջին համարը:
Այն տպագրուել է Երեւանում, ՀԿԿ ԿԿ հրատարակչութեան տպա-
րանում, Հայքի առաջին համարի տպագրութիւնից միջանի օր
ետով:

1989ի վերջին, Կիւեւի Հայաստանի Բարեկամներ Միութիւնը
հրատարակեց *Համայնք* թերթը, որը 1990ի սկզբին անուանափոխ-
ւեց *Ազատամարտի*: Միութեան ակտիւիստներ Օլենա Զամոստեա-
նը, Վադիմ Դիւնիչը, Դմիտրի Նովիկովն ու միւսները այս ինք-
նահրատներին միջոցով փորձել են հակազդել խորհրդային հակա-
հայկական տեղեկատուութեանը Ուկրաինայում⁷⁸:

1990 Ապրիլին Տալլինում (Էստոնիա) լոյս տեսաւ *Վահագն*
թերթը: Նրան լաջորդելու էին շատ այլ պարբերականներ՝ *Մաս-
եաց աղաւնի* Միմֆերոպոլում, *Պրօ Արմենիան* Մոսկուայում, *Հոյ-
սը* Սամարղանդում, եւլն.:

«Ներքին» սփիւռքի պարբերական մամուլը իր համեստ լու-
ման էր ներդնելու Հայաստանում, Արցախում եւ անդրկովկասեան
տարածաշրջանում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների մասին
ճիշդ տեղեկատուութիւն տարածելու գործում, դրանով էլ իր մաս-
նակցութիւնը բերելով Արցախի՝ Հայաստանի վերամիաւորման ու
Հայաստանի անկախութեան վերականգնման պաշարին:

Խորհրդահայ պարբերական մամուլի նոր անունները 1987-1989 թթ.

Հայաստան

Անուն	Հրատ. սկիզբ	Հրատ. դադար.	Համարների քանակ	Հրատարակիչ	Այլ նշումներ
Տեղեկագիր	Մայիս 1987	Յունի. 1988	առնչվ. 7 համար	«Նաւասարդեան Աշոտի եւ Ազատեան Արշակի Պաշտպանութեան Կոմիտէ»	
Անկախութիւն	24 Հոկտ. 1987	—	շուրջ 400 համար	ԱՄՄ	1996թ. նոք. լոյս կը տեսնէ որպէս Ներկուսակցական պարբերական
Հրապարակախոսութիւն	Հոկտ. 1987	Մայիս 1988	հաւանար. 8 համար	ԱՄՄ	
Արցախի Ձայն	1987ի վերջ	Ապրիլ 1990	շուրջ 35 համար	«Արացում» ընկերութիւն	
Կոլոս Արցախա (ռուս.)	1987ի վերջ	Ապրիլ 1990	շուրջ 35 համար	«Արացում» ընկերութիւն	
Ինքուշու	20 Յունի. 1988		առնչվ. 166 համար	«Ինքուշու» արտադրական միասնորոշում	հաւանար. դադարեւ է 1991ի վերջին
Փուռնախառ	Յունի. 1988	կը շարունակուի		ԵՊՀ Փուռնախառիկալի բաժին	
Աստղիկ	Փետր. 1988	կը շարունակուի	շուրջ 10 համար	ԵՊՀ Բանասիրական բաժին	տարեգիրք է
Հայ դատ	Փետր. 1988	1990	13 համար	Հայ Դատի Պաշտպանութեան Ընկերութիւն	լոյս է տեսել Մարտին
Արմանակի վոլյոս (ռուս.)	Փետր. 1988		առնչվ. 4 համար	Հայ Դատի Պաշտպանութեան Ընկերութիւն	լոյս է տեսել Մարտին եւ դադարեւ է

Անուն	Հրատ. սկիզբ	Հրատ. դադար.	Համարների քանակ	Հրատարակիչ	Այլ նշումներ
Բիւրճաճն (ուռւ.)	Ապրիլ 1988	Դեկտ. 1988	հաւանար. 8 համար	«Ղարաբաղ» կոմիտե	համալրվելով չարուած հայաստանեան Ա. պարբերականն է
Զանգակատուն	Մալիս 1988	Յուլիս 1990	7 համար	մինչև No. 5ը ներառեալ՝ «Զանգակատուն» ընկ., No. 6 եւ 7ը՝ «Միացում» ընկ.	
Հալթնիք	Մալիս 1988		մինչև 1988ի փետր.՝ 14 համար	ԱՄՖ	չարունակում է ներկուսակցական պարբերականի մեւում
Բանբեր	Յունիս 1988	1988 ?		ԱՄՖ	դադարել է
Մաշտոց	18 Յուլ. 1988	1990	10 համար	«Մաշտոց» միաւորում	
Տեղեկագիր	Օգ. 1988			Հայ Դատի Պաշտպանութեան Ընկերութիւն	դադարել է
Միասնութիւն	Հոկտ. 1988	Դեկտ. 1988	2 համար	«Նարեկ» Ազգային կազմակերպութիւն	
Յեղակոն	30 Նոյ. 1988	Սեպտ. 1991	5 համար	Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութիւն	
Տեղեկագիր	Նոյ. 1988		միայն 1 համար	«Ղարաբաղ» կոմիտե	
Երեսանի համալսարանի կուսակից	Նոյ. 1988		միայն 1 համար	Դաւիթ Յովհաննեսեան եւ Սուրբէն Զոհեան	
Քորսան	1988	1989 ?		«Քորսան» մշակութային սկումբ	

Տեղեկագիր	1988	1990	Հաւանաբ. 18 Համալ	ՀԱՍՀ Աշխատանքի եւ Սոցիալական Հարցերի Պետ. կոմիտէ
Բիւլետեն (ռուս.)	1988	1990	Հաւանաբ. 18 Համալ	ՀԱՍՀ Աշխատանքի եւ Սոցիալական Հարցերի Պետ. կոմիտէ
Խնդրույում	1 Դեկտ. 1988	Յուլիս 1989	7 Համալ	ԱՄ
Անուն	Հրատ. սկիզբ	Հրատ. դադար.	Համարների քանակ	Հրատարակիչ
Ինֆորմացիոն տեղեկագիր	5 Դեկտ. 1988	Մարտ 1989	56 Համալ	Աւանգարդ, Կոմունիստ եւ Կոմսոմոնց Թերթեր
Յոյս	13 Դեկտ. 1988	Մարտ 1989	56 Համալ	Աւանգարդ, Կոմունիստ եւ Կոմսոմոնց Թերթեր
Յիշատակիւն	Դկտ. 88 ք. Կէս	Յունր. 1994		Լենինականի Բանուար Թերթ
Անքնողի ֆոնդ	Դեկտ. 1988		ձիւն 1 Համալ	«Անքնողի վերականգնման ֆոնդ» Ազգային-Մշակութային Միութիւն
Դրուժա (ռուս.)	16 Յունր. 1989	21 Միպտ. 1990	67 Համալ	Կերպականի Կարճ Թերթ
Դաշինք	11 Մարտ 1989	25 Ապրիլ 1989	3 Համալ	Հայ Ուսանողութեան Դաշինք
Տեղեկագիր	Մարտ 1989	1989 Մ.թ.ի վերջ	4 Համալ	14-ի Պաշտպանութեան Խորհուրդ
Բիւլետեն (ռուս.)	Մարտ 1989	Ապրիլ 1989	2 Համալ	14-ի Պաշտպանութեան Խորհուրդ
Խօսակ	10 Ապրիլ 1989	30 Ապրիլ 1989	4 Համալ	Հայոց Համագրային Շարժում
Ազատ Հալք	24 Մաիս 1989	7 Օգոստոս 1990	85 Համալ	Ազգային Միասնութեան Ուխտ
Միացում	Փարուն 1989		Հաւանաբ. 1 Համալ	Այդի անուան No. 65 դպրոց
Կես կատակ կէս լուրջ	Մաիս 1989		ձիւն 1 Համալ	Հայ Դատի Պաշտպանութեան Ընկերութիւն
Ելանք ի բողոյն	Յունիս 1989		ձիւն 1 Համալ	Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութիւն

Անուն	Հրատ. սկիզբ	Հրատ. դադար.	Համարների քանակ	Հրատարակիչ	Այլ նշումներ
Հայաստան	12 Յուլիս 1989	15 Նոյ. 1989	17 համար	Հայաստանի Ազգային Անկախութիւն Կուսակցութիւն	15 Նոյ. 1989-ին ՀԱՍԿԸ պառակտուեց, որի հետեւանքով լրջա- տեսան երկու Հայաստաններ
Տեղեկագիր	10 Յուլիս 1989	7 Օգ. 1989	5 համար	ՀՀ	
Հրատարակման թերթիկ	Յուլիս 1989	Յունի. 1990	7 համար	ՀՀ	
Միաբանութիւն	Յուլիս 1989	Հոկտ. 1989	հաւանաթ. 4 համար	«Նարեկ» Ազգային կազմակերպութիւն	
Փրկութիւն	13 Օգ. 1989	26 Նոյ. 1989	13 համար	Մուրադ Խալաճեան	
Ինքնորոշողների լիստիկ (սուս.)	Օգ. 1989	29 Հոկտ. 1989	6 համար	ՀՀ	
Իրատունք	Օգ. 1989	կը չարունակուի		«Մահամարդական Իրատունք» Միութիւն	դրամետոյ անհնաւին ազատ պարբերականն է
Սկրոտա (սուս.)	Մեպտ. 1989	1996	82 համար	ԱՄՆ	
Հայոց խորհրդարան	1 Հոկտ. 1989		միայն 1 համար	Հայոց Ազգային Նախախորհրդարան	
Բարդէի (սուս.)	10 Հոկտ. 1989	5 Հոկտ. 1990		Լեւոնականի Բանուոր Թերթ	Բանուոր Թերթի յաւելում
Լուսաւորիչ	Հոկտ. 1989	1997ի սկիզբ		Գթութիւն հալիական Բարեգործական Միութիւն	
Հրատու	20 Հոկտ. 1989	26 Մարտ 1990	2 համար	Հայաստանի Գիտնականների Միութիւն	

Անուն	Հրատ. սկիզբ	Հրատ. զտղար. կը շարունակուի	Համարների քանակ	Հրատարակիչ	Այլ նշումներ
Հայ	2 Նոյ. 1989			ՀՀ	
Ռեզյանյանի ստորագի (սուս.)	7 Նոյ. 1989	1990 ?	Համար. 20 համար	«Ռեզյանյանի ստորագի» թերթ	
Հայաստան (Ռ. Պետրոսյանի թերթ)	15 Նոյ. 1989	10 Օգ. 1990	8 համար	ՀԱԱԿ (Ռ. Պետրոսյանի թերթ)	17 Մարտ 1990-ից, Ազգ.
Հայաստան (Մ. Գաբրիելյանի թերթ)	15 Նոյ. 1989	Դեկտ. 1990	67 համար	ՀԱԱԿ (Մ. Գաբրիելյանի թերթ)	
Եղիշի Լոյս	29 Նոյ. 1989			«Մլրդ. էջմիածին» Բարեգործական Միություն	Դարարեւել է
Ազատութեան աշխարհը	աշուն 1989	1990-ի սկիզբ	3 համար	Հայ Ազգային Երիտասարդական Միություն	
Աստուտ Լուս	7 Դեկտ. 1989		միայն 1 համար	Հայաստանի Ժողովրդական Միություն	
Զահ	Դեկտ. 1989	1990-ի սկիզբ	2 համար	Օհան Թարութեան	
Պաշտ	Դեկտ. 1989		3 համար (1989-90)	Կիրովականի Սահմանադրական կոմիտեի Միություն	շարունակում է ներկայումս անհետացել
Նա ստորագի (սուս.)	1989	1990 ?		«Հայաստանի Ժողովրդական Միություն» շրջանային	
Վահագն	2 Դեկտ. 1989	1990	5 համար	Հրազդանի Հրազդան թերթ	Հրազդանի լուսնային

Անուն	Հրատ. ակտը	Հրատ. դադար.	Համարների թանի	Հրատարակիչ	Այլ նշումներ
Զարթոնք	1989			«Զարթոնք» ծխախոտ կերտական	դադարել է
Հայրդիք	1989			«Զորավար Ադրանիկ» ծխախոտ	դադարել է
Նոր Գիւմրի	1989	1990		ՀԼԽԽ կուձարիի Քղքային կոմ. աշխատանքային շտաբ	

Լեւոնային Ղարաբաղ

Ամարաս	1 Մայիս 1989		հաւանար. 1 համար	«Ամարաս» Հայկենակցական- Բարեգործական Միութիւն	
Միացում	9 Օգ. 1989		հաւանար. 1 համար	Հայոց Արցախեան «Միացում» շարժում	
Վերածնունդ	1989				

Խորհրդահայ Սփիւռք

Հոյս (ոռու.)	20? Ապր. 1989	1989	3 համար	Հատկաւի հայկական համայնք	Ռիկա
Հայ Մարմեր- Արմեանիկի գիտանիկ (հայ.ռուս.)	29 Նոյ. 1989			Մոսկուա	անկանոն շարունակում է հանդէսի մեւով
Համայնք (ոռու.)	1989	1990		Կիւնի «Հայաստանի բարեկամներ» Միութիւն	1990-ին անուանադրուել է Ազատամարտի

- ¹ Ֆիլմը պատրաստվել է 1999 թ. սկզբին և առաջին անգամ ցուցադրուեց Հայաստանի պետական հեռուստատեսության առաջին ծրագրով նույն թուականի Ապրիլի 24-ի երեկոյան:
- ² Օրինակ, Մոլոնտովի Հայաստան պաշտոնաթերթի 1988 թ. Օգոստոսի 13-ի համարի վատորակ տպագրության հարցը ՀԿԿ ԿԿ Բիւրոյի կողմից քննուել է երկու օր լիտով: Հրատարակչության գլխավոր ինժեներին յարտարարուել է խիստ նկատողութիւն, թերթի գլխավոր խմբագրի տեղակալին՝ նկատողութիւն, իսկ հրատարակչության տնօրէնի պատասխանատուութեան հարցը որոշուել է քննել արձակուրդից վերջինիս վերադառնալուց յետոյ: Են՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Հասարակական և Քաղաքական կազմակերպութիւնների Փաստաթղթերի կենտրոնական Պետական Արխիւ (ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ), ֆոնդ 1, ցուցակ 82, գործ 26, թուղթ 115, 116:
- ³ Օրինակ, ՀԿԿ ԿԿ քարտուղարութիւնը իր 1988 թ. Սեպտեմբերի 27-ի նիստին քննարկել է Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապի կոմիտէից ու Արտասահմանեան երկիրների Հետ Բարեկամութեան ու Մշակութային կապերի Հակակախ լինելութեան նահագահութիւնից ստացուած առաջարկութիւնը ար կազմակերպութիւնների վերածնունդ Հայաստան համատեղ ամսագրի խմբագրական կոլեկտիւն ընդունելու և վահագն Դաթեանին գլխավոր խմբագիր հաստատելու մասին տե՛ս՝ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 11, ց. 83, գ. 81, թ. 122-124:
- ⁴ Այս փաստը հաստատուած է նաեւ մինչեւ 1978 թ. վերջը ՀԿԿ ԿԿ գաղափարախօսութեան գծով քարտուղար աշխատած կարլէն Դալլաքեանը իր լուչերում՝ Յուշագատում (դէմքեր, իրողութիւններ, մտորումներ), Երեւան, 1998, էջ 31:
- ⁵ Այս մասին մեզ բանաւոր յարմար է նույնիսկ Գրիգոր Մարտիրոսեանը:
- ⁶ Վալերի Արդիւնեան, Քալլոյ, թուշոյ, լողացող ու սողացող ամէն բան, Երեւանի Մամուլի Արուսեան Տեղեկագիր, ամսաթերթ, Երեւան, 1997, No. 4, Մալիս, էջ 22:
- ⁷ Նշելով, թէ Հայաստանի ժողովուրդը սփիւռքահայ աւելի քան 700 անուն մամուլից մեծ ուշացումով ստանում է միայն միջանիւր, Անկախութեան խմբագրապետ Ռաֆայէլ Համբարձումեանը Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնից պահանջում էր հնարաւորութիւն ստեղծել բաժանորդագրուելու Սփիւռքի ցանկացած թերթի, ամսագրի, հանդէսի և գրքի, ու դրանց վաճառքի համար յատուկ կրպակներ և խանութներ ստեղծել: Են՝ Անկախութիւն, շաբաթաթերթ, Երեւան, 1988, No. 32, 8 Օգոստոսի, էջ 7-8:
- ⁸ Զրպարտիչներին տրուող մականուն խորհրդային ժամանակաշրջանում:
- ⁹ ԵՄԱ Տեղեկագիր, անվերնագիր, 1997, No. 8, Սեպտեմբեր, էջ 21:
- ¹⁰ Ազգայնականութեան տեսութեան արեւմտեան յարմար տեսանկյունից Գելլները վերակառուցման քաղաքականութիւնը սահմանում է որպէս շարժառարկան վերափոխում վերելից՝ առանց բռնութեան և ընդհատութեան: Նա վերակառուցման հիմնական երեւոյթ է յարարարում խօսքի ու մամուլի ազատութիւնը: Ernest Gellner: "Nationalism in the vacuum", in Alexander J. Matyi (ed.), *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities*, New York: Columbia University Press, 1995, էջ 246:

- ¹¹ Վախրի Աղբինեանի ելութը ԵՄԱԻ կազմակերպած «Ընտրութիւնների արտացոլումը զանգուածային լրատուութեան միջոցներում» սեմինարում, ԵՄԱ Տեղեկագիր, 1997, No. 1, Յունուար, էջ 19:
- ¹² 1960ականների կեսերի ժողովրդական անկոծման մասին տե՛ս՝ George A. Bournoutian, *A History of the Armenian People*, vol. II: 1500 A.D. to the Present, Costa Mesa, CA: Mazda, 1994, էջ 169-170. Ronald Grigor Suny, *Armenia in the Twentieth Century*, Chico, CA: Scholars Press, 1983, էջ 77-83. Նոյն՝ *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1993, էջ 185-191. Նոյն՝ "Soviet Armenia", in Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. II, New York: St. Martin's Press, էջ 374-378. David Kowalewski, "The Armenian National Unity Party: Context and Program," *The Armenian Review*, vol. 31, No. 4-124, April 1979, էջ 364-370. Mark Malkasian, "Gha-ra-bagh!": *The Emergence of the National Democratic Movement in Armenia*, Detroit: Wayne State University Press, 1996, էջ 135-137:
- ¹³ Թանուհ Հայրենիքի, ամսագիր, Երևան, 1996, No. 2, էջ 43:
- ¹⁴ ԱՄՄԸ կրէկ, աբօր, վաղը, Ինքնորոշում Միաւորման Հրատարակութիւն, Երևան 1999, էջ 3:
- ¹⁵ Հաւանաբար լրոյ է տեսել 1970ին. տե՛ս նոյնը՝ էջ 4:
- ¹⁶ Տե՛ս՝ Ռ. Համբարձումեանի, *Թուղթ ընդ հանրական-Թորոքրակ*, 2րդ չապիկի վրայ տպուած, Ռ. Համբարձումեանի կենսագրականը, Երևան, 1990:
- ¹⁷ Հայ Երիտասարդների Միութիւնը (ՀԵՄ) հիմնուել է 1979ին, Մարգարիտ Թարութիւնեանի, Վարդան Թարութիւնեանի և Իշխան Մկրտչեանի կոմիտէ: Ըստ «Ճակատագրերի սահմանը» վաւերագրական ֆիլմում Վ. Թարութիւնեանի վկայութեան ՀԵՄը ԱՄԿի մասնաճիւղերից էր, թէեւ ՀԵՄ-ի ծրագիրը, ի տարբերութիւն ԱՄԿի ծրագրի, յստակօրէն դնում էր Հայաստանի անկախութեան նպատակը: ՀԵՄ-ի երեք հիմնադիրներն ու անդամ Սամուէլ Եղիազարեանը 1981ի Ապրիլի 9ին դատապարտուեցին հինգ և ասելի տարիների բանտարկութեան և աքսորի: Իշխան Մկրտչեանը 1985ի Ապրիլի 24ին, չպարգուած հանգամանքներում ինքնասպանութիւն գործեց կամ սպանուեց Պերմի (Ռուսաստան) արգելափակման ճամբարում:
- ¹⁸ Alexander Suetnov, *Netraditsionniye izdaniy – Bibliograficheskii ukazatel* [ոչ-աւանդական հրատարակութիւններ. մատենագիտական ուղեցոյց], Երկրորդ, համալրուած հրատարակութիւն, Մոսկուա, 1992, Ապրիլ, էջ 53:
- ¹⁹ Տե՛ս՝ Ռ. Համբարձումեանի կենսագրականը:
- ²⁰ Ըստ Ռ. Համբարձումեանի բանաւոր վկայութեան, *Հրապարակաբանութիւնը* լրոյ է տեսել Անկախութեան առաջին համարից յետոյ. նոյն աղբիւրի համաձայն, *Հրապարակաբանութիւնը* լրոյ է տեսել ընդամենը երկու համար:
- ²¹ Ռ. Համբարձումեան, Վերազանդ-ինքնաբացատրութիւն՝ նամակ, Ազգ օրաթերթ, 1995, 19 Մայիսի, էջ 2:
- ²² ԽՍՀՄում առաջին ալլընտրանքային քաղաքական չարաթաթերթն էր 1987ի Օգոստոսի 1ին Մոսկուայում լրոյ տեսած, Ա. Պոտորաբինէկի հիմնած ու խմբագրած

էքսպրէս խրոնիկան (ճեպրնթաց ժամանակագրութիւն), որը շարունակուած է առ այսօր:

²³ Անկախութիւն, 1997, No. 7, 5 Դեկտեմբերի, «Տեղական լուրեր» բաժին:

²⁴ Անկախութիւն, 1998, No. 14, 4 Ապրիլի:

²⁵ Տե՛ս՝ Ռ. Համբարձումեանի կենսագրական:

²⁶ Մինչեւ 1985 թուականը Արցախեան ազատագրական շարժման պատմութեան համար տե՛ս՝ Զուէն Մսրըրեան, Հայկական հարցի մասին, Պէլլուք, 1978, էջ 168-185. Բագրատ Ուլուքաբեան, Արցախեան գոյապայծարը, Ա. Երեւան, 1994, էջ 164-288. Նոյնի՝ Արցախի պատմութիւնը սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Երեւան, 1994, էջ 252-268:

²⁷ Տե՛ս՝ Խորհրդային Արեւելանի պետական լրատուական գործակալութեան՝ Ազերիսֆորմի հաղորդագրութիւնը Կոմունիստ հայաստան օրաթերթում, Բաքու, 1988, փետրուարի, էջ 2:

²⁸ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 82, գ. 21, թ. 2:

²⁹ Sergei Bablunian, "Kak nam khotseli reanimirovat?" [ինչպէ՞ս փորձեցին մեզ վերակենդանացնել], Novoe Vremia, շաբաթաթերթ, Երեւան, 1997, No. 9, 26 փետրուարի:

³⁰ Նոյն:

³¹ Նոյն:

³² Տիգրան Յարութիւնեանը այս երկու պարբերականների անունը նշում է «Լրատու» ձևով, իսկ հայերէն Տեղեկագրի հրատարակութեան ամիս՝ 1988ի Սեպտեմբերը. տե՛ս՝ ՎՄամուլի Ազատութեան Համաշխարհային Օր - Մայիսի 3», ՄԱԿի Հասարակական Տեղեկատուութեան Բաժանմունք (այսուհետեւ՝ ՄԱՀՕ), Երեւան, 1997, էջ 80:

³³ Խորհրդային Միութիւն-Մերձաւոր Արեւելք տարածաշրջանում համակարգչով շարուած հայկական առաջին պարբերականն է Հայկական Ժողովրդային Շարժում կազմակերպութեան Լիբանանի պաշտօնաթերթը Երկաթէ չերեփ Ամաթերթը, որի նոր շրջանի համակարգչով շարուած առաջին համարը լոյս է տեսել 1988ի փետրուարի առաջին օրերին:

³⁴ ՄԱՀՕ, էջ 80:

³⁵ Նոյն:

³⁶ Այդ նշանաբանից, ինչպէս նաեւ իր անուան «Խորհրդային» բաղադրիչից առաջինը հրաժարուել է ՀՆՍՀ Լուսաւորութեան մինիստրութեան Քորհրդային դպրոց թերթը. այն Դպրութիւն է վերանուանուել 1989ի 36րդ, սեպտեմբերեան համարից. ԶԿԿ ԿԿ Բիւրոն 1989ի Յունիսի 21ի նիստում հաւանութիւն է տուել թերթի անուանափոխութեանը, այն հիմնաւորելով այն իրողութեամբ, որ թերթը դարձել է ՀՆՍՀ Լուսաւորութեան եւ Բարձրագոյն կրթութեան մինիստրութիւնների եւ Պրոֆեսիոնալ կրթութեան պետական կոմիտէի միաւորմամբ ՀՆՍՀ Ժողովրդական կրթութեան մինիստրութեան պաշտօնաթերթը, որով իր նոր անունով, թերթը «լիովին համապատասխանելու է նոր բովանդակութեանը». տե՛ս՝ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց. 83, գ.10, թ. 69, 140, 141: Թերթի նոր անունով առաջին համարից էլ կոմունիստական նշանախօսքը փոխարինուել է հայերէնի այբուբէնով գրուած առաջին նախադասութեամբ՝ «Ճանաչել գիմաստութիւն եւ գիտատ, ի-

- մանալ զբաղվել հանճարորդ: Թերթի այդ տարիներին գլխավոր խմբագիր Լիւդուիգ Կարապետեանին բանաւոր վկայութեամբ, նշանախօսքի փոփոխութիւնը եղել է պատահական եւ քաղաքական լատուկ դիտաւորութիւն չի ունեցել:
- ³⁷ Ամերիկայի ժայնթա հալկական բաժանմունքի հետ 1988ի Օգոստոս 5ին կապացած հարցազրոյցում, Պ. Հայրիկեանը Հայրենիքը յայտարարում է ԱՄԻ Հրապարակաւորութիւն պարբերականի վերանուանում. տե՛ս՝ Անկախութիւն, 1988, No. 33, 15 Օգոստոսի, էջ 18:
- ³⁸ Ռ. Համբարձումեանը մեզ բանաւոր հաստատեց, որ Հայրիկեանը ԱՄԻ հանդէսի անուանափոխութիւնը կատարել է հենց այս նպատակով:
- ³⁹ Garo Ulubeyian, "The Independent Press of Armenia", Ապարէջ օրաթերթի անգլերէն բաժին, Լոս Անջելոս, 1988, 15 Հոկտեմբերի, էջ 21:
- ⁴⁰ Նոյն:
- ⁴¹ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 30, Թ. 3, 4:
- ⁴² Գրքերի աշխարհ, ամսաթերթ, Երեւան, 1988, No. 12, 25 Դեկտեմբերի, էջ 1:
- ⁴³ Նոյն, էջ 3:
- ⁴⁴ Sredstva massovoy informatsii Armenii [Հայաստանի զանգուածային լրատուամիջոցները], NGO Team, Երեւան, 1996, էջ 47:
- ⁴⁵ 1991ի կէսերին, Կաթի շարունակութիւնն եղող վերածնունդ թերթը ու նրա ձուլ լաւելուածը դեռեւս շարունակում էին պատասպարուել տնակներում:
- ⁴⁶ Հայուրալին՝ արտադրա-շինարարական կազմակերպութեան վարչութեան, կուսակցական կոմիտէի, արհեստակցական միութեան եւ ԼԿՄԿ կոմիտէի այս պաշտօնաթերթի հրատարակութիւնը ՀԿԿ ԿԿ Բիւրոն թուրքերով է իր 1989ի Դեկտեմբերի 2ի նիստում ընդունած որոշումով, ընդառաջելով ՀԿԿ Լենինականի քաղկոմի առաջարկութեանը, հաշուի առնելով այն, որ հայերէնով հրատարակուող քաղաքային Բանուոր թերթը չէի բաւարարում անձնակազմի՝ տեղական լրատուութեան պահանջները»: տե՛ս՝ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 15, Թ. 44, 49, 50:
- ⁴⁷ Դրուժբան հիմնել է ՀԿԿ Կոմուսի Կիրովականի քաղկոմը իր Յունուարի 12ի որոշումով, որպէս քաղաքային Կաթ թերթի տասնօրեայ լաւելուած, թողարկման պատասխանատու նշանակելով Կաթի խմբագրութեան անդամ, Կոմունիստի սեփական թղթակից Նարեկ Մեմրոպեանին: Սակայն, ՀԿԿ ԿԿ գաղափարախօսական բաժինը մերժել է հաստատել առանձին լաւելուածի կարգավիճակով թերթի հրատարակութիւնը, երեսով նրանից, որ ԽՄԿԿ ԿԿ որոշումով, քաղաքային թերթերի հաստիքների մեծացումը ԽՄԿԿ ԿԿ բացառիկ իրաւասութիւնն է: Եւսելուածի փոխարէն, բաժինը առաջարկել է Դրուժբան հրատարակել Կաթի նպատակային էջի կարգավիճակով՝ ռուսերէն լեզուով. տե՛ս՝ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 30, Թ. 25-27: Այդուհանդերձ, Դրուժբան լոյս տեսաւ անջատ լաւելուածի կարգավիճակով:
- ⁴⁸ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 30, Թ. 40, 41, 48-50: Գուգարքի շրջկոմը ռուսերէն նիւթերի հրապարակումը բացատրում է ոչ միայն եկուոր շինարարների պահանջների բաւարարման անհրաժեշտութեամբ, այլեւ նրանով, որ չլրջանի երկու գիւղեր (Ֆիոլիստովո, Լերմոնտովո) ռուսական են»: տե՛ս՝ նոյն՝ Թ. 50:
- ⁴⁹ ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 30, Թ. 140:

- ⁵⁰ Նոյն
- ⁵¹ Նոյն, թ. 141:
- ⁵² Նոյն, թ. 142:
- ⁵³ Նոյն
- ⁵⁴ Նոյն, թ. 142-143:
- ⁵⁵ Նոյն, թ. 145:
- ⁵⁶ Sredstva massovoy, էջ 91:
- ⁵⁷ «Ինքնահրատ» եզրը առաջին անգամ օգտագործել է ռուս ալլախոհ գրող Նիկոլայ Գլազկովը 1952ին, իր ձեռագրի վրա՝ ռուսերէն նշելով "samsebyeizdat" տե՛ս՝ Suetnov, էջ:
- ⁵⁸ Նոյն, էջ 11:
- ⁵⁹ ՀՀ ՀՔԿՎ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 22, թ. 15 եւ ՀՀ ՀՔԿՎ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 9, թ.133,151:
- ⁶⁰ ՀՀ ՀՔԿՎ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 22, թ. 15:
- ⁶¹ 1991ին նահատակուել է Արցախի Հասանաբաղ գիւղի ինքնապաշտպանական մարտերում:
- ⁶² 1990ի վերջին հրատարակուելիք դպրոցական երկու ալլ թերթերը եւս՝ հայերէն Ազգաբարձն ու ռուսերէն Դիւրագը (երկխօսութիւն) քաղաքական շեշտուած բովանդակութիւն էին ունենալու:
- ⁶³ Ազատ Հայք, չաբաթաթերթ, Երեւան, 1989, No. 19, 18 Յուլիսի, էջ 2-3:
- ⁶⁴ «Նուիրատուութիւն», Ազատ Հայք, 1990, No. 4-5, 31 Յունուարի-7 Փետրուարի, էջ 16:
- ⁶⁵ ՀՀ ՀՔԿՎ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 10, թ. 68, 139:
- ⁶⁶ Վահան Թարութիւնեան, Վատմական ակնարկ, Ազատութեան աւետարներ, Երեւան, 1989, No.1, էջ 6:
- ⁶⁷ Նոյն, էջ 7:
- ⁶⁸ Տե՛ս՝ Ռ. Համբարձումեանի կենսագրականը:
- ⁶⁹ Նկատի չենք ունեցել 1996ից յետոյ ներկագմակերպական շրջաբերականի կարգավիճակով պարբերաբար լոյս տեսնող Անկախութիւնը եւ նոյն կարգավիճակով հրատարակուող Հայրենիքը:
- ⁷⁰ ՀՀ ՀՔԿՎ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ.10, թ. 69, 70, 142:
- ⁷¹ Հայաստան, չաբաթաթերթ, Երեւան, 1989, No. 9, 6 Սեպտեմբերի, էջ 6:
- ⁷² ՀՀ ՀՔԿՎ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 15, թ. 24, 36:
- ⁷³ Հրատու Հայաստանի Գիտնականների Միութեան, Երեւան, 1989, No. 1, 10 Հոկտեմբերի, էջ 1:
- ⁷⁴ Նոյն, No. 2, 1990, 26 Մարտի, էջ 3:
- ⁷⁵ ՀՀ ՀՔԿՎ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 79, թ. 2, 13, եւ ՀՀ ՀՔԿՎ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 83, գ. 81, թ. 128, 129:
- ⁷⁶ Երկիր Նայիրի, չաբաթաթերթ, Երեւան, 1994, No. 33, 22 Սեպտեմբերի, էջ 8:
- ⁷⁷ Հայաստան, ՀԱՄԿԻ Ռ. Պետրոսեանի թեւ, 1990, No. 5, Մարտի 17:

⁷⁸ ՀՀում Ուկրաինայի արտակարգ և լիազոր դեսպան Ալեքսանդր Բոժկովի ելույթը ՄԱԿի Հասարակական Տեղեկատվության Բաժանմունքի 1997, Մայիսի 3ի հանդիսութեանը. ՄԱՀՕ, էջ 52:

THE INCEPTION OF
THE FREE ARMENIAN PRESS IN
THE SOVIET UNION
(1985-1989)
(Summary)

GEVORG YAZEJIAN

The author, an eye-witness of the time, describes the impact of *Glasnost* and *Perestroika* and their aftermath on Soviet Armenia. Though the emphasis is on the birth of the free Armenian press and its evolution in the first five years of Mikhail Gorbachev's tenure, these are intertwined with the political, social and national issues of the day, mainly the Karabagh conflict.

The author describes the state mechanism to control all published material in Soviet Armenia. This control was legitimized through the state legal system by penal code articles 65, 66, and 67. The office entitled to undertake this task was the Armenian branch of the State *Glavlit*. The whole process of publishing any printed material in the Soviet Union of the 80's is depicted in the article in great detail.

The situation was partly ameliorated when Mikail Gorbachev became the First Secretary of the Communist Party of the Soviet Union.

The author asserts that the underground free press was the main outlet that disseminated liberal and nationalistic ideas, made the masses aware and called them into action.

The author details chronologically the periodical publications of the free press, their birth and duration, their editors, their political views, the methods by which they were printed and distributed as well as their strong influence on the masses.

A LITERARY GALLERY OF ARMENIAN GREAT MEN

INGRID LEYER SEMAAN

One comfort is, the Great Men, taken up in any way, are profitable company. We cannot look, however imperfectly, upon a great man, without gaining something by him. He is the living light-fountain which it is good and pleasant to be near.¹

Once upon a time, there was an Armenian king called Derthat who had heard of the wise Pope Sylvester who ruled from Rome over Christendom. Since the king had become a Christian himself, he longed to make a pilgrimage to Rome. Along with a holy man called Gregorius and many noble Armenians and many precious gifts, the king travelled to the countries of the setting sun.

It so happened that during this time the mountains near Rome were made unsafe by a dragon and a unicorn. The pope, who was at his wit's end, turned to his guest, the Armenian king, and pleaded with him to try to deliver the people of Rome from these monsters. God certainly would be on the king's side. The brave Armenian went to the mountains to discover the ways of these monsters. When he came upon them, they took no notice of him since they were biting and tearing at each other ferociously. The king seized his chance and with his sword cut off the head of the dragon whereupon the unicorn was catapulted off the precipice into the gorge. The king climbed down and cut off the heads of the monsters. When he returned with his trophies, he was honoured by the pope and the people of Rome as their saviour. Johannes Schiltberger recorded this legendary story in the early part of the fifteenth century for the benefit of his compatriots.²

The exploits of the good Christian king must have comforted Schiltberger during the many lonely and frightening years that he spent far away from his home as slave of the bloody heathen Timur Lenk and his son after he had been captured on the battlefield of Nicropolis in 1394. The king--as well as his people--was Christian, like the Bavarian slave, surrounded by infidels; it was a comfort to know that he was not alone in his plight. Of course, King Derthat, this legendary ruler of the oldest Christian nation, would not have "longed" like a good Catholic to make a pilgrimage to a pope in Rome, a person his own church would have regarded as an upstart and heretic. As we only know too well from

history, there has never been much love lost between Rome and the Eastern churches.

Be that as it may, Schiltberger's hagiographic account does emphasise the fact that medieval Europe was aware of the existence of fellow Christians in a hostile East; and even though there were fierce theological disputes among these various traditions, these differences did not matter so much to simple Christian souls like Schiltberger. Also, though the king's pilgrimage to Rome at first glance, seems to be unlikely, his journey does represent a long tradition of Armenians, including their kings and leaders, turning and actually going to the great cities and courts of the West where they engaged often in an amicable relationship with their European friends and equals. It was not only European kings and religious leaders and the whole lot of crusaders who followed their personal passions who travelled, to establish contact with the "others".

The more travelled and educated of Schiltberger's European contemporaries had heard about Armenian kings and their friendship with European nobility. Many of the early Crusaders were royally treated by the Armenian communities in the East, and at times this feeling of friendship and good will was reciprocated, even on a political level. On several occasions, the rulers of the newly created Crusader kingdoms had married Armenian noble ladies. Once an Armenian king even received his crown from one of the German princes of the church; this event happened in the cathedral of Tarsus when the Archbishop of Mainz, Prince Conrad of Wittelsbach, anointed in 1198 Prince Leon II king of Cilician Armenia. This monarch is perhaps best remembered on account of his friendship with Richard the Lion-Heart and that he acted as chief best man at the wedding of the English king to Queen Berengaria. In 1386 Leon VI, also king of Cilician Armenia, went to France and England to mediate between the respective kings to bring an end to the Hundred Years War. The peace mission of this last king of Armenia miscarried--and later, now without a throne and his family in Mamlouk captivity, he found refuge in Paris and his last resting place there in the Church of St. Denis. And wasn't it while defending Armenian lands that the great Barbarossa drowned?

The European contemporaries of Schiltberger then were aware of a few heroic and a much greater number of not quite so elevated Armenians; but most important: they were Christian, a people with many martyrs--and that strengthened cultural and religious ties. Often that fact somewhat paled; they nonetheless were different, were "other". They lived in a far-away exotic and fabulous place that only very few Europeans had visited, and therefore the individual and collective imagination of the European had to create an appropriate space for the Armenian king or martyr to be able to "see" this "other", as he had to do for the Tartars, Turks, and all the other peoples of the Orient he encountered in one way or another. This is the imaginary world of the European Orient that the French poet Paul Valéry has called "*C'est là l'Orient de l'esprit*". And this particular "*ménagerie mentale*",³ as we shall see, was populated with Armenian king and martyr figures--figures that appealed not only

to the religious imagination of medieval Europe but were congenial to the imagination of the Counter Reformation and the Baroque as well.

But times, taste, and political and religious realities change--and "enlightened" Europe created for itself a somewhat different "ménagerie mentale" from that of previous generations. The East had become more "accessible" through traveller reports and therefore perhaps a bit less fantastic, though the imagination of both the active and the arm-chair traveller still conveniently provided exciting details and brought a basically unknown continent into an "appropriate" European perspective and focus. The threat from the East had diminished; the Christian forces in 1571 had won the battle of Lepanto, and Vienna had not been conquered by the Turks in 1683. Exotic Christian heroic martyrs were no longer fashionable in a Europe that had fought long religious wars and had convinced itself it was a good thing to overcome religious superstitions and had therefore become open-minded as far as other cultures and religions were concerned. The philosophical tale and several of Mozart's operas had acquainted Europe with the wise ruler and observer from the East. Thus, the Western audience was ready to appreciate a play like Gotthold Ephraim Lessing's *Nathan der Weise* (1778) that celebrates the great Muslim ruler Saladin and the wise Jew Nathan. The play is a noble plea and argument for religious tolerance. In short, Europe had become enlightened.

Enlightened Europe wanted to be open-minded and understand the "other"--other religions and cultures. It needed a new and adjusted "awareness" of what Edward Said has called "the Orient", this "wide field of meanings, associations, and connotations" which "not necessarily refer to the real Orient but to the field surrounding the word," and naturally Armenia and the Armenians make up part of what Said has termed "Orient" and "Orientalism."⁴

The Armenians, though in many ways "different" from the peoples among whom they lived, were part of the "other". In modern critical literary discourse, the term "other" stands at the centre of a lively debate: Edward W. Said, Frantz Fanon, Homi K. Bhabha, Gayatri Spivak, Tzvetan Todorov, and Julia Kristeva, among others, have contributed to the complexities of the terms "other" and "otherness". Throughout this paper, I am using the term in its more general sense without all the ramifications the critics have given it. In this new awareness, to be Christian, especially of the Oriental variety, was not such a positive quality in the eyes of the gentleman who travelled to the East and his reader back home. The thinkers of the period approached their own Christian tradition critically in order to be open to what their forefathers had termed "heathenish" and "Mohammedan" ways. The worldly and sophisticated European traveller, it seems, had shed his Christian "clothing" at home, and as Philip Glazbrook in his book *Journey to Kars* has observed about his fellow travellers of an earlier England, "very naturally" found himself

attracted towards the powerful rather than towards the downtrodden--towards pasha and sheikh rather than servants and moneylenders--and this partiality led him to associate himself with Mussulmans rather than with

Christians. The Syrian or Greek Christian under Ottoman rule was perhaps the most wretched, and most despised, of all inhabitants of the empire....To find himself confronted with a set of beggars and servants as his natural associates, by faith, in the East, did not suit either him or his readers.⁵

And the European conveniently forgot the virtue of Christian humility he, too, was supposed to practice and the fact that he was to see in this "other" Christian his brother.

In his heart, the traveller was actually very much aware--while his reading public followed him vicariously--as Syndram maintains, of the relativity of his own culture and religion in relationship with the "other" and whatever this "other" represented.⁶ However, most of them remained blissfully unaware of what was happening in their subconscious mind when they encountered the "other". Julia Kristeva has suggested that this "other" the Europeans encountered in foreign parts was not really an entity by itself, but part of their individual personalities, a part of their rejected unconscious mind. In meeting the "other", the Europeans then encountered that unpleasant and destructive part of their own personality-- the "other" that exists in the unconscious mind of all of us--from which they had become estranged and therefore projected it on the "other" they met. When they met the "other", they really encountered the other side of themselves. Since the Oriental Christians of whom he had become critical and had found wanting in almost every Christian virtue because they had in many ways adapted to the traditions of their "heathen" neighbours, the European felt that through their shared religion his own culture and his very own honour would suffer in the opinion of, for example, the Muslims whom he now felt he had to impress. There is perhaps yet another aspect of this ambivalent inter-Christian relationship: by mocking "the enormities and absurdities of Christian sectarians," and that would include a great number of Armenians, the traveller "had the chance to mock behind his hand...the sober church-going hierarchy of conventional society at home," Glazbrook feels.⁷

In many ways Europeans had become "enlightened" at the expense of their own traditions and those other peoples who shared them. And the figure of the Armenian, be he heroic or common, whom we meet in the literature of the period carries much of this burden. Eventually with the rise of nationalism and the practice of realpolitik, the imaginary "Armenian" Orient created by the literary imagination of the West darkens even further. The Armenian, common or heroic, generally speaking, has fared poorly in the literatures of Europe, especially since the Enlightenment.

The enlightened or Victorian traveller usually still had faith in the idea of the hero and indulged himself in hero-worship. At the centre of his "ménagerie mentale" towers the "Hero"--not, however, the Great Men of alien cultures to be explored on the Grand Tour, nor would it include the traditional heroes of the Armenians, that "grim-looking race, with long beards and still longer names," at whom traveller Richard Wilbraham sneers.⁸ This Hero is the narrator-traveller

himself, a figure he must turn himself into if his readers are to follow him with sufficient interest. To achieve this, the traveller has to select, embellish, and invent his exploits, and yet he has to keep in mind that verisimilitude and dramatic truth should be his aim. Created in this way, the Hero is the narrator's alter ego, rather than his own self. Into this creation the writer builds, out of his own experiences, the heroic attributes which society extolls, and expects from the adventurous traveller.⁹ How could the Great Men of other and perhaps "lesser" cultures meet such rigid requirements?

Heroes? In our own day and age, they seem to have become an extinct breed. The whole idea of heroes and hero-worship is rather an embarrassment, and very few of the Great Men of even our own generation are left on the pedestals they once occupied. Do we dare speak of heroes? Lord Byron's demand: "I want a hero: an uncommon want" with which he opens his *Don Juan* does express one of our own basic human needs. Whether we call them Great Men, heroes, role models--we all need them. Lord Byron's demand of course questions the greatness of the military leader or the man who represents power, the hero of many generations in human history. During the last two centuries in the West, our conception of the Great Men and what constitutes the heroic has greatly changed. Carlyle in his study *On Heroes and Hero-Worship* (first published in 1841) widened and democratised the gallery of Great Men to include next to the traditional hero as divinity, king, and war hero also the prophet, the priest, the teacher, the man of letters--but also the revolutionary. Our own century has contributed to this gallery the anti-hero, yet at the same time we have found our way back to where it all began, as the popularity of Joseph Campbell's *Hero with a Thousand Faces* (1949) shows.

After putting himself into proper focus, the traveller populated his "ménagerie" with the high and mighty as well with the lesser of the "other" of the contemporary and the Orient of the past. The Armenians provided him with a rich field of study.

He met the whole gallery of Armenian Great Men, the heroes of myth and hagiography, the fighters, princes, and secular leaders. There are the saints, the great teachers, the artists, the princes of the church. Of the latter I found so many that I have devoted a separate study to them. Nihilists and revolutionaries and anti-heroes tend to appeal to modern taste--and the Armenians have produced them too. Very curiously, Wilbraham's "grim-looking race, with long beards and still longer names" has found favour with the writers of the best seller. *Mutatus mutandus*--who is there to account for the strange mutations of taste? But let us return to earlier literature.

In the centuries following Schiltberger's account, the stories of other manly and pious Armenian kings reached the ears and struck the fancy of European artists. The French playwright Pierre Corneille read about the Armenian noble Polyeucte in a Latin version composed by Surius (16th century) after a book of hagiography compiled by the Byzantine monk Simeon Metaphrastes who had lived during the tenth century. In these sources, Polyeucte is a dedicated and

stoic early Christian martyr. Corneille in his play heightened the virtues of this pious Armenian and transformed him into the most perfect of Baroque heroes who does not compromise his faith and love of God for anything, neither his honour nor even his wife's love for him, and gladly accepts martyrdom for the sake of his new religion.

Corneille's *Polyeucte Martyr* was first performed during the winter of 1641/2 and is regarded as one of the great tragedies of the French classical stage.

A few years later, the German playwright Andreas Gryphius came across the story of yet another Armenian noble: Leo V, Emperor of Byzantium, one of the rulers of that empire who came to no good end and was assassinated in 820 during the Christmas service in the chapel of St. Stephen in the imperial palace in Constantinople. The misdeeds and death of Leo Armenius, as he was commonly known, entered the iconography of the Counter-Reformation shaped by the Jesuits. The pious Lutheran Andreas Gryphius during his stay in Rome in 1646 had perhaps seen there the fresco in Santa Maria Maggiore that Giovanni Baglione had painted. It depicts the gruesome death of the emperor.

It is certain that Gryphius did see a performance of *Leo Armenius* by the Jesuit playwright Joseph Simon Roth and shortly thereafter wrote his own play on the same subject. The Jesuit had emphasised in his rendering of the story the emperor's iconoclasm and his persecution of his fellow Christians.

After the disastrous defeat in 813 of Emperor Michael I, Leo, an able general from the Anatolian corps, was proclaimed emperor by the Byzantine army. Perhaps he had betrayed Michael, but his victory in 817 over the Arabs and Bulgars did save the empire. Leo V "proved himself to be a prudent, just, and successful ruler and administrator; religious without being bigoted, and strict, but not cruel." Because of his moral stance, he had made many enemies.¹⁰ This, however, is a modern evaluation and not the way Gryphius's sources, the monk George Cedrenus (11th century) and the courtier John Zonaras (12th century) viewed what in their opinion was an Armenian upstart who had made good. Leo had offended their patriotic pride and religious sentiments when he forbade the cult of the icons. Leo had been a monster; his Greek biographer Nicephorus Skenophylax minced no words. How could it be otherwise since "he derived his descent from Armenians and Assyrians; from the former he was enriched with treachery and malignancy, and from the latter he imitated beastliness in all things, surpassing them by far. He surpassed the treachery by beastliness and overtook the beastliness by treachery."¹¹ It is little wonder that he was slain by assassins in the hire of his protégé and successor Michael II, the Amorian.

There was no doubt that Leo was a tyrant, but that did not matter to a poet of the Baroque Age like Gryphius. The sins of the historical Leo V were of no great concern to the playwright who was not interested in writing a historical play. Byzantium, the world, to the Baroque poet is a vale of sorrows and sin and tears in which man is lost; all he can do is turn to God and ask for salvation. Sinful man is saved through his penitence and death and the grace of God—such an emblematic Baroque man is Gryphius's Leo Armenius. Like Dürer's

Melancholia, he is torn by doubt; like Hamlet, he fails to murder to save himself. He is an overreacher, yet at the same time also God's anointed, and when Fortune's wheel turns again his fall from power is swift and terrifying. In the final analysis, though, it turns out to be a fortunate fall, a fall into redemption, for through his death the sinful emperor on that Christmas morning is saved; Gryphius is very clear about this point. As the emperor is stabbed to death and falls, his political position and his life gone, he falls and dies on the crucifix on the altar, his blood mingling with the communion wine in the chalice.

This is high Baroque drama of the Protestant type; Gryphius was a very devout Lutheran--and his play was successful. In 1715 the philosopher Leibnitz recalled that he attended a performance of *Leo Armenius* when he was a boy, and we know that it was performed on several occasions in Breslau and in St. Gall. In Cologne and other German towns, the play was staged by the troupe of Joris Jollifous, the last travelling English actor-manager who was to come to the continent.

European school children of last century could read about other famous Armenians in their history books, and everyone with a bit of education should be able to identify Narses, the Byzantine general of Armenian background who subdued the Teutonic barbarians and saved Italy for Emperor Justinian.¹² Sometimes history books referred to him merely as "that Eunuch" who won and lost his imperial master's favour. Leopold von Ranke, the influential German historian and champion of objective history writing based on source material, described the emperor's Armenian general in his *Weltgeschichte* (1881-88) as a very influential man in the empire because he was the most trusted advisor of Justinian and in charge of the state treasure. Narses was a puny and ugly man but a genius as far as finances and matters pertaining to government and war were concerned.

The history of this great general whose "feeble, diminutive body concealed the soul of a statesman and a warrior," the eunuch who is "ranked among the few who have rescued that unhappy name from the contempt and hatred of mankind," can be read in the second volume of *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1776). Edward Gibbon based his portrayal of the general on the accounts of Byzantine historians, especially of Procopius who was Narses's contemporary. Narses had not been a promising youth; his early years "had been employed in the management of the loom and distaff, in the cares of the household, and the service of female luxury; but while his hands were busy, he secretly exercised the faculties of a vigorous and discerning mind." Of course, he had learnt at court to "dissemble, to flatter," and thus became the favourite of Emperor Justinian.

On the whole, Gibbon's portrayal of the general is favourable. Frequently we are told of Narses's prudence, his great popularity with the soldiers and the conquered barbarians as well, and of his dedication to his special patroness, the Virgin Mary. He emerges as a clever strategist, a just yet merciful and humane victor who was most kind and generous to his hostages. It certainly was a well-

spent life, fit to be at the centre of one of Torquato Tasso's elevating epics. After long deliberation, however, the poet chose another hero, Gibbon recalls.

Unfortunately, there were some dark spots in Narses's life. His virtues "were stained with avarice; and in the provincial reign of fifteen years he accumulated a treasure of gold and silver which surpassed the modesty of a private fortune." His government became oppressive and unpopular. This provided the Empress Sophia—Theodora was not around—with the perfect excuse to get rid of him, and so she wrote in a very insulting letter addressed to him "that he should leave to *men* the exercise of arms, and return to his proper station among the maidens of the palace, where a distaff should be again placed in the hands of the eunuch."

With the publication in 1876 of *Ein Kampf um Rom* (*A Battle for Rome*), Felix Dahn popularised the figure of Narses for the German reading public. The novel depicts the final stages of the fight of the Ostrogoths against the armies of Rome and Byzantium from the death of Theodoric the Great (526) till their final defeat under King Teja by Narses (552-3).

Felix Dahn regarded history somewhat naively as the product of the personal whims and passions of the high and mighty of this world. Consequently, we see his Narses rise to fame as pawn of Empress Theodora who plays him against her husband and his court and Belisar, the other great general of the empire. The Narses of the novel appears at first as the stereotyped Byzantine imperial protégé, jealously guarding his privileges, a master of clever observation, a skilled Machiavelli who is an expert at outmaneuvering his opponents. Most of all, he is the great master accountant of Byzantium. When the barbarians hear his name mentioned, they shake in their boots. But as soon as these same Goths and Franks and Vandals have come to know him as their commander, they revere him as their "father". It is difficult to oppose and defeat this "crocodile", as his enemies call him. He is the greatest man of his time in the opinion of the Procopius of the novel. And the "Pawn" outlives his "Queen".

She had taught him to be a clever rhetorician, but neither she nor the court could teach him the art of nepotism. He himself, somehow, had learnt to become an outstanding military strategist, the only general of his century who succeeded to subdue all the unruly factions of Italy. The forces under his command, like the trappers in a hunt, invaded Italy from the north, and in an unbroken line, a "walking wall of destruction," pushed south leaving behind them a country totally devoid of anything related to the Goths. This was his plan; and Dahn, who is very much on the Gothic side, has to admire him for this strategy. The novel portrays him as a victor who respects the vanquished; when the defeated remnant of the Gothic army file past him carrying their slain king on his shield, the paralysed and epileptic little victor—and Dahn always reminds his readers of these shortcomings of the general—takes the wreath of laurels from his own head and puts it on the brow of the Goth. His body may have been paralysed and shaken by the falling sickness, but he was an honourable man and a great leader of men, this the novel emphasises.

The cousins of the general, and we frequently hear that they are Armenian, do not fare so well in Dahn's Teutonic romance. Cousin Petros combines in his character all the lowest vices that are commonly associated with Empress Theodora's court. He is her creature who murders and drowns at her command because he is a coward, an upstart envious of his famous cousin and greedy of fame and money. He is an expert at intrigue and at drowning defenseless enemy queens in their bath chambers, a crooked tax collector, a forger--in short, the perfect corrupt Byzantine courtier--the "typical" Armenian as the European traveller would have said. When his services are no longer required, he himself disappears in the imperial dungeons at the bidding of his patroness.

Another Armenian, John the Bloody, dies at least the death of a soldier during the last battle. He represents the bold and brave and courageous Armenian soldier that the historian or traveller of last century associated with the past glory of ancient Armenia; these are precisely the characteristics he found lacking in his Armenian contemporaries. John, though, is tinged with Byzantine corruption: he is by far too clever and cunning for a common soldier; he is tricky and vengeful, only too glad to do the dirty business and the intriguing for his patron Belisar. Fortunately for Narses, his great opponent's shadow is slain on the battlefield.

Central to Gillian Bradshaw's *The Bearkeeper's Daughter* is not Theodora, as the title of the novel would suggest, but her trusted and loyal confidant and advisor. He is a military and administrative genius as well. We meet a courtier who is above any whisper of reproach and suspicion, a paragon of virtue who is really out of place in any Byzantine court. Narses is a sensitive man, attentive to ladies, and very devoted to the Virgin Mary. But what is outstanding in this version of the general is his deep friendship for John of Beirut, the bastard son of Theodora.

Most memorable, though, are the times when Narses remembers his family background. He was the third son of a poor Armenian peasant, a worthless mouth to feed, and because of his sickliness of absolutely no use to his family. One very harsh winter, the family lost its draught ox, and to make up for this misfortune, the father sold this most worthless of his children to a slave trader for 69 soldi, the price of perhaps half an ox. The trader was not impressed by his purchase and therefore had the boy castrated. What hurt Narses most was the behaviour of his mother. She cried and wailed as if the boy had already died when the trader handed the money to the father, yet when the little boy tried to cling to her for protection, she pushed him away and without any emotion handed him over to the slave trader. What did Narses tie to his Armenian family? Certainly no desire to return to them; eventually, after he had become rich and famous, he sent them the same amount of the blood money for which he had been sold. We would not blame him if he had forgotten his roots, but this is not the case. He confides to Justinian that he is loyal to his people, a most Armenian characteristic as the emperor reflects, a characteristic which he shares with his compatriot, the General Artabanus of the novel.

Artabanus, who is a good loyal subject and one of the military leaders in his own right, is a comic foil to the exalted Narses. There was no need for his family to sell him into slavery--instead they "sold" him into marriage with a respectable but unattractive Armenian maiden when he was sixteen. And so the future hero ran away from his marital responsibilities and conveniently forgot her on his way to the top of the military hierarchy. As he is basking in the glory of his success, she catches up with him in Constantinople and ruins his ambitious plans to marry into the imperial family. At heart Artabanus may be a bigamist, but he is a loyal soldier and a good Armenian patriot.

There remain the unsung Armenian heroes of all the battles of Justinian's reign: the historical Procopius praised them in his *Secret History*,¹³ and so does Gillian Bradshaw. There are Dahn's Armenian foot soldiers who fought so gallantly in the front lines at the walls of Ravenna, Rome, Naples, and all the other Italian towns. Many of them were sent to face death by their treacherous commanders who were in many cases Armenians themselves. Most travellers agreed with their contemporary Dahn that brave Armenians existed a very long time ago, but not any longer. Still, now and then they did find an Armenian with outstanding qualities who could be one of the company of good and respectable men.

The Victorian traveller looked around and saw a goodly number of living Armenians who had become successful and important citizens of several Mediterranean countries. Usually they were appreciated as leading citizens in their adopted countries and sometimes by the traveller as well. The small water-colour portrait painted by the traveller Godfrey Thomas Vigne (November 26, 1843, aboard the steamer from Galaz to Constantinople), a picture that shows a dashing and romantic-looking Dawud Pasha, is a case in point. Dawud Pasha, originally Garabed Artin Dawud Oghlou, was an Armenian Catholic from Constantinople who represented the Ottoman empire as attaché in Berlin and as consul-general in Vienna before he was appointed superintendent of post and telegraph in the Ottoman capital and in 1861 was promoted to first *mutasarrif*, or governor, of Mount Lebanon. In this position, till his resignation in 1868, he did much to restore peace and order to that region. Dawud Pasha has been described as "one of the most capable and enlightened officials of the Ottoman empire."¹⁴

Muhammed Ali, Viceroy of Egypt, already during his boyhood in Macedonia had been favourably impressed by Armenians. In Kavalla, it was especially the Armenian banker Agnitsi Aghiazar Amira who supported the schemes of the aspiring military man; later the Armenian merchant from Smyrna Boghos Bey Yusufian was to become the viceroy's business partner, secretary-interpreter, advisor, supervisor of financial affairs, and finally Minister of Commercial and Foreign Affairs. This Armenian was a man after the heart of the prince whom he could trust and respect, surrounded by ignorance as Muhammed Ali felt he was. He once observed: "I have been almost alone for the greater part of my life, finding nobody except Boghos Bey to second me."¹⁵

Boghos Bey had impressed other people as well. He knew many languages and therefore was appointed as a young man of twenty to be first translator of the British consulate in Smyrna; he held this position for two years. It seems that it was during this period that he was assigned to Commodore Sir William Sidney Smith as interpreter, for Boghos was aboard H. M. S. *Tigre* when Commodore Smith accompanied the Turkish force that later defeated Napoleon. Boghos handled "his duties with such skill that he attracted" the attention of the Grand Vizir who offered him the position of interpreter at the Porte, but Boghos returned to his family business in Smyrna. In 1810, he met the Viceroy for the first time; the merchant and the prince became friends.

The Pasha of Egypt knew that he could trust the Armenians who, as a people in the diaspora, had no pronounced political allegiance. This merchant from Smyrna, "timid, supple, and a *rayah*," with "his great intelligence, his experience in mercantile affairs" would be "entirely devoted" to the ambitious interests of Muhammed Ali, the British historian A. A. Paton wrote in 1870.¹⁶

To several travellers of the early part of last century, Boghos Bey was the guide to whom they had been recommended. This was the case with Giovanni Belzoni at the very beginning of the career of the pioneer Egyptologist. On 1815, he and his wife travelled to Egypt to impress the Pasha with his hydraulic machines. Belzoni had to present his letters of introduction to Boghos, "a man of great acuteness of understanding, and...well disposed toward strangers". Belzoni rented a house from the Armenian. The building was ramshackle, but the landlord proved to be a trusted helper and advisor.¹⁷ Boghos's own house, in turn, provided all the comforts of the Levant to his personal friends. One of these good friends, the Swiss traveller Johann Ludwig Burckhardt, often enjoyed this hospitality. Lady Hester Stanhope, too, respected this favourite of the Pasha highly. She had made up her mind that he could not possibly be an Armenian, "although he says he is--his mother was and so was his ostensible father...but I have found out his real father," a Turkish Aga whose name she unfortunately forgot to mention.¹⁸

During his audience with the Pasha, Dr. Charles Meryon, Lady Hester's private physician, saw this "Mr. Bohoz, a gentleman of the most courtier-like manners" who acted as interpreter. He was not only a skilled linguist, but "added an amiability that seemed to embellish the phrases he had to repeat."¹⁹ When Lord Lindsay, traveller to Egypt and the Holy Land, was granted an audience with the Viceroy, it was held in the presence of this "sleek and comely, honest, plodding" Armenian, "the Pasha's right-hand man."²⁰ Not all travellers were impressed by the Pasha and his advisor when they were granted an audience. "Near the divan, a host of Christian Parasites were merely cringing," the good Christian R. R. Madden was disgusted, and continued to describe his experience at court. "Some of the favourite ones were sitting on the edge of the seat in a most painful posture of respect, extolling the wisdom of every observation that fell from 'His Highness' and fawning on Mr. Bohass, the dragoman and dispenser of beans."²¹

Boghos Bey, the dispenser of beans, was not beloved by everybody, neither by all the travellers he met nor by the whole entourage of the Pasha, and so the rumour of embezzlement reached the potentate's ear. Madden reports what happened subsequently. Boghos was found guilty, and, by order of His Highness, was crammed into a sack, and "conveyed to the Nile to suffer death. But a brother dragoman (for Boghos still performs that office, and misinterprets things terribly), interfered." With the help of a highly placed Turkish official, this friend "prevailed on the executioners to postpone the murder, till the Pasha was again applied to on his behalf." Madden, however, does not tell us that during this time of royal displeasure the Italian consul to Egypt, a man called Rossetti, sheltered Boghos. When the princely anger had spent itself, the Pasha missed the expertise of Boghos and expressed it openly. Then the Armenian's "saviour" thought this to be the opportune moment, confessed his "crime" to the "astonished Viceroy; nothing could exceed his joy, he pressed to his bosom the man he had doomed to death some days before, and heaped on him all those honours which he still possesses." Those Egyptians who had failed in obedience to the Pasha's wishes "were put to death" (Madden, vol. 1, pp. 216f).

Boghos Bey, quite an Anglophile, had not found any favour in the eyes of the Irish physician Madden who accompanied the British Consul Salt on his tour of duty. Madden was outspoken about his opinion: "An Armenian...a crafty supersubtle Levantine, of polished manners, of consummate address, of a smooth exterior, and of a heart whose impulses never find their way to a tongue which 'can wheedle with the devil,' is the main spring of the Egyptian government: every movement in the politics is regulated by him (vol. 1, p. 216). As we have seen, the Pasha did not always appreciate the good qualities of his advisor either. But when he found out that his favourite had died in January 1844 almost penniless and had been given a mean funeral, it is reported that he reprimanded the mayor of Alexandria and shouted: "I order you, ass, to unearth the body of Boghos Bey, who was worth a hundred times more than you, and bury him again with all the honours we owe to a man whom I loved" (Marashlian, p. 18).

Back in the days of the Fatimid rulers, many an Armenian had influenced the affairs of Egypt; the most famous of them was perhaps Badr-al-Jamali. Now, more than six hundred years later, Boghos Bey revived old times. While he advised the Pasha, many young Armenians were educated in Europe at his recommendation and found their entry into the Egyptian system of government. Among these promising young men were three of his nephews, three young Nubarians. One of them, Nubar Pasha, became prime minister, a post which he held three times during the latter part of the century. This is the man whom Gustave Flaubert in his *Voyage d'Egypte* (Paris, 1851) flippantly dismissed as a young Armenian with a long nose like the beak of an eagle, a chap who was giving himself the airs of the Quartier Latin.²²

The Armenian Artin Bey Chrakian succeeded Boghos as Minister of Commercial and Foreign Affairs. Like Boghos, he had started his career as interpreter and then had climbed the ladder of political success. In 1837, while he

still acted as the Pasha's secretary, Prince Hermann von Pueckler-Muskau met him in the tents and audience chambers of the Pasha. The duties of Artin Bey included fanning the Pasha while he was granting private audiences, escorting the princely visitor from Silesia on all occasions, picking up after his master, and advising the Viceroy on matters of business and state.²³ During the rule of Muhammed Ali's successor, Abbas Pasha, Artin Bey like many other Christians who lived in Egypt no longer felt secure. To escape the royal dagger or poison, he asked one night for asylum in the French consulate and shortly thereafter managed to escape to Syria, as Vincent Bendetti, then French Consul-Elève in Alexandria, reports.²⁴

In Russia as well several Armenians had attained high positions. For example, General M. T. Loris-Melikoff who invaded eastern Anatolia in 1877 was Armenian, and, during the time the German professor Karl Koch was kept from conquering Mt. Ararat on account of a lingering fever, Prince Bebutoff, an Armenian by birth, was governor of the province of Erevan which was then under Russian rule. The sick professor convalesced in the house of the prince, a most charming and fatherly person, he thought.²⁵ The good professor in his sick condition must have been fooled by this cunning Armenian master at intrigue and pretense, as had been his superiors in St. Petersburg who thought that he was an ardent Russian patriot and a model administrator. Dr. Moritz Wagner, another German professor, had been told by a trustworthy source the "whole truth" about the prince, and he was going to set the record straight! This Armenian governor was really the worst enemy and scourge his very own Armenian compatriots could possibly have, and therefore he was detested and cursed by them. No Turkish pasha and no Persian sardar had ever bled them like this thief and tyrant. His Armenian subjects longed for the good old times of Persian oppression to return! The prince grew very rich and rose in the esteem of St. Petersburg; when his reign of terror finally came to an end, he was replaced by a Russian who was, unfortunately, no whit better than his Armenian predecessor.²⁶

The Armenian as the trusted advisor and friend of rulers, as the successful political climber exemplified by Prince Bebutoff or by Boghos Bey and his nephew the prime minister--the fictional descendants of this figure can be found in popular contemporary literature. For instance, in the fall of 1990 the German television audience was transported vicariously on several Saturday afternoons to the fictitious oil-rich African country Chasand. There, the clever and evil Dr. Odabachian, a drop-out lawyer from the civilised society of London, has wormed himself into the confidence of the local prince and now runs and controls the local mafia, the drug scene, the bordellos, the competing oil companies, the country itself. One strand of Odabachian's ancestry of course goes back to Calluste Guelbenkian, another to Svengali, for the doctor has cast an evil spell on his lovely Anglo-Saxon wife who is also a physician. Out of misplaced devotion, she committed perjury to cover for him and paid with her physician's license and three years of her freedom. He also expects her to condone all his murders, including that of her brother. Hardly any villain of modern melodrama sinks to

such a depth of evil. It seems that the producers of the television series had to make the bestseller *Wuestenfieber--Fever of the Desert* (1985) by Gerhard Keppner, on which this series is based, more attractive to the audience and therefore introduced the Armenian, his wife, and the mafia; they do not exist in the novel. The stereotype of the "ugly Armenian" was added to bring life and tension into a rather flat long tale.

Even though the Western attitude to the figure of the Armenian as the trusted advisor and friend of rulers is not always as negative as we have seen in Odabachian's case, it is often very ambivalent. This is certainly true about Ohannes Assaiyan, a young Armenian slave who was bought by Georgius Sphrantzes, the leading Byzantine general in the fatal year 1453. The general is a historical figure, Ohannes a literary creation. The story of this sleek and clever and efficient translator, secretary, spy, intriguer, and speculator who rises from slave to trusted advisor to the general and his princess-wife is told in the novel *Sturm am Goldenen Horn--Siege of the Golden Horn* (Frankfurt, 1982) by the German popular historian Gerhard Herm. Ohannes is level-headed, even cynical, and thus has realised that the days of the Byzantine empire are numbered. He will need an open postern gate to secure his spoils from the dying city; as he says he needs to save his "piece of Constantinople, that huge cheese that is slowly eaten up by countless greedy rats"--rats like Ohannes. His security is the Bank of San Giorgio in Genoa and his new patron Basilus Beassarion, Archbishop of Nicea and later cardinal. He has transferred his allegiance to the cardinal for a very high price, to be sure. Ohannes is very greedy, and therefore he will sell the statue that Princess Anna Comnena, a fictitious descendant of the famous lady of the same name, has given to him as a special memento of herself and her father, but he will not compromise his honour as Armenian and therefore will not serve the new masters of Constantinople. We respect him for that; a sarcastic voice might say that this Armenian was a coward who ran to the secure fleshpots of Italy.

Admirers of Constantine the Great, the Roman emperor who elevated Christianity to state religion of the empire, will find very few good things to say about the Armenian eunuch Eutharius, the teacher and confidant and advisor of Julian the Apostate, who counseled his master to revolt against the emperor. The troubled family history of the imperial cousins Constantine and Julian is chronicled in Gore Vidal's novel *Julian* (New York, 1964). Vidal's Eutharius is a Falstaff-like character who could have stepped out of the pages of a comic book. Julian has to invite his teacher to sit on stately chairs of imperial proportions; any chair made for an ordinary mortal would disintegrate under his vast bulk. But it is very much to his credit, both physical and moral, after he has encouraged Julian's insurrection to carry the bad news from Paris to Constantinople. Fortune is with the Armenian Eutharius, and he does not pay in the usual Byzantine manner with his head to appease the anger of the mighty emperor.

Let us remember, this is Julian's story, and in the life of the orphaned young prince Constantine plays the role of an evil genius who has murdered his way to the throne. Whom can this gauche and friendless young exile trust, surrounded by treachery and evil as he is? Euthérius, who is first sent to him as teacher of court ceremony and as spy, surprisingly does turn out to be an honest man and does replace in many ways Julian's murdered father. Student and teacher become close friends; the prince has found a loyal and capable protector. When in Paris the legions under Julian's command revolt against the unreasonable order sent from Constantinople, Euthérius who has always been the epitome of correctness and justice in matters of state, now encourages insurrection. It is the only reasonable and proper course to take.

As Leo Hamalian has observed, "Vidal seems to have a lively affection for his fictional Armenians."²⁷ In the novel, we meet two good father figures. Julian during his student days in Athens had found friendship and guidance in the house of his teacher Prohaeresius. This philosopher remembers his own experiences when he was young, when "I first came from Armenia to Athens."

Amin Maalouf's odyssey of the manuscript of Omar Khayyam's *Rubaiyat* that he tells in the novel *Samarqandé* (Paris, 1988) introduces us to the Armenian Vartan who is the fictional protector of the Persian poet. Maalouf does so with interest and respect. After a night of fighting that leaves Isfahan in flames, suddenly a huge warrior barges into the bedroom of the poet. This is Vartan who till this night of fighting and regicide was a loyal bodyguard of his prince. After the murder of the prince, he was ordered by his companions to kill the poet. Unlike them, Vartan is a man of honour who feels it is his duty to shift his loyalty from the dead prince to the still living poet. The two men escape from Isfahan. During the years of exile and hardship they learn to trust each other completely.

Eventually the past catches up with them when Khayyam receives a letter from his old friend Hassan Sabbah who is the most dangerous and wanted man in the Persian empire--Hassan is no other than the leader of the Assassins. The poet is to visit the Old Man of the Mountain in his stronghold Alamut. Then Vartan confesses that after the regicide he had pleaded to save Khayyam's life because he was sure that sooner or later the poet would go to the mountain, and then Vartan would have his chance to eradicate what he thinks is the greatest evil in the world. Now things have changed, and Vartan has become a man of peace. To seal their deepened bond of friendship, Khayyam entrusts the Armenian with the safekeeping of his secret book, the *Rubaiyat*. This book is so special to the poet that only his wife and his prince have ever touched it. Vartan is deeply touched by this gesture and falls in love with the manuscript. The bearded giant tenderly decorates its margins with glosses and drawings. Fate, however, in the guise of an assassin does not allow him to finish his labour of love and kills him while the book is kidnapped and taken to Alamut. In the novel, the priceless book ends up in a golden casket in the wreck of the *Titanic*.

Such devotion and loyalty are rare in our gallery of Armenian Great Men--in any gallery of men or women, for that matter.

In German literature, the figure of the shady Armenian has a tradition that goes back at least to Friedrich von Schiller's fragment *Der Geisterseher--The Ghost-Seer* (1786-98). The German reading public of the Enlightenment, very fond of Gothic romances and exotic tales, was fascinated by Schiller's portrayal of the Armenian mask that appears one night in Venice and starts to spin his evil web of lies, mysterious happenings, and international intrigue. The tale, also called *The Armenian* in some translations, was quite popular as the various completions of the fragment indicate. Before the tale begins, Schiller's Armenian has already corrupted the authorities of the city and will now weaken and corrupt the hero, a somewhat colourless Protestant prince, whom he is about to haunt in various guises. At the end of the fragment, the princeling turns Catholic and finds peace and the "true" sacrament, as he says, in the bosom of the Armenian who now appears in the guise of a Jesuit. Here we should remember that for enlightened Europe the Jesuit represented the ultimate embodiment of evil in human shape. Schiller's novel certainly does not enhance the image of the Armenians.

The sight of an Armenian priest on the squares and canals of Venice was nothing unusual during Schiller's time since Rome had granted in 1712 to the Mechitarists, a group of Catholic Armenians, the right to establish for themselves a convent on the island of Lazzaro. But who is Schiller's Armenian? He has the talent of appearing before the prince at crucial moments of the latter's life; he predicts important events that come true; he identifies himself as officer of the Grand Inquisition; he seems to rule over and to direct the affairs of the living and the dead of Catholic and Protestant Europe alike. Officer of the Inquisition or of the Russian army? Or wandering Jew? He is definitely not an attractive figure with his repulsive features and penetrating eyes, this "Unfathomable" as Schiller calls him, Armenian or whatever, who perhaps learnt his wisdom in the tombs of ancient Egypt, who cannot be hurt by either time or poison or death. Perhaps he is one of the un-dead?

We do know that Schiller modelled his Armenian after two of the most notorious charlatans of the eighteenth century: Alessandro Cagliostro, whose career as grand master of deception ended with his involvement in the scandal that concerned the well-known diamond necklace; and the Count of St. Germain. Casanova describes in his *Memoires* how it was rumoured that the Count was supposed to have been involved in the political intrigues of Catherine II of Russia; Casanova himself had on several occasions seen the count dressed in the national grab of an Armenian. Putting on the national costume of an Armenian must have been for a while quite the rage intellectual circles of enlightened Europe. Jean Jaques Rousseau, too, was fond of dressing himself in what he thought to be Armenian outfits to the annoyance of Voltaire, as David Marshall Lang has pointed out.²⁸ Schiller's Armenian does keep good company!

Not all the emissaries of Armenia that could be seen in Italian cities were sinister. We have already met good King Derthat who slew the monsters. More recently, back in the twelfth century to be precise, when King William the Good ruled over Sicily, according to Boccaccio, a delegation of three noble Armenians came to the island on their way to the Pope in Rome to discuss matters related to a new crusade to the Holy Land. What happened to one of them in an inn at Trapani, the fair Lauretta tells on the fifth day of the *Decamerone*.²⁹

The delegation passed through this town just in the nick of time to save the life of a lusty young slave. The Armenian Fineo steps out of his inn at the right moment to spot the birthmark on the chest of the youth. His son whom he lost a long time ago, had a similar spot Fineo recalls. He accosts the condemned man in Armenian, and the latter responds in the same language. They turn out to be father and son. As a young child, the young man was kidnapped by Genoese corsairs from his home in Lazistan, located in Cilician Armenia, and sold as slave to a Sicilian nobleman. The boy so pleased his master that he practically became a member of the household. This, however, has consequences; when the master finds out that his daughter Violante has become pregnant, the irate father orders his daughter to commit suicide and the young man is driven to the gallows, stripped like a common criminal, exposing his birthmark. Enter Fineo. The Armenian father shames his Sicilian counterpart with his generosity: while Sicily only moments ago meant death for the young family, the Armenian Fineo receives them with kindness and generosity in Lazistan. Fineo has all the characteristics of a true gentleman, characteristics the Italian noble lacks.

The crusade that the fictional Armenians had come to negotiate with the Pope came to pass--the Third Crusade (1189-1192) in which Barbarossa participated and drowned. Other Armenian delegates and petitioners for help and crusaders against the infidel and other oppressors came to European courts. They were far less successful than Boccaccio's Fineo. No royal brother came to liberate the throne for Leon VI, the unfortunate king who died in exile in Paris (1393). And there was really very little tangible support from pope, tsar, French king, or the Elector Johann Wilhelm Leopold of the Palatinate apart from pretty words and empty promises that Israel Ori (1661?-1711) took back with him to his compatriots who were under the despotic rule of the Persian shah.

These high personages had other concerns; only the tsar sent soldiers to help in the liberation of parts of Armenia, but he was forced to reach a peace treaty that did not help the Armenians at all. In recognition of the services Ori had rendered his Christian community, he was recommended by Tsar Peter to his imperial Persian brother for the position of papal envoy. The elector, who had agreed to liberate Armenia and become its king, did really very little apart from sending a few letters to investigate the possibility of such an undertaking. Nevertheless, he recommended and praised his protégé. In 1689 when Ori first appeared at his court in Duesseldorf, the elector thanked divine providence for this chance of a first-hand report about the pitiable condition of the Christians in eastern countries. The elector was also impressed by Ori's patriotism, his

prudence, and his dedication to the Armenian cause. He wrote that the suppliant was "the most faithful and most capable person and he will carry out this grand design with the help of God. He deserves to be trusted as his intelligence, his capacity and his excellent conduct have been appreciated. God has chosen him for this undertaking, and his actions will honour the name of God."³⁰

To some contemporary observers, it seemed that God sided more with the Jesuits, especially with Father Judas Thaddaeus Krusinski, missionary in New Julfa from 1702-1722, and not with the undertaking of such an "Armenian adventurer", such a mercantile creature whose plans included the persecution of all the good Jesuit missionaries living in Persia, as the rumour had it. Father Judas was outraged.³¹

M Michel, the French consul to Aleppo, also feared that the privileges the French merchants enjoyed in Persia might be jeopardised by the sentiments that Ori had aroused by his desire to improve the situation of the Armenians in Persia. This evil Armenian had to be destroyed! In order to accomplish this, the Jesuit fathers, the French consul, along with all the French who lived and worked in Turkey and Persia, campaigned with slanderous lies and accusations of treason against Ori. The Armenian was no envoy of either tsar or pope as his letters of recommendation made him out to be; all this was a pretext to hide his true identity. Ori was the pretender to the throne of Armenia! To clinch their argument, they cited his own name as proof, for was not "Israel Ory" in French the anagram for "Il sera roy" ("He shall be king")? Who could counter such a conclusive logical argument from language? It does then not surprise us that Ori supposedly died by poisoning. The Jesuit fathers spread the rumour and were glad that this evil and cunning creature had come to such a fitting end.³²

A fictionalised version of Ori is found in Jean-Christophe Rufin's *Sauver Ispahan* (Paris, 1998). In his research for the novel, it seems, the novelist liberally dipped into the negative Jesuit and French accounts and rendered what he found there with a good helping of poetic license. In the novel, Jean-Baptist Poncet, former "ambassadeur du Négus après de Sa Majesté Louis XIV"--Rufin has introduced this part of the life of the French apothecary and adventurer in the novel *L'Abyssin* (Paris, 1997)--had to leave Africa and has found a safe haven in Isfahan. The year is 1721. The bad news that an associate and fellow adventurer of the former ambassador has been kidnapped and is now languishing in some Siberian prison reaches Isfahan. Poncet is an honourable Frenchman who would do anything to help a friend in need--and enjoy a few adventures on the way. Preparations have to be made and deceptions planned for such a dangerous undertaking. Most logically, he calls on the Muscovite ambassador, who happens to be Israel Ori. The French former diplomat cannot take this Russian barbarian--it is never mentioned that Ori is Armenian--seriously at all. Ori does not know the first thing about social and diplomatic graces; the novelist depicts him as a foul-mouthed upstart, an easily angered pompous sycophant. Poncet, like everybody in Isfahan, knows all the nasty rumours concerning the ambassador, including the implications of the anagram, but not in the framework of any

Armenian ambitions. The Frenchman is treated to a good show by the ambassador: "Son visage était laissé glabre conformément à la nouvelle mode imposée par Pierre le Grand qui souhaitait donner à son peuple une apparence moderne. Ses traits mobiles et ses grands yeux brillants outraient ses expressions à la manière d'un mime."

Why take liberties with historical events? In 1721, the year this interview supposedly took place, the historical Ori had been dead for a good ten years. The author himself points out this discrepancy. One gets the feeling that M Michel, the French Consul to Aleppo of the early 1700s, is speaking again. Poncet's subsequent errand of mercy abounds with adventures and with quite a few Armenians, including Patriarch Nerses who is residing at New Julfa. They are not a pretty lot.³³

The lives of Great Men anywhere are often controversial and raise many questions that are difficult to answer. This is also true about several members of our gallery of great Armenians. For instance, what happened to Khatchadour Abovian on that evening in April 1848 when he left his home in Tiflis?³⁴ He supposedly went for a short walk—only he did not return again. Poor Abovian; his German friends were truly sorry about his unfortunate disappearance.

It had been such a short life, a life full of hope and promise. His friends abroad admired the promising teacher and educator of his people, the writer and novelist who wanted to awaken his "nation". And now, not even forty years old, he was dead. Yet in his short life, he had made many enemies as well; his relationship with the law and the authorities during his adult life had not always been the best; the Armenian clergy at times had objected vehemently to his advanced ideas; and to the Russians he certainly was a dangerous man who tried to incite a minority to treason and revolt. In Russia, poison was not the fashionable cure for such a disease; Siberia awaited the offender instead. Abovian had perhaps been taken there or had even been assassinated, some speculated; others whispered that Abovian had gotten so disgusted with the stagnant political situation of the Armenians under Russian rule that he ran away to Turkey to join there an Armenian partisan group. Aghasi, a character in one of his novels had done so, and why should Abovian not have done likewise? Yet others had heard that there were tensions between Abovian and his German wife and decided therefore that there must have been another woman, a Turkish one, whose infuriated husband killed the lover and buried him under some bushes. How could anyone have such thoughts about the "Father of Modern Armenian Literature"? It was suicide by drowning; this was the conviction of Abovian's German friends. His misfortunes and his enemies had driven him to such a desperate act, and he had always been a melancholy man, as Bodenstedt remembered.

The German travellers Bodenstedt, Haxthausen, Parrot, Wagner, and Abich, they all had fond memories of this intelligent young Armenian who had guided several of them and had interpreted for all of them. Several of them had climbed Mt. Ararat under his guidance. He was a man who "had contributed so much to

raise the fame and esteem of Germany in the far-away countries of the Orient so that it was only fair that his own name should be respected and honoured."³⁵

To these German travellers, Abovian was the trusted guide; they saw in him the teacher, as they were themselves, and praised him as did the professor of botany from the University of Dorpat, Karl Koch:

There can be no doubt that Transcaucasia has ever seen a teacher who has devoted himself with such love and sacrifice to the education of children as did Abovian. Were he to be granted any assistance, a new light would emerge for the tragic and forsaken Armenian people, who have been trodden down for so many centuries.³⁶

Even Moritz Wagner who found fault with many things connected with Armenia and Armenians was pleasantly surprised by this friendly and helpful man who introduced him to the religious institutions and leading families of Tiflis and Erevan. With teachers like Abovian around, there was hope for the Armenians, the German professor reflected. One can only hope that the professor and Abovian had a bit of fun at the wedding the two men attended together, for Wagner, too, was unappreciated and led a lonely life. He ended it with the bullet from a pistol.³⁷

A number of years before that happened, a professor of physics from the University of Dorpat who enjoyed mountain climbing during his vacations arrived on September 8, 1829, at the gates of Etchmiadzin. He wanted to add Mt. Ararat to the list of his conquests. Since he could not communicate with the priests to whom he was recommended, an interpreter was found for him: a young monk who impressed the traveler favourably by his "open and understanding eyes and his modest demeanour." The good monks and Catholicos Yeprem had serious reservations about the ambitious plans of the German, but they allowed Abovian, who knew German and all the languages of the region as well, to accompany the mountaineer.

The professor, Dr. Friedrich Parrot,³⁸ and his party succeeded on the third trial. The night before the final ascent, Abovian astounded the professor with his piety by not eating from the onion soup which Parrot himself had prepared. It was a fast day on the Armenian calendar. The events of the next day deepened Parrot's feelings for the young man further. Exhausted as he must have been from the climb and the fasting, Abovian nevertheless erected a huge wooden cross that he brought along on the summit of the mountain and collected a bit of snow to take back to the monastery. Parrot was moved. There, on the top of the mountain, he decided to do something for the poor monk. When his vacation was over, the professor took Abovian along to Dorpat and looked after him as if he were his own younger brother. These years as student at Dorpat were the best time in Abovian's life. He was very grateful to his German benefactor and after his return to Armenia expressed this feeling through the kindness he showed to all the German travellers he was to meet.

One of them was Hermann Abich³⁹ who was always glad to see Abovian and enjoyed their visit to Kanaker, Abovian's birthplace, a village not far from

Erevan. August Freiherr von Haxthausen⁴⁰ also went to Kanaker. That was in August 1854. During his stay in the paternal home of Abovian and under the guidance of his Armenian friend, Haxthausen came to understand and appreciate the history, traditions, and political aspirations of his friend's people. Haxthausen enjoyed the patriarchal way of life, the huge orchards, the family history of his host and his hospitality, the simplicity and functionalism of the typical Armenian village house that reminded him of ancient Roman villas. To prove his point to his readers back in Germany, he drew the facade and plan of one of the village houses. Haxthausen was completely captivated by the way of life in the village and its people, especially by the grandfather of the family--and, of course, by Khatchadour Abovian himself. What struck the Baron most was his host's ardent patriotism (pp. 179-213).

In 1844 the poet Friedrich Martin Bodenstedt, then a young man, accepted a teaching position in Tiflis. It was an easy job that gave him enough time to follow his hobby, to collect the folklore of the various peoples of the Caucasus region. In his day, Bodenstedt was admired as the best translator of Shakespeare into German. He was also professor of English literature at the University of Munich and was knighted in appreciation of his work at the Bavarian state theatre. He was also known as the writer of a volume of poetry that went through one hundred and sixty nine editions--today nobody remembers him.

This literary phenomenon from Bavaria, one day as he was trying to make sense out of his Armenian grammar lesson, met Abovian. For Bodenstedt, Abovian was the great talented teacher not only in the classroom, but for his people as a whole. Through their own vernacular, Abovian wanted to make accessible to them the treasure of their national heritage, and through his own writing he wanted to be their teacher. But he found little understanding on the part of the authorities. The Armenian clergy and the Russian officials felt threatened by him. The latter thought that "should the Armenians want to educate themselves, they should learn Russian; should they want to pray, they should do that in Russian as well." No wonder that the teaching positions to which Abovian was "promoted" became more and more undesirable and the pay less and less. The teacher, reformer, poet became desperate (Bodenstedt, vol. 3, pp. 24ff).

The body they may kill--but Abovian lived on in the memory of those travellers who had met him. And he is not forgotten today: "He was the founder of Armenian pedagogy and the first to introduce Western principles to the Armenian people," but above all, he wrote the first Armenian novel, created the Eastern Armenian literary language and devoted his brief life to the service of his nation. "He was one of the greatest Armenians of the nineteenth century: only St. Gregory the Illuminator, St. Mesrop Mashtots and Mechitar of Sebaste made a greater impact upon the Armenian people. Nevertheless, he thought his life was a failure and he disappeared" (Hewsen, p. 2).

Several of the travellers had come across the name of another monk, Mechitar of Sebaste, especially in connection with Venice. Richard Davey tells

the story of Mechitar who "was to leave an indelible mark on the history of the Armenians." He was born in 1675 at Sebaste in Cappadocia. "Pious and apt in study from his earliest years, the youth at the age of twenty, formed the acquaintance of some Jesuit missionaries...who induced him to embrace Catholicism." At first, he decided to join the Society of Jesus, "but in due time a more independent spirit made itself evident, and after a visit to Rome...the young convert resolved, with the Pope's approbation, to create an Order of its own." This order was "to devote itself to the religious and educational interests of the Armenian people. After many trials...he obtained leave from the Venetian Government to found a monastery on the deserted Island of San Lazzaro."⁴¹ Pope Clement XI recognised the Mechitarists in 1712.

These Armenian monks then were Catholic and therefore could be understood and appreciated by the travellers, both Catholic and Protestant alike, as one of "us". These monks were not as strange and exotic and "heathenish" as their Orthodox Armenian brothers! The travelers thus felt very comfortable and at home on San Lazzaro.

When "doing" the sight of Venice, the travelers should pay the monastery a visit. "Every tourist who spends a week in Venice goes to see the convent, and every one is charmed with it and the courteous welcome of the fathers," the American novelist and traveller William D. Howells wrote.⁴² The other travelers who went there and reported about their impressions, too, were favorably impressed by the piety and scholarly work of the Armenian brothers. This pleasant convent with its impressive library and pious and learned monks could not have been the home of Schiller's Armenian.

There were still other literary associations with the place and the brothers. It was Lord Byron who had "discovered" the island and the Armenian convent for his devotees. The fair ladies of Venice were no longer a challenge to him, and therefore the Lord had decided that his "mind needed something craggy to break upon." Armenian grammar and vocabulary seemed to him to be just the thing, he wrote on December 5, 1816, to his publisher Moore back in London. The language proved to be difficult; nevertheless, the endeavour regularised his way of life: "In the morning I go over in my gondola to hobble Armenian with the friars" (December 24, 1816, letter addressed to Mr. Moore). He did learn enough to translate, with the assistance of his teacher, two epistles of St. Paul from the Armenian New Testament. He, in turn, helped his teacher with the corrections of his Armenian-English grammar. Byron enjoyed the atmosphere of the convent, as we read in a letter to his publisher:

I was much struck--in common, I believe, with every other traveller--with the society of the Convent of St. Lazarus, which appears to unite all the advantages of the monastic institution, without any of its vices.--The neatness, the comfort, the gentleness, the unaffected devotion, the accomplishments, and the virtues of the brethren of the order, are well fitted to strike the man of the world with the conviction that 'there is another and a better' in this life (January 2, 1817).

San Lazzaro was a place of learning. There was the printing press, installed already back in 1565, with which the monks "make great efforts for the enlightening of their nation" (letter to Murray, dated December 9, 1816) and the many books and manuscripts that Byron found in the library. There were the kindly and learned monks: the superior, Archbishop Akontz Kivver, "a fine old fellow, with the beard of a Meteor", and Father Paschal Aucher, Byron's teacher, "a learned and pious soul" (letter to Murray, dated December 27, 1816).

Admirers of the poet travelled in his footsteps. Robert Curzon, Richard Davey, William D. Howells, and the ladies Vervaines of the latter's fictional world, to mention just a few. They all agreed with Byron. The American novelist Howells loved the place; in his opinion it was a *hortus conclusus*, though once a leper colony; it was "walled in with solid masonry from the sea, and encloses a garden court, filled with...beautiful flowers, and with the memorable trees of the East." Howells was very much struck by Padre Giacomo Issaverdanz and his "pleasant face and manners." It was the duty of the young monk to show the convent to English travellers (*Venetian Life*, pp. 172ff). We meet this monk again ten years later in Howell's novel *A Foregone Conclusion* (1879) as Padre Girolamo who acts as guide to an American lady and her daughter. To this monk, San Lazzaro is "my home--my country."

The convent had the reputation of being a seat of learning and a repository of rare and ancient Armenian manuscripts. Armand von Schweiger-Lerchenfeld admired the scholarly work of the monk Paul Lucas Indschidschean, an authority on history and geography,⁴³ while James Bryce spoke highly of "my valued friend Father Alishan" who had "rendered great services to Armenian history and bibliography."⁴⁴ M. A. Ubicini, the Italian geographer, also stressed the important role this Mechitarist convent had played in Armenian intellectual life by giving "an impulse to Armenian language and literature which was communicated to the rest of the nation, reaching even those who were dispersed over remote countries."⁴⁵ Their printing press supplied this "Armenian nation" with excellent editions of the classics of their own language (Wagner, *Ararat*, p. 133).

Yet behind all this bustling religious and cultural life was an ulterior motif, and Ubicini was convinced that the monks of San Lazzaro were, despite their Armenianness, first and foremost true "Romish priests", and therefore true "disciples of the Propaganda" of the Vatican and consequently fond of "absolutism, love of dominion, and desire of encroachment." These Romish aspirations, however, were transformed by the Mechitarists of Venice in their own peculiar Armenian fashion. For them, according to the Italian scholar, "patriotism remains the supreme influence to which every other, even that of the church is secondary." No matter where these Armenians might be living, be it the isles of the Lagoon or the shores of the Bosphorus, their eyes were directed towards Mt. Ararat to "which they fondly look as the home of their faith and their affections--the central point of their political and religious existence, when time shall bring about the resurrection of the Armenian nationality" (p. 333).

Ubicini would have associated Schiller's Armenian with the convent of San Lorenzo after all!

Times and political realities have changed. When Peter Stephen Jungk took the vaporetto to the terminal San Lazzaro, Isola degli Armeni, as he researched the life of Franz Werfel,⁴⁶ he found the eyes of Father Beszdikian directed towards another mountain: Musa Dagħ, a mountain that has become almost synonymous with Armenian survival.

The spirit of revolt and national feelings had been in the air ever since the latter part of the eighteenth century. As we know, revolutions and wars were to demand "Liberté, Egalité, et Fraternité" for mankind in the West. This enlightened spirit had also reached the Armenian monks of Venice and was breaking up the Ottoman empire. Things had to change; this feeling many patriotic Armenians shared. Perhaps the Treaty of Berlin might put an end to their bondage. Their hopes were shattered. To keep the "Armenian movement" alive, according to the traveller Lynch, San Lazzaro sent out its students, patriots, and political agitators, and had "fixed upon them as suitable material for a conflagration. The object of these men is to keep the Armenian cause alive by lighting a flame here and there and calling: Fire!"⁴⁷ The spirit of the French and American revolutions had finally reached far-away Anatolia. Many a traveller who had at home grown up with this revolutionary tradition somehow did not feel at ease when he saw that the "other", in this case the Armenians who shared with him a common faith, now wanted to claim for themselves as well the benefits of this liberating spirit.

Why could these most peculiar Christians, who were nothing but baptised Turks, as the imperial German military advisor to Ottoman Turkey Heinrich von Moltke described them--why could they not be happy and content to live under the mild and tolerant rule of their Muslim overlords? The average traveller thought that the Armenian peasantry who lived under the Turks was quite happy, but they had been corrupted by their leaders, especially the clergy. Whether Catholic or Orthodox, all priests who did not dare to talk to the travellers--and there were many of them in the 1860s and 1870s--must have had a guilty conscience for plotting against the Ottoman authorities: "if they are not engaged in seeking to undermine the Government, one would have thought that they had nothing to fear," Captain Fred Burnaby mused naively, having great confidence in the integrity of the Ottoman system.⁴⁸ Paul Rohrbach on his study tour through a war-torn Armenia remained blissfully callous to the fears of his Armenian guides who should have, in his opinion, remained as scholarly detached as he himself when their Kurdish host told them that a few days ago he and his clan had "slaughtered" all the Armenians of the neighbourhood. Rohrbach's Armenian guides became very quiet; one of them was shaking with fear, whereupon the traveller concluded that this companion of his must be "politically compromised" and ridiculed the poor man's fears.⁴⁹

The spirit of discontent and revolution was fostered not only in San Lazzaro but in Holy Echmiadzin as well; of this the travellers were convinced. Viscount

Pollington, visiting the convent in 1865, met there an Armenian merchant named Raphael who seemed to be there on a secret mission, and the traveller promptly "judged him to be an emissary of the Turkish Armenians, sent to enquire into the state of feeling among the Russian Armenians,--whether they were ripe for revolt or not. He was speculating on an insurrection in Turkey at no distant date" and bringing back Leon, the last scion of the Lusignans of Cyprus, to the revived throne of Armenia.⁵⁰

These were troubled times, and discontent could not be any longer simply suppressed. In 1862, the citizens of Zeitun had revolted; those of Van in 1863. It is easily understandable that such bloody events were followed by the formation of a number of local secret societies. At first they were ephemeral. They were later to be followed by societies that proved to be permanent.⁵¹ Many of these revolutionary ideas had reached the "unruly" Armenians via Russia, and this fact, in the opinion of most Western travellers, made the new spirit that had taken root among these Armenian groups highly suspect, for Russia was the enemy and simply could not be trusted.

Neither could the Armenian revolutionary groups themselves be trusted. When Captain Burnaby travelled in eastern Anatolia in the 1870s, no town of any size in Armenia was free from these Russian collaborators. "It is the POLICY of the RUSSIAN GOVERNMENT, and therefore its AGENTS...to exaggerate real existing evils, or trump up imaginary complaints, in order to keep up that CHRONIC DISAFFECTION." He had been told by a Turkish pasha that "if it were not for Russian intrigues...we Turks should be very good friends with the Christians" (vol. 2, p. 297). Many of the travellers accepted sentiments like these to represent the ultimate truth.

The Armenians, on the other hand, did not put much trust in such possible friendships any longer and many had armed themselves. This the travellers had been told by reliable sources. A certain Herr Spiegel had spent much time in the interior of Asia Minor and had there become an expert on Armenian affairs. In 1857, this gentleman told the traveller Senior that he believed "the feelings of the Christian population to be such as to render an insurrection against the Turks almost certain within five or six years" for the greater part of the population "are armed. The laws which forbid their being so are, like most Turkish laws, unexecuted."⁵²

There were many rumours and shady Armenian revolutionaries around, so at least several travellers thought. One night in 1895 somewhere in an inn in Anatolia, E. A. Brayley Hodgetts was visited by a "mysterious person", a "miserable weedy little specimen of humanity" who grandly identified himself as an Armenian revolutionary and told his host that "all Armenia is in arms. All the young men are ready to shoulder muskets and march out to save their bretheren, and the Catholicos will place himself at their head. We shall soon be free."⁵³ As we know, this never came to pass. Other travellers now and then had met dedicated Armenian patriots who had given up a comfortable way of life in Europe and returned home to assume their patriotic duty. George Barrow's

Armenian London merchant comes to mind; his national pride was "so strong as to be akin to poetry" that it made him reach the conclusion that "it is my bounden duty" to go back home and "to attack the Persians."⁵⁴ Barrow never bothered to find out what happened to his freedom fighter in Persia.

It was especially true about Ottoman Turkey that, as the century progressed, the conditions of life for the Christian minorities, and among them were the Armenians, became increasingly more difficult. Mrs. Bishop in 1891 described the conditions she saw as "the present reign of terror in Armenia." There was no security at all for the lives and property of the Christians:

Law is being violated daily, and almost with perfect impunity, and peaceable and industrious subjects of the Porte, taxed to an extent which should secure them complete protection, are plundered without redress. Their feeble complaints are ignored, or are treated as evidence of 'insurrectionary tendencies,' and even their lives are at the mercy of the increased audacity and aroused fanaticism of the Kurd.⁵⁵

It was not surprising that the call might come from some leaders to their fellow Armenians to defend themselves.

Even the politically innocent traveler could see that the Christian minorities in Ottoman Turkey were in a state of turmoil. In 1849, Professor Abich already remarked about the sharp contrast between the intellectually superior Armenians who were at the mercy of "stupid" and rapacious masses of Turks and Kurds and felt that this problem would not come to a peaceful conclusion. The Armenians had awoken, and Abich saw their destiny to be the "yeast" that would ferment and regenerate the spiritual and political "germ" of life of a paralyzed Asia (p. 292).

What an utopian thought! This would never work; intelligent and educated the Armenians certainly were, but most travelers felt that they had always known that the Armenians were "a race with little political aptitude...they were divided by continual dissension" and this was not likely to change.⁵⁶ Anyhow, the Armenians, though their plight was great, should not expect much sympathy in their patriotic ambitions since they themselves "have never shewn the slightest sympathy or common feeling with their Christian bretheren the Greeks. No Armenian has ever yet been found to join their cause, or to assist in any way, either by money or influence."⁵⁷ Still, many Armenians continued to hope that help would come from Europe. The French should come; in Jerusalem Chateaubriand had been assured by the Armenian Patriarch Arsenios "that all Asia was anxiously awaiting the coming of the French; and that if but a single soldier of my nation were to appear in his country, the insurrection would be general."⁵⁸ The American missionaries, on the other hand--after they had spread education and the liberating spirit among the Armenians of Ottoman Turkey--in many cases "strongly advocated" that the British should sooner or later assume the government in Armenia "through consuls that might be sent out and who might then assume the position of 'residents' or administrative advisors, and that this might pass into a more definite control."⁵⁹

The traveller ordinarily did not speculate on the national identity of the saviour-to-be. He usually saw that the condition of life among the Armenians in the Ottoman empire had to change; he even noticed that within the Armenian community in Turkey especially a change had taken place after the Crimean War. Richard Davey termed it an "obstinate longing" for regaining their independence. However, the revolutionary parties and the revolutionary himself that both were the product of this change, the traveller could not readily appreciate. They presented a threat. Perhaps it was the fault of the romantic attitude or the political ambitions of Great Britain that "buoyed" these revolutionary hopes of the Armenians, for it encouraged them and "the revolutionary party, at home and abroad, has grown gradually bolder, and the Armenian agitation, which fifteen years ago menaced the peace of Turkey, now threatens the peace of Europe," wrote Richard Davey (p. 391). The "other" with his demands was invading the home of the traveller, and that was an uncomfortable thought.

The Armenian revolutionary to the average traveller was thus a dangerous figure, capable of "outrages far more terrible than is generally realised by the English public" (Davey, p. 391). Good Englishmen had often responded to the cry of anguish from the Armenians, and, according to some authorities, had been misled because "such Armenian propaganda as exists and is concerned with the cry of Armenia as a nation is practically all of foreign manufacture," Walter Thornbury cautioned his readership.⁶⁰ Therefore, European peoples and governments, including those of England, should be most careful because these "revolutionarists" tried to "curry favour with foreign nations and...have succeeded in exciting a maudlin sympathy in England, have been one of the prime causes of all the mischief that has been done, and of all the misery that has followed as a consequence. The so-called Christian Powers have either hypocritically or selfishly been their abettors," Hepworth warned.⁶¹

The revolutionary ideas, and sometimes support for them, then came often from Europe, came through education, from San Lazzaro and Etchmiadzin as well as from the various educational institutions that the American missionaries had opened to bring "sweetness and light" to the heathen by enlightening the Armenians first to that they, in turn, could serve as models for the Muslims. Such ideas were also imported by young Armenians who had studied abroad. Several of these revolutionaries "probably came from Europe, but the most extreme, who have been accused of being connected with the Russian 'Nihilists', would seem to have been Armenians from Transcaucasia" (Bryce, p. 503). The traveler Hodgetts had no use for such cowards, "permeated" as they were by the "vices inseparable from centuries of supplicants for mercy, astute Oriental mendicants," often "wanting in manliness and courage" (pp. 110f).

The Armenian as nihilist we finally meet on the slopes of Musa Dagh in the midst of the Armenian microcosm of Franz Werfel's novel *Die vierzig Tage des Musa Dagh—The Forty Days of Musa Dagh* (1933). Sarkis Kilikian, "the Russian", one day joins up with Gabriel Bagradian and the villagers who have

escaped from the Turks and have barricaded themselves on the slopes of the mountain. It is difficult to fight against the enemy from without, but with the arrival of this deserter Evil itself has come into their midst. From the beginning, he is a bad influence, this silent man with dead eyes, as he attracts the riff-raff of the camp as well as all the deserters who "gathered round him at once, as their natural head." His presence means danger to the community from within, for whatever he touches, he destroys. He does know how to fight bravely; but the Turkish bullets that miss his charmed body bring certain death to most of his men. There are simply too many things that count against him and from which he cannot escape. Since earliest childhood, he has suffered hair-raising atrocities; respite from the vicissitudes of life meant for him confinement in Turkish jails. The good people of Yohonoluk should be compassionate with their brother in suffering, instead they are revolted by his presence. The women feel instinctively that he is "the Devil". Who wouldn't be frightened by him? "The skin of his face, livid for all its tan, seemed to be tightly, thinly stretched over a sardonic skull. His features appeared...Sated, satiated with life."

It is unnatural that he should still be alive, this personification of evil and death: "His eyes as dead as though he were dead, as though he were old....His secret lay in his being nothing at all explicit, in his seeming to belong nowhere, to be living at some zero point of incomprehensible neutrality." He feels no responsibility for the people whom he should protect; instead he plans to desert with the criminals who have flocked around him. In order to escape with their life, his "disciples" have put their sins on him. Eventually their scapegoat is executed by Gabriel Bagradian, the hero of the novel. The dead eyes and heart of Sarkis Kilikian, perhaps, found in death redemption and freedom.

These dead eyes bother his executioner. Even as he pulls the trigger, Gabriel cannot "rid his mind of the tinge of liking and respect which he felt whenever he saw" Kilikian. It is as if Gabriel has looked into his opponent's soul and recognised there himself. "The first shot missed fire. Nor had Kilikian shut his eyes. His mouth and nostrils were twitching. It was like a suppressed smile. But it felt to Gabriel as though he had turned the unspent bullet against himself. When he pressed the trigger again, he was so weak that he had to turn his head away." It is as if he has killed part of himself.

At first sight, these two men seem to have nothing in common: Kilikian the wretched outcast whose very being negates any positive aspect of life on one hand; on the other Gabriel Bagradian who has enjoyed the best of both Orient and Occident could offer to a man of his background and inclinations. Where Kilikian refuses to act selflessly for the benefit of the group, Gabriel acts, leads, guides, and eventually sacrifices everything and everybody dear to him. Was it worth the bother? The people for whom he makes his great sacrifice to serve them finally look at him not very differently than they looked at Kilikian. Both are shunned by them, and Gabriel in his greatest need after he has lost his son realises his profound isolation. After the people of Musa Dagh are rescued by the

French ships, Gabriel enjoying the "mighty sleep" that "God spread" over him, is left behind and dies on his son's grave through Turkish bullets.

Werfel presents Gabriel as a complex human being who is aware of the brightness as well as the darkness that dwells in everybody's soul: Turkish, Armenian, Kilikian's, and his own. He is tempted to give up and run away and not get involved and save himself and his family. Instead, he stays on and fights. Werfel did not have any actual person in mind after whom he modeled Gabriel, his "involuntary hero". By this term, Werfel describes, according to the literary critic Frederick R. Karl, "one whose heroism waits upon the right moment before it can be translated into meaningful action." Once confronted with the appropriate emergency, his repressed inner need will become apparent. This hero has to be a person of great ability and potential, and not a nihilist or a man resigned to Fate. Then he has to rise and transcend his daily and ordinary life. Gabriel is such a hero.⁶²

There are leaders who are born to struggle heroically for the survival of a whole people, others perhaps move only one soul through their quiet suffering and compassion. Such a hero is the saintly Armenian slave Sahak who through his faith and sincerity and death changed the way of life of the hardened sinner Barabbas whom we know from the Good Friday story. Both men had been chained together as they laboured in the Cypriot copper mines. Sahak was finally betrayed by a fellow slave for being a Christian and was crucified by the Roman authorities. Barabbas, who was not aware that he was still capable of any human feeling, nevertheless watched Sahak's death. There was no portentous happening, and only Barabbas realised when his friend's agony was over. "When he saw it, he groaned, fell on his knees, and it looked as if he prayed." No dramatic change at all has come over Barabbas's life; yet his "new" life will lead to a martyr's death in Rome.

Pär Lagerkvist chronicled all these events in his novel *Barabbas* (trans., Frankfurt, 1960) for which he received the Nobel Prize for Literature.⁶³

In our discussion of the presentation in Western literature of the Armenian as "hero", we have come full circle. No matter how many versions of Joseph Heller's anti-hero Yossarian of *Catch 22* (New York, 1961) ghost through the modern novel, the needs of the ordinary modern reader are basically not very different from those of Schiltberger's contemporaries. The colour and rendering of the familiar figure of saints and princes may be muted and presented in a less heroic manner, the figure itself, however, is the answer to the same psychological needs of the writer and his reading public. Lagerkvist resurrected the Armenian saint while in recent years a number of popular novelists have looked with interest, not always with great sympathy though, at that gallery of Armenian princes and spiritual leaders of former times, that "grim-looking race with long beards and still longer names."

What space and importance does modern Armenia occupy in our Western "ménagerie mentale"? We are invited by thrillers like Ralph Peter's *The Devil's Garden* (New York, 1998) to view an Armenia existing at the southern end of a decayed Soviet Union, and this world is disgusting. At the other extreme of the map of the "ménagerie", we find a perfect Armenia that Joan Peruchio took from medieval fairy tales and placed into his novel *Llibre de Cavalleries* (Barcelona, 1957). That is a never-never land! Other novels deal with medieval Armenia. In them, Cilician Armenia is doomed, its kings gone, and all there is left is the empty title of its past glory: "Dei gratia Jerusalem, Cypri et Armeniae rex illustrissimus." The title is passed on to the House of Savoy. This is the Armenia depicted by Dorothy Dunn's *The House of Niccolo: The Race of Scorpions* (London, 1989).

Cilician Armenia was doomed, nevertheless a few of its leaders, though not famous outside the pages of Armenian history, can add an exotic flavour to a historical novel or strengthen an already existing prejudice in its readers. King Hethum II (1289-1305) certainly was no great leader, and so the young prince we see in Robert Shea's *The Saracen* (Glasgow, 1989) does not bring credit to his country either. He and a band of his nobles act as bodyguards of two Mogol envoys who have come to Italy to negotiate peace with Christian Europe. Hethum and his braves are a sullen lot.

Roger, Duke of Lunel returned from the First Crusade with a positive image of Armenia. We read about his exploits in his chronicle in Stephen J. Rivelle's *A Booke of Days: A Journal of the Crusade*,⁶⁴ supposedly written by the Crusader himself and edited and translated by one of his descendants. According to the Duke, Armenia was something like a safe haven for the early Crusaders till princes like Tankred and Bohemund abused the hospitality and trust shown to them by the Armenian communities of the East. The Duke is a serious and guilt-ridden man, but there are moments of humour in his sober account. One of them involves an Armenian prince called Roupen, "a bell-shaped man in black with a long nose, dark-rimmed eyes and plunging moustaches," who calms down the quarreling Christian leadership at the Cilician Gates by engaging them in a theological debate about "how many natures does Christ have?" None of the crusading princes had ever pondered such a problem.

A long time ago, we read in Stephen R. Lawhead's *Byzantium*,⁶⁵ the Irish monk Aidan and a few other brothers were chosen by their bishop to make a pilgrimage to Constantinople to present the Emperor of All Christendom with a costly copy of the Irish *Book of Kells*. What was intended to be an honour to Aidan turns into a series of nightmare experiences when his party is kidnapped and condemned to labour in the mines somewhere in Anatolia. There Aidan is confronted by what he calls Armenian treachery and conspiracy "that originated in a city called Tephrike, and was thought to be the work of an Armenian named Chrysocheirus" and his evil kinsman Nikos. During the latter quarter of the eighth century, Chrysocheirus was one of the leaders of the heretical sect of the Paulicians whose members were mainly Armenian. The good Irish monk has no use for heretics who "were cast out of the Holy Church and driven from Constantinople.... Their faith has been anathematized, and their leaders declared enemies of the emperor."

The words of the "innocent" monk anticipate one of the most cruel periods in European church history. The Paulician heresy, that originated in Armenia during the seventh century, from its inception was connected with widespread political and military rebellion. The group soon grew strong in the East, and

consequently threatened the establishment in Constantinople. They were persecuted by Emperor Michael II and subsequently found refuge in what is present-day Bulgaria. Their tenets centered around the two principles of an evil and a good God and were congenial to those of the Bogomils, a group of Cathari who spread their teaching to Italy and southern France. They included the Albigensians. The Catholic church considered all these groups heretical, more damnable than any infidel, and highly praised King Louis IX, or Saint Louis as he is commonly remembered, for his successful French crusade and the total defeat of the Cathars at Mt. Ségur in 1244. The history of the Paulicians and their descendants, however, is outside the scope of the novel.

What good can one expect to come from things Byzantine? Former centuries, as we have seen, have been kinder than ours. Byzantine rulers, of Armenian background or not, by modern definition are corrupt, a fact confirmed by the depiction of the Armenian king Arsaces, king by the grace of Emperor Constantine the Great, in Gore Vidal's novel *Julian*. This Arsaces is an especially repulsive example of our concept of a Byzantine potentate.

The historical Armenian prince Tigranes the Younger could even have taught this debased king a few tricks, had they been contemporaries. It is natural that the fictional version of this prince that we meet in the detective novel *SPQR* (New York, 1990) by John Maddox Roberts does not improve the reputation of the historical prince. The Tigranes of the novel, together with his mafia, has set the crime rate of Rome soaring when he visits the city in 70 B.C. on personal business. This "personal business" is to plot with the help of some shady Roman nobles the overthrow of his father's rule, of King Tigranes the Great as he is known in Armenian history. The younger Tigranes would love to hold court in Tigranocerta, the fabled city that his father built. Which good Roman citizen really cares about the identity or legal rights of any of those Oriental despots, especially this "slimy Armenian princeling"? None of them can shake the foundations of the Roman Empire, yet they, the "others" of antiquity, are a threat, for Rome in 70 B.C. is at war with King Mithridates of Pontos, and the elder Tigranes is his son-in-law. This elder Tigranes will have to figure in any historical account--fictional as well factual--that depicts the rise to power of Julius Caesar.

The great times of the Roman Republic, culminating in the rule of Julius Caesar, has been leisurely chronicled by Colleen McCullough.⁶⁶ Since the author respects the Great Men of this period in Roman history, their enemies do not fare so well. The Armenians may respect their national hero--in the novel we see very little that recommends him to us. On the other hand, the Romans of the novels are generous people and might forgive him all kinds of crimes on account of the

fabulous city that he built. The historical eastern legions returned with the great wealth of the looted city after Tigranes's defeat, and McCullough's Romans, too, have a chance to create their visions of the Orient and fill their coffers of state with the rich spoils taken from the "other".

Before this was to happen, Tigranes the Great was a threat. A great military man? Not by honest Roman standards. The great builder of an empire that stretched from the Caspian to the Mediterranean Sea, from the Caucasus an Mountains to Palestine? Well, yes--but how was it gotten? The novelist shows us how tip he sells his soul to Mithridates, and how the two of them cowardly and sneakingly eat up the edges of the Empire while Rome is otherwise engaged: "When the Romans are too busy to take much notice of us," in the words of King Mithridates (*Grass*, p. 135). How else could it be, this novel reminds us on several occasions, since Tigranes is really very much afraid of Rome? But he has an insatiable appetite for power. In the novel *Fortune's Favorites*, the author shows us that no trick is too low to appease his hunger for power; he simply has to be King of Kings at any price. But there is more to him. "Tigranes desperately wants to be the civilized ruler over a Hellenized kingdom--and what better way to Hellenize it than to implant colonies of Greeks within its borders?" (p. 451). And so he builds his famous city and imports Greeks and culture and heaps riches upon riches. Is this culture?

Only the truly civilised heroes who naturally come from Rome cannot take the king of Armenia seriously. For Sulla it is great fun to see the posturing Oriental as he watches the king during a number of processions and ceremonial occasions. The first time the two commanders meet, Tigranes approaches on a royal barge, a most pompous affair: The king emerges and "came down to the wooden jetty in a four wheeled golden car which hurt the eyes of the watchers...it flashed and glittered so." But how will the king get off this contraption and not lose dignity? Sulla marvels. No problem! Then two slaves step up to the cart where they link their arms. "Delicately the King lowered the royal posterior onto their arms, and was carried to the barge, deposited gently upon the throne." Sulla is amused by all this pomp and circumstance but cannot be fooled by the emptiness and artificiality of it all. At a moment when Sulla manages to stand behind the throne, he looks down and sees that Tigranes's diadem "was hollow, and that the King was growing very bald" (*Grass Crown*, pp. 311-9). Such a man poses no threat to mighty Rome.

Who in Rome really cares about these pompous Orientals? The city of Tigranocerta--this is another matter! Decius Caestius Metellus, the Sherlock Holmes of the novel *SPQR*, written by John Maddox Roberts (1990), dreams of the fabulous riches; the state coffers, for their part, yearn to be filled with

Armenian gold. It is a great occasion in McCullough's Roman saga when the conquering hero Lucullus finally sees the city for the first time:

a splendid city of stone with high walls, citadels, towers, squares and courts, hanging gardens, exquisite tiles of aquamarine and acid-yellow and brazen red, immense statues of winged bulls, lions, curly-bearded kings under tall tiaras. The site had been chosen with a view to everything from ease of defense to internal sources of water and a nearby tributary of the Tigris which carried away the contents of the vast sewers Tigranes had constructed....Whole nations had fallen to fund its construction; wealth proclaimed itself....Vast, high beautiful. (*Caesar's Women*, p. 172)

The king had brought Greeks and culture to his city, and much wealth. Unfortunately he did not stay to defend his city. After Tigranes had deserted Tigraocerta for the second time, not a heroic thing to do, the Greeks who had been forced to live there opened the city gates. The legionaries had never seen such wealth, and the booty with which they returned to Rome was staggering. The gaping Roman crowds who welcomed their heroes had never dreamt of such riches. And Lucullus had been generous; he had not made any effort to capture the king and Tigranes spent the rest of his life as ruler of a shrunken Armenia.

Tigranes...Tigor...Tigran? The "hero" of Peter Stefan Jungk's novel *Tigor* (Frankfurt, 1993) himself becomes confused about his true identity. He realizes that there is a vague mystical connection between him and the King of Kings of antiquity. He is drawn to the East, to Erevan, Mt. Ararat, the Ahora Gorge. There under the ice of the gorge, he has reached his goal. In the long "dead city of Ahora", he discovers the pedestal of what must once have been a mighty statue. It is empty. Tigor kneels a long time reverently before the stone; the statue has long gone; all that has remained of the identity to the fallen hero is the date engraved in the pedestal: 120-55. Tigor has found Tigranes the Great.

Sic transit gloria mundi.

ENDNOTES

- ¹ Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History*, London, 1841, p. 2.
- ² Johannes Schiltberger, *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren, 1394-1427*, ed. and trans. Ulrich Schlemmer, Stuttgart, 1983, pp. 215-219.
- ³ Karl Ulrich Syndram, "Der erfundene Orient in der europaischen Literatur vom 18. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts," *Europa und der Orient: 800-1900*, Gereon Sievernich and Hendrik Budde, eds., Berlin, 1989, p. 324.
- ⁴ Edward W. Said, *Orientalism*, London, 1978, rpt., 1995, p. 203.
- ⁵ Philip Glazebrook, *Journey to Kars*, Harmondsworth, 1984, pp. 112f.

- ⁶ Syndram, p. 328; Julia Kristeva, *Fremde sind wir uns selbst*, trans., Frankfurt, 1990, pp. 199, 209.
- ⁷ Glazebrook, pp. 115f.
- ⁸ Richard Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia*, London, 1839, p. 98.
- ⁹ Glazebrook, pp. 168f.
- ¹⁰ L. J. Hermann Tisch, *Andreas Gryphius: "Leo Armenius"*, Hobart, 1968, passim.
- ¹¹ Quoted by Speros Vryonis, Jr., "Byzantine Images of the Armenians," *The Armenian Image in History and Literature*, Richard G. Hovannessian, ed., Malibu, Ca., 1981, p. 75.
- ¹² The Byzantine general, together with his imperial patrons, stands at the centre of quite a lengthy tradition of historical romance writing. The history of this great general can be read in the second volume of Edward Gibbon's *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1776). For the German reader, Felix Dahn's still very popular *Ein Kampf um Rom* (1876) is perhaps still the best introduction. We meet Narses in Robert Graves's *Count Belisarius* (1938); in Harold Lamb's novel *Theodora and the Emperor* (1952); and more recently in Gillian Bradshaw's *The Bearkeeper's Daughter* (1987). In his popular history of the imperial couple, *Justinian and Theodora* (1971), Robert Browning writes very much in the tradition of Gibbon. He emphasises the general's courage, intelligence, and loyalty.
- ¹³ Robert W. Thomson, "The Armenian Image in Classical Texts," *The Armenian Image in History and Literature*, Richard G. Hovannessian, ed., Malibu, 1981, p. 13.
- ¹⁴ K. S. Salibi, *The Modern History of Lebanon*, London, 1965, p. 111.
- ¹⁵ For a short discussion of Muhammad Ali and his relationship to Boghos Bey Yusufian see: Levon Marashlian, "An Armenian Court of Egypt," *Ararat*, (Autumn, 1980), pp. 15-19. The recent study by Gilbert Sinoue, *Le dernier pharaon: Mehemet-Ali, 1770-1849*, Paris, 1997, discusses in detail the relationship of the Pasha with his Armenian advisors.
- ¹⁶ A. A. Paton, *A History of the Egyptian Revolution*, London, 1870, vol. 2, p. 166.
- ¹⁷ G. Belzoni, *Narrative of the Operations and Recent Discoveries in Egypt and Nubia*, 3rd ed., London, 1822, vol. 1, pp. 5f.
- ¹⁸ Quoted by Katherine Seins, *Jean Louis Burckhardt*, London, 1969, p. 168.
- ¹⁹ Dr. Charles Meryon, *Travels of Lady Hester Stanhope*, London, 1846, vol. 1, p. 159.
- ²⁰ Lord Lindsay, *Letters on Egypt, Edom, and the Holy Land*, 3rd ed., London, 1839, vol. 1, p. 52.
- ²¹ R.R. Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Palestine*, London, 1829, vol. 1, p. 336.
- ²² Gustave Flaubert, *Reisetagebuch aus Aegypten*, trans., Frankfurt, n.d., pp. 77, 80.
- ²³ Hermann von Pueckler-Muskau, *Mameluken, Paschas und Fellachen*, Th. Freiherr von Muenchhausen, ed., Tuebingen, 1982, pp. 159-178.
- ²⁴ Vincent Bendetti, quoted in *Mameluken*, pp. 397-408.
- ²⁵ Karl Koch, *Reise durch Russland nach dem kaukasischen Isthmus in den Jahren 1836, 1837 und 1838*, Stuttgart, 1843, pp. 372, 436-8.

- ²⁶ Moritz Wagner, *Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien*, Stuttgart, 1848, p. 81.
- ²⁷ Leo Hamalian, "The Image of the Armenian in Contemporary Fiction," *The Armenian Image in History and Literature*, p. 173.
- ²⁸ David Marshall Lang, *A People in Exile*, London, 1981, p. 150.
- ²⁹ James V. Mirollo has discussed Boccaccio's Armenian tale in *Ararat*, Spring, 1969, pp. 38ff.
- ³⁰ Aschot Johannissjan, *Israel Ori und die armenische Befreiungsidee*, Munich, 1913.
- ³¹ P. Judas Thaddaeus Krusinski presented a distorted picture of Ori in his book *Relatio de mutationibus memorabilis Regni Persarum*, Rome, 1727; in 1740 a new edition appeared. The work must have been popular, for soon after its first publication it was translated into both German and French.
- ³² Johannissjan, *passim*. For an account of Israel Ori's life and mission, see also S. A. Essefian, "The Mission of Israel Ori for the Liberation of Armenia," *Recent Studies in Modern Armenian History*, Cambridge, Mass., 1972, pp. 1-9.
- ³³ Jean-Christophe Rufin, *Sauver Ispahan*, Paris, 1998, pp. 59-64, 511.
- ³⁴ Two recent publications discuss the accomplishments and the short life of Khatchadour Abovian: Robert H. Hewsen, "Khatchadour Abovian: Father of Modern Armenian Literature," *Ararat* (1982), pp. 5-8; Hrant Adjemian, *Khatchadour Abovian et la renaissance litteraire en Armenie orientale*, Antelias, Lebanon, 1986.
- ³⁵ Friedrich Bodenstedt, *Tausend und ein Tag im Orient*, Berlin, 1865, vol. 1, pp. 153-165, 185; vol. 3, pp. 24-30.
- ³⁶ Quoted by Hewsen, p. 5.
- ³⁷ Moritz Wagner, *Reise nach dem Ararat*, *passim*; *Reise nach Kolchis und nach den deutschen Colonien jenseits des Kaukasus*, Leipzig, 1850, pp. 13, 46.
- ³⁸ Friedrich Parrot, *Reise zum Ararat*, Berlin, 1834, pp. 94ff.
- ³⁹ Hermann Abich, *Aus kaukasischen Laendern*, rpt., Vienna, 1896, vol. 1, pp. 70-76, 401.
- ⁴⁰ August Freiherr von Haxthausen, *Transkaukasien*, Leipzig, 1856, *passim*.
- ⁴¹ Richard Davey, *The Sultan and His Subjects*, London, 1907, p. 382.
- ⁴² William D. Howell, *Venetian Life*, rpt., Leipzig, 1883, p. 173.
- ⁴³ Armand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, Vienna, 1882, p. 291.
- ⁴⁴ James Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, London, 1896, pp. 328f.
- ⁴⁵ M. A. Ubicini, *Letters on Turkey*, Part II: *The Raiahs*, trans., London, 1856, pp. 306f.
- ⁴⁶ Peter Stephan Jungk, *Franz Werfel: A Life in Prague, Vienna, and Hollywood*, trans. Anselm Hollo, New York, 1991, pp. 146f.
- ⁴⁷ H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, London, 1901, vol. 22, pp. 158f.
- ⁴⁸ Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, London, 1877, vol. 1, pp. 25f.
- ⁴⁹ Paul Rohrbach, *Vom Kaukasus zum Mittelmeer*, Leipzig, 1903, pp. 57f.
- ⁵⁰ Viscount Pollington, *Half Round the Old World*, London, 1867, pp. 160f.
- ⁵¹ For a discussion of these secret societies, see: L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley, 1967; Anahide Ter Minassian, "Nationalisme et

- socialisme dans le mouvement revolutionaire Armenien (1887-1912)," *Trancaucasia*, Ronald Grigor Suny, ed. (Ann Arbor, 1983), pp. 141-184.
- ⁵² Nassau W. Senior, *A Journal Kept In Turkey And Greece*, London, 1858, pp. 194f.
- ⁵³ E. A. Brayley Hodgetts, *Round About Armenia*, London, 1896, pp. 34f.
- ⁵⁴ George Barrow, *Lavengro*, London, 1845, pp. 262f.
- ⁵⁵ Mrs Bishop/Isabella Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, London, 1891, vol. 2, pp. 374f.
- ⁵⁶ Sir Charles Eliot, *Turkey in Europe*, London, 1900, p. 391.
- ⁵⁷ Quoted by Josiah Conder, ed., *Turkey*, new ed., London, 1831, p. 170.
- ⁵⁸ F. A. de Chateaubriand, *Travels in Greece, Palestine, Egypt and Barbary*, trans., New York, 1814, p. 333.
- ⁵⁹ Henry F. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London, 1881, pp. 231f.
- ⁶⁰ Walter Thornbury, *Turkish Life and Character*, London, 1860, p. 191.
- ⁶¹ George H. Hepworth *Through Armenia on Horseback*, New York, 1898, pp. 156f.
- ⁶² Frederick R. Karl, "Thirty Years of Musa Dagh," *Ararat*, VI (1965), pp. 3-6. Even though the novel has been often reprinted and translated, there are few critical studies of it. The following I have found useful: D. J. Enright, "The Ghost of Apes: Franz Werfel's *The Forty Days of Musa Dagh*," *The Apothecary's Shop: Essays on Literature*, London, 1957, p. 145-167; George Schulz-Behrend, "Sources and Background of Werfel's Novel *Die vierzig Tage des Musa Dagh*," *The Germanic Review*, XXVI (1951), pp. 111-123. See also the chapter that Peter Stephan Jungk has dedicated to the novel in his biography of Franz Werfel (pp. 137-47).
- ⁶³ For a brief discussion of this novel, see Leo Hamalian, pp. 183f.
- ⁶⁴ Stephen J. Rivelle, *A Booke of Days: A Journal of the Crusade*, London, 1996, pp. 209f.
- ⁶⁵ Stephen R. Lawhead, *Byzantium*, New York, 1996, pp. 741-4.
- ⁶⁶ The Armenian material is included in the following volumes: Colleen McCullough, *The Grass Crown*, New York, 1991; *Fortune's Favorites*, New York, 1993; *Caesar's Women*, New York, 1996.

ԳՐԱԿԱՆ ԾԱՂԿԱՔԱՂ՝
ՆՇԱՆԱՌՐ ՀԱՅ ԱՆՀԱՏՆԵՐՈՒ
(Ամփոփում)

ԳՈԿՏ. ԻՆԿՐԻՏ ՍԸՄԱՆՆ

Ուսումնասիրութիւնը կը ձգտի գրական շրջագայութիւն մը կատարել Արեւմտեան Եւրոպայի գրական անդաստաններու մէջ ու վեր հանել հոն կերպարուած հայը:

Գրական այս դեգերումը կը սկսի Ժ. Դարու հեղինակ Եոհաննէս Շիլլպերկէրի ստեղծագործութենէն, հասնելու համար Քորնէյի (1641), Անտրէաս Կրիֆիուսի (1650), Էտուըրտ Կիպլընի (1776), Շիլլէրի (1786-1798), Կոտֆրի Թոմըս Վինլըի (1843), Կիւսթաւ Ֆլոպէրի (1851), Ա. Փեթլընի (1870), Ֆելիքս Տանի (1876), Կորէ Վիտալի (1964), Կերհարտ Քեփնէրի (1985), Ամին Մաալուֆի (1988) Ժան Քրիսթոֆ Բուֆէնի (1998)... գրական տարբեր սեռերու ստեղծագործութեանց՝ պատմուածք, թատրերգութիւն, վէպ ու պատմավէպ...

Սկզբնական շրջանին, Արեւմուտքին համար Հայաստանն ու հայերը կը ներկայացուին իբրեւ քրիստոնեայ ժողովուրդ մը՝ հերոսներու, հաւատացեալներու եւ նահատակներու, որոնք «դուրսը, անդի՛ն են... ուրի՛շ են իրենց շրջապատէն... եւ ուրի՛շ են նաեւ Եւրոպայէն»:

Տակաւ սակալն, այս պատկերը կը վերափոխուի, կը մթագնի՝ մինչեւ իսկ ընդգրկելով մաֆիաներու կերպարի տարբերակներ:

Արեւմուտքի այս հեղինակները, չեն անդրադառնար միայն Հայաստանի պատմական ու մշակութային դէմքերուն ու դէպքերուն՝ Տրդատ արքայ հայոց, Լեւոն Թազաւոր Կիլիկիոյ, Իսրայէլ Օրի, Ռաշատուր Աբովեան..., այլեւ կը ներկայացնեն Բիւզանդիոնի նշանաւոր զօրավար Ներսէսը, Բիւզանդիոնի Լեւոն Ե. հայազգի կայսրը, Մուհամմէտ Ալիի խորհրդական Պօղոս պէլը, Լիբանանի առաջին մուսթասարրիֆ Տաուուտ փաշան, Եգիպտոսի վարչապետ Նուպար փաշան, ... ինչպէս նաեւ՝ պարզ, շարքային հայեր:

THE CURRENT CHALLENGES OF THE ARMENIAN EVANGELICAL CHURCH

REV. VAHAN H. TOOTIKIAN

The formal recognition of the Armenian Evangelical Church was granted by the Ottoman Sultan Abdul Medjid on November 27, 1850. The first Armenian Evangelical Church, however, was established at Pera, Istanbul (then Constantinople), four years earlier, on July 1, 1846.

Over one hundred fifty years and a few generations have passed since the inception of the Armenian Evangelical Church. Most Armenian Evangelicals today are the children and grandchildren of the two most recent generations. Each is characterized, in a general way, in terms of its attitude toward, and its role in preserving, its heritage. In most countries of the Armenian Diaspora, the generation of Armenian immigrants immediately following World War I was too busy earning a living to worry much about assimilation and the possible erosion of its Armenian identity and Evangelical values. Yet, it was this generation that built churches, established new organizations, and laid the foundations of Evangelical work for succeeding generations.

The offspring of the immigrants, that generation which was born in the adopted countries of its parents, went through a transitional period. Members of this generation had mixed feelings about their heritage, never being wholly certain whether it was best to disown it entirely, or to seek some happy, but seemingly elusive, middle ground.

The present generation has completed the transition. But some of its members have been lost to the Armenian Evangelical Church and to the Armenian Nation because of their indifference to their heritage, and because of their lack of concern for the preservation and perpetuation of their Armenian identity. There were others, however, who built their inner strength and preserved their identity and heritage by their adherence to their national, cultural, and Christian values. These are the members who still carry the torch.

It may be worth reviewing, briefly, what this torch represents. It is a flame that has survived many efforts to douse it or push it under a bushel. Armenian Christendom is a little richer today by virtue of the illumination this unquenchable light has shed among the destitute, the hopeless, and the ignorant. The principles for which the Armenian Evangelical Church has stood in the past, and still stands in the present, are her sources of strength.

The basic and central teaching of the Armenian Evangelical Church still remains the newness of life that Jesus Christ brings to men and women. She still lays emphasis upon the principle of "justification of faith."

She still advocates the biblical concept of "the priesthood of all believers." This concept is the assertion of the individual's right and ability to approach God.

No mediation is necessary because God is directly approachable and accessible to those who seek Him.

She believes in the sufficiency and supremacy of Holy Scripture in all matters of doctrine and conduct.

Not only does she tolerate, but she encourages differences of opinion, self-criticism and self-correction. She rejects compulsory unanimity which stifles internal criticism.

She is favorable to democracy and democratic principles, but she guards against equating Christianity with a specific form of political organization or national and racial entity.

She believes that Christian life is a vocation, a calling from God. There are no qualitative differences between so-called "sacred" and "secular" tasks, so long as they are performed in the spirit of Christ.

Like the past generations, the contemporary generation of Armenian Evangelicals has been making its contributions to the religious, educational, social, and cultural life of the Armenian nation.

In the religious realm, the Armenian Evangelical Church lays emphasis on the necessity of conversion, spiritual renewal, and regeneration. She believes that being born again is an indispensable part of one's religious life. It is not something one can inherit, it is not acquired by baptism and confirmation in infancy, nor is it achieved by attending church services or Masses. It becomes a reality only when one accepts Christ as personal Savior, Lord, and Example, and when one submits to His will. This is a basic and fundamental teaching whose importance cannot be underestimated.

The Armenian Evangelical Church stresses the importance of Christian education. Armenian Evangelicalism maintains that Christian education is one of the sacred missions of the Church. In fact, evangelism and religious education go hand in hand. The Armenian Evangelical Church endeavors to impart Christian values and the principal tenets of Christianity through her day schools and church schools, through her youth groups and Christian Endeavor societies.

In the realm of education, the Armenian Evangelical Church has become a moving force, endowing the Armenian people with educational institutions ranging from kindergarten to university, and educating thousands of Armenians. These schools have brought untold blessings to all generations of Armenians, including our own. They are destined to be the most potent forces to help light the paths for our future generations. They have been the most effective tools in transmitting our culture, and teaching the Armenian language. At the present time, the 17 educational institutions of the Armenian Evangelical Church offer quality education to thousands of students, without any discrimination (90% of these students are Armenian Apostolic or Catholic), and they are a source of blessing to the entire nation.

In the area of evangelism, another great service rendered by the Armenian Evangelical Church is to make accessible the Bible to the Armenian masses, young and old, in their own language. One of the cardinal principles of Armenian Evangelicalism is that the Bible is the ultimate authority for faith and

conduct; by its translation into modern, vernacular Armenian, it has been rendering a lasting contribution to the spiritual life of many Armenians. Since Armenia's independence, the Armenian Evangelicals have inundated their motherland with Bibles in Western and Eastern Armenian languages.

The Armenian Evangelical Church has been rendering an important service to the Armenian people culturally. Culture is the social heritage of a people: works of art, collective, mental and spiritual artifacts, ideas, beliefs, Armenian perceptions, and values transmitted from generation to generation. The Armenian Evangelical Church, through her churches, educational institutions, the press, the media, art and literature, has its definite input in the life of the Armenian nation. In the realms of religious literature, the Armenian Evangelical press has been an asset to the spiritual up building of its readers. Besides the scores of church newsletters and bulletins, the Armenian Evangelical press counts about ten magazines and periodicals.

The Armenian Evangelical Church also renders a valuable service to public life through her leadership, as well as her membership in the community life. Almost in all realms of public life, Armenian Evangelicals have their input, which, proportionately to their numbers, has been noteworthy. Contrary to the accusation of their lack of involvement in the Armenian national life, Armenian Church to contemporary Armenian life are a source of strength, despite her minority status in the Armenian nation. Armenian Evangelicals, though a tiny minority, have definitely had some impact on the Nation, particularly in the Diaspora. Though they do not even represent a meager one percent of the overall Armenian population in the world, they somehow manage to perform on a level that transcends their numbers. They initiate a high proportion of the overall activities. The Armenian Evangelicals have demonstrated that they are active in various Armenian organizations. One of the eloquent evidences of this has been the large scale and total involvement of Armenian Evangelicals in the reconstruction of Armenia since its 1988 devastating earthquake and since Armenia's Independence in 1991.

One the of the greatest sources of pride and glory of the Armenian Evangelical Church is the Armenian Missionary Association of America. As a non-profit, nonpolitical missionary and philanthropic organization, the AMAA has supplied vision and material support, as well as moral inspiration to Armenians everywhere. There is no question that the AMAA has achieved an outstanding record of service in educational, cultural, physical, spiritual and moral spheres -- a service broader today than ever before. It has proved a consistent contributor to a myriad of worthy causes, and has developed a worldwide missionary outreach in 20 countries around the world; serving underprivileged Armenians through numerous missionary projects, such as child education sponsorships, college and seminary scholarships, medical and general relief provisions, widespread missionary outreach and activities, encouragement of neophyte mission centers, financial aid to religious publications and meeting the needs of the destitute or forgotten.

Since the earthquake in northern Armenia, the Armenian Missionary Association of America has allocated millions of dollars of aid by outright grants and matching funds, along with other missionary and humanitarian organizations to help Armenia.

The Armenian Evangelical Church is also involved in a number of joint ventures with Armenian and non Armenian ecclesiastical and missionary organizations, including educational, philanthropic and humanitarian enterprises.

The contributions of the Armenian Evangelical people - are responsible for a number of ventures requiring substantial funds and concerted efforts on the part of the membership at large.

It is gratifying that the numerically small Armenian Evangelical Church, like a tree, has scattered her seed on the five continents of the world, and in the face of many problems, has managed to do more than merely survive. In some places, she has shown every sign of vitality, including some significant achievements in terms of building programs, finances, and activities.

In spite of all these manifestations of progress, however, the present state of the Armenian Evangelical Church is not very viable.

In the past few decades, the Armenian Evangelical Church has been experiencing a deterioration of her *élan vital* and an erosion of long established religious and cultural values. Does this mean that the Armenian Evangelical Church is a hopeless case? No. In spite of present weaknesses, Armenian Evangelicalism still has the potential for improvement and effectiveness, provided that she remains true to herself, her calling, and her original guiding purpose -- the spiritual enlightenment of the Armenian Church and nation. This means that the Armenian Evangelical Church must first reform herself, and then embark upon the venture of reforming her Mother Church and the Armenian people.

The Armenian Evangelical Church today needs a revival, a spiritual renaissance, so that she can revitalize herself, and become a witnessing Church, an agent of evangelism. In order to do that, she has to continue the movement of the unfinished reformation; she has to go to her roots, be true to her distinctive affirmations and cherished values and face the challenges of our times. There are new horizons and new problems; new opportunities and new needs to be met. Armenian Evangelicals are challenged to greater efforts. The present status of the Armenian Evangelical Church places her in the forefront of the great challenges which she must face in order to justify her *raison d'être*. What are these challenges?

Christ-likeness and Spiritual Regeneration

The first and foremost challenge of the Armenian Evangelical Church is to become a Christ-like Church, making her highest priority to bring people to a vital relationship with Christ.

Becoming Christ-like is the *raison d'être* and the *birth right* of any Christian community, including the Armenian Evangelical Church. First things first! The

Church must be the Church. It must be in the image, in the likeness of Christ; it must be Christ's Body.

The Armenian Evangelicals are called to be a community of the committed drawn together by their faith in Christ. They have a common *destination*, a common *purpose*, and a common *commitment*. Their common destination is to grow up in Christ and to become Christlike persons. Their common purpose is to do what Christ did, to be His agents and ambassadors. Their common commitment is to their Lord and Master, Jesus Christ.

The Armenian Evangelical Church should emphasize the *necessity of spiritual regeneration and rebirth*. To be a Christian, a person *must be born again*; that is the biblical mandate. In His encounter with Nicodemus, Jesus is recorded to have said the following in John 3:3: "No one can see the Kingdom of God unless he is born again." Being born again is the foundation of one's Christian life.

Personal relationship with Jesus Christ is the basis of Christian faith. The claim which God, through Christ, makes upon His children to live the redeemed life within the human society is absolutely primary. The surrender which Christians make of their whole life to God, through Christ, is the act which brings their salvation by God, through Christ, from lostness and fragmentariness of life. This fundamental principle is being eroded in the contemporary Armenian Evangelical Church. It has to revive again. It has to be proclaimed in no uncertain terms.

This principle has also a strong implication on the corporate level. Like all Christians, all Armenians also have a genuine need for *living a contemporary faith*. Undoubtedly, pride in the "faith of our fathers" is important. Honoring the past is noble. But it is something that can be overdone and overplayed, and thus, can be damaging and destructive. It must also be stated that one generation of Armenians cannot operate on the faith of their ancestors, because faith is not something inherited.

Faith of our ancestors -- the faith of St. Gregory, St. Mesrop, and St. Vartan is wonderful; but the faith of these noble ancestors cannot save us or serve us. It is not enough to be proud of being "*Hai Kristonia*" (Christian Armenian). Such profession must be supported by Christian performance. The vital faith, which accomplishes and sustains, has always to be a personal and contemporary faith. The question is not how to preserve an abstract past, but how to transmit to the present and future the virtues of the race, the virtues of the "faith of our fathers." Sentimentalization of the past can destroy the effectiveness of the present and the aspirations of the future. The question all Armenians should ask is whether they have the courage to chart a course for the future, or whether they are content to drift into it under the influence of winds from the past. The basic quest must be to move from an orientation based on the past to one based on the future. This is another facet of the biblical principle that Armenian Evangelicalism should proclaim through the pulpit, media, and in everyday contacts.

The Bible and the Bible-Centered Lifestyle

The second challenge of the Armenian Evangelical Church is to inspire her members to lead reformed lives according to the teachings of the Bible, enabling them to make the Bible a rule for faith and conduct not only in word, but in deed.

Historically, the Holy Bible has played a very important role in the life of the Armenian nation. In 404, Mesrop Mashtots, in collaboration with Catholicos Sahak Part'ev and King Vramshapouh, invented the Armenian alphabet in order to translate the Bible so that they could propagate the Christian faith among Armenians. The Bible left a tremendous impact on the Armenian people. In the seventeenth century, two educational centers played influential roles in imparting Christian education among Armenians: the *Monastery of Tat'ev* and the city of *New Julfa*. Moses of Tat'ev rebuilt and founded the Monastic Order of Suinik in the early 1600's. He was a great evangelist. He spread the Gospel over the whole land.

In 1604, Shah Abbas of Persia deported thousands of Armenians from four provinces in Armenia and resettled them in different cities of Iran. Some of these refugees, on the outskirts of *Isphahan*, picked up the pieces of their shattered lives, calling their new settlement *New Julfa*. In this refugee city, an Armenian school was opened in 1628 and a printing house by Khachatur Vardapet Kesaratsi. From among the many pupils of Khachatur Vardapet, two distinguished themselves in *Grabar* Armenian: *Jacob IV*, who became Catholicos of All Armenians in 1655, and *Voskan Vardapet*.¹

In 1666, through the efforts of Voskan Vardapet, the Bible was printed for the first time. The printing of the Bible resulted in the spiritual and cultural vitality. Moreover, Armenian scholarship tried to make the Bible accessible to other nations. In 1740, Armenian scholars, under the leadership of George of Julfa, translated the Bible into Persian. In the nineteenth century, John Lazarian, a resident of the Portuguese port of Macao in China, rendered the entire Bible into Chinese. The translation were made from the *Grabar* Armenian.

Also historically, the Armenian Evangelical Movement began with Bible studies. The early Armenian reformists were a tiny band of seminarians and priests who began to study the Bible under Grigor Peshtimaltjian, principal of the Armenian Seminary for Religious Studies. It was this Bible study group that established a secret society, named *Barepashtutian Miabanutyun* ("The Society of Piety") in order to reform the Armenian Apostolic Church. The organization of this society may properly be said to mark the beginning of Armenian Evangelicalism.

Furthermore, historically, the Armenian Evangelical Church became instrumental in propagating the Bible among the Armenians. The earliest evangelistic work was that of the British and Foreign Bible Society (BFBS), founded in 1804, in London, which together with the Russian Bible Society (founded in 1813), undertook to reprint and distribute the ancient (*Grabar*) Armenian Bible. By 1815, five thousand complete Bibles and two thousand New Testaments were purchased by the educated classes and clerics and sent to Russian Armenia. Two thousand more New Testaments followed in 1817.²

In 1822, the BFBS, translated the Bible into Armeno-Turkish (i.e. Turkish language written in Armenian characters). Bible reading and Bible study gradually were taking roots.

The Evangelistic campaign of the early Armenian reformists was greatly augmented by the translation and publication of the Bible in the Armenian vernacular, the *Ashkharabar*.³ These Armenian reformists believed the Bible is a sufficient rule of faith and practice for the Church. They insisted that Christians have the right and the privilege to direct access to the Bible in reading and interpreting it for themselves.

It was interesting that the early Armenian reformers found a criterion within the Bible by which the whole could be judged. The criterion was the Gospel -- the *Evangel* -- the Good News of salvation by grace through . No wonder they wanted to adopt the name, *Evangelical*.

The early Armenian Evangelicals and their successors stressed the teaching of the absolute authority of the Bible for faith and conduct. They were *bibliocentric*, not only in their theological orientation, but in their lifestyle as well.

The insights, teachings, and inspirations of the Bible had become not only part of their inner equipment, but an expression of their actions in their daily lives.

One cannot, in all fairness, say the same thing about the contemporary Armenian Evangelicals. While the modern Evangelicals affirm the sufficiency of the Scripture as the rule of faith and practice for Christian, and while they affirm the right and privilege to read it for themselves and interpret it under the guidance of the Holy Spirit, the Bible is not a book of daily application.

The Armenian Evangelicals should make every effort to make the Bible their instructional manual. But most importantly, they should put its teachings into practice, for the best instruction in the world will do people no good unless they make use of it.

Christian Education

Third, the Armenian Evangelical Church should intensely dedicate herself to the task of building Christian character through Christian education.

One of the most important ingredients to have in any human endeavor is a good character. It is the greatest quality of a healthy personality and the most crucial factor in an efficient organization. When character crumbles, society collapses because the society, like the individual, lives by character.

The fundamental crisis of our age is, undoubtedly, moral and spiritual in character. Therefore, what the Armenian nation as well as the world need now, more than anything else, are men of good character. Hence, the greatest service people can render to their nation and to themselves is being people of good moral and spiritual character. There is nothing more eloquent than Christian character; it is a platform, a medium and a living testimony.⁴

Christian character however, is not built by magic power; it is built by *Christian education*. The aim of Christian education is to instill the spirit of Christ in individuals and to make them Christ-like.

Christian education begins at home, in the family. Children are born into family units.

One of the prime tasks of each society should be the strengthening of the family, because it is the family that influences the child decisively. No individual grows into a mature human being accidentally. A lot of toil and tears, teaching and training go into the making of his life, and the most important influence in attitude formation, in early education, is that of the family, particularly, of the parents.

Strong biblical and theological foundations of faith and their application to life for all age groups ought to be the concern of **all** Armenian Evangelical churches.

It is a great privilege, and at the same time, an awesome responsibility to bring up, to educate and to mold the character of those tiny human beings, who are the future hope of the oncoming generations. It is evident that the biological phenomenon of birth does not transform humans into competent, nurturing caretakers. Parenting itself is a learning, growing process; it is also a tremendous responsibility, because the most impressive and long lasting lessons occur in the early years of life and are drawn from the quality of care and concern children receive at their home. Each parent shares in creating an atmosphere of moral responsibility at home, because transmitting moral values begins with the parents, with their right conditioning of attitudes for their children.⁵

One of the most important tasks of the Armenian Evangelical churches ought to be the Christian training of children. For that important task three factors are needed:

a) *Right type of teachers* who will endeavor to unlock each small heart with keys of kindness and loving care.

b) *Cooperative parents* in whom children must see in practice what the church is teaching in theory.

c) *A progressive congregation*, adopting the ways that the needs of modern times call for.⁶

Because Christian education is not the monopoly of children and youth, but also includes adults, there are a number of means that could be utilized, such as:

a. Regular Sunday School classes for adults before or after Sunday morning services.

b. Mid-week study and discussion groups, meeting in church or in homes, hosted by members and friends.

c. Bible study or discussion groups sponsored by church organizations or groups before or during their regular meetings.

There is a widespread ignorance about the Bible and Christian teachings among masses of Armenians, particularly in Armenia. Preaching and teaching the Word, which are the cornerstones of the Armenian Evangelical movement, should be the perennial challenge of Armenian Evangelicalism.

One of the most fundamental and effective vehicles to impart Christian education is *Bible study*. This methodic reading and expounding the Scriptures enables people to carefully read and examine the biblical text and discover its original and intended meaning. It also enables them to determine what the text means for them in their time and context, and hopefully, enables them to be led in obedience to the dictates of the Holy Spirit.

Along with Bible study, Christian literature is a very conducive factor to Christian education. The Society of Piety and the early Armenian Evangelicals found it extremely beneficial for their spiritual edification to be nurtured by a number of religious tracts which left a great impact on their readers. Noteworthy among them were: *The Lord's Prayer, Thy Kingdom Come, Christ, the Way to God and Heaven, the Great Salvation*, and Leigh Richmond's, *The Dairyman's Daughter*.

Not too long after, the Armenian Evangelical churches, in cooperation with and assisted by the American Mission press, published a number of magazines for the education of the Armenian masses. These include: *Eshtemaran Pitani Giteliats* (the Repository of useful knowledge), *Avetaber* (the Herald), *Avetaber Deghayots Hamar* (the Herald for boys), *Buragn* (Thousands of sources), *Yeprat* (Euphrates), *Yeni Emur* (New life), and *Bari Lur* (Good news). All these were published in the vernaculars, in the languages spoken in the respective areas.⁷

Along with the pulpit and the church school, the day schools, high schools and colleges laid the strongest foundations of Christian education. Almost every church had a day school, a considerable part of whose curriculum consisted of Christian instruction.

Just as in the past, Armenian Evangelicals, through their production and dissemination of Christian literature -- like Bibles, Bible dictionaries, concordances, Scriptural study plans, magazines, textbooks, curriculum for Christian education -- can provide effective witness to their compatriots.

Preserving and Perpetuating the Armenian Heritage

The fourth challenge of the Armenian Evangelical Church is to preserve and perpetuate the Armenian Heritage.

A people can learn from its heritage an appreciation of its *past values* and be able to build upon them. It cannot build a sound and strong present and future without those values it has inherited from the past. It is heritage or culture of a people that **holds** that people *together*. The Armenian cultural heritage has proven to be more effective and undergirding than military fortifications or territorial conquests of other nations. Deep roots of their Armenian heritage have been the strongest tie that has brought them together. If Armenian Evangelicals are to retain their identity, they will do so through their **ethnic heritage**. Moreover, the Armenian Evangelical Church cannot decide on her future *mission* if she is unaware and unattached to her people's heritage. She must find her roots and foundation and prove unto herself why she should continue to exist. A tremendous challenge lies before Armenian Evangelicals. The great task at hand is to preserve their heritage and keep the Armenian culture thriving. The

abdication of this responsibility is unforgivable. If they believe that they are inheritors of a three-thousand-year old glorious culture, they should actively commit themselves to insure its survival, which in turn, will insure their own survival. With a reaffirmation of will, determination, faith and fortitude, the safekeeping of the Armenian heritage will be a certainty. But where to begin?

1.- *The Armenian Schools.* The Armenian School is destined to be the most potent force to help light the path for the future generations of Armenians. It is one of the guarantors of a well-organized Armenian community. Why Armenian Schools?

a) The Armenian School is the most effective tool in transmitting Armenian culture. Through the ages Armenian culture has provided Armenian people with sustenance in times of prosperity and in times of trial. It has been a means of self-preservation.

b) The Armenian School is the most effective weapon against the so-called *white massacre*. Today, in the entire Diaspora, the preservation of the Armenian culture and identity is at stake. Armenians are in imminent danger of assimilation. The challenge of the present times can be effectively met by a systematic way of preserving Armenian heritage. **Armenian education is the key**, and the Armenian School is a solid and valid bastion of preserving that heritage.

c) The Armenian School is the necessary common ground and the *bridge* that will unite Armenians of different background, outlook and philosophy.

d) The Armenian School is a vital *aorta* connecting Armenians to their roots. It is an important *depository* and at the same time, a powerful *transmitter* of their ethnic values without which they are rootless and hopeless. Just as the bud needs nourishment from the roots in order to blossom, so the new generations of Armenians need the *knowledge of their roots* in order to chart meaningful courses for their future lives.

e) The Armenian School is the most effective *means* of teaching the Armenian language -- one of the strongest ingredients of Armenianism. Undoubtedly, the Armenian language has played a decisive role in the preservation of Armenian national *identity*. It is through Armenian language that one may properly study the literature, history and culture of the Armenian people. It is the language that reflects the thoughts and mentality of a people. The Armenian language is an important tool of communication in Armenian community life. It is the common language of Armenian people in their Fatherland, as well as the Diaspora. Of course, one can be an Armenian without knowing the language, but such lack of knowledge will cut him off considerably from the amount of Armenian experience and community life. The Armenian language is that element which cements together the Armenians scattered throughout the world. The language is the *liaison* between communities and persons. Also, ministering to one's people in his own mother tongue enables a person to establish a better rapport -- a confidence and good will in communicating with his compatriots. The Armenian language is a conducive factor to enhance the Armenian soul and consciousness. Recent studies show that

ethnic awareness is an important foundation for growth and emotional maturity. Leading education experts assert that the most relevant language for a child to study is the language of his parents and forbearers.⁸

The Armenian Evangelical Church, which has in the past distinguished herself for her educational services to the Armenian people, should inundate both her motherland and the Armenian Diaspora with educational institutions.

The birthright of Armenian Evangelicalism carries with it the responsibility of enlightening Armenian people spiritually, as well as educationally. Armenian Evangelicals know by experience that education is an excellent investment which yields substantial returns.

2. *The Media.* Another powerful tool at hand is the media. Television, radio and the press carry a potential one cannot afford to ignore. Radio time, in particular, is readily available, and even now, is being utilized in presenting many fine programs of ethnic nature. Armenian Evangelicals are sorely deficient in the area of media. Whereas other churches, organizations and individuals have their radio hours, Armenian Evangelicals do not have airtime. There lacks, too, an *Armenian Evangelical Press* - a press that is a formal organ of its cultural expression. Armenian Evangelicals have a number of commendable publications in print today, but they need to go beyond this number and, again, form a durable Armenian Evangelical organ capable of representing the Armenian theological and intellectual directions and aspirations. They need a strong *Armenian Evangelical organ*, which should also be an objective and unbiased publication for the Armenian masses within the polarized Armenian community life and try to achieve a better understanding among Armenian people of diverse political persuasions.

Still another way to help preserve and perpetuate Armenian heritage is to make available to the new generations Armenian history and literature in the language they can read. If they are to identify with the Armenian people, they must be able to make contact with their best thought.

In short, the media has tremendous power in today's society. People feel almost daily the impact of political news, be it through television, the wire service, radio or newspapers. So, too, can the cause of Armenian Evangelical heritage make its impact with a well directed program in each of these areas.⁹

3. *The Church.* The third arm of defense should be the Church. Armenian Evangelicals must have their ethnic identity based on Armenian Church history. For example, without reading Nerses Shnorhalee, Grigor Narekatsi and other Armenian religious titans, one cannot interpret the mystery and glory of Armenian Christianity.

Armenian Evangelical churches carry the strength of the pulpit, one of the most valuable aspects of any spiritual mission. Ministers, in their sermons, can look to the rich Armenian history for illustrations, be they in a religious vein or a purely ethnic one. They should strive to establish within their religious communities an atmosphere conducive to the preservation and perpetuation of the Armenian heritage.¹⁰ This includes going beyond the message of the pulpit,

promoting cultural communication in the Sunday School, for instance, or encouraging the observance and celebration of all major Armenian festivals.

4. **The Home.** There is much work to be done, and ideally, it should begin at home. Sadly enough, the foundation for ethnic consciousness is neglected in the family. Cultural intermarriage sometimes takes its toll on ethnic strains, to the extent that many are no longer concerned with their lineage and its respective history, no matter how rich and colorful as it may be.

Armenian parents should realize that the Armenian school is one important agency, but not the only one in their children's educational process. Without the help of the home and other influences on the child, the school cannot train for living. No school can transmit that sense of heritage, that tradition of values, that sense of real connection with the life of the Armenian people. Schools can only amplify what takes place in the home. If the commitments to the Armenian heritage are not expressed and lived out in the home, the school will only amplify the dissonance between what is taught within its walls and what is lived within the home of the student.

However, one of the major thrusts in the transmission of the Armenian heritage at home is the *value system*. How do children learn and develop Armenian cultural values? Children fashion their value system mainly during childhood. One of the most important ingredients, then, is the parents. One of the important classrooms is the home, and parental dimension is extremely decisive in effective Armenian heritage education. If Armenian Evangelicals are going to raise children who can be proud of their national heritage, ethnic and cultural values, they have to fulfill their responsibilities as Armenian parents by creating such a conducive atmosphere at home where their children are exposed to the Armenian language, history, music, art and other cultural expressions of their heritage.

They should not also lose sight of the fact that a lot depends on their *attitude*. It becomes increasingly clear that it is not so much what they say as what they *do* and *are* that count; for by their attitudes and personal examples, they impart a set of values which will leave a greater impression than their lip service. As in the other endeavors, in the realm of Armenian heritage, what they do and what they are, as good Armenians, speaks louder than what they say.¹¹

Evangelism

The fifth challenge of the Armenian Evangelical Church is Evangelism.

Evangelism is the spread of the Christian Gospel or good news (in Greek, *evangelion*), whether by formal preaching or by personal witness. It is the privilege and duty of every Christian. It should be also the Church's first priority. The Church must proclaim, bear witness, and tell the Good News. The initiator of this is the Spirit of God; it takes the initiative to extend the sovereignty of God through the Word of God.

The early evangelists were preoccupied with proclaiming the Good News of Jesus to others. They had experienced God's love in Jesus Christ, and wished to live their lives consistent with their proclamation. They wished to share their

faith with others. They used public, household, personal and literary methods of evangelism. They preached and taught in the synagogues, at Christian assemblies, and in the open air. They also used their homes.

In our day and age, Christians have the same privilege and responsibility of evangelism. They are bound to their fellow humans by the ties of God's family and by the command, "Go ye into all the world and preach the Gospel." Thus, the assembly of believers, the Church, is a fellowship with a commission, i.e. the *Great Commission*! "Go, therefore," commanded Jesus, "and make disciples of all nations" (Matt. 28:19). The early disciples were thrilled by the challenge to evangelize the world. They saw mankind as hopelessly lost without Christ. They had the answer. They had Christ, Who possessed the power of an endless life. They were to make disciples and teach them the will of Jesus Christ. This is the Church's peculiar prerogative and privilege.¹²

The Armenian Evangelical Church should always be an evangelistic Church, a religious community of evangelizers. She was born of evangelism and for evangelizing. She should always stress the importance of complete loyalty to Christ. Her members should not lose sight of the fact that their sublime task is the evangelization of the Armenian people and the world. In this sense, all Armenian Evangelicals are called to be missionaries.

Armenian Evangelicals should realize the Lord Who calls people to be disciples by saying, "Come, follow Me," in the same breath says, "and I will make you fishers of men." He offers relief to those who "labor and are heavy-laden," puts them on their feet and sends them away, ordering, "Go and preach the Gospel to every creature."

In spite of some heartening evangelistic and missionary ventures in some places, particularly those of the Armenian Missionary Association of America, there is a general complacency in Armenian Evangelical churches.

Can the Armenian Evangelical Church survive and overcome complacency and lethargy? Yes she can, if she first realizes that she has plenty of room for constructive discontent and aspirations for improvement.

Armenian Evangelicals can overcome complacency if they abandon their passive spectator's role and become Christ's ambassadors.

Sometimes the *good* can be an enemy of the *best*. Armenian Evangelicals have to aspire for the best. It is good for the contemporary Armenian Evangelicals to get involved in distribution of scriptures; making provisions for church extension, giving financial aid to churches, social services, and needy students; preparing devotional booklets and tracts; but much more is expected of them.

There are tremendous needs and opportunities. Here we can mention just a few:

1. *Finding and placing evangelists in places where there are no churches.* God has called the Armenian Evangelical Church to mission and commissioned her to worldwide proclamation. She must confirm the Holy Spirit's selection of candidates, equip them and send them out.

2. *Setting up a multi-faceted media for missions outreach.* The Armenian Evangelical Unions, in cooperation with the Armenian Missionary Association of America, should organize programs of evangelism and ministry to the unchurched people in Armenia and in the Diaspora, through various means, such as radio and television programs for broadcasting; publications of tracts, brochures, magazines, and books; periodic evangelistic campaigns, ministry of itinerant preachers, summer camps for youth; and relief and rehabilitation programs, including social service centers.

3. *Evangelism also should be understood in terms of discovering mission in one's own backyard.* The challenge is to reconceptualize mission from being located in faraway places to identifying missional needs close to home and responding to those needs. If the old paradigm called for church members to pray for missions, pay for missions, and encourage a modest number of people to volunteer for a full time career as paid missionaries, this new paradigm calls for the laity to be directly engaged in doing missions.

The challenge of the Armenian Evangelicals today is to involve in such programs as feeding the hungry, sheltering the homeless, the proliferation of all-day care centers in churches, ministering with single parent families, spending time to help construct new buildings for new missions or repairing the damage after a natural disaster, proliferation of congregational supported pastoral counseling centers, etc.

This kind of evangelism focuses not so much on the number of dollars sent away but on the number of volunteers involved in local outreach ministries.

Ministry of the Laity

Sixth, Armenian Evangelicalism should emphasize the ministry of the laity.

Communication with God is the privilege of all individuals. Worship, prayer, ceremonies are means of communication. However, throughout the ages, a "priestly order" has been created to perform the role of mediator between creature and Creator. Armenian Evangelicalism, like all Protestant Churches, has cherished the biblical principle of priesthood of all believers. This is an affirmation and an assertion that all believers have the right to direct access to God on their own behalf. This is both their privilege and responsibility. This is the assertion that Christians can come into the presence of God without a priestly intermediary. They can confess their sins to God and can make their own commitment to the way of Christ.

The "priesthood of all believers" is closely connected with the doctrine of the Church; the doctrine which maintains that the Church is the Body of Christ and the fellowship of those who are committed to Him.

In the Armenian Evangelical Church, ministers are not a special class by themselves. They are on equal standing with the rest of the believers, except that they are authorized by the Church to be her spokesmen, to conduct the corporate acts of worship, and to be teachers and administrators. Aside from this formal authorization, they are like the rest of the church members. All believers have the privilege and the duty to minister to each other, to be each other's "priest,"

especially to those in need. As part of the Body of Christ, they are all a "royal priesthood." They are all ministers under Christ, "the High Priest" and the Head of the Church.

Armenian Evangelicalism should impress upon all Armenian Churches and all Armenians that Christian ministry belongs to the whole Church, and that all Christians, both lay and ordained, are ministers, and in their own way, they are to be as faithful and as committed to their life in Christ as possible. The Armenian churches must build a strong base of active and dedicated members. It is true that the Armenian Apostolic Church is one of the most democratic of all Orthodox and Ancient Churches. But it still has not fully utilized the resources of its membership. Women play a very minimal role in the leadership of the church. They are the great absentee in the ecclesiastical and national assemblies of the church.

Armenian Evangelicals, who for many decades have involved women in the leadership positions, can provide the example. Armenian Evangelicals should impress upon all Armenian churches that lay people, males and females alike, should be trained to assume their rightful place and responsibility in their church affairs. They should exercise their privilege and right of responsible membership. It seems high time to elevate, for special recognition, the status of the laity in the ministry of the church. Revising the status of the laity raises a number of important questions: How can the ministry of the laity fulfill its role by going into all the world to live out the Good News in homes, in the marketplace, and along the "Jericho roads" to life? How can the ministry of the clergy, defined as training, teaching, practicing, and equipping the laity for their ministry, achieve its mandate? Perhaps Armenian Churches have waited too long for the rediscovery of the Church as a lay academy where clergy train and prepare members for mission.

Ecumenical and Inter-Church Relations

Seventh, The Armenian Evangelical Church should strengthen her ties with the "Mother Church" and other Armenian religious and civic organizations.

The Armenian Evangelical Movement was born in the Armenian Apostolic Church. It is a historical fact that a group of Apostolic Armenians initiated the movement of church reform within the Armenian Patriarchate of Constantinople. The reform movement was crystallized by a group of Armenian Apostolics under the title "Society of Piety." Ultimately, this group became the nucleus of the new Evangelical Church of Armenia in Constantinople, July 1, 1846.

Attempts have been made in the past to strengthen the ties of the Armenian Evangelical Church with the Mother Church and even engage in discussions of reuniting the two Churches. One such serious attempt was the creation of the Rapprochement Commission of the Armenian Apostolic and Armenian Evangelical Churches in 1970. Undoubtedly, it was a most welcome development. It was a very encouraging phenomenon that representatives of the Eastern Diocese of the Armenian Apostolic Church of America and the Armenian Evangelical Union of North America seriously deliberated the

question of church reunion. Their report, submitted on February 12, 1972, to the "proper authorities of both Churches," raised hopes in both camps. Unfortunately however, Vazgen I, the then Catholicos of All Armenians, unexpectedly and abruptly put an end to these ecumenical dialogues.

In his letter of December 30, 1972, to Archbishop Torgom Manukian, the Primate of the Eastern Diocese, His Holiness Vazgen I, in a negative mood, stated that "The Report of the Rapprochement Commission does not correspond with the objectives of the Bishop's Council (held in 1968, in Edjmiatzin, Armenia)." He added, "We wish to offer invitation of union to our Evangelical children and to submit to their kind attention, that to arrive at that goal...it is necessary to adhere more firmly to the canonical and traditional principles, understandings, and hierarchical structure...only they become the supreme pledge of the perpetuity of the particular survival of Armenian Christianity...and the spiritual, cultural, and national unity of the Armenian people." He then concluded with a rhetorical question, "Are our separated children, Catholic and Protestant, prepared to hear the invitation of the Mother Church of the Armenians?"¹³

This letter was a complete shock to the members of the Rapprochement Commission and many ecumenically-minded clergy and lay people from both Armenian and Evangelical Churches. Of course, there were reasons for this unfortunate "letter." There were internal and external pressures on Catholicos Vazgen; perhaps there were factors and circumstances beyond his control! But whatever the causes, there was no justification for such a drastic decision!

Times have changed, leaders have changed, and circumstances have changed since the writing of the letter. More than a quarter of a century has elapsed. Political circumstances have changed; the Soviet Union has collapsed, Armenia is a free and independent country since 1991, the cold war is over and a new Catholicos, in the person of Catholicos Garegin I (1995-1999) came to the scene to change the *status quo* of the dormant relationship between the two churches. There were indications that he would initiate the implementation of the resolutions of the Rapprochement Commission. Alas, his reign as Catholicos of All Armenians was a brief one. After almost a year of illness, he died in 1999. Now, as of November 4, 1999, a new Catholicos, Garegin II, is on the throne of Holy Edjmiatzin as the 132nd Catholicos of All Armenians. If the new pontiff of the Armenian Church pursues the same ecumenical policies of his predecessor, there is hope to revive the formal dialogue between the Armenian Apostolic and the Armenian Evangelical Churches. Undoubtedly, he will find genuine support from the present pontiff of the Great House of Cilicia, Catholicos Aram I, who is a highly esteemed leader in the World Council of Churches and an equally ecumenically-oriented leader of the Armenian Church. If the basic elements of the unity dialogues are *reciprocation, mutual understanding and respect*, then surely, the Armenian Evangelical response will be positive and the rapprochement will be fruitful.

It is important that either the former Rapprochement Commission be reactivated and augmented, or a new and more representative commission be

established. Since the old Rapprochement Commission represented only the Armenian Evangelical Union of North America and the Diocese of the Armenian Apostolic Church of America (Eastern States and Canada), it would be preferable to establish a new Rapprochement Commission which would represent all the major components of the Armenian Apostolic Church and the Armenian Evangelical Church. In the best interests of all parties involved, it is also important that the Commission on the Armenian Apostolic side represent the two Catholicosates (Edjmiatzin and Cilicia) and the two Patriarchates (Istanbul and Jerusalem). The Armenian Evangelical counterpart should be represented by all the Unions presently under the auspices of the Armenian Evangelical World Council. The Rapprochement Commission can benefit from the valuable experience, findings and recommendations of the old Commission.

The Armenian Evangelical Church should also strengthen her ties with other reformed Armenian Christian groups such as Armenian Brotherhood, Armenian Nazarene, Pentecostal, and other Churches. All of these churches, with varying degrees, share common affirmations and have common stances against certain beliefs and practices. Among these churches there are wide differences in theological perspective, belief and practice. The right of private judgment and liberties of the individual mind, as well as the right of interpreting the Scriptures is characteristic of these groups.

With all their differences, these smaller churches and religious groups have an internal spiritual unity which binds them together. It is their common religious heritage and their cultural legacy. They all have roots in the Protestant reform movement, and they are all Armenians!

Generally, these churches are mission-oriented and highly evangelistic churches. Currently, one of their largest mission fields is Armenia, where they have been investing considerable financial and moral resources. But they also meet considerable resistance by temporal and spiritual leadership of Armenia. Yerevan and Edjmiatzin openly disprove their missionary activities, and accuse them of "proselytism." They even labeled them as "foreign sects or cults." These are unfortunate and unjustifiable accusations and appellations. These churches have been rendering valuable service to the Armenian people. They can continue to do the same. But if they are denied official status, and if they want to maintain their existence and continue their missionary work in Armenia, perhaps they should seriously consider to place themselves under the umbrella of a recognized Armenian Church organization.

This should not be done for merely utilitarian considerations, but should be a genuine venture of unity. The Armenian Evangelical Church, which has been officially recognized by the Armenian Apostolic Church and by the government of the Republic of Armenia, could take these Christian groups under her "wings" and provide them with guidelines and ground rules with which they can operate freely to do their evangelistic work.

Undoubtedly, much spiritual and moral strength can come from this type of partnership and this kind of "spiritual federalism." There will be much blessing in this kind of relation. A united federation of these smaller churches, with

hostile barriers down, not only can lead to the total enrichment of relationships, but can be a source of blessing to the Armenian people.

One of the challenges of the Armenian Evangelical Church is to take initiative, through her prime agency, the Armenian Evangelical World Council and the constituent Church Unions, to actively venture a dialogue with "Evangelically-oriented" reformed and independent churches for the sake of Christian witness and more efficient missionary outreach.

As for the Armenian Apostolic and Armenian Evangelical Churches, it is an established fact that the Armenian Apostolic Church is the Mother Church of the Armenian Evangelical Church. People may have differences with their mother, but a mother does not cease to be a mother. They may disagree with her, but they would not be disagreeable.

With all their diversity and differences, Armenian Apostolic and Evangelical Churches are called to have unity. But their unity is not expressed through uniformity. The idea is not that they all think alike, feel alike, reason alike, act alike. No, they can't do that! They are not carbon copies of one another. And then, they couldn't improve, they couldn't challenge and motivate, if their unity was expressed through uniformity.

Again, their unity is not expressed through unanimity. Quite the contrary, their unity is expressed by what Paul calls, "speaking the truth in love to each other." That's not an easy thing to do, for it means telling each other where they are and how they are. That's what they are called to do.

Unity is not necessarily an organic union. The idea is not that both Churches think alike, reason alike, believe alike, and worship alike. The hope is to experience, together, that *unity of heart* which is deeper than whatever may divide them in terms of doctrine, theology, rites, rituals; so that they may know they can embrace each other as Christians and Armenians, even when they do not always agree on everything.

Perhaps the day has come for the two Churches to fully realize that their national life is like an investment program -- it is as if they are in a mutual fund. A mutual fund is essentially the pooling of the resources of a number of people who share in earnings and capital gains or losses.

Likewise, the Armenian Apostolic and Evangelical Churches are involved in the "mutual fund" of their ethnic life; it is a mutual endeavor, and they will either *rise or fall together*.

As for Armenian Evangelicals, it is important for them to recognize their indebtedness to their "Mother Church," the Armenian Apostolic Church, because she has been for centuries the custodian of rich religious and cultural values, which have shaped the destiny of the Armenian nation.

Armenian Evangelicals must also remember that they are rooted in the past and that theirs is the responsibility to know their heritage, to appreciate it, to preserve it, and pass it on to future generations. The Armenian heritage is the continuous chain that connects all Armenians to Armenianism, the links of which are a common history, a common memory and a common fate.

As for the Armenian Apostolic Church, she needs a drastic change of attitude toward the other Armenian denominations. She must develop a broader and more tolerant attitude toward non-Apostolic Armenian Churches. There is a widespread belief, for instance, that the Armenian Evangelical and the Armenian Catholic Churches were, from their inception, "protest-religions" which militantly opposed the faith from which they had sprung.

There are many Armenian Apostolics who claim, for example, that like all "protest movements," Armenian Evangelicalism sought to prove itself at the expense of the Armenian Apostolic Church.

This is a charge which Armenian Evangelicalism has denied. On the contrary, most Armenian Evangelicals identify themselves with their Mother Church and Nation. What they regret is the Apostolic Church's lack of charity and understanding. In recent years, for instance, Armenian Evangelicals have complained that while the ecumenical contacts of the Armenian Apostolic Church with non-Armenian denominations have grown, her reservoir of tolerance for the Armenian Evangelical Church has run dry. Many Armenian Evangelicals have never ceased protesting that they have been and still are treated as a misguided, fallible, heretical minority. They are outraged by continuous discrimination from many Armenian Apostolic laity and clergy; although both sides have sought, on occasion, to promote better relations as time diminishes the significance of ancient animosities. Armenian Evangelicals should continue to point out to their Armenian Apostolical compatriots that the Armenian nation should not be equated with the Armenian Apostolic Church; that there are Armenians, too, who happen to be Evangelical and Catholic. Armenian Evangelicals should impress upon the Armenian Apostolics, through their pulpits, media and social contacts, to see beyond their pride and prejudices and tear down the barriers that continue to separate them from Armenians of other religious persuasions.

In our day and age, Armenians have to understand that the totality of the Armenian people is bound up as one indivisible unit. What happens to Armenians in one place affects the destiny of Armenians throughout the world. In recent years, the tragic earthquake in northern Armenia, the Azure massacres in Baku and in the historic Artsakh, the Turkish and Azeri economic blockade of Armenia, the heart-rending suffering of the Armenian people in their Fatherland in the face of enormous hardships have awakened all Armenians to the stark realization that none of the religious or political groups is self-sufficient in itself. Thus, all Armenians must recognize that a chain is only as strong as its weakest link, and they must be sure that every link in their chain is forged just as strongly as another. Each component of the nation must realize that it is a link in an endless chain, and to be an Armenian is to have a bond with every other Armenian, no matter where or in what circumstances.

In short, all Armenians are bound together for weal or woe. They must be unified in spirit. Their solidarity is based on two important principles:

- a. They are all one in Christ, and are bound by Christian ties;

b. They all belong to one nation, united in destiny and indivisible as an entity.

Their greatest challenge now is to be one strong-nation serving God and mankind in the name of our Lord Jesus Christ.

ENDNOTES

¹ Vartkes Kassouni, "Impact of the Printed Bible on the Armenian Nation," *Armenian/American Outlook*, Spring, 1967, Vol. 4, No. 1, New York: AEU-East and West and AMAA, p. 3.

² Hagop Apraham Chakmakian, *The Armenian Evangelical Movement: Why Needed, Why Separated*, Fresno, California: Liberty Printing Co., 1985, p. 109. Also, Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Edinburgh and London: Oliphant, Anderson & Ferrier, 1910, p. 98.

³ There were several attempts to translate the Bible into the vernacular Armenian, the *Ashkharabar*. In 1821, the Mekhitarist Fathers of Venice undertook the task of translating the *Old Testament* from *Grabar* to *Ashkharabar*, under the leadership of Father Hovhannes Zohrapian. In 1841, the *New Testament* was translated by Zenob of Erzurum. In 1843, missionary O. G. O. Dwight translated the *Book of Psalms*.

In 1844 Dr. Elias, Riggs embarked upon translating the entire Bible into Armenian, with the help of the following scholars: missionary Mr. Schaufliker, Bishop Dionysius Garabedain, H. Jellian, Vagharshak Sarkis Hovhannessian, Senekerim Der Minassian, Antreas Papazian, and *Varjabed* (teacher) Avedis. See: Dicran J. Kherlopian, *Vossghemadian* (Golden Anniversary), in two volumes, published on the occasion of the One Hundredth Anniversary of the Armenian Evangelical Movement, Beirut: Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East, 1950, pp. 73-75.

Barkev Darakjian, "Evangelism in the Early Armenian Evangelical Church," *AMAA News*, Paramus, N. J., Nov/Dec., 1995, Vol. 35, No. 6, p. 4.

⁴ Vahan H. Tootikian, *Reflections of an Armenian*, Detroit: Armenian Heritage Committee, 1980, pp. 8-10.

⁵ *Ibid.*, pp. 80-81.

⁶ *Ibid.*, p. 118.

⁷ Darakjian, p. 4.

⁸ Vahan H. Tootikian, "Preserving our Ethnic Heritage," *First World Conference of Armenian Evangelicals*, Haverford, PA: AMAA and AEUNA, 1978, pp. 38-86.

⁹ *Ibid.*, pp. 87-88.

¹⁰ *Ibid.*, pp. 88-89.

¹¹ *Ibid.*, pp. 89-90.

¹² Wayne C. Clark, *The Meaning of Church Membership*, Philadelphia, PA: The Judson Press, 1960, p. 29.

¹³ Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians Vazgen I's letter to His Eminence Archbishop Torgom Manookian, *Edjmiatzin*, Vol. 52, No. 4, January 15, 1974.

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ
ԱՅԺՄՈՒ ՄԱՐՏԱՀՐԱԽԷՐՆԵՐԸ
(Ամփոփում)

ՎԵՐ. ՎԱՀԱՆ ԹՈՒԹԻԿԵԱՆ

Որոշ է որ այսօր Հայ քրիստոնեությունը քիչ մը աւելի հարա-
տացած է շնորհիւ Հայ աւետարականության:

Յողուածին մէջ կը հարցադրուին Հայ Աւետարանականութեան
այժմէականութիւնը եւ անոր շարունակուող գոյութեան իմաստն ու
իմաստաւորումը:

Հայ Աւետարանական Եկեղեցին կարելոր նպաստ ունի Հայ կրօ-
նական, հոգեւոր, կրթական, մշակութային եւ հանրային կեանքի կալ-
ածներուն:

Անդրադառնալով մերօրեայ մարտահրաւէրներուն, հեղինակը
կ'առանձնացնէ հոգեւոր վերածնունդի, Աստուածաշնչական ապրելա-
կերպի, քրիստոնէական դաստիարակութեան, հալկական ժառանգի
պահպանման ու յարատեւումի, Աւետարանականութեան, հոգեւորա-
կանութեան կոչումի, էքիւմենիք եւ միջ-եկեղեցական յարաբերու-
թիւններու, (մանաւանդ՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ հետ առաւել
գործակցելու) էապէս բարելաւման կարիք ունեցող հարցերը:

ՑԱՆՑԱԿԵՐՊ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, ՄՇԱԿՈՅԹ ԵՒ ՍՓԻՒՌՔ

(Նոթեր նորագոյն հարցերու
ուսումնասիրութեան համար)*

ՅԱԿՈԲ ԿԻՒԼԼԻԻԺԵԱՆ

Երկրորդ հազարամեակի վերջաւորութիւնը ոչ միայն տոմարային անկիւնադարձ մը կ'ենթադրէ, այլեւ՝ գլխաւորաբար պատմաշակութային հսկայ եղափոխումներ ու քաղաքակրթութեան նոր ձեւակերպում:

Աշխարհի մէջ ամէն կողմ երեւցող բազմաթիւ տուեալներ արդէն իսկ նախաճաշակ մը կը հրամցնեն գալիք փոփոխութիւններուն մասին: Ասոնք, հասկնալի պատճառներով, այնքան ալ ճշգրտօրէն նախատեսելի չեն, սակայն թոյլ կու տան ենթադրել որ հաւանաբար երկար ժամանակով պիտի պայմանաւորեն ներկայ ընկերութեան տնտեսական, մշակութային եւ աշխարհաքաղաքական դիմագիծը:

Մարդկութիւնը ճարտարարուեստական եւ արհեստագիտական դարերուն վերջ մը դնելով կը դիմէ դէպի տեղեկութեան վրայ հիմնուած ընկերութեան մը կազմաւորման: Այս զարգացումը պատմութեան մէջ իրագործուած փոխակերպութիւններու ամէնածանրակշիռներէն է: 90ականներուն յառաջացած շարժումները ստացան «Հրամաշխարհայնացում» (globalization) եւ «տեղեկութեան յեղափոխութիւն» անուանումները, սակայն որոնք են այս գաղափարներուն տուն տուող իրականութիւնները եւ դէպի ու՞ր, ի՞նչ ձեւի եւ որակի զարգացումներու կ'առաջնորդեն մեզ: Եւ որովհետեւ արհեստագիտական, տնտեսական ու հաղորդակցական նոր երեւոյթները գերազանցապէս աւընչուած են մշակութային ազդակներու, այս հոլովոյթներուն մէջ մեզ յատկապէս կը հետաքրքրէ մասնաւոր հաւաքականութիւններու եւ մշակոյթներու դիմագրաւած պարագան: Հարց կը ծագի թէ տուեալ փոփոխութիւնները ինչ ձեւով կը ներգործեն վտանգուած ազգութիւններու եւ մշակոյթներու եւ մասնաւորապէս արեւմտահայերէնի եւ Սփիւռքի ապագային վրայ: Ընդհանուր համոզումը այն է որ անոնք գլխաւորաբար ժխտական արդիւնքներ կը յառաջացնեն: Բայց ուշադիր ուսումնասիրութիւն մը տարբեր եզրակացութեան մը առջեւ կըր-

նայ դնել մեզ, չըսելու համար՝ նոյնիսկ փաստել հակառակը մասնաւոր պարագաներու:

Խնդիրը սերտելու՝ այլ սոսկ անոր ակնարկելու համար հարկաւոր է նախեւառջ լուծել բառապաշարի ու եզրաբանական հարցը: Հոն հասնելու համար պէտք է յայտնաբերել երեւոյթները, կատարել եզրերու բաշխումն ու սահմանել անոնց հասողութիւնը: Ասիկա անհրաժեշտ է թէ՛ գիտական վիճարկումներու եւ թէ՛ ժողովրդական խօսակցութեան ընթացքին հայացուած հասարակաց լեզու մը ունենալու համար:

ՀԱՄԱՑԱՆՑ

Երկար հետազոտութիւններ կատարելու հարկ չկայ հաստատելու համար թէ վերոյիշեալ փոփոխութիւններու գլխաւոր շարժիչը կը հանդիսանայ արհեստագիտական միջոցներու յառաջացումը: Քառասունական թուականներուն ստեղծուած համակարգիչները հազուադէպ մեքենաներ ըլլալէ դադրեցան չորս տասնամեակներ ետք ու սկսան տարածուիլ թէ՛ առեւտրական ձեռնարկութիւններէ եւ թէ՛ բնակարաններէ ներս: Անձնական համակարգիչը (PC) ոչ միայն դիւրացուց առօրեայ աշխատանքներու գործընթացը, այլ նաեւ - եւ որ գլխաւորն է - ընթացք տուաւ արդէն իսկ գործող հաղորդակցութեան ցանցերու հասարակաց օգտագործումին: Այսպէս, աշխարհի բազմաթիւ կէտերու մէջ գործող համակարգիչները իրարու հետ կապելու համար նախ գործածուեցան հեռախօսային գիծերը, ապա՝ հեռատեսիլի թելերը եւ ի վերջոյ արբանեակային անթել հաղորդումները:

Կապը իրագործող ֆիզիքական միջոցներէն անկախ, մէջտեղ եկաւ նոր հասկացութիւն մը՝ ցանցակերպ հաղորդակցութեան կարելիութիւնը: Տեղեկութիւնը փոխանակ ուղղահայեաց ճամբաներէ մագլցելու եւ ետ իջնելու այլ վայր մը ըստ կանխորոշ ուղիներու, այս ձեւով կրնար չորիգոնական ճամբորդութիւն մը կատարել, անցնելով բազմաթիւ հանգույցներէ՝ մինչեւ իր վերջնական հասցէն: Պարզ է որ գլխաւոր տարբերութիւնը կը կայանայ ուղղահայեաց աստիճաններու դանդաղեցուցիչ կամ արգելիչ հակակշիռին եւ նոր ուղիներու բացարձակ ազատութեան միջեւ: Արդիւնք՝ հաղորդակցութիւնը կը բազմանայ ու կը սկսի ամէն կողմէ հեղեղել աշխարհը. մարդիկ հետզհետէ կ'անդրադառնան նորանոր կիրարկութիւններու կարելիութեան: Իւրաքանչիւր օր հաղորդակցութեան ցանցն ու տեղեկութիւններու մշտահոս երթեւեկը կ'օգտագործուի ե՛ւս նոր գործառնութիւն մը, հարց մը, աշխատանք մը «թարգմանելու» միջտեղեկատուական համակարգին եւ լուծելու

հո՛ն, այդ տարածքին մէջ: Օրինակները շատ են՝ նամակագրութիւն, փաստաթուղթերու փոխանակում, ապրանքներու ցուցադրութիւն, ծառայութիւններու ծանուցում, գնում, վճարում, ելեկրոնական աճուրդ, գիտելիքներու, տուեալներու եւ գիրքերու շտեմարան, որոնում, միտքերու փոխանակում, վիճարկում, քուէարկութիւն, պատկերներու, շարժանկարներու ցուցադրութիւն, ձայն եւ երաժշտութիւն, ու դեռ եւ այլն, եւ այլն:

Այս բոլոր շարժումները կը կայանան եւ հիմնուած են աշխարհատարած յարաճուն ցանցի մը վրայ, կազմուած կապերէ (թելեր, արբանեակային ալիքներ) եւ հանգույցներէ (մեքենաներ), որոնց համախումբ անուանումը ծանօթ է որպէս internet: Այս բառին հայացումը կարելի է արտայայտել տարբեր ձեւերով, որոնցմէ սակայն պիտի որդեգրենք համացանցը:

Նորաստեղծ միջոցներով կատարուած գործողութիւնները, «տեղի ունեցած» փոխադարձութիւնները, փոխազդեցութիւններն ու գործառնութիւնները անհրաժեշտ է մտածել ու ըմբռնել որպէս ընդհանուր նոր երեւոյթ մը, նոր տարածք մը՝ կարենալ հասկնալու համար անոր արդիւնք յառաջիկայ հետեւութիւնները: Ասիկա ինքնին խիզախ մտամարզանք մըն է պատկերացնելու համար լեռնաշղթայ քաղաքակրթութիւնն ու անկէ հայ մշակոյթին բաժին ինկող մասը:

ԿԱՐԾԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ԻՐԱԿԵՐՏՈՒԹԻՒՆ

Նախորդ պարբերութեան մէջ «տեղի ունեցածը» չակերտուած է որովհետեւ կը վերաբերի ոչ-վայրի մը: Համացանցի սահմանումով իսկ մէկէ աւելի, թերեւս հարիւրաւոր կէտերու միջեւ կատարուած գործառնութիւնը չի պատկանիր իրական տարածքին որովհետեւ անոր կը պակսին միջոցի, ժամանակի եւ ինքնութեան ստորոգելիները: Զայն կրնանք վերագրել տարածքի մը գոր առայժմ պիտի կոչենք կարծական³, որ նշանաւոր virtualի հայացման փորձ մըն է:

Այս բառի վերծանումն ու ստուգաբանութիւնը կրնայ որոշ չափով օժանդակել հասնելու համար անոր իմաստի ըմբռնումին: Virtual կը յառաջանայ լատիներէն virtus բառէն որուն անմիջական թարգմանութիւնը պիտի ըլլար զօրութեանակա՜ն, կարողակա՜ն: Հանրատարած իմաստը կը նշէ որոշ չափով երեւակայական, լուեւեայն, ենթադրեալ (աւելի ճիշդը՝ ենթադրելի), բովանդակող, պարունակող բան մը: Երեւակայականը – բացի երկար ըլլալէն կ'ենթադրէ գոյութիւն չունեցող բանի մը մասին մտացածին, ոչինչէն նոր բաներ ստեղծել մտովի: Մէկդի ձգելով զօրութեանականը հայե-

րէնի մէջ անոր ալիմաստ հակամիտութեան ու թերեւս նաեւ անգործածելիութեան պատճառով, ուշադրութիւնը կարելի է կեդրոնացնել virtualի բան մը ենթադրել տուող կարողականութեան, բան մը կարծել տուող յատկանիշին վրայ:

Կարծականը պէտք է շփոթել կարելիին (possibilis) հետ, ոչ ալ զայն հակադրել իրականին (realis): Ինչպէս որ կարելին կը հակադրուի իրականին, այնպէս ալ կարծականը կը հակադրուի, ըսենք՝ իրականուման (actio)⁴: Այս վերջին եզրը մեր կարծիքով նախընտրելի է «իրագործել» ձեւէն որովհետեւ կը շեշտէ կերտելու, շինելու ներգործ յատկութիւնը:

Իրականութիւնը (reality) կարելի է բացատրել որպէս նիւթական գոյառում: Մինչ կարծականին կը պակսի զուտ գոյութիւնը, ան գոյութիւն ունի կարողականօրէն բայց ոչ իրականացօրէն: Կարծականը կը ձգտի իրականացնելու ենթակայական որոշումներու պայմանաւորման տակ, բազմաթիւ երկճիղումներու բեղումներէն անցնելով կրնայ հասնիլ իրագործման բազում ձեւերու, թէեւ կը մեկնի մէկ մեկնակէտէ:

Կարելին թաքուն իրականութիւն է⁵: Կարելին պիտի իրականանայ ամբողջովին, առանց իր ընութեան եւ կազմութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու: «Համանման է իրականին, միակ տարբերութիւնը այն է որ չէ գոյացած: Անոր իրականացումը ստեղծագործութիւն չէ՝ որովհետեւ ոչ ձեւին, ոչ ալ խորքին մէջ կը բարեփոխուի: Տարբերութիւնը միայն տրամաբանական ենթահողին կը պատկանի: Մինչդեռ կարծականը խնդրական ամբողջութիւն մըն է, միտումներու, ձգտումներու հանգույց մը որ կ'ընկերակցի որեւէ էութեան՝ ըլլայ կացութիւն, դէպք թէ իր»⁶: Իսկ հանգույց կը լուծուի իրականացումով (actualization): Այս լուծումը չէ կանխուած մեզի, այլ կու գայ որպէս մեր ստեղծագործ մասնակցութեան, միջնորդագործութեան (interaction) հետեւանք:

ՎԱՅՐԻ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԶԳԱՅՈՒՄԸ՝

ՍՓԻՒՌՔԻ ԿԱՐԾԱԿԱՆ ՄԻԱԽՈՐՈՒՄ

Կարծականը սահմանելէն ետք կը մնայ երկու խօսք ալ ըսել կարծականացումի մասին: Կարելի է հետեւցնել որ ասիկա իրականացումի հակառակ ընթացքն է: Այսինքն, մասնաւոր լուծումէ մը անցնիլ ընդհանուր խնդրականութեան որ իր կարգին կրնայ վերհրականացումիլ բոլորովին տարբեր ճամբաներով ու հասնիլ նախկինէն այլ իրականացումի: Իրականացումը այլեւս «հոն չէ», այդ «տեղէն դուրս է», կը կորսնցնէ վայրն ու ժամանակը, մինչեւ իսկ կը պղտորի անոր աղբիւրին ու ընդունիչին յարաբերակցութիւնը:

իսկ յիշեալ երեք անստորոգելիներն են որ կը բնորոշեն - իմա՝ կ'անորոշեն - համացանցի, այսինքն հսկայ կարծականի նկարագիրը: Ֆրանսացի փիլիսոփայ Պիէր Լեւի այս մասին կ'ըսէ. «կարծականացումը մեզ կը վերադարձնէ թափառաշրջիկ մշակոյթի, ստեղծելով ընկերային միջներգործութիւններու միջոց մը ուր առնչութիւնները կը ձեւաւորուին նուազագոյն կայականութեամբ: Երբ անձ մը կամ հաւաքականութիւն մը, արարք մը կամ տեղեկութիւն մը կը կարծականանան, "հոնկէ դուրս" կը մնան, կ'ապահովանան: ...Ժամանակի՝ բաց ոչ վայրի միութիւն: Համաժամութիւնը (sincronization) կը փոխարինէ վայրի միութիւնը. միջկապակցութիւնը՝ ժամանակի միութիւնը: Այսուհանդերձ կարծականը երեւակայական չէ այլ արդիւնաւէտ: Յայտնի չէ թէ ու՛ր, սակայն "տեղի" կ'ունենայ»⁷:

Վերոնշեալ աղբիւր-ընդունիչ շփոթի օրինակ մըն է գերբնագիրը: Այսպէս, երբ գրութեան մը վրայ աւելցուին տարբեր հանգույցներու յղող կապեր, նոթեր, եւլն., գրութիւնը կը վերածուի գերբնագրի (hypertext): Համացանցը լի է գերբնագրերով՝ ինքնին մեծ գերբնագիր մըն է: Նոյնինքն տպագիր հանրագիտարան մը գերբնագրի օրինակ մըն է: Գրութենէն գերբնագրի անցքը կարծականացման մէկ ձեւն է: Եթէ քիչ մը ետ երթանք, գրութիւնն ալ իր կարգին իրակերտումն է գրողի մտքին մէջ պտտող մտածումին. կարելի իրակերտումներէն մէկը՝ երբ հեղինակը կ'որոշէ ա՛յս կամ այդ ձեւով արտայայտել նոյն մտածումը: Կարծական այս կտորը՝ գերբնագիրը իր կարգին կը սպասէ ընթերցողի մը որ զայն իրակերտէ իր ուզած ձեւով, իր ենթակայական մղումներու բովէն անցընելով գերբնագիրը կարդալու, մեկնաբանելու ուղին, առնելու այս կամ այն յղումը ու շարունակելու բեկեալ ճամբայէն: Այս ձեւով, ընթերցողը եւս որ ստեղծագործական ներդրումը կատարած կ'ըլլայ հատուածի ընկալումին մէջ, զայն վերստեղծելով: Կարծական իր վիճակէն, ուրեմն, գերբնագիրը կրնայ ծնունդ տալ բազմաթիւ ընթերցումներու՝ համաձայն մեկնաբանութեան: Որքան բարդանայ, այսինքն որքան շեշտուի գերբնագրի կարծականութեան-խնդրականացման աստիճանը, այնքան աւելի մեծ պիտի ըլլայ ընթերցողի իրակերտական-ստեղծագործական դերը: Համացանցի նորարնոյթ տեղեկութիւններու ընկալման մէջ, հետեւաբար, հեղինակի ու ընթերցողի զանազանութիւնը կը շոգիանայ եւ ընթերցողը կը վերածուի «գրող»ի:

Այս հոլովոյթը ըմբռնելէ ետք դիւրին է հաստատել նոյն պարագան սովորական տպագիր գրութեան մասին ալ, անշուշտ շատ աւելի նախնական մակարդակով: Եւ դեռ անդրադառնալ պատկերի

մշակույթէն ետ դէպի գրութեան դիմելու ձգտումին, ուր պատկեր-
գիր հակադրութեան արմատը պէտք է փնտռել տուեալ զաղափա-
րի մը մէկ կողմէ վերարտադրութեան կամ ներկայացումին իսկ
միւս կողմէ խոհականացման (conceptualization) մէջ: Առաջինը
պատկեր՝ միւսը գրութիւն, մեկնելի վերացականացում:

Վերի բացատրութենէն կրնանք մեկնել հաստատելու համար
կարծական աշխարհի երրորդ ստորոգելին՝ գործակցական
(collaborative) եւ հաւաքական նկարագիրը: Միւս երկուքը արդէն
տեսանք աւելի վեր. անհամաժամութիւն եւ անհամատեղութիւն
կամ համաշխարհայնութիւն: Վերադառնալով մեր օրինակին, կա-
րելի է ըսել նաեւ որ գրուած պահուն մտածումը կ'անկախանայ
տուեալ ժամանակէն ու վայրէն:

Այս բոլոր մտորումները ստիպողաբար մեզ կ'առաջնորդեն ո-
րոշ եզրակացութիւններու, որոնք մեծ դեր ունին Սփիւռքի կազ-
մուածքը ըմբռնելու եւ անոր ապագան նախատեսելու մէջ: Կար-
ծական տարածքի նշեալ յատկանիշերուն առընչուած է հեռաւոր-
ութիւնները նուազեցնելու կամ ջնջելու անոր կարողութիւնը:
Երբ նաւային ճամբորդութիւնը փոխարինուի օդանաւով, իրական
աշխարհի մէջ ժամանակն է որ կը նուազի, իսկ կարծական աշ-
խարհի մէջ՝ միջոցը, հեռաւորութիւնը: Այսպէս, կարելի է ըսել
թէ Ժէ. դարու Սփիւռքի Ամսթերտամի եւ Կալկաթայի զաղութ-
ներուն եւ ներկայ դարու նոյն քաղաքներու հայ համայնքներուն
միջեւ ոչ թէ ճամբորդութեան, կապակցութեան պահանջած ժա-
մանակը նուազած է, այլ կարծական հեռաւորութիւնը:

Քսաներորդ դարու վերջին երկու տասնամեակներուն օդանա-
ւային ճամբորդութեան արագութիւնը գրեթէ չէ փոխուած, սա-
կայն տնտեսական եւ մշակութային ապահովացումի, ուրիշաց-
ման տենդը մեծապէս առաջ տարած է զքօսաշրջութեան եւ փո-
խադրամիջոցներու շուկան. գիները նուազած են՝ նոյն ուղեգծի
պարագային իջած են կէսի կամ մէկ երրորդի: Այս պարագային
ծախսերու նուազումն է որ իր կարգին կարծականացման միջո-
ցաւ գեղչած է հեռաւորութիւնը:

Կարծականացման այս շարժումը, ինչպէս տեսանք, չի սահմա-
նափակուիր համացանցով: Համացանցը ինքնին հետեւանք մըն է
ընդհանուր ձգտումին: Կարծականացումը ինքզինք սնող, ինքնաճ
երեւոյթ մըն է: Հաղորդակցութեան եւ փոխադրութեան միջոցնե-
րու, հեռահաղորդակցութեան եւ զքօսաշրջութեան հետեւողական
զարգացումը կը դիւրացնէ մարդոց փոխարարելութիւնները,
զարկ կու տայ «դուրսը» ճանչնալու փափաքին եւ նոր ձեւեր կը

գտնէ արհեստագիտական լուծումներ տալու ցարդ ժամանակ (ու տեղ) խլող գործերու⁸։

Իրերայաջորդ նման հոլովոյթներու հետեւանքը կ'ըլլայ միջոցի գրեթէ ամբողջական ոչնչացումը։

Սփիւռքի, իբրեւ այդպիսին, գոյութիւնն իսկ հարցականի տակ կարելի ըլլայ դնել հաւանաբար մօտ ապագային։ Ոչ թէ Սփիւռքի լուծարումին, այլ Սփիւռքի վերամիաւորման է ակնարկութիւնը, կարծական չսփիւռքեւածութեան։ Վերի սահմանումներով, խնդրական վիճակի՝ ապահովանացման «ընթերցումը» կամ ապախնդրականացումը կամ լուծումը իրակերտման միջոցաւ կը լանգին ստեղծագործութեան, այսինքն կարծական տարածքի վրայ վերահողանցման։

ՄՇԱԿՈՅԹ, ՀԱՄԱՅՆՔ

Ապահովանացումն ու համաշխարհայնացումը կ'ազդեն ոչ միայն տնտեսութեան, այլեւ գլխաւորաբար մշակոյթին։ Ամերիկեան մշակոյթը հաղորդակցութեան միջոցներէն նորոգ գաղութատիրութեան վտանգով կը սպառնայ ամբողջ աշխարհի բնակչութեան։ Աւելորդ է վիճակագրութիւններ յիշատակել փաստելու համար որ համացանցի գերակշռող լեզուն անգլերէնն է։ Ափրիկէի անապատներէն մինչեւ լատինամերիկեան անտառներն ու չինական գիւղերը, մարդիկ հետզհետէ միեւնոյն ճաշերով կը սնանին, նոյն հագուստներով, մականիշներով, խմիչքով, երաժշտութեամբ։ Սակայն ասիկա չի բաւեր ըսելու համար թէ ներկայ հոլովոյթը կործանարար է փոքր ազգերուն եւ վտանգուած մշակոյթներուն համար։ Նոյն արդի միջոցներն են որ մեծ կարողականութեամբ կ'օժտեն իրարմէ հեռու ապրող, տարանջատ խմբաւորումները եւ գանոնք կը վերածեն հաւաքականութեան՝ կարծական համայնքի։

Համացանցի գլխաւոր յատկանիշը վստահաբար անոր «չատեր՝ շատերու առնչելու կարողութեան հետ կապուած է», ի տարբերութիւն տպագիր գիրքին, օրաթերթին կամ հեռատեսիլին⁹։ Նշեալ հանգամանքը առաւելաբար կարելի է բաղդատել, օրինակ, գիտաժողովի մը յառաջացուցած միջանձնական կապերուն հետ։

Նորագոյն արհեստագիտական միջոցները կը դիւրացնեն մարդկային յարաբերութիւնները, համայնական աւելի շեշտեալ ոգի մը ստեղծելով։ Համացանցի ռահվիրաներէն Ջէյմս Բարկսդէյլի համաձայն, երեք հանգամանքներ կը սատարեն համայնքի կառուցման. «անհամաժամեայ համայնքները, ուր մասնակիցները ստիպուած չեն միաժամանակ ներկայ գտնուիլ, համաշխարհայնութիւնը՝ երբ ստիպուած չեն նոյն տեղը ըլլալ, եւ գործակցական հաղոր-

դակցութիւնը՝ երբ ամէն ոք կրնայ մուտք գործել եւ օգտուիլ իրեն հարկաւոր եղածէն»¹⁰ :

Կան նաեւ վտանգներ: Տեսանք թէ աւանդական հաղորդակցութեան միջոցներու աղբիւր-ընդունիչ յարաբերութիւնը կը փոխուի: Վերջինները կը վերածուին նաեւ աղբիւրի եւ հիմ կը հանդիսանան փոխազդեցութեան եւ նոյնիսկ «միջ-ստեղծագործութեան»՝ առանց հակակշիռ եւ սահման ճանչնալու: ցեղային, ազգային, ընկերային թէ մշակութային անթիւ տարբերակներու պատկանող միլիոններ կը խօսակցին իրարու հետ՝ իւրաքանչիւր ընկերութեան հափանիչերը զանցելով եւ նոյնիսկ զանոնք քառսի յատկանիչերով փոխարինելով¹¹ : Նոյնպէս, տուեալներու բազմացումը, յատկապէս երբ անոնք անկանոն եւ պարագայականօրէն կը հոսին, աւելի մեծ անստուգութիւն կը պատճառէ եւ, միւս կողմէ, անկարելի կը դարձնէ փաստել աղբիւրներու վստահելիութիւնն ու տուեալներու ճշգրտութիւնը¹² :

Սակայն կարծական համայնքի բարիքները աւելի են քան վտանգները: Անոնցմէ մէկն է համագորգացման (coevolution) գաղափարը: Համայնքի անդամները իրենց աւընչակցութեան շնորհիւ կ'արտադրեն նոր տաղանդներ, ձիրքեր, կարողութիւններ եւ կը զարգացնեն աւելի բարդ գործընթացներու վարպետութիւն¹³ : Նոյնպէս կարելի է հետեւցնել թէ համայնքի մը ազատութիւնն ու բաց ըլլալու հանգամանքը անոր բարգաւաճման գրաւականը կը հանդիսանան:

Հաւասար իրաւունքներով խորհրդակցական կապը կը վերադառնայ, կարծէք չիշեցնելով Աթէնքի polisի վիճարկումները: Հարիւրաւոր, հազարաւոր անձեր, տարբեր վայրերէ՝ ազատօրէն կ'արտայայտեն իրենց գաղափարները: Հոս ալ ուշադրութիւն կը գրաւէ գործակցական յատկանիշը, որուն հետեւանքով ալ հեղինակային ինքնութիւնը գրեթէ կ'անհետանայ, ստորագրութիւնները ոչինչ կը սեպուին:

Ազատութիւնը քաղաքական կարեւորագոյն զարգացումներու դուռ կը բանայ: Սփիւռքի պարագային քաղաքական աւանդական կազմակերպութիւններու կողմէ հրատարակուած մամուլէն դուրս դժուար է անհատական ձայն բարձրացնել տնտեսական եւ կառուցային դժուարութիւններու պատճառով: Ընկերային գիտութիւններու ամենատարրական եզրակացութիւններէն մէկը այն է որ երբ ընկերութենէ մը ներս քննադատութիւնը կը լռեցուի, ալ խօսքով՝ ազդալույսի կարմիր լուսը չ'աշխատիր հարկ եղածին պէս, տուեալ ընկերութիւնը փաստօրէն կը սալարկէ իր ինքնակործանման ճանապարհը: Այս առումով համացանցը գերազանցօրէն ժողո-

վրդավարական միջոցառումներով կ'օժտէ համայնքը, անոր անդամներուն տալով գրեթէ անծախս հրապարակումի կարելիութիւն, իրենց խօսքը հասցնելու համար աշխարհի որեւէ անկիւնը՝ ամէնամեն թերթին հաւասար կարելիութեամբ:

Այս գծով խօսուն օրինակ մըն է Միացեալ Նահանգներէն սփռուող «Կռունկ» լուրերու սպասարկութեան ծառայութիւնը: Ամէն օր, երբեմն ժամը ժամուն, Սփիւռքի որեւէ անկիւնէն կարելի է ստանալ հարիւրաւոր լուրեր: Այս զարգացման դիմաց, բացառելով զգացական ու լեզուական մտահոգութիւնները, աւանդական թերթերու տարուէ տարի փակման գուժը որոշ չափով կը կորսնցնէ իր ծանրութիւնը: Նոյն ընթացքով, որոշ ատեն ետք հարցական կրնայ ըլլալ նոյնիսկ իւրաքանչիւր գաղութի մէջ թերթ (իւր չէնքով, անձնակազմով, ծախսերով ու բաժանորդներու սակաւութեամբ) հրատարակելու եթէ ոչ օգտակարութիւնը, գոնէ անհրաժեշտութիւնը:

Նմանապէս, կարծական տարածքի վրայ կարելի է հիմնել ակումբներ, դպրոց, նոյնիսկ եկեղեցի եւ համալսարան՝ անդամագրելով Ամազոնի անտառներէն մինչեւ Սուագիլանդի անապատներուն մէջ թափառող միայնակ հայը եւ անոր մշակութային, կրթական ու կրօնական կարիքները գոհացնելով: Ասոր համար հարկաւոր չէ հարիւրամեայ հաստատութեանական վաստակ ու փորձառութիւն ունենալ, թաղական ընտրել ու ընտրուել, երեկոյեան ընտանեկան միասնութեան ժամերը զոհելով հեռաւոր թաղամասերու մէջ ժողովներու երթալ կամ մեծագումար հանգանակութիւններ կատարել հարկաւոր չէնքերը շինելու համար: Որովհետեւ, կրկնենք, ուր ալ ապրի եւ որքան ալ փոքրաթիւ կամ միանդամ ըլլայ իր «գաղութը», սփիւռքահայը պէտք պիտի չունենայ իր տունէն դուրս գալու՝ հայկական վարժարան յաճախելու, հայ եկեղեցի երթալու, հայերէն թէ օտարալեզու հայկական լուրեր կարդալու, փոքրաթիւ տպաքանակով ու գէշ ցրուած գիրքեր ձարելու համար: Ան նոյնիսկ պիտի կարենայ մասնակցիլ Հայաստանի քաղաքական կեանքին, իր կարծիքը յայտնել ուժգնօրէն, կարծական կուսակցութիւններ կազմել հեռաւոր վայրէ մը՝ որուն անդամները ցրուած ըլլան նոյնքան հեռաւոր եւ բազմաթիւ ալ վայրերու մէջ: Պիտի կարենայ քուէարկել:

Կարծական Սփիւռքի անդամը՝ ո՛ր կորսուած անկիւնն ալ միայնակ պահուած ըլլայ, այլեւս չի տառապիր հայերէն լեզուն լսելու եւ խօսելու կարօտէն, ոչ ալ ինքզինքին հայերէն նամակներ գրելու ստիպողութեան տակ կը գտնուի: Համացանցի միջոցով ան ոչ միայն կրնայ հարիւրաւոր էջեր կարդալ հայերէնով, այլեւ

յարմար սարքաւորումները գետեղելէ ետք պիտի յաջողի նաեւ հայերէն խօսիլ եւ նոյնիսկ դիտել իր խօսակիցը: Պանդխտութիւնը ինքը կը դառնայ կարծական:

ԳԻՐՔ ԵՒ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ցարը լիշատակուած ազդակները կը խոստանան ամբողջովին լեղափոխել նաեւ գիտութեան «շուկան»: Մտաւորականներու աշխատանքը փոխադարձ կախուածութիւն կ'ենթադրէ, այդ պատճառով, նոր պայմաններու տակ տեղեկագիտութիւնը մեծապէս արագացուցած է իմացութեան տարածման գործընթացը:

Առաջին հերթին մեր ուշադրութիւնը կը կեդրոնանայ ուսումնասիրողին եւ իր փնտռած տեղեկութեան միջյարարերութեան վրայ: Այս կապը լեղաշրջուած է գլխաւորաբար հետեւեալ մարզերուն մէջ.—

Ա) *Տեղեկութեան մատչելու արագութիւն.*

Հետզհետէ աւելի ու աւելի կը նուազի որոշ տուեալի մը որոնման համար պահանջուած ժամանակը: Ցարը շարաթներ տեւող աշխատանք մը՝ գրադարաններու այցելութիւն, նամակագրութիւն, արտասահմանէն ծանօթի ու բարեկամի միջոցաւ յատուկ նիւթերու խնդրանք, եւլն., կրնայ քանի մը վայրկեանէն լուծուիլ, շնորհիւ համացանցի վրայ «նաւարկութեան» եւ որոնիչներու՝ օգտագործումին:

Բ) *Տեղեկութեան ընդհանրական տրամադրելիութիւն.*

Առընչուած է նախորդ կէտին, սակայն, բացի ատկէ, աւելի նորագոյն երեւոյթ մըն է: 80ականներուն փոքր ընտրանի մը միայն կապուած էր համակարգչային ցանցերու՝ տուեալներու շտեմարաններու մէջ հետազոտութիւն կատարելու համար: Գիներու աստիճանական նուազումով, այսօր որեւէ նախակրթական մակարդակի աշակերտի մը հասողութեան մէջ կ'իջնայ համացանցի ամբարած անսահման տեղեկութիւններու հորիզոնը: Բացի համացանցի կապուելու եւ տուեալներու շտեմարաններու պահպանման ծախսերէն, կայ նաեւ անհատական համակարգիչներու գիներու նուազումը: Այս գործիքներու արժէքը հետեւողականօրէն կը ձգտի դէպի ցած, ոչ միայն հինցող տեսակներուն՝ այլեւ համակարգչային ճարտարաւորւեալի վերջնագոյն արտադրութիւններու պարագային, այն աստիճան, որ մասնագէտներու նախատեսութեամբ, քանի մը տարիէն անձնական համակարգիչի մը գինը գրեթէ ոչինչի կրնայ հասնիլ, նման հեռաձայնին կամ առձեռն հեռախօսին, երբ հաղորդակցութեան շուկայի վրայ գործող ձեռնարկութիւնները չեն վարանիր զանոնք յաճախորդներուն նուիրելու, լետագային անոնց

գործածութեան դիմաց գանձելու նպատակով: Նոյն ձևով, համացանցի վրայ հաղորդակցութեան վաճառքին կամ որոշ կայքերու այցելութեան զարկ տալու համար, կարելի է երեւակայել որ հեռաձայնի ընկերութիւնները համակարգիչներ նուիրեն իրենց յաճախորդներուն:

Գ) Գիտութեան համաշխարհայնացում:

Մեր ժամանակաշրջանի փոփոխութիւններու ամէնահետաքրքրական երեւոյթն է մէկն է ասիկա որուն արդէն ակնարկուած է աւելի վերը: Կարելի է աւելցնել թէ գիտական աշխատանքի արտադրողականութիւնը մեծապէս կը բարելաւուի երբ ան կապուած է ընդհանուր, համաշխարհային մեծ միտքի մը: Միւս կողմէ, գիտական մասնագիտացած հաւաքականութիւններուն համար հեռաւորութեան անհետացումը կարեւոր իմաստ կը ներկայացնէ եւ կարելի կը դարձնէ, մեզ զբաղեցնող օրինակի՝ հայագիտութեան պարագային, դիւրաւ կազմել կարծական համայնք մը, անմիջականօրէն կապուած օրը օրին գրեթէ քով-քովի ներկայութեամբ:

Հոս է որ առաջ կու գայ միացեալ մտքի գաղափարը՝ «մարդիկ որ ցանցերու ընդմէջէն կը բաղադրեն, կը գումարեն իրենց միտքը, իրենց իմացութիւնն ու ստեղծագործ ոգին, մարդկային հանձարի միջկապակցութեան դարաշրջան մը բանալով»¹⁵:

Այս գործընթացի ամէնէն շօշափելի արդիւնքները կը կայանան գիտական տեղեկութեան եւ մշակութային միջնորդործութեան խելայեղ արագացումին մէջ, ոչ միայն աշխարհագրական տարբեր վայրերու, այլեւ նախապէս իրենք իրենց վրայ գրեթէ փակուած գիտական մարզերու միջեւ, յառաջացնելով իւրաքանչիւրի հրապարակումներուն դիւրամատչելիութիւնը:

Հետեւաբար, կարելի է առաջադրել թէ համացանցը որոշ յաջողութեամբ կը փորձէ երաշխաւորել հաղորդակցութեան ազատութիւնը, մատչելիութիւնը եւ հաւասարութիւնը, այս վերջինը՝ սփռումի կարելիութեանց կապակցութեամբ: Այսպէս, աշխարհի ամէնատարածուն օրաթերթն ու նուազագոյն միջոցներու տէր թաղային թերթիկ մը (այս պարագային՝ փոքր տպագրանակի գիտական հանդէս մը) համացանցի վրայ գտնուելու եւ ընթերցուելու գրեթէ նոյն կարելիութիւնը կը վայելեն: Քով-քովի են, ստեղծ մէկ հարուածի ետին՝ թէ՛ երկու հազար պաշտօնեաներու կողմէ արտադրուած հրատարակութիւնը, թէ՛ տասը տարեկան երեխայի մը խոհանոցին մէջ պատրաստած լրատուն:

Յատկապէս հետաքրքրական է լիշատակել վիճախումբերու (newsgroup) պարագան, որ կրնայ տեղական գիտափոփոխի մը հանգամանքն անգամ զգենուլ եթէ մասնակիցները այդպէս փափաքին:

Տեղեկանքներ, նոյնիսկ ամբողջ աշխատասիրութիւններ կարելի է հրապարակել այս միջոցով՝ հալադէտներու փակ խումբի մը նկատողութեան համար, որոնք կրնան իրենց դիտողութիւններն ու գնահատանքը արտայայտել անմիջապէս: Այս ձեւով, սակայն, տուեալ աշխատութիւնը հետզհետէ կրնայ կորսնցնել իր կայական (static) հանգամանքը եւ յարատեւօրէն սրբագրուիլ ու բարեփոխուիլ: Վերոնշեալ համայնական հեղինակութեան ուրուականը արդէն դիւրաւ կարելի է պատկերացնել:

Համացանցի աչքառու հետեւանքներէն մէկն ալ պիտի ըլլայ միջնորդութեան անհետացումը¹⁶: Տնտեսական, մշակութային թէ գիտական բարիքներ սպառող հանրութիւնը պիտի վարժուի ուղղակի դիմել տուեալ արտադրութեան բուն աղբիւրին: Այսպէս, թերթերը կրնան կորսնցնել միջնորդութեամբ շահուած շուկան ի նպաստ լրատուական սպասարկութիւններուն, փաստաբանները՝ որոնելի օրինագիրքերուն, երկրորդական աղբիւրներով զբաղող բանասէրները՝ ի նպաստ ցանցի վրայ տեղ մը հրապարակուած սկզբնաղբիւրներուն:

Փաշով տպագրութեան հարցին, քանի որ հալադիտական աշխատութիւնները հրատարակութեան այնքան ալ մեծ կարելիութիւններ չունին միշտ, համացանցը կրնայ լուծում մը առաջադրել այս խնդրին, յատկապէս ծախսերու առնչուած հարցերով:

Աշխատութեանց համացանցային հրապարակումը հետեւեալ առաւելութիւնները կ'ենթադրէ.

Ա) Ծանցի վրայ ներկայացուած թեգերը, յօդուածներն ու գիրքերը տպաքանակի սահմանափակումէն զերծ են: Ասիկա հիմնապէս ծախսերու հետ կապուած խնդիր մըն է: Միւս կողմէ, կարելի է նաեւ բնապահական առաւելութիւն մը գտնել ելեկտրոնական հրատարակութեան մէջ: Մինչ իւրաքանչիւր տպագրեալ գիրք անհետացող անտառներու մէկ մասը կը ներկայացնէ, հազարաւոր անձեր կրնան կարդալ միեւնոյն կալքին մէջ պահուած գիրքը: Անշուշտ այս նկատողութիւնները կը վերաբերին ժամանակակից կարելիութիւններուն միայն: Հաւանական է որ մօտ ապագային մէջ տեղ գան գրքաձեւ ելեկտրոնական հրատարակութիւններ՝ առանց թուղթի գործածութեան, կամ միակ «խելացի» նիւթէ կազմուած թուղթէ թերթի մը վրայ տարբեր էջեր ցուցադրուին կոճակի մը սեղմումով:

Բ) Ծրուելու բարդութիւնը կը խնայուի: Տպագրուած հատորները ցրուելու ծախսը (ծրարում, միջազգային թղթատար, առաքման կազմակերպում, եւլն.) հրատարակութեան մը ելեւմտական հաշուեկշռին ծանրագոյն մասը կը կազմէ: Համացանցի վրայ այս

գումարը կը գեղջուրի գրեթէ ոչինչի: Հարկ է աւելցնել, թէ նոյնիսկ եթէ որոշ հատոր մը մեծաթիւ տպագրանակի մը հրատարակութեան եւ ցրուումի ծախսերը ապահոված ըլլայ, անկարելի է որ գտանելի ըլլայ բացարձակապէս բոլոր այն վայրերուն մէջ ուր անոր կարիքը կը զգացուի, մինչ կարծական հրատարակութիւնը միաժամանակ մէկ եւ ամէն տեղ է, աշխարհի որեւէ ծայրամասէն կարելի է գայն կարգալ:

Գ) Հարցին մէկ այլ երեսը կը վերաբերի ակադեմական եւ գեղարուեստական ու առեւտրական հրատարակութեանց յարաբերական բաղդատութեան: Մինչ այս վերջինները հրատարակատուններու նախընտրութիւնը կը վայելեն իրենց առեւտրական կարողութեան եւ շահութիւն պատճառով, հակառակ երեւոյթը կը ներկայանայ ելեկտրոնական միջոցներու պարագային: Համացանցի սաղմնաւորումը տեղի ունեցած է միջհամալսարանական եւ ակադեմական փոխանակումի եւ հաղորդակցութեան դաշտին մէջ: Յարդ ամէնազարգացած ցանցերը կը պատկանին համալսարաններու եւ հետազոտական հաստատութիւններու: Համակարգչային բոլոր մեծ ձեռնարկութիւնները, ըլլայ մեքենաներու թէ ծրագրաշարերու՝ մեծ գեղջերով յատուկ ծրագիրներ ունին կրթական եւ ակադեմական հիմնարկներու համար:

Դ) Վաւերագրական պահպանում: Ի տարբերութիւն տպեալ գիրքերուն, հաւասար խնամքի տակ՝ ելեկտրոնական հրատարակութիւնը ժամանակի ընթացքին անվնաս պահպանուելու աւելի մեծ կարելիութիւններ կը ներկայացնէ: Զայն կրող ֆիզիքական նեցուկի անգործածականութեան կամ արհեստագիտական ժամանակավրէպութեան պարագային անգամ շատ աւելի պարզ է մէկ նեցուկէն միւսը ընդօրինակել տուեալ տեղեկութիւնը: Նմանապէս նկատելի է տեղի անհունօրէն նուազ կարիքը: Ներկայ պայմաններով մէկ գիրքի հաւասար ծաւալի մէջ մագնիսական կամ տեսողական (optic) արհեստագիտութեամբ կարելի է պահել միջին ծաւալի մօտ 40.000 գիրք¹⁷: Իսկ տեղեկութիւն պահելու համար միւլտիմեդիա ծաւալի կարողութիւնը միջին հաշուով կը կրկնապատուի իւրաքանչիւր չորս ամիսը անգամ մը: Արդէն իսկ նախագծման ու փորձարկումի տարբեր փուլերու մէջ է մատնաչափ ծաւալով՝ բիւրեղեալ, եռատարած (3D) դրութեամբ գործող յուշանեցուկ մը (RAM Memory) որուն կարողութիւնը պիտի ըլլայ մէկ թերապայթ¹⁸, այսինքն միջին ծաւալի սովորական գրութեամբ մէկ միլիոն գիրք:

Աւելորդ է այստեղ կրկնել նախապէս չիշուած կարծականացման հոլովոյթի յատկանիշերէն միջոցի անհետացումը եւ կարծա-

կանացման ինքնաճ գիմագիծը: Այսպէս, այդ հոլովութիւն պատճառով ոչ միայն կը նուազի հեռաւորութիւնը կարծական տարածքի վրայ, այլեւ այդ տարածքի մղումով կատարուող արհեստագիտական նուաճումները կը նուազեցնեն իրական, ֆիզիքական հեռաւորութիւնը, այս պարագային՝ ծաւալը, որ իր կարգին աւելի զարկ պիտի տայ ապագայ կարծականացման: Դժուար է այս խելացնոր արագութեան ետեւէն վազել զայն բռնելու կամ ըմբռնելու համար, այսուհանդերձ փորձ պէտք է կատարել գոնէ մասամբ յարմարելու եւ արդէն եղած նորութիւնները օգտագործելու՝ սեփական եւ համայնական նպատակներու հաշուին:

Ե) Երկու խօսք ակադեմական համբաւի հարցին մասին: Բացի անկէ որ համացանցի վրայ շատ աւելի մեծ թիւով անձերու կողմէ պիտի տեսնուի աշխատութիւնը, այս կարելի զանգուածին մէջ կը գտնուին նաեւ յատկապէս անոնք, որոնք մասնաւոր հետաքրքրութիւն ունին տուեալ նիւթին հանդէպ: Եւ եթէ կարելիութիւնը կար որ բացառաբար տպագրական միջոցներով բնաւ չիմանային հրատարակուած աշխատութեան մասին, համացանցի որոնիչները կրնան ցանցի «ամէնախուր» անկիւնէն անգամ մէջտեղ բերել զայն երբ անծանօթ մը այդ նիւթը կը ներփակէ որոնման դատանիչին (search criterion) մէջ: Այստեղ կը փաստուի սիւուամի կարելիութեանց հաւասարութեան սկզբունքը:

Ինչ կը վերաբերի հրատարակչական տան համբաւին ու լրջութեան բնձեւած առաւելութեան, նոյնը կրնայ կիրարկուիլ կարծական հրատարակութեան պարագային: Այսպէս, Օքսֆորդի կնիքը կրող տպագրուած գիրք մը եւ նոյն համալսարանի ցանցակայքի (website) մէջ հրապարակուող գիրքը լրջութեան նոյն կարծեցեալ պսակը կը կրեն:

Զ) Վերջին կէտը կ'աղերսուի գիտական բովանդակութեամբ գիրքի ընթերցման: Զկրկնելու համար գերբնագրի մասին մեր փորձած լուսաբանութիւնները, կարելի է գործնական տեսանկիւնէ մատնանշել ծանօթագրութիւններու, մէջբերումներու եւ յղումներու պարագան: Համացանցային հրատարակութիւնը կարելիութիւն կ'ընծայէ մէջտեղ բերելու երկլեզու եւ անգամ բազմաբնագիր բաղդատական աշխատութիւններ ուր իւրաքանչիւր եզր եւ նախադասութիւն ունենան իրենց յղումը միաժամանակ պատկերուող բնագրին եւ ծանօթագրութիւններուն¹⁹:

Վստահաբար կան նաեւ թերիներ եւ բաղդատաբար աննպաստ կէտեր, ինչպէս օրինակ յղումներու կամ նոյնինքն տուեալ գրքի մը հասցէին «կորուստ»: Յանցի հանգուցներէն (ֆիզիքական նեցուկ) մէկուն մէջ հիւրընկալուած գրութիւնը կրնայ օր մը դուրս

ձգուիլ հոնկէ, եւ կամ հանգոյցը կրնայ ինքնին անհետանալ: Այդ պարագային, ի տարբերութիւն սպառած գիրքերու զորս կարելի է գտնել այս թէ այն գրադարանին մէջ, անկարելի կ'ըլլայ վերագտնել տուեալ նիւթը, բացի եթէ ան նոր հանգոյցի մը մէջ պատասպարուած ըլլայ:

Այս նիւթին շուրջ անշուշտ կարելի է գումարել այլեւայլ առաւելութիւններ, նոյնպէս աննպաստ կէտեր: Մեր նպատակը չէ ամէնեւին աւանդական գիրքի լքումը ջատագովել, ոչ իսկ պնդել թէ արդի միջոցները զայն երկրորդ մակարդակի վրայ պիտի թողուն: Այստեղ կատարուածը սոսկ փորձ մըն է ցանցային, կարծական հրատարակութեան բազմաթիւ կարելիութիւնները սեղանի վրայ դնելու եւ հայկական իրականութեան պարագային առաջադրելու այդ միջոցներու օգտագործման նպատակայարմարութիւնը առաւել քան այլ հաւաքականութիւններու պարագային: Սփիւռքը ունի ցրուածութեան եւ հիւլէացման դժուարութիւնը, իւրաքանչիւր գաղութի մէջ սպառող համոզիչ գանգուածի չգոյութեան տնտեսական խնդիրը, դպրոցներ հիմնելու, գիրքեր ցրուելու, ամէն տեղ եկեղեցի եւ ակումբ բանալու գործնական անկարելիութիւնը. ասոնք բոլորն ալ դիմագրաւելի են համացանցի շրջածիրին մէջ:

Որքան ալ այժմէական, սակայն տակաւին ամուլ է ելեկտրոնական եւ տպագրուած գիրքերը հակադրող վէճը: Կանուխ է դեռ թուղթէ գիրքի անհետացումը գուշակել՝ արհեստագիտական միջոցներու անսպասելի զարգացումներուն պատճառով: Չենք կարծեր որ նման բան պատահի: Յանցի վրայ գտնուած գրութիւններու պարագային ալ, երբ երկար են՝ ընթերցողը զանոնք ընդհանրապէս թուղթի վրայ կը տպէ կարդալու համար: Կարծական տարածքի վրայ ընթերցումները կրնան մեծապէս ստեղծագործական ըլլալ, սակայն տուեալ գրութեան արագ փոխակերպումն ու տեղեկութեան արագ ընթաց հոսքը բարեկամ չեն ուսուցման, խոկումին եւ տարակոյսի գիտութեան այդ հիմնական մղիչ ուժի մշակման:

Փոփոխութիւնները անիմաստ կը դարձնեն ինքնավստահ մարգարէութիւններ կատարելը: Դեռ ութսունական թուականներուն մտաւորականներ կ'ողբային նամակագրական հաղորդակցութեան անհետացման մասին, իսկ տասնամեակ մը ետք ան նոր ձեւի տակ վերադարձած է, որպէս *իմակագրութիւն* (e-mail) ու կը սպառնայ գլխի հեռաձայնային խօսակցութիւններու քանակը: Նոյնատիպ սխալ գուշակութիւններ եղան շարժանկարի սրահներու անհետացման մասին յայտարարութիւնները, եւ աւելի լուրջը՝ աշխարհի բնակչութեան մասին մեթրսեան նախատեսութիւնները: Ժողովրդագրական պայթումն ու յետագայ համաշխարհային

սովոր տեղի չունեցան հակառակ ուսողական, վիճակագրական եւ այլ գիտութիւններու լրջագոյն հաշուարկումներուն եւ բանաձեւումներուն: Գիտութիւնը դժուար թէ կարենայ նախատեսել նոր երեւոյթներու դիմաց անհատներու եւ հաւաքականութիւններու անսպասելի հակազդեցութիւններն ու խոտորումներու ճամբով հիմնովին տարբեր իրականութիւններու երեւումը: Այս նկատողութիւններէն միայն մէկն է որոշ ազդակներու կշռոցային (pendular) վարքը փոփոխականութեամբ յազեցած միջավայրերու մէջ:

Լեզուի

Համացանցի յառաջացման մասին խօսելու առիթով կարելի չէ մէկդի ձգել շարք մը հարցեր որոնք կ'անարկեն հայերէն լեզուի այդ տարածքի վրայ ներկայութեան մասնաշատկութիւններուն:

Հայերէնի լատկապէս արեւմտահայ ճիւղը կարելի է դասել յարաբերաբար վտանգուած լեզուներու շարքին: Պատճառները պիտի չուսումնասիրենք այստեղ, սակայն հետեւանքները դարմանելու մասին բաւական ընդլայնուած կերպով այլընտրանքներ ներկայացուած են նախորդ պարբերութիւններու մէջ:

Ինչ կը վերաբերի բուն կարծական տարածքի վրայ հայերէն լեզուի բարգաւաճման կարելիութիւններուն, երեւան կու գան շարք մը հարցեր զորս կարելի է խմբել հետեւեալ ձեւով. -

Ա) Լեզուական-ոճական.

Ակնարկութիւնը կ'երթայ գլխաւորաբար լեզուի արեւմտահայ եւ արեւելահայ ճիւղերու *բախումին*: Վերջին բառը կ'արձանագրուի ոչ իբրեւ հափազանցութիւն, այլ որովհետեւ եթէ ցարդ արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի «խաղաղ գոյակցութիւնը» ապահովուած էր՝ իւրաքանչիւրը կը խօսէր, կը գրէր ու կը կարդար իր փափաքած ձեւով, միջկապակցութեան դարու սեմէն ներս մուտք գործելը կ'ենթադրէ նաեւ յղկել որոշ կացութիւններ: Այսպէս, ցանցի իւրաքանչիւր հանգույց (կայք) ենթադրաբար կրնայ այս թէ այդ ճիւղի առանձնաշատկութիւններով հրապարակել գերբնագրերը՝ ուղղագրութիւն²⁰, բառապաշար, եւլն., առիթ տալով որ գաղթական արեւելահայ մը Լոս Անճելըսի, Քեսապի կամ Պոլսոյ մէջ անգամ չանջատուի իրեն վարժ լեզուէն, կամ հակառակը՝ արեւմտահայ մը Թեհրանի կամ Նոյեմբերեանի մէկ անկիւնը կարենայ իր լեզուով ուսանիլ, ընթերցել, եւլն.:

Սակայն կարծական տարածքի մէջ կեանքի հեշտութիւնը սերտօրէն կապուած է տեղեկագիտական արհեստագիտութեան: Յանցի մէջ այս կամ այն նիւթը փնտռելու համար հարկ է դիմել

որոնիչներուն, որոնք իրենց տրամաբանական կառուցուածքը ունին եւ ընդելուզուած են տուեալներու շտեմարաններու (database): Արդ, ո՞ր ուղղադրութեամբ պիտի կառուցուին այդ շտեմարանները. իսկ քանի որ թիւով բազում պիտի ըլլան անոնք եւ եթէ կեղծ ժողովրդավարութիւն կիրարկելով իւրաքանչիւրը ունենայ իր նախընտրած ուղղադրութիւնը, ի՞նչ ձեւով իրարու հետ պիտի «խօսակցին» այդ շտեմարանները: Իսկ համակարգային գիտութիւններու մէջ ծանօթ է որ երբ կը խախտին - այս պարագային լեզուական - համատեղելիութեան (compatibility) սկզբունքները, համակարգը կը խախտի, *հապակարգութիւն*, այսինքն շղթան կը կտրուի տեղ մը ու յանկարծ կարծական տարածքը կը վերածուի կարծեցեալի:

Նոյն տրամաբանութիւնը կը կիրարկուի արհեստագիտական նորարանութիւններուն (*թեքնաբանութիւն*): Համացանցի եւ համակարգիչներու վերաբերեալ իւրաքանչիւր գաղափար իր անունը պէտք է ունենայ սկսեալ գրանշաններէն, հրամաններու («կոճակներու») անուններէն մինչեւ զանազան գործողութիւններն ու գործառնութիւնները: Ծրագրաշարերու (software) եւ այլ ենթածրագիրներու հրահանգներն ու ներքին աշխատունակութիւնը չփոթով կրնան աւարտիլ եթէ արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի միջեւ համաձայնութիւն չգոյանայ համատեղելի եզրաբանութեան շուրջ:

Բ) *Հիմնօրինակացման (standardization) հարցը.*

Համացանցի ստեղծումով շեշտուեցան միջ-լեզուական յարաբերութիւնները տեղեկագիտական գետնի վրայ: Ծրագրաշարերը (software), հաղորդակցական դիւանակարգը, բանավարիչները (operating system), ցանցախոյզները (browser), որոնիչները (search engine) սկսան պահանջել միաւորուած գրելաձեւ, յատկապէս գրանշաններու հիմնօրինակային անուանակոչում եւ թուագրում, որպէսզի, օրինակի համար, նոյն գրութիւնը կարենար ընթերցելի ըլլալ թէ՛ աղբիւրին եւ թէ՛ որեւէ ընդունիչի կողմէ, առանց ստիպուելու սկզբնական գրութեան ընկերացնել գործածուած տառադրելը որ, բացի փոխանցումի դժուարութենէն, իր կարգին թերեւս անկարելի ըլլար գործածել այլ բանավարիչներով ղեկավարուած համակարգիչներու մէջ: Բազմաթիւ լեզուներ արդէն իրենց հիմնօրինակները պետականօրէն վաւերացուցած են եւ զանոնք ներկայացուցած եւ ընդունիլ տուած միջազգային հիմնօրինակային մարմիններուն (ISO):

Առանց զանցելու սփիւռքահայ կարծական ներկայացուցչական կազմակերպութիւն մը ունենալու ներկայ կարելիութիւնը, այս

հարցի պատասխանատուն Հայաստանի պետութիւնն է, իր լեզուի Պետական Տեսչութեան պատասխանատուութեամբ: 1987էն ի վեր վիճարկման ընթացքի մէջ է գրանշաններու հիմնօրինակներու հարցը, սակայն ցարդ միայն մէկ հիմնօրինակ վաւերացուած է պետական մակարդակի վրայ, առանց միջազգային արձանագրութեան²¹: Թեկնածու կամ այլ հիմնօրինակներու ցանկը երկար է՝ ArmSCII-7, ArmSCII-8, Arm-SCII-8A, Arm-SCII-16A, Unicode, եւլն.:

Հիմնօրինակի հարցի դժուարութիւնը չի յառաջանար մանր վէճերու եւ հակառակութիւններու պատճառով: Մանր կը թուին, սակայն մեծ կարեւորութիւն կը ներկայացնեն:

Անոնցմէ մէկն է «ու»ի եւ միացեալ «եւ»ի որպէս լիիրաւ տառ դասակարգելու յաւակնութիւնը: Հայաստանի Լեզուի Պետական Տեսչութեան ղեկըքը միշտ աւանդապահ եղած է (այդպիսին հասկնալով *սովետական* աւանդութեան պահպանումը): Միւս կողմէ, հալկական այբուբէնի անաղարտութեան պաշտպանութիւնը ըստանձնած են ոչ պետական մարդիկ՝ համակարգիչներու մասնագէտ երիտասարդներ, որոնք կը փաստարկեն յիշեալ աղաւաղումներու տեղեկագրիտական անյարմարութեան մասին, այլ թող՝ ազգային միասնութեան եւ այլ նկատառումները: Առանց փորձել խորանալու այս նիւթին մէջ, ըսենք միայն թէ միացեալ «եւ»ի գլխադրին եւ մանրատառին տարբերութիւնը (մին երկու գրանշան, միւսը՝ մէկ) մեծ հարցեր կը յարուցանէ տուեալներու շտեմարաններու եւ այլ տեղեկագրիտական նոյնիսկ ամէնապարզ գործողութիւններու գործածութեան դէմ: Լեզուի պետական տեսչութիւնը կը պնդէ այն թէ «... [միացեալ] «եւ» գրանշանը, որը հանդէս է գալիս միայն փոքրատառերի համար նախատեսուած ղեկըքերում, չունի համապատասխան մեծատառը: Գլխատառերով գրելիս այն վերածուած է որպէս ԵԻ զուգակցութեան՝ դասական ուղղագրութեամբ, եւ որպէս ԵՎ զուգակցութեան՝ նոր ուղղագրութեամբ...»²²: Ապա, այլ առիթով, կը հաստատէ. «... Փոքրատառերի դէպքում նոյն կարգը կիրառուած է միայն տողադարձի ժամանակ, երբ [միացեալ] «եւ»ը կիրառուած է...»²³: Այս վերջին հաստատումը չի դիմանար տեղեկագրիտական նուագագոյն քննարկման. ի՞նչ վիճակի կը մատնուին ինքնաշխատ տողադարձ կատարող *բառափարիչները* (word processor) երբ բառամիջեան «եւ»ին հանդիպին. անշուշտ նախապէս պէտք է կռահեն գրութեան դասակա՞ն, թէ՞ «նոր» ուղղագրութեան պատկանելիութիւնը:

Սակայն հարցը ձեւով մը քաղաքական կամ նոյնիսկ նեղ դաւառային խնդրի ընդթ ստացած ըլլալ կ'երեւի: Հայպետստան-

դարտի պաշտօնակատար վ. Մարկարեան հետեւեալ ձեւով արտա-
յայտած է կողմերէն մէկուն մտահոգութիւնը. «Հիմնական պատճա-
ռը, որ մինչ այսօր չկայ հայերէնի գրանշանների միասնական
կողաւորման համակարգ, այն է, որ [...] մասնագէտները զբաղու-
են ոչ թէ սոսկ գրանշանների կողաւորման խնդիրներով, այլ նաեւ
հայերէնի (արեւելահայերէնի) այբբենական եւ ուղղագրական հա-
մակարգերի 'արեւմտահայացմամբ'»²⁴: «կողաւորման» կամ հիմնօ-
րինակման մասնագէտ ըլլալու հարկ չկայ կարենալ չշփոթելու
համար հայերէնը արեւելահայերէնին հետ եւ գրաբարը (դասական
հայերէնը) արեւմտահայերէնին հետ:

Հայերէն արդի տառատեսակներու երախտաւոր Ռուբէն Թա-
րումեան այս մասին կը գրէ.

«[Հայոց գիրերու գիւտէն եւ 1512ին առաջին հայայեգու գրքի
տպագրութենէն ետք] անորոշ է համակարգչային միջավայրում
հայայեգու առաջին գրանցման օրը: ...Թուարկուած բոլոր դէպ-
քերում համաշխարհային քաղաքակրթութիւնը նոր տեխնիկա-
կան հենքի էր անցկացնում տեղեկութեան գրանցումը, եւ իւ-
րաքանչիւր դէպքում նոր պայմաններում հայոց լեզուի եւ մշա-
կոյթի լինել-չլինելու հարցն էր դրուած: ...Այն, որ այսօր մենք
հնարաւորութիւն ունենք հայայեգու տեքստեր մշակել համա-
կարգչային միջոցներով՝ բոլորովին չի գնահատուում, չնայած
որ թուարկուածներից սա, թերեւս, ամենահրաշալին է եւ կա-
րեւորագոյնը:

«... Անհրաժեշտ է նախեւառաջ հայոց լեզուի ուղղագրական
հիմնարար կանոնարկում: Ինչպէս գիրը պահանջեց բանաւոր
խօսքի որոշակի կանոնարկում եւ տպագրութիւնը ստիպեց
հրաժարուել ձեռագրերում տիրող ձեւային բազմազանութիւ-
նից, այդպէս էլ հաշտողական տեխնիկան պահանջում է ունե-
նալ հնարաւորին չափով միանշանակ ուղղագրութիւն:

«...Այսօր, երբ «ւին»ագրութեան կամ «վել»ագրութեան նրբու-
թիւնների շուրջ վիճաբանում են դարասկզբի մօտեցումներից
ելնելով, իրական կեանքում՝ համակարգչային ցանցերի բնագա-
ւառում տարեւրայնօրէն կատարւում է անցում հայատառ հայե-
րէնից՝ լատինատառ հայերէնի:

«...Այսօր հաղորդակցուողներն արդէն վիճում են ոչ թէ այն
մասին թէ «եւ»ը գրեն երկու՞ տառով, թէ՞ մէկ տառով, այլ այն
մասին, թէ «չ» գրեն «ch»-ով, թէ՞ «j»-ով»²⁵:

գ) Կարդայ եւ գրելի տառադրութիւններու (fonts) հարցը.

Նախորդ պարբերութեամբ արդէն յայտնի կը դառնայ այս
կէտի առաջադրած խնդիրը: Մեզի ծանօթ հայկական վիճախում-

բերէն (newsgroup) կամ իմակացանկերէն (mailing list) դժուար է գտնել ծայր մը ուր նոյնիսկ լատինատառ հայերէն խօսակցութիւն կայանայ: Գրեթէ բոլոր զրոյցները կը կատարուին անգլերէնով, ըլլալ Հայագիտական Ուսմանց Միջազգային Ընկերակցութեան, թէ Հայաստանի մէջ գործող եւ բացառաբար հայախօս անդամներ ունեցող վիճախումբերու մէջ: Իսկ ցանցակայմերու պարագային նոյնը կը պատահի, թէեւ դժուար է հայկական կայմերու լուրի հաշուարկում մը կատարել²⁶:

Թէ՛ այս, եւ թէ՛ հայախօս անձերու միջեւ իմակագրութեան ընթացքին լատինատառ գրութեան գործածութիւնը հիմնօրինակներու բացակայութենէն կամ անորոշութենէն է որ կը բխի:

80ականներէն սկսեալ, Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ անձնական նախաձեռնութեամբ հոսուհոս կազմուեցան համակարգիչներու յարմար տառադրիւրներ²⁷: Սակայն իւրաքանչիւրը իր փափաքած դասաւորումը տուաւ այբուբէնի տառերուն: Կազմուեցան չորս կամ հինգ տառաշարքեր, որոնցմէ իւրաքանչիւրին կը համապատասխանէր տառադրիւրներու խումբ մը: Անձնական գործածութեան պարագային դժուարութիւն չէր կրնար ըլլալ, սակայն դարաշրջանը սկսաւ փոխուիլ եւ միջկապակցութիւնը ստիպեց որ հայերէն գրութիւնները եւս փոխանակուին՝ նախ՝ սայլկներու վրայ եւ ապա հեռահաղորդակցութեամբ: Եթէ ընթերցողը իր համակարգիչին մէջ չունէր եկող գրութեան համապատասխան տառաշարքով տառատեսակ մը, անկարելի էր որ կարդար զայն: Թերթի մը համար գրուած եւ հեղինակին կողմէ ուղարկուած յօդուած մը պէտք էր վերստին շարել եթէ Թերթի տառատեսակները չէին պատկաներ նոյն տառաշարքին:

Հարցը աւելի ծանրացաւ իմակագրութեան տարածումով: Համացանցի կայմերու եւ իմակային ծրագրաշարերու հրամցուցած գրութիւնները սկզբունքով ընդհանրապէս անկախ են տառատեսակներէ: Կարեւոր չէ, թէ լատինատառ ո՞ր տառատեսակով շարուած ըլլայ եկող պատգամը՝ կարելի պիտի ըլլայ կարդալ զայն ընդունիչի ցանցախոյզին տառատեսակով: Այս կարելիութիւնը կը չքանար հայերէնին համար, որ խումբ-խումբ անհամատեղելի տառաշարքերով կը գործէր: Նոյնիսկ եթէ միակ տառաշարք մը ըլլար, նորէն դժուար պիտի ըլլար ընթերցել ընդունիչի լատին տառերով «լարուած» ցանցախոյզին վրայ, առանց զանոնք փոխարինելու: Ասոր որպէս հետեւանք, Հայաստանի մէջ ստեղծուեցան երկլեզու տառադրիւրներ, որոնցմով երբ «լարուի» անձնական ցանցախոյզը, կրնայ թէ՛ լատինատառ եւ թէ՛ հայատառ պատգամներ ու կայմէջեր վերծանել: Այս տառադրիւրներու հիման վրայ

կազմուեցաւ ArmSCII-8 հիմնօրինակը որ պետական (բայց դեռ ոչ միջազգային) վաւերացում ստացաւ (տես՝ նախորդ ծանօթագրութիւնները):

Զլփոթելու համար հարկ է գանազանել տառաշարքն ու ստեղնաշարը: Ստեղնաշարը պարզ է թէ ինչի կ'ակնարկէ՝ մատներով ֆիզիքապէս ու՛ր հարուածել որպէսզի տառ մը երեւի պաստառին վրայ: Իսկ տառաշարք պիտի կոչենք գրանշաններու ներքին տրամաբանական դասաւորումը՝ թուագրումը: Կարելի է ստեղնաշարի դասաւորումը փոխել առանց տառադրելը փոխելու եւ նոյն արդիւնքները ստանալ: Եւ ինչքան՝ ստեղի մը հարուածը փոխանակ լղելու թիւ ալիսնէ տառին որ «այբ»ն է, կրնայ լղել թիւ ալիսնէ տառին որ «զա»ն է, ուրեմն ենթական փոխելով ստեղները հարուածելու կարգը պաստառին վրայ կը շարունակէ նոյն գրութիւնը ունենալ, չեն փոխուիր ոչ «այբ»ին եւ ոչ ալ «զա»ին յատուկ թիւերը տառաշարքի ցանկին մէջ: Տարբեր է տառաշարքի փոփոխութիւնը որ հիմնօրինակին հետ կապուած է. եթէ թիւ ալիսնէ տառը փոխանակ «այբ»ն ըլլալու, ալ տառատեսակի մը մէջ «բէն» ըլլայ, կը նշանակէ թէ որքան ալ ստեղները անփոփոխ պահենք կամ վերադասաւորենք, վերջանականապէս անկարելի պիտի ըլլայ առաջին տառաշարքի (ըսենք՝ հիմնօրինակի խումբին պատկանող) համաձայն լարուած ցանցախոյզի մը վրայ կարդալ փափաքած գիրը: Նոյնը՝ բառավարիչներու պարագային՝:

Վերոյիշեալ երկլեզու հիմնօրինակին տառատեսակներն են որ կը լուծեն համացանցի մէջ հայերէն հաղորդակցութեան խնդիրը, սակայն տակաւին չեն յաղթահարած նախկին տառաշարքերը գործածողներու դիմադրութիւնը: Միաժամանակ պէտք է ընդունիլ որ այս բոլոր նկատողութիւնները ժամանակաւոր են, որովհետեւ նոր զարգացումներ կրնան բոլորովին ալլաճել լուծումներ առաջադրել (Unicode, Dynamic Fonts, եւլն.): Մինչ այդ սակայն, երկլեզու տառատեսակներով գրելու համար հարկաւոր է տառավարիչներու միջամտութիւնը մէկ լեզուէն դիւրաւ միւսին փոխելու համար՝:

Դ) Տնտեսական տարողութեան եւ ծրագրաշարերու (software) հարցը:

Այս հարցը կապուած է գլխաւորաբար հայկական տեղեկագիտական շուկայի փոքր կարողութեան: Նկատի պէտք է առնել որ հայկական իրականութեան մէջ՝ տնտեսապէս բարեկեցիկ վիճակի մէջ գտնուողները (Սփիւռք) հայերէն չեն գիտեր կամ հայերէն արտադրութիւններ գնելու եւ գործածելու մեծ կարիք չեն զգար, իսկ գործածելու կարիք ունեցողները (Հայաստան) տնտեսական միջոցներէ զուրկ են առաջմ:

Անդրազգային տեղեկագրիտական մեծ ձեռնարկութիւնները տնտեսական հաշուարկներէ կը մեկնին իրենց ծրագրաշարերու մէջ իւրաքանչիւր լեզուի վերաբերող առանձնաթուղթիւններ ներառելու համար: Հիմնական ծրագրաշարեր՝ բանավարիչներ, բառավարիչներ եւ ցանցախոյզներ մինչեւ 1998 թուական դեռ բնաւ նկատի չէին առած հայերէն լեզուն, հակառակ որ կան հայկականէն ալ աւելի մանր շուկաներ ներկայացնող լեզուներ որոնք չեն անտեսուած:

Առաջին հայեացքով խտրականութիւն թուացող այս վարմունքը սակայն աւրնչուած է նոյն տնտեսական հաշիւներուն: Կը բաւէ որ հայկական կողմը՝ պետութիւն կամ առանձին ձեռնարկութիւն, ծրագրաւորման հարկաւոր ծախսերը հոգայ, եւ ահա լիշեալ ծրագրաշարերու մէջ ոչ միայն հայերէնի մասնաթուղթիւնները կը նախատեսուին, այլեւ կարելի կ'ըլլայ ծանօթ բանավարիչներն ու բառավարիչները հայացնել:

Թարումեանի վերը լիշատակուած մէջբերումը այստեղ եւս իմաստ կը ստանայ: Թէ՛ հայկական պետութիւնը, եւ թէ՛ սփիւռքահայ կազմակերպութիւններն ու անհատ նուիրատուները կը միտին երկրորդ կամ երրորդ կարգի դնելու տեղեկագրիտական կարիքները, եթէ ոչ բոլորովին անգիտանալու զանոնք, երբ տնտեսապէս զարգացած երկիրներու ծրագրաւորման մէջ հեռահաղորդակցութիւնն ու տեղեկագրիտութիւնը կարեւորագոյն տեղերը կը գրաւեն, մշակութային եւ տնտեսական կեանքը լեզաշրջող իրենց լատկութեան պատճառով:

ՊԱՏԿԱՆԵԼԻՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄ

Սոյն գրութեան մէջ լիշատակուած իրողութիւններէն եւ յատկապէս տեսական նկատողութիւններէն մեկնելով, կարելի է որոշ եզրակացութիւններ հանել, մասնաւորապէս մշակութի եւ համայնքի հասկացողութիւններու արմատական փոփոխութեան մասին:

Կարելի է ենթադրել թէ համացանցի միջոցաւ անհատապաշտութեան յատուկ պայմաններ կը ստեղծուին: Ենթական իսկական ընկերային կեանքէն կը կղզիանայ եւ միայնակ պանդխտութեան մը կը դիմէ՝ կարծական աշխարհի մէկ հանգուցէն միւսը: Սակայն այստեղ է որ երեւան կու գայ առաջին յարակարծութիւնը. երեւութական այս կղզիացումը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ անհատի կողմէ ընտրուած ազատ միջավայրի մէջ նոր պայմաններու, նոր ընկերութեան կառուցում: Կարծական աշխարհի «նաւորդը» իտէալական միջավայր մը կը փնտռէ եւ կը ձգտի համայնական կեանքի:

Երկրորդ լարակարծութիւնը կը վերաբերի համաշխարհայնացումի եւ տեղայնականութեան ընդդիմութեան: Համաշխարհայնացման մասին դիմախօսողներու առաջին քննադատութիւնը եղաւ այն որ ազգային ու մշակութային առանձնատկութիւնները պիտի կորսուէին այս շարժումի ալիքներուն տակ: Սակայն նոյն այդ շարժումն է որ հիւլէացած, հեռաւոր ու փոքր հաւաքականութիւնները կը մղէ համակցումի եւ անոնց միջոցներ կը հալթայթէ իրենց ձայնը լսելի դարձնելու, կարծական տարածքի վրայ մեծերուն հաւասար առիթներու տիրապետելով:

Առաջին հետեւութիւնը այն է թէ կարծականացման հոլովոյթին որպէս արդիւնք, աշխարհագրական սահմաններն ու հեռաւորութիւնները անհետանալու անզուպ ձգտումի մը ենթակայ են: Թէեւ դժուար թէ ասիկա քաղաքական մարզին մէջ իրականութեան վերածուի, այսուհանդերձ երեւոյթը կայ եւ իր անժխտելի ազդեցութիւնը կը գործէ մշակութային գետնի վրայ:

Երկրորդ՝ տեղի ունեցող զարգացումներուն իբրեւ հետեւանք, աշխարհագրական կապի վրայ հիմնուած համայնքի հասկացողութիւնը աստիճանաբար կը նահանջէ, ի նպաստ ենթակայական որոշումով ընտրովի համայնքի հասկացողութեան: Փոխանակ թաղին ու դրացիներուն, ենթակային համայնքը կը կազմեն իր ընտրած ակումբին, մարզավայրին, կամ կարծական տարածքի վրայ կազմուած խումբերու անդամները:

Վերի հաստատումը կրնանք առնչել նաեւ մշակոյթի աշխարհագրական կապերէ ձերբազատման եւ ընտրովի մշակոյթի գաղափարին: Հետեւաբար, հոգ չէ թէ անձ մը ո՞ր երկիրը կամ երկրի ո՞ր հեռաւոր քաղաքը բնակի, ան իր սեփական որոշումով կրնայ մասնակցիլ փափաքած համայնքին, մտաւորապէս աճիլ ու գած մշակոյթի տարազներով, իր գաւակը դաստիարակել նախընտրած լեզուով եւ մասնակցիլ այլ վայրի մը տնտեսական կեանքին:

Իրարու ընդելուզուած այս երկու գաղափարները գործնական կիրարկութեան որպէս լաւագոյն օրինակ կրնան ունենալ հայկական սփիւռքը: Եւ ոչ միայն Սփիւռքը՝ այլեւ Հայաստանի ժողովուրդը, կարծական միացումով:

Կարելի է դեռ աւելի հեռուն ճախրել նշուած ապահողայնացման եւ կարծական վերահողայնացման գաղափարներով: Հարց տալ թէ ընտրովի, ազատ եւ ինքնավար համայնքն ու մշակոյթը կըրնա՞ն հողի կարիքը հոգիներէն ջնջել:

Յայտնուած տեսակէտերը ծալրին հասցնելով կարելի է անգամ բաւարարուիլ կարծական հայրենիքի կառուցմամբ, թերեւս ան-

գամ հրաժարիլ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ վերջնական նպատակէն: Կրնա՞յ արդեօք ասիկա Սփիւռքի տեւականացման տեսական հիմնաւորումը հանդիսանալ: Երկար ատեն մարդ արարածը ձգտած է ապրիլ իր «երազներուն վայրը», բայց ընկերային ու համայնական կարիքներու եւ պարտաւորութիւններու պատճառով չէ կրցած իրագործել ատիկա: Ներկայիս այդ խոչընդոտները սկսած են վերանալ: ան կրնայ ապրիլ աշխատավայրէն հազարաւոր մղոններ անդին, ազգականներուն հետ կրնայ լարաբերիլ ցանցային գրեթէ ձրի խօսակցութիւններով՝ ներառեալ զիրար տեսնել պաստառին վրայ: Կարելի՞ է ապագան պատկերացնել որպէս բազմաթիւ ու բազմազգ սփիւռքներու եւ զիրար խաչաձեւող մշակութային համայնքներու ցանց մը՝ ուր հայութեան դերն ըլլայ վեթերանի իր փորձառութիւնը արժեցնել:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

* Նորակերտ ու վերիմաստաւորուած եզրերու խումբ մը այս յօդուածով շրջանառութեան կը դրուի ահա, որով դարձեալ կը շնչադուրի եզրերու միաձեւութեան անհրաժեշտութիւնը: Խ.

¹ Ասոնք 1960ականներէն ի վեր կազմուած էին Միացեալ Նահանգներու պաշտպանութեան նախարարութեան եւ այլ զինուորական հիմնարկներու միջեւ կապը պահպանելու համար նուիրակ հիւլէական պատերազմի մը պարագային:

² Միւս եզրերն են՝ միջցանց, հեռացանց, գերցանց: Ինչ կը վերաբերի միջնացանցին, բոլորովին տարբեր իմաստ ունի՝ թերեւս internet, որուն համար կարելի է նախընտրել ներցանց:

³ Կարծական եզրը պիտի առնենք տարբեր գրաբարի դասական իմաստէն որ ժխտական նկարագիր ունի՝ անկեալ ընդ կարծեօք կասկածանաց, խիթայի, տարակուսելի, տես՝ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հտ. Ա., վեներտիկ, 1836, էջ 1069: Քանի որ գործածութենէ դուրս եկած բառ մըն է, որ դիւրահունչ նկարագիրով եւ սահուն ածանցումի կարելիութեամբ ամէնէն լարմարը թուեցաւ:

⁴ Իրականութեամբ, իրականութեան, իրականութեալ կը գործածենք որպէս actualization, actualize, actual այս վերջինին համար նախընտրելով իրականութիւն: Այս իմաստը «իրական»էն զանազանելու համար Նոր բառգիրքը կու տայ նաեւ «իրակութիւն» եզրը:

⁵ Կարելիին եւ կարծականին հակադրութեան մասին տես լատկապէս Gilles Deleuze *Différence et Répétition* Paris PUF, էջ 169-176: Անոր կը պատկանի ծանօթագրեալ պարբերութեան փաստարկումը:

⁶ Նոյն:

⁷ Pierre Lévy, *Qué es lo virtual*, Paidós, Barcelona/Buenos Aires, 1998, էջ 21:

⁸ Նոյն, էջ 49:

- ⁹ Howard Rheingold, "Comunidades virtuales", *La comunidad del futuro*, Frances Hesselbein et al., Barcelona/Buenos Aires/Mexico, 1999, էջ 154.
- ¹⁰ James L. Barksdale, "La tecnología de las comunicaciones en comunidades organizativas dinámicas", *La comunidad...*, էջ 122.
- ¹¹ Joel de Rosnay, *Դախախօսութիւն Հռոմի Ակումբի համագումարին առջեւ*, Հոկտ. 1997. Հմտ.: Juan Luis Cebrián *La comunidad, La red, cómo cambiarán nuestras vidas los nuevos medios de comunicación*, Madrid/Buenos Aires, 1998, էջ 65.
- ¹² Այս մասին տես՝ Donald N. Michel, "Too much of a good thing? Dilemmas of an information society", *Journal of Technological Forecasting and Social Change*, Elsevier Publishing, 1984. Հմտ.: Cebrián, էջ 70-71.
- ¹³ Margaret J. Wheatley, Myron Kellner-Rogers, "La paradoja y las perspectivas dela comunidad", *La comunidad...*, էջ 30.
- ¹⁴ Նախընտրած ենք այս բառը տալ search engine իմաստին.
- ¹⁵ Տես՝ Don Tapscott, *The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*, New York, 1996. Հմտ.: Cebrián, էջ 20.
- ¹⁶ Նաեւ՝ Lévy, էջ 59.
- ¹⁷ 200 էջնոց միջին ծաւալի գիրք մը շուրջ 300-305.000 բառապայթ (պիտի չթարգմանենք այս եզրերը ինչպէս չեն թարգմանուած կրամ, քիւր, քիւրմէթը, եւն.) շը կ'ընէ, իսկ գիրքի մը ծաւալին մէջ կարելի է տեղադրել երկու հաստատուն սալիկ՝ ընդհանուր մօտ 40 ժիկապայթ (40.000.000.000) տարողութեամբ: Մէկ թեւապայթը հաւասար է գրեթէ հազար ժիկապայթի մէկ ժիկապայթը հազար մեկապայթի, մէկ մեկապայթը՝ հազար բառապայթի, որ իր կարգին գրեթէ հազար տառ կրնայ պարփակել.
- ¹⁸ Տես՝ www.sgi.com
- ¹⁹ Տես՝ www.perseus.tufts.edu ուր Պերսեւս Մրագիրը (The Perseus Project) մեծապէս հետաքրքրական կիրարկումներ ունի երկլեզու՝ լուսարէն-անգլերէն բնագրային ուսումնասիրութիւններու:
- ²⁰ Ձեռք լաւանիւր անշուշտ խորհրդային ուղղագրութիւնը որակել իբրեւ շարեւեալ-հաշ, այլ միայն գործնական ու գործածական պատճառներով զայն կ'անուանենք առժամաբար որպէս այդպիսին.
- ²¹ Այս մասին տես Hovik Melikian, *Armenian character sets implementation guide*, (<http://moon.YerPhI.am/~hovik/ArmSCII/ArmCS-005.html>, 1998), Նաեւ՝ <http://www.unicode.org/unicode/reports>
- ²² Լեզուի Պետական Վարչութեան 1996թ. Նոյեմբեր 27ի թիւ 263 հրաման. Հմտ.: Վ. Մարկարեան, <http://www.arminco.com/sarm>, 14/07/1999.
- ²³ Լեզուի Պետական Վարչութեան 1997 Մարտ 4ի թիւ 437 գրութիւն. Հմտ.: Մարկարեան, նոյն.
- ²⁴ Վ. Մարկարեան, standards@freenet.am հիմնօրինակի հարցով զբաղող բաց վիճախոժերին ղրկուած փաստաթուղթ, Մարտ 1999.

- ²⁵ Ռուբեն Թարումեան-Յակոբեան, «Հայոց լեզուի ապագան, (Հայաստանի Հանրապետության հայոց ալբուքների մասին օրենքի նախագիծի հիմնադրում)», <http://www.parliament.am>, 1998 (ներկայիս վերացած):
- ²⁶ Այստեղից հրատարակվել է համաձայն, 1999 թ. Յունիսի «armenia/armenian» կը լիա-տակուի 246.760 կալքէջերու մէջ, ինչ որ չի նշանակեր որ այդ թիւով կալքեր հալկական նիւթերու մասին խօսին: Մեր հաշուարկներով հալկական կալքերու թիւը նոյն թուականին երեք-չորս հարիւրի շուրջ է, որոնցմէ չնչին համեմա-տութիւն մը միայն հայալեզու, մնացեալը՝ անգլերէն, քանի մը հատ ուսանողն, ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ սպաներէն: Կալքերը գրեթէ հաւասարապէս բաշ-խուած են Հայաստանի եւ Միացեալ Նահանգներու միջեւ, իսկ աննշան մէկ տո-կոսը՝ ալ երկիրներու Ալեքսանդրիոյ քանակը ստուգելը եւս բարդ խնդիր է հալ-կական կալքերը ամիսը հարիւրեակէն մինչեւ քանի մը հազար այցելու ունին:
- ²⁷ Սփիւռքի մէջ ալ աշխատանքները սկզբնաւորողը եղաւ լիոնէն Արի Թովուզ-խանեան, որուն տառադրիւրները սակայն կը գործէին միայն սահմանափակ՝ Մա-քիմիոյի հետ համատեղելի բանավարիչներու պարագային:
- ²⁸ Այս մասին տես՝ Hagop Gulludjian, *The Mashtots Project*, <http://www.editum.com.ar/mashtots>, ուր կարելի է մանրամասն բացատրութիւն-ներ գտնել սեփական ցանցախոյզը հայերէն լարելու համար, ինչպէս նաեւ գոր-ծածութեան Համար տարբեր տառադրիւրներ «իջեցներ» տես՝ նաեւ՝ Hovik Melikian, <http://moon.yerphi.am/~hovik/Armenian/Instructions.html>.
- ²⁹ Նոյն Ամենատարածածներն են Kdwin, NLS (National Language Support), Winfont, եւ ընդ.

INTERNET COMMUNICATION, CULTURE AND THE ARMENIAN DIASPORA (Summary)

HAGOP GULLUDJIAN

The author draws the attention of the reader to the current issues of the internet and global communication, within the sphere of globalization and the information superhighway. He evaluates the internet and the new, unprecedented horizons it opens in the world of communication. Furthermore, he highlights the huge potential of the virtual realities created by the internet and their interaction with the actual realities. The author asserts that this interaction makes the notions of time and place obsolete, thus leading to the virtual unification of the Armenian Diaspora. He urges the reader and the concerned Armenian authorities to benefit from the wide-ranging options this technological revolution offers and to use these opportunities to promote Armenian culture and community life, Armenian Studies, the quest for Armenian ethnic survival, etc.

ՆԱԹԱՆԱՅԻԼ ԲԵՍՔՈՎԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱՆԶԻՆԵԱՆ

Իր պատմութեան ծանր օրերին օգնութեան ձեռք մեկնած օտար մարդասէրներին երախտագիտութեամբ չիշող հայ ժողովրդի ներկայ սերնդին անծանօթ է մնացել նրա մեծ բարեկամ Նաթանայիլ Բեսքովի անունը: Այս նշանաւոր շուէդ հասարակական գործչի համար մի քանի տասնամեակ հայկական հարցը եղել է ուշադրութեան կենտրոնում: Նորուեգիացի ֆրիդրիֆ Նանսէնի եւ գերմանացի Եոհաննէս Լեփսիուսի պէս նա եւս առաջին համաշխարային պատերազմից յետոյ ձգտել է եւրոպական հանրութեան ուշադրութիւնը բեւեռել դէպի մեծ տէրութիւնների ձեռքին խաղալիք դարձած հայ ժողովրդի իրաւունքները: Բեսքովի հայանպաստ գործունէութիւնն առաւելապէս կապւում է 1915 թ. Մեծ Եղեռնից փրկուած որբերի եւ այրիների համախմբման, նրանց համար կեանքի եւ աշխատանքի պայմաններ ապահովելու կազմակերպման հետ:

Նաթանայիլ Բեսքովը (1865-53) եղել է Դիւրսհոլմի դպրոցի ռեկտոր, աստուածաբանութեան դոկտոր, ուսուչապետ. հեղինակ է աստուածաբանութեանը եւ այլ թեմաների վերաբերող 40-ից աւելի գրքերի ու գրքոյկների: Հասարակական աշխատանքը կազմել է նրա գործունէութեան գլխաւոր մասը: Նա եղել է «Քրիստոնէական միջազգային շարժում» կազմակերպութեան խորհրդի անդամ եւ այդ միութեան Շուեդիայի մասնաճիւղի նախագահը: 1920-ից սկսած Բեսքովը զբաղուել է նաեւ Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի խնդիրներով: Հայութեանը վերաբերող նրա առաջին յօդուածը լոյս է տեսել 1920-ի Դեկտեմբերին, շուեդական կենտրոնական Դագենա նիուհեթէր (օրուայ նորութիւններ) թերթում, «Հայ ժողովրդի տառապանքը» վերնագրով: Հայ ժողովրդի մասին քիչ տեղեկութիւններ ունեցող շուէդ ընթերցողին Բեսքովն ընդհանուր ծանօթութիւն է տուել այդ ազգի վերաբերեալ եւ ներկայացրել առաջին աշխարհամարտի ժամանակ նրան բաժին հասած փորձութիւնները:

1921-ի Փետրուարի 9-12-ին Ստոկհոլմում հանդիպել են սկանտինաւեան չորս երկրների ներկայացուցիչներ, քննարկելու համար Հայաստանին օգնութիւն ցուցաբերելու հարցը: Խորհրդաժողովը որոշեցրել է երկու ուղղութիւն: Առաջինը՝ ազդել սկանտինաւեան քաղաքական շրջանակների վրայ, որպէսզի պետութիւններից մէկը մանդատաւոր լինի Օսմանեան կայսրութեան կազմալուծումից յետոյ անկախացած Հայաստանի հանրապետութեան համար: Երկրորդը՝ փրկել Եղեռնի հետեւանջով մահմեդական տներում գտնուող հայ կանանց եւ երեխաներին ու նրանց համախմբող մի գաղութ հիմնել: Խորհրդա-

ժողովի ընթացքում Հայաստանին օգնելու համար բարեգործական կոմիտեներ են հիմնուել չորս սկանտինաւեան երկրներում: Շուեդական կոմիտէի անդամներ են ընտրուել Նաթանայէլ Բեսքովը, ուսուցչապետ Հալմար Հոլմքվիսթը Լուդ քաղաքից, եկեղեցական Հագբարդ Իսբերգը Մալմէօից, աստուածաբան Եունաթան Եուլէնն Ուփսալայից, քահանայ Սամուէլ Թիսէլը Ստոկհոլմից, բանասէր Դագնի Թորվալը Ստոկհոլմից եւ Եոն Վոքսթրիոմը Նուրբուից: Բեսքովի հրատարակած Քրիստոնէական Հանրային Կեանքի Միութեան Տեղեկագրում, շուեդական հայանպաստ կոմիտէն հրատարակել է դիմում, «Փրկել Հայաստանը» վերտառութեամբ՝ (1921 Փետրուար-Մարտի համարում) որտեղ շուէդ հասարակութեանը կոչ է արուել իրենց լուծան ներդնել հայ գաղթականութեան եւ Հայաստանի փրկութեան գործում: Այնտեղ մասնաւորապէս ասուել է հետեւեալը. «...Շուեդական կոմիտէն ուզում է ջերմօրէն դիմել շուէդ ժողովրդին, որ նա գործնականօրէն տեղեակ պահի հայ ժողովրդին, որ նրանք Հիւսիսում ունեն բարեկամներ, որոնք մարդկային համերաշխութեամբ ցանկանում են նրանց կողքին լինել»²:

Կոմիտէի կողմն անարձագանգ չի մնացել. այդ է վկայում նոյն Տեղեկագրի, 7-9րդ միացեալ համարում հրատարակուած նուիրատուների ցուցակը, որոնց նուիրատուութիւնների շնորհիւ 1921ի Մարտի 9ից մինչեւ Նոյեմբերի 21ն ընդհանուր հաշուով հաւաքուել է 11,294,91 շուեդական քրոն: Այդ գումարը փոխանցուել է Հայաստանի Հանրապետութեան Սովեալների Գերմանական կոմիտէին:

Նոյն թուականին շուեդական հայանպաստ կոմիտէն շուեդական հանրութեանը հայկական հարցին ծանօթացնելու նպատակով լոյս է ընծայել չորս գրքոյկ, որոնցից երեքը Թարգմանութիւններ են գերմաներէնից (Եոհաննէս Լեփսիուսի՝ Մի քրիստոնէայ ժողովրդի կործանումը, Մարտին Նիեպագէի՝ Այն ապրումները, որ ունեցել է մի գերմանացի դասախօս 1915ին ասիական Թուրքիայում, եւ ինչպէ՞ս տեղի ունեցաւ հայերի բռնազաղթը, իսկ չորրորդը՝ Նաթանայէլ Բեսքովի «Մի Նահատակ ժողովուրդ 20րդ դարում գրութիւնն է»): Այստեղ շուէդ մարդասէրն անդրադարձել է եւրոպական պետութիւնների կողմից Հայաստանին մանդատ տալու անհրաժեշտութեանը):

Ինչպէս յայտնի է, 1920ի Սեւրի հաշտութեան պայմանագրով Օսմանեան կայսրութիւնից անջատուած Իրաքը եւ Պաղեստինը որպէս մանդատային տարածքներ տրուել են Անգլիային, իսկ Սիրիան եւ Լիբանանը Ֆրանսային: Արեւմտեան տէրութիւններից ոչ մէկը չի ցանկացել մանդատաւոր լինել Հայաստանի համար, ելնելով իր քաղաքական-տնտեսական շահերից: Այս հարցի շուրջ շուեդական խորհրդարանում մի շարք բանավէճեր են եղել, միջանի պատգամաւորներ պահանջել են որ Շուեդիան իր վրայ վերցնի Հայաստանի մանդատը: Բեսքովն այս հարցի կապակցութեամբ հանդէս է եկել հրապարակային ելույթներով եւ միջանի անգամ գրել մամուլում:

«Մենք սկանտինաւեան ժողովուրդներս ունեցել ենք եւ ունենք այն առաւելութիւնը, որ տարբեր ձեւերով կարողանանք օգնել պատերազմի գրկանքներից տուժածներին: Ոչ ոք չի ցանկանում մանդատաւոր լինել Հայաստանի համար, քանի որ, - ինչպէս ասուել է,- այնտեղ չկայ նաւթ, այնտեղ միայն հայեր կան»: Եւ այստեղ մենք, Սկանտինաւիայի ժողովուրդներս մի պարտականութիւն ունենք, որ մեզ է սպասում: Միջազգային համաժողովը ժընեւում⁵, Հայաստանի համար մանդատաւոր գտնելու համար յատկապէս դիմեց սկանտինաւեան երկրներին: Դա մեծ պատիւ է մեզ համար.... Մենք առանձնաշնորհ ենք ստացել մեծ մասշտաբով օգնելու համար մի տառապեալ ժողովրդի պատերազմի զոհերին»⁶:

Շուեդիայի պետական շահերը եւս նրան թելադրել են Թուրքիայի հետ յարաբերութիւնները չվատացնելու համար մանդատ չտալ Հայաստանին: Այնժամ Բեքովն իր ողջ եռանդը կենտրոնացրել է հայ գաղթականութեան խնդիրների վրայ: Վերոյիշեալ *Տեղեկագիրը*, որը յետագայում կոչուել է պարզապէս «Քրիստոնէական հանրային կեանք», 1920ականներին տեղ է տուել Բեքովի ստորագրութիւնը կրող տասնեակ յօդուածների⁸, որոնցում նա տուեալներ է հաղորդել հայ գաղթականների վիճակի մասին՝ Կ. Պոլսում եւ Մերձաւոր Արեւելքում, եւրոպական այլ նպաստամատոյց միութիւնների հայանպաստ գործունէութեան եւ դարձեալ՝ շուէդ ժողովրդի կողմից հայկական մի գաղթական հիմնելու մասին: Հայկական հարցը քննարկման խնդիր է եղել 1922ի ամրանը Սոննթագբերգում Քրիստոնէական Միաւորում շարժման հանդիպման ժամանակ, որի ընթացքում Շուեդիայի կողմից առաջարկուել է հայկական հարցի մասին յատուկ գրութեամբ դիմել Ազգերի Լիգային: Սոյն գրութիւնն անդրադարձել է հայկական հարցի պատմութեանը 1878ի Բերլինի համաժողովից մինչեւ ներկայ փուլը եւ ներկայացրել ապագայ որոշակի անելիքներ՝ կապուած հայագաղութի ստեղծման հետ: Սոյն յօդուածը Բեքովից բացի ստորագրել են նաեւ Քրիստոնէական շարժման խորհրդի նախագահ Հենրի Հոջքինը եւ գլխաւոր քարտուղար Օլիւրը Դրայլըրը⁹:

1923ին Դանիայում կայացած միջազգային մի համաժողովում Հայէպում հայ գաղթականների մէջ աշխատող միսիոներուհի Քարէն Եփփէն ելոյթ է ունեցել հայկական հարցի վերաբերեալ: Վերջինս յետագայում գրել է, որ որպէս իր ելոյթի արդիւնք շուեդական խմբակցութիւնը Նաթանայէլ Բեքովի ղեկավարութեամբ որոշել է իրենց ծրագրած հայագաղութի կազմակերպման փորձը ձեռնարկել հենց Սիրիայում¹⁰: Այդպէս, 1924ին Սիրիայում շուեդական կոմիտէի ջանքերով ծնունդ է արել Թէյ Արմէն հողագործական գաղութը, որտեղ եղեռնից փրկուած եւ մահմեդական գերութիւնից ազատուած հայ կանաչք եւ որբեր ապահովուել են օթեւանով ու աշխատանքով Քարէն Եփփէի հոգատար հսկողութեան ներքոյ:

1924-ի Մարտի 19-ին, Ստոկհոլմում Բեսքովի ջանքերով կազմակերպուել է հայ ժողովրդին նուիրուած երեկոյ, որին մասնակցել եւ ելոյթներ են ունեցել մի շարք շուէդ մտաւորականներ՝ արուեստաբան Եոնի Ռոսսուալ, երաժշտագէտ Հարտեւելը։ Բեսքովն ինքը խօսել է հայ ազգի պատմութեան մասին, նշելով որ հայերը, հակառակ դարաւոր ստրկութեան եւ պարբերաբար կրկնուող կոտորածների, մինչեւ օրս պահել են իրենց իւրայատուկ ցեղային գծերը եւ քրիստոնէական կրօնը, մնալով եւրոպական մշակութի առաջապահն Արեւելքում։ Այդ իսկ պատճառով, ընդգծել է նա, եւրոպացիների պարտականութիւնն է պահել այդ ժողովրդի ֆիզիկական եւ բարոյական գոյութիւնը եւ հայ որբերի գաղութում պէտք է նրանց հնարաւորութիւն տրուի ապրել եւ զարգանալ որպէս մարդ եւ հայ¹¹։

Նոյն 1924-ին Բեսքովը հրատարակել է Սիրիայում ստեղծուած հայազաղութի մասին իր առաջին գրքովը¹², որի մասին աւելի հանգամանօրէն գրել է 1925-ին Սիրիա կատարած այցելութիւնից յետոյ, Պաղեստինում եւ Սիրիայում, եւ Մի շուեղական հողագործական գաղութ հայ գաղթականների համար, գրքովկներում (Ստոկհոլմ, 1926-1927)¹³։ Այնտեղ հեղինակը մանրամասն խօսել է Թէլ Արմէնի, նրա բնակիչների, Քարէն Եփէէի գործունէութեան մասին՝ գրութիւններն օժտելով արժէքաւոր լուսանկարներով։ 1936-ին Բեսքովը հրատարակել է հայ իրականութեան վերաբերող իր վերջին գրքովը՝ Այսօրւայ հայ գաղթականները¹⁴։ Սրանից յետոյ նա այլեւս հանդէս չի եկել հայութեանը նուիրուած որեւէ գրութեամբ կամ ձեռնարկով։ Յիրաւի, նրա անխոնջ հայանուէր ջանքերը շօշափելի արդիւնք են տուել ի դէմս Սիրիայում հիմնուած հայազաղութի, ուստի եւ այլեւայլ աշխատանքներով բազմազարդ գործչի տեսադաշտում հայկական հարցը դադարել է առաջնային լինելուց։ Սակայն մինչեւ կեանքի վերջը Նաթանայէլ Բեսքովը հետաքրքրուել է հայ ժողովրդի վիճակով։ 1997 Յունիսի 8-ին, Ստոկհոլմում շուեղահայ գաղութի հնագոյն անդամներից Պետրոս Զարդարեանը մեզ տեղեկացրեց, որ ինքը 1953-ին, Բեսքովի մահուան տարում հանդիպել է ծերունազարդ շուէդ ականաւոր գործիչին եւ հետը երկար զրուցել է հայ ազգի վերաբերեալ։

1996-1997-ին Շուեղիա կատարած մեր գիտական գործուղման ժամանակ Ուփսալայի համալսարանի գրադարանում մենք ուսումնասիրել ենք Նաթանայէլ Բեսքովի թողօնները։ 1923-1928 թուականների նրա ձեռագրերում, սեւագիթ թղթերում բազմիցս լիշուել են Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը¹⁵։ Նրա միջանի անտիպ նամակներում եւս շօշափուել են հայ գաղթականների օգնութիւն ցուցաբերելու վերաբերեալ հարցեր։

Բեսքովի ֆոնդից հրապարակելու նպատակով մենք ընտրեցինք վեց նամակ, գրուած 1922-1927 թուականներին, որոնց նիւթը գերազանցապէս վերաբերում է հայութեանը։ Ներկայացուած նամակներից առաջին երկուսի գրադարանային թիւն է Նաթանայէլ Բեսքովի

ֆոնդ, G 21 af: 14 a, էջ 37-38, (թիւ 1 նամակը), եւ էջ 39-40 (2րդ նամակը): Միւս նամակների գրադարանային թիւն է G 21 af:14 էջեր 72, (թիւ 3 նամակ), 108-110 (թիւ 4ը), 120 (թիւ 5ը) եւ 121-122 (թիւ 6ը): Առաջին երկու նամակները թարգմանել ենք շուէդերէնից, միւսները՝ անգլերէն բնագրից:

Ա¹⁶

Դիւրսհոլմ, 18 Յունուար 1922

Տիկին Ինգա Նալբանդեան
Բերքերիոս

Սիրելի Տիկին Նալբանդեան.

Ի սրտէ շնորհակալ եմ Դեկտեմբերի 7ին գրած ձեր նամակի համար: Անշուշտ¹⁷ մենք չենք կարծում, որ մեր նուիրատուութիւնն օրիորդ Եփփէի¹⁷ գործունէութեանը մեծ էր, սակայն մենք ուրախ ենք, որ կարողացանք անել այդ: «Արմենիերփենէն»¹⁸ Եփփէի վերջին նամակի հետ միասին, որ դուք բարեկամաբար ուղարկել էիք Կոթենհագէնից, ես արդէն ստացել եմ: Այն ամէնը, ինչ լսում ենք օրիորդ Եփփէից եւ նրա մասին, այն տպաւորութիւնն է թողնում, որ նա ճիշդ մարդն է ճիշդ տեղում: Ձեր իսկ աշխատանքը ժրնեւում, իհարկէ, ձեր յամառ բողոքները եւս, քիչ նշանակութիւն չեն ունեցել:

Ես հասկանում եմ ձեր վրդովմունքն անգլիական ներկայացուցչութեան վարքագծի հանդէպ եւ ձեր կարծիքն այստեղի մասին: Ես հաճոյքով կ'ուզէի օգնել ձեզ սկանդինաւեան նպաստների վերաբերեալ ձեր խոստումը կատարելու գործում, միայն թէ իմանայի՝ ինչպէս է հնարաւոր այն իրականացնել: Շուեդական կոմիտէի տնօրինած գումարները հաւաքւում են միմիայն հանգանակութիւնների միջոցով եւ կարող են չծառայել այդ նպատակին: Այն էլ ներկայումս, երբ կարիքը մեծ է թէ մեր իսկ երկրում եւ թէ աշխարհի այնքան շատ մասերում, եւ բաւական անյոյս է ժողովրդի մէջ փորձել հետաքրքրութիւն առաջացնել Լիգայի կողմից իրականացուող քաղաքական նպատակների հանդէպ: Եթէ միայն մարդ կարողանար գտնել Մերձաւոր Արեւելքում կապեր ունեցող մի գործարար մարդու, որ ի վիճակի լինէր միանալով մի մեծ գումար նուիրել... սակայն ես այդպիսի մէկի չեմ ճանաչում: Այդ նպակակով մի շուկայի կազմակերպումն առայժմ հնարաւոր չէ: Ես խորհրդակցել եմ տիկին Մարիքա Շթիերնսթեդ-թի¹⁹ հետ, սակայն իմ տուած միտքը նրան քիչ կարող էր գրաւել: Բնականաբար մեր մտքում կայ այդ բանը, եթէ հնարաւոր լինի ինչ-որ ելք գտնել: Եթէ ձեր խոստացած ողջ գումարը հիմա անհնար է գտնել Լիգայի սահմաններում, ապա պէտք է լաղթհանարել անհամբերութիւնը՝ կապուած ներկայումս կատարուելիք վճարման հետ:

կոչի մասին առաջարկը, որ այժմ ուղարկում եմ ձեզ, հազիւ թէ ինչ-որ մեծ բան կատարի: Հասարակութեան մէջ կոչը շատ քիչ է եկամուտ բերում եւ հիմա էլ ժամանակն առանձնապէս անտեղի կարող է լինել:

Ինչպէս անձամբ ձեր, այնպէս էլ իմ՝ Հայաստանի համար տարուող աշխատանքների համար նոր տարուայ լուսագոյն ցանկութիւններով Ձերդ հաւատարիմ՝

[Նաթանայէլ Բեսթով.]

Բ

Դիւրահոյ, 1 Մարտի 1922

Տիկին Ինգա Նալբանդեան
Բիրբերիոդ

Սիրելի Տիկին Նալբանդեան

Հիմա, երբ պատասխանում եմ Փետրուարի 3ի ձեր նամակին եւ Փետրուարի 20ի բացիկին, մի ուժգին զգացողութիւն ունեմ, թէ որքան վատ նուիրեալ եմ ես հայկական գործերի համար: Ես չկարողացայ նախաձեռնել շուկայ կազմակերպելու կամ ժողովրդից հանգանակութիւն հաւաքելու գործերը: Մեծագոյն դժուարութիւնը կապուած է առաւել կամ պակաս օգնականների մեծ քանակի հետ, որոնք անհրաժեշտ են շուկայում: Նոյնը որոշ չափով վերաբերում է նաեւ ցերեկոյթին: Ես կարիք ունեմ թէ՛ անձնական կապերի եւ թէ՛ ժամանակի՝ մի այսպիսի գործի իրականացման համար: Ինչ վերաբերում է հանգանակութեանը, ապա մէկ տարի առաջ մենք մի կոչ ենք հրատարակել բոլոր թերթերում, որը շատ քիչ արդիւնք է տուել: Կրկին նոր կոչ տպագրելը դժուար կը լինի, թերթերը հակուած չեն ընդունել այն, միակ հնարաւորութիւնն այս դէպքում կը լինի այն, եթէ կարողանանք ստանալ որեւէ բարձրաստիճան անձի համաձայնութիւնը՝ իր անունը կոչի տակ առաջինը գետեղելու: Կարծում եմ՝ իսկապէս հնարաւոր է տարուայ մէջ մէկ անգամ փորձել հանգանակութիւն կազմակերպել բոլոր եկեղեցիներում, սակայն նման գործի համար հարկ է ստանալ նորին արքայական մեծութեան թոյլտուութիւնը: Թերեւս անհնարին լինի ցերեկոյթը կազմակերպել Ստոկհոլմում: Թուսայի եւ ապահով կը լինի, եթէ ինքներդ կարողանաք ելոյթ ունենալ՝ ձեր ունեցած սլայդների ցուցադրումով: Այն անձը որ անհրաժեշտ նախադրեալներն ունի նման գործի կազմակերպման համար՝ տիկին Մարիքա Շթիերնսթեդթն է: Կարծում եմ, որ գործն առաւել արդիւնաւէտ կը լինի, եթէ դուք գրէք հենց նրան: Անշուշտ, ես չեմ պատրաստուում ինձ գործից հեռու պահել, եթէ տիկին Շթիերնսթեդթը գործն իր վրայ վերցնի՝ ես հնարաւորին չափ կ'աջակցեմ նրան:

Մեթոդը, որ ես եւ իմ միւս բարեկամներն օգտագործում ենք, գեկուցումներն են տարբեր վայրերում: Միւս շաբաթ Գէօթերորգում ես պիտի գեկուցեմ «Պէ՛տք է արդեօք հալութեան բեկորներն այժմ թողնուեն բախտի քմահաճութիւն» թեմայով: Ես թերեւս պէտք է աւելացնեմ, թէ ինչն է ներկայումս ինձ դժուարացնում մի մեծ հանգանակութիւն կազմակերպել Հայաստանի համար. այն, որ բարձր ոլորտների ուշադրութիւնն այժմ ուղղուած է Ռուսաստանի կարիքների կողմը, որի պատճառով ամէն մարդ կարող է պատճառաբանել, որ մի երկրի համար արդէն հանգանակութիւն է գնում: Բայց մենք, բնականաբար, փորձելու ենք բոլոր ձեւերը, որ կարող են արդիւնաւետ լինել: Եւ այսպիսով լուռով եմ, որ առաջիկայում մի բան կը լսեմ տիկին Շթիբերնսթեդթից, որից առաջ նա ձեզնից արդէն նամակ ստացած կը լինի:

Ձերդ հաւատարիմ՝
[Նաթանայէլ Բեսքով]

Գ.²⁰

Դիւրսհոլմ, 3 Յուլիսի 1922

Պրն. Է. Սենթ Ջոն Քաչիուլ
Լոնդոն

Սիրելի Պրն. Քաչիուլ:

Շատ շնորհակալութիւն Յունիսի 22ի ձեր նամակի համար:

Պիտի խոստովանեմ, որ Հայաստանի համար տարուող մեր աշխատանքը բաւական դանդաղ է ընթանում: Մեզ մեծապէս պակասում է մէկը, որ կարողանար իր ողջ ժամանակը կամ դրա մեծ մասը նուիրել այս գործին: Ես ինքս այնքան գերծանրաբեռնուած եմ աշխատանքով, որ անհնարին է խօսել եւ գրել Հայաստանի մասին այնպէս, ինչպէս կուզէի անել: Դրանից բացի գնալով աւելի ու աւելի է դժուարանում Շուեդիայում դրամ հաւաքելը: Մեր բարձր դրամական ստանդարտի վիճակն աւելի լաւ չէ, քանի որ մեր արդիւնաբերութիւնը մեծ մասամբ կանգնեցուած է, եւ մենք չենք կարողանում վաճառել մեր անմշակ հումքը: Աւելացրէք սրան թուրքական մամուլի արդիւնաւետ քարոզչութիւնը, որը կասեցնելու համար կը պահանջուի շատ աւելի զօրեղ մի կազմակերպութիւն, քան մերն է: Ես նոր կարդացի այսօրուայ թերթերից մէկում Անկարայի մամուլի բիւրոյի լայտարարութիւնը, ըստ որի նրանք ցոյց են տուել, թէ իբր այն ամէնը, ինչ հրատարակուել է վերջին ամիսներին անգլիական թերթերի կողմից թուրքերի՝ քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների հանդէպ եղած բռնութիւնների մասին ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ քաղաքական կեղծարարութիւն:

Ես տակաւին չեմ տեսել Դոկտոր Ուարդի²¹ եւ պարոն Եոնայի հաղորդագրութիւնները, ինչի մասին Դուք գրում էք: Շատ ուրախ կը

լինեմ, եթէ կարողանաք ինձ ուղարկել որեւէ հրատարակութիւն, որ ինձ կարող է նիւթ տալ՝ հերքելու համար Անկարայի բիւրոյի հրապարակումը:

Աշնանը մենք կը փորձենք կրկին մի նոր արշաւ սկսել: Հաւանաբար այնժամ մենք ի վիճակի կը լինենք որեւէ նուիրաբաշխում ուղարկել կոստանդնուպոլսի ձեր որբանոցին: Դուք որեւէ բան չէ՞ք ծրագրում հող գնելու եւ աշնտեղի շինութիւններու համար:

Անկեղծօրէն Ձեր՝
[Նաթանայէլ Բեսքով]

Դ²²

Դիւրսհոլմ, 19.10.1922

Պատուելի Օլիւրը Դրայէր
Լոնդոն

Սիրելի բարեկամ.

Շատ շնորհակալ եմ Ձեր Հոկտեմբերի 10ի նամակի համար: Ես չէի կարծում, որ դուք անտարբեր էիք Հայաստանի նկատմամբ, բայց դուք պէտք է ներէք ինձ դրա համար: Ես մտահոգուած էի, որ մի լուր ստանամ՝ նախքան Լիգայի ասամպլիան փակուած կը լինէր:

Եթէ ես ճիշդ եմ, ձեր նամակներն ինձ հաղորդում են այն փաստը, որ մեր ինդրագիրը նոյնիսկ զրոյցի ժամանակ մէջտեղ չի բերուել՝ ո՛չ ասամպլիայում եւ ո՛չ քաղաքական յանձնաժողովում: Պիտի խոստովանեմ, որ սա ինձ մեծ հիասթափութիւն պատճառեց: Կարծում եմ, շատ օգտակար կը լինէր, եթէ նրանք հարկադրուած լինէին ոչ միայն դէմ առ դէմ կանգնել խաղաղութեան եւ բարի կամքի այս գործնական առաջարկին, այլեւ պաշտօնական վերաբերմունք ցոյց տալին դրա նկատմամբ: Պարոն Միւրէյի առաջարկը՝ փորձել փոխանցել մեր զաղափարն ասամպլիային որպէս օգտակար եւ հնարաւոր քաղաքականութիւն՝ ինչ-որ անհատական մարմնի կողմից ձեռնարկած լինելու համար, ինձ թւում է մէկ այլ բան մեր ծրագրածից: Յանկացած անհատ մարմին հեռու է այն հնարաւորութիւններից, ինչ ունի Ազգերի Լիգան: Թանձնաժողովում ասուել է, որ խորհուրդն արդէն ունի բաւարար քանակութեամբ ուժեր՝ ներկայացուցիչներ ուղարկելու համար անապատներ՝ չբաւարարուած փոքրամասնութեան հետ: Իհարկէ ունի: Բայց ինչու՞ չպէտք է օգտագործել այս ուժը:

Վախենում եմ, որ Լիգայում չկան շատ մարդիկ, որոնց սիրտը վրդովմունքով բաբախի դէպի ճնշուած փոքրամասնութիւնների հանդէպ գործուած անօրինութիւնները: Թատկապէս դէպի հայ ժողովուրդը, որը կարծես թէ շատ քիչ ունի իսկական բարեկամներ: Ես այնքան էլ համոզուած չեմ, որ պարոն Միւրէյը եւ միւսները, որ բաժանում են նրա տեսակէտերը, իրաւացի են, երբ ասում են, որ մեր

առաջարկներն աւելի շատ վերաբերում են ապագային, քան անյետա-
ձգելի եւ հրատապ ներկային: Դա շատ նման է այն բանին, որ թուր-
քերն ի վիճակի կը լինեն անարդիւնաւետ դարձնել ժողովրդական
Ազգային ժողովը, եթէ այն վերջնապէս ապահովի խաղաղութեան մա-
սին կէտերը: Սակայն գաղութի հիմնումը, ինչպէս մենք համաձայ-
նուեցինք, պիտի իրականութիւն դառնայ, որը պէտք է կատարի իր
գործը: Դա բոլորովին էլ նոյն բանը չէ մեզ համար՝ հետեւել քաղա-
քագէտներին, որոնք աւարտած են համարում իրենց գործը: Ինչ վե-
րաբերում է մի այսպիսի գաղութատեղի համար ճիշդ տեղին, ապա
ես համաձայն չեմ այն կարծիքին, որ Կիլիկիան կարող է ամէնալար-
մար վայրը լինել՝ ճշմարիտ է, որ Արեւելեան Անատոլիան մեծամաս-
նութեամբ դատարկուած է հայ բնակչութիւնից նրանք սպանուել
կամ տեղահան են եղել: Բայց այս տարածաշրջանում նրանց հին տան
տեղն է: Եւ դա նրանց հնարաւորութիւն կը տայ մեծ մասամբ առա-
ւել ապահովութիւն՝ ապրել Հայաստանի հանրապետութեան կողքին,
քան ապրել հայկական փոքրիկ կղզում Կիլիկիայում՝ մահմեդական
աշխարհով շրջապատուած:

Դուք ինձ հարցնում էք, թէ մեր խումբը կարո՞ղ է արդեօք այժմ
հարց բարձրացնել՝ ուղարկելու գաղութատէրեր ապագայ ազգային
ժողովի համար: Կարծում եմ այդ մենք չենք կարող անել: Ամբողջ
գաղափարը հիմնուած է այն կանխավարկածի վրայ, որ ողջ քրիստո-
նէական միջազգային շարժումը պիտի կանգնի այս նախաձեռնու-
թեան գլխին: Աւելին, տակաւին վաղ է հիմա փնտռել յարմար գա-
ղութատեղեր, երբ որ ոչինչ չի արուել՝ նախքան խաղաղութեան
մտցուելը ազգային ֆոյէի հարցի մէջ:

Ձեր նամակում առաջարկում էր նաեւ, որ մեր շարժումը փորձի
աշխատել Նանտէի կազմակերպութեան ներքոյ եւ նրա հետ համա-
տեղ՝ գաղթականներին ցուցաբերուող օգնութեան գործում: Թէեւ սա
բոլորովին այլ աշխատանք է, քան Ազգային Լիգային մեր առաջար-
կածը, սակայն, անշուշտ, այն նոյն ուղղութիւնն ունի՝ հայերի հան-
դէպ մեր ողջ դիրքորոշման հետ մէկտեղ: Դուք կարծում էք, որ մեր
Շարժումն ինչ-որ հիմնադիրներ ունի այս աշխատանքի համար:
Ինչպէս դուք գիտէք, մենք այստեղ Շուեդիայում չատուկ կոմիտէ ու-
նենք Հայաստանի համար, որն աշխատում է օգնել նպաստամատոյց
աշխատանքին եւ գործն առաջ է գնում: Մենք զգում ենք, որ նախե-
ւառաջ մենք պէտք է օգնենք Օրիորդ Քարէն Եփփէի աշխատանքին
Հայէպում: Նա Ազգերի Լիգայի երկու այլ անձանց հետ մէկտեղ լիա-
զօրուած է հնարաւորութեան դէպքում ազատել մահմեդական տնե-
րում գերեզարկուած աղջիկներին եւ երիտասարդ կանանց: Կիլիկիայի
շատ գաղթականներ ապաստանել են նրա մօտ, եւ ես կարծում եմ, որ
նա գերազանց է աշխատում: Համոզուած եմ, որ դուք կը հասկանաք
իմ այն խօսքը, որ մենք չենք կարող շատ բաժին հանել մեր փոքր
պաշարներին: Այժմ մենք ուղարկել ենք (յետագայում նոյնպէս կ'ու-

ղարկենք) մի փոքր գումար նաեւ դոկտոր Լեփսիուսին²³, որի մեծ աշխատանքը ծախրայեղ տուժեց գերմանական մարկի աղետալի անկումից:

Ես խօսել եմ իմ բարեկամ Թիսէլի²⁴ հետ՝ Քեմալ փաշային²⁵ հեռագիր ուղարկելու առաջարկով՝ իսկական հաշտութեան գործում միջնորդ հանդիսանալու համար: Մենք երկուսս էլ զգում ենք, որ սա շատ փոքր հաւանականութիւն է, որ նա ուշադրութիւն կը դարձնի նման մի հաղորդագրութեանը: Նաեւ ես մտածում եմ, որ այսպիսի մի գործողութիւնը միգուցէ նուազեցնի մեր հնարաւորութիւնները՝ գաղթականի հիմնադրման նախագծի համար առնելու նրա համաձայնութիւնը:

Մենք ուրախ ենք, որ Դուք քննարկել էք մեր առաջարկը գերմանական քարտուղարութեան մասին: Իհարկէ, մենք երբեք չենք պնդում, որ դուք պէտք է այս նիւթի շուրջ խորհրդակցէք Բերլինի խմբի հետ: Գերմանական տարբեր խմբերի լայնօրէն առանձնացուած լինելու պատճառով ես տարակուսում եմ, թէ ինչու չպէտք է Բերլինի խմբի կարծիքին մեծագոյն ուշադրութիւնը չդարձուի: Ինձ թւում է, որ նրանք աւելի, քան միւսները կանգնած են հաստատուն հողի վրայ:

Մի օր ինչ-որ մէկն ասաց, որ դուք եկող ձմեռ ուղեւորութիւն էք նախատեսում Սկանտինաւիա: Սա ճշմարիտ է: Թուով եմ՝ զգում էք, որ Դուք ջերմօրէն կ'ընդունուէք մեր կողմից:

Եղբայրաբար Ձեր՝
[Նաթանայէլ Բեսքով]

Ե²⁶

Դիւրահոլմ, Օգոստոսի 2, 1926

Պարոն Մարշալ Ֆոքս
Բրումանիա, Սիրիա

Սիրելի բարեկամ,

Ես եւ կինս սրտագին շնորհակալութիւն ենք յայտնում ձեր բարութեան համար, որ Դուք մեզ անմիջապէս տեղեակ պահեցիք մեր բարեկամ Ապրահամ Սարրաֆեանի²⁷ մահուան մասին: Մենք խորապէս զգում ենք, որ դա մեծ կորուստ է նրա ժողովրդի եւ բարեկամների համար: Նա մեզ հետ նոյնպէս բարեկամացաւ եւ մենք նրան լիշում ենք սիրով եւ երախտագիտութեամբ: Նրա մահը եւ Սիրիային առընչուող վատ նորութիւնները, ինչպէս նաեւ ֆրանսիական կառավարութեան դիտաւորութիւններն ինձ յանգեցրին մի նոր (անընթեռնելի), ինչ դուք ասացիք հայ ժողովրդին ի նպաստ խնդրատու կազմակերպութեան մասին:

Ձերմագին ողջոյններով մեր երկուսից Ձեզ եւ տիկին Ֆոքսին:

Եղբայրաբար Ձերդ՝
[Նաթանայէլ Բեսքով]

Յ.Գ. Թուլ կը տա՞ք ներկակել միջանի տող տիկին Սարրաֆ-
եանին, քանի որ ես չգիտեմ Բէլլուսթի նրա հասցէն:

2

Մարտ 28, 1927ի նամակից

Պարոն Մարչալ Ֆոքս

Ես ձեռք եմ բերել պարոն Բարթի²⁸ գիրքը, սակայն տակաւին ժա-
մանակ չեմ ունեցել ընթերցելու ալն: Կարծում եմ՝ կը կարողանամ ա-
նել ալդ յաջորդ անգամ: Թէեւ մտավախութիւն ունեմ, որ այս գիրքը
չառ չընթերցուի այստեղ Սկանդինաւիայում: Մենք նոր ենք ստացել
մի մեծ եւ շատ լաւ գիրք Հայաստանի մասին դանիերէն լեզուով²⁹,
գրուած Հայաստանին նպաստամատոյց դանիական կոմիտէի ղեկավա-
րի կողմից, եւ իհարկէ, այս գիրքը լայնօրէն կը տարածուի այն
չըջաններում, որտեղ որեւէ հետաքրքրութիւն կայ այս նիւթի
հանդէպ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Natanael Beskow, "Det armeniska folkets lidande", *Dagens nyheter*, 24/12/1920.

² Rädde Armenien! "Meddelanden från förbundet för Kristet Samhällsliv" 1921, No. 2-3,
էջ 10.

³ "Meddelanden...", 1921, No. 7-9, էջ 23.

⁴ Dr. Johannes Lepsius, *Ett kristet folks undergång*; Dr. Martin Niepage, *Vad entysk lektor i Asiatiska Turket upplevde år 1915; Hur det gick till vid Armeniernas deportation*; Natanael Beskow, *Ett martyrfolk i det tjugonde århundradet*, բոլորն էլ Svenska Kommitén för Armenien, Birkegårdens förlag, Stockholm, 1921: Այս գրութիւնները վերահրատարակուել են եւ ժանէթ Յակոբեանի թարգմանութեամբ լոյս են տեսել *Հիւսիսափայլ տարեգրքում*, Ուփսալա, 1995, Բ. տարի, էջ 191-238.

⁵ Նկատի ունի Ժրնեւի 1920 թուականի Նոյեմբերի համաժողովը:

⁶ Beskow, էջ 11.

⁷ Sverige önskar ej mandat öfver Armenien, *Dagens nyheter*, 23/04/1920.

⁸ "Meddelanden...", 1921, No 7-9, էջ 4-5; P.S. om Armenien, *անդ*, էջ 22; Armenien, "Kristet Samhällsliv" 1923, No 8, էջ 4-6; Armenien, *անդ*, 1924, No 1-2, էջ 12; Internationella försonings förbundets Armenkoloni i Tel Samen, *անդ*, 1924, No 10, էջ 2; Tel Armen, *անդ*, 1925, No 9-10, էջ 14; Den armeniska kolonisationen i Syrien, *անդ*, 1930, N 4-5, էջ 11.

⁹ Skrivelse i armeniska frågan till Nationernas förbund, "Meddelanden...", 1922, No 8-9, էջ 2-4.

¹⁰ Karen Jeppe, *Den armeniska kolonisationen i Eufrat-Trakten*, Stockholm, 1930, էջ 8:

¹¹ Stockholm-Tidningen 14/02/1924, *նաեւ՝ Հայրենիք*, Բոստոն, 15/05/1924.

¹² Natanael Beskow, *Internationella försonings förbundets Armenkoloni*, Stockholm, 1924.

- ¹³ Natanael Beskow, *I Palestina och Syrien*, Stockholm, 1926; *En svensk jordbrukskoloni för armeniska flyktingar*, Stockholm, 1927.
- ¹⁴ Natanael Beskow, *Armeniska flyktingarna av idag*, Stockholm, 1936.
- ¹⁵ Տե՛ս Ուփսալայի համալսարանի գրադարան (Քարոլինա Ռեդիվիւս), ձեռագրերի բաժին, Նաթանայել Բեսքովի ֆոնդ, Թիւ 413 D: 1, 413 D:2:
- ¹⁶ Այս եւ յաջորդ նամակն ուղղուած են դանիուհի գրող, հասարակական գործիչ Խնգա Նալբանդեանին (ծնեալ Քոլլին, 1879-1929), որն ամուսնացած է եղել քիմիկոս, կրթական գործիչ Մարտիրոս Նալբանդեանի (1872-1916) հետ: Անդամակցել է դանիական, Հալ Բարեկամների կոմիտէին: Դանիերէն է թարգմանել հայ բանաստեղծների, հրատարակել հայկական թեմաներով պատմութեան, որոնք թարգմանաբար լոյս են տեսել նաեւ շուեդերէն, նորուեգերէն եւ այլ լեզուներով:
- ¹⁷ Քարէն Եփփէ (1876-1935) դանիացի միսիոներուհի, 1903ից աշխատել է Ուլֆալի գերմանական որբանոցում, խնամել բազմաթիւ հայ որբերի: 1920ին հաստատուել է Հալչպում, աշխատանոցներ հիմնել հայ կանանց համար, 1922-1928 թթ. մահմեդական գերութիւնից ազատել 1792 հայ մանուկների եւ կանանց: 1930ին Ստոկհոլմում շուեդերէն լոյս է տեսել նրա, Եփրատի հովտի հայագագորութիւն, գըրքոյկը: Բեսքովը նրա գործունէութեան մասին բազմիցս գրել է իր յօդուածներում եւ գրքերում: Եփփէն մահացել է Հալչպում եւ թաղուել տեղի Շէլիս Մաքսուդի գերեզմանատանը: Նրա անուամբ է կոչուած Հալչպի հայկական ճեմարանը:
- ¹⁸ Արմենիերվենէն (Հայերի բարեկամներ) հայերի նպաստամատուց դանիական կոմիտէն, որ 1927-1936 թթ. հրատարակել է համանուն պարբերական: Նամակում ակնարկուածը վերաբերում է հաւանաբար մի աւելի վաղ հրատարակութեան:
- ¹⁹ Մարիքա Շթէլլըսթեդթ շուեդուհի գրող, Հայերի սարսափելի իրադիճակը գրքոյկի հեղինակը (Ստոկհոլմ, 1917):
- ²⁰ Նամակն ուղղուած է անգլիացի հասարակական գործիչ Սենթ Զոն Քաչփուլին: Վերջինս որպէս Լորդ Մէլլըրզ մարդասիրական հիմնադրամի ներկայացուցիչ 1916-1917 թթ. իր պաշտօնակից Բաքհաուզի հետ միասին որբանոց է բացել Իգդիրում, ապա՝ կոստանդնուպոլսում, մասնակցել որբահաւաքման աշխատանքներին:
- ²¹ Նկատի ունի Մ. Հ. Ուարդի Բռնագաղթները Փոքր Ասիայում գիրքը (Լոնդոն, 1922):
- ²² Քրիստոնէական չարժման խորհրդի գլխաւոր քարտուղար Օլիւրը Դրայէրին գրած այլ նամակներում եւս լիչուել է Հայաստանը: Այսպէս, 1922ի Սեպտեմբերի 22ին Բեսքովը Դրայէրին ուղղած նամակում լիչել է, որ մերօրեակ ուղարկում եմ ֆրանսերէն եւ անգլերէն գրութիւններ Հայաստանի մասին (Ուփսալայի համալսարանի գրադարան, Նաթանայել Բեսքովի արխիւ, G 21af:14, էջ 106): Մէկ այլ նամակում նա խնդրել է Դրայէրին տեղեակ պահել իրեն հայկական գործերի մասին (անդ, էջ 107): Վերջին նամակին էլ յաջորդել է հրապարակուող նամակը:
- ²³ Եոհաննէս Լեփսիուս (1858-1926) գերմանացի հոգեւորական, հասարակական գործիչ, հայկական հարցի վերաբերեալ միջանի գրքի հեղինակ:
- ²⁴ Սամուէլ Թիսէլ, շուէդ հոգեւորական, Հայաստանին նպաստամատուց շուեդական կոմիտէի անդամ:

- ²⁵ Քեմալ փաշա (Մուստաֆա Քեմալ Աթաթիւրք, 1881-1938), թուրքական հանրապետութեան հիմնադիրը եւ առաջին նախագահը (1923-1938)։
- ²⁶ Այս եւ յաջորդ նամակն ուղղուած է անգլիացի հասարակական գործիչ Մարշալ Ֆոքսին։
- ²⁷ Աբրահամ Սարրաֆեան (1873-1926) հասարակական գործիչ, մեծ աշխատանք է կատարել առաջին աշխարհամարտի տարիներին Լիբանանում հաստատուած հայ գաղթականութեան շրջաններում։ Անդամակցել է Բէյրութի մի շարք հանրային կազմակերպութիւններին։ Բնագրով նրա մասին գրել է Պաղեստինում եւ Սիրիայում գրքով (Ստոկհոլմ, 1926, էջ 146-147)։ Սարրաֆեանի մասին տես՝ Յովհաննէս Թ. Նաճարեանի Աբրահամ Թ. Սարրաֆեան յօդուածը, Հայաստանի կոչնակ, Նիւ Եորք, 21 Օգոստոս, 1926, թիւ 34, էջ 1202-1204։
- ²⁸ Նկատի ունի Զ. Բարթի Արարատի Ժողովուրդը գիրքը (Լոնդոն, 1926)։
- ²⁹ Նկատի ունի Օ. Մ. Բենեդիկտսէնի Հայաստան. մի Ժողովրդի կեանքը եւ պայքարը հազարամեակների ընթացքում, քարտեզներով եւ նկարներով գիրքը (Կոպենհագէն, 1925)։

NATANAYEL BESKOW'S LETTERS PERTAINING TO THE ARMENIAN REFUGEES (Summary)

ARTSVI BAKHTCHINIAN

Through the use of a number of letters by the Swedish Rector of Dursholm School, head teacher and theologian, Natanayel Beskow (1865-1953), the author brings to light the philanthropic activities of the Swedish Armenophiles between 1915 and 1923. The main objective of the latter was to persuade the Swedish government to assume the mandate of the newly independent Republic of Armenia. However, when this objective failed, these philanthropists and their Christian Popular Committees campaigned to relieve the hardships of the Armenian refugees. They raised money to save Armenian orphans, young girls and widows from the Syrian desert. They were instrumental in establishing the Tell al-Arman refugee camp, which was run by the very capable missionary, Miss Karen Jeppe. The author also highlights the steps and measures taken by these philanthropists to whip up the Swedish public opinion in support of the Armenian refugees.

*Մանիա Ղազարեան, Աշոտ Ստեփանեան Հայլայի Հայոց
Գեղարուեստը, ՀՀ ԳԱ Արեւելագիտութեան ինստիտու-
տի հրատարակութիւն, Երեւան 1997, 67 էջ:*

Հայ գաղթօճախներու մշակոյթին նուիրուած սակաւաթիւ ուսումնա-
սիրութիւններուն վրայ վերջերս եկաւ աւելնալու եւս մէկը՝ Մանիա Ղա-
զարեանի եւ Աշոտ Ստեփանեանի համահեղինակութեամբ լոյս տեսած
Հայլայի Հայոց գեղարուեստը գրքոյկը:

Երկար ժամանակ, նաեւ փոքր-ինչ անհամբերութեամբ կը սպասէինք
այս գրքոյկին ծնունդը, որովհետեւ տարիներ անցած էին հեղինակներէն
մէկուն՝ վաստակաշատ արուեստաբան Ղազարեանի Հայլայ գիտական ալ-
ցանութենէն: Առաւել եւս անհամբեր էինք, քանի որ գրքոյկը պիտի գար
լրացնելու մեծ եւ շատ կարեւոր բաց մը Հայկազայ գաղթօճախին
նուիրուած ուսումնասիրութիւններու կարգին: Այո՛, քիչ չէ թիւը սուր-
իահայ գաղութին վերաբերող ուսումնասիրութիւններուն եւ պատմագի-
տական աշխատութիւններուն, որոնք կ'ընդգրկեն պատմական տարբեր
շրջաններ եւ այլազան ոլորտներ: Ինչ որ յատկանշական է, սակայն, գո-
լութիւն ունեցող գրականութեան մէջ գաղութին մշակութային կեանքը
արտացոլող աշխատասիրութիւններու սակաւութիւնն է: Եւ այս՝ հակա-
ռակ անոր որ Հայլայի Հայոց մշակոյթը ունի բաւական հարուստ եւ
բազմաբնոյթ դիմագիծ եւ առանձնապատուկ տեղ կը գրաւէ ո՛չ միայն
հայ գաղթօճախներու, այլ նաեւ հայ ժողովուրդի հոգեմտաւոր ողջ ժա-
ռանգութեան մէջ: Այդուհանդերձ, անոր հանգամանալի ուսումնասիրու-
մը տակաւին կարօտ է գիտական լուրջ հետազոտութեան:

Ահա թէ ինչու՝ վերոյիշեալ աշխատութիւնը կը սպասէինք որոշ լա-
ւատեսութեամբ, ակնկալելով, որ ան օգտակար ձեռնարկ մը պիտի դառ-
նար ինչպէս ընթերցող լայն հասարակութեան, այնպէս ալ մասնագէտ
ուսումնասիրողներու համար:

Սակայն, գրքոյկին առաջին իսկ ընթերցումէն յուսախարութեան
զգացումը կը պարուրէ մեզ, որուն աւելի ետք կը միանայ նաեւ պարտա-
կանութեան ու պատասխանատուութեան գիտակցութիւնը՝ գրելու այս
հրատարակութեան մասին՝ ի մտի ունենալով անոր անկատարութիւնը:

Պէտք է արժանին մատուցել անշուշտ հեղինակներուն՝ իրենց նախա-
ձեռնութեան համար, բայց չենք կրնար լուրջ եւ գիտական աշխատանք
մը սեպել հատորը՝ նկատի առնելով հոն տեղ գտած բազմաթիւ անճշ-
դութիւններն ու թերութիւնները: Գիրքին անթիւ սխալներուն, անստու-
գութիւններուն անդրադառնալէ առաջ, կարեւոր է նշել թէ պատմական
սկզբնաղբիւրներու, ճանապարհորդական նոթերու, ձեռագիր լիշատակա-
րաններու եւ եղած գրականութեան մակերեսային օգտագործումը, եթէ
չըսենք անոնց մեծագոյն մասին ուղղակի շրջանցումը, մեծ բաժին մը կը

խլեն աշխատանքին գիտական ընդլծէն, նուազեցնելով անոր խորաթափանցութիւնն ու կշիռը: Հաշուի չեն առնուած, մանաւանդ, գաղթօճախին առանձնալատութիւնները, պատմական ժամանակաշրջանները եւ անոնց անդրադարձը գաղութին հասարակական-տնտեսական կեանքին վրայ: Աշխատանքը գերծ է ծանօթագրութիւններէ, ինչ որ կարեւոր նախապայման է գիտական գործի մը համար:

Ի վերջոյ, կը սպասուէր, որ Հայկալի հայոց գեղարուեստը ներկայացնող աշխատասիրութիւն մը գէթ ընդգրկէր գաղութին մշակութային զարգացումը՝ իր վերելքի եւ անկումի շրջափոխելով: Մինչ, տեղ-տեղ գրքովիկն առանց այն ալ սակաւաթիւ էջերը խճողուած են անհարկի եւ անելուղ նիւթերով, որոնք ընդհանրապէս ո՛չ մէկ աւելնութիւն ունին Հայկալի հայոց գեղարուեստին: Այս եւ նման ուրիշ կարգ մը փաստարկներ, առիթ կու տան ենթադրելու, թէ Հայկալի հայ գաղթօճախի գեղարուեստի ուսումնասիրումը Ղազարեան սկսած է ձեռքի տակ ունենալով Հայկալի մէջ կատարած գրառումները, կցկտուր, յաճախ նաեւ անստույգ տեղեկութիւնները:

Ըսինք թէ գրքովիկն մէջ մեծ թիւ կը կազմեն սխալ եւ թիւր ծանօթութիւնները, որոնց մէկ մասին կարեւոր կը նկատենք անդրադառնալ այստեղ՝ խուսափելու համար ապագային անոնց կրկին օգտագործումէն:

Գրքովիկը կազմուած է ընդամենը վաթսուներօթ էջերէ եւ կ'ընդգրկէ Հայկալի հայ գաղթօճախի կիրառական արուեստի եւ կերպարուեստի ճիւղերը: Ըստ այլո՞ւ ալ, հեղինակները աշխատանքը բաժնած են տարբեր գլուխներու, ինչպէս՝ ոսկերչութիւն, ակնագործութիւն, խեցեգործութիւն, գեղանկարչութիւն, եւլն: Գիրքը կը բացուի ներածական Վերկու խօսքով, որուն կը յաջորդէ «Պատմութեան քառուղիներում» բաժինը, ուր հեղինակները ջանացած են հակիրճ ակնարկով մը անդրադառնալ հայկազհայոց պատմութեան, անոր սկզբնաւորութենէն մինչեւ մեր օրերը: Կանգ չառնելով այս ընդարձակ նիւթին այնքան հպանցիկ մօտեցումին վրայ, անդրադառնանք հոն տեղ գտած զանազան սխալներուն ու վրիպումներուն: Ընդհանուր առմամբ, անձնանուններու, տեղանուններու եւ տարեթիւերու իրական չփոթ մը կը տիրէ գիրքին սկիզբէն մինչեւ վերջ: Անհասկնալի է թէ ինչու այսքան աղաւաղում կայ, յատկապէս՝ յիշատակուած անուններուն մէջ: Բերենք քանի մը օրինակներ միայն. Սամիր Արբաղ պէտք է կարդալ՝ Սամիր Արբաշ, Զահր աղ-Դին՝ Սալէ Զահր աղ Դին, Նիզար խալի՝ Նիզար խալիլի, Փարուճ՝ Փարաճ, Մակար՝ Մարկար, Բիրունի՝ Բէլրունի, Սարիբիճ՝ Սալիպէ, Ղալամբարեան՝ Ղալմբար, եւլն:

Նոյն պատմական բաժինին մէջ, նշելով Հայկալ հաստատուած հայ գաղթականութեան տարբեր խմբաւորումները, ինչպէս՝ արաբկիրցիներ, սասունցիներ, կարնեցիներ (եւ ո՛չ՝ կարինցիներ, ինչպէս տրուած է) հեղինակները կը նշեն նաեւ արտագաղթի թուականները, այն ալ ո՛չ մօտաւոր, այլ՝ ստույգ տարեթիւերով: Հետաքրքրական է իմանալ թէ ինչ

հիման վրայ կը տրուի օրինակ կարեցիկներուն 1737ին գաղթած ըլլալը (էջ 7): Հնագոյն որեւէ արձանագրութիւն մը բաւարար է արդեօք նման հաւատարմացում ընելու համար:

Խօսելով Հալէպի հնագոյն հայ եկեղեցւոյ մասին, հեղինակները կը գրեն. «Կիլիկիայից գաղթած հայերը 1429 թ. առաջ կառուցեցին Ս. Աստուածածին եկեղեցին»: Յաւոք, հեղինակներուն յայտնի չէ, որ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեանի սխալանքի արդիւնք այդ թուականը՝ վաղուց արդէն ճշդուած է պատմագիտութեան մէջ՝ երկու մեծ հայագէտներու՝ Հ. Ներսէս Ակինեանի² եւ Հրաչեա Աճառեանի կողմէ³:

Փաստ է, որ եկեղեցին արդէն գոյութիւն ունեցած է նշեալ թուականէն աւելի քան հարիւր տարի առաջ. ասոր համար հիմք կը ծառայէ Հալէպի ձեռագիրներու հաւաքածոյի թիւ 126 ձեռագիրին լիշատակարանը. վերջինս օրինակուած է ո՛չ թէ 1429ին, այլ՝ 1329ին: Ահա ձեռագիր լիշատակարանին այդ հատուածը. «Գրեցաւ... ի մեծահռչակ քաղաքս որ է Բերիայ որ կոչի Հալէպ, ընդ հովանեաւ Սր. [Աստու]ածանին, ի թուականութեան». Հայոց: ՁճՀԸ. ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս⁴: Կը նշանակէ թէ այդ թուականէն՝ 1329էն առաջ արդէն Հալէպի մէջ հայեր ունեցած են իրենց առանձին եկեղեցին:

Քանի մը տող վար, հեղինակները փաստացին եւ բանաւոր աւանդուածը իրար միահիւսելով կը պատմեն Հալէպի հայոց նշանաւոր Զեյթլի տան՝ Պետիկ եւ Սանոս եղբայրներուն մասին, ուր եւս կը հանդիպինք կարգ մը անճշդութիւններու: Կը նշուի թէ Պետիկ Զեյթլի եղած է «Հալէպի քաղաքապետը», ինչպէս նաեւ «մաքսային գործի ղեկավարներից» (էջ 8): Խոճա Պետիկ եղած է ո՛չ թէ քաղաքապետը, այլ՝ մաքսապետը Հալէպ քաղաքին: 1632ին գրուած լիշատակարան մը այդ մասին հետեւեալը կ'ըսէ. «Իշխան Պետրոս ինքն յորջորջեր եւ մաքսապետ վ[ե]ր[ա]-ձայնի...»⁵:

Այնուհետեւ հեղինակները թույլ կու տան մէկ այլ վրիպում եւս. Սուրթան Սուրադ Դ. Հալէպ եկած է ոչ թէ 1615ին, այլ՝ 1639ին, եւ՝ ըստ աւանդութեան, սուլթանի հրամանով գլխատուած է ո՛չ թէ Սանոսը, այլ՝ Պետիկը (էջ 9)⁶:

Աննշան թուացող այս անճշդութիւնները գիրքին մէջ չէին ըլլար եթէ հեղինակները աւելի հետեւողական եւ ուշադիր գտնուէին: Նոր ջուղայեցի նշանաւոր Զեյթլի գերդաստանի մասին բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ կան հրապարակուած, որոնք պարզապէս դուրս մնացած են հեղինակներուն տեսադաշտէն:

Անցնինք առաջ, այս անգամ՝ Հալէպի Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ զանգակատան շինութեան մասին: Կը թուի թէ հեղինակները տեղեակ չեն, որ զանգակատան շինութեան թէեւ ձեռնարկուած է 1911ին, բայց գործը ձգձգուելով եւ պատերազմի ընթացքին անաւարտ մնալով, իր լրումին հասած է միայն 1925ին: (Թիշեալ եկեղեցին ունի մէկ զանգ եւ ոչ թէ զանգեր (էջ 9)⁷, Թիշատակելով Սրբ. Քառասուն Մանկունք ե-

կեղեցու մէջ թաղուած կաթողիկոսները, հեղինակները կ'աւարտեն՝ «ինչպէս նաեւ յետագայ կաթողիկոսները» արտայայտութեամբ, այն տպաւորութիւնը ստեղծելով թէ կաթողիկոսներու հսկայ հոյլ մը կը հանգչի հոն: Ագարիա Զուղայեցի (1601), Պետրոս Կարկառեցի (1608) կաթողիկոսներու կողքին, հոն թաղուած են նաեւ Մկրտիչ Քէյֆսիգեան (1894) եւ Բաբկէն Կիւլսէտեան (1936) կաթողիկոսները⁸ (էջ 19), որոնցմէ վերջինին աճիւնը 1966ին փոխադրուած է Անթիլիաս⁹:

Նոյն տեղը կը հանդիպինք սխալի մը եւս. Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցիին կից գտնուող Սրբ. Եղիա եկեղեցին կը պատկանի մարոնիթներուն եւ ոչ թէ մեկեթներուն (էջ 9):

Ընդամէնը երկու էջերու սահմաններուն մէջ՝ էջ 9-10, հեղինակները կը փորձեն ներկայացնել Հայկալի հայոց հոգեւոր եւ նիւթական հարստութեան ամէնէն փառաւոր ճիւղերէն մէկը՝ գրչութեան արուեստը: Բաժինին մէջ կը տրուին Հայկալի Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցիին կից դպրատան մասին սեղմ տեղեկութիւններ, ինչպէս նաեւ կարգ մը տեղեկութիւններ լիշեալ ձեռագրատան մէջ գործած գրիչներու, ծաղկողներու եւ այլոց մասին: Նկատելի է, որ հեղինակները առանց նիւթին խորամուխ ըլլալու շարադրած են զայն՝ առաւելաբար օգտուելով Հայկալի ձեռագրաց ցուցակին ընդհանուր ցանկերէն: Այդ է պատճառը, որ հոս եւս կը հանդիպինք որոշ անստուգութիւններու: Իբրեւ Հայկալի հայոց գրչութեան հնագոյն ձեռագիր կը մատնանշուի Երուսաղէմի Սրբ. Յակոբեանց վանքի մատենադարանին մէջ պահուող 1355ի Աւետարանը (թիւ 2629): Նախ ըսենք, որ կ'ենթադրուի թէ լիշեալ Աւետարանը Հայկալ օրինակուած պէտք է ըլլայ, թէեւ այդ հաստատող որեւէ լիշատակութիւն չկայ ձեռագրին մէջ: Արտաւազդ արք. Թիւրիմացաբար զայն կը ներկայացնէ որպէս Հայկալի ձեռագիրներէն ամէնէն հինը: Նոյնը կը կրկնուի ներկայացուող գրքոյկին մէջ: Հայկալի հայոց մասին առաջին գրաւոր վկայութիւնը կու տայ վերոյլիշեալ Հայկալի թիւ 126 ժողովածոյ ձեռագիրը¹⁰, որ կը նկատուի Հայկալ գրուած ձեռագիրներէն հնագոյնը: Հարկ է նշել, որ գոյութիւն ունին նաեւ գրաւոր այլ վկայութիւններ այդ թուականէն առաջ Հայկալ հաստատուած հայերու մասին, որոնց հեղինակները երբեք չեն անդրադարձած:

Էջ 10ի մէջ կը հանդիպինք այսպիսի արտայայտութեան. «ժ. Դարում գործը հովանաւորում էր Կիլիկիայից գաղթած վաճառական Ֆարուճը»: Յայտնի չէ թէ ինչ գործ ղեկավարած է այդ անձը. եթէ գրչութեան՝ ապա ինչպէ՞ս կրնար վաճառական մը, այն ալ ամբողջ մէկ դար ղեկավարել այդ գործը, երբ նոյն այդ շրջանին Հայկալի մէջ կը գործէին ժամանակի յայտնի հոգեւորականներ: Յիշեալ վաճառական Ֆարաճը Հայկալի հայոց պատմութեան մէջ կը լիշուի իբրեւ «բարեսէր ազգային, բարեգարդութեան նուիրուած անձ մը», որ առատաձեռն իր նուիրատուութիւններով լիշատակներ ձգած է տեղւոյն հայ եկեղեցւոյ մէջ, ինչպէս նաեւ եղած է ձեռագիր մատենաներու պատուիրատու¹¹:

Անհիմն է այն տեսակետը թէ՛ «գրիչներն ու ծաղկողները Հայկա էին հրաւիրում նաեւ ձեռագրային այլ կենտրոններին» (էջ 10): Բաւարարւինք ըսելու թէ՛ Հայկա կը գտնուէր դէպի Սրբ. Երկիր առաջնորդող ճանապարհին վրայ եւ բազմաթիւ հայ հոգեւորականներ, ներառեալ՝ գրիչներ, ծաղկողներ, Երուսաղէմ ուխտի գացած կամ վերադարձած միջոցին, ընդհանրապէս անցած են Հայկայէն եւ լաճախ պատահեր է, որ ժամանակ մը հանգրուանած եւ գործած են տեղի դպրատան մէջ: Հայկաի կարգ մը ձեռագրաց լիշատակարաններու մէջ այդ մասին կը վկայեն իրենք՝ գրիչները:

Սխալ է նաեւ Սայեաթ Նովայի մասին տեղեկութիւնը. վերջինս Հայկաի կ'աւուրնչուի այնքանով միայն, որ հայրը Հայկայէն գաղթած հայ մը եղած է (էջ 11):

Նոյն էջին մէկ այլ պարբերութեան մէջ կը կարդանք. «Հայկաի Առաջնորդարանը Բերիոյ Թեմի վարչատնտեսական կենտրոնն է»: Երեւի թէ հեղինակներուն ուշադրութենէն դուրս մնացած է այն կարեւոր փաստը, որ առաջնորդարանը նախ եւ առաջ ազգային-կրօնական-եկեղեցական կեդրոն է, առանց որոնց միայն «վարչա-տնտեսական» կը մնայ անիմաստ արտայայտութիւն:

Շարունակենք ընթերցումը: Հեղինակները Հայկաի նշանաւոր «Պարոն» հիւրանոցին որպէս հիմնադիր կը նշեն Գրիգոր աղա Մազլումեանը: Գրիգոր եղած է որդին Արմէն Մազլումեանին, որ իր եղբոր՝ Օննիկ Մազլումեանի հետ 1911ին հիմնած է «Հոթէլ Պարոն»ը, իսկ Գրիգոր Մազլումեան եղած է անոր լեռագալի սեփականատէրը: Իրաւ է թէ Մազլումեաններ տարագրութեան շրջանին պատսպարած են հայ գաղթականներ եւ մեծ ծառայութիւններ մատուցած տարագիր հայութեան: Մազլումեան եղբարք՝ իրենց բարձր դիրքին շնորհիւ բարեկամական սերտ յարաբերութիւններ ունեցած են պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաներու, ինչպէս նաեւ թուրք դիւանագիտական, քաղաքական դէմքերու հետ¹²: Թիւրիմացութիւն է գիրքին մէջ լիշուած այն վկայութիւնը թէ՛ «հիւրանոցում էնվէր փաշայի բնակութեան օրերին Մազլումեանները պատսպարել են Գրիգոր Զօհրապին եւ Երուանդ Օտեանին» (էջ 12):

Իրականութիւնն այն է, որ դէպի Տիարպեքիր աքսորի ճանապարհին, Զօհրապ եւ իր ընկերը՝ Երեսփոխան Վարդգէս Սերենկիւլեան (եւ ոչ՝ Երուանդ Օտեան), ոստիկանական հսկողութեան տակ, իջեւանած են Հայկաի Պապ ալ Ֆարաճ հրապարակի վրայ գտնուող մէկ այլ հիւրանոցի մէջ: Հոթէլ Պարոն այցելած են հանդիպելու գաղութին լալտնի անձնաւորութիւններէն Օննիկ Մազլումեանին եւ բժիշկ Յովհաննէս Գըլըճեանին հետ, հաւանաբար անոնց միջնորդութեամբ տեսակցութիւն մը ունենալու նոյն օրերուն Հայկա գտնուող Օսմանեան 4րդ բանակի հրամանատար՝ կուսակալ Ճեմալ փաշայի հետ (վերջինս Հայկա կեցութեան միջոցին ընդհանրապէս իջեւանած է Հոթէլ Պարոն):

Հեղինակները գիրքին այս բաժինը կ'եզրափակեն հալչապահայ պատմութեան ներկայ ժամանակաշրջանով՝ ուրուագծելով մեր օրերու զաղութին ընդհանուր պատկերը:

Քննարկուող գրքովին թերութիւններէն մէկն ալ անոր ուրուագծալին բնոյթն է, որ պատճառ կը դառնայ արծարծուած կարգ մը նիւթերու մակերեսալին, սոսկ վերնագրալին մատուցման գերծ ամէն տեսակ մանրամասնութիւններէ ու ծանօթութիւններէ: Եւ նոյնիսկ այս պարագային, աշխատանքը լեցուն է բազմաթիւ սխալագրութիւններով եւ արճատումներով:

Հարկ կը համարենք ուշադրութիւն հրաւիրել եւս մէկ կարեւոր համագամանքի վրայ: Հալչալի հայոց գեղարուեստը գիրքին մէջ ներկայացւած են ընդհանրապէս Հայ Առաքելական համայնքի առընչուող նիւթեր: Մինչ, հալչապահայութիւնը հինէն ի վեր ունեցած է իր կաթողիկէ եւ Աւետարանական համայնքները, որոնք անքակտելի մէկ հատուածն են հալչապահայ գաղթօճախին, սակայն, ինչպէս կը տեսնենք, ամբողջովին դուրս մնացած են գիրքին ծրագիրէն: Մեր նիւթին սահմանները ցաօք թոյլատու չեն հոս լիշելու ամբողջ բաց թողուածը. աւելի էական խնդիր կը նկատենք խօսիլ սխալներու եւ վրիպումներու մասին: Այսպէս՝ Գանձասարը Բերիոյ Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի պաշտօնաթերթն է, որ լոյս կը տեսնէ չարաթը մէկ անգամ: Ան գաղութին միակ պարբերականը չէ, կան նաեւ ուրիշներ: Հալչալի մէջ այժմ կը գործեն երեք բարձրագոյն վարժարաններ, իսկ գիրքին մէջ լիշուած Մխիթարեան վարժարանը միջնակարգ դպրոց է: ՀԲԸՄը Հալչալի մէջ ունի մէկ կեդրոն եւ բազմաթիւ օժանդակ մարմիններ: Հալչալի մէջ կը գործեն նաեւ տասնեակ մը մշակութային, հայրենակցական, բարեսիրական միութիւններ եւ կազմակերպութիւններ:

Այլ տեղ հեղինակները կը յայտնեն թէ «Պետիկ եւ Սանոս եղբայրները կառուցելով Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցին, զայն զարդարած են ծիսական սպասքներով, անօթներով եւ մագաղաթեալ ձեռագրերով» (էջ 14): Այս տեղեկութիւնը սխալմունք մը կը պարունակէ: Սրբ. Քառասուն Մանկունքը իրեն մատուռ եղած է շատ աւելի առաջ, իսկ Պետրոս եւ Սանոս եղբայրներու օրօք ան նորոգուած եւ ընդարձակուած է: Այդ մասին պահպանուած է արժէքաւոր լիշատակարան մը ուր, կ'ըսուի. «Հաւատարիմ եւ երկիւղած իշխանն Պարոն Խոճայ Սանոս Հալապին ... ետես զտուրը աւետարանս գրեալ եւ ծաղկեալ, ցանկացաւ եւ հառ զսա՛, եւ ետ լիշատակ անջրելի ի Սուրբ Քառասունք լիկեղեցիս ի քաղաքս Հալապ, զի իւր ձեռնտուութեամբն եւ իւր անդրանիկ հարազատ եղբօրն Պարոն պանծալի Խոճա Պետրոսին օգնականութեամբն շինեալ եւ նորոգեալ եղեւ սուրբ Քառասունքն, ի թիւին հայոց ՌԿԵ» (=1616)¹³:

Գիրքին ոսկերչութեան ենթաբաժինին մէջ նկարագրուած են ինչպէս հալչապահայ վարպետներու գործեր, նոյնպէս եւ տարբեր վայրերէ Հալչապ հասած եկեղեցական, ծիսական առարկաներ, որոնք կը պահուին Սրբ.

Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ Զարեհեան գանձատան մէջ: Այս հաւաքածոյին մաս կը կազմեն նաեւ Պոլսոյ նշանաւոր ծնողայագործ ընտանիքի՝ Զիլճեաններու գործերէն երկու նմուշ, որոնք ալ առիթ տուած են հեղինակներուն շեղելու բուն նիւթէն եւ անդրադառնալու Զիլճեան ընտանիքին, որ ոչ մէկ առնչութիւն ունի Հայկալի:

Գրքոյկին մէջ առանձին բաժին մը յատկացուած է ակնագործութեան: Մեզի յայտնի չէ թէ հեղինակները ինչի՞ հիման վրայ կը գրեն. «Հայկալի բազմաթիւ ակնագործներ ոչ միայն բաւարարում էին տեղի բնակչութեան պահանջները, այլեւ կիսամշակ արմատը եւ պատրաստի աղամանդը առաջում եւրոպական երկրներ»: Յամենայն դէպս գրաւոր աղբիւրներու մէջ այսպիսի յիշատակութեան չենք հանդիպած¹⁴:

Ակնագործութեան բաժինին մէջ կը ներկայացուի Մուրատ Սարգիս քհնյ. Սիգազանը (1662), որ է «արուեստիւ ակնագործ, ...գալատուական ակունա հարթէ եւ շինէ. այլ եւ գնող եւ վաճառող սոցին...»¹⁵: Ահա Առաքել Դաւրիթեցիի մեզի հաղորդած վկայութիւնը այդ վարպետ ակնագործին մասին: Մեզի հասած են Մուրատ Սարգիս քահանայի երկու գրութիւնները՝ «Վասն անուանց եւ որպիսութեանց պատուական ականց» եւ «Մառգիրք»ը: Վերջինս գրքոյկին մէջ լիշուած է որպէս Մազլումեաններու սեփականութիւնը: Երեսնալ ձեռագիրը Մազլումեան ընտանիքը 1977ին նուիրած է Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանին եւ ներկայիս կը կրէ Մատենադարանի 10768 թուահամարը¹⁶:

Ինչպէս կը տեսնենք Մուրատ Սարգիս քհնյ. միակն է որ կը ներկայացուի իր արհեստին մէջ: Կ'արժէ՞ր ուրեմն առանձին գլուխ մը յատկացնել ակնագործութեան, երբ այլ վարպետներու մասին յիշատակութիւններ չկան:

Խեցեգործութիւնը Հայկալի մէջ քիչ տարածուած եւ առաւելաբար ներմուծուած արհեստներու կարգին կը դասուի: Մեզ հետաքրքրող գիրքին մէջ առանձին գլուխ մը նուիրուած է խեցեգործութեան, ուր մեծ մասամբ ծանօթութիւններ կը տրուին այդ արհեստին զարգացած կեդրոններու՝ Իզնիկի եւ Քէօթահայի (Կուտինա) մասին, որոնք ոչ մէկ առնչութիւն ունին Հայկալի հայ գաղթօճախին:

Խօսելով տեղական խեցեգործութեան մասին, հեղինակները այն կարծիքը կը յայտնեն, թէ «աիրիական եկեղեցական յախճապակեայ նմուշները հայ վարպետների գործեր են»՝ այդ մասին որեւէ փաստացի տեղեկութիւն չհաղորդելով: Ապա կը նկարագրեն Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ խորանները զարդարող ջնարակուած յախճապակեայ սալիկները: Հեղինակները յստակ չեն պատասխանած, թէ այդ սալիկները ինչ խումբի կը պատկանին, տեղակա՞ն (ինչ որ անհաւանական է, նկատի ունենալով անոնց որակն ու նրբութիւնը), Քէօթահայի՞, թէ՞ չինական: Մէկ տեղ կը գրեն թէ բոլոր օրինակներու վրայ զգալի է Քէօթահայի խեցեգործութեան ազդեցութիւնը, իսկ մէկ այլ տեղ՝ «չինական խեցեգործութեան արհեստին բնորոշ նախաձեւերի ազդեցութիւնը» (էջ 23):

Եթէ խեցիները Ջինաստանի կամ Քէօթահալի պատրաստութիւն են, ապա ի՞նչ առնչութիւն ունին Հալէպի հայոց խեցեգործութեան արհեստին եւ ինչու՞ գրուած է անոնց մասին:

1880ականներուն Հալէպ այցելած Կիրակոս Ղազանճեան իր գիրքին մէջ՝ յատուկ լիշելով Սրբ. Քառասուն Մանկունքի յախճապակեայ սալիկները, ցաւով կը գրէ թէ իր այցելութեան ժամանակ անոնք արդէն կտորտած ու փճացած վիճակի մէջ կը գտնուէին, եկեղեցւոյն մէկ անկիւնը թափուած: Ղազանճեան կը վկայէ թէ բարձրաժէջ այդ խեցիները «յատկապէս Ջինաստան շինուած պատրաստուած եւ խնամով բերուած շարուած»¹⁷ են հոն: Որքան որ անհաւանական թուի, այնուամենայնիւ բացառուած չէ, որ յախճապակեայ այդ զարդերը Ջինաստան պատրաստուած ըլլան, մանաւանդ որ Հալէպ կը գտնուէր միջազգային տարանցիկ առեւտուրի ճանապարհի վրայ եւ տեղի հայ խոճաններն ու վաճառականները կը յարաբերէին հեռաւոր Արեւելքի երկիրներուն հետ: Հնարաւոր է որ խոճաններէն մէկը, կամ նոյնինքն խոճա Պետիկը պատուիրած ըլլայ զանոնք, յատկապէս՝ իր վերանորոգած եկեղեցիին խորանները զարդարելու համար: Ամէն պարագայի, ասոնք ենթադրութիւններ կը մնան, քանի դեռ որեւէ փաստ չունինք այդ առնչութեամբ:

Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ մկրտութեան խորանը զարդարող «Թիսուսի մկրտութիւն»ը խեցիէ ջնարակուած նկարը այժմ վերականգնուած կը պահուի Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ Զարհեան գանձատան մէջ: «Ջի բացառում»- կը գրեն հեղինակները, որ հենց ինքը Հաննան է կաւի վրայ ջնարակով նկարել մկրտութեան նախօրինակը, քանի որ նկարի ցածում տեղադրուած է Հաննա Մուսավէրի անունը պարունակող արձանագրութիւնը» (էջ 24): Անտեղեակ ընթերցողը կը տարակուսի, թէ ինչու՞ ուրեմն հաստատապէս կարելի չէ գայն Հաննա Մուսավէրին վերագրել: Իրականութեան մէջ, պահպանուած է արձանագրութեան միայն «Հաննա Մ» բաժինը, մնացեալ հատուածը կտրուած ըլլալով կարելի է միայն ենթադրել, որ ան նշուած նկարիչին ձեռակերտը կրնայ ըլլար:

Գիրքին յաջորդ բաժինը կը կրէ «Փայտի գեղարուեստական մշակում» խորագիրը: Հեղինակները կը ներկայացնեն Սուրիոյ մէջ լայն տարածում գտած գաղտիկուռի (սատափի գործ) արհեստը, որուն տիրապետած էին նաեւ տեղի հայ վարպետները: Որպէս գաղտիկուռի անուանի վարպետ կը լիշուի «Եստեֆէ» Թակոբ Ամուճան: Վերջինս՝ ընդէմ Հալէպցի, եղած է հմուտ սատափագործ, ապա անցած է Պոլիս, ուր կատարելագործած է իր արհեստը: Տարիներ անց Թակոբ Ամուճային կը հանդիպինք Երուսաղէմի մէջ, ուր արդէն իր արհեստին շնորհիւ հասած է բարեկեցիկ դիրքի եւ մեծ նուիրատուութիւններով կը սատարէ ազգային-եկեղեցական տարբեր կեդրոններու¹⁹: Ամուճայի գործունէութեան ամէնէն ուշագաւ մասը այն է, որ ինք իր ծախքով տպագրել տուած է գիրքեր՝ հանդիսանալով հայ տպագրութեան մեկենասներէն, տակաւին 1730ականներու սկիզբներուն²⁰:

Ամուճա սակայն, Հայկա երկար չէ ապրած, այլ՝ Երուսաղէմ, ուր եղած է Սրբ. Յակոբեանց վանքի տեսուչ-միաբան:

Բացի սատափագործութենէ, Հայկալի մէջ տարածուած էր նաեւ փայտի զեղարուեստական մշակման մէկ այլ տեսակ՝ նկարազարդ փայտեայ որմնածածկերը, որոնք կը կիրարկուէին բնակարանները յարդարելու համար: Հայկալի կարգ մը հարուստ ընտանիքներ, իրենց առանձնատունները զարդարած են այդ եղանակով տան պատերն ու առաստաղը պատելով տախտակեայ նախազարդ ծածկութիւնով: Անոնցմէ այժմ նշանաւոր է Պերլինի իսլամական Թանգարանին մէջ պահուող 17րդ դարասկիզբի Պետրոսի որդի Եսայիի տան տախտակեայ կազմը, որ ցիտական գրականութեան մէջ յայտնի է «Հայկական սենեակ» անունով: Մեզ հետաքրքրող ուսումնասիրութեան մէջ, ներկայացնելով այս շքեղ եւ հազուագիւտ օրինակը, ափսոս որ հեղինակները ոչ իսկ ակնարկութիւն կ'ընեն թէ «Հայկական սենեակ»ի նկարիչ վարպետը ըստ ամենայնի հայ եղած է: Մեկնելով զարդանկարչութեան ընդհանուր հիմունքներէն, զարդանախշերու, գոյներու եւ պատկերներու բնութէն, փստահ կարելի է ըսել թէ ան արեւելեան նկարչութեան յատուկ օրինակ մըն է, որ իր վրայ կը կրէ պարսկական զարդարուեստի եւ մանրանկարչութեան դրոշմը: Այս հանգամանքը առիթ կու տայ ենթադրելու թէ նկարիչը ամենայն հաւանականութեամբ Պարսկաստանէն եկած արուեստագէտ մըն է: Զարդանախշերուն մէջ հիմնական տեղ կը զբաղեցնեն քրիստոնէական խորհրդանիշերը (մասնաւորաբար Աստուածածնայ կերպարը), որն ալ առիթ կ'ընծայէ խորհելու թէ նկարիչը հաւանաբար քրիստոնեայ պէտք է ըլլայ: 16-17րդ դարերուն Պարսկաստանէն Հայկա գաղթած քրիստոնեաները առհասարակ հայեր եղած են: Անոնցմէ գատ, զարդանկարներուն մէջ գոյութիւն ունին մեծ թիւով արարերէն արձանագրութիւններ, որոնք կը պարունակեն բազմաթիւ ինքուսական սխալներ: Այս եւս կը հաւաստէ, որ նկարիչը արարերէնի չէ տիրապետած, ուստի չէր կրնար արար կամ տեղացի մը ըլլալ: Արձանագրութիւններուն մէջ կը լիշուի նաեւ նկարիչ վարպետին անունը՝ Հայկալահ, որ հակառակ Հայկա բառով կազմուած ըլլալուն Հայկալին յատուկ անուն մը չէ: Մասնաւորաբար վերջին՝ շահ (թագաւոր) ածանցը, որ նոյնպէս պարսկական ծագում ունի, ենթադրել կու տայ թէ ան վարպետին Հայկալի մէջ տրուած անունը կրնայ ըլլալ: Այս եւ նման որոշ մանրամասնութիւններու հիման վրայ, այժմ կարգ մը մասնագէտներու կարծիքով Հայկական սենեակի վարպետը Պարսկաստանէն (հաւանաբար Նոր Զուղայէն) Հայկա եկած հայ մը պէտք է ըլլայ: Հետաքրքրական է, որ հեղինակները այս մասին տեղեակ չեն, բայց ընդգրկած են զայն. ուրեմն ինչո՞վ բացատրել անոր ներկայութիւնը գիրքին մէջ. միմիայն անոր համար, որ անոր տէրը հա՞յ մը եղած է:

Բաժինին մէջ տեղ գտած դաջագործութեան վերաբերող նիւթերը եւս հիմնաւորուած չեն (էջ 26): Որեւէ հիմք կամ փաստ չունինք ըսելու թէ դաջագործութիւնը հայկաահայոց մէջ բարձր զարգացման հասած է:

Արդեօ՞ք ձեռագիրներու պահպանակները, լիշուած վարագործները եւ կամ Հայկ պահուած այլ առարկաներու գոյութեան փաստը բաւարար են կարծելու թէ անոնք Հայկահայոց գործեր են:

Հայկպի հայոց մէջ մեծ ժողովրդականութիւն վայելող կիրառական արուեստի հիմնական տեսակներէն մէկը եղած է ասեղնագործութիւնը, որ բացառիկ կատարելութեան հասած է յատկապէս Հայկպի հայ կիներու ու աղջիկներու հմտութեան շնորհիւ: Հայկպի հայուհեաց ասեղնագործութեան ընտիր նմուշներ կարտահանուէին եւրոպական շարք մը երկիրներ²²: Ցաւօք, հայկահայոց կենցաղի մէջ յատուկ տեղ գրաւած ձեռարուեստի այս տեսակը գրեթէ լիւրջ տրուած է առհասարակ հայ ասեղնագործութեան վերաբերող դիտարկումներով, ուր բացառութիւն կը կազմեն միայն Հայկպի զանաւոր քանի մը նմուշներու հակիրճ նկարագրութիւններ:

Կ'արժէ այստեղ անդրադառնալ կարեւոր հանգամանքի մը. տարբեր ժամանակաշրջաններու, արտագաղթերու հետեւանքով Հայկպ հաստատուած հայ ազգագրական զանազան խումբերը իրենց հետ Հայկպ բերած են կիրառական արուեստի աւանդական ձեւերն ու տեսակները, որոնց շարքին՝ նաեւ ասեղնագործութիւնը: Այսպէս՝ Անթապի, Մարաշի, Ուրֆայի, Վանի, Սվազի եւ այլ վայրերու ասեղնագործութեան տեսակները եւ նախակարերը իրենց երկրորդ կեանքը ապրած են Հայկպի մէջ: Անշուշտ որ ժամանակի ընթացքին, անոնք աննշան փոփոխութիւններ եւ ազդեցութիւններ կրած են, բայց կրնանք ըսել, թէ Հայկպը այն բացառիկ կեդրոններէն է, ուր մինչեւ օրս, սերունդէ սերունդ փոխանցուելով պահպանուած են հայ ասեղնագործութեան աւանդական բոլոր տեսակները՝ գրեթէ անաղարտ ձեւով: Անհրաժեշտ է մատնանշել նաեւ այն հանգամանքը, որ Հայկպի մէջ ասեղնագործութիւնը լայն տարածում ստացած է յատկապէս Մեծ Եղեռնէն ետք՝ տարագրութեան շրջանին, երբ հոս կը հասնին մեծ թիւով անօթեւան հայ որբեր եւ ալքիներ, եւ ասեղնագործութիւնը օրուան հաց կը հալթալթէ բազմաթիւ գաղթական ընտանիքներու համար: Ասոր մեծապէս նպաստած են նաեւ հայ եւ օտար հայասէր բարերարուհիներ, ինչպէս՝ Քարէն Եփփէ, Էտիտ Ռոբերց, Հետուիկ Պիւլ, Թրուանդ Քեշիշեան եւ ուրիշներ: Անոնք էին որ 1920-30ականներուն Հայկպի մէջ հիմնեցին ալքիանոցներ եւ ժանեկագործութեան արհեստանոցներ, ուր աշխատեցան հայ կիներ ու աղջիկներ՝ ապրուստի միջոցներ հալթալթելով հայ կեանքի դժուարին ալդ օրերուն²³:

Գորգագործութեան նուիրուած բաժինը հեղինակները կը սկսին հայկական գորգերու մասին պատմական տեղեկութիւններով՝ գրեթէ լիւրջ տրուած մէջբերումներով, որոնք որեւէ ընդհանրութիւն չունին հայկապահայոց պատմութեան հետ: Խօսքը մասնաւորելով Հայկպի հայոց գորգագործութեան, հեղինակները կը նշեն թէ 17-18րդ դարերուն Հայկպի գորգագործական արհեստանոցներու հիմնադիրները հայեր եղած են:

Յայտնի չէ թէ հեղինակները ինչ աղբիւրներու հիման վրայ նման հաստատագրում կ'ընեն։ Հայկչի մէջ գորգագործութիւնը զարգացած է համեմատաբար ուշ՝ մասնաւորապէս 19րդ դարու կէսէն ետք։ Մինչ այդ, տեղական գորգերն ու կարպետները չափազանց կոշտ ու ցածորակ ըլլալով, չեն կրցած մրցիլ ներածուած բարձրարուեստ գորգերու հետ²⁴։ Այդ է պատճառը թերեւս, որ արար մատենագիրներ միշտ հիացումով ու գովեստով խօսած են կովկասեան, հայկական գորգերու մասին։

Թէ երբ հիմնուած են գորգի առաջին արհեստանոցները՝ յստակ չէ, բայց վստահաբար ո'չ աւելի շուտ քան 19րդ դարու վերջերուն։ Գորգագործութիւնը մեծ թափով կը զարգանայ, երբ արտագաղթելու հետեւանքով Հայկչ կը հասնին հայութեան հոծ զանգուածներ։ Այս շրջանին է որ կը հիմնուին գորգ հիւանդ արհեստանոցները՝ ընդհանրապէս տնայնագործական հիմունքներով։ Նշանաւոր է Կարապետ աղա Քեհեայեանի 1898ին հիմնած գորգի արհեստանոցը²⁵, որ կարճ ժամանակ անց կը վերածուի բաւական խոշոր արտադրական կեդրոնի։ Քեհեայեանի գորգի գործարանը ունեցած է 120 դազգահ եւ շուրջ 600 գործաւոր։ Գործարանին արտադրած նմուշները կ'արտահանուէին ԱՄՆ եւ եւրոպական շարք մը երկիրներ։

Նոյն բաժինին մէջ հեղինակները կ'անդրադառնան Հայկչի գանձատան մէջ պահուող գորգի բացառիկ նմուշի մը՝ 1904ին հիւսուած եւ Սրբ. էջմիածինը պատկերող մետաքսեայ նուրբ հիւսուածքին։ Հոս եւս հեղինակները թույլ կու տան կարգ մը վրիպումներ։ Գորգի պատուիրատուն եղած է ո'չ թէ կեսարացի Կարապետ քահանան (էջ 34), ինչպէս լիշած են հեղինակները, այլ գորգին պատուիրատու-նուիրատուն է Կարապետ Քեհեայեանը։ Ըստ ամենայնի, գորգի վրայ եղած արձանագրութիւնը սխալ կարդացուած է։ Ահա ան. «Առինք ձեռն... Կարապետ Քէհեաեանի ի Կեսարացուց»։ Գորգին նկարագրութիւնը եւս թերի է. անոր չորս անկիւններուն պատկերուած են հայ հոգեւոր նշանաւոր գործիչներու դիմանկարները, որոնցմէ մէկը անյայտ է հեղինակներուն. «անյայտ հոգեւորական»ը Ներսէս Շնորհալին է։

Գրախօսուող աշխատութեան մէջ գեղանկարչութեան գլուխը կը կազմէ գիրքին ամէնէն ընդարձակ բաժինը, որ կը պարփակէ տեղեկութիւններ ո'չ միայն Հայկչի հայոց գեղանկարչութեան, այլ ընդհանրապէս Հայկչ եւ ալլուր գործած, հայ եւ ալլազգի վարպետներու մասին տեղեկութիւններ։ Ի դէպ, եթէ հաշուի չառնենք այն՝ որ արծարծուած որոշ նիւթեր բնաւ չեն առնչուիր գիրքին նիւթին եւ դուրս են անոր սահմաններէն, ապա այս բաժինը կրնանք ամէնէն հարուստը համարել։ Նկատելի է, որ հեղինակները յատուկ մօտեցում ունեցած են այս նիւթին նկատմամբ։ Այդուհանդերձ, չենք կարծեր, որ հարկ կար գրքովին սահմանափակ էջերը տրամադրել բոլորովին անյարիր տեղեկութիւններու։ Օրինակ՝ կարիք կա՞ր արդեօք երկարօրէն նկարագրելու յունական սրբապատկերները։ Անհասկնալի է անոնց կապը հայ գեղարուեստին եւ

գիրքին վերնագրին հետ. կամ ըսենք՝ աւելորդ չէ՞ր Քրոնիկոն գիրքի, Մակարիոս իբն էլ Զախմի ուղեգրութեան այդքան տեղ լատկացնել, խօսիլ Լէոնարտօ Տա Վինչիին վերագրուող նկարի մը մասին, խօսիլ բուրվառներու մասին՝ բոլորովին անտեղի նիւթ մը մանաւանդ հոս...:

Գեղանկարչութեան բաժինին մէջ մեծ տեղ տրուած է Մուսատէրնեբու ընտանիքին: Նշանաւոր նկարիչներու գերդաստանին շուրջ եղած են թաղրութիւնները անհիմն են:

Մուսատէրները ազգութեամբ եղած են մելքիթ յոյն եւ ոչ՝ հայ: Հայոց եկեղեցւոյ մէջ իրենց գործերուն առկայութիւնը բնաւ բաւարար չէ կարծելու թէ անոնք ծագումով հայ եղած են, որովհետեւ անոնք բազմաթիւ գործեր ունին նաեւ յունական եկեղեցիներու մէջ: Հեղինակները իրենք գիրենք կը հակասեն ըսելով. «Յովսէփը մեր ուշադրութիւնը գրաւել է նրանով, որ եղել է Հայքալի հայ համայնքից, յունաօրթոդօս (մելքիթ) դաւանանքն ընդունած» (էջ 46): Ինչպէ՞ս կը պատահի որ մէկ անձը պատկանած է երկու համայնքներու. առաւել եւս՝ պատմագիտական եւ եկեղեցական գրականութեան մէջ երբեք չէ լիշուած, որ հայ համայնքը եւս ունեցած ըլլայ մելքիթ եկեղեցւոյ հետեւորդներ (հայ-մելքիթ՝ որպէս այդպիսին չէ եղած):

Այստեղ լիշուած Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ հաւաքածոյին մաս կազմած Սրբ. Գէորգ Զօրավարի նկարի (էջ 53) հայերէն հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «... Նկարեցաւ ձեռամբ Տէր Ումէին որդուն Հանանիայի ազգէն [Յ]ունաց», արդէն ամէն կասկած կը փարատէ:

Բաժինին մէջ տեղ գտած են նաեւ բազմաթիւ սխալագրութիւններ, թարգմանական անճշդութիւններ: Թուենք անոնցմէ քանի մը հատը: Մկրտիչ քհնյ. կը լիշուի իբրեւ 19րդ դարու նկարիչ, մինչդեռ ան ապրած է 17րդ դարուն: Հուրիէ Եուսուֆ պէտք է ըլլար Խուրի, (այսինքն՝ Տէր, քահանայ), Համմա՝ Համա, Մալլուլայա՝ Մալլուլա, որ կը գտնուի Սուրիոյ մէջ եւ ոչ թէ՝ Լիբանանի. Ներսիս պէտք է ըլլայ Հարիսա. Վիսդէթ ալ մետրոպոլիտ»ը լատուկ անուն չէ, այլ բառացիօրէն կը նշանակէ՝ գերաշնորհ (Մետրոպոլիտ). Նաֆու Ֆիթուսի իզերբինին պէտք է կարդալ Նաուֆիթոս Իսիլայի Դամասկոսի Սրբ. Սարգիս վանքը դարերու հնութիւն ունի. հոս լիշուած 1867ը անոր վերանորոգութեան տարեթիւն է եւ ոչ թէ կառուցման: Ֆրանք կը կոչէին ոչ թէ ուղղափառօրթոդօս քրիստոնեաները, այլ կաթոլիկ, լատին դաւանանքին պատկանողները: Օրթոդոքս (յոյն) եկեղեցւոյ կամ արեւելեան այլ եկեղեցիներու պատկանողները ֆրանք չեն անուանուած:

Հայքալի հայոց գեղարուեստը արտացոլող գրքոյկին մէջ տեղ գտած է նաեւ «Տէր Զօր» խորագիրը կրող յաւելեալ բաժին մը: Հեղինակները անդրադառնալով այս նիւթին, հաւանօրէն իրենց յարգանքի բաժինը բերած են Սուրիոյ անապատներէն, Տէր Զօրի եւ շրջակայ տարածքի մահուան ճանապարհներէն անցած հայ ժողովուրդի խեղճներուն: Որքան ալ յուզական ու սրտամօտ, ան բոլորովին առանձին նիւթ մըն է եւ

մանաւանդ անյարիր գիրքին բնութիւն: Հոս տեսնուած սխալներուն չենք անդրադարձած:

Հայէպի հայոց գեղարուեստին նուիրուած գրքովին շուրջ մեր դիտարկումները ջանացինք ներկայացնել հնարաւորին չափ սեղմ եւ ամփոփ՝ նշելով հոն տեղ գտած սխալներուն մէկ մասը միայն: Յիշենք թէ կարգ մը հարցերու եւ բազմաթիւ վրիպումներու չենք անդրադարձած՝ պարզապէս գրութիւնը աւելի չծանրաբեռնելու միտումով:

Կ'ուզէինք մատնանշել նաեւ հայէպահայ գեղարուեստի մէջ հիմնական այն բաժինները, որոնց հեղինակները չեն անդրադարձած: Ոչ թէ փափաքելի, այլ պարտադիր անհրաժեշտութիւն էր, օրինակ, գիրքին մէջ առանձին գլուխ մը նուիրել հայէպահայ գրչութեան արուեստին: Զէ՞ որ գաղութը եղած է հայ գրչութեան հարուստ եւ աւանդաշատ կեդրոն, ուր ստեղծագործած ու տքնած են բազմաթիւ գրիչներ, ծաղկողներ, որոնց օրինակած աւելի քան 200 ձեռագիր մատեանները այսօր կը հարստացնեն Հայէպի, Երեւանի, Երուսաղէմի, Վիեննայի, Վենետիկի եւ այլ վայրերու մատենադարանները:

Անհրաժեշտութիւն էր նաեւ առանձին գլուխով ներկայացնել Հայէպի հայոց մանրանկարչութեան արուեստը, ուսումնասիրելու, ծանօթացնելու հայէպահայ եւ Հայէպի մէջ ստեղծագործած ծաղկող գրիչներու, վարպետներու գործերը: Յատուկ կ'ուզէինք շնչտել նաեւ այն իրողութիւնը, որ Հայէպի մատենական նկարչութեան խումբ մը բարձրարուեստ օրինակներ ներկայիս կը պահուին Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանին մէջ:

Վերջաւորութեան, թող ներեն մեզ պատկառելի եւ յարգու մեր հեղինակները, եթէ ըսենք որ հապճեպ, մակերեսային եւ յատկապէս սխալներով հարուստ այս աշխատութիւնը ո'չ միայն քար մը չ'աւելցնէր հայէպահայ գաղութին վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններուն վրայ, այլ ընդհակառակը, աւելի եւս կը բարդացնէ եւ կը կնճռոտէ եղածը, որ կրնայ նաեւ առիթ տալ թիւրիմացութիւններու:

ՎԱՐԴԻ ՔԵՇԻՇԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հայէպի Մ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ եւ մասնաւորաց, կազմեց Արտաւազդ արք. Սիւրմէեան, հատոր Ա., Երուսաղէմ, 1935, էջ 214:

² Հայր Ն. Ալիսեան ՎԱՐՏԱՆԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՒՐՄԷԵԱՆ, Պատմութիւն Հայէպի Հայոց..., Հանդէս Ամսօրեայ, ԿԻ. տարի, թիւ 10-12 (Հոկտ.-Դեկտ. 1950), սիւնակ 503:

³ Հրաչեա Աճառեան, «Հայ թուագրութեան մի սխալ ձեւ», Բանասիրական ուսումնասիրութիւններ, Երեւան, 1976, էջ 206-207. նոյնի՝ «Հայկական Ը», Հայ

- Թուազրութեան մի սխալ ձեռն Տեղեկագիր Հայկական ՍՍԻԲ Գիտութիւնների Ա-
կադեմիայի, Երեւան, 1952, թիւ 1, էջ 37-38;
- ⁴ Սիւրմէան, *Ծուցակ*, հտ. Ա., էջ 214;
- ⁵ Նոյն, էջ 3;
- ⁶ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէան, *Պատմութիւն Հայկչի հայոց*, հատոր Գ., Փարիզ,
1950, էջ 320-321;
- ⁷ Նոյն, էջ 260;
- ⁸ Նոյն, էջ 77;
- ⁹ Վարդան Եպս. Տեմիրճեան, *Գաւազանագիրք Լիբանանի եւ Սուրիոյ հայոց թեմերու
առաջնորդութեան*, հատոր Ա., Անթիլիաս, 1980, էջ 256;
- ¹⁰ Սիւրմէան, *Ծուցակ*, հտ. Ա., էջ 214;
- ¹¹ Սիւրմէան, *Պատմութիւն*, հտ. Գ., էջ 27-29;
- ¹² Թորոս Թորանեան, *Պատմութիւն Հայկչի «Օթէլ Պարոն»-ի, եւ Արմէն Մազրումեանի
(Պարոն) Նամականին*, Պէլլութ, 1981;
- ¹³ Սիւրմէան, *Պատմութիւն*, հտ. Գ., էջ 253;
- ¹⁴ Մեր կարծիքով, գրախօսուող գրքովին մէջ տեղ գտած կարգ մը անճշդութիւններ
կու գան նոյնինքն Սիւրմէանի *Պատմութիւն Հայկչի հայոց աշխատութեան* Գ.
հատորէն Որքան որ ալ ան արժէքաւոր ուսումնասիրութիւն մըն է եւ տակաւին
անգերագանցելի կը մնայ իր տեսակին մէջ, բնական է որ իբրեւ առաջին նա-
խափորձ՝ ան անթերի է: Մասնաւորաբար պէտք է նշել այն հանգամանքը որ
հեղինակը լաճախ իր ենթադրութիւններու, իմացականութեան, երբեմն նաեւ
բանաւոր տեղեկութիւններու հիման վրայ շարադրած է գիրքը: Այստեղ է, որ
անհրաժեշտ էր աւելի ուշադիր ըլլալ՝ զատորոշելու վաւերականը, հաւաստին եւ
հիմնականը, ապա նաեւ դիմել սկզբնաղբիւրներուն եւ Սիւրմէան արք-էն ետք
լոյս ընծայուած ուսումնասիրութիւններուն:
- ¹⁵ Աւաքել Դաւրիթեցի, *Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Խանար-
եանի*, Երեւան, 1990, էջ 448;
- ¹⁶ Եւուրի Վարդանեան, *Մատենադարանի ձեռագրերի աճը 1977-1978 թթ-», Բանբեր
Մատենադարանի*, հատոր 13, Երեւան, 1980, էջ 359;
- ¹⁷ Կիրակոս Ղազանճեան, *Քառն նամակներ ուղեւորութեան*, Պոլիս, 1886, էջ 163;
- ¹⁸ Սիւրմէան, *Պատմութիւն*, հտ. Գ., էջ 877;
- ¹⁹ Նոյն, էջ 699-700;
- ²⁰ Ն. Ոսկանեան, Բ. Կորկոտեան, Ա. Սաւաթեան, *Հայ գիրքը 1512-1800 թուականնե-
րին*, Երեւան, 1988, էջ 321-322, 328-329, 341-343;
- ²¹ Julia Gonnella, *Ein christlich-orientalisches Wohnhaus des 17. Jahrhunderts aus
Aleppo (Syrien)*, Museum für Islamische kunst (Berlin) Mainz: Von Zabern, 1996;
- ²² Ծովհանէս Թովուզեան, *Սիրիայի եւ Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատ-
մութիւն (1841-1946)*, Երեւան, 1986, էջ 56-57;
- ²³ Ճանեակ բանցնող բարերարներ, *Գեղարդ Սուրիահայ տարեգիրք*, Ե. գիրք, Հա-
լէպ, 1996, էջ 145-157;
- ²⁴ Թովուզեան, էջ 53;
- ²⁵ Նոյն, էջ 53;

Արծրուն Աւագեան, Կոստան Զարեան. Կեանքը եւ Գործը, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1998, 294 էջ:

Արդի հայ գրականութեան կարկառուն դէմքերու շարքին, հաւանաբար քիչեր հետազօտական անքան սահմանափակ ուշադրութեան արժանացած ըլլան, որքան Կոստան Զարեանը՝ Հակառակ «դասական»ի պիտակին եւ իր հասցէին շուայլուած գովեստներուն, մեր դարու քաղաքական, մշակութային ու իմացական ամէնատարբեր երեւոյթներու ըովէն անցած գրագէտը մինչեւ օրս Հայաստանի թէ՛ Սփիւռքի մէջ արժանացած չէր առանձին հատորի մը անգամ, մինչ կարեւոր ու անկարեւոր անուններ նոյնիսկ իրենց ողջուցը մէկէ աւելի ուսումնասիրութիւններու առարկայ դարձած էին: Ինչու՞ այս պատկերը Պէտք է նկատի ունենալ, ի միջի այլոց, Սփիւռքի անփութութիւնը՝ իր գրական գործին ըստ արժանուոյն տէր կանգնելու ու պատշաճ մեկնաբանութեան ուղիներ բանալու, եւ Հայաստանի անկարողութիւնը՝ տեսաբանական միօրինակ կաղապարներէ եւ գաղափարախօսական արգելքներէ անդին անցնելու: Գիրքերու մէջ երեւցած մենագրական բաժինները կամ մամուլի մէջ լոյս տեսած աշխատութիւնները, չնչին բացառութիւններով, հեռու եղած են պահանջուած մակարդակէն: Ընդհանրապէս, կրկնած են կենսա-մատենագիտական նոյն տուեալները եւ գոհացած՝ տպաւորապաշտ ընութագրումներով:

Անդրանիկ Ծառուկեանի պատկերաւոր ընորոշումով, Սփիւռքի կէշուքը հազիւ բաւած է Զարեհ Որբունին պարփակելու: Օշականի կամ Զարեանի ծանրութիւնը պիտի կոտրէին ալը կէշուքը՝ իր կարգին հայրենի գրականագէտ Արծրուն Աւագեան, որ վերջերս հեղինակած է Զարեանին նուիրուած առաջին մենագրութիւնը՝ *Կոստան Զարեան. Կեանքը եւ Գործը*, կը նշէ. «Զարեանն իր բարդ բնաւորութեամբ, աշխարհաքաղաքացու իր ուրոյն հանգացներով ու յարափոփոխ նուիրումներով քիչ ցանկալի մարդ էր թէ՛ իւրայինների եւ թէ՛ օտարների համար, իսկ կուսակցական-գաղափարախօսական տեսակէտից՝ ուղղակի մեծ հոգա», ուստի «թերեւս պարզ լինի, թէ ինչու տասնամեակներ շարունակ լուծեան է մատնուել նրա անունը: Իսկ եթէ խօսել էլ են, ապա՝ շատ լաճախ քննադատաբար ու միտումնալից, երբեմն էլ՝ ծայրալից գնահատումներով» (էջ 7): Յայտնի է, որ լուծեան դաւադրութիւնը լաւագոյն ձեւն է անտարբերութեան շղարշին տակ քօղարկելու ալիւսալ շահեր վտանգող երեւոյթներ կամ անցանկալի իրողութիւններ:

Աւագեան վերջին տարիներուն շարք մը յօդուածներ լոյս ընծայած էր հայրենի պարբերականներու մէջ (*Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Գարուն, Նոր Դար*): Այս հատորը կը փորձէ ամբողջական ներկայացում մը, որուն մաս կը կազմեն նախաբան մը, չորս գլուխներ, չհամա-

րակայուած բաժին մը եւ վերջաբան մը Անոր կցուած է օգտագործուած մատենագիտութեան (գիրքեր, թերթեր եւ արխիւներ) ցանկ մը:

«Երկու խօսք»-ին մէջ, հեղինակը իրաւացիօրէն կը լիշէ, որ «Կոստան Զարեանի կեանքի ու գործի ուսումնասիրութիւնը կապուած է մի շարք բարդութիւնների հետ: Հայ գրականութեան մշակների թոււմ դժուար է մատնանշել մի երկրորդ անձնատրութեան, որ այդպիսի աստանդական կեանքով ապրած լինի, այդքան շատ լեզուներով (Ֆրանսերէն, ռուսերէն, իտալերէն, անգլերէն, հայերէն, իսպաներէն) ստեղծագործած, այդքան իրարամերձ ու բազմաբնոյթ տեսակէտներ յայտնած եւ այդքան հին ու նոր գրական ուղղութիւններին փոփոխականօրէն յարած» (էջ 7): Այս կէտը պայմանաւորած է Զարեանի կեանքի ուսումնասիրութիւնը, քանի որ կը պահանջէ իրազեկ ըլլալ մամուլի անթիւ հաւաքածոներու մէջ ցրտուած գործերու եւ տեղեկութիւններու, արխիւային մատչելի փաստաթուղթերու, բազմալեզու աղբիւրներու, եւլն.: Ու հոս սկսած է կենսագրական «առասպելը», զոր հեղինակը աշխատած է լուսարանել՝ առաջին գլուխը նուիրելով Զարեանի գիտական կենսագրութեան համառօտ շարադրանքի փորձին (էջ 15-52):

«Կոստան Զարեանի կեանքը (Եռակի վտարանդին)» խորագրին տակ, Աւագեան կատարած է որոշ ճշգրտումներ, որոնք իր աշխատանքը մասամբ կը դարձնեն այն գործը, «որը կարող էր հերթական հանգրուան լինել՝ նրա ստեղծագործութիւնների աւելի լիարժէք ուսումնասիրման համար» (էջ 9)³: Այդ ճշգրտումներէն թուենք հետեւեալները. -

ա) Զարեանի ծննդեան թուականը եւ ծնողքի անունները (էջ 16)

բ) Զարեանի ազգականական կապը Շիրվանզադէի եւ Յովհաննէս Աբեյանի հետ (երկրորդ կարգի զարմիկներ) (էջ 18)

գ) 1910-ին Պրիւքսէլէն Պոլիս եւ ապա՝ Վենետիկ երթալը (էջ 24)

դ) Հայերէնի իմացութիւնը փոքր հասակին՝ բանաւոր կերպով (էջ 25-26)

ե) «Երեք երգեր» վիպերգի բնագրին հայերէն ըլլալը (էջ 31-32)

զ) Հայաստան առաջին մեկնումի թուականը՝ 1924 (էջ 39-41)

Զարեանի կենսագրութեան փորձը նամակներէ մէջըրուածներով ու փաստերով ճշտացած է: Սակայն, «մասամբ» խօսքը կ'ակնարկէ այն իրողութեան, որ բազում մեծուփոքր (երբեմն՝ անըմբռնելի) անճշդութիւններ եւ թիւրիմացութիւններ նոր «առասպելներու դուռ կրնան բանար Այդ սրբագրելի կէտերէն ամէնէն կարեւորները լիշենք. -

ա) «Այստեղ [Սրբ. Ղազար], Զարեանի ուսուցիչներն էին Արսէն Ղազիկեանը (գրաբարի) եւ Նիկողայոս Ադոնցը (աշխարհաբարի)» (էջ 26): Թէեւ Զարեան Ադոնցին ծանօթացած է Սրբ. Ղազարի մէջ, սակայն իր իսկ վկայութեամբ, իր ուսուցիչները եղած են երկու Մխիթարեան հայրեր՝ Աթանաս Տիրուեան (գրաբար) եւ Արսէն Ղազիկեան (աշխարհաբար)⁴:

բ) «1916ին Զարեանը Ֆլորենցիայում է: (...) Գրողը բախում է Քրիստոսի փոխանորդի՝ Պապի դուռը: (...) Զարեանը ոգեւորւած ճառ է ասում Բենեդիկտ 12ի առջեւ (...)» (էջ 30): Զարեան հանդիպած է Պապին 1915ին նախքան Ֆլորենցէ հաստատուիլը, իսկ Պապը Բենեդիկտոս 15րդն էր, ոչ թէ 12րդը:

գ) L'Eroica ամսագիրը լոյս կը տեսնէր ո'չ թէ Կատալինա (էջ 30), այլ՝ Լա Սպեցիա, իսկ «Լա Սպեցիայում Lancianoի հրատարակիչը» (անդ) ճիշդ չէ, քանի որ Lancianoի Carabba հրատարակիչի մասին է խօսքը:

դ) 1917ին Զարեանի բանախօսութիւնը՝ ի նպաստ Հայաստանի անկախութեան, կարդացուած է ո'չ թէ իտալերէն (էջ 32), այլ՝ ֆրանսերէն⁵:

ե) Զարեանի ենթադրեալ սիրահարուածը հռչակաւոր դերասանուհի էլէոնորա Տուզէի հետ (էջ 33) Վենետիկի մէջ 1912ին «ազնուական» էլէոնորայի հետ իր սիրային կապի սխալ նոյնացումի արդիւնք է:

զ) «1920ի սկզբներին Զարեանը վերադառնում է Ֆլորենցիա՝ Պոլսում հանդիպում ունենալով Ալեքսանդրի Շիրվանզադէի հետ» (էջ 34): Դէպի Կովկաս իր լրագրական առաքելութենէն դարձին, Զարեան հանդիպած է իր ազգական Շիրվանզադէին Պոլսոյ մէջ Նոյեմբեր 1919ին, որմէ ետք վերադարձած է Ֆլորենցէ⁶:

է) Նախորդ նախադասութենէն ետք, Աւագեան կ'աւելցնէ. «Իտալիայում Զարեանը լոյս է ընծայում իր տպաւորութիւններն այն ճամբորդութիւնից, որի թարգմանութիւնը պատրաստուած էր տպագրելու Պոլսի Սանճագճեան տպարանը՝ «Իտալականին յար եւ նման տպագրական ճաշակով մը» (Ռատան պարբերագիր, Կ. Պոլիս, 1920, հ. 10, էջ 40): Սա նշանակում է, որ Զարեանի տպաւորութիւնները լոյս են տեսել առանձին գրքով, քանի որ թերթերում կամ ամսագրերում հրատարակուած լինելու դէպքում չէր կարող «յար եւ նման տպագրական ճաշակի» մասին խօսք լինել: Յաւօք, այդ մասին աւելին յայտնի չէ մեզ» (էջ 34):

Հոս սխալ ընթերցումէ բխած շփոթ մը կայ: Արդարեւ, Աւագեանի լրած Ռատան պարբերագիրքին մէջ երեք յաջորդական թիւերով (Մարտին եւ Մայիսին, քանի որ Ապրիլին հանդէսը լոյս տեսած չէ) Զարեան լոյս ընծայած է «Դէպի Արարատ» ուղեգրութիւնը, որ շարունակուած չէ: Առաջին բաժնի սկիզբը, խմբագրական ծանօթութիւն մը կը հաղորդէ, թէ «գրի առնուած այդ տպաւորութիւններուն մէջ Զարեան կը ներկայանայ այն շեշտով գոր վերջին տարիներուն իւրացնելով գրած է ԵՐԵՔ ԵՐԳԵՐ՝ ԱՄԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՎԻՇՏԸ ԵՐԿՐԻՆ ԵՒ ՎԻՇՏԸ ԵՐԿՐԻՔՆԵՐԻ քերթուածը: Ինչպէս ասկից առաջ ծանուցած էինք, այս գործին ձեռագիրները արդէն Սանճագճեան տպարան յանձնուած են եւ կը սպասենք որ հատորը հրապարակելէ իտալականին յար եւ նման տպագրական ճաշակով մը»:

Պարբերութեան ընթացքը ցոյց կու տայ, որ «այս գործին ձեռագիրները» խօսքը կ'ակնարկէ «Երեք երգեր»ու հայերէն ընագրին, քանի որ այլպէս իմաստ չունէր գուգահեռ ընել «Դէպի Արարատ»ի եւ վի-

պերգին միջեւ, որուն հայերէն բնագիրը ծանօթ չէր ընթերցողին: Ասկէ զատ, 1 Ապրիլ 1920ին Յակոբ Օշական կը գրէր Զարեանին. «Նիւթական հաշիւներ անշուշտ քեզ չեն առաջնորդեր ոչ ալ անապարոտ փառասիրութիւն մը քանի որ գործէդ արդէն առած ես լիարուսն գոհացում: Շամտանճեանը մարդը fait accompli առջեւ դնելու համար նորէն ոչքլամի ձեւով լիշատակեց գործը, յօդուածիդ գլուխը, ու այս անգամ տպարանին անունն ալ յայտարարուեցաւ: Կը յուսամ թէ պիտի ամչնալ վերջապէս»⁸: Պատանի մէջ նախօրօք ծանուցուած գործը նոր լոյս տեսնելիք ուղեգրութիւնը չէր կրնար ըլլար Զարեան խաղաղական մամուլին մէջ լոյս ընծայած է կովկասեան թղթակցութիւններ, որոնք կապ չունին հայերէն հրատարակութեան հետ եւ ընդհանրապէս հատորի չեն վերածուած:

ը) Յաջորդ նախադասութիւնը կը պարունակէ ուրիշ անձնութիւն մը. «Մի կարճ ժամանակ իտալիայում մնալուց լեւոյ, լքելով իր բարեկեցիկ կենցաղը, Զարեանը 1920 թ. Սեպտեմբերին ընտանիքով տեղափոխուեց է Կ. Պոլիս (տես Կ. Զարեան, «Դէպի Արարատ», Պատան, 1920, հ. 14): Աւագեան, կարդալով «2 Սեպտեմբեր», «4 Սեպտեմբեր», «5 Սեպտեմբեր» եւ առաջին նախադասութիւնը՝ «Ահաւասիկ Նորից Պոլսում...», կարծած է որ խօսքը Զարեանի ընտանեօք վերադարձի մասին է: Մինչդեռ, եթէ նշմարէր, որ ուղեգրութեան այդ մասը լոյս տեսած է Մայիս 1920ին, պիտի խուսափէր նման ակներեւ սխալէ. պարզ է, որ նշումը կը վերաբերի Սեպտեմբեր 1919ի Պոլիս ժամանումին: Իրականութեան մէջ, Զարեան իտալիայէն Պոլիս վերադարձած է Հոկտեմբեր 1920ի վերջերը:

թ) La Tour de Babel (եւ ոչ թէ La Tour de Babelle) հանդէսը լոյս տեսած է մէկ եւ ոչ թէ՛ երկու թիւ (էջ 44), ինչպէս կը գրէ Աւագեան հիմնուելով Թորոս Թորանեանի մէկ յօդուածին վրայ՝ առանց աղբիւրը նշելու⁹:

ժ) «1926ին Զարեանը Փարիզում հանդիպում է նաեւ Համաստեղի հետ» (էջ 44): Այդ թուականին Համաստեղ Փարիզ չէր. վերջինիս արտասահմանեան միակ շրջագայութիւնը տեղի ունեցած է 1928-1930 թուականներուն¹⁰:

Ճ) Ակնարկելով 1926ին, Աւագեան կը գրէ. «Կահիրէում գտնուող Վ[ահան] Թէքեանին գրած նամակում Զարեանը ցանկութիւն է յայտնում գնալ Կիպրոս՝ հայկական որբանոցում պաշտօնավարելու: Տնտեսականից զատ, կային եւ ալ պատճառներ՝ գրողի դատեր հիւանդութիւնը, որին անհրաժեշտ էր ծովափնեայ վայր, կնոջ (խօսքը Զարեանի երկրորդ կնոջ՝ ամերիկուհի Ֆրանսիսի մասին է) նկարչական ցուցահանդէսի կազմակերպումը ...» (էջ 44): Սակայն, այդ թուականին Զարեան դեռ կապ չէր հաստատած երկրորդ կնոջ հետ, ուստի «նկարչական ցուցահանդէսի պատճառաբանութիւնը կը մնայ բոլորովին խնդրական»:

Ժբ) «1931-32ին Զարեանը ապրում է Վիեննայում եւ ապա Միլանում» (էջ 45): Ինչպէս ցոյց կու տան իր նամակները, այդ տարիներուն

ապրած է նախ Վենետիկ եւ ապա Միլանո: Միւս կողմէ, *Բանկոսայր...* լոյս տեսած է 1931-33ին եւ ոչ թէ 1931-34ին (անդ):

Ժգ) «1935-38ին Զարեանը կորֆու կղզում է, որտեղ գրում է կոմիտասին նուիրուած իր բանաստեղծութիւնը: Բոստոնի Հայրենիքում սկսում է տպագրուել «Երկիրներ եւ աստուածներ» շարքը (1935-38թթ.): Մեկնում է Աթէնք «Երկիրներ եւ աստուածներ» շարքի երրորդ մասի՝ Յունաստանին նուիրուելիք տպաւորութիւնները թարմացնելու համար: Զարեանը այտեղ հիւանդանում է, որը անդրադառնում է նրա տեսողութեան վրայ: Յունաստանում գտնուելու ընթացքում Զարեանը բարեկամանում է Լօրենս Դարբէլի հետ, որին համարում էր իր գրական ուսուցիչներից մէկը եւ որի *Զարեանապատում* գրքի չորս հերոսներից մէկը ինքն է ...» (էջ 46):

Այստեղ կարգ մը ճշդելի կէտեր կան: Առաջին հերթին, Զարեան Գորֆու ապրած է 1935-37ին. ապա, շարքը կոչուած է «Երկիրներ եւ աստուածներ»: Ասկէ զատ, թէեւ գրագէտը Համաստեղին գրած է, թէ՛ «մի օր պիտի ստիպւած լինեմ գնալու [Աթէնք], թարմացնելու համար տպաւորութիւններս Երկիրները՝ երրորդ մասի համար, որ Յունաստանին է նւիրւած, բայց առանց ոչ ոքի տեսնելու, ինչպէս այդ առիւ Ամերիկայում»¹¹ (14 Նոյեմբեր 1935), այդ մտադրութեան մասին այլ տեղեկութիւն չունինք: Գալով Լ. Տրոնէլի հետ բարեկամութեան, անկարելի է մտածել, որ հայ գրողը 25ամեայ անգլիացի դեռ անյայտ գրագէտը «իր գրական ուսուցիչներից մէկը» համարէր, քանի որ ինք արդէն 50ի սահմանները անցած էր: Հակառակը աւելի ճիշդ է, անկասկած, ինչպէս կարելի է կարդալ «Պրոսպերոսի խուցը» գործին ընդմէջէն: Միւս կողմէ, լիակատար թիւրիմացութիւն է «Զարեանապատում» գործի գոյութիւնը. կը թուի, թէ Աւագեան սխալ կարդացած է (առանց վկայակոչելու) մեր հաստատումը, թէ՛ «յատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ անգլիացի աշխարհահռչակ գրող Լորենս Տրոնէլի «Զարեանապատում»ը, եթէ ներելի է այսպէս կոչել յուշագրավէպ, նամականի, փորձագրութիւն եւ չափածոյ ընդգրկող նիւթը...»¹²: Հասկնալի է, որ կը փորձէինք փոխաբերական անունով կոչել Զարեանին անդրադարձող Տրոնէլի գրութիւններու ամբողջութիւնը եւ ոչ թէ առանձին գործ մը լիշատակել:

Ժդ) «1934ին Բոստոնում տպագրում է *Նաւը լեռան վրայ* վէպը, որը սկսել էր գրել Ֆլորենցիայում դեռ մինչեւ պատերազմը...» (էջ 46): Այս հաստատումը սխալ է. ճիշդ պէտք է համարել էջ 279ի այն դիտողութիւնը, թէ 1936ին Համաստեղին ուղղուած նամակի մը մէջ խօսք կայ «վէպ»ի դանդաղ ընթացքի մասին¹³:

Ժե) Վիճելի կէտեր կան նաեւ Զարեանի հայագիտական գործունէութեան մասին Ամերիկայի մէջ (էջ 46-47): Այսպէս, Աւագեան կրկնած է տարբեր աղբիւրներու չիշած, սակայն անհիմն փաստը, թէ 1945ին (ուրիշներ գրած են 1944-1946) Զարեան հայագիտութիւն դասաւանդած է Քոլումպիա համալսարանին մէջ¹⁴: *Armenian Quarterly* հանդէսին անու-

ներ թարգմանած է «Հայկական քառամսեայ», ինչ որ սխալ է¹⁵։ Վերջապէս, իիշած է, որ «Լեւոն-Ջաւէն Սիւրմէյեանը բարձր է գնահատել հանդէսի բերած նպաստը, ցանկութիւն յայտնել նրա նիւթերը հրապարակած տեսնել նաեւ մալր Հայաստանում»։ Սակայն, Ջարեանին ուղղուած 15 Յունիս 1946ի անգլերէն նամակով, Սիւրմէյեան գնահատած է հանդէսին կարեւորութիւնը իբրեւ մշակութային երեւոյթ եւ իր հետաքրքրութիւնը յայտնած՝ զայն դրամական ապահով հիմքի վրայ դնելու¹⁶, սակայն ո՛չ մէկ ակնարկութիւն ըրած՝ նիւթերը «մալր Հայաստանում» հրատարակելու մասին։

Նկատողութիւններու ցանկը չի սպառիր. ինչպէս վերը ըսինք, Աւագեանի հատորը Ջարեանի կենսագրութեան ամէնէն ընդարձակ փորձն է ցարդ եւ, որպէս այդպիսին, չի կրնար զերծ ըլլալ վրիպումներէ։ Անոնցմէ ոմանք կրնային կանխուիլ, առաւել բծախնդրութեան եւ առկայ մատենագիտութեան լիակատար կիրառումով։

Երկրորդ գլուխը՝ «Գեղագէտ-տեսաբանն ու քննադատը» (էջ 53-96), նուիրուած է Ջարեանի գրական հայեացքներու վերլուծումին։ Աւագեանի համաձայն, հեղինակին անձը կը տիրէ իր ողջ արձակին վրայ։ «Դասական ուշալիզմի հեղինակային անկողմնակալութիւնը օտար է Ջարեանին» (էջ 54)։ Ինչպէս նշուած է ասկէ առաջ, իր հերոսները յաճախ ածանցումներ են հեղինակին, իր մտքերուն շփոթահարները, ինչ որ յատկապէս նկատելի է Նաւր յերան վրայի մէջ¹⁷։ Իր գրականութիւնը «իրական» եւ «անիրական» իրականութեան համախառնուրդ մըն է, «ալպէս ասած՝ ազատ մտածողութիւնը» (աւանգարդիստական) եւ «առարկայական» մտածողութիւնը (իրապաշտական) շատ յաճախ միահիւսուած են նրա գործերում» (էջ 56)։ Աւագեան դիտել տուած է, որ արձակը կրնայ բնութագրուիլ որպէս «գեղարուեստական վաւերաթուղթ», նմուշ մը այն գրականութեան, որուն բացակայութեան մասին նոյն 1930ականներուն ընդարձակօրէն խօսած է Շահան Շահնուրը։ Սակայն, հարց է, եթէ արդեօք Ջարեան, որ ընդհանրապէս կը մերժէր իրապաշտութիւնը որպէս գրական ուղղութիւն, իր գործը դիտած է որպէս «վաւերաթուղթ»։

Հեղինակի դրոյթին համաձայն, Ջարեանի գրականութեան առանցքը երկու՝ «հայրենիքի ճակատագրի եւ մարդու ազատութեան հանգուցային խնդիրներին» շուրջ կը դառնայ (էջ 56)։ Փոքր սրբագրութիւն մը ընելով, պիտի ըսէինք՝ մարդու ազատութիւնը եւ հայրենիքի ճակատագիրը Քառասուն տարուան ընթացքին, երբ իր արձակին էական մասը կը ստեղծէր, Ջարեան վճարած է մարդու ազատութեան եւ ինքնիշխանութեան հաւատալու իր գինը՝ տարագրութիւնը։ Երբ վերադարձած է Հայաստան, այլեւս յոգնաբեկ եւ մղուած՝ առանձնութենէն, կեանքի վերջին տարիներուն թէ յետմահու, կրած է ամենածանր տուժը՝ լուծութիւնը։ Ինչպէս նկատած է Մարկ Նշանեան, Օշականի ու Ջարեանի շուրջ լուծութիւնը պատիժ էր՝ ստեղծագործական ազատութիւնը եւ բարձր գրականութեան մշակումը ընտրած ըլլալու դիմաց¹⁸։

Մարդու եւ, ի հարկէ, արուեստագէտի ազատութեան խնդիրը տարած է Ջարեանը այսպէս կոչուած «լանձնապատան» դիրքերու, որոնք զինք հայ գրականութեան ընթացիկ ուղղութիւններու լուսանցքին վրայ գետեղած են: Վերլուծելով Ջարեանի խորհրդապաշտ հակումները՝ յատկապէս իր կազմաւորումի շրջանին, Աւագեան դիտել տուած է, որ «Ջարեանն այն մտաւորականներից էր, որոնք միտում էին եւրոպականացնել հայ գրականութիւնը, բայց դէմ էր եւրոպականի ֆետիշացմանը» (էջ 61): Այս միտումը աւելի ակներեւ էր Մհենանի շրջանին:

Այս գլուխին մէջ, հեղինակը քննած է Ջարեանի տեսական դրոյթները Մհենանի եւ Բարձրաբանքի էջերէն, շեշտելով, որ Մհենանի մէջ, Ջարեանի ու Վարուժանի դիրքորոշումները այդքան ալ հեռու չէին (էջ 69), ինչպէս իրաւացիօրէն նկատած է գրական քննադատութիւնը: Խոհականութեան եւ ներքին էութեան բացայայտումի ուղղուած իր տողերը՝ արձակ թէ՛ չափածոյ, նպատակ ունեցած են յայտնաբերել կեանքի խորհուրդը, «որ թաքնուած է դէպքերի ետեւում», ինչպէս ինք գրած է: Խնդրական կը մնայ, սակայն, եթէ իր գրականութիւնը՝ «աշխարհի պատկերման խորհրդապաշտական ձեւեր»ու միտումով, զինք մօտեցուցած է գերիրապաշտ ուղղութեան, ինչպէս կը մտածէ Աւագեան (էջ 58):

Քննուած է նաեւ Ջարեանի ու Եղեռնի յարաբերութիւնը (էջ 78-81): Ինչպէս յայտնի է, Ջարեան Աղէտի մասին ուղղակի կերպով չէ գրած երբեք, ու բացայայտ մերժած է ատիկա ընել Բայց արձագանգներ չեն պակսիր իր գործին մէջ, որոնց մէկ քանիին կ'ակնարկէ Աւագեան, թէեւ ընթերցողին չի տար Ջարեանի «լուծեան» բացատրութիւն մը²⁰:

Անդրադառնալով Ջարեանի բանավիճային յօդուածներուն՝ 1930ականներու սկիզբը, հեղինակը մատնանշած է անոնց ըմբոստ ոգին, միջակութեան հանդէպ դժգոհութիւնը եւ յաճախակի մերժումը: Փորձուած է այդ յօդուածները գետեղել իրենց շրջարկին մէջ, հաւասարակշիռ գնահատումով եւ շահեկան գուգահեռներով (էջ 81-92): Նշելի է, սակայն, Ջարեանի արձակին «քաղաքական» քիչ մը սահմանափակ վերադիրը:

Աւագեան նշած է նաեւ Ջարեանի հակումը «շեղումներ» կատարելու եւ յաճախ «ընդունուած օրէնքները» խախտելու՝ քերականական, ձեւաբանական ու բառագիտական ինքնայատուկ կերպերով: Իր կարծիքով, արեւելահայերէնի ու արեւմտահայերէնի միատեղ ազդեցութիւնը Ջարեանի լեզուին վրայ «թերեւս այն պատճառներից էին, որ հարստացնելով հանդերձ, յանգեցրին Ջարեանի լեզուի որոշ խրթնութիւններին» (էջ 93): Սակայն, անդրադառնալով ուղղագրութեան փոփոխութեան նուիրւած 1927ի արժէքաւոր յօդուածին, հաստատած է, որ «յօդուածում որոշ առումով անտեսում է ժողովրդական լայն խաւերին կրթելու այն հսկայական հնարաւորութիւնները, որ իր հետ բերում էր աւելի յստակեցւած ուղղագրութիւնը» (էջ 92): Բայց հակասութեան մէջ մտած է ինք իր հետ, քանի որ քիչ վերը նշած է Ջարեանի այն միտքը, թէ «պարզեցուած ուղղագրութիւնը չի նպաստի մարդկային մտքի յետագայ

գարգացմանը, քանի որ մտքի լարում չի պահանջում», ինչ որ, եթէ ընդունուի իբրեւ ճշմարտութիւն, ի չիք կը դարձնէ «ծողովրդական լայն խաւերին կրթելու... հսկայական հնարաւորութիւնները»:

Երրորդ գլուխը նուիրուած է Զարեանի բանաստեղծական արտադրութեան (էջ 97-168): Առաջին բաժնին նիւթ դարձած են գիրքի մէջ չմտած քերթուածները, որոնցմէ մէկ քանիին մասին ընդհանուր նկատողութիւններ կան: Մեկնաբանութիւնները շատ բազմազան են, ինչ որ կը բացատրուի այն իրողութեամբ, որ «Զարեանի շատ բանաստեղծութիւններ Զարեան մարդու եւ արուեստագէտի անհատական բարդ խառնուածքի դրսեւորումներն են եւ արտացոլում են հակասական ու տարաբնոյթ հոգեկիճակներ» (էջ 98): Երեք երգեր...ուն տրամադրուած երկրորդ բաժինը, իր երեք էջով, շատ հպանցիկ է ու այդ իսկ պատճառով՝ անբաւարար: Աւելի գոհացուցիչ է Օրբի պատկերին յատկացուած երրորդ բաժինը (էջ 109-121), ուր ամբողջ հատորը ենթարկուած է վերլուծումի: Եղեռնի արձագանգը նկատելով որոշ քերթուածներու մէջ, Աւագեան նկատած է, որ «Իր առաջին գրքում, Զարեանին յաջողուել է իմաստաւորել ընթացիկ կեանքն ու ժամանակը, տեսնել օրերի իմաստը կազմող իրադարձութիւնների սեւ եւ սպիտակ գոյները» (էջ 120): Սակայն, հաշուի առնելով բանաստեղծի անհատական ընդգծուած հնչեղանքը, մեր կարծիքով աւելի արդիւնաւետ կրնար ըլլալ ընթերցում մը, որ հատորին հիմնական նիւթը դարձնէր անհատին՝ բանաստեղծին (եւ ոչ թէ հայ մարդուն) ճակատագիրը աշխարհի սեւ ու ճերմակին դիմաց:

Նոյնը կարելի է ըսել «Գիրք դիւցազներգութեանց»ի նուիրուած յաջորդ բաժնին, ուր վերլուծումը՝ անցեալը վերակերտելու, ազգային արժանապատուութիւնը վերարծարծելու, հպարտութիւն ներշնչելու եւ նման եզրերու շուրջ կը դառնայ: Սակայն, անպատասխան մնացած են ուրիշ, աւելի կենսական ու գրական հետաքրքրութիւն ունեցող հարցեր. օրինակ, ինչու՞ Զարեան դիմած է դիւցազներգութեան՝ իր գրական գործունէութեան վերջալոյսին (70 տարեկանէն աւելի է, երբ կ'ամբողջացնէ իր գործը, եթէ ընդունինք որ նախօրօք գրուած գործեր կային, ըստ որոշ նշումներու): Ի՞նչ կապ կայ իր եւ հայ գրականութեան միւս դիւցազներգակներուն միջեւ:

Եթէ հին դիւցազնավէպերը կամ վիպական երգերը կը միտին համայնքը իր ծագումին աւելնել եւ հիմնադրական գործառնութիւն ունին, նոր դիւցազնավէպը այլապէս ծագումնաբանական, սակայն աւելի մասնակի բնոյթի պաշտօն մը կը ստանձնէ: «Նոր» դիւցազնավէպը Տատրագոմի հարաւն է: 1929ին, երբ Զարեան կ'աւարտէր այս երկը, կը գրէր նաեւ հետեւեալը. «Ամէն ստեղծագործ անհատ պարտ է հնարել ամբողջի հետ իր յարաբերութեան նոր միջոցները եւ անհատական վիշտը եւ բերկրանքը կապել այն «մեծ խաղի» հետ որը տեղի է ունենում նոր մի քառուս, թաւալող տիեզերքում: ...Այդ տեսակէտից, մեր դարը դիւցազներգական է»²¹:

Աւագեան ցոյց տուած է, որ այս վիպերգը, որ որոշ տեսակէտէ շրջուած *Իլիադանի* տպաւորութիւնը կը ձգէ՝ մեր կարծիքով (կարելի է գուգահեռներ գծել Հելենայի ու Սանայի, Մենեթայտի ու Յովանի, Պարիսի եւ քիւրտ երիտասարդին միջեւ), դիւցազներգական եւ ոչ թէ սիրային սեռին կը պատկանի, միաժամանակ հերքելով սիրերգութեան մը կամ «եռանկիւն»ի մը առկայութեան տեսակէտը: Դիւցազներգութիւն է, աւելցնենք, բայց ո՛չ անխառն, քանի որ թատերական տարրը առկայ է (հերոսներու ներքին աշխարհի բացայայտումը), ինչպէս հեղինակին միւս տպուած վիպերգերուն (*Երեք երգեր...* եւ *Գիրք դիւցազներգութեանց*) մէջ²²: Աւագեան մանրամասն զբաղած է Ջարեանի ու իր աղբիւրի՝ Ռուբէն Տէր Մինասեանի յուշերու փոխառնչութիւններով, նմանութեան եւ տարբերութեան հարցը շօշափելով: Ան իրաւացիօրէն նշած է, որ «քննադատներ ի մի մասը վերոյիշեալ մեկնաբանութիւններն ու եզրայանգումներն աւելի բխեցնում էին ոչ թէ Կ. Ջարեանի բուն պոէմից, այլ նրա գրական սկզբնաղբիւրից» (էջ 145): Բայց եւ այնպէս, սիրոյ եւ հայրենիքի գաղափարներու բախում մը կայ, հակառակ անոր, որ Աւագեան կը մերժէ Մինաս Թէօլեանի միտքը, թէ՛ վիպերգը «... սիրոյ եւ հայրենիքի նույնքան նուիրական իրականութիւններուն բախումը կը շրջագծէ» (էջ 147): Արդարեւ, ո՞վ է Սանայի հռչակաւոր բողոք-ողբի (եւ սիրեցի... մե՞ղք է սիրել...) առարկան. քիւ՞րտը, Յովանը: Սիրահարութիւն մը եղած է, բայց Ջարեան կը խաղայ անորոշութեան գաղափարով²³:

Աւագեան նաեւ հերքած է այն քննադատներուն կարծիքը (Օշական, Զօպանեան, Շուշանեան), որոնք մթնոլորտի անհարազատ վերականգնումը մատնանշած են (էջ 147-149): Անուհետեւ, անցած է վիպերգի վերլուծումին, ուր բաւական ընդարձակ կերպով փորձած է վեր հանել անոր գլխաւոր գիծերը: Ընդհանուր առմամբ, ճիշդ են իր գիտողութիւնները՝ երկի ճիգը, այսինքն, «գրողը միայն մարդկային բարոյականութեան տեսակէտից է, որ լուծում է խնդիրը, այլ, նախեւառաջ, հայրենիքի կեցութեան եւ իրաւունքի: Այս առումով միանգամայն իրաւացի էր գրականագէտ Գ. Սեւանը, երբ գրում էր, որ պոէմը հաստատում է մի մեծ ճշմարտութիւն, այն է. «... հայ կեանքի տուեալ պայմաններում առաջնայինը ազգապահպանման հարցն է, եւ այդ հարցը մնացեալ առկայ բոլոր պրոբլեմներից առաջնայինն է ու միակը» (ընդգծումը՝ Գ. Ս.): Ամէն մի շեղում, նահանջ կամ թուլութիւն այդ խնդրում դատապարտելի է եւ պատժելի, քանի որ առկայ է հայութեան օտարանալու եւ ալլասերման օրաւուր ահազնացող վտանգը» (էջ 160-161): Սակայն, ազգապահպանումը հոս կապ չունի եւ սխալ է անոր կապել *Տատրագոմի հարսի* մեկնաբանութիւնը: Վիպերգի երկայնքին երկակի ողբերգութիւն մը կը թաւալի ժողովուրդի ընդվզումը «բռնակալութեան» դէմ (ֆետալական պայքարը) եւ անհատին ընդվզումը ժողովրդային բռնակալութեան դէմ (Սանայի բողոքը եւ «նամուս»ի խնդիրը): Ֆետալիները կը պարտուին

անհաւասար մարտի մէջ, ինչպէս եւ Սանանը: Երկրորդ մակարդակի մը վրայ, հաւաքականին եւ անհատականին միջեւ պայքարն է որ իր լուծումին կը լանգի: Ֆետայիները չեն յաջողիր ժողովուրդին օրէնքը վերահաստատել թուրքին դէմ, բայց կը յաջողին վերականգնել խախտած օրէնքը գիւղին մէջ:

Չորրորդ՝ ամենածաւալուն մասը, նուիրուած է արձակին (էջ 169-278): Հոս կը սկսի գիրքին ամէնէն թարմ բաժինը, քանի որ հայրենի քննադատութիւնը միայն Նաւը լերան վրային (այդ ալ՝ Երեւանեան հրատարակութեան) ցարդ անդրադարձած էր: Առաջին ենթաբաժինը նուիրուած է Անցորդը եւ իր ճամբանին: Աւագեան կը նշէ, որ Զարեանի այս յուշագրութիւնը, ի տարբերութիւն 1920ականներու այլ գործերու, նոր հեռանկարներ ցոյց կուտայ, հակառակ Հայաստանի համայնավար կարգուսարքի նկարագրութեան եւ քննադատութեան: Այդ գործը, իր բնորոշումով, թափառող դիպաշարերու եւ գաղափարներու իւրատեսակ շտեմարան մըն է, քանի որ յետայսու, անկէ անջատուած պատումներ ու կերպարներ երկրորդ կեանք պիտի ունենան այլ գործերու մէջ (էջ 180): Զարեան առաջին գրողներէն է, որ մեր մէջ նիւթ դարձուցած է համայնավար կարգերը: Սակայն, ճիշդ չէ, որ՝ «միջանի գլուխներ արդէն տպագրուել էին մամուլի զանազան օրգաններում» նախքան Հայրենիք ամսագրի մէջ հրատարակուիլը (էջ 171): Հեղինակը կը լիշէ Ռատանը (1920) եւ խորհրդային Հայաստանը (1924): սակայն, այդ թերթերուն մէջ հրատարակուած յօդուածները՝ «Իէպի Արարատ» եւ «Ճանապարհի նոթեր», Անցորդը...ի մէջ մտած չեն:

Աւագեան մեկնաբանած է այս գործի զարեանական դրոյթները իբրեւ Արեւելք եւ Արեւմուտք հակադրութիւն. Արեւելք՝ «մշակութ», իսկ Արեւմուտք՝ «քաղաքակրթութիւն», սակայն կը պակսի Զարեանի փոխ-սոփալական աղբիւրի՝ Օսմալի Շփենկլլըրի «Արեւմուտքի անկումը»ին հետ փոխյարաբերութեան քննարկումը: «Մերժելով արեւմտեան աւերիչ քաղաքակրթութիւնը՝ Զարեանը որոշ առումով չի ընդունում նաեւ Արեւելքը, որը, ըստ նրա ընկալումների, լայնատարած տափաստան է, ուր ամէն ինչ ընթանում է դէպի անշարժութիւն: Այսուհանդերձ, հենց այստեղ՝ Արեւելքում է տեսնում գրողը մշակութայինը, եւ հայութեանը կանգնեցնում մշակութային Արեւելքի ու քաղաքակրթական Արեւմուտքի միջեւ, որը պիտի կարողանայ անպայման գտնել իր սեփական արտայայտման ձեւը՝ դրսեւորելով ճիշդ, հաւատ ու զոհարարութիւն, առաքի-նութիւններ, որոնցով հայ ժողովուրդը օժտուած է» (էջ 177):

Այս հակադրութեան մէջ, Աւագեան զետեղած է նաեւ Զարեանի վերապահութիւնը այսպէս կոչուած «չինարարութեան» հանդէպ, որ խորհրդահայ վարչակարգի բնաբանն էր: «Այսպէս գոհակալուած էր հայ իրականութիւնն ու արհամարհուած հոգեւոր լոյսը՝ միակ փրկիչ ուժը հայութեան: ... Զարեանը ոչ թէ դէմ է կառուցողական աշխատանքին ընդհանրապէս, այլ այն կեղծ ու օտար երազին, ուր քացակալում է դարերի

մէջ ստեղծուած հայ ոգու բարձրարեւած աշտարակի ճառագայթումի արտացոլանքը» (էջ 178-179)։

«Բախոնց գիւղի քահանան» պատմութեան հակիրճ անդրադարձ մը ետք, հեղինակը իր ուշադրութիւնը սեւեռած է *Բանկօօպը* եւ *մամուլի ոսկորները* վէպին։ Ան կը զուգադիպի 1930ականներու գրական մթնոլորտի վիպականացումին, որուն մաս կազմած են Ահարոնեանի, Համաստեղի, Օշականի, Ռէնի եւ այլոց գործերը։ Այդ հոլովութիւն մէջ, գրնէ սփիւռքահայ գրականութեան պարագային, մեր կարծիքով, պէտք է յատկ գանազանել Ահարոնեան-Ռէն՝ արեւելահայ գծի, եւ Համաստեղ-Օշական-Ջարեան՝ արեւմտահայ գծի միջեւ (Ջարեանի «արեւմտահայ»ը պայմանական է)։ Վերջիններուն վէպերը կը փորձեն «ազգային կեանքի մը հատուածները ժողովել եւ վերջնական ձեւ տալ անոնց», կը դառնան «վաւերաթուղթեր, որոնք նպատակ ունին փաստել ազգային գիտակցութիւնը, բազմաթիւ, հազարաւոր բաղադրիչներով որոնք համայնական գործօն կեանք մը կը ցուցաբերեն»²⁴։ «Բանկօօպը մի նոր որակ էր բերում մեզանում դատողական վէպի տարատեսակում», ուր «նկատելի են ոչ միանշանակ տեսակէտներ ու գնահատումներ, որոնք թէեւ տարբերութիւն խոհերի տեղիք են տալիս, սակայն ինչ-որ տեղ աւելի ճշգրիտ են ներկայացնում ծաւալուած իրադարձութիւնները, աւելի հաւաստի են դարձնում հեղինակային պատումը» (էջ 189)։

Այսպէս, Ջարեան «բանկօօպ» եւ «մամուլի ոսկորներ» խորհրդանշաններուն ետին կը բացայայտէ իր մերժումը երկու եզրերուն. ան դէմ է բանկօօպին (աղքատութիւն, սարսափ, պարտադրանք, ոգիի սով), բայց դէմ է նաեւ մամուլի ոսկորներուն (անցեալ)։ «Ոգու ու մտքի մամոնսները հիմա են պէտք, այնինչ նրանք չկան եւ իսկական ու ազատ մարդկանցից մնացել են միայն յուշ-ոսկորներ» (էջ 190)։

Աւագեան զուգադրած է Ջարեանի մերժումը Շահնուրի եւ Ջարենցի պարագաներուն, որոնք անցեալպաշտութեան դէմ ըմբոստացած են Նահանջը առանց երգիի եւ Գիրք ճանապարհի մէջ, ճիշդ նոյն տարիներուն (էջ 195-196), թէեւ իրենց մերժումը գաղափարական տարբերակերէ կու գայ։

Ան դիտել կու տայ, որ վէպը դիպաշարային ընթացք մը չունի, թէեւ որոշ դէպքեր իրենց տրամաբանական զարգացումը կ'ունենան։ Իրադարձութիւնները կը ծաւալին ո'չ թէ գործողութիւններու, այլ իրերալաջորդ դատողութիւններու միջոցով։ Ընդհանրապէս դասական վէպի կանոններէն հեռու է *Բանկօօպը*...

Հեղինակին համար, գլխաւոր հարցադրումը ստեղծագործ ոգիի ազատութեան խնդիրն է, ինչպէս նաեւ՝ «տեւական եւ անշրջելի նոյնութեան դարձը» (էջ 192-193), ինչ որ բնորոշիչ կը դառնայ խորհրդային իրականութեան։ Ի՞նչ պիտի ըլլան նոր կեանքը եւ նոր մարդը, որոնք պիտի ծնին նոր վարչակարգէն։ Ջարեան կը պատկերացնէ տաղտկալի նոյնութենէն փախուստը յանձին որք Հայկին, որ կը դառնայ նոր գաղա-

փարախօսութեան գինուորը, մղուած՝ թշուառութենէն խուսափելու անհրաժեշտութեամբ: Ու հոգեւոր դատարկութեան մէջ կ'իյնայ:

Այդ դատարկութեան դէմ ահագանգողը Վահան Իրեւեանն է, որ Ջարեանի կողմէ վերածուած է իր գաղափարներու բանբերին: Իրականութեան մէջ, Իրեւեանի կերպարը ոչ թէ «մի շարք ընդհանրութեան եզրեր» ունի կամ «որոշ հարցերում ուղղակի նրա կրկնատիպն է» (էջ 204), այլ փաստօրէն Ջարեանի տարանունն է (heteronym):

Ջարեան ո՛չ դրամատիրութեան եւ ոչ ալ համայնավարութեան կողմնակից է, այլ՝ «խրայատուկ ազգային ու քաղաքական մի կառույցի, որ գլխաւորը անհատի (Ջարեանի խօսքով՝ անձի) քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ազատութեան գործն է» (էջ 201): Ինչպէս գրած է Արշակ Զօպանեանին, «ես եւս ձեզ նման կարծում եմ որ եղածը նիւթապէս ամէն բանով պէտք է պաշտպանել, խուսափել արկածախնդրութիւններից եւ ուժ տալ «շինարարութեան»: Բայց նաեւ պէտք է փրկել հայ անհատի ազատ ոգին, թէ չէ վաղը, մանաւանդ մեծամասնական սիստեմի յաջողութեան պարագային, մենք իբրեւ ինքնուրոյն տարր, իբրեւ ազգ կը կորչենք, ինչպէս կորչում ենք Ամերիկայում: Վաղը Ռուսաստանը պիտի դառնայ աւելի կլանող քան Ամերիկան եւ ոչ մի վերացական սահման մեզ չպիտի կարողանայ պաշտպանել, եթէ ազատ ոգին, խոր ազգային գիտակցութիւնը մեռնի մեր մէջ»²⁵:

Ջարեանի գործերէն մէկ քանին Հայրենիք ամսագրին մէջ հրատարակուած են ու ընդհատուած, այսինքն, տրուած է «շարունակելի» ազդարարութիւնը, բայց չեն շարունակուած: Այս է պարագան *Քաղաքներ* (ընդհատուած՝ Դեկտեմբեր 1930ին), *Բանկօսպր...* (Դեկտեմբեր 1933) եւ *Երկիրներ* եւ աստուածներ (Ապրիլ 1938) գործերուն:

Ըստ Աւագեանի, *Բանկօսպր...* անաւարտ չէ. «Այն կարծիքն է յայտնուել, որ *Բանկօսպր* եւ *մամուլի ոսկորները* վէպն անաւարտ է մնացել: Այդ տեսակէտը հետեւանք է Հայրենիք ամսագրի 1933 թ. դեկտեմբերեան համարում տպագրուած վէպի վերջին հատուածի վերջում գրուած «շարունակելի» բառի առկայութեան: Նման կարծիք են յայտնել Յ. Օշականը, Վ. Մատթէոսեանը: Այդ կարծիքն են պաշտպանել նաեւ վէպի 1987 թ. Անթիլիասի վերահրատարակիչները՝ գտնելով, որ «վէպն ընդհատուած է զարգացումի աջակիսի հանգրուանի մը վրայ, որ նորանոր ճիւղաւորումներու ու խորացումներու ընդարձակ կարելիութիւններ կ'ընծայէ...» (էջ 642):

«...Վէպի անարտուածութիւնը հիմնաւորուած է այն հանգամանքով, որ Իրեւեան-Ջարեան հերոսի ուղին ընթացքի մէջ էր, քաղաքական ու ազգային շատ հարցեր իրենց վերջնական պատասխանը չէին ստացել կեանքի կողմից: Վէպի յետագայ ընթացքը պարզապէս պէտք է նոյնացնել հենց Ջարեանի կեանքի յետագայ ընթացքին եւ երկրի պատմութեանը:

Գրողն այս վէպից լետոյ էլ շարունակել է ակտիւ ստեղծագործական կեանքը, եւ խանգարիչ որեւէ գործօն չկար, ու եթէ ցանկանար, կարող էր շարունակել, բայց չի շարունակել, քանի որ գեղարուեստական երկի մասին ունէր շատ ուրոյն մի կարծիք՝ իսկական գրական երկը, ինչպէս եւ կեանքը, աւարտ չունի» (էջ 229-230):

Հոս միախառնուած են «աւարտ»ի երկու հասկացողութիւններ, որոնցմէ մէկը կրնանք կոչել «դիպաշարային», իսկ միւսը՝ «իրացական»: Այլոց շարքին, Օշականն ու տողերս գրողը նկատի ունեցած են «շարունակելի» բառի գոյութիւնը: Հետաքրքրական է, որ 1934 Մարտին, Ջարեան Համաստեղին գրած ըլլայ հետեւեալը. «Այս պայմաններում չեմ տեսնում ինչպէ՞ս կարելի է շարունակել վէպս, մանաւանդ որ ոչ միայն ողբերմելի վճարումներ են անում, այլ նաեւ իրենց ունեցած բաւական մեծ պարտքը կապում վերջացնում են 42 դոլարով»²⁶:

Կը նշանակէ, որ *Բանկոսպը...*ի շարունակութիւնը հնարաւոր էր, եթէ դրամական խնդիրը հարթուած ըլլար: Այս մասին յաւելեալ վկայութիւն չկայ: Ջարեանի առաջժ յայտնի նամականիին մէջ:

Վէպի երրորդ մասին մէջ տեղի կ'ունենայ բանաստեղծ Աւետիս Ջարչարեանի կողմէ երիտասարդ Մաշա Այդինեանի վիրաւորուելը (Ե. Ջարենցի յայտնի դէպքը օր. Մարիաննա Այվազեանի հետ), ապա՝ սիրահարութեան մը սկիզբը Հայկի եւ Մաշայի միջեւ: Վէպը հոս կանգ կ'առնէ: Հոկտեմբեր, Նոյեմբեր ու Դեկտեմբեր 1933ին *Հայրենիքի* լոյս տեսած երրորդ մասը ցոյց կու տայ, որ Ջարեան պտի շարունակէր վէպը, որ կը կասի հոն ուր անկարելի էր կիսատ ձգել: Ահա վերջին հատուածը. «Դուռը կամաց բաց է անում եւ գլուխը ներս անում: Մաշան աչքերը գոց, գլուխը բարձի վրայից կրծքի վրայ ընկած, ննջում է: Հայկը չգիտէ՝ ներս մտնի՞, թէ չէ: Ներս է մտնում, ոտքի մատները վրայ մօտենում, գրգռելը աթոռի վրայ դնում եւ կամաց, աշխատելով ոչ մի աղմուկ չհանել, ետ է վերադառնում: Երբ հասնում է դրան մօտ, մի անգամ եւս ետ է դառնում, որպէսզի նրան նայի: Ու իր աչքերը հանդիպում են Մաշայի զարմացած աչքերին:

«Ներեցէք»- շփոթուած, կարմրելով ասում է Հայկը, - ներեցէք. գրգռել էի խոստացել եւ որովհետեւ կարող է որ վաղը էստեղ չլինեմ, անցնելու ժամանակ մտայ եւ... Դէ՛, հանգիստ արէք, հանգիստ արէք...

Այս վերջին խօսքերը արագ արտասանելով դուրս է վազում, սանդուխներից շտապ շտապ վար իջնում եւ նետում փողոց:

Հայկը իրեն գգում է երջանիկ եւ լիմար:

Երջանիկ եւ լիմար, ինչպէս տանիքների վրայ խաղացող քամին»²⁷:

Պայման չէր, անշուշտ, որ Հայկի եւ Մաշայի յարաբերութիւնը բացայայտումի մը հասնէր, բայց այս վերջաւորութիւնը չի կրնար համարուել վէպի մը իսկական վերջը: Հոս պարզապէս կը հանդիպինք անորոշ դէպքի մը, որուն հանգուցալուծումը դեռ չէ պատահած, որ մեզի

վերջաւորութեան մը կամ անաւարտութեան մը գաղափար տալ: Զի բաւեր պնդել, թէ վէպը կեանքին պէս կամ հայ ժողովուրդի պատմութեան պէս շարունակելի է, որպէսզի արդարացուի *Բանկօօպը...*-ի անաւարտութիւնը: Մէկ բան է վէպի դիպաշարին կիսատ մնալը, որ յայտնապէս նկատելի է, մինչեւ իսկ պահ մը անտեսելով «շարունակելի» ազդը, այլ բան՝ վէպին անաւարտ մնալը, որ կը փաստուի յիշեալ ազդարարութեամբ:

Այս ուղղութեամբ, հեղինակը կը համարի, որ «յատկանշական այս վերջաբանը Զարեանը պատահական չի ստեղծեր: Այն լեցուն է խոր ենթատեքստով: Այդպիսի «երջանիկ եւ լիմար» վիճակի մէջ էր յայտնուել եւ Հայաստան աշխարհը, գտել ու կորցրել շատ բան: Տանիքի վրայ քամու նման նա էլ տարուբերում էր սոցիալ-տնտեսական յաջողութիւններէ ու ազգային-քաղաքական վայրիվերումների միջեւ, ֆիզիկական փրկութեան ու հոգեկան տուժալտանքների արանքում՝ ուրախ եւ տխուր» (էջ 226 - ընդգծումը բնագրային է): Սակայն, իր փորձը՝ Հայկ-Մաշա սիրային կապի սաղմնաւորումին մէջ տեսնելու քաղաքական փոխարեւորութիւն մը («նախկին հարուստի աղջիկ Մաշայի մէջ քիչ-քիչ համակրանք է ծնուում ոչ միայն դէպի Հայկը, այլեւ այն ամէնը, ինչը կապուած էր Հայաստանի մէջ» եւ «ի վերջոյ, Հայկի մէջ տեղի է տալիս դասակարգային մտածողութիւնը, նրա ներսում էլ սկսում է հնչել մի «անորոշ երգ»), բնագրին մեկնաբանութիւն մը կը պարտադրէ, որ թերեւս զարգանար յաջորդ էջերուն մէջ, որոնք երբեք հրապարակ չեն ելած, բայց որ իրերու ներկայ վիճակին մէջ զուտ մտամարզանք մըն է, առանց փաստական կոտլաններու:

*Բանկօօպը...*էն ետք, կարգը կու գայ *Երկիրներ եւ աստուածներ* ուղեգրութեան, որ նոյնպէս անաւարտ մնացած է *Հայրենիքի* մէջ (Նոյեմբեր 1935-Ապրիլ 1938)²⁸: Տպուած երկու մասերը նուիրուած են Սպանիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու: Անոնց ընթերցումը կ'արդարացնէ Զարեանի այն դիտողութիւնը, թէ աշխարհը կը բացակայի մեր գրականութենէն եւ Աւագանի հետեւութիւնը, թէ՛ «Զարեանի արձակի մի մասը գալիս է լրացնելու այդ բացը մեզանում» (էջ 233), ի հեճուկս Օշականի այն հաստատումին թէ՛ «այս երկիրները եւ այդ աստուածները ո'չ մէկ երկրի եւ ոչ մէկ աստուծոյ կը պատկանին»²⁹: Գործին անամբողջ վիճակը (Յունաստանին նուիրուած երրորդ մասը ծրագրիէն անդին չէ անցած, ինչպէս տեսանք) թուլ չի տար կառուցային բնութի վերջնական հաստատումներ կատարել, բայց Սպանիա-Միացեալ Նահանգներ զուգը կը գտնուի, կրնանք ըսել, հակադրամիասնական յարաբերութեան մէջ. Սպանիա՝ ազգային ինքնատպութիւն ու ինքնուրոյնութիւն, Միացեալ Նահանգներ՝ աշխարհի խաթարուածութիւն ու խեղում» (էջ 238): Նկատի պէտք է ունենալ, որ Սպանիոյ նուիրուած իր էջերուն, Զարեան ներայայտ թէ բացայայտ բազմաթիւ ակնարկութիւններ կ'ընէ հայկական իրականութեան, եւ ահա թէ ինչու՞ ան գրած է Բենիամին Նուրիկ-

եանին, թէ՛ «Երկիրնեւ եւ աստուածներ»ու «շարքում Սպանեան» (sic) համարում եմ կարեւոր»³⁰ :

Զարեանի արձակը վերլուծող գլուխը կը փակուի Նաւը լերան վրայի նուիրումը էջերով (էջ 241-278): Հեղինակը ճիշդ կերպով ենթադրած է, որ վէպը գրուած է տպագրութենէն շատ աւելի կանուխ (1936ին Զարեան կը գրէ Համաստեղին, թէ «վէպը առաջանում է դանդաղ կերպով»³¹) եւ ըսած՝ թէ վերամշակուած է նախքան հրատարակութիւնը (էջ 243): Սակայն, կը սխալի, երբ կը հաստատէ, որ գրողը «փորձել էր այն տպագրել իտալիայում, սակայն, քաղաքական դրդապատճառներով, իշխանութիւններն արգելել էին» (նոյն տեղը), քանի որ արգելումը խոսելէն թարգմանութիւնն էր: Պոստրնի յառաջաբանը կասկածի տեղ չի ձգեր այս բոլորի մասին. «վէպը մեծ մասամբ լղացած եւ գրուած էր այս պատերազմից առաջ եւ պիտի հրատարակուէր իտալիէն թարգմանութեամբ, եթէ վերջին վայրկեանին այն երկրի իշխանութիւնները արգելք չհանդիսանային»³²:

Ըստ Աւագեանի, վէպին շեշտուած հակահամայնավար բնույթը իր ակունքները ունի ստալինականութեան տարիներուն գրուած ըլլալու իրողութեան մէջ (էջ 243)³³: Ընդունելով այդ միտումը, չենք կրնար անտեսել, որ նոյն հակումներով գրուած են Անցորդը... եւ Բանթօսպը... ստալինականութեան վերելքէն առաջ: Հետեւաբար, Զարեանի կեցուածքը համայնավարութեան դէմ սկզբունքային է, թէեւ կը բխի փիլիսոփայական եւ ոչ-քաղաքական մեկնակէտէ, ինչպէս ցոյց տուած է Նշանեան³⁴: Միեւնոյն իմաստով, երբ Զարեան պնդած է Նուրիկեանին, որ կ'ականկալէ գրական դատաստան մը, «առանց ինձ վերագրելու քաղաքական միտումներ, որ չեմ ունեցած»³⁵, կարելի չէ պնդել, որ այսուամենայնիւ, «այն նաեւ քաղաքական վէպ է, աւելի սուղ՝ քաղաքականացուած վէպ» (էջ 268): Պատմական շրջարկը եւ Զարեանի դատողութիւնները վէպի ընթացքին բաւարար չեն նման բանի համար, ինչ որ համարժէք պիտի ըլլար հաստատելու, օրինակ, թէ Օշականի Մնացորդացը քաղաքական վէպ է, քանի որ ընդարձակօրէն հայ-թրքական յարաբերութիւններու շուրջ կը դառնայ: Իր դրոյթին հետեւելով, Աւագեան շեշտած է, որ «վէպում նաւը մի տարողունակ սիմվոլ է՝ Հայաստան աշխարհի ազատութեան մարմնացումը, որն անընդհատ փրկութեան սուղոցներ է հնչեցնում» ուղղուած համայն հայութեանը: Հեղինակային ասելիքն էլ շատ յստակ է՝ Հայաստանը մի նաւ է, որ ունի երազի առաջատուներ, բայց չունի դեկ» (էջ 241 - ընդգծումը բնագրային է): Նաւը «մարմնաւորել է հայ կեանքի օրաուր մեծացող սնանկութիւնն ու փրկումը», ինչպէս եւ վէպի հերոս Արա Հերեանը «կեանքի ներքին իմաստի կրողն է»: Եւ, միւս կողմէ, ըստ իրեն, «նաւը» եւ «լեռը» շրջուած իմաստներով կը ներկայանան, ի բաղդատութիւն աստուածաշնչական բացատրութեան» (էջ 254-255):

Այս վերջին, ուշագրաւ դիտողութիւնը յաւելեալ փաստարկումի ենթարկուած չէ: Տեղը չէ ծանրանալու «նաւ» հասկացողութեան այլ

մեկնաբանութեան մը վրայ, որ Աւագեանին անծանօթ մնացած է, եւ ուր զայն նկատած ենք ալլաբանական առարկայ մը՝ զարեանական «ոգի»-ի մարմնաւորումը³⁶։ Նման մօտեցումի համար, անհրաժեշտ է նախեւառջ ձերբազատիլ վէպին պատմա-քաղաքական տեսանկիւնէ վերլուծելու հրապուրիչ, սակայն ըստ էութեան ամուլ գաղափարէն։ Վէպին լառաջաբանին մէջ շեշտուած այն կէտը, թէ «գեղարուեստական խօսքի մէջ երեւակայութիւնն աւելի իրական է, քան բուն իրականութիւնը» (էջ 242), ցոյց կու տայ արդէն, որ վէպը պէտք է դատուի «ոչ իրական» մօտեցումներով։ Ասիկա չի նշանակեր, որ բոլորովին անտեղի են վէպին մէջ արծաթած ինքնուրոյն պետականութեան եւ ալլեալլ գաղափարներու վերլուծումը, բայց ան չի բաւեր իմաստային հսկան հարցերը բացատրելու համար։

Հեղինակը անդրադարձած է նաեւ Նաւր...ի երկու հրատարակութիւններու վիճաբարոց կէտին։ Ան ճիշդ կերպով դիտել տուած է, որ երկրորդը «բխել էր ոչ երկի նորովի ընթերցումից եւ ոչ էլ, ինչպէս գրուել է մեզանում, իր մտքի պսակի հրաժարումից կամ ուրացումից, այլ արտաքին պարտադրանքից, որի հիմնական իրականացնողները Գիտութիւնների Ակադեմիայի աշխատակիցները Հր. Գրիգորեանն ու Օ. Թոփուզեանն էին» (էջ 274)։ Չայն որակելով «վիրահատական գործընթաց», ան նշած է, որ «չպէտք է անտեսել Չարեանի այդ շրջանի թէ՛ քաղաքացիական եւ թէ՛ հոգեկան կացութիւնը, նաեւ այն ներքին տառապանքները, որ իսկական ստեղծագործող մարդը չէր կարող չունենալ» (էջ 274-275)։ Սակայն, ընդունելով այս բոլորը, հակասական տպաւորութիւն կը ձգէ այն հաստատումը, որ «նախապատուութիւն տալով առաջին հրատարակութեանը, չի կարելի չնշել, որ երկրորդ տարբերակը եւս իր գոյութեան իրաւունքն ունի, որի հոգեբանական հիմնաւորումը դեռ այսօր էլ մնում է կենսական» (էջ 275)։ Այստեղ հեղինակը մնացած է երկդիմի վիճակի մէջ. ո՞րն է երկրորդ տարբերակի գոյութեան իրաւունքը։ Լեզուի ու ոճի, ինչպէս եւ կառուցուածքի փոփոխութիւնները, որոնք նկատելի են շարադրանքին մէջ (էջ 275), կրնան հեղինակային համարուիլ, սակայն ի՞նչ պէտք է ընել գրաքննուած ու աղճատուած ամբողջութեան հետ։ Կարելի՞ է գայն նկատել վաւերական, «եթէ անգամ ընդունենք, թէ այդ բանն արել էր հեղինակը» (էջ 276)։ Թէեւ մինչեւ օրս պարզուած չէ երկրորդ հրատարակութեան «ներքին» պատմութիւնը, ասիկա թոյլ չի տար անքննադատելի նկատել Չարեանը՝ գաղափարական աղճատումի հեղինակ ըլլալու պարագային, այն պատճառաբանութեամբ, թէ գոնէ այդ ճանապարհով (այլ դէպքում վէպը չէր տպագրուի) խորհրդային ընթերցողին էին հասցում վէպի շատ գաղափարներ ու արժէքներ (էջ 276)։ Վէպին կրճատումը՝ խորհրդային գրաքննութեան տակ, հանդուրժելի կրնար նկատուիլ, բայց գաղափարական աղճատումը՝ բարոյապէս դատապարտելի։

Մեր կարծիքով, պէտք է հետեւիլ Զարեանի կամքին, ինչպէս գրուած է լեռնահու տպուած Նաւատոմարին մէջ՝ («Ես անշուշտ, պիտի նկարագրեմ մանրամասնօրէն անց ու դարձերը, բայց սրանով ուզում եմ իմանան, որ իմ գրած վէպը այն է, ինչ որ տպուած է արտասահմանում [չստ աննշան փոփոխութիւններով] եւ իմ մահից յետոյ, երբ արտատպեն, թող միանգամայն անտեսեն երկրորդ հրատարակութիւնը»)³⁷։

Արձակի վերլուծումէն դուրս մնացած է «Վղզին եւ մի մարդ» ուշագրաւ վիպակը, Զարեանի վերջին ծաւալուն գործը այդ սեռէն, որ Հայրենիքի մէջ լոյս տեսած է 1955ին եւ առիթ դարձած՝ Աւագեանի կողմէ թիւրիմացական մեկնաբանութեան մը. «Խօսելով Վղզին եւ մի մարդ» վիպակի մասին, Զարեանն այն համարել է մի տեսակ համադրութիւն իր բոլոր մտածումների՝ բարձր մտածումներ կեանքի մասին» (էջ 287 - ընդգծումը ընագրային է)։ Մէջըրբումները առնուած են Համատեղին 1936ին գրած նամակէ մը, որ շուրջ քսան տարիով կանխած է վիպակը. վերջինս հիմք ունի Զարեանի կեցութիւնը իտալական իսկիա կղզիին մէջ։ Այս կէտը լայտնի է Աւագեանին (էջ 46), սակայն չէ բաւած սխալէն խուսափելու համար։

«Բազմիմաստ խօսքի ոլորտներում» կարճ գլուխը (էջ 279-285) նուիրուած է Զարեանի ոճի վերլուծումին։ Շատ հպանցիկ է քննարկումը, որ նշած է «անհնարին»ի օգտագործումով գեղարուեստական պատկերի ստեղծումը, վերլուծական եւ համադրական գրութեան լատկանիշը, երգիծանքի կիրառումը, փոխաբերութեան ու խորհրդանշիչ գործածութիւնը։ Նաեւ՝ կարգ մը թերութիւններ (արհեստական բառեր ու բառաբարդումներ, ինքնահնար քերականական ու լեզուական օրէնքներ)։ Ճիշդ հաստատուած է, որ ճշմամարտութիւնն այն է, որ Զարեանին հնարաւոր չէ զգացմունքով հասկանալ։ Նրան կարելի է հասու լինել միմիայն մըտքով» (էջ 280)։

Վերջաբանին մէջ, առանձին ընդգծումի արժանի է հետեւեալ միտքը, որ թէեւ նոր չէ իր լրացումով, սակայն Զարեանի գործին այժմէականութիւնը ցոյց կու տայ եւ անոր քննութեան անընդհատ վերադառնալու կարեւորութիւնը. «Մերձակայ ողբերգութիւնների ու մահուան եւ հեռաւոր կեանքի խառնարաններում էլ ծնուեց նրա գրականութիւնը, որն իր մէջ խտացում է ինչպէս միայնակ մարդու ողբերգութիւնն այս աշխարհում, այնպէս էլ մի ողջ սերնդի կեանքի պատմութիւնը, մարդ արարածին քաղաքական, գաղափարական ու մանաւանդ ազգային ստրկութիւնից տանում կատարելութեան աշխարհները.. Զարեանի գրականութիւնը, լինելով իր դարաշրջանի քաղաքական ու հասարակական իրադարձութիւնների ճշմարտացի համապատկերը, էպպէս ազդելով հայ քաղաքական ու ազգային մտածողութեան վրայ, միեւնոյն ժամանակ խիստ արդիական է նաեւ մեր ապրած ժամանակների տեսանկիւնից, քանի որ գրեթէ այն ամէնը, ինչի մասին խորհում է նա իր գործերում,

հայ իրականութեան համար միայն անցած էտապ չէ, մանաւանդ՝ ան-
դառնալի մի բան... » (էջ 286, 288)։

Մատենագիտութիւնը կը կաղայ որոշ վերականգնողի եւ բացթո-
ղումներով, իսկ արխիւային նիւթերու սպառիչ գործածութիւնը՝ լատ-
կապէս կենսագրական տուեալներու պարագային, կրնար շատ աւելի տա-
րողունակ արդիւնքներու տեղ բանար։ Նկատելի է, որ Աւագեան օտարա-
լեզու մատենագիտութեան եւ արխիւային նիւթեր չէ գործածած։

Իր վիճելի կողմերով հանդերձ, մենագրութիւնը օգտակար ներա-
ծութիւն մըն է Ջարեանի աշխարհին եւ ցանկալի է, որ սկիզբը դառնայ
Հայաստանի մէջ իր կեանքին ու գործին լուրջ ուսումնասիրութեան։

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԻՈՍԻԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Յանկագրումի սկզբնական փորձի մը համար, տես Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան
Ջարեանի չուրջ նիւթերու մատենագիտութիւն», Հասկ Հայագիտական Տարե-
գիրք, հտ. է.-Ը., 275-281։
- ² Անդրանիկ Մառութեան, «Անցորդը եւ իր համբան», Թաւաթ, 27 Հոկտեմբեր 1983,
էջ 2։
- ³ Այդ ճշդումներէն շատերը արդեն կատարած էինք 1990-1997ին լոյս տեսած մեր
բազմաթիւ յօդուածներով եւ հրապարակումներով, որոնց արդիւնքը մասամբ ի
մի բերուած է Կոստան Ջարեանի չուրջ (Անթիլիաս, 1998) աշխատութեան մէջ։
Աւագեան լիշեայներէն միայն երեքը գործածած է, առաւել՝ Ջարեանի ծննդեան
վկայականին մեր հրապարակումը, զոր Երեւանի Շրջան թերթը արտատպած էր
Թաւաթ-Միտք եւ Արուեստէն առանց աղբիւրի թէ չնղինակի լիշատակութեան։
- ⁴ Կոստան Ջարեան, «Տեղի, ժամանակի եւ գրողի մասին», Մովսէսեան Գրական-
թիւն, 6, 1970, էջ 106։
- ⁵ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Ջարեան՝ Կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս», Թաւաթ-
Միտք եւ Արուեստ, Դեկտեմբեր 1990, էջ 2։
- ⁶ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Ջարեանի կեանքի համբանները», Թաւաթ-Միտք եւ Ար-
ւեստ, Փետրուար 1990, էջ 3։
- ⁷ Ռոտան, թիւ 10 (16), 16 Մարտ 1920, էջ 401 (եւ ո՛չ թէ 40, որ հաւանաբար գրա-
շարական սխալ է)։
- ⁸ Վ. Մատթէոսեան, «Թակոյր Օշականէն երկու նամակ Կոստան Ջարեանին», Հասկ Հա-
յագիտական Տարեգիրք, հտ. է.-Ը., 1995-96, էջ 273։ Հոս սխալմամբ խմբագրա-
կան ծանօթութիւնը լրած ենք էջ 401ին։
- ⁹ Վ. Մատթէոսեան, «Բարեկրօնի աշտարակի առասպելը», Թաւաթ-Միտք եւ Արուեստ,
Փետրուար 1997։
- ¹⁰ Համաստեղ, Երկիր, հատոր Ա., Պէլլութ, 1996, էջ ԺԶ։
- ¹¹ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Ջարեանի նամակները Համաստեղին», Բանբեր Երեւա-
նի Համալսարանի, 2, 1996, էջ 150։
- ¹² Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Ջարեանի վերլայտնութիւնը (յետադարձ ակնարկ անգ-
լերէն թարգմանութեանց վրայ)», Բազմալէզ, 1-2, 1991, էջ 278-279։
- ¹³ Վ. Մատթէոսեան, «Այժմէական հարցականներ (Կ. Ջարեանի նամակները Համաս-
տեղին)», Թաւաթ-Միտք եւ Արուեստ, Նոյեմբեր 1992, էջ 1։
- ¹⁴ Ջննք կրցած ճշդիւ սկզբնաղբիւրը, որ բազմած է Հայկական Մովսէսեան Հանրա-
գիտարանի եւ Գրական Տեղեկատուի մէջ, սակայն Քոլումպիա համալսարանի

դաստիարակներու հասցեագիրքերու եւ անձնական թղթածրարներու մեր պրպտու-
մը Զարեանի ոչ մէկ հետք բացայայտած է:

¹⁵ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի կեանքի նամբաները...», էջ 3:

¹⁶ Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Կոստան Զարեանի Ֆոտո, թիւ
100:

¹⁷ Վ. Մատթէոսեան, «Դեղերումներ նաւուն շուրջ», Կայք, 3, 1993, էջ 93-94:

¹⁸ Մատուկեան, էջ 2. Մարկ Նշանեան, «Կոստան Զարեան, անկարելի թատրոնը»,
Բազմալէզ, բացառիկ, 1994, էջ 178:

¹⁹ Տես, օրինակ՝ Գր. Պրլոնեան, Կրակէ շրջանակը Դ. Վարուժանի շուրջ, Անթիլիաս,
1988:

²⁰ Հմմտ. Մարկ Նշանեան, «Եղեռնի լուսինը Կ. Զարեանի արձակին մէջ», Բազմա-
լէզ, 1-4, 1995: Անհարկելով Մ. Նշանեանի այլ թողածի մը («Կոստան Զարեան
եւ Օսմանի Եփեսոսի ճակատագիրը», հ. 1, 1989), հեղինակը կ'ըսէ, թէ «Զարե-
անին մեղադրել են հայ եղեռնը լուսինեան մատնելու» ու հայկական խնդրի
անտեսման համար» (էջ 150): Թիւրիմացութիւն մըն է, քանի որ այդ թողածի
միակ ակնարկութիւնը եղեռնին հետեւեալն է. «Տարագրութեան փորձառու-
թեամբ արուեստագէտը կը վկայէ վերջաւորութեան մասին: Կը տեսնուի, թէ
ինչպէս Պոլիսէն փախչելով, Պոլիսը լաղթելով, եղեռնը լուսինեան մատնելով,
Զարեան նոր լարարեքութիւն մը կը ստեղծէ վերջաւորութեան հետ: Այս է թե-
րեւս ամէնէն հոյակապը, պիտի ըսէի՝ ամէնէն ապշեցուցիչը, իր գործին եւ իր
փորձառութեան մէջ» (էջ 85): Հոս մեղադրանքի հետքը չկայ, մանաւանդ՝ քաղա-
քական մեղադրանքի:

²¹ Կոստան Զարեան, «Նաւատումար», Զուարթնոց, 2, 1929, էջ 45:

²² Գլուխներու բնաբանները, որոնք առանձնանում են խորհրդապաշտական ընդհան-
րացումներով եւ արտայայտուած գաղափարների խորքային դրսեւորումներով»
(էջ 149), աւելի կարեւոր պաշտոն ունին հեղինակային ցուցմունքներ տալ, բե-
մադրական նկատառումներով:

²³ Թէեւ ոչ բոլորովին: Հոս պէտք է նկատի ունենալ հետեւեալ հատուածները, միակ
բացայայտ պահերը քիւրտի ու Սանայի լարարեքութեան մէջ, որոնց մեկնաբա-
նութիւնը խնդրական է. -

(Քիւրտը)

Ով, լի, լի, անուշ սիրական,
լինէի լուսնու ճառագայթ
եւ կրծքիդ պարտէզում դողդող
թաղուէի մահով լաւիտեան,-
ով, լի, լի, անուշ սիրական:

(Սանա)

Նայում է դագն աչքերով
Միրածի երազկուն երեսին
Ու սեղմում մարջանը վզի,
Կոտրտում մատերը նրբին,
Հառաչում հառաչանք մի խոր:

(Սանա)

Միրական, դուրս նայիր, մի տես,
չը լինի՞ թէ քո մին մատղաշ
սմբակով վարդերին զարնէ
եւ դեղին արիւնով աշխարհ
պարտէզի ծառուղին ներկէ:

(Կոստան Զարեան, Տարագրութիւն հարսը, Պէլլութ, 1982, էջ 60-61): Ինչ կը նշա-
նակէ «սիրական» բառի օգտագործումը քիւրտի ու Սանայի կողմէ: Իսկ «սիրած»
բառը: Արդեօք կարելի՞ է ենթադրել, որ կալ գուռ ֆիզիքական լանձնում սեռ,

- առանց սիրտ, ինչպես կը մակաբերուի Աւագեանի բացատրութեան. «Մանան այլ լեւս սպասում է ոչ թէ միակին, այլ պարզապէս առաջինին ով էլ նա լինի Նոյն յաջողութեամբ նա կարող էր անտառում հանդիպել հայ տղամարդու կը փոխւէ՞ր որեւէ բան» (էջ 159):
- ²⁴ Timothy Brennan, "The National Longing for Form", in Homi Bhabha (ed.), *Nation and Narration*, New York-London, 1990, էջ 63. Հմտ.՝ H. Aram Veesser, "International Nationalism. Living Lack, Muzzled Cohort: Most at Home When Farthest Abroad", *Armenian Forum*, No 1, 1998, էջ 45:
- ²⁵ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, Ա. բաժին, թիւ. 2158:
- ²⁶ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի նամակները Համաստեղին», էջ 149:
- ²⁷ Կ. Զարեան, *Բանաստեղծութիւնները*, Անթիլիաս, 1987, էջ 641:
- ²⁸ Աւագեան կը գրէ «1935 թ. Հոկտեմբերից մինչեւ 1938 թ. Ապրիլը» (էջ 231), ինչ որ սխալ է:
- ²⁹ Յակոբ Օշական, *Հայ գրականութիւն*, Երուսաղէմ, 1957, էջ 615:
- ³⁰ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեան եւ Բենիամին Նուրիկեան նամակներ», *Բա-գրէն*, 3, 1997, էջ 122:
- ³¹ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի նամակները Համաստեղին», էջ 150:
- ³² Կոստան Զարեան, *Նաւը լծրան վրայ*, Պոստըն, 1943, էջ 9:
- ³³ Իրեն անյայտ մնացած է Զարեանի հետեւեալ յարտարարութիւնը Համբարձում Բեքլիկեանին. «... Տպաւորութիւններու հասունացումը ժամանակ կ'առնէ... ըսաւ... Ասկէ զատ, շարժառիթի պէտք ունէի. 1936-37ի դէպքերը, երբ Քանջեան, Զարեան, Բակունց եւ յատ ուրիշներ հետեւ հետեւի կ'անհետանային զիս լուսահատութեան մէջ թաղեցին: Նորէն տեսալ մեր վէրքի լայնաբաց ճեղքը... Արտփեանի վէրքը... ըսի... Արտաքին ազդակներու պատճառած վէրքը եւ մենք մեզի պատճառած վէրքը... ըսաւ» (Hampartzoum Kelikian, "The Wound Remains the Wound": Armenian Writers of Our Time", *Ararat*, Fall 1973, էջ 7):
- ³⁴ Նշանեան, *Կոստան Զարեան...*, էջ 82-89:
- ³⁵ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեան եւ Բենիամին Նուրիկեան...», էջ 123:
- ³⁶ Մատթէոսեան, «Էնգելրումներ...», էջ 88-91:
- ³⁷ Կոստան Զարեան, «Նաւատոմար», *Հայրենիք*, 15 Փետրուար 1992, էջ 7. հետեւաբար, ընդունելի չէ այն պնդումը, թէ «իրաւունք չունենք հաշուի չառնելու հեղինակային սրբազրումները» (Ժենիա Քալանթարեան, Պատմութեան գեղարվեստական արձագանգը, Պայքար, Մայիս-Յունիս 1996, էջ 62), մանաւանդ որ պէտք է յատկօրէն պարզել այդ «հեղինակային սրբազրումները»-ն բուն բնույթը:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ժ.թ. հատորով
կը վերսկսինք մահագրութեան բաժինը: Այս հատո-
րով կը ներկայացուն Հայագիտութեան 1999ի տերե-
ւաթափէն վաստակեալներու խումբ մը:

**Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ
(1932-1999)**

ՆՍՕՏՏ Գարեգին Ա. ծնաւ
Քեսապ (Սուրիա), 27 Օգոստոս
1932ին: Ուսումնառութիւնը շա-
րունակեց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքին
մէջ, իսկ 28 Սեպտեմբեր 1952ին
կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուե-
լով, Գարեգին կոչուեցաւ ի լիշա-
տակ Գարեգին Ա. Յովսէփեանց
Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկո-
սին:

1957-59 տարիներուն, ուսում-
նառութիւնը շարունակեց Օքսֆոր-
տի Համալսարանը եւ ստացաւ
գրականութեան պսակաւորի աս-
տիճան, որպէս աւարտաճառ

ներկայացնելով «Քաղկեդոնի ժողովը եւ Հայ Եկեղեցին»: 1964ին եպիս-
կոպոս ձեռնադրուեցաւ եւ ուսուցչական ասպարէզին նուիրուեցաւ:

1971-73, Նոր Զուղայի (Իրան) առաջնորդ նշանակուեցաւ, ապա
1973-77՝ ԱՄՆի Արեւելեան Թեմին: Խորէն Ա. Կաթողիկոսին Աթոռակից
ընտրուեցաւ 1977ին, ապա անոր վախճանումէն ետք Մեծի Տանն Կիլիկ-
իոյ Աթոռին կաթողիկոս հռչակուեցաւ 1983ին:

Իր գահակալութեան 18 տարիներուն ընթացքին, ան զարկ տուաւ
ազգային-կրօնական, մշակութային եւ շինարարական աշխատանքներուն:
Առանձնապատուկ ուշադրութեան առարկայ դարձուց հրատարակչական
ասպարէզը եւ հիմը դրաւ Կիլիկիոյ Թանգարան-Մատենադարանին:

Էջմիածնի Վազգէն Ա. Կաթողիկոսը վախճանելով 1995ին, Կիլիկիոյ
Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ եւ
առաւ Գարեգին Ա. անունը: Նոր թափ տուաւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմի-
ածնի միութենական գործունէութեան: Վերաշխուժացուց Հոգեւոր ձե-
մարանին կեանքը: 80 տարիներու ընդմիջումէն ետք, վերաբացաւ Գէ-
որգեան Հոգեւոր ձեմարանը 1997ին եւ զան հիմնովին նորոգեց:

Այս գործունէութիւններուն կողքին: Գարեգին Ա. շարունակեց
նուիրուիլ ուսումնական կեանքին: Պատուոյ անդամ դարձաւ ՀՀ Գիտու-
թիւններու Ազգային Ակադեմիայի, ինչպէս նաեւ արժանացաւ պատուոյ

դոկտորի կոչումին աշխարհի կարգ մը կրօնական եւ գիտական հաստատութիւններու եւ համալսարաններու կողմէ:

1999ի Յունիսի 29ին, Ամենայն Հայոց Հայրապետը, երկարատեւ ու ծանր հիւանդութենէ ետք, վախճանեցաւ ի Տէր:

Հեղինակ է՝ Հայաստանեայց եկեղեցին իր ծառայական կերպին մէջ (Անթիլիաս, 1955), Հայոցդոկթիւն սրբոց (Պէյրուս, 1957), *A Brief Introduction of Armenian Christian Literature*, (Լոնտոն, 1964), *The Council of Chalcedon and the Armenian Church* (Լոնտոն, SPCK, 1965), *The Witness of Oriental Orthodox Churches* (Անթիլիաս, 1968), *Կոմիտաս վարդապետ՝ հայ երաժշտութեան առաքեալը* (Պէյրուս, 1969), *The Armenian Church in Contemporary Times* (Նիւ Եորք, 1970), *Iran and the Armenians* (Թեհրան, 1971), *The Armenian Christian Tradition in Iran* (Նոր Զուղա, Իրան, 1974), *Heroic Posterity* (Նիւ Եորք, 1975), *Սիրոյ հրամայականը* (Պէյրուս, առանձնատիպ, 1977), *Faith, Hope, Love* (1977), *Ջեռնարկ հովուական աստուածաբանութեան* (Անթիլիաս, 1979), *Մեղքը* (Պէյրուս, 1979), *Մեծ Պահքը երրեակ իմաստով* (Պէյրուս, 1979), *Հայ գիրքը՝ պարտքը հայուն* (Պէյրուս, 1980), *Նահատակութիւն Քառասնից Մանկանց* (Պէյրուս, 1981), *Ծանի՛ր գթեց* (Անթիլիաս, 1983), *Խորհէ՛ եւ մտի՛ր* (Անթիլիաս, 1984), *Անցեալը անցած չէ* (Անթիլիաս, 1985), *Հրաշք Տաթեւի, Թափօր լերան լանջերուն* (Անթիլիաս, 1989), *The Cross Made of the Cedars of Lebanon* (Անթիլիաս, 1989), *Անժամանակը ժամանակին մէջ* (Անթիլիաս, 1989), *Հայ մարդը հայ գիրքին դիմաց* (Անթիլիաս, 1990), *Հին արմատներէն ընձիւղումներ* (Պէյրուս, 1990), *No Fiction* (Անթիլիաս, 1990), *Հող, մարդ եւ գիր* (Անթիլիաս, 1991), *In Search of Spiritual Life* (Անթիլիաս, 1991), *Վասն հայրենեաց...* (Անթիլիաս, 1992), *Ես յաղթեցի աշխարհի-յարութիւն եւ հայութիւն* (Անթիլիաս, 1993), *1700ամեակի նոր հոգեգալուստը* (Անթիլիաս, 1994), *The Bible in the Armenian Christian Tradition*, (Անթիլիաս, 1995), *Արեան վկայութիւն* (Սրբ. Էջմիածին, 1995), *Բեթղեհէմի աստղին յոյսը* (Սրբ. Էջմիածին, 1995), *Դարձ դէպի հոգեւոր անդները* (Սրբ. Էջմիածին, 1996), *Ս. Միլոնընը առնչել կեանքին* (Սրբ. Էջմիածին, 1996), *Միլոնոնու ժողովուրդ* (Սրբ. Էջմիածին, 1996), *Challenge to Renewal*, (Նիւ Եորք, 1996), *Etchmiadzin is Mission*, (Կլենտէյ, 1996), *La Recherche de la Spiritualité* (Փարիզ, 1997), *Via Crucis* (Հռոմ, 1997), *Յարութիւն եւ հայութիւն* (Սրբ. Էջմիածին, 1997), *Հոգեմտաւոր ճառագայթումներ* (Սրբ. Էջմիածին, 1997), *Մաշտոցաշունչ* (Սրբ. Էջմիածին, 1998), *Մի օր Չարաբաղում* (Սրբ. Էջմիածին, 1998), *Խոհեր եւ յորդորներ Մեծի Պահոց շրջանի* (Սրբ. Էջմիածին, 1998), *Ecumenical Trends in the Armenian Church* (Սրբ. Էջմիածին, 1998), *Love, Prayer and Hope* (Մոնթրէալ, 1998), *... And the Boat Moves on the Waters* (Նիւ Եորք, 1998), *Ընտրանի աստիճանների եւ պատգամների* (Սրբ. Էջմիածին, 1999):

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎՐԴ. ԿՌԱՆԵԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ
(1910-1999)

Ակադեմիկոս Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսեանը ծնած է Աշտարակի շրջանի Փարպի գիւղը, 25 Նոյեմբեր 1910ին: Միջնակարգ կրթութիւնն ստացած է Երեւանի խաչատուր Աբովեանի անուան դպրոցին մէջ, ուրկէ շրջանաւարտ եղած է 1927ին: 1931ին աւարտած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմագրական Ֆակուլտէտի պատմութեան բաժինը, իսկ 1933ին՝ նոյն համալսարանի ասպիրանտուրան:

1939ին պաշտպանած է թեկնածուական ատենախօսութիւն՝ «Նարոդնիկական խմբակները Անդրկովկասում 1870-1880 թթ.»։ Սա

Անդրկովկասի նարոդնիկական խմբակներու գործունէութեան անդրադառնալու առաջին փորձն էր խորհրդահայ պատմագրութեան մէջ եւ առանձին հատորով լոյս տեսաւ 1940ին: Մինչ այդ՝ 1931-37ին Ներսիսեան աշխատած է Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան (ՀԿԿ) Կեդրոնական Կոմիտէին (Կենտկոմ) կից Կուսակցութեան պատմութեան ինստիտուտի, ապա՝ Խորհրդային Միութեան Գիտութիւններու Ակադեմիայի հայկական մասնաճիւղի Պատմութեան եւ Նիւթական Կուլտուրայի ինստիտուտին մէջ, 1940ին դարձած վերջինիս տնօրէնը: 1941-43ին, իբրեւ կամաւոր, մասնակցած է Խորհրդային Միութեան Հայրենական Մեծ Պատերազմին: Երեւան վերադառնալով՝ 1943-44ին եղած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Ֆակուլտէտի դեկանը, 1944-46ին՝ Խորհրդային Հայաստանի նորաստեղծ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմութեան ինստիտուտի տնօրէնի պաշտօնակատարը, 1946-50ին՝ ՀԿԿ Կենտկոմին աւելցրած Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճիւղի փոխ-տնօրէնը: Այդ ընթացքին՝ 1946ին, պաշտպանած է դոկտորական ատենախօսութիւն, յաջորդ տարի՝ ստացած պրոֆեսորի կոչում: Ներսիսեանի դոկտորական ատենախօսութիւնը՝ «Հայ Ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետութեան դէմ, 1850-1870 թթ.», առաջինն էր խորհրդահայ պատմագրութեան մէջ, որ կ'անդրադառնար արեւմտահայութեան ազատագրական շարժման: Այս ատենախօսութիւնը առանձին գիրքով լոյս տեսաւ, սակայն, միայն՝ 1955ին՝ այն ալ՝ որոշ կրճատումներով՝ 1940ականներու վերջին սկիզբ առած եւ մինչեւ Ստալինի մահը (1953) շարունակուած դադափարախօսական սեղմումներու հետեւանքով լաւաջացած լուրջ դժուարութիւններ չաղթահարելէ ետք: Ներսիսեան 1944-46ին միաժամանակ խմբագրած է Գիտութիւններու Ակադեմիայի հասարակական գիտութիւններու Տեղեկագիրը: 1950ին ընտրուած է Խորհրդային Հայաստանի Գիտութիւն-

ներու Ակադեմիայի ակադեմիկոս եւ մինչեւ 1962 վարած է սոյն կաճառի փոխ-նախագահի, իսկ 1962-66ին՝ հասարակական գիտութիւններու բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղարի եւ խմբագրական հրատարակչական խորհուրդի նախագահի պաշտօնները: Իր նախաձեռնութեամբ, 1958ին, հիմնադրուեցաւ Ակադեմիայի Պատմա-բանասիրական Հանդէս եռամսեան, որուն անփոփոխ խմբագիրը մնաց մինչեւ իր մահը: 1966-77ին Ներսիսեան ստանձնած է Երեւանի Պետական Համալսարանի ռեկտորի պաշտօնը: Այդ շրջանին է որ հիմնուած են Համալսարանի Հայագիտութեան կեդրոնն ու Բանբեր Երեւանի Համալսարանի քառամսեան: 1977ին Ներսիսեան աշխատանքի վերադարձած է Գիտութիւններու Ակադեմիա եւ մինչեւ իր կեանքի վերջը մնացած Պատմութեան ինստիտուտի Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւններու բաժնի վարիչը:

Միաժամանակ, 1931-68ին ան ունեցած է մանկավարժական ու դասախօսական բնոյժն գործունէութիւն՝ Երեւանի Բանուորական Ֆակուլտէտի, Կոմունիստական Համալսարանի, Խաչատուր Աբովեանի Անուան Հայկական եւ Վախրի Բրիւսովի անուան Ռուսաց եւ Օտար Լեզուներու Մանկավարժական ինստիտուտներուն, ինչպէս նաեւ Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ: Մասնակցած է հայոց պատմութեան դպրոցական միջանի դասագիրքերու պատրաստման:

Ներսիսեան գիտական աշատութիւններ հրատարակել սկսած է դեռեւս իր ուսանողական տարիներէն: 1930ականներուն լոյս տեսած իր մեծ ու փոքր աշխատութիւնները կը վերաբերին Ստեփան Շահումեանին, 1918 թուականի Պաքուի Կոմունային, 1918-20ականներու Հայաստանի Հանրապետութեան տնտեսական ու քաղաքական դրութեան, եւլն: Այս աշխատութիւններուն մէջ քնականաբար նկատելի է ժամանակի գաղափարախօսականացած, մարտնչող ոգին, եւ իր կեանքի յետագայ տարիներուն հեղինակը շատ քիչ անդրադարձած է անոնց: Այդուհանդերձ, այս երկասիրութեանց մէջ առանձնաբարտուկ տեղ ունի Կարօ Ղազարեանի եւ Վարդան Պարսամեանի համագործակցութեամբ լոյս տեսած *Առաջին մասնայական յեղափոխական շարժումները Հայաստանում* փաստաթուղթերու ծաւալուն ժողովածուն (1932): Իսկ իր հեղինակած *Նոյնմբերեան յեղափոխութիւնը Հայաստանում* (1935) գրքովին համար, յայտնապէս 1936ին Հայաստանի համայնավար դեկավար Աղասի Խանճեանի ողբերգական մահէն ետք, Ներսիսեան ենթարկուեցաւ լուրջ քննադատութեան՝ Խանճեանի հակառակորդներուն կողմէ, որու հետեւանքով ալ միառժամանակ հեռացուեցաւ իր աշխատանքէն ու Համայնավար կուսակցութեան չարքերէն:

Ներսիսեանի աւելի ուշ շրջանի հիմնարար աշխատութիւնները կ'առնչուին հայ-ռուսական ռազմաքաղաքական ու մշակութային յարաբերութիւններու, հայ ազատագրական շարժումներու պատմութեան: Բացի կենսագրական բաժնին մէջ լիշատակուած գործերէն, առանձին հատորներով լոյս տեսած են նաեւ Ներսիսեանի Ա. Վ. Սուժոյովը եւ ռուս-հայկական յարաբերութիւնները, 1770-1790ական թթ. (1944, ռուսերէն ընդարձակ տարբերակը՝ 1981ին) *Դեկաբրիստները Հայաստանում* (1958, ռուսերէն թարգմանութիւնը՝ 1975ին), 1812 թուականի Հայրենական Պատերազմը եւ Կովկասի ժողովուրդները (ռուսերէն, 1965), մենագրութիւնները, Ռուս-հայկական յարաբերութիւններու պատմութեան (երկու հատորով, ռուսերէն, 1956-61), Հայ ժողովրդի նոր պատմութեան էջերից

(1982) եւ Պատմութեան կերծարարները (1998) յօդուածներու ժողովածուները: 1966ին Ռուբէն Սահակեանի հատ կազմած է եւ անձամբ խմբագրած Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում փաստաթուղթերու եւ նիւթերու ուսերէն ժողովածուն, գրած անոր յառաջաբանը Սոյն ժողովածուի ուսերէն երկրորդ, լրացուած հրատարակութիւնը լոյս տեսաւ 1982ին, իսկ հայերէն թարգմանութիւնը (ուր նոյնպէս աւելցուած են շարք մը նիւթեր)՝ 1991ին: Կարեւոր է նաեւ Ներսիսեանի կազմած Հայ-ուսական յարաբերութիւնները XVIII դարում, 1760-1800 թթ., փաստաթուղթերու ժողովածուն (1990): Ներսիսեան մասնակցած է շարք մը ընդհանրացնող խմբային աշխատութիւններու պատրաստման, խմբագրած Հայ ժողովրդի պատմութիւնը հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը (1972) մէկհատորեակը, որ յետագային լոյս տեսաւ նաեւ ուսերէն: Եղած է Հայկական Մովսէսական Հանրագիտարանի խմբագրական խորհուրդի անդամ:

1938ին Ներսիսեան անդամակցած է Խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան, քանիցս ընտրուած ՀԿԿ համագումարներու պատգամաւոր, Կենտկոմի եւ Երեւանի քաղաքային կուսակցական կոմիտէի անդամ: Միաժամանակ, ան ընտրուած է Խորհրդային Հայաստանի (1951-1955) եւ Խորհրդային Միութեան (1966-79) Գերագոյն Խորհուրդի պատգամաւոր: Խորհրդային կառավարութիւնը գինք պարգեւատրած է Լենինի, Աշխատանքային Կարմիր Դրօշի եւ Ժողովուրդներու Բարեկամութեան, իսկ անկախ Հայաստանի կառավարութիւնը՝ Մովսէս Խորենացիի, մինչ Պուլկարիան՝ Կէորկի Տիմիթրովի շքանշաններով: 1961ին Ներսիսեանին շնորհուած է նաեւ Խորհրդային Հայաստանի Գիտութեան Վաստակաւոր Գործիչի կոչում:

Մկրտիչ Ներսիսեան մահացաւ 29 Յունուար 1999ին:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ Բ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

(1948-1999)

Ալեքսանտր Թարութիւնի Խաչատրեան ծնած է Կամիշլի, 1948ին:

Նախնական եւ միջնակարգ ուսումը ստացած է տեղի արաբական պետական միջնակարգ դպրոցին մէջ, 1955-1965:

1965ի աւարտին, ընտանիքով ներգաղթած է Խորհրդային Հայաստան, հաստատուելով Արարատի շրջանի Մուրնասան գիւղը: 1967ին հետեւած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Արեւելագիտութեան Բաժանմունքի դասընթացներուն՝ շրջանաւարտ ըլլալով 1972ին, «արեւելագէտ-պատմաբան» որակաւորումով: 1984ին յաջողութեամբ պաշտպանած է Պատմական Գիտութիւններու Թեկնածուականը, որպէս նիւթ ունենալով «Հայաստանի ԺԱ.-ԺԵ. դդ. արաբական վիժական արձանագրութիւնները իբրեւ պատմաձշակութային յուշարձաններ» թեզը: 1974ին պաշտօնի կոչուած է ՀԽՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան ինստիտուտ, իբրեւ լաբորանտ, 1980ին՝ իբրեւ կրտսեր գի-

տաշխատող: Հայաստանի անկախացումէն յետոյ մինչեւ իր մահը եղած է Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան անդամ:

Ալեքսանդր Խաչատրեանի պատմագիտական գործունէութիւնը նը-
ւիրուած էր արաբական աղբիւրագիտութեան եւ Հայաստանի 8-16րդ
դդ. պատմութեան տարբեր խնդիրներուն:

Անոր գրչին կը պատկանին Հայաստանի 8-16րդ դդ. արաբական
վիճաբանութեան դիւանը (Երեւան, 1987, ուսերէն, որուն համար ստա-
ցած է ՀՈՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Գովասանագիր. այս աշխա-
տութիւնը լոյս տեսած է նաեւ արաբերէն, Դամասկոսի մէջ, 1993ին), Աս-
պետական միութիւնները եւ կտրիճների կազմաւորումները իսլամական
հասարակութեան մէջ, (Պէլլութ, 1998, արաբերէն) պատմագիտական
արժեքաւոր մենագրութիւնները:

Ալեքսանդր Յ. Խաչատրեան իր մահկանացուն կնքեց 22 փետրուար
1999ին, Երեւան:

ԱՐՇԱԼՈՅՍ Հ. ԹՈՓԱԼԵԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԽՈՒԴԱԿԵՐԴԵԱՆ (1929-1999)

Պատմաբան Կոստանդին Խուդաւերդեան ծնած է Երեւան, 9 Յուն-
ւար 1929ին: 1951ին աւարտած է Երեւանի Պետական Համալսարանի
Պատմութեան ֆակուլտէտը:

1956էն աշխատած է Խորհրդային Հայաստանի Գիտութիւններու
Ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտէն ներս, ուր 1974էն ետք վարած
է Զարգացած Սոցիալիզմի (յետագային՝ Ժամանակակից Հասարա-
կութեան) պատմութեան բաժինը: Այդ ընթացքին, Խուդաւերդեան ստա-
ցած է Պատմական Գիտութիւններու Դոկտորի աստիճան (1967) եւ պրո-
ֆեսորի կոչում (1974):

Միաժամանկ, ան 1964էն դասաւանդած է Երեւանի բարձրագոյն
ուսումնական տարբեր հաստատութիւններու մէջ:

Այս հանգրուանին Խուդաւերդեանի հեղինակած աշխատութիւնները
գլխաւորաբար կը վերաբերէին հայոց պատմութեան խորհրդային ժա-
մանակահատուածին:

Առանձին հատորներով լոյս տեսան Մշակութային
շինարարութիւնը Խորհրդային Հայաստանում առաջին հնդամեակի տա-
րիներին (1959), Հայաստանի խորհուրդներու համագումարները (համա-
հեղինակ՝ Սեգվարդ Խաճանդարեան, 1963), Մշակութային լեզափոխու-
թիւնը Հայաստանի մէջ. 1920-1940 թուականներ (1966), Անկարկ խոր-
հրդահայ մշակութի պատմութեան. 1941-1970 թուականներ (1974),

Խորհրդային Հայաստանի մշակութային կապերը (1976), Խորհրդահայ մշակույթը հայրենական մեծ պատերազմի տարիներուն (1985)՝ ռուսերէն երկերը: Միաժամանակ, Խուզավերդեան Հայ ժողովրդի պատմութեան ակադեմիական ութհատորեակի 7րդ եւ 8րդ հատորներու հեղինակներէն ու խմբագրական կազմի անդամներէն է: Ան մասնակցած է նաեւ հայոց պատմութեան դպրոցական դասագիրքերու պատրաստման աշխատանքներուն:

1988ին, Խուզաւերդեան կը նշանակուի Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագիր եւ այդ պաշտօնը կը վարէ մինչեւ իր անակնկալ մահը:

Իր ղեկավարութեան 12 տարիներուն, սոյն հիմնարկը լոյս ընծայեց շարք մը հանրագիտարաններ, որոնցմէ հայագիտութեան համար նշանակալից են Հայկական համառօտ հանրագիտարանի առաջին երկու հատորները, մանկական եռահատոր Ոսկեփորիկ հանրագիտարանը, Հայկական հարց միահատոր, թեմատիկ հանրագիտարանի ռուսերէն եւ հայերէն տարբերակները, եւլն: Ներկայիս տպագրութեան կը պատրաստուին նաեւ իր մտալից մամբրայ երած Հայ սփիւռք եւ Գրիատունայ Հայաստան միահատոր, թեմատիկ հանրագիտարանները:

1988ին՝ դարաբաղեան շարժման բռնկումէն եւ 1991ին՝ Հայաստանի վերանկախացումէն ետք, Խուզաւերդեանի գիտահետազոտական հետաքրքրութիւնները կեդրոնացան արցախահայութեան ազատագրական գոյամարտին, ազգամիջեան յարաբերութիւններու, հայկական ցեղասպանութեան հիմնախնդիրներուն ու պատմագիտութեան վրայ: Այս շրջանին լոյս տեսան անոր Մեծ Եղեռնի ութսունամեակին առթիւ պատրաստուած Հայոց ցեղասպանութիւնը տասնամեակների լոյսի ներքոյ աշխատութիւնը՝ հայերէն եւ ռուսերէն (հեղինակակից՝ Ռուբէն Սահակեան, 1995), Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան իբրեւ պետական կրօն հռչակման 1700ամեակի նախապատրաստական աշխատանքներու ծիրէն ներս՝ Հայաստան ուղեցոյցը՝ ուխտաւորներու եւ զբօսաշրջիկներու համար (հեղինակակից՝ Կարէն Մաթեոսեան, 1998) եւ շարք մը այլ հանրամատչելի երկասիրութիւնները:

Կոստանդին Խուզաւերդեան մահացաւ Երեւան, 19 Ապրիլ 1999ին:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

ԵՐԶ. ՎԱՐԴԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹԷՔԷԱՆ

(1921-1999)

Երջանկալիչատակ Վարդան Եպիսկոպոս Թէքէեան ծնած է Ատանա, 5 Մարտ 1921ին: 1929ին կը մտնէ Զմմառու Կաթողիկոսական Միաբանութեան փոքր նորընծայարանը: Դասական ուսումները աւարտելէն ետք, 1935ին կը մեկնի Հռոմ, իմաստասիրութեան եւ աստուածաբանութեան ուսումներուն համար: Կը մասնագիտանայ նաեւ իրաւագիտական ուսումնին: 1944 Յունուար 1ին կը ձեռնադրուի քահանայ, Երջ. Սարգիս Եպիսկոպոս Տէր Աբրահամեանէն: Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի ելակէտին կը վերադառնայ Պէյրութ: Վերադարձէն ետք իր առաքելութեան առաջին վալըր կ'ըլլայ Պաղտատ: 1946ին կը հրաւիրուի Պէյրութ. իբրեւ պատրիարքական փոխ-ժողովրդապետ, իրեն կը վստահուի հոգաժուրութիւնը հայ կաթողիկէ զանազան միութիւններու: 1966ին կը հիմնէ

Աղքատախնամ միութիւնը ի սպաս կարիքաւոր ընտանիքներու: 1953-1973, եղած է խմբագրապետ Մասիս շարաթաթերթին եւ Աւետիք պաշտօնաթերթին, ուր հրատարակած է ուսումնասիրութիւններ քրիստոնէական հաւատքի, Կիլիկիոյ հայ կաթողիկէ պատրիարքութեան եւ անցեալ դարավերջի հայ կաթողիկէ թեմերու մասին:

Հրատարակած է քրիստոնէական գիրքեր, Աղօթագիրք, Թարգմանած է Տրիտենդեան ժողովին Քրիստոնէականին գիրքը: 6 Դեկտեմբեր 1972ին կ'ընտրուի եպիսկոպոս Թեհրանի թեմին. օծումը տեղի կ'ունենայ 25 փետրուար 1973ին, Երջ. Իգնատիոս Պետրոս ԺԶ. Կաթողիկոսէն: Նոյն տարին իսկ կը մեկնի Թեհրան, ուր անվերապահ եւ եռանդուն նուիրումով կը վաստակի ի սպաս հաւատացեալներուն, մինչեւ իր անցաւոր կեանքին ելակէտը, սրտի անակնկալ կաթուածով:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎՐԴ. ԿՌԱՆԵԱՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳՈՒՀԱՔԵՃԵԱՆ

(1926-1999)

Մարտիրոս Գուշաքճեան - մանկավարժ, խմբագիր, Թարգմանիչ, բանաստեղծ, բառարանագիր, պատմաբան:

Ծնած է 1926ին, Մուսա լեռան Եողուն Օլուգ գիւղը: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայր գիւղին մէջ, ապա 1938-1944, յաճախած է Կիպրոսի Մեղդոնեան Կրթական Հաստատութիւնը: Մեղդոնեանի աշակերտական շրջանին, խմբագրած է Վերելք եւ Հայ սփիւռք աշակերտական պարբերաթերթերը, առաջինը՝ ձեռագիր, երկրորդը՝ մեքենագիր: 1945-47, Հալէպի մէջ լոյս տեսած է Դէպի երկիր գրականութեան եւ արուեստի պարբերագիրքը, որուն խմբագիրներէն

եղած է ան, Անդրանիկ Նաճարեանի խմբագրապետութեան շրջանին: 1948ին, իր իսկ խմբագրութեամբ լոյս տեսած է վերջին համար մը: 1955ին լոյս ընծայած է Թուշարճան Մուսա լեռան պարբերագիրքը (միայն մէկ թիւ): Իսկ 1956ին սկսած է հրատարակել Երկիր պարբերաթերթը, որուն խմբագիրը տարի մը ետք եղած է Հայկ Գուլումճեանը, հիմնադիր-խմբագրին Պէլլուժ հաստատութիւնը պատճառով:

Բանաստեղծ Մարտիրոս Գուշաքճեան 1957ին Հալէպի մէջ լոյս ընծայած է իր բանաստեղծութիւններու միակ ժողովածուն՝ Կեանքի կարօտ խորագրով:

Թարգմանիչ Գուշաքճեանէն հատորի մը կողքին տակ ամփոփուած կայ Հ. Լ. Կէլցի Հոգիներու Աճուրդը (The Auction of Souls), «Մեծ եղեռնէն վերապրող հայուհի Օրորա Մարտիկանեանի վաւերական պատմու-

թիւնը» (Պէյրութ, 1965), որ նախապէս լոյս տեսած է իբրեւ թերթօն՝ *Հարթթօնքի մէջ*։

Բառարանագիր Մարտիրոս Գուշաքեան վեր. Տիգրան Խնդրունիի աշխատակցութեամբ, պատրաստած է *Անգլերէն-Հայերէն [եւ] Հայերէն-Անգլերէն բառարան* (Պէյրութ, 1970), որ լեռնագային որոշ լաւելումներով ու փոփոխութիւններով արժանացած է քանի մը տպագրութիւններու։ Հայէպի մէջ լոյս տեսած է իր *Անգլերէն-Հայերէն բառարանը* (Հալէպ, 1998)։

Պատմաբան Մարտիրոս Գուշաքեանէն կը մնան, կողքի տակ մտած, երկու հատորներ. *Առաջինը* ծաւալուն աշխատասիրութիւն մը՝ *Յուշամատեն Մուսա լերան*, զոր խմբագրած են ինք եւ Պօղոս Մատուռեան (Պէյրութ, 1970)։ Իր խմբագրած այս հատորին մէջ Գուշաքեան ունի երկու ընդարձակ ուսումնասիրութիւն՝ «Պատմութիւն Անտիոքի եւ շրջակայքի. Հայկական Անտիոքը» եւ *Մուսա լերան գոյամարտը. Երկրորդ հատորը իբրեւ խորագիր ունի Մուսա լերան հայրական գաղթօճախը* (Պէյրութ, 1988)։ Այս երկրորդը եղած է Գուշաքեանի դոկտորական թեզը, զոր ներկայացուցած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայ ժողովրդի պատմութեան ամբիոնին։

Գուշաքեան մահացած է Այնճար, 9 Մայիս 1999ին։

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ԼԵՆԴՐՈՒՇ ԽՈՒՐՇՈՒԴԵԱՆ

(1927-1999)

Պատմաբան Լենդրուշ Արշակի Խուրշուդեանը ծնած է Խորհրդային Հայաստանի Գորիսի շրջանի Շինուհայր գիւղը, 1 Մայիս 1927ին։

1951ին աւարտած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Միջազգային Յարաբերութիւններու ֆակուլտէտը։ Ապա մասնագիտական բարձրագոյն կրթութիւնը շարունակած է՝ աշակերտելով մեծանուն պատմաբան Աշոտ Յովհաննիսեանին։ 1956ին ստացած է Պատմական Գիտութիւններու թեկնածուի աստիճան, որմէ անմիջապէս ետք՝ մինչեւ 1974, աշխատած է Խորհրդային Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմութեան ինստիտուտին մէջ։ Այդ ընթացքին՝ 1966ին, ստացած է Պատմական Գի-

տութիւններու Դոկտորի աստիճան։ 1974ին, Խուրշուդեան անցած է գիտամանկավարժական աշխատանքի։ 1974-77ին, ան Երեւանի Ռաշատուր Արովեանի Անուան Հայկական Մանկավարժական ինստիտուի Գիտական

կոմունիզմի ամբիոնի վարիչն էր, իսկ 1977-ին մինչև մահը վարեց Երևանի Պետական Համալսարանի Հայոց Պատմութեան ամբիոնը: 1980-ին ստացած է պրոֆեսորի կոչում: 1990-ին ընտրուած է Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի թղթակից անդամ, իսկ 1996-ին՝ ակադեմիկոս: Միաժամանակ, ան Պատմաբաններու Հայկական Ընկերութեան նախագահն էր:

Խուրչուղեան ուսանողական տարիներուն՝ 1950-ին, անդամակցած է Խորհրդային Միութեան Համախառն կուսակցութեան: 1988-ին, Արցախեան պահանջատիրութեան առաջին ամիսներուն, ան արտակարգ գործունէութիւն ծաւալեց իբրեւ պետական այրերու խորհրդատու եւ հրապարակախօս՝ յօդուտ Լեւոնային Ղարաբաղի Հայաստանի հետ վերամիաւորման համար տարուող բազմաթիւ աշխատանքներուն: Ան հանդէս եկաւ բազմաթիւ հրապարակային ելոյթներով, գիտական ու հանրաժառանգ մամուլին մէջ լոյս տեսած պատմագիտական յօդուածներով, մասնակցեցաւ արցախահայութեան պայքարը հիմնաւորող նիւթերու եւ փաստաթուղթերու միջանի ժողովածուներու պատրաստութեան: Շուտով, սակայն, մարտավարական ու դադափարախօսական լուրջ տարակարծութիւններ յառաջացան Խուրչուղեանի եւ Ղարաբաղեան պահանջատիրական շարժման ղեկը ստանձնած Հայոց Համագգային Շարժումի ղեկավարներուն միջեւ: Հրապարակային խզումը տեղի ունեցաւ 1989-ին, որմէ ետք՝ մինչև մահը Խուրչուղեան մնաց Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի, անոր վարչակազմի վարած քաղաքականութեան ամէնակծու քննադատներէն:

Խուրչուղեանի գիտական հետաքրքրութիւններուն կիզակէտը հայ ժողովուրդի ԺԹ.-ի դարերու պատմութիւնն էր: Անոր երիտասարդական շրջանի, առանձին հատորով լոյս տեսած երկերը՝ Ստեփան Շահումեան - պատական եւ կուսակցական գործունէութիւնը 1917-1918 թուականներին (1959), Միջազգային կոմունիստական շարժումը ժամանակակից հոսպում (1960) եւ Հայաստանում սոցիալիստական մրցութեան պատմութիւնը (1961), ընդհանուր առմամբ գրուած են, գուցէ եւ ստիպողաբար, 1950-ականներուն ընդորոշ, խորհրդային պատմագրութեան ի վերուստ պարտադրուած կաղապարներուն համապատասխան: Սակայն, Խուրչուղեանի լեռագալ աշխատութիւնները՝ Սփիւռքահայ կուսակցութիւնները ժամանակակից հոսպում (1964) եւ Սովետական Ռուսաստանը եւ հայկական հարցը (1977), արդէն իսկ աչքի կ'իյնան խրուչուղեան ժամանակաշրջանէն ժառանգ մնացած որոշակի ազատամտութեամբ: 1988-91-ին Հայաստանի զանգուածային մամուլին մէջ լոյս տեսած Խուրչուղեանի յօդուածները քիչ դեր չխաղացին երկրին մէջ խորհրդային իշխանութեան հիմքերը ալ աւելի խարխիլու ուղղութեամբ: Ան կարեւոր դեր ունեցաւ նաեւ 1918-20-ականներու Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութիւնը վերաբեւոյրելու գործընթացին մէջ: 1991-ին, Հայաստանի վերանկախացումէն ետք, Խուրչուղեան ամբողջովին հրաժարեցաւ մարքսիստական պատմագիտութեան սկզբունքներէն եւ իր ամէնավերջին մենագրութիւնները՝ Հայկական հարց (1995) եւ Հայոց ազգային գաղափարախօսութիւն (1999), շարադրեց գոյտ ազգայնական տեսանկիւնէ: Յետմահու հրատարակուելու է նաեւ Խուրչուղեանի Հայաստանի բաժանումը 1920 թուականին երկը: Խուրչուղեան միաժամանակ մասնակցած է նաեւ Հայ

ժողովրդի պատմութիւնն ակադեմիական բազմաշատորենակի պատրաստման աշխատանքներուն:

Խուրչուղեան կը մահանայ 7 Յունիս 1999ին՝ քաղցկեղի պատճառած երկարատեւ հիւանդութեան հետեւանքով:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

ԻԴՈՒԱՐԴ ԶՐԱՇԵԱՆ

(1923-1999)

Իդուարդ Զրաշեան ծնած է 1923ին, Երեւան, վանեցի ծնողքէ:

1941ին, միջնակարգ դպրոցը աւարտելէ ետք զօրակոչուած է բանակ եւ իրրեւ սպայ մասնակցած Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին: 1944ին ծանրօրէն կը վիրաւորուի ու կը զօրացրուի, արժանանալով «կարմիր աստղ» շքանշանին:

1945-50, կ'ուսանի Երեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական Ֆակուլտէտին Հայկական բաժինը: Աւարտելէն անմիջապէս ետք կը դասաւանդէ նոյն Համալսարանին մէջ՝ մինչեւ վերջերս:

1954ին պաշտպանած է Թեկնածուական՝ «Պոէմի Ժանրը սովե-

տահայ գրականութեան մէջ» նիւթով, 1965ին՝ դոկտորական՝ «Թումանեանի պոէմները» նիւթով, արժանանալով Համապատասխանաբար Բանասիրական Գիտութիւնների Թեկնածուի եւ Դոկտորի կոչումներուն, իսկ 1967ին կը ստանայ պրոֆեսորի կոչում: Երեւանի Համալսարանի իր դասախօսական աշխատանքին զուգընթաց, Զրաշեան խմբագրած է Գրական թերթ (1953-54, թերթի խմբագրի տեղակալ), Սովետական գրականութիւն (1961-62, գլխաւոր խմբագիր) եւ Բանբեր Երեւանի Համալսարանի (1967-77, գլխաւոր խմբագիր) գրական եւ գիտական պարբերականները:

Իր վաստակը մեծ է խորհրդահայ գրականագիտութեան եւ գրականութեան տեսութեան մտքի զարգացման կալուածներուն մէջ: 1966ին հիմնած է Գրականութեան ինստիտուտի գրականութեան տեսութեան բաժինը եւ զայն գլխաւորած մինչեւ 1970: 1972ին հիմնած է Երեւանի Համալսարանի գրականութեան տեսութեան եւ գեղագիտութեան ամբիոնը եւ զայն գլխաւորած մինչեւ 1978:

Զրաշեան 1977ին կը նշանակուի ՀԽՍՀ ԳԱ Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան ինստիտուտի տնօրէն եւ հիմնարկը կը վարէ մեծահասօրէն մինչեւ իր կեանքի վերջը:

1970ին, կ'արժանանայ Հայաստանի Գիտությունների Վաստակավոր Գործիչի կոչումին. 1974ին կը դառնայ ՀԽՍՀ Պետական Մրցանակի դափնեկիր՝ իր հեղինակած Գրականության տեսություն քուհական դասագիրքին չորրորդ վերամշակումը եւ լրացումը հրատարակութեան առթիւ: Նոյն տարին կ'ընտրուի ՀԽՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի թղթակից անդամ: 1980ին Զրբաշեան դարձեալ կը դառնայ ՀԽՍՀ Պետական Մրցանակի դափնեկիր՝ ԳԱ Մ. Արեղեանի անուան Գրականության ինստիտուտի հրատարակած Հայ նոր գրականության պատմություն հինգ հատորեակի առթիւ:

Իր գրական ուսումնասիրությունները կը ծաւալին գրականության տեսության, մասնաւորաբար տաղաչափության շուրջ. իր հեղինակած Գրականության տեսություն հատորը տասնամեակներ մնաց Երեւանի Համալսարանի գրականության լաւագոյն դասագիրքերուն շարքին: Էդւարդ Զորաշեանի գրիչին կը պատկանին Պոէմի ժանրը սովետահայ գրականության մէջ (Երեւան, 1955), Միսաք Մեծարնց (Երեւան, 1958, Բ.՝ վերամշակումը հրատարակութիւնը՝ 1977), Գրականության տեսություն (Երեւան, 1961, 62, 67, 72, 80), Թումանեանի պոէմները (Երեւան, 1964), Բուքին Սեւակ (Երեւան, 1965), Աշխարհայեացք եւ վարպետություն (Երեւան, 1967), Թումանեանի բալլադները (Երեւան, 1969), Թումանեանի պոեզիան (Մոսկուա, 1969, ռուսերէն), Գրականագիտական բառարան (հեղինակակից՝ Հենրիկ Մախչանեան, Երեւան, 1972, Բ. հրատարակութիւն՝ 1980), Գրական ժանրեր (Երեւան, 1973), Պոետիկայի հարցեր (Երեւան, 1976), Գեղագիտություն եւ գրականություն (Երեւան, 1983), Միջախիչ Նալբանդեանը եւ արդիականությունը (Երեւան, 1984),

Էդուարդ Զորաշեան մահացաւ Երեւան, 10 Օգոստոս 1999ին:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

ԳԷՈՐԳ ՊԱՂՃԵԱՆ

(ՎԱԶԳԷՆ ԱՅԳՈՒՆԻ, 1913-1999)

Գէորգ Պաղճեան ծնած է Ատանա, 1913ին:

Մեծ Եղեռնէն ճողոպրած ընտանիքին հետ հաստատուած է Լիբանան, ուր ապրած եւ գործած է իբրեւ հրապարակախօս, կրթական մշակ-դաստիարակ, թատերագիր եւ պատմաբան, մինչեւ 1970:

1968ին, յաջողութեամբ պաշտպանած է «Հայկական հարցը» վերնագրով իր աւարտաճառը Մոնֆելիէ Համալսարանի իրաւական կաճառին առջեւ եւ ստացած է օրինական ընկերաբանութեան դոկտորի տիտղոսը:

1970ին գաղթած է Քանաւա եւ հաստատուած Մոնթրէալ, ուր շրջան մը ղեկավարած է Քոնքորտիա եւ Մոնթրէալի մէջ Քեպէք համալսարաններու հայագիտական ուսմանց բաժինները:

Կրթական-մանկավարժական գործունէութեան կողքին, հարուստ է նաեւ Պաղճեանի պատմագրական փաստակը: Անոր պատմագիտական գործունէութիւնը նուիրուած է հայկական ցեղասպանութեան փաստարկման եւ հայ դատի ճանաչման հարցերուն. իր գրչին կը պատկանին

Arméniens peuples tragiques, Le problème arménien, du négativisme turc à l'activisme arménien. Où est la solution? (1985), La confiscation par le gouvernement turc, des biens arméniens dits abandonnés (1987), Réplique à Monsieur l'ambassadeur de Turquie à Ottawa (1991).

Արժեքաւոր ուսումնասիրութիւն մըն է նաեւ *La communauté arménienne catholique de Montréal աշխատութիւնը* (1992)։

Իր կքանքի վերջին շրջանին, Պաղճեան կ'աշխատէր հայկական ցեղասպանութեան նուիրուած *La contentieux Armeno-Turc: De la falsification à la négation* հատորին վրայ։

Վերոյիշեալ հատորներէն բացի, Պաղճեան հեղինակ է նաեւ ֆրանսերէն եւ հայերէն գիտական բազմաթիւ յօդուածներու։

Ան եղած է հիմնադիրը Մոնթրէալի «Արձագանգ հայ աշխարհին» պատկերասրահի լայտագրին, նախագահ՝ *Fédération des groupes ethniques du Québec*։

1977ին Պաղճեան արժանացած է էլիզապէթ Բ. Թագուհիի Թագադրութեան 25ամեակի մետալին, 1978ին ընտրուած է *Ordre du Canada*, իսկ 1992ին Քանադայի կառավարութենէն ստացած է քանատական համադաշնակցութեան 125ամեակի մետալը։

Գէորգ Պաղճեան մահացաւ Մոնթրէալ, 17 Նոյեմբեր 1999ին։
ԱՐՇԱՆՈՅՍ Հ. ԹՈՓԱԼԵԱՆ

ԳԵՈՐԳ ՂԱՐԻՐԶԱՆԵԱՆ (1920-1999)

Ակադեմիկոս Գէորգ Բագրատի Ղարիրջանեան ծնած է 5 Մայիս 1920ին, Ալեքսանդրապոլ (այժմ Գիւմրի)։ Հալը 1920ի բոլշեւիկեան մայիսեան ապստամբութեան աշխուժ մասնակիցներէն էր եւ մերթապարեւելով գնդակահարուած է իր որդուոյն ծնունդէն մի քանի ամիս ետք։

Ղարիրջանեան 1937-41 ուսանած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան ֆակուլտէտը, զոր տակաւին չաւարտած՝ մասնակցած է Խորհրդային Միութեան Հայրենական Մեծ Պատերազմին։ Այդ ընթացքին՝ 1942ին, անդամակցած է Խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան

(ԽՄԿԿ)։ Համալսարանական ուսումն աւարտած է զօրացրուելէ ետք։ 1948ին պաշտպանած է ԽՄԿԿ պատմութեան գծով թեկնածուական ատենախօսութիւն, որմէ ետք ունեցած է կուսակցական ու գիտահետազոտա-

կան բեղուն գործունեությունը 1948-50-ին Հարիրջանեան եղած է Հայաստանի Լենինեան կոմունիստական Երիտասարդական Միության կեդ-
րոնական կոմիտեի (կենտկոմ) քարտուղարը, 1951-54՝ ԽՄԿԿ կենտկոմին
կից Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի (ՄԼԻ) հայկական մասնաճիւղի
կուսակցության պատմության բաժանմունքի վարիչը:

1954-61՝ պատասխանատու պաշտոններ վարած է Հայաստանի կո-
մունիստական կուսակցության (ՀԿԿ) կենտկոմի աշխատակազմին ներս,
իսկ մինչև 1981՝ եղած է կենտկոմի անդամ: Այդ միջոցին՝ 1955-ին,
պաշտպանած է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հայաստանի կոմունիս-
տական կազմակերպությունները սովետական իշխանության յաղթանակի
համար մղուած մարտերում» թեմայով, իսկ 1956-ին՝ ստացած պրոֆեսորի
կոչում: 1961-68, ան ՀԿԿ Լենինականի քաղաքային կոմիտեի առաջին
քարտուղարն էր, 1968-77՝ ԽՄԿԿ կենտկոմին կից ՄԼԻ հայկական մաս-
նաճիւղի տնօրէնը: Միաժամանակ, ան ընտրուած է Խորհրդային Միու-
թեան Գերագույն Խորհուրդի պատգամաւոր (1962-70), ՀԿԿ կենտկոմի
բիւրոյի անդամութեան թեկնածու (1966-69), ԽՄԿԿ 21րդ (1961) եւ
22րդ (1966) համագումարներու պատգամաւոր: Նոյն ժամանակամիջո-
ցին ընտրուած է նաեւ Խորհրդային Հայաստանի Գիտութիւններու Ակա-
դեմիայի թղթակից (1965), ապա՝ իսկական անդամ (1971): 1971-81, ե-
ղած է Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն Խորհուրդի պատգամաւոր:
1977-ին, աշխատանքի անցնելով Գիտութիւններու Ակադեմիային ներս,
նախ այդ կաճառի նախագահութեան անդամ էր, պատմութեան ու
տնտեսագիտութեան բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ապա աւե-
լի քան տասնամեակ մը ղեկավարած է նոյն հիմնարկի հասարակական
գիտութիւններու գիտական ինֆորմացիայի կեդրոնը:

Հարիրջանեան միաժամանակ՝ 1947-էն ունեցած է երկարամեայ ման-
կավարժական գործունեութիւն՝ Երեւանի Պետական Համալսարանի, Երե-
ւանի Բժշկական ինստիտուտի, Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի Լենինա-
կանի մասնաճիւղի, ինչպէս եւ ՀԿԿ կենտկոմի կուսակցական դպրոցին
մէջ: Անդամ էր Լրագրողներու եւ Գրողներու միութիւններուն: Երկար
տարիներ փոխ-նախագահն էր Հայաստանի «Գիտելիք» գիտա-լուսաւո-
րական ընկերակցութեան:

Հարիրջանեանի գիտական ուսումնասիրութեան կիզակէտերը եղած
են հայոց պատմութեան ժԹ. դարու վերջի եւ Ի. դարու սկիզբի, մաս-
նաւորապէս կոմունիստական կուսակցութեան, յետապային նաեւ արեւ-
մտահայ ազգային-ազատագրական շարժման պատմութեան, Զօրավար
Անդրանիկ Օզանեանի գործունեութեան վերաբերող հարցերը: Առանձին
հատորներով Երեւանի, Մոսկուայի եւ Թբիլիսիի մէջ լոյս տեսած են ա-
նոր Ստեփան Արափերդեան (1952), Պայքար Հայաստանում սովետական
իշխանութեան յաղթանակի համար (1953), Արեւանդրապոլի բոլշեւիկ-
եան կազմակերպութիւնը 1917-1920 թթ. (1953), Մայիսեան ապստամ-
բութիւնը Հայաստանում 1920 թ. (1955), Հայաստանի կոմունիստական
կազմակերպութիւնները սովետական իշխանութեան յաղթանակի համար
մղուած պայքարում (1955), Էռնեստ Թելման (1959), Լենինը Շփէլցար-
իայում էմիգրացիայի տարիներին (1960), Մ. Կասպարովը կոմունիստա-
կան կուսակցութեան ականաւոր գիրծիչ (ռուսերէն, 1965), Վ. Ի. Լենինը
եւ Անդրկովկասը (1893-1924) (մաս 1-3, 1970-75), Ազատութեան արշա-

լուսին (Հայերէն եւ ռուսերէն, 1970), Կարլ Լիբկներտը եւ Ռոզա Լիւքսեմբուրգը Հայ ժողովրդի մասին (1971), Վ. Ի. Լենինը եւ Անդրկովկասի բոլշեւիկները (ռուսերէն, 1971), Լենինի գմի դրօշի ներքոյ (ռուսերէն, 1971), Ս. Գ. Շահումեանի յեղափոխական գործունէութիւնը արտասահմանի մէջ (1902-1907) (ռուսերէն, 1971), Մեծ Հոկտեմբերը եւ պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմը (1977), Ստեփան Շահումեան (1978), Անժո-ռանայի Հանդիպումներ (Հայ գործիչների հանդիպումներն ու կապերը Վ. Ի. Լենինի հետ, 1892-1924 թթ.) (1978), Բոգդան Կնունեանց յեղափոխութեան ասպետը (ռուսերէն, 1978), Խորհրդային ժողովուրդներու միասնական ընտանիքէն ներս (ռուսերէն, 1978), Ալիոշա Զափարիձէ (Կեանքն ու յեղափոխական գործունէութիւնը) (1979), Գէորգի Դիմիտրովը եւ Հայ ժողովուրդը (1982), Վ. Ի. Լենինը եւ Հայ գործիչները (Հանդիպումներ, ժամանակագրութիւն) (1980), Կամօն արտասահմանի մէջ (ռուսերէն, 1982), Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը XIX դ. վերջին եւ XX դ. սկզբին (1986), Մեծ Հոկտեմբերը պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի յաղթանակն է (1987), Ակնարկներ Հայ-բուլղարական բարեկամութեան պատմութեան (1989), եւ այլ մեծ ու փոքր աշխատութիւններ:

Ան միաժամանակ Հանդիսացած է Անդրկովկասի եւ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպութիւններու պատմութեան վերաբերող Հաւաքական աշխատութիւններու եւ փաստաթուղթերու ժողովածուներու Համահեղինակ ու խմբագիր:

Կուսակցական ու գիտամանկավարժական իր գործունէութեան Համար Ղարիբջանեան պարգեւատրուած է Աշխատանքային Կարմիր Դրօշի երկու, Ժողովուրդներու Բարեկամութեան, ինչպէս նաեւ Պատուոյ Նշան շքանշաններով: 1968ին ստացած է Խորհրդային Հայաստանի Գիտութեան Վաստակաւոր Գործիչի կոչում, 1979ին դարձած է Ստեփան Շահումեանի Անուան Մրցանակի դափնեկիր:

Ղարիբջանեան մահացած է 27 Դեկտեմբեր 1999ին:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդես տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970 թուականէն, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ Հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւլն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդեսի մէջ կը հրատարակուին գիտական մակարդակով, առարկայական հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, մատենագիտական ցանկեր եւ մահագրականներ:

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անտիպ եւ հրատարակումի համար այլուր յղուած չըլլան: Անոնք նախընտրաբար ըլլալու են շուրջ 20—25 մեքենագիր էջ: Փափաքելի է աշխատակցութիւններն ստանալ համակարգչային շարուածքի վրայ:

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ծանօթագրութիւններու բաժինին մէջ պէտք է նշուին օգտագործուած գիրքին եւ հեղինակին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը եւ էջը. յօդուածներու պարագային՝ թերթին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը եւ էջաթիւը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ՝ 150 բառ:

Հրատարակելի բոլոր աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին քերականական եւ ուղղագրական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններու պարագային տեղեակ կը պահուի նոյնինքն հեղինակը: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին հայերէնի դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով:

Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ կարելի լաւագոյնս պատճինուած կամ լուսանկարուած պատկերներ, գծանկարներ եւ քարտէսներ: Հեղինակը պարտի նշել անոնց աղբիւրը եւ ապահովել հրատարակման արտօնութիւնը:

Հրատարակուած նիւթերը ոչ—անպայման կ'արտացոլացնեն խմբագրութեան տեսակէտը:

Յօդուածներու, թղթակցութիւններու, բաժանորդագրութեան, նախորդ թիւերու ստացումի եւ այլ հարցերով պէտք է գրել հետեւեալ հասցէին.—

Haigazian Armenological Review

P.O.Box 11-1748 Beirut-Lebanon

Fax: 01-349230/1, 01-353010/1/2

Email: review@haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երեք ամիս ետք: Մերժուած աշխատասիրութիւնները կը վերադարձուին հեղինակներուն:

Հեղինակներ կամ հրատարակիչներ, որոնք կը փափաքին իրենց հրատարակած հատորին գրախօսուիլը, պարտին խմբագրութեան յղել այդ հատորի երկու օրինակ, որոնցմէ մին կը յանձնուի գրախօսողին, իսկ երկրորդը՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանին:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ հրատարակուող որեւէ նիւթէ կարելի է մէջբերում—յղում կատարել: Փափաքելի է որ այդ մասին տեղեակ պահուի խմբագրութիւնը:

Հրատարակուած աշխատասիրութեան հեղինակ անվճար կը ստանայ Հանդէսի տուեալ հատորէն երկու օրինակ եւ իր յօդուածէն 20 օրինակ առանձնատիպ:

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review is published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology, geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. Presentation of manuscripts submitted for consideration on disc with hard copy is preferred. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes the full name of the author, title, the year of publication and relevant page numbers of all the books they have cited. In the case of cited articles, they should mention the title of the book or journal in which the articles appear, the numbers of volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Submitted manuscripts must include a 150-word summary in Armenian or English.

The editors reserve the right to copyedit manuscripts to conform to the review's style. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review P. O. Box 11-1748, Beirut Lebanon.

Fax: (01) 341230/31 or (01) 352010/11/12

Email: review@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of

the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Armenian Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 20 offprint and two copies of the volume in which their contribution is published.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Փաւստոս Բուզանդի Հրատարակութիւններն Ու Զեռագրերը	Գէորգ Տէր-Վարդանեան	9
Տրդատ Արքայ Հանդիպում Ունեցա՞ւ Մեծն Կոստանդիանոսի Հետ	Դոկտ. Վրէժ Ներսէսեան	65
Երուանդունիների Եւ Բագրատունիների Ծագման Հարցի Ծուրջ	Սարո Սարոյեան	71
Մովսէս Խորենացու Վկայութիւնները Մամիկոնեան- Խաղբակեան Տոհմի Ծագման Մասին	Ռաֆայէլ Մաթեւոսեան	91
Հայկական Պետականութեան Վերականգնման Փորձ ԺԵ. Դարի Կէսերին	Աղաւնի Ութուջեան	107
Հենրիկոս Բրենները Եւ Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան Լատիներէն Համառօտագրուած Առաջին Թարգմանութիւնը	Պետրոս Յովհաննիսեան	123
Բենեդիկտոս ԺԵ. Պապը Եւ Մեծ Եղեռնը	Զաւէն Մսրրլեան	141
Տիգրան Բ. Մեծ Եւ Դամասկոսի Դրամահատարանը	Եղիա Ներսէսեան	155
Բառերուն Միւս Երեսը (Է.)	Անդրանիկ Վրդ. Կռանեան	171
Հարաւային Ամերիկայի Հայ Մամուլը, Սկիզբէն Մինչեւ 1950	Վարդան Մատթէոսեան	197
Խորհրդային Միութեան Հայկական Ազատ Մամուլի Սկզբնաւորումը (1985-89 թթ.)	Գէորգ Եազըճեան	247

Գրական Ծաղկաքաղ՝ Հայ Նշանաւոր Անհատներու
Դոկտ. Ինկրիտ Սրմասան 303

Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին Այժմու
Մարտահրաւէրները
Վեր. Վահան Թութիկեան 345

Ցանցակերպ Հաղորդակցութիւն, Մշակոյթ եւ Սփիւռք
Յակոբ Կիւլլիւճեան 367

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

Նաթանայէլ Բեւքովի Նամակները Հայ
Գաղթականութեան Վերաբերեալ
Արծուի Բախչինեան 393

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Մանիա Ղազարեան, Աշոտ Ստեփանեան «Հալէպի Հայոց
Գեղարուեստը»
Վարդի Քեչիշեան 407

Արծրուն Աւագեան «Կոստան Զարեան. Կեանքը եւ
Գործը»
Վարդան Մատթէոսեան 421

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 441

ՆՍՕՏՏ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1932-1999), Մկրտիչ Ներսիսեան (1910-1999), Ալեքսանդր Խաչատրեան (1948-1999), Կոստանդին Խուդաբեկեան (1929-1999), Վարդան եպս. Թէքէեան (1921-1999), Մարտիրոս Գուշաքճեան (1926-1999), Լենդրուշ Խուրշուդեան (1927-1999), Էդուարդ Զրբաշեան (1923-1999), Գէորգ Պաղճեան (1913-1999), Գէորգ Ղարիբջանեան (1920-1999).

TABLE OF CONTENTS

The Published Versions And Manuscripts Of P'avstos Buzand's <i>History Of The Armenians</i>	Gevorg Ter-Vardanian	9
Did Trdat Meet Constantine I The Great?	Rev. Vrej Nersessian	65
On The Issue Of The Origin Of The Yervandunis And The Bagratunis	Saro Saroyan	71
Movses Khorenatsi's Account On The Origin Of The Mamikonian- Khaghbakian Dynasty	Rafayel Matevossian	91
An Attempt To Reinstall The Armenian Statehood In The Mid- fifteenth Century	Aghavni Utudjian	107
Henric Brenner And The First Abridged Latin Translation Of Movses Khorenatsi's <i>History Of the Armenians</i>	Petros Hovhannissian	123
Pope Benedict XV And The Armenian Genocide	Zaven Missirlian	141
Tigran The Great Of Armenia And The Mint Of Damascus	Yeghia Nersessian	155
The Other Side Of The Words (VII)	Antranik Granian	171

The Armenian Press Of South America From The Beginnings To 1950

Vartan Matiossian 197

The Inception Of the Free Armenian Press In The Soviet Union (1985-89)

Gevorg Yazejian 247

A Literary Gallery of Armenian Great Men

Ingrid Semaan 303

The Current Challenges of The Armenian Evangelical Church

Rev. Vahan Tootikian 345

Internet Communication, Culture And The Diaspora

Hakob Gulludjian 367

UNPUBLISHED DOCUMENTS

Natanayel Beskow's Letters Pertaining To The Armenian Refugees

Artsvi Bakhtchinian 393

BOOK REVIEWS

Mania Ghazarian, Ashot Navasardian "The Art Of The Aleppo Armenians"

Vardi Keshishian 407

Artsrun Avagian "Kostan Zarian, His Life And Work"

Vardan Matdeossian 421

NECROLOGY 441

His Holiness Karekin I Catholicos Of All Armenians (1932-1999), Megerditch Nersissian (1910-1999), Alexander Khatchatrian (1948-1999), Kostandin Khudaverdian (1929-1999), Archb. Vartan Tekeyan (1921-1999), Martiros Kushakjian (1926-1999), Lendrush Khurshudian (1927-1999), Edward Djerbashian (1923-1999), Gevorg Baghjian (1913-1999), Gevorg Gharibjanian (1920-1999).

**ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ**

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 400

**ԳԻՆ՝ Լիբանան 30.000 Լ. Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար**

**HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P.O.Box 11-1748
BEIRUT-LEBANON**